

Lelkiség és irodalom

Tanulmányok

Szelestei N. László tiszteletére

Lelkiség és irodalom

Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör* cseh
forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népénekek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül
való tükör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népénekek és gyülekezeti énekek
a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok
Szelestei N. László tiszteletére

Lelkiség és irodalom

Tanulmányok Szelestei N. László
tiszteletére

Szerkesztette
Bajáki Rita
Báthory Orsolya
Bogár Judit
Déri Eszter
Kónya Franciska
Maczák Ibolya
Szádóczki Vera

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2017

Lektorálta:
Bogár Judit

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban,
a szerkesztők a Kutatócsoport munkatársai

A borítón elől:
Gabrielis ROLLENHAGII *Nucleus emblematum selectissimorum* [...], Utrecht, 1611,
Nr. 67.

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-508-856-0
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2017
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink internetes elérhetősége: <https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport/kiadvanyaink>

Felelős kiadó: Nagy László
Tördelte: Báthory Orsolya
A sorozat címlapterve: Szentes Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

Tabula gratulatoria.....	10
Elöljáró levél.....	11
AJKAY ALINKA	
„Oh Szent János, én héjános...” – A magyarországi Nepomuki Szent János-tisztelet forrásairól	13
BAJÁKI RITA	
John Fisher imakönyve és annak fordítása.....	35
BÁN IZABELLA	
<i>Igaz és köteles szóvbéli ájtatosság</i> – A Szűz Mária Szíve Társulat egy imádságos könyvének rövid bemutatása.....	42
BÁNFI SZILVIA	
A fiumei Szent Vid-templom Csodakeresztjét ábrázoló újabb rézmetszetváltozat	46
BARNA GÁBOR	
Egy 18. századi dallam és egy 19. századi adventi énekszöveg egymásra találása.....	51
BÁRTH DÁNIEL	
Gyógyító imaformulák a 18. századi sükösdői anyakönyvekben	58
BARTÓK ISTVÁN	
A Szelestei-glosszák kritikátörténeti vonatkozásai	66
BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES	
Temesvári Pelbárt exemplumai Johannes Pauli német nyelvű gyűjteményében	72
BÁTHORY ORSOLYA	
Batthány József esztergomi érsek bíborosi kinevezése alkalmából tartott ünnepek.....	76
BEKE MARGIT	
A Szent István és Szent Adalbert esztergomi székeskáptalan dísz- jelvényének átadási ünnepélye Batthyány József esztergomi érsek által.....	81
BIBOR MÁTÉ JÁNOS	
Tudós a javából: Rómer Flóris kéziratai az Egyetemi Könyvtárban	87
BÍRÓ CSILLA	
Szűz Mária alakja Andreas Pannonius <i>Énekek éneke</i> -kommentárjában	94
BITSKEY ISTVÁN	
Egy <i>Kalauz</i> -példány Tápiószelén	103

BODA MIKLÓS	
„Mecsekszabolcsról indult“ – A Pontificia Universitas Gregoriana bibliográfiája, Arató Pál S. J. (1914–1993) az egyháztörténeti tudományosság szolgálatában.....	107
BOGÁR JUDIT – GUITMAN BARNABÁS	
„Pius rex” – I. Ferdinánd király lelkisége.....	115
CZIBULA KATALIN	
„Tsak emberi szeretettel lehet az embereket meg nyerni és a’ virtusra vezérelni.” – Katona József és a templomos lovagok	122
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
„Rákóczi Ferenc bús éneké”-nek dallamához.....	132
DÉRI ESZTER	
Példák a 18. századi halotti beszédek címermagyarázataiból.....	138
DÓBÉK ÁGNES	
Levelek Rómából – Adalékok Barkóczy Ferenc és a Collegium Germanicum Hungaricum kapcsolatának történetéhez.....	144
FARMATI ANNA	
Kájoni, az éneklő ferences.....	148
FORGÓ ANDRÁS	
Bibliaégetés Egerben? – Néhány gondolat Komáromi Csipkés György <i>Bibliájának</i> sorsáról	152
GÁBOR CSILLA	
Keresztény tökéletesség és lelki képességek – Lelkiségi traktátus(részlet) az elmélkedésről Illyés András fordításában.....	160
GYULAI ÉVA	
Mikoviny Sámuel rézmetszete a diósgyőri várról Aszalay Ferenc rajza alapján (1730 k.).....	165
HAADER LEA	
Csáky Éva Franciska és Szent Paszkál életrajza.....	172
HARGITTAY EMIL – RÉGER ÁDÁM	
O gloriosa, o speciosa... – „Pázmány Péter után?”.....	178
H. HUBERT GABRIELLA	
Tudományos könyvtár közművelődési szereppel?.....	187
H. KAKUCSKA MÁRIA	
Lelkiség és (detektív)regények: Orczy Emma bárónő	193
HORVÁTH CSABA PÉTER	
Jegyzet Telegdi Miklós katekizmusáról	199
HORVÁTH IVÁN	
A <i>Döbrentei-kódex</i> rejtvénye.....	203

HORVÁTH KORNÉLIA	
Petri és a szonett, avagy a műfajforma „szakralitásának” megszüntette megőrzése	208
HORVÁTH SÁNDOR	
Haláltánc lakodalomban	213
HORVÁTH ZSUZSA	
Referencialitás a <i>Hangyaboly</i> zárdaiskolájának térédejében	229
IMRE MIHÁLY	
A magyar gályarabok rendhagyó emlékezete Gregorio Leti 1686-os történeti munkájában	236
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA	
„Az Isten mindenben megáld, valamihez fogtam.” A brassói magyar evangélikus templom építése – a templomépítő Goedri János.....	254
KICZENKO JUDIT	
Gyász és Vigasz. Tompa és Arany.....	262
KILIÁN ISTVÁN	
A jezsuita iskolák létszámadatai a történeti Magyarországon	272
KISS FARKAS GÁBOR	
Elias Corvinus verse Radéczy püspök hársfájáról	279
KÓNYA FRANCISKA	
Christian Scriver magyarra fordított elmélkedés- gyűjteményének kuriózumai.....	285
KORONDI ÁGNES	
A <i>Kazinczy-kódex</i> Szent Jeromos hatalmát illusztráló exemplumának forrásáról	289
KÖRMENDY KINGA	
Föltámadt Krisztus a lövészárkokban – Tóth Károly visszaemlékezése 1916 húsvétjára.....	294
LAUF JUDIT	
Újfalusi Judit glosszái az <i>Érsekújvári kódex</i> ben?.....	299
MACZÁK IBOLYA	
Jezsuita rendalapító – pálos szemmel – Csúzy Zsigmond beszéde Loyolai Szent Ignácra.....	305
MADAS EDIT	
Az <i>Érsekújvári kódex</i> Szent Flórián-legendájának forrása	310
MARTÍ TIBOR	
„Mindeneknek ideje vagyom” – Prédikációk a farsangról – farsang idején a 17–18. században	316
MÁRTON KINGA	
Kemény Zsigmond dialógusai a hitről.....	323

MOLNÁR DÁVID	
Szege di Lőrinc latin zsoltároskönyve.....	329
MONOK ISTVÁN	
Farsangi versek, vagy tréfás multságok, 1790 – Balogh István kézírata az Országos Széchényi Könyvtárban.....	333
OSZTROLUCZKY SAROLTA	
„Édes fiam”– A <i>Minden megvan</i> mint tékozló fiú-átirat.....	337
PAP FERENC	
Pronaus és confessio generalis.....	343
PETRŐCZI ÉVA	
Holisztikus vonások Pápai Páriz Ferenc <i>Pax animae</i> és <i>Pax corporis</i> című műveiben.....	347
RADVÁNSZKY ANIKÓ	
A végtelen tér távlatai Weöres Sándor költészetében.....	357
SIPOS LAJOS	
Beszédmód és műfajmódosulás – Berda József: <i>A főtí találkozáóra</i>	365
SZABÓ ANDRÁS	
Egri Lukács levele Paul Eberhez.....	370
SZABÓ FERENC S. J.	
Emlékezés az „Imaasszonyra”.....	376
SZÁDOCZKI VERA	
Makó Pál Szűz Máriához címzett versei.....	381
SZÁRAZ ORSOLYA	
Gyalogi János kéziratot prédikációja 1728-ból.....	386
SZENTMARTONI SZABÓ GÉZA	
Egy Budát, Velencét és Firenzét magasztaló epigramma születése és utóélete a barokk korban.....	396
SZETEY SZABOLCS	
Albertini énekeskönyvének fordítója: Dobos János.....	401
SZIGETI JENŐ	
A vallásfelekezetek proverbiumaikban.....	405
SZILÁGYI ANDRÁS	
Votívtárgyak, a magánáhítat rekvizitumai az Esterházyak fraknói kincstárában.....	413
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
Az Amade család keresztes lovag őseiről szóló genealógiai legenda – „Hun király volt, hun meg nem?”.....	424
TENGELY ADRIENN	
A pécsi Leányalkalmazottak Szent Katalin-kongregációja (1918–1944).....	428
THIMÁR ATTILA	
A poétika határterületén – Berzsenyi és Isten-fogalmai.....	438

TOMPA ZSÓFIA	
„én szépen” – Néhány biblíás, imádságos ige az erdélyi helikoni líra (s azon belül Tompa László költészete) világából	443
TORNAY KRISZTINA	
A jászói premontreiek barokk templomának nőábrázolásai – A „szent női” – a nőiség spirituális megközelítése	451
TÓTH SÁNDOR	
Transzcendens tájmodell – avagy új humanizmus Prohászka Ottokár esszéiben (Irodalmi esszé).....	460
TÓTH TAMÁS	
Patachich Gábor érsek 1738-as <i>Kalocsai Rituáléja</i>	468
TÚRI KLAUDIA	
Egy szeráfi prognosztikon	475
TUSOR PÉTER	
Két Pázmány-levelsor szüleiről (Prága, 1616. szeptember 29.).....	480
V. ECSEDY JUDIT	
Újabb hamis impresszumú könyvek	487
VERÓK ATTILA	
A világot megújító kegyesség – a hallei modell.....	491
VIZKELETY ANDRÁS	
Népi vallásosság megnyilvánulásai 1840 körül a Nyugat-Dunántúlon	500
VOIGT VILMOS	
A Religio és Nevelés (1841–1849) és létrehozója: Szaniszló Ferenc	504
P. VÁSÁRHELYI JUDIT	
<i>Ablaß und Gnaden Büchlein</i> ..., Wimpassing an der Leitha, 1601.	509
KÄFER ISTVÁN	
Rudnay Sándor Nyitrakoroson, az 1790. évi országgyűlés alkalmából tartott szentbeszédének és Palkovics György esztergomi kanonok előszavának (1832) magyar fordítása.....	517
Személynévmutató	521

Tabula gratulatoria

Armando Nuzzo
Békés Enikő
Borián Elréd
Boros István
Deák Eszter
Déri Balázs
Dukkon Ágnes
Fabiny Tibor
Fajt Anita
Farkas Gábor Farkas
Fehér István
Fekete Csaba
Ferenczi Ilona
Font Zsuzsa
Galavics Géza
Gerstner Károly
Heltai János
Hevesi Andrea
Hoffmann Gizella
Horváth Csaba Péter
Kádár Zsófia
Kalmár János
Kardeván Lapis Gergely
Kasza Péter
Keserű Bálint
Korompay Klára
Kovács Eszter
Kökényesi Zsolt
Küllős Imola
Lázár István

M. Horváth Mária
Maurer Zsuzsanna
Mayer Gyula
Medgyesy S. Norbert
Mikó Árpád
Molnár Antal
Németh S. Katalin
Őze Sándor
P. Vásárhelyi Judit
Pajorin Klára
Pálffy Géza
Perger Péter
Pintér Márta Zsuzsanna
Rozsondai Marianne
S. Sárdi Margit
Sántha Teréz
Sárközy Péter
Szilágyi Csaba
Szilágyi Emőke Rita
Szovák Kornél
Szvorényi Róbert
Takács László
Tarjányi Eszter †
Tasi Réka
Tóth Zsombor
Tüskés Anna
Urbán Péter
Varga Lajos
Voigt Vilmos
Wehli Tünde

Rézmetset részlete Tamóczy István *Mennybe vezető kalauz* című művének címlapjáról (Nagyszombat, 1675)

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.
III. emelet 314.
E-mail: irodalom.lelkiseg@gmail.com

Kedves Tanár Úr!

Nemegyszer mondta, hogy az *Előszó* megírása általában az utolsó feladat egy kötet összeállításakor – így van ez most is –, hiszen ilyenkor a már elvégzett munka segít, tudjuk, mi jött létre, kezünkben van, ha képletesen is, a kötet, s ha föllapozzuk azt a füzetet, amibe az előttünk álló feladatokat följegyeztük, immáron azt is láthatjuk, hogy terveinkből mennyit sikerült megvalósítani. *Előszót* írni általában éppen ezért nem nehéz – bár most azért kicsit az –, sokszor szinte magától megszületik a kötet létrehozásának következményeként.

Milyen is egy jó *Előszó*? Bevezeti az Olvasót a kötetbe, felkelti érdeklődését, felvillantja a szerző(k), szerkesztő(k) gondolatait az új kutatási eredményekkel, tanulmányokkal kapcsolatban, sok esetben kutatástörténeti érdekességekkel is szolgál, de mindenképpen tartalmaz egy olyan bekezdést, ami sohasem hiányozhat, ez pedig a köszönetnyilvánítás.

Ez a jelenlegi azonban egy különleges *Előszó*, pontosabban fogalmazva *Előjáró levél*, mert szándékunk szerint ugyan tartalmaz szerkesztői gondolatokat, kutatástörténeti érdekességeket is – igaz, csak a beavatottak számára – de, és ez e *Levél* központi gondolata, lényege, mondanivalója, minden egyes szava – igazándiból – köszönetnyilvánítás.

Amikor elkezdtük tervezni ezt a kötetet, tudtuk, de mégsem tudtuk igazán, mit is jelent az, hogy lejár a Kutatócsoport első öt éve, azt talán még kevésbé, hogy mit is jelent nekünk ez az öt év... Mert nem csupán a csütörtök délelőtti megbeszéléseket, a konferenciákat, felolvasóülések szervezését, kötetek szerkesztését, a közmunkát,

hanem a sok nevetést, örömet, egyetértést, egyet nem értést, sikert, nehézséget, időnként bánatot, kiengesztelődést, olyan összetartozást, sorsközösséget, egymás iránti felelősségvállalást, ami adatsorokkal nem mérhető, ami a jelentésekben már nem szerepel. Ezzel a kötetel ezt is köszönjük.

Amit viszont biztosan tudunk, hogy az első ciklus végével szinte egyidejűleg, szerencsére azért később – ez kutatástörténeti mérföldkő –, betölti, ahogy mondani szokták, a hetedik x-et.

Meg akartuk köszönteni.

Ehhez segítségül hívtuk mindazokat, akik érdeklődnek a magyarországi lelkiség-történet iránt. Az ő lelkesedésüknek, segítőkész együttműködésüknek hála, létrejöhett ez a könyv. Hetvenhat szerző írása olvasható benne, s ami a témaválasztást illeti, törekedtünk arra, hogy bebizonyítsuk, a korábban az irodalomtörténeti kutatók fősodrából méltánytalanul kiszorított lelkiségtörténet immáron közkedvelt, sokak által örömmel és eredményesen művelt területté lett. Ennek egyértelmű bizonyága ez a kötet, és külön öröm számunkra, hogy bár nem végeztünk közvélemény-kutatást, szűrőpróbaszerűen sem, de a helyzet optikája mégiscsak azt mutatja, hogy ebben Tanár Úrnak meghatározó és elévülhetetlen szerepe van. Sok mindent lehet Tanár Úrtól tanulni, de amit meg kell, az éppen ez: a jó ügybe vetett hit, az amelletti elköteleződés, a küzdés során a meg nem alkuvás. S ha közben időnként keskeny pallón is kell menni, s ha olykor tele is a zsák, ha jól csinálja, mégiscsak átér a túlsó partra, s vannak és lesznek is, akik utánamennek.

Fogadja örömmel ezt a kötetet!

Piliscsaba, 2017. július 30.

Bajági Rita, Báthory Orsolya, Bogár Judit, Déri Eszter,
Kónya Franciska, Maczák Ibolya, Szádóczki Vera
MTA–PPKE BILK

AJKAY ALINKA

„Oh Szent János, én héjános...”

A magyarországi Nepomuki Szent János-tisztelet forrásairól

Az ima- és énekeskönyv-kutatások számos újdonsággal szolgálhatnak még. Valószínűleg hasznára válik a lelkiségtörténeti kutatásoknak és általános filológiai, textológiai tanulságokkal is szolgál annak az eddig nem vizsgált kérdésnek a tisztázása, hogy mely művek a 18. századi magyarországi Nepomuki Szent János-imák és -életrajzok forrásai, s e szövegek milyen összetett módon kapcsolódnak egymáshoz.

Nepomuki Szent János a 18. század egyik legnépszerűbb szentje volt. Már a hivatalos szentté avatása (1729) előtt nagy tiszteletnek örvendett nemcsak hazájában, hanem Magyarországon is. Mindezt alátámasztja az a számos kéziratos és nyomtatott ima- és énekeskönyv, amelyekben bőszégesen lehet találni Nepomuki Szent Jánoshoz, Szent Jánosról szóló imákat, himnuszokat. Az egyik legkorábbi – magyar nyelvű – ilyen könyvecske az 1716-ban Nagyszombatban nyomtatott *Nepomuczeni Szent Jánosnak élete, halála, tisztelete és a' veszedelemben forgó jó hír, 's név, meg-tartójának, és a' Gyónás titkos Szentségben szorgalmatos, és búskodó Léleknek hívéses Vigasztalójának Solosmaja, Litaniaja, és kilencz Szerdára rendelt Aitatossága* című imakönyv, amelyet latinról Mérei Mihály fordított magyarra. Annak a kevés adatnak az összegyűjtését, amely Méreiről fönmaradt, Szinnyei Józsefnek köszönhetjük.¹

Mérei Mihály Zalaegerszegen született, a bécsi Pázmáneumban végezte tanulmányait, majd felszentelése után 1678-tól különböző településeken (pl. Csicsó, Hédervár, Esztergom, Érsekújvár) volt plébános. 1693-ban lett szekszárdi apát. Itt az apátság épületét felújította, aminek fedezetéül jelentékeny magánvagyonra szolgált. A fent említett imakönyvet is saját költségén adta ki. Szinnyei szerint egyike volt azon kevés főpapoknak, akik Rákóczihoz csatlakoztak, ami miatt bebörtönözték és Bécsbe hurcolták. A fogságból csak 1711-ben szabadult. Két évvel később, 1713-ban nevezték ki vegliai püspökké. 1729-ben halt meg Nagyszombatban. Igen jelentős vagyonát szétosztotta végrendeletében a különböző egyházi intézmények között. Nyomtatott munkája csupán ez az egy van, amely – témája miatt – valószínűleg népszerű lehetett. Pápay Sámuel *A' magyar Literatura' esmérete* című munkájában már

¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VIII, Bp., Hornyánszky, 1902, 1101–1102.

azok között a szerzők között említi a nevét, akik istenes vagy erkölcsi munkát adtak ki magyarul.²

A kötet kicsi, imakönyv méretű (mindössze 10,5x6,5 cm, tizenkettedrét) kiadvány, terjedelme 254 oldal. Az esztendő részeinek táblázatos beosztása, valamint az ajánlás után kezdődik a Nepomuki Szent János életének eseményeit és későbbi tiszteletét elbeszélő rész, 144 oldalon. Ezután a „Nepomuceni Sz. János életéről, és haláláról való Hymnusok” következnek, ez tíz verset jelent, amelyeket könyörgések választanak el egymástól. Azután egy Szent Jánosról szóló litánia következik, majd egy fohászzkodás, amely szintén a Szenthöz szóló vers. Újabb három imádság következik: az első az Atyaistenhez, a második a Fiúistenhez, a harmadik pedig a Szentlélek Istenhez. Ezt követi a „Mindennapi Lelki ismertetünknek meg vizsgálása, a’ Kristus Jesus öt sebeiben rendeltetve” című rész, azután pedig a kilenc szerdai ájtatosság Szent János tiszteletére. Számos esetben találhatunk Nepomuki Szent Jánossal kapcsolatosan szerdai ájtatosságokat, ugyanis egy szerdai napon, 1383. május 16-án halt meg. A könyvecske utolsó részében még további három imádságot és három könyörgést találunk, majd a „Bóldog ki-múlásért Hét áetatos Imádság” következik, ezután az „Asszonyunk Szűz Máriához magunk ajánlása”, és „A’ keresztyén Rabokért könyörgés”. A kötetet legvégül könyörgés zárja.

Noha a címlapról csak annyi derül ki, hogy a könyvet a szerző latinból fordította, az életrajzi rész végén elárulja művének forrásait. Mérei Mihály azt írja a 142–144. oldalakon:

Ezeket az elő hozott dolgokat, keveset vévén-ki, mind Bohaslaus Balbinus, a’ Jesus Társaságából-való Szerzetes, a’ régi Cseh-Országi Monumentumoknak, és faragott kőből való írásoknak tudója, és maga hazájáért tisztelendő őszös vénségéig munkálódó Férfú, 1682. Esztendőben Bohemia Sancta nevű könyvében írta, mind pedig in Phosphoro Septicorni, Thomas Joannes Pessina de Czechord, a’ Prágai Sz. Vid Fő Ecclesiájának Décánnya, és a’ lelki dolgokban Generális Vicariussa [...] által, 1673. Esztendőben, Prágában adattak ki; most újjonnan Nepomuceni Sz. Jánosnak nagyobb tisztességére, és a’ lelkek vigasztalására, és segítségére, Tisztelendő Beckowszky János, a’ vörös Csillaggal vitézkedő Keresztes Szent Szerzetnek edgyik tagja ezen formában mind azokat a’ következő Odaval Officium; vagy Solosmával, Litániakkal etc. egyben szedett, és O Prágában: Joannes Carolus Gerzabeck maradékinál, 1708. Esztendőben ki-bocsátott.

² PÁPAY Sámuel, *A’ magyar Literatúra’ esmérete*, I, Veszprém, Számmer, 1808, 396.

Az elsőként említett Bohuslav Balbín (1621–1688) cseh jezsuita történétíró, aki tíz könyvben írta meg Csehország történetét (*Miscellanea historica regni Bohemiae*) számos érdekességgel fűszerezve, ami miatt méltán nevezték a „cseh Plinius”-nak. Ez a jelentős könyvsorozat 1679-től jelent meg, s amely részre Mérei Mihály hivatkozik, vagyis a *Bohemia Sancta*, a *Miscellanea* negyedik könyvében található.³ Nepomuki Szent János életét hét fejezetben tárgyalja Balbín a könyv ötvenkilencedik részében (94-től a 113. oldalig). A Méreitől másodikként megnevezett szerző Tomáš Jan Pešina z Čechorodu (1629–1680) cseh katolikus, történeti munkákat író püspök. Ő is jezsuita kötődésű, a Klementinumban tanult Prágában. Számos fontos munkát írt a morva történelemről, s Balbín első számú munkatársának számított. Mérei az 1673-ban kiadott *Phosphorus septicornis, stella alias matutina* című több mint hétszáz oldalas művére hivatkozik.⁴ Nepomuki Szent Jánosról, illetve a sírjának protestánsok általi meggyalázásáról a hatodik részben beszél, nagyjából a 645-től a 656. oldalig. A harmadik szerző, Jan František Beckovský (1658–1722) szintén cseh pap, történész, író, aki szintén Balbín munkatársa és barátja volt. Mérei itt nem a cseh krónikájára, hanem a Nepomuki Szent János életéről összeállított munkájára hivatkozik, amelynek teljes címe *Vita, mors, cultus Divi Joannis Nepomuceni, cum Officio ac Litanijs de eodem Periclitantis famae, et anxiae in Sacro Tribunali animae fidelissimo sospitatore*, és 1708-ban jelent meg Prágában.

Az itt felsorolt kötetek közül Mérei Mihály a saját könyvét egyértelműen az utolsó, Beckovský munkája nyomán készítette. A könyvek tartalmát összevetve elmondhatjuk, hogy Mérei munkája gyakorlatilag szóról szóra Beckovský művének fordítása. Pontosan ugyanaz a felépítése, a szerkezete, az életrajzi rész után következő himnuszokat és imákat is innét fordítja. Még a fent idézett forrásmegjelölés is Beckovskýtól való fordítás, amelyet annyival egészít ki Mérei, hogy hozzáteszi a fordított könyvet is. Beckovský viszont az életrajzi résznél Balbín és Pešina munkáját dolgozta össze, még hozzá úgy, hogy a nála nyolc fejezetből álló Nepomuki-életrajz és -tisztelet első hat fejezetét Balbín munkájából veszi át. A *Bohemia Sancta* Nepomuki-életrajza hét fejezetre tagolódik, Beckovský az első hatot követi híven, apróbb pontosításokkal. Könyvének ez a része csak egy-két kifejezésben tér el a mintául szolgáló Balbín-műtől. A bevezetést is tőle veszi át, s mindössze olyan eltéréseket lehet fölfedezni, hogy olykor például pontosítja a szöveget; ha nem teljesen egyértel-

³ Bohuslaus BALBINUS, *Miscellanea historica regni Bohemiae decadis I. Liber IV. Hagiographicus, seu Bohemia Sancta*, Pragae, Georgij Czernoch, 1682.

⁴ Thomas Joannes PESSINA DE CZECHOROD, *Phosphorus Septicornis, Stella alias Matutina*, Pragae, Joannis Arnolti de Dobroslavina, 1673.

mű a mondat alanya, inkább megismétli a szent nevét; de a szülővárosról szóló magyarázat is Beckovský hozzátoldása Balbín szövegéhez, amely nem szerepel az eredetiben. Az ilyen és hasonló apróbb eltérésektől eltekintve hűen követi Balbín szövegét: ennek a résznek a terjedelme Beckovský művében majdnem negyvenöt oldalnyi.

A hetedik fejezet húsz oldalas, a Szent János sírjánál esett csodatételekről szól (*Mira quaedam ad Beati Joannis Tumulum patrata, et beneficia coelestia omnis generis*). Ennek az első hét oldala még Balbín művét követi – az ő hetedik fejezetének nyomán halad, ám a lezáró szakaszt nem veszi át, hanem más témával folytatja elbeszélésének menetét –, aztán a prágai kálmínisták történetére rátérve már Pešina művében találjuk meg Beckovský forrását.⁵ Az utolsó, a nyolcadik fejezet tizenöt oldalas, az előző folytatása, kiegészítve Szent János sírhelyének, a prágai Szent Vitus templomnak a történetével (*Continuatio ejusdem materiae; etiam profanatio S. Viti Ecclesiae Pragensis, in qua quiescit Corpus B. Joannis Nepomuceni, brevissime describitur*). Ennek a résznek a felsorolt forrásművekben nem találtam előzményét, ami miatt feltételezhető, hogy ez Beckovský önálló kiegészítése. Mindössze nagyjából egy oldalnyi szövegnek az eredetije olvasható apróbb eltérésekkel a *Phosphorus* 651–652. oldalán: ez Beckovský művében a hetvenedik lap második bekezdésénél kezdődik, és a következő oldal második bekezdéséig tart. A caput végén említést tesz Balbín és Pešina könyvéről, amelyet majd Mérei is átvesz. Beckovský könyvének szerkezetét nem érdemes áttekinteni, hiszen – ahogy korábban ismertettem – Mérei teljes egészében követi, mindössze annyi a különbség, hogy a cseh pap könyvéből hiányzik az egyházi év táblázatos áttekintése, amellyel Méreié kezdődik.

Ha tehát a különböző könyvek szövegeinek származási stemmáját kívánjuk felvázolni, megállapítható, hogy Mérei Mihály Jan František Beckovský *Vita, mors, cultus Divi Joannis Nepomuceni* című könyvét fordította magyarra, Beckovský pedig – saját megállapításaival kiegészítve – a Bohuslav Balbín *Miscellanea historica regni Bohemiae* című könyvének negyedik részében található *Bohemia Sancta* című részt és Tomáš Jan Pešina z Čechorodu *Phosphorus septicornis* című könyvének Nepomuki Szent Jánosról szóló részét dolgozza egybe.

⁵ Az ötvenkettedik oldal második bekezdésétől kezdődően majdnem hat teljes oldalon keresztül a *Phosphorus* szövegének átvételét olvashatjuk. Beckovský ennél a résznél is többnyire pontosan veszi át a forrás szövegét, olykor némileg tömöríti, rövidíti az eredetit. A *Phosphorus* 646. oldalától emeli át a mondanóját, egészen a 648. oldalig. Majd érdekes módon Beckovský egy fél oldal erejéig visszatér Balbín szövegére, az ötvenhetedik oldal alsó harmadát Balbín könyvének 109. lapjáról idézi. Aztán az ötvennyolcadiktól ismét Pešina könyvének 655. és 656. oldala következik, majd a hatvanadik oldal felétől még öt oldalon keresztül a fejezet végéig a Balbín könyvének 111–112. lapján található szöveget veszi át.

A 18. századi magyar nyelvű Szent János-tiszteletről szóló életrajzi- és imakönyvek szinte kivétel nélkül Mérei (és Beckovský) szövegére vezethetők vissza. Talán az egyik legismertebb közülük Amade Lászlóé. Amadénak tizenegy magyar és három latin nyelvű istenes éneke maradt fenn.⁶ Úgy tűnik, Amade szerette ugyanazt a témát többször is megverselni, ezen versek körében is több ugyanazon témát feldolgozó párverset találunk. Nepomuki Szent Jánosról három ének is szól (97. *Óh Szent János, te bizonyos*; 148. *Oh, Szent János, én héjános*; 149. *Cseh-országnak nagy fáklájája*), valamint a latin nyelvűek közül az egyiknek (208. *Bobaemorum magnum Lumen!*) szintén Nepomuki Szent János a témája, amely a *Cseh-országnak nagy fáklájája* kezdetű ének latin megfelelője. Amade életében mindössze istenes énekeinek egyetlen gyűjteménye jelent meg nyomtatásban, amelyet 1755-ben adtak ki Bécsben *Buzgó szívnek énekes fohászzkodási* címmel. A 32 oldalas imakönyvet Csáky Miklós esztergomi érseknek ajánlotta, benne hét istenes verset közöl kottákkal. Ebből négynek a kézírata ismert,⁷ egyről pedig, az „Oh Sz. János! én héjános” kezdetű második Nepomuki Szent Jánoshoz írott himnuszról, Alszeghy Zsolt bizonyította, hogy nem Amade verse.⁸ Különösen meglepő, hogy Amadénak van még egy ugyanezen sorokkal kezdődő Nepomuki-verse (ebben az 1755-ös kötetben ez a hatodik, a nem Amade által írt pedig a hetedik), amelynek kézírata elveszett. Valószínűleg tetszhetett a költőnek az általa gyakran használt önostorozó felütés, ezt átvette, ámde a vers további részei eltérnek a másik ugyanígy kezdődőtől. Amade verse tíz kilencsoros strófából áll, minden versszak utolsó három sora refrén. A nyolcadik strófa térben is közelíti Amadéhoz a verset, ugyanis úgy kezdődik, hogy „E’ kis köznek,/ Csalló-köznek/ Légy bizonyos gyámola...”. A *Buzgó szívnek énekes fohászzkodási* kötet utolsó, hetedik verse – amelynél Amade egyébként nem jelöli meg, hogy másé – az a Nepomuki Szent Jánoshoz írott ima, amelyet feltételezhetően Mérei Mihály könyvecskéjéből vett át. A szöveg csaknem azonos, csupán apróbb eltérések fedezhetők föl, tehát Amade ezt a szöveget közli. Azt is feltételezhetjük, hogy a többi Nepomuki-versének is Mérei könyve lehetett az ihletője.

Mérei Mihály – és általa Jan Beckovský – könyvének a hatása azonban leginkább az Amadénál kevésbé tehetséges, vagyis inkább a nem annyira költői babérokra vágyó, mint inkább a lelki épülést szolgálni kívánó kiadványok esetében szembeűnő.

⁶ A versek sorszámát, szövegét, kezdősorát a kritikai kiadás alapján idézem. AMADE László *Versei*, s. a. r. SCHILLER Erzsébet, AJKAY Alinka, Bp., Balassi, 2004 (RMKT XVIII. század, VII).

⁷ Lásd AMADE, *i. m.*, 430. (60. *Had lankadgyak és ohvadgyak*, 94. *Ah, jaj, mit szemlélek én, nagy bünnös lélek*, 97. *Oh Szent János, te bizonyos*, 98. *Imadlak, ó szent ostya*.)

⁸ ALSZEGHY Zsolt, *Egy állítólagos Amade-versről*, Irodalomtörténet, 1942, 49–50.

Ezek a Nepomuki Szent Jánosról szóló életrajzi és/vagy imakönyvek többnyire minden megjegyzés nélkül veszik át Mérei szövegét, mit sem változtatva rajta. A teljesség igénye nélkül következzenek néhány példa a nyomtatásban megjelentek közül: az elsőt 1735-ben Szewaldt Antal adta ki Nagyszombatban, a címe: *Nepomuki Szent Jánosnak, Jó hír 's név veszedelmében forgó oltalmazójának, és a' Gyonás gyakorlásában bús lelki ismétetű hívek vigasztalójának. Kilentz Szerdára rendeltetett AJTATOSSÁGA. Melly Most ujjonnan össze szedetett, és Magyar nyelven ki bocsáttatott egy Nemes Rév-Komárom Városában lakozó Nepomuki Szent Jánost tisztelőnek kegyes költségével.* Ez a könyvecske mintegy kétszáz oldalas, 184 számozott lapot tartalmaz, ezen kívül a kötet elején az olvasókhöz és a Szenthez szóló ajánlás olvasható, a számozott oldalak után pedig további huszonnégy oldalnyi verset találunk. A kötet nagy része Mérei szövegét veszi át más sorrendben. A kilenc szerdára rendelt imádság más, mint Méreinéél, azonban a 79. oldaltól kezdve a 101-ig a Mérei könyvének 202. oldalától 232-ig tartó részét veszi át, utána pedig a Méreinéél korábban lévő – az itt alább közölt – himnuszokat és imákat. Majd – ahogyan Méreinéél is – a Nepomuki Szent Jánoshoz írott litánia következik. Ezután a Méreinéél legelső helyre tett 62 versszakos *Vagyon Cseh-országban* kezdetű éneket olvashatjuk, ezt az *Oh Szent János, én héjános* követi, végül a *Fobászkodás* című zárja. Az utána következő imádságok Jézus szent sebeinek tiszteletéről szintén hűen követik Mérei könyvének szövegét. Mindössze annyi az eltérés, hogy Szewaldt megcseréli az imák sorrendjét, a korábban már beépített Mérei-imákat kihagyja, és a 232. oldaltól folytatja ismét a szöveg átvételét egészen Mérei könyvének végéig, ami nála a 160. oldalon ér véget. Utána még mintegy húsz oldalon egy Nepomuki-életrajzot is közöl. Ami különösen érdekessé teszi ezt az imádságos könyvet, az a kötet végén található 24 számozatlan oldal, amelyen 12 Szent Jánoshoz írott verset találunk.⁹ Ennek a résznek a címe *Szépen versező Fobászkodások Nepomucenus Szent Jánoshoz.* Ezek közül az ötödik Amade László *Oh Szent János, te bizonyos* kezdetű verse, természetesen a szerző nevének feltüntetése nélkül, ahogyan a versek szerzőjének nevét a többi esetben sem tünteti föl.

Szintén Mérei művére vezethető vissza az 1761-ben Nagyszombatban megjelent *Jó hír- 's név szerető lélekenek ájtatossága* című könyv, amelyet a Kőszegen működő Szent Jánost tisztelő gyülekezet adott ki. Ebben a 62 oldalas könyvecskében először a gyülekezet hét pontból álló regulájáról, majd a XIII. Kelemen pápától kapott búcsúról

⁹ A versek kezdősorai: I. Az étszaknak nagy homályán, II. Erős Bajnoka Istennek, III. Már hóhér hozza égető fáklyáit, IV. Ditsérjétek, 's tisztellyétek ti Keresztények, V. Oh Szent János! Te bizonyos, VI. E' Világra téged hozott, VII. Tseh-ország öröme, VIII. Egyháziak gyöngye, IX. Jertek Hívek Istenünket e' Nagy Szentben áldani, X. Oh Szent János sziveinket, XI. Szent János nagy Pártfogója, XII. Oh melly ékes fényesség!

olvashatunk. Ezután tér rá az imakönyv összeállítója a Szent tiszteletére szolgáló kilenc napi ájtatosság elvégzése előtti oktatásra. Ilyen ájtatosság előtti okítás természetesen Mérei könyvében is van, a 192. oldaltól a 202. oldalig tart, amely után már az első imádság kezdődik. Ebben a könyvben nem szó szerint olvasható Mérei szövege, hanem csak tartalmukban egyeznek. A szó szerinti átvétel csak a 21. oldaltól kezdődik, ahonnan Szent János officiumát olvashatjuk, s ez a litániával folytatódik, amely szintén Méreitől való átvétel. Ezután hét imádság következik a Szenthöz, amelyeket az előző kötet végén említett Nepomuki Szent Jánoshoz írott versek közül a IX. számú *Jertek, Hívek, Istenünnket* kezdetű ének zár. A szerző nevét ezekből sem tudjuk meg. A kötet utolsó mintegy húsz oldalát Nepomuki Szent János életrajza tölti ki, amely ismételen Mérei szövegén alapszik: az ismeretlen szerző rövidíti és egyszerűbb nyelvezetűvé teszi az olykor kissé nehézkes eredetit. Ebben a kötetben már olvashatunk a szentté avatásról is, ami Méreinél még hiányzik, hiszen Nepomuki Szent Jánost 1729. böjtmás havának 19. napján avatta a szent mártírok sorába XIII. Benedek pápa.

Végezetül egyetlen könyvet említek, csak abból a célból, hogy illusztráljam az idézett művek szövegeinek egymásra épülését. Illyés András (1637–1712) erdélyi püspök monumentális ezer oldalas könyvet írt a szentek életéről, amely számos kiadást ért meg. Bennünket jelen esetben az ötödik kiadás érdekel, mivel ezt bővítették először Nepomuki Szent János életrajzával.¹⁰ Az életrajz előtt egy mondatban olvashatjuk, hogy Balbín után készült, viszont a szöveg teljes egészében szó szerinti átvétele a néhány sorral feljebb említett gyülekezeti könyv utolsó részének. Még a fenti ismeretlen szerző Szent Ágoston *Faustus ellen* írott beszédéből vett mottóját is szó szerint átveszi, csak nem a szöveg elején közli, hanem a végére illeszti, így zárva le a fejezetet.

Ezekből a szövegekből jól látható, hogy egészen más az ájtatossági szövegek felhasználói gyakorlata, mint az irodalmiaké. Noha ebben a korban, még több mint egy évszázadig, nem létezik a szerzői jog fogalma, az irodalmi szövegek esetében – kivéve a ponyvakiadványokat – mégsem olyan mértékben bevett a kompiláció gyakorlata, mint az ájtatosságiaknál. Sőt, itt az eltérő műfajú szövegek különböző státuszát is megfigyelhetjük: a prózai részeknél a szerzők általában megjelölik a forrást, a történeti művekkel nyilván a hitelességet támasztva alá. A verses részeknél azonban

¹⁰ ILLYÉS András, *Keresztényi életnek példája, avagy tüköre, az-az a' Szenteké élete*, Budán, A' Királyi universitás Betűivel, 1801, 420–430. A címlapon olvasható: „Most pedig meg-jobbitással ötödször is magyarul ki-nyomtatott, és meg-többitett Napomuki Szent János életével.”

számos esetben nincs forrásmegjelölés, az imaszövegek tehát szabadon felhasználhatók és alakíthatók. Ezek esetében nem lényeges a szerzőség megjelölése, mivel közhasználatra készültek, és ilyen módon a tartalmi üzenet számított elsődlegesnek.

Az alább közölt táblázat bal oldalán Jan Beckovský latin szövege olvasható, jobb oldalán Mérei Mihály fordítása. Csak a verses részeket közlöm, a prózai imádságokat és litániát nem. Az első vers formailag is érdekes, a szapphói stófát Mérei ú. szapphikus ütemhangsúlyos változatban próbálja meg visszaadni, amelynek a szótagszáma megegyezik az antik strófaszerkezetével.

ODE Vitam et Mortem Divi JOANNIS
NEPOMUCENI breviter decantans, in gratiam, qui delectantur Carmine, recusa.

1. In Bohemorum regione mollis
Monte consurgit viridante collis,
Hunc Adalbertus precibus beavit,
Imbre rigavit.

2. Est loco Nomen Pomuk a virore,
Atque coelestis pluviae madore,
Dum pluit Coelum locuples refracta
E cataracta.

3. Hausit hic coelo pariente vitam,
Matris oratu sterilis petitam,
Luce coelesti, radiisque plenus
NEPOMUCENUS.

4. Inde JOANNES tulit ille nomen,
Ferret ut magnae pietatis omen,
Dum DEUS Matri dedit hoc benignus
Nobile pignus.

5. Clarior virtus nituit Parentis,
Quam jubar Stirpis, titulique gentis,
Stemma transcendit pietas nitore
Nobiliore.

6. Flamma per totum radiosa tectum
Luce lambemat fluitante lectum,
Blandiens Matri, Gaenitaeque Proli,
Aemula Soli.

*Nepomuceni Sz. János életéről, és haláláról való
HYMNUSOK.*

Vagyon Cseh-Országban szép zöldellő hegy,
A' többi hegyek közt mely magassabban megy,
Ezt a' Sz. Albert essővel áldotta
Harmatoztatta.

Ennek a' neve Pomuk a' zöldségtől,
Igen kedves hely az Égi elsőktől,
Mídőn az Egek fölyül harmatoznak
Sok áldást hoznak.

Innen nyerte vólt életét Egekből,
Magtalan Anna buzgó kéréséből,
Mennyei tűzzel világgal hejános
Nem vólt Sz. János.

Innen vette vólt a' Sz. János nevet,
Minden világi dicsősséget meg vet,
Mídőn az Isten Szülőjét magzattal
Áldá malasztal.

Szent életekkel Szüléi fénlettek,
Nagy nemzetségből bátor nem születtek,
Azt meg előzte az Istenes élet
Mindenek felett.

Egy szép sűgár a' házat bé lepte,
És bölcsöcskéjét világgával fedte,
Mind Annyát, Fiát meg dicsőítette,
Fényesítette.

7. Orta dum primum ratio micabat,
Indolem Musis teneram dicabat
In dies docta poliens recentem
Pallade mentem.

8. Literaturae studuit polite,
Fluxit ex ejus labijs perite
Gratijs linguae facilis referta
Suada diserta.

9. Mente complexus fuit ille pura
Coelicas Leges, Canonumque jura,
Atque prae cunctis fuit una Diae
Cura Sophiae.

10. Unde Doctoris tulit Eruditi
Lauream Praegae, genioque miti
Pulpitum Sacrum, Cathedramque scandit,
Dogmata pandit.

11. Numini soli studium placendi
Addidit fortes stimulos sciendi;
Haec erat, vana levitate spreta,
Unica meta.

12. Sol Cathedralis fuit ille Cleri,
Luce virtutum meruit stuperi,
Lilium vitae, Speculum proborum,
Normaque Morum.

13. Praedicatoris titulum periti
In Sacra Divi tulit aede Viti,
Praga dum docto stupuit loquentem,
Imbre fluentem.

14. In via Coeli pretiosus index
Ore facundo, scelerumque vindex
Insequabatur petulantiores
Fulmine mores,

15. Doctor excelsus, simul et profundus,
Mentis elatae sine labe mundus,
Imperatoris quoque cor revinxit,
Et sibi strinxit.

Midön a' kised kezdde okoskodni,
Gyenge korában Oskolát tanulni,
Istenhez kezdde mindgyárt fohászokodni,
És imádkozni.

Az Irás tudók között elő mégyen,
Hogy azok között első helyet végyen,
Élő nyelvével jó tudományt tégyen,
Bölcs okos légyen.

A' nagy dolgokat csak hamar meg fogta,
A' Papi Rendnek Törvényét jól tudta,
Bölcs Tanítóknak igéjét halgatta,
'S azt meg tanulta.

Innen bölcs, okos Doctornak tartatott,
Prágában sokak előtt Pálmát kapott,
Prédikállásra mindgyárt választatott,
Sokat oktattott.

Egyedül azért Istennek teczeni,
Teljes életét abban helyeztetni,
Világ hívságát akará meg vetni;
És szentül élni.

Mint Nap tündöklött a' Papi Rendekben
Ékessen szólla Prédikálló székben,
Tiszta Liliom vala életében,
Szüzességében.

Prédikátornak nagy nevét viselte
Sz. Vid Mátyrnak Egyházát kedvelte,
Prédikállását Prága meg szerette,
És azt követte.

A' Meny-Országának úttját meg-mutatta,
A' bűnösöket jóra indította,
Keményebben-is néha tanította,
Meg-is dorgálta.

Nagy mély elméjű Doctornak tartatott,
Bűn, 's véték nélkül valónak mondatott,
Császár is ettül eleintén tartott,
De el hanyatlott.

16. Unde Celsarum via Dignitatum,
Ad gradus altos, et Episcopatum,
Atque promissis opibus referta,
Stabat aperta.

Innen volt úttya a' méltóságokra,
Püspökségekre, és gazdagságokra,
És mind ezeknél nagyobb grádicsokra,
Promotiokra.

17. Sed recusabat streperi caducum
Nauseans mundi fragilemque fucum,
Et locupletes reditus daturam
Praeposituram.

De mind ezeket örömmel meg veti,
Múlándó világ sorsát csak nevet
Édes JESUSÁT egyedül szereti,
És azt követi.

18. Hoc erat solum titulo beatus,
Quod foret pressi Gregis Advocatus,
Regio ditans opis indigentes,
Aere clientes.

Irgalmasságnak vala meg tartója,
A' szegény népnek kegyes párt fogója,
Alamisnának volt osztogatója,
Adakozója.

19. Pauperum Tutor, Pater, et Patronus,
Dives affectu, manibusque pronus,
Summa cunctorum fuit haec honorum,
Et titulorum.

Szegények Attya, Tutor, Patronussa,
Azon volt, szívét mindenhez mutassa,
Ezért Istennél léssen néki jussa,
Ményben Thronussa.

20. Imperatricis fuit Administer,
Censor, et iudex, animae Magister,
Arbiter Morum, Medicusque mentis
Menda fatentis.

A' Császárnének volt Fő Ministere,
Gyóntató Attya, és lelki Mestere,
Nagy tudománya vitte vala erre,
A' tiszteletre.

21. Hunc adoptabat Medicum salutis,
Esset ut docte, mediisque tutis,
Laesa si noxis foret Imperatrix,
Sana cicatrix.

Ezt választotta lelki Orvossának,
Papi Rendek közt első Doctorának,
Vezérlőjének, Prédikátorának,
Tanítójának.

22. Imperatoris fuit haec Marita,
Moribus castis, niveaque vita,
Non vagi cordis, sine labe foedae
Nescia taedae.

De a' Császárnak az ő Felesége,
Tiszta életnek vala ékessége,
A' jó erkölcsnek, tisztaság szépsége,
Gyönyörűsége.

23. Gloria gentis nituit vetusta,
Plus pie mentis specie venusta:
Addidit fulgur radians AVORUM
Stirps BAVARORUM.

Régi Elei fénylő dűcsőssége,
Ékes termettel vala kegyessége,
Bavarusokból álló Nemzetsége,
Herczeg Nemessége.

24. Imperatori fuit illa nupta,
Qui fide mundo, Superisque rupta
Sceptra tentavit maculosa saevis
Tingere naevis.

Ez Házás társúl Császárnak adatott,
De gonosságra a' Császár hanyatlott,
Azért ő néki rút neve adatott,
Restnek mondatott.

25. Hinc Ei Laudum sine Luce nigri
Imperatoris, sine Marte pigri,
Caesarum quando pia jura laesit,
Nomen adhaesit.

26. Ergo jam Conjux saturata falsis
Gaudijs mundi, salibusque salsis,
Se DEO soli famulam dicabat,
Corque sacrabat.

27. Illa calcabat pede vanitates,
Saeculi fumos, et inanitates,
Quid quid objectat fugiens amoena
Gloria scena.

28. Unde calcari supero coacta,
Spiritus Sancti stimulis adacta,
Coepit errores, animaeque laevos
Tergere naevos.

29. Visa non raro fuit illa sacro
Consciam mundans animam lavacro,
More, quo mentes decet Orthodoxas
Plangere noxas.

30. Ignis insani penetrante telo,
Saucii cordis dominante zelo,
Suspiciax Caesar tulit inde maestum
Pectoris aestum.

31. Unde JOANNEM furiis nefandis,
Mollibus, duris, precibusque blandis,
Compulit, pressit, pepulit minando,
Sollicitando.

32. Ursit, ut nulla ratione celet,
Quos ei Conjux toties revelet
Cordis occultos, animique gressus,
Atque recessus.

33. Interim Caesar magis aestuabat,
Et mora bilem magis asperabat,
Ut furens ripam mare, quando turget,
Fortius urget.

Mert a' Királyné az Istenhez tére,
Minden világi pompát félre téve,
Vagyon nagy gondgya csak az üdvességre,
Ég szive erre.

Lábbal tapoda e' világ hivságát,
És meg-útálá el múlandóságát,
Azért óhajtá az Isten Országát,
És bódogságát.

Igy a' Császárné Szentséget keresett,
A' Sz. Lélektől éppen meg győzetet,
A' Menyországra egyenes útat vett,
Gyakran Gyónást tett.

Sokszor láttatott bűneit siratni,
Lelkét gyónással gyakran tisztítani,
Paenitentiát igazán tartani,
Gyakran áldozni.

A' Császár pedig vala gyanósággal,
Feleségéhez nagy balgatagsággal,
Sok gondolattal, 's nyughatatlansággal,
És álnoksággal.

Innen Sz. Jánost dühös furiával,
Szóllította szemben, hogy legyen magával,
Mint vagyon dolga mondgya-meg társával,
Királynéjával.

Keményen inti, hogy el ne tagadgya,
Feleségének titkait meg mondgya,
Egész életét gyónását ki vallya,
És elő adgya.

A' Császár pedig inkább dühösködik,
Az epe benne, forr, és nevelkedik,
Feleségéről igen kételkedik,
Kérdezősködik.

34. Cuncta confundit, rogat et minatur,
Fulminat, suadet, tonat, et precatur,
Verba permiscet sua blanda felle,
Aspera melle.
- Mostan szép szóval, most pedig fenyeget,
Menyörgésekkel zavar földet, eget,
Méz-es beszéddel egyelit sok férget,
Önt gonosz mérget.
35. Omne conamen videt esse cassum,
Namque JOANNIS nihil inde quassum,
Cor erat duro nihil aestimante
Ex adamante.
- Cselekedete láttya hijában van,
Nem viszen végben semmit a' Jánosban,
Meg marad végig áll álhatatosban,
Halgat azonban.
36. Ergo succensa truculentus ira,
Tendit immitis, rabieque dira,
Aeris et ferri feritate vasta
Membra catasta.
- Azért fel gyulad hirtelen haraggal,
Dühött mérgével, mint a' tűz úgy lángal,
Tűzzel, és vassal kínzó szerszámokkal,
Rontya azokkal.
37. Artubus tensis, humerisque nudis
Applicat taedas, facibusque crudis,
Mentis iratae quia flamma prurit,
Corpus adurit.
- Eröss kinokkal feszíti karjait,
Mezítelenül kezeit, lábait,
Égeti, süti, tűzzel oldalait,
Minden tagjait.
38. Flamma bacchatur, nihil illa mollit,
Non DEI Legem cruciando tollit,
Est Sacri constans, et inhaeret illi
Cura Sigilli.
- A' tűznek lángja testét sütögeti,
Kínzó hóhér-is igen fenyegeti,
De ezt a' titkot csak Istennek röjti,
Ki nem jelenti.
39. Ignis hoc aurum nequirit domare,
Fulsit adjecto magis igne clare,
Perculit caute Tygris illa, stulta
Hac catapulta.
- Ezt az aranyat tűz meg nem hódította,
Sőt inkább fénlík, 's próbák közt újjítja
Nagyobb kinokra a' Jánost fel gyűjtya,
Ég mint a' gyertya.
40. Fusca nox terram tenebris tegebat,
Quando Mortales sopor opprimebat,
Sola cum Stellis vigilabat una
Lampade Luna.
- A' setét éjszak világát nem adgya,
Csillagok közt Hold, csak magát mutattya,
Az embereket nyugodalra hajtya,
Ébren nem hadgya.
41. Caesaris quando nova curiosum
Impetu foedae facis aestuosum
Pectus invasit stimulan libido,
Caeca Cupido.
- Akkor a' Császárt fel gyűjtya a' harag,
Minden kinokat ö magában farag,
Búja gondolat elméjében forog,
Dúl; fül, és morog.
42. Criminis nullo comitante teste
Caesar exultans reputat sceleste
Obtegi spurcam, tenebris opacam
Nocte cloacam.
- Nincs vétke ellen semmi bizonytsága,
De a' Császárnak hamis álnoksága,
Ártatlan ellen való gonosztsága,
Nincs igassága.

43. Unde JOANNEM citat, et lacessit,
Invalescenti furor igne crescit,
Pareat Regi jubet, aut fatendo,
Aut moriendo.

44. Ille constanti renuit repulsa:
Eligit lingua potius revulsa
Per minas crudae necitis, atque fortem
Tendere mortem.

45. Huc, ait Caesar, propera Satelles,
Sub truces fluctus stolidum propelles,
Pertinax merges Caput in profunda
Fluminis unda.

46. Sic Sepulchrales adit ille fluctus,
Gaudium Divis, hominumque luctus,
Nilque fassuro bibit inde lentum
Ore fluentum.

47. Funebrem Corpus fluvium subibat,
Spiritus Coelum properans adibat,
Atque post orci superata castra
Ibat ad Astra.

48. Arbitrans Caesar latitare tuto
Nocte patratum scelus, ore muto,
Criminis larvam tulit e nigrarum
Spe tenebrarum.

49. Sed DEUS vidit: stupuere crimen,
Quae solent coeli peragrare limen
Pensiles Stellae, vigilantque belli
Orbis ocelli.

50. Squalluit tristi nigra terra lessu,
Advolverunt properante gressu
Incolae coeli, nitido frequentes
Agmine mentes.

51. Funebrem Pompam Sacra Turba struxit,
Igne coelesti, facibusque luxit
Deferens Corpus radiante fundo,
Amne secundo.

Igy a' Sz. embert eleiben citállya,
Harag, dühösség a' szivét meg szállya,
Vagy a' Királyné gyónását számlállya,
Vagy vesztét várja.

Alhatatossan de ezt meg tagadgya,
A' nyelvét inkább ki messék akarja,
Sem a' Királyné gyónását ki mondgya,
Sőt vérét ontgya.

Kiált a' Császár Drabontok ragadgják,
Kezét, és lábát, mint latrot úgy fogják,
Moldova vize hidgyára állították,
Belé taszították.

Igy temetése vala a' viz habja,
Igy halálának vala kívánt napja.
Nem valla semmit a' Királyné Papja,
Gyóntató Attya.

Teste vetteték Móldava vízében,
Kit a' viz bé vén maga kebelében,
A' lelke pedig vitették Mennyégben,
Isten eleiben.

Gondollya a' Császár, e' titokban lészen,
Midön illy dolgot setét éjjel tészzen,
Senki kérdésben effélét nem vészzen,
Van dolga készen.

De a' nagy Isten setét éjjel láttya,
Csillagok fénye az Egeket állya,
Ezt az esetet az éjtszak csudállya,
E' Szentet áldgya.

Szomorú a' Föld ettül az esettül,
Mennyei lelkek repülnek Egektül,
Környül vétetik a' test seregektül,
Nagy fényességtül.

Temető Pompát egyaránt készítnek,
A' viz fenekén lévő drága testnek,
Tisztességére a' Csillagok esnek,
Véle jót tésznek.

52. Civitas miro stupefacta visu
Ocyus toto ruit acta nisu,
Et truci Sacrum quod ab imbre rorat,
Corpus honorat.
- Az egész Város e' csudát szemléli,
Moldova partya, a' sok néppel teli,
Szentek seregét jelen lenni véli,
'S már-is szenteli.
53. Illud advolvit manibus modestis,
Planctibus sanctis, animisque moestis,
Haeret ad littus populi Corona
Poplite prona.
- Itt a' Sz. Testet, a' vizben nem hadgyák,
Viz fenekéről a' szárazra várják,
E' nagy esetet mindenek csudállják,
Igen sirattják.
54. Luce tam claram cupide petitam
Protulit nunquam mare Margaritam,
Quam sub his undis nituit decora
Littoris ora.
- Illy drága gyöngyöt Tenger sem mutatott,
Moldova vize melyet nekünk adott,
Prága Várossa mely jóra fakadott,
Kincsre akadtott.
55. Hoc Sacrum Pignus reperere Cives
Gloria clarum, pretioque dives;
Sumpsit hoc Sanctum sibi Praga Donum,
Urbsque Patronum.
- Ezt a' nagy Szentet ez a' nép találta,
És Istenének, ám meg-is hálalta,
Pátronussának e' Szentet azúltta,
Prága fogadta.
56. Dumque JOANNEM tumulare tentat,
Patriae Patri lacrymis parentat,
Inferens tandem veneranda pulchro
Ossa sepulchro.
- Hogy a' Szent Jánost akarják temetni,
Koporsójában a' Sz. Testet tenni,
Az egyben gyűlt nép kezdé azt tisztelni,
Igen könyvezni.
57. Quis Sacri miros tumuli favores,
Coelitus lapsos numeret nitores;
Quando virtutum patefecit ille
Millia mille.
- Ki tudná számát itten a' csudáknak,
Az Égből szállott tündöklő fáklyáknak,
Kik a' Sz. Testnek világot tartának,
Udvarolanak.
58. Computu stringi numerante Stellae,
Et maris possent potius procellae,
Quam recenseri numerus Sacrorum
Prodigiorum.
- A' Csillagokat meg nem számlálhatni,
Tenger habjai számát sem tudhatni,
Mennyi csudákat e' testnél láthatni,
Ki ne mondhatni.
59. Caelica praesens ope Thaumaturgus,
Arte caelestis medica Chirurgus
Corporis pellit, simul et dolentis
Vulnera mentis.
- Menyből adatott e' csuda tévő Szent,
Valaki ennek koporsójához ment.
Lelki, és testi orvossággal meg kent,
Minden rosztúl ment.
60. Fama si nomen nigra decolorat,
Aut honor tinctus macula laborat,
Hic solet foedam removeere tabem,
Tergere labem.
- A' kinek hire neve, mocskoltatott,
Becsületiben ártatlan rontatott,
Ehez a' Szenthez fogadást fogadott,
Éppen maradott.
61. Culpa si terret profitenda sontem,
Et verecundo cremat igne frontem,
- A' bűnök hogy ha valakit rettentnek,
Azt meg vallani szeméremből félnek,

Et metu vano pudibundiora
Strangulat ora,

62. Ille coelesti Cor in igne volvit,
Pectoris pressi glaciem resolvit,
Pellit angorem, remoramque tollit,
Marmora mollit.

HYMNUS DE EODEM BEATO JOANNE.

JOANNES Nepomucene, Vir beate,
Philosophie, Theologie laureate;

O Patrone gratiose famae bonae
Invasorem tua gratia deponere.

Inter notos et ignotos mea fama
Vulneratur, laceratur, Tu me ama.

Tu centenos, et millenos defendisti,
Confidentes, et orantes protexisti:

Me sperantem et orantem intueri,
Me digneris, non graveris, hic fovere.

Non omittas, non permittas nomen rapi
Lingua mala, inhumana: pares api

Quod si mali verbo malo famam figant
Nomen meum, ob cor tuum, ne transfigant.

Scis me totum, esse tuum, hic clientem,
Te Patronum nosco meum, hic clementem,

Procurabo, non cessabo, honorare
Nomen tuum, DEO sacrum, hic amare.

Esedezzenek csak ennek a' Szentnek,
Meg segítettetek.

Ez a' sziveket az Istenhez gyújtya,
Márvány köveket mint viaszt lágyítja,
A' betegeket egészszen gyógyítja,
Istennek adgya.

Más HYMNUS Ugyan azon Szent Jánosról.

Oh Sz. János! én héjános
Bűnös hozzád fordúlok,
Mind Isteni, 's mind világi,
Jókat tőled koldúlok,
Patronusom hozzád jussom
Légyen a' jó hír, névben,
Te óltalmaz, te igazgass
Ne maradgyak szégyenben.
Sokak között meg ütközött
Az én jó hirem nevem.
Mocskoltatik, szaggattatik,
De te segélly meg engem.
Te sokakat, sok százakat,
Sokszor meg óltalmaztál,
A' kik biztak, benned hízta,
Hírekben meg tartottál.
Reményemet, jó hiremet,
Te benned helyeztetem,
Segics ne hadgy, de erőt adgy,
E' világot nevetem.
Cselekedgyed, ne engedgyed,
A' jó hirt meg mocskolni,
Fondor nyelvel, mint egy enyvel,
Nevünket harácsolni,
Ha a' roszzak, és gonoszak,
Jó hiremet mocskollyák,
Sz. nevedért, szerelmedért,
Engedd hogy vissza adgyák.
Tied vagyok, reád hagyok,
Mindent becsületemben,
Párt fogója, Szószóllója,
Légy szolgáltnak mindenben.
Azon lészek példát tészek,
Hogy téged böcsüllyelek,
Szentségdben, életedben:
Hóltomig tisztelleyelek.

Sit in signum omne donum, quod Te amem,
Cor me pungit, amor ungit, ad Te clamem.

Meam vitam, bonam famam, atque nomen
In te pono corde prono, bonum Omen.
O Joannes! o juvamen, o solamen!
Fac ut DEUM, JESUM meum, semper amem.
Amen.

OFFICIUM De Divo JOANNE NEPOMUCENO,
Vitae et Famae PROTECTORE.

V. Domine labia mea aperies.
R. Et os meum annuntiabit laudem tuam.
V. DEUS in adiutorium meum intende.
R. Domine ad adjuvandum me festina.
Gloria Patri, et Filio, etc.
Sicut erat in principio, et nunc et semper, et in
saecula saeculorum, Amen.

HYMNUS.

Miraculis, Virtutibus,
Coeli favore plene,
O digne cunctis laudibus
Ave Nepomucene!
Quot ora sunt Mortalium
Invito, me juvate,
JOANNIS ad praeconium
Ubique consonate.
V. Domine non elongaveris auxilium tuum a
me.
R. Domine ad adjuvandum me respice.

Oremus.

DEUS, cui soli debetur omnis honor et gloria:
per gloriosa merita B. Martyris tui JOANNIS
Nepomuceni te suppliciter exoro, ut omnem
infamiam et confusionem publicam un-
decunque mihi impendentem misericorditer
avertere digneris, et concede sic uti honore

Jelül légyen, példát tégyen,
Hogy téged lelkeim kedvel,
Téged dicsér, 's igen kér,
Dicselkedhessen ezzel.
Életemet, jó nevémet,
Csak tenéked ajánlom,
Meg szóllástúl, mocskolástúl,
Oltalmazza kívánom, Amen.

*Nepomuceni Sz. Jánosról, az élet, és jó hír, név
óltalmazójáról való kis Officium, avagy Solosma.
A' Matutinumra.*

V. Uram nyisd-meg az én ajakimat,
R. És az én szám hirdeti a' te dicséretedet.
V. Isten figyelmezz az én segítségemre,
R. Uram sies az én segedelmemre.
Dücsőség Atyának, és Fiúnak, és Sz. Lé-
leknek.
Miképpen kezdetben vala, és most, és min-
denkoron, mind örökkön örökké, Amen.

HYMNUS

Sok csudákkal, Mennyei jókkal,
Vagy, oh Sz. János tellyes,
Dicsértéssel, tiszteltéssel,
Légy minnyájunkhoz kegyes.
Minden nyelvet, igaz hivet,
Mái nap azon kérek,
Hogy Sz. Jánost, ki sok jót oszt,
Én velem dicsérjétek.
V. Uram ne távoztasd a' te kegyelmedet én
tőlem.
R. Uram az én segedelmemre tekints.

Könyörgjünk.

Ur Isten, kinek egyedül kell minden tisztelet,
és dücsőség. Nepomuceni Sz. János Marty-
rod, dicsőséges érdemi által, tégedet alázatos-
san kérek, hogy minden nyilván-való gyalá-
zatot, és kissebséget, méltóztassál én tőlem
kegyelmessen eltávoztatni, és engedgyed,

temporalis, ut aeternam confusionem evadere, et in coelesti gloria merear collocari. Per Dominum nostrum JESUM Christum Filium tuum, qui ab aeterna confusione, ignominiosa morte Crucis nos redemit, et nunc tecum vivit et regnat DEUS in saecula saeculorum, Amen.

AD PRIMAM.

V. DEUS in adjutorium meum intende.
R. Domine ad adjuvandum me festina.
Gloria Patri, et Filio, et Spiritui Sancto, etc.

HYMNUS.

Orbis diu jam prolibus
Aurora Gratiarum,
In te dedit Parentibus
Sydus, MARIA rarum.
Conceptus es, tum natus es
Sub Virginis favore,
Ut nos suo, nunc impetres,
Dignetur hoc amore.
V. Ad te Domine levavi animam meam.
R. DEUS meus, in te confido, non erubescam.

Oremus.

DEUS, cui soli debetur omnis honor et gloria,
etc.

AD TERTIAM.

V. DEUS in adjutorium meum intende.
R. Domine ad adjuvandum me festina.
Gloria Patri, et Filio, etc.

HYMNUS.

Crescebat aetas, Numinis
Plus creveras Amore.
Hoc factus invincibilis
Es hostis a furore.

hogy úgy élhessek, az ideig tartó becsülettel, hogy az örökkén való kissebséget el távoztatni, és az örökkén való dicsősségben érdemléllyek helyheztenni. A' mi Urunk JESUS Kristus a' te Sz. Fiad által, ki az örökkén való gyalázatos kissebségtől, a' Kereszthalálával minket meg váltott, és most te veled, él, és uralkodik, Isten örökkön, örökké, Amen.

A' Primara.

Sok üdőkig, Esztendőig,
Nem vala szülednek.
Maradékjok, ivadékjok,
Magtalanok lévénec.
Szűz Mária, Isten Annya,
Nyere téged világra.
Hogy sokaknak, Fogyottaknak,
Lehetnél orvossága.
V. Te hozzád Uram fordítom az lelkemet,
R. Én Istenem te benned bizom, meg nem szégyenedem.

Könyörögjünk.

UrIsten kinek egyedül. etc.

A' Tertiara.

V. Ur Isten figyelmezz az én segítségemre,
R. Uram siess az én segedelmemre.
Dücsösség etc.

HYMNUS.

Nevelkedgyél, öregbedgyél
Az Isten félelmében.
Győzhetetlen, fedhetetlen,
A' JESUS szerelmében.

Immobilem sors blandate,
 Viditque saeva stare.
 Sic caelites, Deumque me
 Patrone, fac amare!
 V. Custodi animam meam, et erue me.

R. Non erubescam, quoniam speravi in te.

Oremus.

DEUS, cui soli debetur omnis honor et gloria,
 etc.

AD SEXTAM.

V. DEUS in adiutorium meum intende.
 R. Domine ad adjuvandum me festina.
 Gloria Patri, et Filio, etc.

HYMNUS.

Ut stella Cleri fulceras;
 Ut Doctor eminebas.
 Praeclara semper egeras,
 Latere sed studebas.
 Tam candidi quam lilium,
 Tui fuere mores.
 Fac puritate noxium
 Ut horream, quod horres.
 V. Justum adiutorium meum a Domino.
 R. Qui salvos facit rectos corde.

Oremus.

DEUS, cui soli debetur omnis honor et gloria,
 etc.

AD NONAM.

V. DEUS in adiutorium meum intende.
 R. Domine ad adjuvandum me festina.
 Gloria Patri, et Filio, etc.

Alhatatos, tanúlt, okos,
 Valál te szerencsédben.
 Adgyad nagy Szent, lássam Istent,
 Veled edgyütt Mennyégben.
 V. Oltalmazd az én lelkemet, és ments-ki en-
 gemet,
 R. Meg nem pirúlok; mivel te benned biztam.

Könyörögjünk.

UrIsten kinek egyedül, etc.

A' Sextara.

V. Ur Isten figyelmezz az én segítségemre,
 R. Uram siess az én segedelmemre.
 Dicsőóság etc.

HYMNUS.

Mint a' Csillag, Egen villag,
 Ugy vala tudományod.
 A' Papok közt, nem valál rest,
 Mutattya hagyományod.
 Liliom szál, tiszta valál,
 Egyházi erkölcsödben,
 Add a' gonoszt, ki jót nem oszt,
 Futhassam életemben.
 V. Igaz segedelmem az Urtúl,
 R. Ki meg szabadította a' szível való igazakat.

Könyörögjünk.

UrIsten kinek egyedül, etc.

A' Nonara.

HYMNUS.

Sacra tua facundia,
 Autoritate, zelo,
Mortalium sunt millia
 Amica facta coelo.
Si videris (sum labilis)
 In crimen incidentem,
Extende dextram, praesto sis
 Ut erigas clientem.
V. Domine DEUS meus in te speravi.

R. Salvum me fac ex omnibus persequentibus
me, et libera me.

Oremus.

DEUS, cui soli debetur omnis honor et gloria,
etc.

AD VESPERAS.

V. DEUS in adiutorium meum intende.
R. Domine ad adjuvandum me festina.
Gloria Patri, et Filio, etc.

HYMNUS.

Absconderes, quod Regiae
 Arcana Poenitentis,
Praeceptis in undas Moldaviae
 Tunc, actus es, tumentis.
Nosti beatæ Patriæ
 Ad littus hinc venire;
Ne nos, in hujus aequore
 Mundi, sinas perire.
V. Ne tradideris me in animas tribulantium
 me.
R. Quoniam insurrexerunt in me testes iniqui.

Oremus.

DEUS, cui soli debetur omnis honor et gloria,
etc.

HYMNUS.

Ékes nyelvel, bölcsességgel,
 Méltósággal, zelussal,
Sok száz embert, Istennek nyert,
 Lelki, és testi jussal,
Hogy ha látod, tapasztalod,
 Gyarló vagyok, meg esem,
Nyújts kezdetet, kegyelmedet,
 Hogy JESUSomnak tessenem.
V. Uram, én Istenem, te benned vetem re-
 ménségem.
R. Ments-meg engem minden üldözőimtől, és
 szabadíts-meg engem.

Könyörögjünk.

UrIsten, kinek egyedül, etc.

A' Vesperasra.

V. Ur Isten figyelmezz az én segítségemre,
R. Uram siess az én segedelmemre.
Dicsősség etc.

HYMNUS.

El rejtetted, bé fedezted,
 A' Királyné gyónását,
Moldavában, nyered abban,
 Lelked Menyben jutását.
Elő tudtad, meg tanultad,
 Bóldog hazád partyára,
Innen mehez, Menyben lehetsz,
 Juttass minket-is arra.
V. Ne adgy engem az engem nyomorgatóim-
 nak lelkeire,
R. Mivel hogy föl költek ellenem a' hamis bi-
 zonyságok.
Könyörögjünk.

UrIsten, kinek egyedül, etc.

AD COMPLETORIUM.

V. Convertere nos DEUS salutaris noster.
 R. Et averte iram tuam a nobis.
 V. DEUS in adiutorium meum intende.
 R. Domine ad adjuvandum me festina.
 Gloria Patri, et Filio, etc.

A' Completára.

V. Téríts-meg minket mi üdvözítő Istenünk,
 R. És fordítsad-el rólunk a' te haragodat.
 V. Isten figyelmezz az én segítségemre,
 R. Uram siess az én segedelmemre.
 Dicsóosság etc.

HYMNUS.

Qui laurea nunc Martyrum
 NEPOMUCENE gaudes,
 Admitte vota supplicum,
 Preces, piisque laudes.
 Linguas coërce noxias
 Calumnijs furentes;
 Has pelle famae viperas,
 Tuere Te colentes.
 V. Domine deduc me in justitia tua.
 R. Propter inimicos meos dirige in conspectu
 tuo viam meam.

HYMNUS.

Zöld Laurussal, triumphussal,
 Nepomuci Sz. János,
 Dicsekedel, aztat hidd-el,
 Szívünk hogy nem héjános.
 Esedezünk, könyörgésünk,
 Hogy elődben bocsássad.
 Gonosz nyelvtül, mint méregetül,
 Hiveidet meg tartsad.
 V. Uram vezérelly engem a' te igazságodban,
 R. Az én ellenségim miatt igazgassad a' te szí-
 ned előtt az én útamat.

Oremus.

DEUS, cui soli debetur omnis honor et gloria,
 etc.

Könyörögjünk.

UrIsten, kinek egyedül, etc.

COMMENDATIO.

Suscipe, quas dedimus,
 JOANNES Beate!
 Tibi preces supplices, noster
 Advocate!
 Fieri, dum vivimus, ne sinas
 infames,
 Et nostros post obitum coelis
 infer manes.

Ajánlás.

Vedd jó nével, kit jó kedvel, adtunk
 néked Sz. János,
 Légy párt fogónk, óltalmazónk, míg
 életünk így háboz.
 A' mig élünk, hirünk, nevünk, maradjon
 tisztességben.
 És az után, hozzád jutván, lássuk
 Istent Mennyégben. Amen.

SUSPIRIUM

Ad Beatum JOANNEM Nepomucenum.

Salve majalis Floscule,
 JOANNES gratiose,

FOHÁSZKODÁS.

Nepomuceni Szent Jánoshoz:

Üdvöz légy Pünkösdi zöld ág,
 Nepomuceni Szent János,

Ave, salve, Narcissule,
Flos Florum gloriose.
Candore vincis lilium,
A Rege quam vis ustus,
Inter favillas ignium
Stas, auri more, justus.
Ah coelicum sosequium!
Fac, quod tibi praestamus,
Suscipias obsequium,
In quo nunc proni stamus,
Serva Regnum Bohemiae,
Et pacis fer Olivam,
Felicitem Patriae
Praestabis redivivam,
Sit Aër nobis, obsecra,
Salubris, salutaris,
Pestis venenum reseca,
Ut aura sit vitalis.
Tu Regni Pater diceris
Provisione panis:
Tu benedic, et proderis,
Nec spes erit inanis.
De fama, bono nomine,
Constantem gere curam,
Obscurum fove lumine,
Sortemque pelle duram.
Ne coram justo Iudice
Ut rei accusemur,
Ne aequae mentis vindice
Patenter infamemur.
Tunc esto Conscientiae
Tu Tutor et Patronus:
Fac, sit Iudex Clementiae
In vota nostra pronus.
Tandem post vitae labilis
Exactum rite cursum,
Sis Advocatus stabilis
Ad Te nos leva sursum.
V. Adjuva nos DEUS salutaris noster,
R. Et propter honorem Nominis tui libera
nos.
V. Beati, quorum remissa sunt iniquitates,
R. Et quorum tecta sunt peccata.
V. Locuti sunt adversum me lingua dolorosa, et
sermonibus odij circumdederunt me,
R. Et expugnaverunt me gratis.

Üdvöz légy Narcissus virág,
Ki drágábban illatoz.
Liliumat fejérséggel,
Halladod noha süttettél,
Égettettel a' tüzekkel,
Mint arany fénlesz még-is.
Ah Menyei illatokkal,
Napot követő virág,
Add fényes tudományokkal,
Ujjáüljön tőled e' világ.
Tartsd-meg kérünk Országunkat,
Hozz békesség Pálmáját,
Szerencsésé ted Hazánkat,
Ujjítsd-meg Koronáját.
A' Levegő Ég-is légyen,
Tiszta, friss, egészséges,
Pestis ereje ne tégyen,
Nyavalyákat mert mérges.
Hazánkat Attya mondatol,
A' kenyér szerzésében,
Bóldogits-meg áldással,
A' mi reménségünkben.
Hírünk, nevünk, becsületünk,
Maradgjon tisztességben,
Ha miben van nehézségünk,
Könnyebits inségünkben.
Hogy az igaz Bíró előtt,
Bűnben ne ítéltesünk,
Midőn az Itéltre jött,
Meg ne szégyenitessünk.
Akkor lelkünk ismérte,
Altala tiszta légyen,
A' Birónak tekintete,
Hogy nekünk kedves légyen.
És ez rövid élet után,
Végezvéen fűtásunkat,
Az Isten szívéhez jutván,
Oda vigy minnyájunkat.
V. Segíts bennünk üdvözítő Istenünk.
R. És a' te Sz. neved böcsületiért, szabadits-
meg minket.
V. Bóldogok a' kiknek meg bocsáttattak go-
nossági.
R. És a' kiknek földve vannak bűnei,
V. Szóllottak ellenem hamis nyelvel, és a' gyű-
lölségnek beszédivel környékeztek-meg.
R. És haddal vettek-meg engem ingyen,

V. Pro eo, ut me diligere, detrahebant mihi;

R. Ego autem orabam.

V. Tu autem Domine ne elongeris a me.

R. Ad defensionem meam respice.

V. Aufer a me opprobrium et contemptum;

R. Quia testimonia tua exquisivi.

V. Dominus mihi Adjutor.

R. Et despiciam inimicos meos.

V. Domine exaudi orationem meam.

R. Et clamor meus ad te veniat.

V. Azért hogy engem szeretnének, rágalmaz-
tanak engem.

R. Én pedig imádkozom vala.

V. Te pedig Uram, ne távozzál-el én tőlem.

R. Az én óltalmamra tekints,

V. Vedd-el én rólam a' gyalázatot, és meg ve-
tést,

R. Mert a' te bizonyság tételeket ki kerestem,

V. Az Ur az én segítóm,

R. És meg útalom az én ellenségimet,

V. Uram halgasd-meg az én könyörgésemet,

R. És az én kiáltásom jusson elődben.

Nepomuki Szent János vízbe taszítása. Károly-híd, Prága.

BAJÁKI RITA

*John Fisher imakönyve és annak fordítása**

Ismert, hogy a 16. század imádságos irodalma meglehetősen hangsúlyos protestáns dominanciával bír. Az első ránk maradt magyar nyelvű imakönyv Heltai Gáspár kiadványa,¹ amelyet a 16. században további protestáns kiadványok követtek. Legtöbbször *Az életnek kútfeje* című imádságos könyv jelent meg, öt kiadása volt a 16. században.² Ugyanebben az időszakban egyszer jelent meg Szalaszegi György,³ Huszár Dávid,⁴ Károlyi András⁵ és Debreceni Szőr Gáspár⁶ munkája. Katolikus imakönyvről mindössze kettőről tudunk,⁷ de csak az egyiket ismerjük példányból, azt is töredékesen, amely egy fordítás, s amelynek forrása John Fisher *Psalmi seu precatioes* című imakönyve,⁸ magyarul: *Imádságoskönyvecske*.⁹ Erről lesz most szó.

A 16. századi, magyar nyelvű, nyomtatott imádságos irodalom előzményeit vizsgálva – nem a magyarországi előzményekre fókuszálva – három külföldi imakönyvet kell mindenképpen megemlítenünk. Az egyik, a legmeghatározóbb, az evangélikus Joannes Avenarius (Johann Habermann)¹⁰ imakönyve, amelynek magyarországi hatása a 16. századot követően is kimutatható. Szintén nagy hatással bírt a páratlan karriert befutó protestáns *Fons vitae* című kiadvány, amely magyar nyelven *Az életnek kútfeje* címmel jelent meg, igaz, magyarországi népszerűsége csak a 16. századra korlátozódik, viszont ebben az időszakban a legnépszerűbb a magyar nyelven megjelent

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ RMNy 289. Vö. HELTAI Gáspár *Imádságos könyve (1570–1571)*, kiad., bev. tan. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2006.

² RMNy 308B; 337B; 373; 453; 623.

³ RMNy 732.

⁴ RMNy 395.

⁵ RMNy 470.

⁶ RMNy 848.

⁷ RMNy 751; 308A.

⁸ RMNy 308A. A kiadvány példánya a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában található, az OSzK-ban mikrofilmen őriznek másolatot, FM2/3498 jelzeten.

⁹ Címlap híján az RMNy címadása a 308A tétel közlésekor.

¹⁰ Vö. Traugott KOCH, *Johann Habermanns „Betbüchlein” im Zusammenhang seiner Theologie: eine Studie zur Gebetsliteratur und zur Theologie des Luthertums im 16. Jahrhundert*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2001.

kiadások között. Még kevésbé terjedt el az Angliában mártíromságot szenvedett, később szentté avatott John Fisher¹¹ imakönyve, mindössze egyetlen kiadásáról tudunk, de mint az első nyomtatott, katolikus, magyar nyelvű kiadvány, mindenképpen szót érdemel. Különös, hogy éppen a *Fons vitae* című imakönyv fordításával adta ki Stainhofer egy kolligátumban 1572-ben, Bécsben, és így a protestáns *Az életnek kútfeje* imakönyvvel olvasható egy kötetben ez a katolikus hívek számára készült *Imádságos-könyvecske*; érdekes megoldás, hogy egy kötetben különböző felekezetű kiadványok szerepeljenek. Sajnos az *Az életnek kútfeje* címlapja hiányzik, továbbá nem tudjuk, ki-nek ajánlották, vagy tartalmazott-e valamilyen kísérő szöveget, épp így, a Fisher-féle fordítás címlapja is hiányzik, ugyanakkor az ebben található ajánlás ma is olvasható.

Az ajánlások szokásos elemei közül érdemes néhány gondolatot kiemelni:

Draskovics Görgynek [...] Stainhofer Caspar az Szentháromságnak nevi-ben minden jót kíván. Nagy eszű és jámbor illető Roffi János Püspök szörzett imádságos könyvecskét ez mastani nyomorult üdőben, Nagyságos Uram, magamba végeztem küadni, melyet tülem sok jámbor, hogy újonnan deák böttökkel megnyomtatnám, gyakorta való kéréssel sokszor kívánt, mely kíríst és az tudósok [A2v] intésit is megfogadván, nem az én hasznomért: hanem az Krisztus neve dicsíretieért, az megmondott jámbor illető Püspök Istenhöz való szörzött imádságos és dicsíretes könyvecskét elővévén (melyben az Atya mindenható Istenhöz megjelentette az ű szüvit es hütit), mastan míg jobbat nyomtathatok, Nagyságodnak először, annak utána Krisztus közsíginek, azaz magyar nyelvű népnek szívem szerint ki akarám adni és eresztetni, mivel hogy nagyübb és szorgalmatosb ájtatossággal az Szentháromságnak, kit eleitül fogva egyetlen egy Istennek vallunk, neve dicsírtethessék, és mastani eszeveszött világban az elhagyott kemény illető atyjainknak (amint az írás mondja) és régieknek devotio, azaz Isteni filelem és az aláztatosság ismét elővehettesék.¹²

Ami talán szokatlanul hangsúlyos ebben a dedikációban, az a Szentháromság említése, hiszen a Szentháromság nevében kíván minden jót Draskovicsnak Stainhofer, és hangsúlyozza, hogy „az Szentháromságnak, kit eleitül fogva egyetlen egy Istennek vallunk, neve dicsírtethessék”. Óhatatlanul is fölmerül, hogy alig egy éve jelent meg

¹¹ John Fisher rochesteri püspök, vértanú, akit Morus Tamással együtt végeztek ki, mivel nem ismerték el VIII. Henriket az egyház fejeként. Részletes életrajza: Maria DOWLING, *Fisher of Men: a Life of John Fisher, 1469–1535*, London, Basingstoke, 1999. <http://www.strobertbellarmine.net/books/Dowling--JohnFisher.pdf>

¹² RMNy 308A, Aij[t].

az akkor már unitárius Heltai Gáspár imádságos könyve, és erre akár válaszként is születhetett Stainhofer kiadása. Amint írja, hiszen tudósok is intették, több jámbor is sokszor kérte, hogy újonnan kiadja, ő erre elővette azt a „dicsőretek könyvecskét”, hogy „mastan míg jobbat” nyomtathasson, hogy a „mastani eszeveszett világban” az „alázatosság ismét elővehettessék”. Kérdés, hogy Stainhofer az „újonnan” és a „míg jobbat” nyomtatni alatt vajon mire gondolhatott. Netán Heltainál újabbat, jobbat? Talán valaminek az újabb kiadására? Lehetett vajon egy korábbi, magyar nyelvű kiadása ennek a fordításnak? Esetleg a korábban megjelent latin kiadásokra gondolt?

A következő kérdés, vajon ki fordította az *Imádságoskönyvecskét*. Egy a *Magyar Nyelvben* megjelent tanulmány szerint a fordító minden bizonnyal Sylvester János lehetett. Kalcsó Gyula tanulmányában¹³ Sylvester megjelent munkáinak és az *Imádságoskönyvecske* szövegének alapos összevetését adja, elsősorban a névszójelezés és a névszóragozás azonosságait elemezte, s a nyelvi egyezések jellege és mértéke alapján állítja, hogy a fordító személye Sylvester János. Sőt, Kalcsó szerint Sylvester már 1541-re lefordíthatta a *Psalmi seu precationest*,¹⁴ amit a sárvár-újszigei nyomda adhatott ki az 1541-ben megjelent *Újtestamentum* fordításához hasonlóan. Valóban elgondolkodtató párhuzam, hogy Stainhofer, aki 1572-ben kiadta az *Imádságoskönyvecskét*, két évvel később szintén kiadta Sylvester *Újtestamentum* fordítását. Mindezeket, Kalcsó tanulmányát és az ajánlás szövegét is figyelembe véve, magam is lehetségesnek tartom, hogy létezett egy korábbi fordítás, amelyet 1572-ben Stainhofer „újjobban” adott ki, hogy az „alázatosság ismét elővehettessék”.

Az *Imádságoskönyvecske* forrását, bár hatása nem bizonyult tartósnak, de jelentősége elsőségekben áll, mindenképpen érdemes megvizsgálnunk ahhoz, hogy lássuk, milyen jellegű imakönyvről van szó, mit tartalmaz, s a ránk maradt töredék az egész-

¹³ KALCSÓ Gyula, *Lehetett-e Sylvester János egy bécsi nyomtatványtöredék magyar fordítója?*, Magyar Nyelv, 2010/4, 439–450.

¹⁴ Kalcsó tanulmányában tévesen adja meg a *Psalmi seu precationes* első kiadását, ugyanis az általa felvetett kiadás Fisher egy másik, angol nyelven megjelent munkájára vonatkozik: *This Treatise concernynge the fruytfull sayings of David, the Kynge and Prophete in the seven penytenyall Psalmes. Deryded in seven Sermons, was made and compyled by the ryght reverente fader in God, Johan fyssber [...] byssshop of Rochester at the exortacion and sterynge of the most excellent pryncesse Margarete Countesse of Rychemount and Derby, and moder to our soverayne lorde Kynge Henry the VII.*, London, 1508.

hez képest vajon mekkora terjedelmű. Az *Imádságoskönyvecske* 1572-ben került ki tehát a bécsi Stainhofer nyomdájából, így a *Psalmi seu precationes* azt megelőzően megjelent kiadványai jöhetnek szóba.¹⁵

Két hasonló címmel rendelkező kiadvány jelent meg John Fisher neve alatt, s ezek tulajdonképpen nagyrészt egymással megegyeznek. Az egyik címe: *Psalmi seu precationes ex variis scripturae locis collectae*,¹⁶ illetve a másik: *Psalmi seu precationes, item psalmi aliquot selecti ex Davide*,¹⁷ ez a korábbiól ismert verzió, 1525-ös megjelenéséről már van adat.

Összehasonlításképpen Fisher e két valamelyest különböző című kiadványának felépítése (ívjelzéssel) a következő:

Psalmi seu precationes, item psalmi aliquot selecti ex Davide ¹⁸	Psalmi seu precationes ex variis scripturae locis collectae
Ad impetrandam remissionem peccatorum. A2r–E2v	A2r–C4r
Psalmus secundus, pro peccatorum remissione E2v–F4v	C4r–D1v
Psalmus tercius, pro peccatorum remissione F4v–G6v	D2r–D7v
Psalmus IIII, queritur, quod a peccatis premitur et superatur. G6v–I4v	D8r–E8r
Psalmus quintus, pro impetranda sapientia divina. I4v–K6v	E8v–F6r
Psalmus sextus, ut exaudiatur a Deo K6v–L6v	F6r–G2v
Psalmus septimus, pro recte vivendi directione L6v–M4r	G2v–G5v
Psalmus octavus, ut protegatur ab inimicis M4r–M8v	G6r–G8r
Psalmus nonus, contra inimicos M8v–N5r	G8v–H3r
Psalmus decimus, quum usque adeo inimici saeviant ut ferre non possit N5r–O3v	...ut ferre non queat H3r–H7r
Psalmus undecimus, de fiducia in Deum O3v–P3r	H7r–I3v

¹⁵ *A Literary and Biographical History, or Bibliographical Dictionary of the English Catholics: From the breach with Rome in 1534, to the present time*, ed. Joseph GILLOW, II, London, New York, Burns and Oats, 1885, 262–270. Az ebben található felsorolásban a *Psalmi seu precationes*ra vonatkozó adatok igen hiányosak, mindössze három kiadást említ: London, 1554, 1572, Köln, 1555. Az életrajz mellett a Fisher-művek listáját adja, *Uo.*, 267–270.

¹⁶ Londonban, 1544-ben kétszer is megjelent.

¹⁷ London, 1572; Köln, 1525, 1555; London, 1554; Dillingen, 1555.

¹⁸ Dillingen, 1555.

Psalmus duodecimus, si Deus paulo divitius auxilium suum aufert P3r–Q2v	... auxilium suum dif-ferat I3v–I7v
Psalmus XIII, quo gratias agit Deo, quod non praevaluerunt hostes. Q2v–R1r	I7v–K3v
Psalmus XIII, in quo divina laudatur bonitas R1r–R6v	K4r–K7r
Psalmus XV, De beneficiis Dei, cum gratiarum actione R6v–S4v	K7r–L2v
Psalmi utolsó sora: Finis quindecim Psalmorum D. Ioan. Episcopi Roffensis.	Finis quindecim psal-morum
S4v új rész: Psalm aliquod selecti ex Davide	a rész cím hiányzik
S5r Psalm. XXII. Deus, Deus meus respice in me, qua re me deleriquisti? S5r–T3r	Psalmus David 22. Deus, Deus... L3r–L6v
Psalm. C. Gratiarum actio. Iubilate Deo omnis terra T3v–T4v	Psalmus gratiarum acti- oni. 100. L6v–L7r
Psal. XII. Petitio Adventus Christi accelerandi, propter superborum principium, et hypocritarum in populo multitudinem invalescentem T4v–T6r	–
Sequentia responsoria [...] T6v–T7r	–
Responsorium pro Christiani populi unione, et ex-tinguendis haeresibus, et schismatibus I-X T7v–Z8v	–
	Precatio pro rege L8r–L8v

Ezek közül a magyar fordításban az első imának kevesebb, mint a fele szerepel a töredékben. Így abból a mai olvasó számára nem derül ki, hogy Fisher imakönyve a bűnbánat témáin kívül az isteni bölcsességért, a helyes életért könyörög. Kéri, hogy az ellenséget tartsa távol, védelmet kér ellene, illetve, hogy megkapja az Istenbe vetett hitet. Találunk hálaadást az isteni jótéteményekért és javakért.

Fisher imakönyvéről nem mondhatjuk semmiképp, hogy visszhangtalan lett volna, többször is megjelent a 16. században. Egy fordításáról azonban még érdemes szót ejtenünk, ez pedig Cathrine Parr angol királyné (VIII. Henrik utolsó felesége) fordítása, amelynek címe: *Psalms or Prayers*, s amelynek jegyzetekkel ellátott kiadása

2011-ben jelent meg.¹⁹ Szempontunkból azért bír jelentőséggel ez a szövegkiadás, mert ennek segítségével megismerhetjük Fisher munkamódszerét, ugyanis a jegyzetekben Mueller, ha közvetve is, de hozza azokat a bibliai idézeteket, amelyek felhasználásával Fisher a *Psalmi seu precationes* című imakönyvét összeállította. Mueller ugyanis elsősorban Parr fordítására koncentrál, hogy hogyan ülteti át a latint angolra, de éppen a szövegkritikai jegyzeteknek köszönhetően tudhatjuk meg, hogy Fisher mely szövegeket és milyen módon használt föl a *Bibliából* munkája során. Mindezek alapján elmondható, hogy a *Psalmi seu precationes* imakönyv meglehetősen hasonlóságot mutat a *Fons vitae* kiadvány első felével, hasonló módon ollózza össze az imaszövegeit a *Bibliából*, így ezek alapján talán mégse annyira meglepő, hogy Stainhofer egy kötetben adta ki a két művet.

Ízelítőül álljon itt a latin eredetiből és a magyar fordításból egy rövidke részlet. (A magyar nyelvű töredék fennmaradt szövege az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport ima-adatbázisában végigolvasható.²⁰)

Az itt közölt három latin nyelvű lap²¹ azokat a sorokat mutatja, ahol a magyar szöveg megszakad. Eddig a részig mind a latinban, mind a magyarban száznegyvenöt bekezdés található, láthatjuk, hogy a magyar nyelvű szöveg híven követi az eredetit, mutatja egyrészt a bekezdések tökéletes követése, másrészt a fordítás is. Igaza volt Stainhofernek, amikor azt mondta Fisherről: „Atya mindenható Istenhöz megjelentette az ű szüvit es hütit”, s az imakönyv fordítójáról ezt éppúgy elmondhatjuk.

¹⁹ Katherine PARR, *Complete Works and Correspondence*, ed. Janel MUELLER, Chicago, London, University of Chicago Press, 2011.

²⁰ Az adatbázis a következő címen található: <http://ima.btk.ppke.hu/>, a tétel indexe: 3856.

²¹ *Psalmi seu precationes*, Dillingen, 1555, D7r-D8r. https://books.google.hu/books?id=-VeRAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

PSALM. I.

in terra, qui bonum facit, & non peccat.

Sed quoniā tecū est propitiatio, quū terribilissis, spes mea in te domine Deus, cui fidit anima mea.

Anima mea te expectat, quoniā tecū est misericordia, & copiosa apud te redemptio.

Hoc enī certissimè scio, quod

PRECATIONES

quod nō repelles in sempiternū, sed tu ipse quā abieceris, rursum misereberis secundū multitudinē miserationum tuarum.

Pius & clemens es tu domine Deus, & nō auertes faciē tuam à nobis, si reuerſi fuerimus ad te.

Tu enī Deus noster suavis, et uerus, patiens, et in misericordia disponens oīa.

Ex-

PSALM. I.

Exuberant fontes bonitatis tuæ, & gratia tua nunquam deficit.

Vniuersæ uiae tuæ misericordia & ueritas, fœdus tuum, & testimonia tua exquirentibus.

Quam mitis est parēs in pueros suos, tā mitis tu dñe erga timētes te, & p abundantia misericordiae tuæ indulges infirmitatibus nostris. Ag-

De mivelhogy teveled vagyon az irgalmasság, mikoron rettenetes légy, az én reménységem tebenned vagyon Uram, Isten, melyben az én lelkem bízik.

[D4v] Lelkem szerint várlak tőgedet, mert teveled vagyon az irgalmasság, és tenálad vagyon az bü váltság.

Mert azt bizonynal tudom,

hogy el nem űsz mindörökké, de temagad es megen irgalmas lész az te irgalmasságodnak soksága szerint, ki tőled elvetettél vala.

Uram, te kegyelmes és irgalmas vagy, és el nem fordítod az te színedet műelőttünk, ha tehozzád tőrendünk.

Mert te, Urunk, Isten, jó és igaz vagy, és oly, mely bikességgel tőrsz el műnköt, és irgalmassággal szeretsz mindeneket.

[...]

BÁN IZABELLA

Igaz és köteles szívbeli ájtatosság

A Szűz Mária Szíve Társulat egy imádságos könyvének rövid bemutatása

Szűz Mária Szeplőtelen Szíve az ártatlanság, ezen felül a megtestesült Ige és a megváltott ember iránti anyai szeretet jelképe. A *Bibliában* is találunk utalást Mária Szívére, majd tisztelete a misztikusok – Szent Mechtild, Helftai Szent Gertrúd, Svéd Szent Brigitta, Szalézi Szent Ferenc – révén vált egyre elterjedtebbé, ünnepét Eudes Szent János kérte kongregációja számára 1646. október 20-ra. Az évek során az időpont többször változott, majd a 20. században a Jézus Szent Szíve ünnepe utáni szombatra került.¹

A Mária Szíve-tisztelet a Kárpát-medencében is megjelent, a pozsonyi klarisszák támogatásával jött létre Mária Szíve Társulat. A közösség imaéletét szolgálta az *Igaz és köteles szívbeli ájtatosság* című, több kiadást megért imádságos könyv. A nyomtatványt az 1741-es, teljes terjedelmében elérhető példány alapján mutatom be.²

A kiadvány egy külön lapon található, teljes oldalas metszettel kezdődik,³ ezt követi a címlap, amelynek szövegéből kiderül többek között az is, hogy a megerősítő oklevelet XIII. Benedek pápától kapta a közösség, az alapítás dátuma pedig 1729. augusztus 20. A Szentséges Szűzhöz szóló ajánlás személyének és Szívének hosszas dicsérete, végezetül egy felajánlással záródik a szöveg, melyben a közösség felajánlja szívét Mária Szívének. A kötet szerkesztője fontosnak tartotta a kongregáció pápai alapítását és az esztergomi érsektől származó megerősítését, ezért mindkét szöveget magyar nyelven közölte a nyomtatványban. Az alapítás és engedélyezés tényén túl a pápai bullából megtudhatjuk a tagokra vonatkozó búcsúengedélyeket, valamint hogy heti rendszerességgel, illetve halottak

¹ *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, VIII, Bp., Szent István Társulat, 2003, 665–666.

² *Igaz és köteles szívbeli ájtatosság*, Pozsony, 1741. (További ismert kiadások azonos címmel: Pozsony, 1731; Pozsony, 1732; Pozsony, 1761.)

³ Egy női és egy férfi szerzetes térdel a metszet alján, a férfi kezében kereszt, a nő kezében monstrancia, felettük két felhőréteg, az első angyalok (puttók), a második az Úr és Jézus, kettejük kezében korona, amivel a kép közepén lévő lángoló szívet koronázzák (szív, körbevéve virágkoszorúval, tetején lángok).

napján és annak nyolcadán szentmise bemutatását írták elő számukra. A megerősítő bullából kiderül továbbá, hogy a társulat ünnepei a következők voltak: főünnepe június első vasárnapja; további ünnepek Szűz Mária fogantatása, templomba vitele, az angyali üdvözlés napja és a húsvétot követő első vasárnap. A bevezető egységek lezárásaként *Rövid tudósítást* olvashatunk, mely kifejti, hogy miután az angyali üdvözlés követően Mária elfogadta a Teremtő akaratát az Istenanyaságra vonatkozóan, három csöpp vér folyt ki a szívéből, melyre emlékezve a közösség tagjainak naponta három *Üdvözlégyet* kell imádkoznia. Mindhárom *Üdvözlégy* után egy-egy rövidebb imát is el kell mondani – e szöveg is megtalálható ebben a szakaszban, ezen felül még egy cím nélküli felajánló fohászt is közöl a kötet összeállítója.

Kiváltképpen való ájtatosságok a Szentséges Szűz Mária Szívéhez címmel a nyomtatvány 5. oldalától 57 oldalon keresztül 18 imádságot olvashatunk. Elsőként a Szűz Mária Szíve kissofficiumot találjuk meg, majd ezt követi egy *Litánia a Szentséges Szűz Mária Szívéhez*, egy könyörgés és egy dicsőítő imádság. *Héti napokra való ájtatosság a Szűz Mária Szent Szívéhez* cím alatt vasárnapkal kezdődően a hét minden napjára olvashatunk egy imádságot. Ezt követi három hosszabb fohász: *A Szűz Mária Szívének segítségül hívása nehéz szükségnek idején*; *Imádság a Szűz Mária Szívéhez akármínemű szükségünknek megnyeréséért*; *Többféle ájtatosságok az Isten után mindenek fölött való szeretetre méltó, Szentséges Szűz Mária Szívéhez*. Utóbbi cím esetében arra gondolnánk, hogy több fohász szövegét találjuk a könyvben, valójában ez egy könyörgés, sem tartalmában, sem tipográfiailag nincs tagolva. *Ezen ájtatosságnak gyakorlása* címmel pontokba szedett javaslatok tartalmazzák a tagok imaéletére és viselkedésére vonatkozó információkat. Szombaton, Szűz Mária ünnepein és egy választott napon kiemelt buzgalmat kell tanúsítani az imaéletben és a tiszteletben, gyakran kell böjtöt tartani, rózsafüzért imádkozni, Szűz Mária képét tisztelni, és a templomban többször – úgymond – meglátogatni, sőt ezen felül a Mária életében fontos szerepet játszó szenteket (Szent Anna, Szent József stb.) is kiemelt módon illik tisztelni. Az imádságoskönyv utolsó egységét nem jelölte külön címmel a szerkesztő, itt az alábbi szentekhez találunk egy-egy fohászt: Szent József, Serafikus Szent Ferenc, Szűz Szent Klára és Szent Mária Magdolna.

A Jézus Szíve⁴ és a Mária Szíve-kultusz több ponton is kapcsolódik, mintegy párhuzamosan bontakozik ki – a korábban említett misztikus szentek meghatározó szerepet játszottak a Jézus Szíve-tisztelet kialakulásában is. Képi világában

⁴ A Kárpát-medencében kialakuló Jézus Szíve társulatok történetéről részletesen: SZELESTEI N. László, *Jézus Szíve társulatok a Kárpát-medencében a 18. században*, Magyar Sion, 2013/2, 195–204.

is sok hasonlóságot mutat a két kultusz, valamint szövegek is összekapcsolják őket. Egy példa erre az *Imádság a Szűz Mária Szívéhez akármínemű szükségünknek megnyeréséért* című fohász, melynek szövegváltozata megtalálható a *Jó illatú rózsás kert* imakönyvben.⁵ Előbbi esetében Mária Szíve a szöveg tárgya, utóbbinál pedig Jézus Szíve. Jól látható a párhuzamos szerkesztés – ezt félkövér betűkkel emeltem ki –, gyakran csak az adott személyre vonatkozó tulajdonságot, jelzőt cserélik ki. A két szöveg talán legérdekesebb pontja, amikor a keresztre feszítés jelenete elevenedik meg az imában, először Mária szemszögéből: „te Szent Szívedet elborította Szent Fiad keserves kínszenvedésekor [...] Kérlek azon sebért, mellyel a keresztfán meghólt Szent Fiadnak oldala lándzsával megnyittatott”. A Jézus Szívéhez szóló fohászban ez így hangzik: „Szíved érzett a te áldott Szent Anyádhoz, midőn ő téged fájalmiban kegyetlenképpen a keresztfához szegeztetve szemlélt [...] Kérlek téged azon sebért, mellyel holtod után Szent Szíved megnyittatott”.

IMÁDSÁG

a Szűz Mária Szívéhez akármínemű szükségünknek megnyeréséért⁶

Ó, édes, szerelmes Szűz Máriám! Kérlek téged a te szentséges **szíved kellemetességéért**, aki **könnyen kegyességre indítatik**, eleget tenni minden hozzád folyamodók kérésének, **kérlek téged azon sok fohászok által, melyeket ezen megkeseredett Szívedből e földön** sok féle fáradtságok s nyomorúságok szenvedésiben bocsátottál, **ó Mária! Az Atyais-tenhez felküldettetek**, kérlek a te szent **Szívednek** buzgóságos **szeretetiért**, mellyel a mindenható Istenhez és mind az egész emberi nemzetekhez viseltetél, és most is viseltetel. **Kérlek azon szorongatásért**, mellyet a te anyai szívedben érzettél,

Imádság,

mely által mindent, amit kérünk a Krisztustól az ő Szíve által, megnyerhetünk⁷

Ó, szerelmes, édes Jézusom, téged kérlek, a te mézzel folyó szent **szívednek kellemetességéért**, aki **könnyen kegyességre indíthatatik**, hogy minket meghallgasson. Alázatosan **kérlek téged azon sok fohászok által, melyeket ezen megkeseredett Szív e földön** létedben sok féle háborúsági és szorongatási között bocsátott és tőled, **ó édes Jézusom**, az ég felé a te mennyei szent **Atyádhoz bocsáttattanak**. **Könyörgők a te Szívednek** vég nélkül való **szeretetiért**, mellyel azon szív a te mennyei Atyádat és az egész világot által fogja és még tovább is **könyörgők néked**

⁵ A nyomtatványról részletesen: BÁN Izabella, „Jó illatú rózsás kert”: Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 23–32; Uő, *Állandóság és változás a Jó illatú rózsás kert című imakönyvben* = *Nyelv, irodalom, esztétikum. Hallgatói dolgozatok*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2011, 36–50.

⁶ *Igaz és köteles szívbeli ájtatosság*, Pozsony, 1741, 46–48.

⁷ *Jó illatú rózsás kert*, Nagyszombat, 1713, 55–56.

mind az egyiptomi futáskor, s mind tizenkét esztendő Jézusnak három napig való elvesztésekor. **Kérlek téged azon nagy szánakodásodért, és keserűségedért, mely a te Szent Szívedet elborította** Szent Fiad keserves kínszenvedésekor, főképpen midőn a **keresztfán függében read tekintvén** néked szóllott. **Kérlek azon sebért, mellyel a keresztfán megholt Szent Fiadnak oldala lándzsával megnyitattott,** és a te élő szerelmes Szent Szíved kimagyarázhatatlan keserves fájdalommal bétöltetett. Kérlek a te szívednek minden tökéletességéért, jóságos cselekedetiért, hogy nékem és minden atyámfiainak, jóakaróimnak és ellenségeimnek, és minden felebarátimnak nyerj igaz **penitenciatartást,** mely által mi a felséges **Istennel** és teveled **megegyessítsünk,** és a kegyelem állapotjában megmaradhassunk. Amellett kérlek téged, ó kegyességes Szűz Szent Anyám, adjad nékem N.N. (ítt kéred, amit kívánsz) **induljon a te Szíved** kegyességre, ezen kéresemnek bétöltésére, ha **Isten akarattya ellen és lelki üdvösségem ellen nem lenne,** mert én valósággal **kívánom, hogy a te Szíved példája szerint** az én szívem is az Isten akarattyanak éppen megadatva legyen, most és mind az egész örökké valóságban. Amen.

azon szorongatások és nyomorúságok **által,** mely a te szívedet környül fogta és vérrel izzasztotta testedet. **Kérlek azon nagy szánakodásért, mellyel Szent érzett** a te áldott Szent Anyádhoz, midőn ő téged fájdalmiban kegyetlenképpen a **keresztfához szegeztetve szemlélt.** **Kérlek téged azon sebért, mellyel holtod után Szent Szíved megnyitattott** és a te Szívednek tökéletes érdemiért, hogy nékem és minden atyámfiainak s ellenségeimnek is igaz **penitenciatartást** engedj, mely által veled és a te mennyei **sztent Atyáddal,** a Szentlélek malasztjának ereivel **eggyessítsünk.** E mellett kérem azt is, ó könyörületes Jézusom, engedd, hogy a te édes **Szíved indítsa magát** ezen könyörgésemnek bételjesítésére, hogy ha **isteni akarated, és nékem üdvösséges,** mert én csak azt **kívánom,** mindenek a **te Szíved akarattya szerént** történjenek, most és mind örökkön örökké. Amen.

A két szöveg hasonlósága első olvasásra feltűnt, és a szívtisztelet kapcsolatán túl a fenti imák esetében említésre érdemes, hogy az *Igaz és köteles szívbeli ájtatosság* Pozsonyban jelent meg az orsolyita nővérek támogatásával. A *Jó illatú rózsás kert* fordítója, Sigray Erzsébet Róza a pozsonyi klarissza zárdában élt, húga, Borbála, aki a Jézus Szíve Társulat alapításában is szerepet játszott, a pozsonyi orsolyitáknál tanult. Mindezek alapján érdemes a két imakönyvet alapos szöveg-összehasonlítás révén párhuzamosan is vizsgálni.

BÁNFI SZILVIA

*A fiumei Szent Vid-templom Csodakeresztjét
ábrázoló újabb rézmetszetváltozat*

A *Hungaria Typographica* sorozat 18. századi munkálatai sorában¹ az 1779-ben alapított fiumei Karletzky-nyomda 1800-ig használt készletének feldolgozása is megtörtént. E tipográfia felállítását minden valószínűséggel összefüggésbe hozható Mária Teréziának azzal az 1779-ben hozott rendeletével, amellyel a szabad kikötővel rendelkező Fiumét a magyar Szent Koronához – *Separatum Sacrae Regni Hungariae Coronae adnexum corpusként* – csatolta.

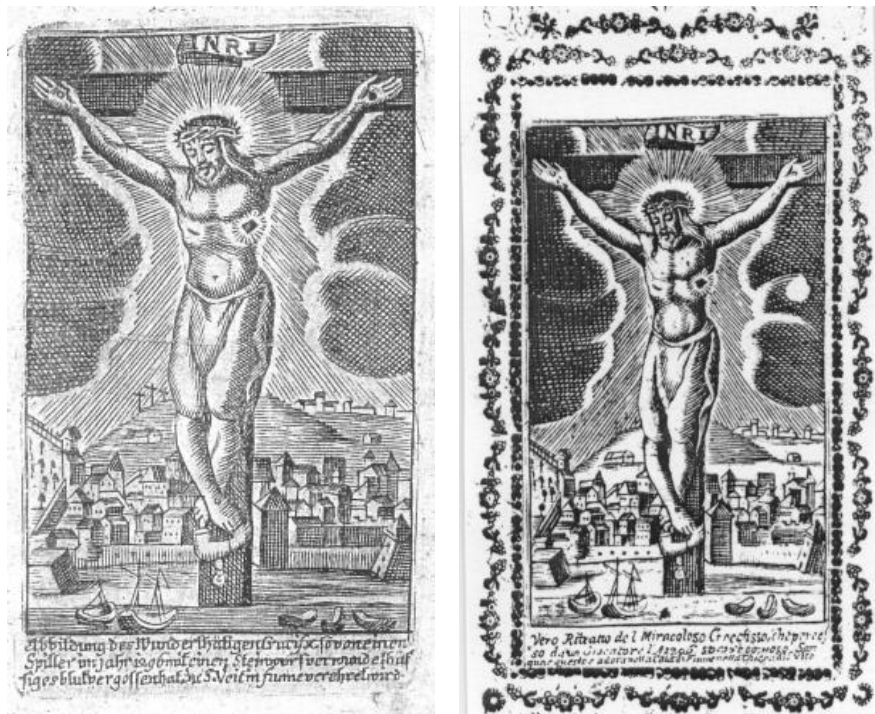
A fiumei nyomdászdynasztiát alapító, cseh származású Lavrenz [Lovrinz Aloyzin] Karletzky³ tipográfiájának felszerelése szerénynek mondható, miképp a nyomtató műhely által megjelentetett művek száma is csekély volt. Évente kettő-három kötetet jelentetett meg csupán. Közülük napjainkban a horvát nemzeti könyvtárban található, mai ismeretünk szerint mindössze egy példányban fennmaradt *Letanie muke, i smarti isukerstove* címen 1796-ban kinyomtatott munka⁴ tartalmazott egyedül rézmetszetes illusztrációt is. A címlapelőzékként alkalmazott, nyomdai cifrákkal is keretezett és olasz nyelvű felirattal készült metszet a Szent Vid-templom legendával övezett Csodakeresztjét ábrázolja (2. ábra).

¹ A szerző kutatásait az NKFI-OTKA K 104231 számú pályázat támogatta.

² A nyomdaállítás engedélye 1779. július 24-én kelt. V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézsajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 213.

³ Lavrenz [Lovrinz Aloyzin] Karletzky 1779–1798 között vezette nyomtató műhelyét Fiumében. Előtte a bécsi J. T. Trattner, majd a lajbachi (ma Ljubljana, Szlovénia) J. F. Eger nyomdában tökéletesítette szakmai tudását. Vö. <http://www.enciklopedija.hr>; V. ECSEDY, *i. m.*, 213.

⁴ *Letanie muke ismert isukerstove, na svarbi petoga vjeka, poslie iz livoga Boka Propetja, u Riscckomu Gradu Kamenom udarenoga, primloga Karu csudnovato je protekla*, Isnova pritiskane u Rici, po Lovrinczu Aloyziu Karletzky 1796, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (jelzet: R. II C-16° 108).

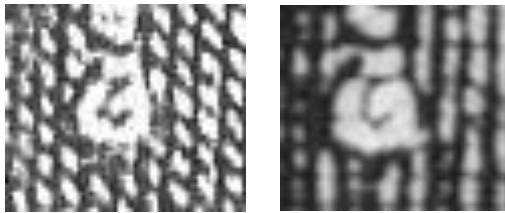
1-2. kép. A fiumei Csodakereszt ábrázolása eltérő metszésekkel: 1. szentkép német szöveggel, 2. címlapelőzők olasz felirattal

A két metszeten megörökített Csodakereszt története a 13. századig nyúlik vissza, amikor Szent Vidnek, Fiume védőszentjének tiszteletére kis kápolnát állítottak, homlokzatán a keresztre feszített Jézus Krisztussal. A legenda szerint egy alkalommal a horvát Peter Lonzarich legény két társával e kápolna előtt kártyázott, s mivel folyamatosan vesztett, dühében egy követ a feszület felé hajított. Szerencsétlenségére pont Krisztust találta el, akinek az ütés helyén nyomban eleredt a vére. Lonzarich tettét követően azonnal a föld alá süllyedt, csak az a karja maradt kint, amellyel a feszületet megdobta. Az esetet Isten ítéletének tartó felbőszült nép viszont ezt a kezét megégette. A város e csoda emlékére 1296-ban kis templomot állíttatott, homlokzatán a csodafeszülettel a csodatétel helyszínén, amely zarándokhely lett. Ettől kezdve a hívek ide jártak imádkozni a veszedelmek, betegségek elhárításáért.⁵ A 15. században a városi tanács gyűléseit itt tartották, valamint e templom falai között

⁵ *Fiume és a magyar-horvát tengerpart*, szerk. SZIKLAY János, BOROVSZKY Samu, Bp., Apollo [191?] (Magyarország vármegyéi és városai, 7), 12–13.

tette le a városkapitány az esküjét. Évszázadokkal később a jezsuiták Szent Vid, Modest és Kreszcencia tiszteletére ezen a helyen új templom építésébe kezdtek. 1659-re elkészült a főoltár, amelyre visszavitték a Csodakeresztet. 1773-tól e templom Fiume akadémiai templomaként (chiesa accademica) működött. 1796-ban nagyszámú zarándok részvételével ünnepelték meg a csodatétel, valamint az eseményt követően, 1296-ban felépített kis templom felszentelésének 500. évfordulóját.⁶

A magyarországi szakirodalom eddig összesen három, két német és egy olasz nyelvű felirattal készült fiumei Csodakeresztet ábrázoló rézmetszetet tartott számon.⁷ Közöttük azonban nem szerepel a fiumei tipográfiai anyag összeállítása során most megismert, a Karletzky-nyomda által 1796-ban megjelentetett, horvát nyelvű kiadványban szereplő, olasz nyelvű felirattal ellátott és nyomdai cifrákkal körülvett Csodakereszt változata. Ennek a keretezett, sávozott háttérű rézmetszetnek az előterében a bal mellén sérült Krisztus látható a kereszten és a kő, amellyel megdobták. A háttérben Fiume tengerparti város látképe ismerhető fel. A szignálatlan metszet alatt olasz nyelvű felirat olvasható: VERO RITRATTO DEL MIRACOLOSO CROCI-EFISSO, CHE PERCOSSO DA UN [GIOCATOREL] ANNO 1296. [PARSE] [COPIOSO] SANGUE E GUESTO S ADORA NELLA [CITTA DI] FUONE NELLA CHIESA DI S. VITO. A kereszt alján – feltevésünk szerint valószínűsíthetően – Z monogram látható. E rézmetszet mérete 90 x 52 mm, képi ábrázolása szinte megegyező az előzőekben

3-4. kép. A német nyelvű változat Z monogramja jobban kivehető, mint az utána metszett olasz nyelvű változaté

hivatkozott szakirodalomban említett német nyelvű⁸ változattal (1. ábra), amelynek mérete is majdnem azonos vele, 90 x 54 mm-es. Ebben az utóbbi esetben is keretezett és sávozott háttérű a rézmetszet, amelynek előterében szintén a bal mellén sérült Krisztus látható a kereszten a sérülést okozó kővel, a háttérben ugyancsak Fiume tengerparti város kicsit módosított látképével. A kereszt alján viszont jobban kivehető a Z monogram, mint az olasz nyelvű változatén.

⁶ Uo., 103.

⁷ SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori kéigrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1987 (Fontes et Studia, 5), 87., 88., 89. számú tételek. – V. ECSEDY Judit, *Deutschsprachiges Bücherangebot kroatischer Druckereien (18. Jb.)*, megjelenés alatt. Itt szeretném megköszönni V. Ecsedy Juditnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta az általa gyűjtött és dokumentált Csodakereszt rézmetszet német nyelvű változatának másolatát.

⁸ SZILÁRDFY, TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 89. számú tétel.

A két rézmetszet összehasonlításából megállapítható, hogy a német nyelvű változat finomabb vonalvezetésű, művészebb kivitelezésű, részletgazdagabb megjelenítésű, mint a kevésbé éles rajzolatú olasz nyelvű változattal készült rézmetszeté. Mindez pedig arra enged következtetni, hogy ez utóbbi elnagyolt kivitelezésű, olasz nyelvű feliratos metszet készülhetett később. Vagyis az 1796-ban megjelentetett címlapelőzék ismeretlen metszője grafikai alkotását a német nyelvű szöveggel készült rézmetszet ismeretében, azt követve és időben az után metszette. Feltételezhetően a csodatétele 500. és az eredeti, 1296. évi kis templom szentelésének jubileumi ünnepségére alkothatta meg a fiumei Csodakereszt most ismertetett rézmetszetváltozatát.

A Karletzky-nyomda minden valószínűség szerint nem rendelkezett rézsajtóval. Karletzky a rézlemezről készített kész lenyomatot alkalmazta az 1796-os horvát nyelvű, vallásos kiadványának illusztrálásakor, amelyet a kötetbe való beillesztés előtt saját nyomdai cífráiból kialakított díszítéssel keretezett másodlagos nyomtatással (2. ábra). Valószínűsíthetően az olasz nyelvű rézmetszet is, akárcsak az Osztrák Néprajzi Múzeum gyűjteményében található német nyelvű szöveget tartalmazó rézmetszet levonata⁹ (1. ábra) nyomtatott szöveget nem tartalmazó, sokszorosított szentképként került forgalomba (feltehetően a már említett félévszázados jubileumi ünnepségre), amelyet Lavrenz Karletzky a fentiekben leírt módon díszített, majd címlapelőzékként alkalmazott. Továbbá figyelemre méltó még az a tény is, hogy a leginkább latin, német és olasz nyelvű kiadványokat megjelentető Karletzky-nyomda a horvát nyelvű imakönyvben olasz feliratos rézmetszetet alkalmazott címlapelőzékként. A fiumei Csodakeresztet ábrázoló rézmetszetnek valószínűsíthetően nem létezett horvát nyelvű feliratos változata.

A most ismertetett, bizonyítottan a fiumei tipográfiához köthető, de eddig a szakirodalom által nem ismert, a Szent Vid-templom Csodakeresztjét ábrázoló, olasz feliratos rézmetszetváltozat mellett volt egy másik olasz nyelvű feliratos Csodakeresztet ábrázoló rézmetszet¹⁰ is. Ennek a szövege ugyan azonos, ám mind a mérete (154 x 93 mm), mind az ábrázolás módja jelentősen eltér a Karletzky által címlapelőzékként alkalmazott rézmetszettől.

Összegzésként megállapítható, hogy jelenleg négy rézmetszetet ismerünk, amelyek a fiumei Szent Vid-templom Csodakeresztjét ábrázolják, két német és két olasz nyelvű feliratos változatban.

⁹ Az Österreichisches Museum für Volkskunde gyűjteményében található szentkép háta üres, nyomtatott szöveget nem tartalmaz (jelzete: 6439). Vö.: V. ECSÉDY Judit, *Deutschsprachiges Bücherangebot...*, i. m.

¹⁰ SZILÁRDFY, TŰSKÉS, KNAPP, i. m., 88. számú tétel.

5. kép. A bonát nyelvi imakönyv olasz feliratos címlapelőzéke

BARNA GÁBOR

*Egy 18. századi dallam és egy 19. századi adventi énekszöveg egymásra találása**

Van egy népszerű adventi énekünk, amely az ország szinte egész területén ismert, a nyugati végektől egészen a Székelyföldre és Bácskára. Bár viszonylag kevés változatát publikáltak, az MTA Zenetudományi Intézetének Történeti Énekarchívuma 35 dallamváltozatát őrzi.¹ Dallama 18. századi eredetű, megegyezik Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekei* (1813) egyikével: a *Kettő a szeretet, Ciprusban született mind a kettő...*, valamint hasonlóságot mutat a *Nebéz tudni célját, végít...* és az *Ezerbétszázhetvennégyben...* kezdetű énekkel. Bartha Dénes a dallam párhuzamait „inkább a német népi és népies dalanyagban” találja meg.² A *Nebéz tudni célját, végít...* kezdetű ének rokon dala utal a 18. század végi kollégiumi diákköltészetre, 1780 körül lejegyzett diákdallamtárrakra,³ és ezáltal a 18. századi köznemesi műveltséggel kapcsolja össze.⁴ Pálóczi dalait az 1770-es években tanulta, 1813-ban írta össze, a magyar népdal évtizedekkel későbbi.

A 18. századi dallamanyag elemzéséből megtudjuk, hogy a dallam – Moldva kivételével – az egész magyar nyelvterületen ismert bölcsőcske, adventi és vízkereszti ének, valamint névnapköszöntő és gyermekjáték funkcióban. A kutatás ismeri cseh, szlovák, horvát és szerb változatait is.⁵

* A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport vezetője.

¹ Jelzete: Betlehem városba anyaga: TÉ (=Történeti énekek) 1016. A dallam 34 változatából 14 a *Mennyből alászállott úrangyala...*, 4 a *Pitypalatty a nevem...*, 4 a *Három szent király...* szöveggel található, valamint egy-egy dallamra más szövegváltozatot rögzítettek a kutatók, főleg az 1950-es években.

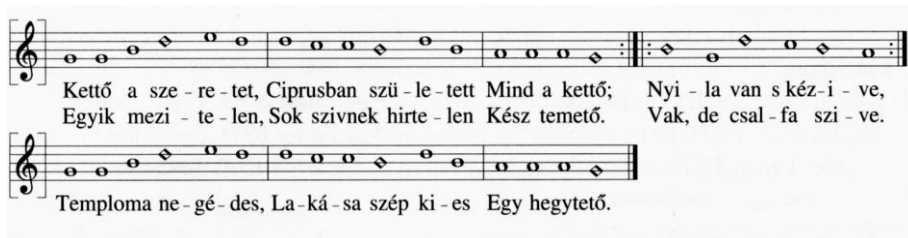
² *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dallamgyűjteménye 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953, 558.

³ *Ötödfélszáz énekek...*, i. m., 551; DOMOKOS Mária, PAKSA Katalin, „*Vígsággal zeng Parnassusnak magas teteje*”: 18. századi költés források és a magyar zenei néphagyomány, Bp., Akadémiai, 2016, 186–187, 110. ének.

⁴ *Ötödfélszáz énekek...*, i. m., 551. A dallam számos 18–19. századi lejegyzésének helyét közli. Uo., 551–552.

⁵ DOMOKOS, i. m., 186.

Az ének 18. századi kottája a következő:

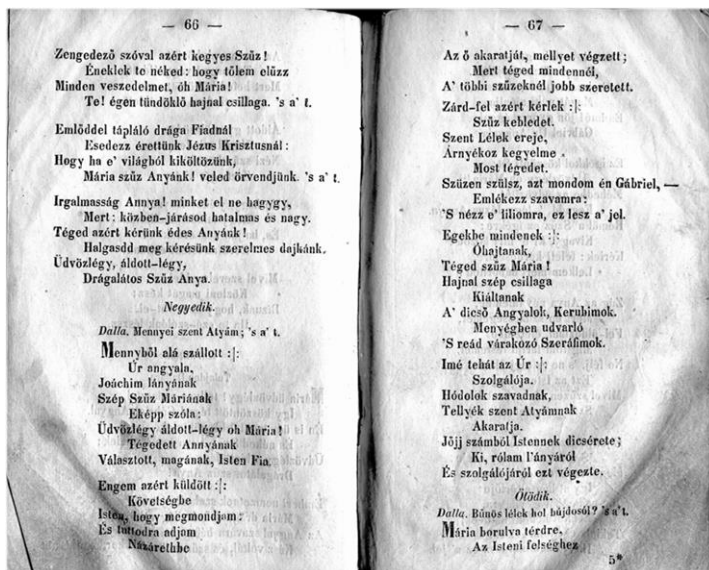

Kettő a sze-re-tet, Ciprusban szü-le-tett Mind a kettő; Nyi-lan s kéz-i-ve,
Egyik mezi-te-len, Sok szívnek hirte-len Kész temető. Vak, de csal-fa-szi-ve.

Temploma ne-gé-des, La-ká-sa szép ki-es Egy hegytető.

*Kettő a szeretet, kotta Pálóczi Horváth Ádám után.
Domokos – Paksa, 2016, 186, 110. ének*

Erre a dallamra több szöveget énekelhetnek.⁶ Közülük messze leggyakoribb a *Mennyből alászállott Úr anyala...* szövegváltozat mint adventi ének. A szövegről pedig tudjuk, hogy biztosan 19. századi eredetű kántori szerzemény. Szerzőségét kétséget kizáróan meg tudjuk állapítani a versfőkből kiolvasható név alapján: MEZEI.

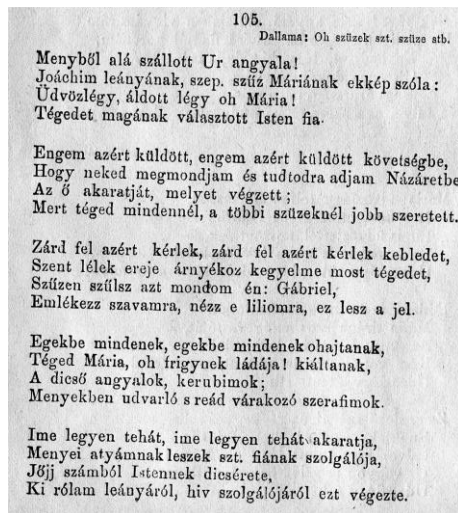
Az eredeti Mezey János-féle szöveg 1853-ból.

⁶ Csak ahogy Pálóczi Horváth Ádámnál is láthattuk. *Magyar Népzene Tára, II: Jeles napok*, szerk. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, s. a. r. KERÉNYI György, Bp., Akadémiai, 1953, 755 (694. ének): *Betlehem városba...*, lásd még 694. ének jegyzete, 1149. oldal: *Pitypalatty a nevem...*

Az ének szerzője Mezei/Mezey János óbecsei, majd kunszentmártoni kántor, aki a szöveget valamikor 1853 előtt írhatta, mert az már szerepel az 1853-ben kiadott, első énekeskönyvében: *Énekes könyv, a' Nagy Kun Szent Mártoni buzgó' s ájtatos keresztény hívek számára.*⁷ A *Mennyből alászállott...* ének nótajelzése a *Mennyei szent atyám...* kezdetű ének dallamára utal.⁸

Az ének további előfordulásai Mezey-énekeskönyvekben

1. Mezey Mór, *Énekeskönyv a szentesi buzgó és ájtatos keresztény közönség számára*, összeírta: Mezey Mór, éneklész, Szentesen, Január hóban, 1873. évben, 80–81.
2. Mezey Nepomuk János, *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv*, Szentes, nyomtatott Sima Ferencz gyorsajtóján, 1883, 108, 105. ének⁹
3. *Énekeskönyv a római katolikus hívek használatára öreg Mezey János és Mezey István szerzeményeiből.* Sajtó alá rendezte és egyházhatósági jóváhagyással kiadja Mezey István Kunszentmárton kántora, Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság metesése és nyomása, 1913, 74–75.

Az akrosztikon jól kiolvasható az 1883-as énekeskönyvből.

⁷ *Énekes könyv, a' Nagy Kun Szent Mártoni buzgó' s ájtatos keresztény hívek számára*, írta Bójt elő 16. 1853. évben MEZEI János Kun Szent Mártoni kántor, Szarvason, Réthy Lipót nyomdájában, 1853, 66–67.

⁸ Az akrosztikon tanúsága szerint ez is Mezei szerzőségű ének.

⁹ A dallamutalás: *Oh szűzek szt. szűze... stb.* még értelmezésre vár, ismeretlen énekre utalás.

24

2.

1. Mária udvozlelj! teljes malasztal... Így kisérszött téged Gábrriel Annyal... Én is udvozlettel köszöntelek... És néked szűz Anya így énekelek... Udvozlelj, Aldott légy... Drágalatos szűz Anya!

2. Emberi nemzetnek szabadjöttét... Mária! drága szűz, világváltóját... Az Annyal szavára befogadj... Kész voltál és szűz méhben hordozni... Udvozlelj, Aldott légy... Drágalatos szűz Anya!

3. Zengedező szóval azért legyes Szűz! Énekek te néked, óh te égi tünd!... Udvozlelj, Aldott légy óh Mária!... Úr vagyon te veled, hajnal csillaga... Udvozlelj, Aldott légy... Drágalatos szűz Anya!

4. Eszedez éreztünk drága Fiadnál... Kérj kegyelmet nekünk az úr Jézusnál... Hogy ha e világból kiköltözünk... Mária drága Szűz! veled örvendjünk... Udvozlelj, Aldott légy... Drágalatos szűz Anya!

5. Irgalmasság Annyal minket el ne hagyj... Mert közbenjárósd hatalmas és nagy... Téged azért kérünk édes Annyá!... Halgass meg kérésünk legyes Péteronán!... Udvozlelj Aldott légy... Drágalatos szűz Anya!

3.

25

1. Mennyből alát szállott, mennyből alát szállott... Úr anyyala... Joakhim lányának, szűz szűz Máriaának... Eképp szűz... Udvozlelj, Aldott légy, óh Mária!... Tégedet magának választott Anyjának... Istenfia.

2. Engem azért küldött, engem azért küldött... Köretésében... Isten, hogy megmondjam és tuttora adjam... Nándorban... Az Óakarását mellyet végzett... Mert téged mindennél a többi szűzeknél... Jobb szeretett.

3. Zárd fel azért körök, zárd fel azért körök... Szűz kebledet... Szentlelk ereje, árnycok kegyelm... Most tégedet... Szűzen szűzen, azt mondom óh Gábrriel... Emlékezz szavára, néz e lilionra... Ez lesz a jel.

4. Egekben mindenek, egekben mindenek... Óhajának... Téged szűz Mária! hajnal szép csillaga... Magasztalnak... A dicső Annyalok, Kerubimok... Az égben sítáról s réád várakozó... Szeráfimok.

5. Ime tehát az Úr, ime tehát az Úr... Szolgáloja... Hótlak szavának, teljék szent Anyának... Akarója... Jöjj számból Istennek dicsőre... Ki róllam lányáról hív szolgálójáról... Ezt végeztet.

4.

1. Menj el, menj el óh Gábrriel... Názáret városába!... Ottan vagyon egy szűzecske... Joakhimnak leánya... Mária, Mária... Isten szép alkotmánya.

Az 1913. évi kiadású Mezey-kötetben dallam és szöveg együtt szerepel.

A Mennyből alászállott... ének más 19. századi, katolikus énekeskönyvekben

1. *Orgona virágok: Imák és énekek, különösen a gyulai rom. kath. hívek használatára*, szerkeszté SZIBER Nándor b.-gyulai éneklész, Gyulán, Winkler Gyula könyvkötő tulajdona, 1866, 127.
2. *Római katolikus egyházi énekek az istenszolgálat összes ágaira, részint a régebb énekeskönyvek-, részint a nép és a kántorok ajkán élő hagyományos énekek-, úgy saját szerzeményeikből*, szerkesztették SZEMENYEI Mihály regöli plébános és KAPOSSY György naki kántortanító s kiadó tulajdonos, 1871. Az orgonára „hangjegyzett” énekek között ott van a *Mennyből alászállott... (Mezey Jánostól)* kezdetű ének is.
3. *Gyászmise-énekek*, régi és új énekekből összegyűjtötte és szabályos orgonakisérettel ellátta CSIMA István Szent István templomi főkántor s kiadótulajdonos, Kun-Félegyházán, 1895. A *Mennyből alászállott... adventi ének* a 413–414. oldalon.
4. SZEGEDI KILIT Antal OFM, *Leiki vezér orgonabangók*, Gyöngyös, 1893. A *Mennyből alászállott... kezdetű ének* a 247. oldalon.
5. TAKÁCSY Lajos, *Orgona virágok*, Gyula, 1896. A *Mennyből alászállott... a 264–265. oldalon.*

6. *Égi lant: Ker. katolikus imádságos és énekes könyv*, Nagyvárad, Szent László Nyomda-részvénytársaság, 1898. A 120. ének a *Mennyből alászállott...*
7. CSIZMADIA J. Gyula, *Egyházi népénektár: A róm. kath. hívek legismeretesebb énekei*, Budapest, Athenaeum, [1930 körül] című könyvben a *Mennyből alászállott...* a 158. ének.
8. *Dicséjétek énekekkel az Urat: Imák és énekek Római kath. hívek számára*, Arad, nyomtatott Muskát nyomdájában, [é. n.]. A *Mennyből alászállott...* a 336. oldalon.
9. *Memyei vigasság: Imák és énekek az Isten nagyobb dicsőségére és a keresztény kath. hívek lelki javára*, több jeles és egyházilag helybenhagyott ájtatos könyvekből összeszedte CSERNUS Elek, Szabadkán, Krécsi György tulajdona, [1898]. A *Mennyből alászállott...* a 377–378. oldalon.
10. *Dicsértessék a Jézus Krisztus. Katolikus imádságos, oktató és énekes könyv*, Írták: KURCZ Adolf kalocsai főegyházmegyei áldozópap és SZATHMÁRI József bács-petrovoszellői kántor, N.-Abony, nyomtatott Szerdahelyi János könyvnyomdájában, 1898. A *Mennyből alászállott...* a 407–408. oldalon.
11. MOLNÁR József, *Orgonahangok. Legteljesebb és legnagyobb énekeskönyv 900 énekekkel. A római kath. hívek használatára*. Berne foglaltatnak a rendes napi imádságok is, továbbá két mise ájtatosság, gyónási ájtatosság, valamint a keresztuti ájtatosság, a szent olvasó, Jézus szive ájtatosság és több különféle imák. Az imák a Meisermann Ignác, bátorke-szi plébános előbbi kiadásai után a püspöki hatóság jóváhagyásával bírnak. Az énekeket szerkesztette egyházhatósággal jóváhagyott valamint saját szerzeményű énekekből MOLNÁR József, kunszentmiklósi kántor és főtanító, Budapest, New York. Steinbrener Ker. János, katolikus könyvkereskedése, [1929]. – Molnár József a szer-zőséget néhány éneknél feltüntette, így nem csak az akrosztichonra vagyunk hagyat-kozva. A könyvében szereplő Mezey-énekek között van a *Memyei szent atyám oltá-rodnál...*¹⁰ kezdetű a 209. oldalon, amelynek dallama ugyanaz, mint a *Mennyből alászállott...* adventi énekek.

A Mezey-énekek ponyvanyomtatványokon

A *Mennyből alászállott Úr angyala...* kezdetű adventi ének valószínűleg ponyvanyomat-tványokon is megjelent. A kutatás jelenleg e területre még nem terjedt ki, ezért most csak egy adatot tudok említeni:

Szép ájtatos Imádság és énekek a három szent királyhoz úgymint: Gáspár, Menybért, Boldizsárhoz mindenféle lelki s testi kár s veszedelem ellen. 1. Köszönteni Máriát stb. 2. Egy imádság 3. Mennyből alászállott, stb. 4. Csudát látók bűnös lélek, stb. Budán, nyomatta és kiadta Bagó Márton, 1863.

¹⁰ VOLLY István, *Karácsonyi és Mária-énekek*, Bp., Szent István Társulat, 1982, 361–362.

Mezey-énekek kéziratossá válásában

A 19. század második felében, de még a 20. század első felében is gyakori volt, hogy az előénekesek, búcsúvezetők a legkedveltebb énekeket kéziratossá állították össze kézírással. A Mezey kántorok legfőbb állomáshelyén, Kunszentmártonban is a katolikus élet fontos szereplői voltak a licenziátusi hagyományokat őrző énekes emberek, búcsúvezetők. Legtöbbjük tagja, vezetője, énekes volt a helybeli élő rózsafüzér társulatnak.¹¹ Feladatuk a templomon kívüli szertartásokon (szobrokhoz vezetett körmeneteken, temetői áhítatokon, búcsújárások alkalmával, halott melletti virrasztásokon) az éneket vezetni, irányítani. Kéziratossá állított énekek ezért a fenti alkalmak valamelyikéhez illeszkedő énekeket tartalmaztak. Összeállításuknál az alkalomhoz kötődés, a funkcionális szempontok voltak a legfontosabbak. Szerepük elsősorban a halottvirrasztásban és a búcsújárásban volt, ezért az egyházi ünnepekhez kötődően nem találunk bennük énekeket. Kivétel ifj. Doba Pál kéziratossá állított énekeskönyve, mely részben a templomi mise előtti előéneklés, részben pedig a máriaradnai búcsújárások igényeire állt össze a 19–20. század fordulóján. Ebben a *Mennyei szent atyám oltárodnál* című éneket találjuk a 64–67. oldalon. Itt tehát csak a dallam azonos.

A kecskeméti Dékány Ráfael 1870–1880 között összeállított kéziratossá állított énekeskönyvében a „Karácsonyi mysteriumok I–VI.” című fejezetben olvasható a *Mennyből szállott Úr angyala...* ének.¹²

Mezey-énekek az 20. századi népelemek-lejegyzésekben

A Mezey-énekek némelyike a 19–20. század folyamán a különböző énekeskönyvek, kéziratossá állításával bekerült a szájhagyományba is. Így a változatképződés törvényszerűségei érvényesülnek velük kapcsolatban. Adventi énekünk szövege és dallama csiszolódott ennek révén, több változata alakult ki.

A katolikus népelemekgyűjtést Volly István a karácsonyi énekekre is kiterjesztette. 1982-ben megjelent *Karácsonyi és Mária-énekek* című gyűjteményében számos Mezey-éneket is találunk.¹³ A *Mennyből szállt Úr angyala* kezdetű, MEZEI akrosztichonos adventi éneket Lajtha László és Volly István Peregen jegyezte le. Adventi misék előtt és miséken énekeltek, írja. „Szövegét kéziratossá állított énekekből, dallamát emlékezetből

¹¹ BARNA Gábor, *Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni Társulata*, Szeged, JATE Néprajzi Tanszék, 1998 (Devotio Hungarorum, 5).

¹² KRISTON VIZI József, *Szemelvények a kecskeméti Dékány Ráfael kéziratossá állított népelemekgyűjteményéből*, Cumania: A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve, 13, Kecskemét, 1992, 443–462.

¹³ VOLLY, *i. m.*

tudták.”¹⁴ A legismertebb és legkedveltebb akrosztichonos karácsonyi Mezey-énekek közé tartozik a *Mennyei szent atyám* kezdetű ének, amelynek dallama ugyanaz, mint a *Mennyből alászállott* kezdetű éneké. Ennek kapcsán jegyzi meg Volly István, hogy „Mezei János szófűzése egyszerű, természetes magyar beszéde néha bibliásan régi-esnek hat. [...] Régiés zengése tévedésbe ejtő [...] Mezei jónéhány ’nagy’ népéneket indított útjára.”¹⁵ Erdélyi Zsuzsanna a Zala megyei Kapolyon jegyezte le,¹⁶ abból a térségből, ahonnan *A Magyar Népzene Tára 2.* kötete is közli, a Zala megyei Kiskanisáról.¹⁷ Egy változatát a Sopron megyei Vitnyédről ismerjük.¹⁸ Legújabban pedig a Bács-Bodrog megyei Kupuszináról közzölték.¹⁹ Mindegyik Mezey-könyv tartalmazza.²⁰

A *Mennyből alászállott Úr angyala...* kezdetű adventi Mezey-ének dallam- és szövegvizsgálatának fontos tanulsága, hogy a zenében és a versírásban tehetséges kántorok régi, esetünkben 18. századi dallamokra megfelelő szöveget írhattak. Öreg Mezey János esetében ez az összekapcsolás nagyon sikeres volt. Megérezte és jól eltalálta a szöveg és a dallam hangulati összhangját, harmóniáját. Az egyszerű és kedves dallam jól illeszkedik advent várakozással teli hangulatához, az *Angyali üdvözléset* idéző, régi-esnek ható szöveghez. Nem lehet tehát véletlen, hogy – valószínűleg – az 1850-es évektől énekeskönyveken, (még kellően fel nem tárt) ponyvanyomtatványokon keresztül országszerte elterjedt egy 18. századi dallamot felhasználó Mezey-ének.

¹⁴ Lajtha László 1937. 10. 18-án Gránitz Pétertől, <http://gyujtes.lajtha.hu/lajtha/show/juzergyustesnev/?page=5> (utolsó megnyitás 2017. 03. 16.). VOLLY, *i. m.*, 73–74, 271.

¹⁵ VOLLY, *i. m.*, 361–362.

¹⁶ Volly István pedig 1930-ban Joó Andrásnéétől, VOLLY, *i. m.*, 362. Erdélyi Zsuzsanna Somogyi Józsefné Joó Teréztől; ERDÉLYI Zsuzsanna, *Krónikás öregeink* = http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/tab/tabi_kilato_1998_1999/index.htm (utolsó megnyitás 2017. 03. 16.).

¹⁷ Mathia Károly gyűjtése, *Magyar Népzene Tára II.*, 360–361 (325. sz. ének).

¹⁸ *Magyar Népzene Tára, II*, 755–756 (694. sz. ének): vitnyédi (Sopron m.) variáns II.

¹⁹ BODOR Anikó, *Széles a Duna: Kupuszinai népdalok*, Zenta–Újvidék, VMMI–Forum, 2015, 387, 224. ének

²⁰ MEZEI, 1853. 66; dallama: *Mennyei szent Atyám*. MEZEY Mór, 1874. 80–81; dallama: *Mennyei szent Atyám*. MEZEY Nepomuk János, 1883, 108; dallama: *Óh szűzek szent szűze*. MEZEY István, 1913, 74–75; dallama: *Mennyei szent Atyám*. – A változatok felkutatásában ezúton köszönöm Paksa Katalin és Németh István segítségét!

BÁRTH DÁNIEL

Gyógyító imaformulák a 18. századi sükösi anyakönyvekben

A természetes okokra vagy rontásra visszavezethető betegségek gyógyítására alkalmazott egyházi benedikciós gyakorlat¹ beszédes és unikális adatait jelentik az ún. sükösi imaformulák, amelyeket az 1720-as években jegyeztek be a Duna menti falu házassági és keresztelési anyakönyvébe.

Udvardy József egyháztörténész sükösi plébánosként a 20. század derekán írta meg a falu egyháztörténetét. Kéziratban maradt és jelenleg hozzáférhetetlen munkájában írta át először az imádságokat, és a kézírások összevetésével azok lejegyzőjeként Emericus Rády plébánost azonosította.² Udvardy kéziratát Radó Polikárp még az 1950-es években kijegyzetelte, akinek „néprajzi kartotékjait” tanítványa, a szentelmények történetével foglalkozó Mester Imre használta szintén kéziratban maradt kiváló liturgiátörténeti disszertációjában.³ Évtizedekkel később Sávai János az időközben Szegedre került Udvardytól megkapta a sükösi plébánia történetével foglalkozó műve kéziratát, és ebből felhasználta az imaformulákra vonatkozó részt.⁴ Sávai 1990-es években nyomtatásban közreadott közlései tekinthetők tehát a rendkívül tanulságos kéziratok formulák eddig publikált híradásainak, amelyek csupán néhány speciális kontextusban, elsősorban a dél-alföldi licenciatúsok 18. századi működésének, illetve az archaikus imádságok forrásvidékének aspektusában közelítettek a szövegekhez. Ehhez képest a sükösi áldások számos egyéb izgalmas kérdés kapcsán beszélgethetők még akkor is, ha a forrás háttérének alapos tisztázása a jelen

¹ A témakörrel és kontextusáról lásd bővebben: BÁRTH Dániel, *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*, Bp.–Pécs, L’Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 2010 (Fontes Ethnologiae Hungaricae, 9); UŐ, *Benedikciók a kora újkori bencés medicina szolgálatában = Mágikus és szakrális medicina: Vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2010 (Tanulmányok a transzcendensről, VII), 498–514.

² Udvardy József *Adatok a sükösi plébánia történetéhez* (1951) című kézírata – ilyen irányú kitarató próbálkozásunk ellenére – jelenleg nem hozzáférhető. Az 1990-es években magától a szerzőtől megkapott példányára hivatkozik: SÁVAI János, *Kései licenciatúsok, szentemberek* = S. J., GRYNÆUS Tamás, *Tüdő Vince betegei: Egy szeged-alsótanyai gyógyító ember jeljegyzései*, Szeged, Néprajzi Tanszék, 1994 (Devotio Hungarorum, 1), 13–22.

³ MESTER Imre, *Bevezetés a népi liturgikus szentelmények theológiájába*, Bp., Licenciatúsi dolgozat a Róm. Kat. Központhi Hittudományi Akadémia liturgikus és lelkipásztori szemináriumában, kézirat, 1952.

⁴ SÁVAI, *i. m.*, 16–18; újraközölte: UŐ, *Missziók, mesterek, licenciatúsok*, Szeged, Agapé, 1997 (Missziós dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról, II/1), 215–218.

kereteknél sokkal szélesebb körű, önálló kutatás és tanulmány után kiált. Kézikönyvi szinten ugyanis nagyon keveset, szinte semmit sem lehet tudni Emericus Rády plébánosról, aki talán az első világi papként került a korábban ferencesek által ellátott plébánia élére.⁵ Noha az imák ferences kötődése elég nyilvánvaló, magának a plébániának az iratanyaga rendkívül szegényes ebből a korai korszakból, és a ferences rendi források sem látnak el minket információkkal az itteni működés vonatkozásában. Magából az anyakönyvből úgy tűnik, hogy Rády 1725 és 1728 között volt plébános Sükösden, a bejegyzések tehát szűkebben ezekben az években vetődhetek papírra.⁶ Az imák közül három rövidebb az első sükösdői keresztelési anyakönyv (1711–1744) leghátsó oldalán, míg a többség, további tizenegy imaformula az első házassági anyakönyv (1720–1783) második felében található.⁷ Ma már nehezen deríthető ki, hogy miért pont az anyakönyvek őrizték meg számunkra ezeket a szövegeket. Könnyen lehet, hogy a korai időpontban gyakorlatilag csak ezek a kötetek voltak kéznél a nem sokkal korábban alapított plébánián. Ha valaki a korszakban fecnik, szórványos és sérülékeny papírdarabok helyett egy bármilyen szöveg kötetbe, protokollumba történő bejegyzése mellett döntött, akkor egész biztosan meg akarta őrizni saját és utódai használatára azokat. Ebben az esetben még annak az ódiúmat is vállalta az illető, hogy egyházi felettesei vizitációk alkalmával rápiríthatnak, amiért másra használja a rendeltetésszerűen anyakönyvnek szánt köteteket. Mindezen elégséges magyarázatok ellenére továbbra is gyanús az imák kitüntetett és szokatlan elhelyezése. Miután nemrégiben a kalocsai érseki levéltárban kézbe vettem az eredeti anyakönyveket, jól látható volt, hogy a kötetekbe az ominózus szövegek pótlások útján kerültek be. A keresztelési anyakönyv hátsó lapja egyértelműen utólagos beraasztással került oda, ma már nem tudni, mikor. Az imák a lap felső részét foglalják el, alul datálatlan anyakönyvi adatok találhatóak. Az itt szereplő három imaszöveg ugyanilyen sorrendben, megegyező tartalommal megtalálható a házassági anyakönyv bejegyzései között is.⁸ A házassági anyakönyv 1777-ből származó bejegyzései közé egy kétségtől más színű papírra két levelét illesztették be, amelynek négy lapja csak és kizárólag imádságokat tartalmaz. Mindkét forrásunk azzal a kézirással íródott, amely nagyfokú hasonlóságot mutat Rády plébános saját anyakönyvi bejegyzéseivel. Azt gyanítom, hogy a Rády által eredetileg tényleg cetlikre, önálló papírra írogatott

⁵ KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története*, II, Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2003, 275.

⁶ Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár (a továbbiakban: KFL) V. Plébániai levéltárak, Sükösd.

⁷ KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Keresztelési anyakönyv (1711–1744)*, 106; *Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 85–86v. A keresztelési anyakönyv három formulája megegyező szöveggel, ugyanabban a sorrendben a házassági anyakönyv 86v oldalán is szerepel.

⁸ KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 86v.

formulák utólag, vagy saját maga, vagy későbbi utódai közül valaki által kerültek be (idegen elemként) az anyakönyvekbe.

Nézzük most már meg közelebbről magukat a szövegeket!⁹ Funkciójukat tekintve nagyobbrészt emberi bajokkal, betegségekkel állnak kapcsolatban: orrvérzést („a fluxu sanguinis e naribus”), hideglelést („contra febres”), fogfájást („contra dolores dentium”), fejfájást („contra capitis dolores”) kísérelnek meg meggyógyítani. Ezek a szokványos betegségek a korabeli nem hivatalos házi recepteskönyveknek és általában a medicinális irodalomnak is rendszeres szereplői. A rontás („contra maleficia”), a veszettség („pro hominibus rabbiae infectis”), a gyereksírás („contra fletum puerorum”) és a lányok megrontása („contra infestationem puellarum”) elleni szövegek ehhez képest már speciális terrénumot jelentenek. A bejegyzések általános jellemzője, hogy rövidek: rövidebbek, mint a benedikciós szertartásrendek (ordók) általában. Mindössze egyetlen olyan szöveg található itt, amely kívülről nézve efféle ordónak tűnik: a fejfájás elleni imádság kezdődik egyedül a szokásos antifónával és rezponzóriummal.¹⁰

Contra capitis dolores. † Adj[utorium] nos[trum] in nomine D[omi]ni. R. Qui fecit coelum [et terram]. [V.] D[omi]ne exaudi ora[tionem] meam. [R.] Et clamor [meus ad te veniat]. [V.] D[omi]nus vobis[cum]. [R.] Et cum sp[iritu] tuo. † Posuerunt super caput ejus scriptum J † N † R † J. Titulus triumphalis defendat te ab omni dolore capitis tui N. per merita Beatorum Dionisi et Joannis Baptistae quorum abscissa capita fuerunt absque omni dolore in nomine P[atris] † et Fili † et Sp[iritus] Sancti † Amen. J † N † R † J. Judeorum in virtutae (!) essentiae divinae † et in virtute verbi incarnati liberet te N. ab omni Deus ab omni N. N. Haec est virga in qua nec nodus originalis nec cortex actualis culpa fuit. Amen.¹¹

Ha itt fontosnak tartották ezeket a szövegrészeket is, akkor a többi imádság esetében miért nem? Vélhetően azért, mert azokat már nem a szokásos megáldó jellegű ordóként, papi ornátusban, hivatalos rítus keretében, hanem sokkal inkább a ráolvasásokra emlékeztető, közvetlenül kényszerítő (mágikus) módon alkalmazták. Bár

⁹ Az alábbi szövegátírások az eredeti forrást követik, ezért pontosításokban és javításokban helyenként eltérnek az Udvardy lejegyzéséből dolgozó Sávai János közlésétől. Ezeket az eltéréseket itt külön nem jelöltük. A rövidítések feloldását és az értelmezést segítő kiegészítéseket [] között helyeztük el.

¹⁰ A benedikciós szertartásrendek felépítéséhez vö. BÁRTH, *Benedikció és exorcizmus...*, i. m., 91–100.

¹¹ KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Házasági anyakönyv (1720–1783)*, 86v. A szertartásrend szerint egy INRI feliratú cédulát helyeztek el a beteg fejére, miközben a fejfájás ellen segítő mártír, Szent Dénes és Keresztelő Szent János lefejezésének példájára és közbenjárására hivatkozva kéri a baj eltávolítását.

bizonyos szövegek esetében szorosabbnak, máskor kevésbé egyértelműnek tűnik a kapcsolat egy hajdani (félhivatalos) egyházi benedikciós gyakorlat felé, ezek az említett egyetlen szöveg kivételével az eredeti ordóból kiragadottnak, leegyszerűsítettnek és sokkal inkább célratorőnek tűnnek.

Különösen igaz ez a gyereksírás és a veszettség elleni, valamint az állatokra vonatkozó imádságra. Lényegesen lerövidített, mondhatni töredékes szövegekről van szó, amelyek esetében az elmondó általi keresztvetések fontos és elmaradhatatlan gesztusbeli kiegészítésnek, egyfajta non-verbális megerősítésnek tekinthetők.

Contra fletum puerorum. Jesus M[aria] J[oseph]. † Cessabit vox a fletu et oculi tui a lachrimis die ac nocte mandavit Deus † angelis suis † de te ut custodiant te in omnibus viis tuis. † J. N. R. J. Non nobis Domine non nobis sed nomini tuo da gloriam †. Amen. †††¹²

Pro hominibus rabiae infectis. Deus Abraham † Deus Isac † et Deus Jacob † liberet te ab omni arabia (!) †. Amen.¹³

Pro pecoribus et bestiis. Omnes bestiae et pecora benedicite D[omi]no.¹⁴

A hidegtelezés ellen javasolt háromféle szöveg között megtaláljuk Hortai Szent Szalvátor imádságát, amely néhány ferences kötődésű benedikciós könyvben és több korabeli recepteskönyvben is helyet kapott.¹⁵ Az analógiák is megerősítik, hogy az ima első, *Potentia Dei Patris...* kezdetű fohászatát szintén cédulára írták, és a lázas betegek nyakába akasztották.

Item (!) contra febres. † Potentia Dei Patris † sapientia Dei Filii † virtus Spiritus Sancti † et intercessio B[ea]ti Salvatoris ab Orta liberet te N. ab omni febris 4tana 3tinana (!) et continua et ab omni malo Amen. Super egros manus imponent et bene habebunt Jesus Mariae filius mundi salvator et D[omi]nus meritis B[ea]ti Salvatoris Confessoris restituat tibi sanitatem sit tibi propitius et clemens. Benedicat tibi † Deus et custodiat te † ostendat tibi faciem suam

¹² KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 85v.

¹³ A rövid formula mindkét anyakönyvben ugyanolyan formában kapott helyet: KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Keresztelési anyakönyv (1711–1744)*, 106; *Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 86v.

¹⁴ A formula mindkét anyakönyvben egyformán szerepel: KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Keresztelési anyakönyv (1711–1744)*, 106; *Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 86v.

¹⁵ A 17–18. századi, közép-európai provenienciájú ferences benedikciós könyvekre, valamint az 1665 körül íródott „orvosságos könyvre” lásd BÁRTH, *Benedikciók...*, i. m., 511. Vö. még ILYEFALVI Emese, *Ráolvasások: Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850)*, Bp., Balassi, 2014, 118.

et misereatur tui † convertat vultum suum ad te et det tibi pacem et sanitatem.
Ora pro eo B[eate] S[alvatore].¹⁶

Ennek egy jelentősen leegyszerűsített változata a konkrét szentre történő hivatkozás nélkül jelenti a másik láz elleni megoldást. Ez a formula a Szalvátor-imához hasonlóan tartalmazza a „harmadnapi, negyednapi és mindennapi láztól” kitéltet, amelynek továbbélése a paraszti ráolvasásokból ismert.

Pro febribus. † Omnipotentia Dei Patris † sapientia Dei Filii † virtus Spiritus Sancti † intercessio omnium s[anctorum] † virginitas B[eat]issimae Virginis M[ariae]. liberet te N. ab omni febrī quotidiana 3tiana et 4tana. Amen. †¹⁷

E két szöveg szoros párhuzamai a magyar ráolvasások nemrégiben megjelent történeti szövegkorpuszában is helyet kaptak.¹⁸ A harmadik hidegtelel elleni szöveg viszont egyelőre párhuzam nélküli, noha a Jézusnak Simon (Péter) magas lázban szenvedő anyósával kapcsolatos gyógyítására utaló szó szerinti bibliai felütés (Lk, 4, 38–39) és az epikus elemre való közvetlen hivatkozással történő bajelhárítás az archaikus imádságok és bizonyos ráolvasástípusok jellemző sajátossága. Ugyanakkor a kevert karaktert megerősítendő a szöveg végére még egy Krisztus szenvedésére, illetve a Szűzanya és Szent Adalbert érdemeire hivatkozó, benedikciós ordókra jellemző záradékot is beillesztettek.

Contra febres. Surgens Jesus de Synagoga introivit in domum Simonis, socius (!)¹⁹ autem Simonis tenebatur magnis febribus et rogaverunt illum pro eo (!) et stans super illum (!) imperavit febrī et statim dimisit sic liberet te famulum N. per merita passionis Suae et B[eatae] M[ariae] V[irginis] et beati patris nostri Adalberti. Amen.²⁰

A házassági anyakönyv bejegyzéseinek élén álló orrvérzés elleni, hármas szerkezetű, rímes szövegnek szintén a ráolvasások történeti anyagában találjuk meg párhuzamait.

¹⁶ KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 85–85v.

¹⁷ Ez a formula mindkét anyakönyvben ugyanolyan formában kapott helyet, a keresztelési anyakönyvben „Item pro febribus” címmel: KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Keresztelési anyakönyv (1711–1744)*, 106; *Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 86v.

¹⁸ ILYEFALVI, *i. m.*, 95, 118; PÓCS Éva, *Ráolvasások: Gyűjtemény a legújabb korból (1851–2012)*, Bp., Balassi, 2014, 415.

¹⁹ Itt „socrus” (anyós) helyett.

²⁰ KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 85.

A 17. század első feléből származó *Máriásy János-émlékkönyv* bejegyzése szerint háromszor kellett ezt a szöveget az orrvérzéses beteg fölött felolvasni úgy, hogy a gyógyító-felolvasó eközben a kezét a beteg feje fölé tette.²¹

A fluxu sanguinis e naribus. Sanguis natet in te sicut Xstus fecit in te. Sanguis manet in tua vena sicut fecit Xstus in sua poena. Sanguis mane fixus sicut Xtus quando fuit crucifixus. Amen.²²

A fogfájást gyógyító formula epikus bevezetővel kezdődik, amely Jeruzsálem kapujánál Jézus és a fogát fájlaló Péter beszélgetéséről szól, hogy arra való hivatkozással és utánzásával érje el az előtte lévő beteg fájalmának enyhítését.

Contra dolores dentium. Jesus in porta Jerusalem stabat Petrus et multum contristatus dentium in super veniens Jesus, dicitque Petro quid habes et Petrus respondens, D[omi]ne fluxu affligor dolore dentium, dicit ei Jesus, signa te Petre †. Signa tu D[omi]ne sicut signasti 5 panes in deserto rogo te D[omi]ne qui cumque hoc fecerit vel super se portaverit dolor dentium ei non noceat nec offendat. Et dixit ei Jesus, fiat sicut postulasti In nomine D[omi]ni † Amen.²³

A rontás elleni imaszöveg ferences szentekre (Assisi Szent Ferenc, Szent Faustin, Szent Bonaventura, Pádúai Szent Antal, Szent Didák, Kapisztránói Szent János, Marchiai Szent Jakab) történő hivatkozásai egyúttal tovább erősítik az egész gyűjtemény ferences kötődését. Noha maga a célzat korántsem páratlan a kora újkori szerzetesi benedikciós és exorcista gyakorlatban, a formula szoros analógiáját eddig nem találtuk meg. Már csak azért sem, mert a maleficium elhárításával kapcsolatos szertartásrendek általunk ismert megnyilvánulásai ennél jóval terjedelmesebb szövegeket jelentenek.²⁴

Contra maleficia. Per merita B[eatae] M[ariae] V[irginis] SS[anctorum] Apostolorum Petri et Pauli S[ancti] Marci et Francisci S[ancti] Faustini et Bonaventurae S[ancti] Antonii Paduani et Didaci et Beati Joannis de Capistrano et Beati Jacobi de Marchia extenuatur in te N. omnis virtus diaboli teque Deus liberet ab omni infestatione diabolica et per appositionem praesentiae Xsti statim a te recedant omnia maleficia sine aliqua laesione †. In nomine Patris † et Filii † et Spiritus Sancti †. Amen.²⁵

²¹ ILYEFALVI, *i. m.*, 95.

²² KFL V. Sükkösd, *Anyakönyvek. Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 85.

²³ KFL V. Sükkösd, *Anyakönyvek. Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 86.

²⁴ Vö. BÁRTH, *Benedikció és exorcizmus...*, *i. m.*, 413–428.

²⁵ KFL V. Sükkösd, *Anyakönyvek. Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 85v.

A ferences kötődést a lányok megrontása („zaklatása”) elleni szöveg Pádúai Szent Antal- és Szent Szalvátor-hivatkozásai tesznek végül kétségtelenné.

Contra infestationem puellarum (!). Potentia Dei Patris † sapientia Dei Filii † virtus Spiritus Sancti † et defendat te N. creaturam suam ab omni morborum maleficio † factam † signaturam (?)²⁶ infirmitate tam interna quam externa totius tui corporis † orante pro te S[ancto] Antonio de Padua † et Beato Salvatore cum omnibus Sanctis † Amen. In nomine ejusdem Dei Patris † et Filii † et Spiritus Sancti † Amen. A solis ortu usque ad occasum laudabile nomen D[omi]ni Jesu Xsti Dei vivi.²⁷

A sükösi formulák történeti-összehasonlító elemzése, lehetséges eredetüknek és európai párhuzamaiknak a kiderítése még a jövő feladata. A magyarországi kora újkori benedikciók,²⁸ valamint a ráolvasások történeti és jelenkori korpuszainak²⁹ ismeretében e munka elvégzése előtt is bátran kijelenthető: a különleges szövegek több szempontból átmeneti jelleget képviselnek. Átmenetek a papi és szerzetesi gyakorlat számára fenntartott „félhivatalos” benedikciók és a laikusok által is végezhető imádságok között, illetve átmenetek az egyházi liturgikus szövegek (benedikciók, orációk) és a többféle (elit és népi) szociokulturális csoport által használt kora újkori ráolvasások között. Tudjuk, hogy az említett szövegtípusok szinte mindegyike szerepet játszott a 19–20. században gyűjtött paraszti ráolvasások történeti fejlődésében.³⁰ A kutatás régi nagy kérdése, hogy vajon milyen csatornákon jutottak el az egyházi benedikciók és imádságok eredendően latin nyelvű szövegei az alsóbb társadalmi rétegek anyanyelvi gyakorlatába. Ez a 18. század eleji forrásadatunk különösen azért tanulságos, mert itt bizonyíthatóan az egyházi, a szerzetesi és az alsópapság részéről jelentkező használatban látjuk egy eredetileg liturgikus szöveganyagnak a még latin nyelven belüli tartalmi és formai transzformációját a ráolvasások irányába.

²⁶ A bizonytalan olvasatú kifejezés feloldása Udvardy szerint: „facta ad signaturam”. Elképzelhető, hogy másolások során történő szövegromlás következménye. A factura és a signatura kifejezések a rontás (maleficio) mellett, mintegy szinonimaként gyakran szerepelnek kora újkori ördögűző szövegek halmozó jellegű felsorolásaiban. Lásd pl. BÁRTH, *Benedikció és exorcizmus...*, i. m., 424.

²⁷ KFL V. Sükösd, *Anyakönyvek. Házassági anyakönyv (1720–1783)*, 86.

²⁸ BÁRTH, *Benedikció és exorcizmus...*, i. m.

²⁹ ILYEFALVI, i. m.; PÓCS, i. m.

³⁰ A kérdésről legújabban: PÓCS, i. m., 22–30, 519–524.

A címben szereplő néven hiába keresnének ilyen dokumentumot a nyelvtörténet kutatói. A kéziratos glosszákval ellátott nyomtatott szójegyzék Szelestei Nagy László jóvoltából Veszprémi Calepinusként vált ismertté. Érdeemes lenne átkeresztelni, ugyanis nem ritkaság, hogy a régiségből származó forrásokat felfedezőjükről nevezik el. A kutatás ugyan régóta tud egy Calepinus-kiadásról, amelybe a 16. században magyar értelmezéseket jegyeztek be, de a 19–20. század fordulójára nyoma veszett. A példányt már a régi szótárirodalom egyik legbuzgóbb kutatója, Melich János sem látta, a *Régi magyar glosszárium*ban¹ sem szerepel. Tartalmát nem adták közre, holléte is feledésbe merült. Szelestei Nagy László találta meg a veszprémi Érseki Könyvtárban; ismertette és közölte magyar anyagát.² Mivel ennek köszönhetően válhat becses forrásává a kapcsolódó vizsgálódásoknak, a Veszprémi Calepinus megérdemelné, hogy újralfelfedezőjéről kapjon új nevet.

Szelestei Nagy László megállapítása szerint a kötet a magyar anyaggal kiegészített Calepinus³ előkészületeihez kapcsolódik. Az alapul vett munka a szótár 1554. évi kiadása.⁴ Szelestei vizsgálatai a következő eredményre vezettek:

A Veszprémben őrzött 1554. évi Calepinus-példányt a szótár magyar nyelvel történő kiegészítésének munkafolyamata során – bizonyára megadott szempontok szerint és kijelölt betűknél – a feladat elvégzésére felkért személy magyar nyelvű megfelelőekkel látta el. (Esetleg egy másik személy a bejegyzéseket kiegészítette.) A példányt azonban nem a nyomtatásnál használták, mert a nyomtatáshoz egy (egyebek mellett ezt a kéziratot is felhasználó) összegző kézirát készülhetett.⁵

A kötet a magyar szavak nagy mennyiségével előkelő helyet foglal el a Szenci Molnár Albert szótárának megjelenése előtt készült hasonló források között. Mint-

¹ *Régi magyar glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerk. BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor, Bp., Akadémiai, 1984.

² SZELESTEI N. László, *Magyar bejegyzések a Veszprémi Calepinusban*, Érd, Szenal, 2007.

³ Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium decem linguarum*, Lyon, 1585, RMNy 569.

⁴ *Dictionarium quarto et postremo ex R. Stephani Latinae linguae Thesaurο auctum*, [Genf], 1553 [1554].

⁵ SZELESTEI N., *i. m.*, 7.

egy 5300 magyar értelmezést tartalmaz, gyakran több rokon értelmű szó, magyarázat, körülírás hivatott a pontos jelentést visszaadni. Nagyobb részük konkrét tárgyakhoz, élőlényekhez kapcsolódik, mint például: „capella: Kis ketske, ki mégh nem ellöt”; vagy „vrinum ovum: Kakas nélkül tojot tiukmoni, az kiböl czirke nem leszén”.⁶

Az irodalmi gondolkodás kutatói számára különösen fontos a félszáznál több kritikátörténeti érdekű fogalom értelmezése. Ezek főleg magyar logikai, retorikai és poétikai szakkifejezések, görög és latin terminusok fordításai. Jelentőségük különösen kiemelkedő abban a korszakban, amikor Európa-szerte megerősödött a népnyelvek felértékelése, beleértve az elméleti tudományok anyanyelvű szókincsének megerősítését.

Szelestei Nagy László a latin szavak betűrendjében, folyamatos ábécében közli a magyar megfelelőikkel ellátott valamennyi szócikket. A kritikátörténeti vonatkozások kiemelésére érdemes az egyes fogalomkörök szerint csoportosítani a kapcsolódó magyarázatokat.

A szellemi tevékenységhez kapcsolódó legáltalánosabb fogalmak közül főleg a negatív tartalmúak jelennek meg:

scientia: Tudomani
semidoctus: Valamenijre tudos
subagrestis: Majd paraszt
subargutus: Tudakos, okosatska
subrusticus: Paraszt szabasu

Van magyar neve az irodalom művelőinek:

scriptor: Iro, szerző
versificator: Vers iro

Szorosabban kötődnek az egyes diszciplínákhoz a grammatikai fogalmak:

vocabulum: Ighe, szo, beszed

⁶ *Uo.*, 17, 75.

Logikai fogalmak:

apodixis: Erős bizonsagh, erősegh
 argutia: Ravazsagh
 argutor: Okoson ravazkodom
 argumentum: Erősegh
 argumentor: Okoskodom
 argumentatio: Okoskodas
 argumentosus: Okoson czinaltatott

Különösen gazdag a retorikai-poétikai fogalmak tárháza:

amplifico: Bövebbe teszem
 amplificatio: Bövites, nagitás
 anadiplosis: kettőztetes
 appendix: Szerzes
 similitudo: Hasonlatossagh
 verisimilis: Hihető, majd igaz
 verisimiliter: Hihető képen

A beszéd és fajtái:

sermo: Beszed
 sermunculus: Beszedetske
 acrylogia: Kelletlen beszéd
 amphibologia: Ketseges mondas

A beszéd mind pozitív, mind negatív minősítése:

aptus: illendő
 anormis: ektelen
 asper: darabos
 sententia: Ertelem
 sententiola: Ekes mondasotska
 sententiosus: Ekes mondasockal tellies
 sententiose: Ekes mondasul
 suavis: Edes, kedves

suavitas: Edesseg, kedvesseg
suaviter: Edessen, kedvesen
suaviloquens: Edes beszedü
suaviloquentia: Edes beszed, kedves szolas
subtilis: Vekoni, gienge
subtilitas: Vekonsagh, eles okossagh
subtiliter: Elessen, okossan, meillen
venustus: Ekes, szep
venuste: Ekessen, szepen
venustas: Ekessegh, szepseg
venusto: Megh ekesitem

Műfajok:

annales: Kronika
apologia: Elegseges felelet, Maga mentes
apologus: mese beszed
apophthegma: ekes mondas
versus: Vers
versiculus: Verseczke
versifico: Verset szerzek
versificatio: Vers iras

Előfordulnak azonban az elvontabb fogalmakat értelmező hosszabb magyarázatok is, mint például „thesis: Disputalásra, vetekedesre ki iratot kerdes” vagy „sophista: Patvaros philosophus, visszalkodo, maga hanio bölts”.⁷ Az utóbbi évszázadokon keresztül használták, amint ezt a következő példák igazolják.

Az írásmód apró eltéréssel, de lényegében ugyanígy került be a tíznyelvű Calepinus kiadásába: „Sophista: Patuaros philosophus visszalkodo magahanyo bölcs”. Lényegében ugyanezt olvashatjuk Szenci Molnár Albert szótárában.⁸ Az írásmód kissé eltér, és a „visszalkodo” szó kimaradt: „Sophista: Patvaros Philosophus, maga hanyo Bölcz”.

⁷ Uo., 39, 56.

⁸ *Dictionarium Latinovngaricum: Opus novum et hactenus nusquam editum [...] per Albertum Molnar Szenciensem Vngarum*, Nürnberg, 1604, RMNy 912.

A „Sophista: maga hányó Bölcs” megfeleltetés a 17. században nem csak a szótárirodalomban fordul elő. A következő példa mutatja, hogy a görög eredetű kifejezést magyarul úgy fordították, ahogy az a szótárban olvasható. A *Nádasdy-Mausoleum* eredeti szövegében II. Lászlóról, a magyarok 14. királyáról többek között ez olvasható:

Semper etiam, ex praemissis malis,
Bonam deducere contendit Sophista consequentiam.⁹

A tömör latin sorokat Felvinczi György négysoros felező tizenkettesben így fordítja:

A’ meglett rosZ dolgot mikoron megh látta,
Abból ki jövendöt jora magjarazta.
Mint maga hányó bölcs azt bizonyítottta,
Mind jó jö ki abból, a’ mint eo gondolta.¹⁰

Jó száz évvel később Pápai Páriz Ferenc szótárának¹¹ szócikke Szenciétől csak az írásmódban tér el: „Sophista: Patvaros Filosofus, Maga-hányó Bölts”. A munka Bod Péter-féle átdolgozásának¹² azonos szócikke egyetlen kötőjellel nyújt kevesebbet mintájánál: „Sophista: Patvaros Filosofus, Maga hányó Bölts”.

A 18. századból is akad példa a fogalom megegyező magyar fordítására. Alexovics Vazul egyik munkájában az „új Filosofusokkal” vitázva Voltaire után a „fogyatkozott, alávaló, tsekély tudományú” Pierre Bayle tanait cáfolja. Ennek során arra is kitér, ki hogyan vélekedik róla.

[Jacques] Saurin a’ többi között fölele bizonyította, hogy noha ő magát nagy *Filosofusnak* mutatta, mégis-tsak *Sophista*, az-az, maga hányó Bölts volt, a’ ki a’

⁹ *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum [...]*, Nürnberg, 1664, RMK III 2254, Aa2r.

¹⁰ FELVINCZI György ford., *Mausoleum [...]*, kézirat, 1697 előtt. Kiadása: SZENTPÁLI N. Ferenc, FELVINCZI György, PÁPAI PÁRIZ Ferenc és TÓTFALUSI KIS Miklós *Versei*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1988, 180–352; 255. (RMKT XVII/13.)

¹¹ *Dictionarium Latino-Hungaricum [...]* in hoc *Corpus coactum a Francisco Páriz Pápai*, Lőcse, 1708.

¹² *Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum & medullam purioris Latinitatis [...]* in hoc *Corpus coactum [...]* a Francisco Páriz Pápai [...] *locupletatum intentione et labore Petri Bodí*, Szeben, 1767.

hamisat az igazzal össze-zagválni, a bizonyos regulákat ’s állításokat fonákul fordítani, az igaz következtetéseket meg-dönteni iparkodott.¹³

Láthatjuk, hogy a „Sophista” legkorábbi, egyben legteljesebb ismert magyar értelmezése a Veszprémi Calepinusban olvasható. (Addig is, amíg a Szelestei-glosszák elnevezés nem kerül be a szakmai köztudatba, nevezzük így.) A régi magyar glosszák, szójegyzékek, szótártörödékek és szótárak esetében gyakori, hogy a magyar változat egy-egy latin magyarázat fordítása. Jó példákat lehet találni erre a *Gyöngyösi Szótártörödékek*-ben:¹⁴ „Annalis: liber in quo facta anni scribuntur: Az könyw: kyben esztendonkend walo dolgok be Irattatnak; Argumentor: rationibus nitor ad aliquid probandum: okosságomual igyekezem ualamit meg bizonyjtanj”.

Nemcsak a Calepinusban, hanem a régiség más, leggyakrabban használt szótáraiban sem találtam olyan latin megfogalmazást, ami a „Sophista” magyar körülírásának forrása lehetne. Így könnyen előfordulhat, hogy az évszázadokon keresztül visszhangzó fordulat az ismeretlen 16. századi bejegyző leleménye.

¹³ [ALEXOVICS Vazul,] *A könyvek szabados olvasásáról két tő-tzikkely*, Pest, 1792, 133.

¹⁴ *A gyöngyösi latin–magyar szótár-törödékek*, kiad. MELICH János, Bp., 1898.

BARTÓK ZSÓFLA ÁGNES

*Temesvári Pelbárt exemplumai Johannes Pauli
német nyelvű gyűjteményében*

Katona Lajos akadémiai székfoglaló értekezésében két Temesvári Pelbártnál olvasható exemplumról is azt feltételezi, hogy a magyar ferences szerző prédikációgyűjteményének közvetítésével kerülhettek át Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című, 1522-ben kinyomtatott német nyelvű művébe.¹ Az egyiknek, amely Temesvári Pelbárt de tempore-kötetének téli részében szerepel, Katona *A kevély, a kapzsi és az irigy*,² a másiknak pedig, amely a húsvéti részben található, az *Igazság és Hamisság* címet adja.³ Különböző exemplumvariánsokkal való összehasonlítás után mindkét történet esetében megállapítja, hogy a Johannes Paulinál olvasható példázatok igen közeli rokonai a magyarországi eredetű változatoknak. Temesvári Pelbárt prédikációgyűjteményének az összes általunk ismert kiadása megjelent 1498 és 1521 között (összesen húsz alkalommal: Hagenauban, Augsburgban, Strassburgban, Lyonban, Párizsban és Nürnbergben),⁴ így Pauli művének 1522-es megjelenésekor már hozzáférhető volt a német könyvpiacra. Katona feltételezését – a filológiai érvek mellett – az is erősíti, hogy Temesvári Pelbárt és Pauli is ferences szerzetes volt; illetve hogy Pauli olyan

¹ KATONA Lajos, *Temesvári Pelbárt példái: Székfoglaló értekezés*, Bp., MTA, 1902. Az értekezésben található *Elenchus* külön is megjelent: KATONA Lajos, *Specimina et elenchus exemplorum quae in Pomerio Sermonum Quadragesimalium et De tempore fr. Pelbarti de Temesvár occurrunt*, Bp., Franklin Társulat Nyomdája, 1903.

² KATONA, *Temesvári...*, *i. m.*, 90–92, 107–109. A V. Kovács-féle magyar nyelvű fordításban a *Vetekedő polgárok* címet viseli: TEMESVÁRI Pelbárt *Válogatott írásai*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Európa, Helikon, 1982, 338–339. Lásd még: *Középkori legendák és példák: Kódexeinkből és Temesvári Pelbárt írataiból*, kiad. KATONA Lajos, Bp., Franklin, 1907 (Magyar Könyvtár, 486). Temesvári Pelbárt exemplumai a hálózati szövegkiadás honlapján: Temesvári Pelbárt írásai magyarul, Exemplumok Katona Lajos *Elenchusa* alapján, <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/pelbart/> (2016. 12. 30.)

³ KATONA, *Temesvári...*, *i. m.*, 83–90, 105–106; V. KOVÁCS, *i. m.*, 346–347. *A kevély, a kapzsi és az irigy* című exemplum a prédikációgyűjtemény legkorábbi kiadásában: PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii de tempore I. [Pars hiemalis]*, Hagenaub, 1498, sermo 039.D. (A kötet jelölése a továbbiakban: TH.) Az *Igazság és Hamisság* című exemplum a prédikációgyűjtemény legkorábbi kiadásában: PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii de tempore II. [Pars paschalis]*, Hagenaub, 1498, sermo 008.Y. (A kötet jelölése a továbbiakban: TP)

⁴ BORSA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői*, Magyar Könyvszemle, 2005, 1–23.

helyeken töltötte életét (pl. Thann, Villingen, Kolmar), amelyek feltételezhetően a Pelbárt-műveket kiadó nyomdák hatósugarába tartoztak.⁵

Katona fenntartja annak lehetőségét is, hogy Temesvári Pelbárt és Johannes Pauli egy ma ismeretlen, közös forrás alapján dolgozott, tehát Pauli mégsem használta magyar rendtársa prédikációgyűjteményét. Valóban több olyan Temesvári Pelbártnál is megtalálható történet szerepel Pauli gyűjteményében, amely csak távolabbi párhuzama a magyar változatnak, a prédikációgyűjtemény használata tehát mindenképpen csak esetinek tekinthető.⁶ Az alábbiakban bemutatandó két újabb történet azonban tovább erősíti a magyarországi eredetű szöveg német használatának valószínűségét.

Mindkét exemplum a de tempore-kötet téli részének 43. beszédében található, amely Isten ígéjének hallgatásáról szól. Temesvári Pelbárt ugyanazon tétel bizonyítására használja őket, tehát exemplumbokrot alkotnak. Az exemplumbokornak korabeli magyar és német fordítása is létezik: a Karthauzi Névtelen a hétben hagyó vasárnap episztolájához írt prédikációjába illeszti be,⁷ Johannes Pauli pedig, igaz, fordított sorrendben, de szintén egymás mellett szerepelteti őket számozott történeteket tartalmazó gyűjteményében.

A két történet latin, német és magyar változata:

1. Példa egy csúf játékosról, akit a prédikáció alatt megszállt az ördög
Pelbartus de Themeswar, TH 043.BB⁸

Ad id exemplum legitur in vita beati Amandi episcopi, qui cum praedicaret quidam ioculator irridebat eum et sic verbum Dei contemnebat et aliis contemnendum ostendebat, qui arreptus est a diabolo et seipsum lacerans unguibus et dentibus expiravit.

⁵ A nyomdák hatókörével kapcsolatban lásd: BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas, 2007 (Historia litteraria, 23), 122.

⁶ Vö.: KATONA, *Temesvári...*, i. m., 94, 138, 142, 143, 145, 147, 148, 151, 152; UÓ, *Középkori...*, i. m., 22; *Schimpf und Ernst von Johannes Pauli*, Hrsg. Hermann ÖSTERLEY, Stuttgart, 1866 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 85), 473–554.

⁷ E két történet a *Régi Magyar Exemplumadatbázis*ban az RMEEx 0141-es és az RMEEx 0142-es számot kapta. *Régi Magyar Exemplumadatbázis: Database of Old Hungarian Exempla*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, főmunkatárs VRABÉLY Márk, Bp., ELTE BTK, Régi Magyar Irodalom Tanszék, Európai és magyar reneszánsz doktori program, 2014. <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis/> (2017. 01. 01.) Az adatbázis nyílt forráskódú. Kétnyelvű leírása itt található: <https://github.com/simonzsolt/rmex> (2017. 01. 01.)

⁸ PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii de tempore I.*, i. m., sermo 43 (de verbo Dei audiendo et contemptus punitione multiplici). <http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=th/th043> (2017. 01. 03.)

Johannes Pauli, *Schimpf und Ernst*, #457⁹

In der Legend Sancti Amandi lesen wir da er predigt, da was ein iunger gesel der spotet sein, der ward gleich besessen von dem bösen geist, und raufft sich und schlug sich selber, und bleckt die zene und sprach: We mir das ich des heiligen mans gespotet hab! Und in dreien stunden da was er dot.

Érdy-kódex, 095a–095b (RMEEx 0141)¹⁰

Kiről ilyen példát olvasunk. Mikoron egy jámbor püspök prédikállana, egy ez világi csúf játékos kezdé magát hányni az prédikáción az jámbor prédikátornak bosszúságára, kinek miatta egyebekkel is megutáltatja vala Istennek igéjét. Ottan ördög méne bele, és addig szaggatá magát és rágá nyelvét, hogy ugyan előttük szörnyű hallal mulék kive.

2. Példa egy káromló asszonyról, akit elragadott az ördög Szent Ferenc prédikációja közben

Pelbartus de Themeswar, TH 043.BB¹¹

Ad idem legitur de sancto Francisco, quod dum praedicaret in castro Citernae, quaedam mulier cum cymbalo pulsando irridebat. Praemonita a sancto Francisco noluit oboedire. Tandem sanctus Franciscus dixit: Tolle, tolle diabole, quod tuum est et statim in aera rapta per daemones extitit et deinceps non est visa.

Johannes Pauli, *Schimpf und Ernst*, #456¹²

Sant Franciscus predigt uff ein mal, da was ein alt weib an der predig das spottet sein. Sant Franciscus warnt sie, sie solt uff hören, da liebt es ir erst. Da gab ir sant Franciscus den fluch, und sprach also: Tüffel nim was dein ist! Da ward das weib gleich in die lüfft geführt, und sahe sie darnach nieman me.

Érdy-kódex, 095a–095b (RMEEx 0142)¹³

Szent Ferenc atyánk életében meg úgy olvassuk, mikoron prédikállana, egy csácsogó asszonyállat ott kezdé káromlani Istennek szent [igéjét]. És mikoron intésnek utána meg nem szünnék, mondá az szent: Ördög, vedd fel, vedd fel, ami tied,

⁹ ÖSTERLEY, *i. m.*, 271.

¹⁰ *Nyelvemléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*, IV, *Érdy codex. I. fele*, szerk. BUDENZ József, SZARVAS Gábor, SZILÁDY Áron, közzét. VOLF György, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, 1876, 148.

<http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis/display/0141> (2017. 01. 03.)

¹¹ PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii de tempore I.*, *i. m.*, sermo 43 (de verbo Dei audiendo et contemptus punitione multiplici).

<http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=th/th043> (2017. 01. 03.) Az exemplum magyar fordításban: TEMESVÁRI Pelbárt *Válogatott írásai*, *i. m.*, 341 (Jogos tulajdon).

¹² ÖSTERLEY, *i. m.*, 271.

¹³ VOLF, *i. m.*, 148. <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis/display/0142> (2017. 01. 03.)

és menj el vele! Íme, csodálatos dolog: azonnal felragadá az asszonyállatot, és mindaddig vivé az égen, míg hallhaták sívását, rívását. Kiből megismertetik mert nagy elene vagyon Úristennek, ki az Istennek igéjét megutálja és nem akarja hallani.

E két újabb párhuzam is mutatja, hogy Temesvári Pelbárt hatástörténetének feltárása érdekében nagyobb figyelmet kell szentelni Johannes Pauli munkásságának. Exemplumaik összevetését azonban nehezíti, hogy Frederic C. Tubach középkori exemplumokat összegyűjtő katalógusa nem regisztrálja Temesvári Pelbárt és Johannes Pauli exemplumainak párhuzamosságát, és külön exemplumtípusként, más-más sorszámmal tünteti fel őket.¹⁴

¹⁴ Frederic C. TUBACH, *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 1969 (Folklore Fellow Communications, 204). A következő exemplumokat például egy szám alatt kellene szerepeltetni:

A kevély, a kapzsi és az irigy: a T3983 („Proud, avaricious, and envious, fable of”) megegyezik a T560-nal („Beggars, envious and greedy”);

Igazság és Hamisság: a T2886 („Justice, and injustice, fable of”) megegyezik a T695-tel („Blind man listens to ghosts”);

Példa egy csúf játékosról: a T3298 („Minstrel scoffs at sermon”) megegyezik a T190-nel („Amandus, St., mocked”);

Példa egy káromló asszonyról: a T2187 („Francis, St., and mocking woman”) megegyezik a T4233-mal („Sermon, bells played during”).

Említésre méltó még egyik másik exemplumtípus is, amely közeli rokona az általunk vizsgált exemplumbokornak: T2186 („St. Francis mocked by gambler”). Két népnyelvi változata ismert.

BÁTHORY ORSOLYA

*Batthyány József esztergomi érsek bíborosi kinevezése alkalmából tartott ünnepek**

Batthyány József (1776–1799) esztergomi érseket 1778. június 1-jén VI. Piusz pápa kreálta bíborossá. A primás címtemploma a Tiberis szigeten lévő Szent Bertalan egyház lett.¹ Noha a bíborosi beiktatásra csak 1782-ben került sor Bécsben, az érseket vendégül látó magyar városok már a kinevezést követően gondoskodtak az új kardinális méltó megünnepléséről. A Nagyszombatban és Esztergomban lezajlott ceremóniákról az érseki udvarban vezetett *Historia Domestica* számol be viszonylagos részletességgel.²

Batthyány kinevezése után június 27-én ment először Nagyszombatba.³ A város közelében, Pozsonyfejéregyháznál délután négy órakor az esztergomi káptalan tagjai, városi tisztviselők négy- és hatfogatú hintókon, valamint néhány polgár lóháton fogadta a primást. Tiszteletére baldachint hoztak, mozsarakat sütöttek el, és gratuláltak a bíbornoki címhez. Ezt követően Forgách Miklós nyitrai főispán hintájába felszállva elindultak Nagyszombat felé. A menet élén a kanonoki kocsik és a lovas polgárok haladtak. A városba az északi Felső kapun át léptek be, az itt emelt díszkapunál a városi bíró röviden köszöntötte a magas rangú egyházi méltóságot. A városban az érseki-királyi konviktus előtt felsorakoztak a nemesifjak, az orsolyiták templománál pedig a leány növendékek pástorrhába öltözve ünnepélyesen éltették a primást. A

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport főmunkatársa.

¹ CZÉKLI Béla, *Batthyány I. József = Esztergomi érsekek, 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, Bp., Szent István Társulat, 2003, 350.

² *Historia Domestica seu Diarium Actorum domesticorum prout et Visitationis Canonicae Card. Primatis a Batthyán per diversos capellanos aulicos conscripta ab 1776 usque 1782*, Primási Levéltár, Batthyány József érsek iratai, Protocollum Actorum intraneorum, I, 1776–1785, nr. 935. (A továbbiakban: *Historia Domestica*.) Ez az adatgazdag forrás Batthyány József érseki méltóságához kapcsolódó eseményekről számol be kisebb-nagyobb részletességgel. A korabeli egyházi-világi reprezentáció vonatkozásában számos értékes részlettel szolgál, így már az ezt megelőző írásaimhoz is alapvető forrásul szolgált. BÁTHORY Orsolya, *Batthyány József esztergomi érsek beiktatása Nagyszombatban (1776)*, Magyar Sion, 2014/2, 163–180; Uő, *Batthyány József esztergomi érsek főispáni beiktatása = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. B. O., KÓNYA Franciska, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 12.), 2016, 45–58.

³ A nagyszombati események a *Historia Domestica* 1778. június 27-i bejegyzésben olvashatók.

nagyszombati akadémia nevében Benkő Miklós,⁴ egykori jezsuita beszéddel köszöntötte őt, majd a menet harangzúgás és ágyúlövések közepette vonult át az érseki rezidenciához, ahol a káptalan egy másik díszkaput is emeltetett. Itt várakozott a József-féle hadi árvaház ötven neveltje katonai alakulatszerű elrendezésben puskával felszerelve.⁵ A hintajából kiszálló Batthyányt kanonokok és szerzetesek köszöntötték, a rezidencián Richvaldszky György helynök a káptalan nevében latin nyelvű beszéddel gratulált a bíbornoksághoz.

Az este folyamán díszkivilágítással örvendeztették meg a primást. Az érseki palota bejáratát ezer lámpással és Batthyány bíborosi címerével díszítették fel, amelyekhez a következő felirat társult: „Justis Honoribus Principis Josephi a Battyán trinas in Patria Dioecesanus Tiaras Purpura Coronantis devoti filii Capituli sui Strigoniensis Canonici erexerunt.”

A Felső városkaput is számos mécses vagy fáklya (luminar) világította be, a kapu tetején a felirat: „In obstricta Grati Animi Obsequia Cardinali Josepho a Battyán Senatus Tyrnaviensis.” Alatta pedig: „Fert ensem ungue Leo, Pellicanus⁶ ei imminet: Euge! Magnum ille, Pium denotat Ipse Patrem.” Egy plébánosi ház falára valamenyny, Batthyány érseki beiktatására (1776) készült emblémát újból kihelyezték, a ház nagyobb középső ablakába tettek ki egy új feliratot: „Josepho e Comitibus Battyán S. R. I. Principi, et Hungariae Primati inter Purpuratos Patres adlecto: quod potuit merito tibi Patria contulit ante; nunc confert merito Roma, quod Ipsa potest.” Az ezzel szomszédos ablakban lévő embléma, amelynek picturája (vagy ahogy forrásunk

⁴ Benkő Miklós (1724–1801) jezsuita rendi, később világi pap. 1741-ben lépett a rendbe. Matematikát tanított Kozozsvárt, Budán (1758), és a bölceleti kar dékánja volt Nagyszombatban. Az egyetem Budára történt átköltözése után a nagyszombati akadémiánál maradt 1777-től 1784-ig. Az akadémia Pozsonyba költözése után 1785-ig aligazgató volt. Ekkor nyitrai kanonokká nevezték ki.

⁵ A katonai árvaházat József császár (1780-tól II. József magyar király) 1777-ben költöztette át Pettauból (ma Ptuj, Szlovénia) Nagyszombatba, az egykori jezsuita kollégium és az egyetemi törzépület hátsó részébe. Az intézetben 500 katonai árva kapott ellátást. A tisztek árvái bejártak a gimnáziumi előadásokra is, míg a közkatonák árvái rendszerint csak az elemi iskola tárgyait tanulták magában az intézetben. Az árvaház a bécsi hadi tanács rendelkezése és vezetése alatt állott. Vö. KATONA István, *Epítome chronologica rerum Hungaricarum, Transsilvanicarum et Illyricarum concinnata, Pars III*, Budae, 1798, 543; FINÁ CZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, II: 1773–1780*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1902, 307.

⁶ Utalás a Batthyány család címerállataira: a barlangjából kiugró oroszlánra karddal a szájában, és a pelikánra.

írja: corpora) egy ametisztből készült asztalt ábrázolt.⁷ Mottója (symboluma): „Solo Adamante minor.” A harmadik ablakban lévő embléma egy ragyogó napot jelenített meg, amelynek közepén Mária Terézia monogramja volt olvasható. A nap alatt egy virágzó rózsza volt látható a hozzá kapcsolódó mottóval: „Hoc sole rubesco.” Egy zöld színűből pirossá átváltozó galerumot ábrázolt a harmadik embléma „Ornatur et ornat” mottóval. Lejjebb egy felirat volt olvasható: „Battyanus Ludovicus Pro-Rex fuit, Ipse Josepho Purpureus Pater es: nobilius quid eris?” Alatta: „Nobilius quid eris? Supremus si Pater Orbis in terris fueris, quod tibi Corde precor.” A kanonoki házak ablakait is kivilágították fáklyákkal és egyéb világító eszközökkel. Wutinger káptalani szabó a háza előtt három, zöldellő ágakkal, feliratokkal díszített és lámpásokkal megvilágított kaput állított saját, Batthyánynak szóló jókívánságával: „Die Wünsche sind erfüllet, Romm hat dich zur Cardinals-Würde erhoben und so worden unsern Freuden vermehret, und deine Tugend belohnet. Grosse Belohnung! Aber nicht Verdienste! Was können wir die noch bessens wünschen? Als vielle Jahre und Leben; dann nur daß noch übrig, was wir dir zu wünschen in Stande sind. Vivat Josephus e Comitibus de Battján S. R. E. Cardinalis, S. R. I. Princeps Archi-Episcopus Strigoniensis.”

Az este további látványossága volt még, hogy a fentebb említett hadiárvak török-muzsikát játszottak, a díszágylövések is tovább folytatódtak.

A következő nagyobb látványosságokra Esztergomban került sor július 14–15-én.⁸ A várostól nem messze lévő Kőbölkútnál Fába Simon kanonok tizenhat plébánossal együtt fogadta az érseket. Esztergom lakosságát 60 lovas képviselte, ők a vármegye zászlaja alatt haladtak a Batthyány kísérete élén. A város felé vezető úton az érsek-bíboros tiszteletére a környező szőlőkől mozsaraztak. A Kis-Dunán lévő cölöphídnál 45 pástorrhába öltözött leány fogadta az egyházfőt, míg a vízvárosi kapunál számos német polgár gyűlt össze Esztergomnak mind az érseki, mind pedig királyi városrészéből. Az érseki rezidencia előtt a városi tanács várakozott, itt az

⁷ Az ametiszt általában a józanság, a lelki béke, a jámborság jelképe volt, a keresztény szimbolikában pedig a Szentháromságé a három (bíbor, kék és lila) színe miatt. OBERFRANK Ferenc, *Ametiszt = Magyar katolikus lexikon*, I, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, Bp., Szent István Társulat, 1993.

⁸ *Historia Domestica*, 1778. július 14–15-i bejegyzések. További forrás még: *Ordo solennis ingressus = FÁBA Simon, Orationes dictae [...] Josepho e comitibus de Batthyán [...] dum ei amplissima sacrae purpureae insignia, primumque ab acceptis illis in ditionem suam Strigoniensem ingressum magistratus et sacerdotium provinciale festis honoribus gratulabatur [...]*, Budae, Typis Regiae Universitatis, 1778, [2]–[3].

esztergomi királyi gimnázium igazgatója, Ádány András⁹ köszöntötte a tanulókkal együtt a bíborost. A várból az ilyenkor megszokott ágyúlövések és harangzúgás hallatszott. Batthyány ezután az érseki palotában fogadta számos főúr és nemes gratulációját, majd velük együtt költötte el ebédjét. Vacsorára viszont már Sándor Antal báróhoz volt hivatalos.¹⁰

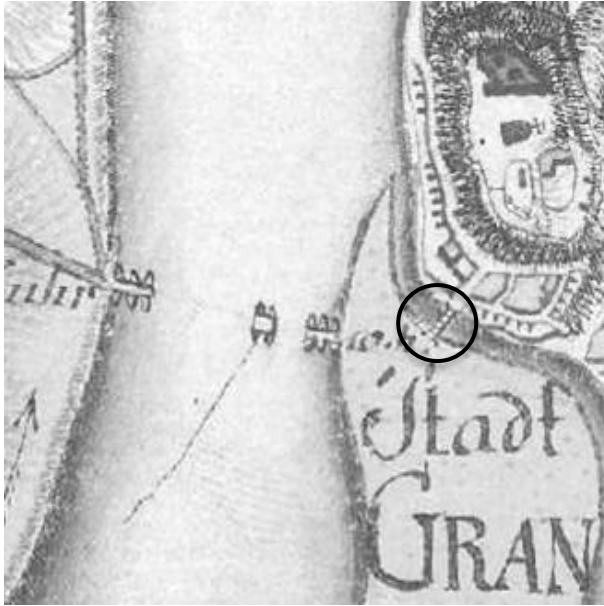
Este Esztergomban is volt díszkivilágítás. Ahogyan két évvel azelőtt, Batthyány József esztergomi főispáni beiktatásakor, úgy ez alkalommal is Fába Simon egy piramist állíttatott fel a Szent Tamás-hegy lábánál lévő Hévíz-tóhoz közel. A piramison egy bíborosi kalap volt látható, alatta pedig egy pelikán, amit számos lámpás világított meg. Egy diadalkaput idéző díszkaput is felállítottak a tó partján, ennek két pillére között egy érseki kereszt volt, rajta korona, felette a Batthyány család jelképei, legfelül pedig egy bíborosi kalap, amelynek szalagjai két oldalról keretezték a kompozíciót. A díszkapu homlokzatára a következő feliratot helyezték el: „Adventui Cardinalis”. Ez utóbbit az este folyamán 600 lámpás tette ragyogóvá. Az esztergomi vár déli bástyáján Batthyány érseki udvarának régense, egy bizonyos Reichardt kilenc piramist emeltetett 1300 lámpással megvilágítva. A nagyobb piramisra egy zöld galerum volt feste, felette pedig egy pelikán, amely a melléből kicsöppenő vérral festette be a kalapot.¹¹ A felirat itt a következő volt: „Non alieno, sed proprio bene sanguine fulget.” A kisebb piramison jobb oldalon: „Caelo lactantur ab Alto”, bal oldalon pedig: „Cernere jam fas est oculis propioribus Astra”.

⁹ Ádány András (Adányi; 1715/1716–1795) volt jezsuita tanár. 1732-ben, Nagyszombatban lépett a jezsuita rendbe. 1752-ben felszentelték, és bölcsészettudományi oklevelet kapott; azután Győrött a rend növendékeit tanította; innen Nagyszombatba tették át, ahol 1753-tól 1755-ig a filozófiai tudományokat adta elő. Azután Nagyváradon és Ungváron mint hitszónok működött; 1760-ban visszahívták Nagyszombatba a teológia tanárának. 1761-62-ben a bölcséleti kar dékánja volt. A rend eltörlése (1773) után Esztergomban az iskolák igazgatója lett, és haláláig e tisztséget töltötte be. Fizikakönyve egyike volt a nagyszombati egyetem első nyomtatott tankönyveinek, ebben az akkor modernnek számító newtoni alapon taglalta a fizika törvényeit. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., Hornyánszky, 1891; Joannes Nep. STÖGER, *Scriptores provinciae Austriae Societatis Jesu*, Viennae, 1855, 5–6

¹⁰ Sándor Antal báró (†1801) bajnai birtokán több alkalommal is időzött a primás. A kastélyban lévő házi kápolnát is ő szentelte fel Szűz Mária tiszteletére 1776. október 29-én. Sándor Antal az udvarhoz fűződő szoros kapcsolatai révén több rangos vendéget is fogadott esztergomi és bajnai rezidenciáján. TÓTH Krisztina, *Bajna*, Bp., Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht, [2001] (Száz magyar falu könyvesháza), 37, 164. Az esztergomi Sándor-palota ma a belvárosban, a Jókai utca 1. szám alatt található.

¹¹ Utalás a Batthyány család egyik címerállatához, a pelikánhoz kapcsolódó hiedelemre, miszerint a madár saját vérével eteti a fiókáit.

A látványosságok július 14-én és 15-én voltak megtekinthetők, Batthyány Józsefnek nagy tetszésére és örömére szolgáltak ezek, csakúgy, mint a várban muzsikáló zenekarok és a szomszédos domboldalon elhelyezett ágyúk egymásnak felelgető hangjai.

A Vízfőváros bejárata előtti, a Kis-Dunán lévő cölöpbűd, ahol az esztergomiak fogadták Batthyányt. A térképen az 1762-ben Barkóczy Ferenc érsek által építtetett repülőbűd is látható.¹²

¹² A térképrészlet forrása: <http://mapire.eu/hu>. Az Első Katonai Felmérés (1763–1787).

BEKE MARGIT

*A Szent István és Szent Adalbert esztergomi székeskáptalan
díszjelvényének átadási ünnepélye Batthyány József esztergomi
érsek által*

A 18. században az esztergomi érseknek neves családok sarjaiból kerültek ki, köztük található Batthyány József gróf (1776–1799).¹ A bécsi születésű ifjút esztergomi egyházmegyésként szentelték pappá 1751. június 29-én, majd 1752. január 29-én esztergomi kanonok lett. Meredeken ívelő pályája 1759. május 13-án kezdődött, amikor negyven évesen erdélyi főpásztorra nevezték ki. Püspökszentelése Bécs városához köti: december 2-án Migazzi Kristóf bécsi hercegérsek szentelte fel. 1760. december 15-én már kalocsai érsek lett, 1776-ban pedig elérte a legmagasabb rangot a magyar főpásztorok között, jelesül az esztergomi érsekséget, és ezzel Magyarország hercegprímása lett egészen 1799-ben bekövetkezett haláláig.

Batthyány Józsefet Mária Terézia nevezte ki Esztergomba 1776. január 1-jén.² Ebben a csodálatosan szép, barokkos megfogalmazású okmányban felsorolják eddigi fontosabb állomáshelyeit. Kiemelik az érsek ritka erényeit, legyőzhetetlen hitét és tevékenységének csillogását, amelyek benne feldíszítve tündökölnek, amelyekre szüksége van az olyan nagy egyházmegyének, mint az esztergomi. Egyúttal megjelölik a birtokokat, tizedeket, a pizetum jövedelmét, amelyek – az új egyházmegyék kiharított területeit kivéve – még megilletik az esztergomi érsekséget.

1776 januárjában már Pozsonyban található érsekként, de ennek pápai megerősítése csak később történt. VI. Pius pápa ugyanezen évben kelt bulláival felállította az új rozsnói, besztercebányai és szepesi egyházmegyéket, amelyek egyszersmind Esztergom suffraganeusi püspökségei lettek.³ Batthyány megerősítése 1776. május 20-án érkezett meg VI. Piustól, és hivatalosan június 1-jétől foglalta el esztergomi

¹ CZÉKLI Béla, *Batthyány I. József = Esztergomi érsek 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, Bp., Szent István Társulat, 2003, 347–354; MESZLÉNYI Antal, *A magyar hercegprímások arcképsorozata: 1707–1945*, Bp., Szent István Társulat, 1970, 122–146; BEKE Margit, *Batthyány József esztergomi érsek (1776–1799) = Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis*, II, 2004, 68–72.

² MNL OL E 54., 16. cs., Nr. 262.

³ CZÉKLI, *i. m.*, 349. A felosztásról: BORÓVI József, *Az esztergomi érseki egyházmegye felosztásának és a besztercebányai-rozsnói-szepesi püspökségek alapításának története*, Eger, 1962; *Pozsony vármegye*, szerk. BOROVSZKY Samu, [Bp.], [Apollo], [é. n.] (Magyarország vármegyéi és városai, 17), 86.

székét. Az érsek bíborosi kinevezése két évvel később, 1778. június 1-jén történt meg. Bíborosi címtemplomát, a szigeti Szent Bertalant 1782. április 19-én foglalta el. Köztudott, hogy az érsekek még mindig Pozsonyban tartózkodtak, bár az érseki székhely központja és az esztergomi főkáptalan Nagyszombatban volt. Kiváló forrást, a *Historia domesticát* használhattam a Primási Levéltár anyagából.⁴

Az esztergomi székeskáptalan Batthyány József érseksége alatt kapta meg a díszjelvényt Mária Teréziától. A Szent István- és Szent Adalbert-rendjel (Ordo) kanonokok számára való adományozását és kiosztását ugyancsak az említett forrás közli,⁵ eddigi ismereteink szerint az ünnepséget elsőként.

Az esztergomi káptalan díszes nyakékének pontos adományozási dátuma nem ismert. 1777. október 13. előtt kellett az okmányt kiállítani, de semmiképpen sem január 15-én.⁶ A rendjel ünnepélyes átadására 1777. október 15-én, a királynő névnapján, Szent Terézia ünnepén került sor az esztergomi káptalan akkori tartózkodási helyén, Nagyszombatban.⁷ A primás már 13-án előreküldte díszkíséretét Pozsonyból Nagyszombatba, és ő maga is kocsira szállt oldalkanonokjával együtt. Keglevics Zsigmond, az esztergomi nagyprépost rendelkezett arról, hogy Gerencsér területén több kanonok hat- és négylovas kocsikkal, minden dísszel és pompás felszereléssel ellátva üdvözölje az odaérkező herceget, és kísérik a városkapuig, onnan az érseki rezidenciáig, az ércharangok pedig szóljanak a bevonulásig. Az érseki rezidencia átriumában a Josephinum árvaházának 60 növendéke, akiket Petaviából (Pettauból; a mai Szlovénia területén) Nagyszombatba helyeztek, mint fiatal katonák a puskákkal,

⁴ PL. Batthyány József, Prot. I. Acta Intraneorum, Nr. 935. 91. doboz. Ezúttal is köszönetet mondok Hegedűs András igazgató úrnak és kedves munkatársainak szíves közreműködésükért. – A *Historia domestica* értékes forrás a Batthyány József főpapi reprezentációjára vonatkozó kutatás számára: BÁTHORY Orsolya, *Batthyány József esztergomi érsek beiktatása Nagyszombatban (1776)*, Magyar Sion, 2014/2, 163–180; Uő, *Batthyány József esztergomi érsek főispáni beiktatása = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. B. O., KÓNYA Franciska, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 12), 2016, 45–58.

⁵ PL. Batthyány József, Prot. I. Acta Intraneorum, Nr. 935. 91. doboz, 1777. okt. 13.

⁶ PANDULA Attila, *Az esztergomi káptalani jelvény = In virtute spiritus: A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*, szerk. STIRLING János, Bp., 2003, 132–135. (Sajnos az Esztergomi Főkáptalani Levéltár *Protocollum domesticum V. Vapítuli Ecclesiae Metropolitanæ Strigoniensis*, 158–260 oldalaira való hivatkozását nem tudtam ellenőrizni, mivel a levéltáros kollégák nem találták az iratot.) Zdenko G. ALEXY, *Ehrenzeichen der Kapitel in normals Habsburgischen Landern*, Wien, Böhlau, [é. n.], 101–102.

⁷ PL. Batthyány József, Prot. I. Acta Intraneorum, Nr. 935., 91. doboz, 1777. okt. 13-tól.

harsonákkal, török zene hangja alatt tisztelegjenek. Este egy vegyes kórus egy szimfóniát adott elő Keglevics Zsigmondnál.⁸

A második napon, 14-én a primás Szentiványi Rafaelnél,⁹ akkori arbei püspöknél és szenttamási prépostnál költötte el ebédjét. Vacsoránál már Richvaldszky György¹⁰ érseki helynök és felszentelt püspök házában vendégeskedett.¹¹

Október 15-én, Szent Teréz napján, fél tízkor a nagyszombati székesegyház előtt báró Perényi Imre esztergomi kanonok¹² vitte a keresztet a hercegprimás előtt. Harangzúgás kíséretében őket követte az esztergomi oldalkanonok két udvari káplánal. A Josephinum árvaház növendékei török zene mellett várták, és a fiatal katonatisztek puskával felszerelve a székesegyházba vonultak. A trónra két asszisztensével, báró Luzsinszky László¹³ esztergomi örkanonokkal és Draveczy Ferenc¹⁴ kanonokkal, nyitrai főesperessel ment fel. A szentmise Richvaldszky György tartotta.¹⁵ A primás a szentmise végeztével rövid beszéddel köszöntötte a nagy oltár előtt összejött kanonokokat kinevezésük sorrendjében, hírül adva nekik ezt az ünnepet, amelyen őfelsége az esztergomi káptalan jelvényét Szent Istvánnak, Magyarország apostoli királyának és Szent Adalbertnek, az esztergomi érsekség patrónusának szentelte.

A primás egyenként helyezte a térdelő kanonokokra a Szent Adalbert-rendjelet. Ekkor kanonok volt¹⁶ Jaklin István Miklós, Szentiványi Rafael, Keglevics Zsigmond gróf, a nagyprépost, Hyross János, Richvaldszky György, Fába Simon, Kemény László gróf, Galgóczy Ferenc, Nagy István, Luzsinszky László báró, Filó János, Schwartzter János Lajos báró, Szerdahelyi Gábor, Draveczy Ferenc, Kondé Miklós, Okolicsányi Imre, Szabó András, 1804-től kassai püspök, Iváncsics János, Splényi Ferenc, a későbbi váci püspök, Hollósy György, Perényi Imre báró, Görgey Márton későbbi felszentelt püspök, 1807. augusztus 1-jétől pécsi püspök. Ekkor tehát az esztergomi kanonokok 23 stallumot foglaltak el. A nyakékek átadása után Keglevics

⁸ Ephemerides Vindobonenses, Nr. XLIII. 24., Oct. 1777., 407–408. (A továbbiakban Eph Vin.)

⁹ Szentiványi Rafael (Csalár, Nógrád vm. – Nagyszombat 1783. okt. 27.) 1756-ban pozsonyi, még ebben az évben esztergomi kanonok, 1769-ben nógrádi főesperes, 1769-ben olvasókanonok. Később arbei püspök. 1777. április 14-én szenttamási prépost. Vö. KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, 1900, 369.

¹⁰ KOLLÁNYI, *i. m.*, 369.

¹¹ EphVin, 407–408.

¹² KOLLÁNYI, *i. m.*, 388.

¹³ *Uo.*, 379.

¹⁴ *Uo.*, 383.

¹⁵ EphVin, 408.

¹⁶ Vö.: KOLLÁNYI, *i. m.*, 347; 369; 372–375; 377; 379–381; 383–389.

Zsigmond gróf beszédet mondott a káptalan nevében, amely latinul és németül is megjelent.¹⁷ A szertartást befejezve a primás leszállt trónjáról, a zenészek kórusának kíséretében *Te Deumot* intonált a nagy oltárnál, majd *Deus, cuius Misericordiae* kezdetű könyörgést mondott. Ezután a híveknek ünnepi áldást osztott, és kihirdette latinul, hogy 40 napi búcsút lehet nyerni a szokásos feltételek mellett.

A szertartás befejeztével az egész esztergomi főkáptalan, valamint a jelen lévő pozsonyi társaskáptalan két küldöttje köszönetet mondott az ajándékért, és a pozsonyi kanonokok gratuláltak az esztergomi főkáptalannak. Ezután a hercegek mozsár-ágyúk dörgése és harangzengés kíséretében visszatért az érseki rezidenciába.

Fél kettőkor a mágnások az egész káptalannal és más nemes személyekkel (nagyjából hetvenen) fényes ebédet vettek részt, amely alatt mozsárágyúk szóltak. Este a zeneakadémia tartott előadást. Még aznap az esztergomi főkáptalan konzisztóriumot tartott, ahol maga a hercegprimás elnökölt az egész káptalan jelenlétében.

Egész Nagyszombat városa ünnepelt, hiszen minden káptalani ház és az érseki rezidencia ablakait kivilágították, fáklyákkal díszítették. A vacsoravendégeknek pedig ismét a Josephinum katona ifjai szolgáltak török zenével.

Az esztergomi kanonokok igen hálásak voltak e szép ünnepségért. Megígérték, hogy ebből az alkalomból a királyi kegyet örök emlékül akarják megtartani, ezért a rendes konventmisén felül, amit ezen a napon, azaz Szent Teréz ünnepén őfelségéért szoktak felajánlani, más fogadalmat is tett a káptalan. Azt is ígérték, hogy a királynő férjéért, Ferenc elhunyt császárért Terézia ünnepén is mindig teljesítik a votív misét. Ezekkel a hírekkel Bécsbe küldték Keglevics Zsigmond gróf nagyprépostot Jaklin István Miklós éneklő kanonokkal.

A levéltári forráson kívül az eseményről beszámolt az *Ephemerides Vindobonenses*.¹⁸ A folyóirat a jelvény pontos leírását is közli: arany keresztből, pontosabban máltai keresztből állt. Egyik oldalán égetett zománc, ovális fehér előlapján Szent

¹⁷ Eph Vin, 408. Sermo die XV. octobris MDCCLXXVII dum Mariae Theresiae reginae apostolicae munificentia insigne capitulare honoribus S. Stephani regi apostolici, et S. Adalberti archi-dioecesis Strigoniensis patroni dicatum e manibus celsissimi ac reverendissimi SRI principis Josephi e comitibus de Batthyán Regni Hungariae primatis et archiepiscopi Strigoniensis ex delegatione regia reciperet metropolitanum capitulum ecclesiae Strigoniensis dictus per illustrissimum dominum Sigismundum e com. Keglevics de Buzin, electum episcopum macariensem EMS canonicum et praepositum majorem, Typis Tyrnaviensibus. Lelőhely: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár.

¹⁸ Eph Vin, 407–408.

Adalbert Szent Istvánt *sacro baptismato*, vagyis szent olajjal megkereszteli.¹⁹ Kőríráta ARCHI DIOECESIS STRIGONIENSIS PATRONUS. A hátlapján MT, a királynő monogramja olvasható fekete betűkkel. Ezt a jelvényt egy magyar királyi felségjelvény erősíti a vörös szalaghoz, amely szintén ovális, zöld babérkoszorúval keretezett, vörös mezőben az ismert zöld hármashalom, egy arany koronából kinövő ezüst apostoli kettős kereszt. Fölötte zárt arany korona, de nem a Szent Korona. Ez a korona teljesen megegyezik a Szent István-rend jelvényének koronájával. Az esztergomi fő székeskáptalan színes jelvényét 1806-ban közlik, amely első darabja, így mintájául szolgálhatott a későbbi káptalani jelvényeknek.²⁰ Katona István történész 1809-ben csupán az említett folyóirat leírásának néhány sorát vette át.²¹

A kanonoki díszjelvények sorát az esztergomi nyitotta meg, amelyet a kalocsai székeskáptalan követett 1779-ben, a nagyváradi latin szertartású káptalan 1801-ben, a zágrábi székeskáptalan 1802-ben, a nyitrai 1803-ban, a szepesi 1808-ban, a csanádi 1810-ben, az erdélyi 1814-ben, a fiumei társaskáptalan 1815-ben.²² (A díszjelvény nem képezte az egyes személyek tulajdonát, ezért érthetetlen, hogyan kerültek ki egyes darabok a bazilika sekrestyéjéből.)

Ezt a gesztust a káptalan szívesen vette, ugyanis elesett a zólyomi, gömöri, tornai főesperességektől az új püspökségek felállítása miatt. Kárpótlásul a királynő 1780-ban a nyitrai püspökségből a dömösi apátságot az esztergomi főkáptalannak juttatta, de ennek fejében a káptalan köteles volt 3 nyitrai kispap nevelésének költségeit fedezni.²³

Ettől az időtől kezdve a kanonokok díszöltözékéhez tartozott a Szent István- és Szent Adalbert-rendjel viselése. A rendjelet a kanonokok a beiktatásuk alkalmával kapták meg, amely a mozetta, a lila birétum átadása után következett. Ezt egészítette ki 1856-tól a IX. Pius pápa által adott engedély a hermelinszegélyes cappa magna viselésére, amelyet először az esztergomi bazilika ünnepélyes felszentelésekor, vagyis 1856. augusztus 31-én viseltek. XIII. Leo pápa 1900-ban a kanonokoknak protonotarius ad instar címet adományozott, amely infula, lila színű birétum és lila reverenda

¹⁹ Eph Vin, 408; Josephus ASZALAY, *Mappa generalis [...]*, Bécs, 1830–1838; ALEXY, *i. m.*, 102; PANDULA Attila, *Káptalani jelvények Magyarországon = Honfoglalásunk és előzményei: Keresztény egyházak és történelmi szerepük a Kárpát-medencében*, szerk. CSIHÁK György, Bp., Zürich, 246–252. Ebben a nyakék későbbi használatára vonatkozó adatok is találhatóak.

²⁰ *Mappa generalis Regni Hungariae [...]*, 1806, Signa distincta capitulorum. FSzK T 671.

²¹ Stephanus KATONA, *Historia critica regni Hungariae*, XX, Buda, 1809, 875.

²² A *Mappa generalis* táblázata.

²³ KOLLÁNYI, *i. m.*, 365.

viselésével járt. VI. Pál pápa 1968-ban a protonotarius kategóriákat megszüntette.²⁴ A díszjelvényeket büszkén viselték a kanonokok, amelyek a beiktatásuk utáni időkből róluk készített festményeken is láthatók.

²⁴ BEKE Margit, *Esztergomi kanonokok, 1900–1985*, Unterhaching, Görres Gesellschaft, 1989 (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, 10), 22.

BIBOR MÁTÉ JÁNOS

*Tudós a javából: Rómer Flóris kézíratai az
Egyetemi Könyvtárban*

„– Rómer Flóris utca – olvasta hangosan Zoli, a sokszor látott utcatáblát. – Vajon ki volt ez a Rómer Flóris?

– A macska tudja – legyintett Ernő – talán valami nagyképű városatya. Nagy érdemeket szerzett fővárosunk fejlesztése körül – hadarta, mintha valami közlönyből olvasná.

– De lehetett a szociális eszmék harcosa is. Esetleg valamelyik baráti állam politikusa – vélte Ákos.

A két lány nem elegeedett a vitába, csak könnyedén vállalt vont.

– Kérdezték meg Román bácsitól, ő mindent tud. Majd ő megmondja – tanácsolta Irén.

Román bácsi már várta őket. Szelíd mosollyal üdvözölte vendégeit [...].

– Igaz is, Román bácsi – kérdezte Zoli – ki volt az a Rómer Flóris? Városatya, politikus, vagy idegen államférfi? Ezen vitatkoztunk útközben, de egyikünk sem tudta pontosan.

– Csakugyan nem találtátok el – mosolygott Román bácsi –, nem volt bizony ő sem politikus, sem államférfi, még kevésbé városatya, csak egy szerény tudós. De az aztán a javából.”²

A fenti sorok egy 1959-ben megjelent ifjúsági regény első fejezetéből valók. A derekasan megírt, de irodalmilag reménytelenül közepes mű öt unokatestvéréről szól, akik nagybátyjuk vezetésével, kincskeresés címén bejárják Magyarországot.

Az idézett beszélgetést követően a regénybeli Román bácsi fél oldalon át méltatja Rómer Flórist, és még azt sem hallgatja el, hogy a tudós egyúttal pap is volt, aminek hangoztatása egy kora Kádár-kori ifjúsági regényben igazán nem volt magától értendő.

¹ A *Rómer Flóris művei és két levele az Egyetemi Könyvtárban* c., az ELTE Egyetemi Könyvtárban 2015. szeptember 19-én, a Kulturális Örökség Napján elhangzott előadás átdolgozott, bővített változata. – Ezúton is köszönöm Csécs Teréznek és Papp Gábor Györgynek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét.

² BORBÉLY László, *Kincskeresők*, ill. GÁLL Gyula, Bp., Gondolat, 1959, 6.

Föltűnő, hogy Rómer/Römer vezetékneve [Römer = ’római férfi’] és a regénybeli – ha nem is pap, de agglegény – nagybácsi keresztneve [Román = ’római férfi’] szinonimák. (A szabadságharc idején Rómer maga is használta a Római névalakot.) A gyanút tovább erősíti, hogy a kirándulások során a nagybácsi – az állítólagos kincset lehetőleg mellőzve – főleg a műemlékekre és a természeti szépségekre fókuszál, emellett személyes tulajdonságai: derűs személyisége, kiváló pedagógiai érzéke, nagy mesélőkedve is Rómer Flórishoz teszik hasonlónvá. Sőt, olykor egész jelenetek idézik föl a 19. századi tudós talán legszemélyesebb könyvének, az *A Bakony*nak³ lapjait. Így közvetve Rómernek is köszönhető, hogy Borbély László *Kincskeresőkje* minden gyarlóságával együtt szerethető mű, amely – ha itt-ott kilóg is néhány „vörösfarok” – megjelenési idejét figyelembe véve igazán elismerésre méltó módon nevel a legjobb értelemben vett hazaszeretetre.

Rómer Flórist, a 19. század egyik legfontosabb magyarországi tudósát, tudományszervezőjét és – a szó legszélesebb értelmében vett – pedagógusát már 1959-ben is csak gyerekeknek és kamaszoknak kellett bemutatni. Éppen az előző évben jelent meg az ELTÉ-n a *Régészeti Dolgozatok* első (Rómernek szentelt!) száma,⁴ és már félévszázada rendelkezésre álltak a személyes emlékeket is rögzítő korai életrajzok.⁵ A számos kisebb-nagyobb forráspublikáció és résztanulmány sorából kiemelkedik a *Műemlékvédelem* c. folyóirat Rómer-száma.⁶

Rómer Ferenc (a Flóris a szerzetesi neve volt) születésének 200. évfordulója több vele, illetve munkásságával foglalkozó könyv megjelenésére is lehetőséget nyújtott,⁷ a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum közleményeinek egy teljes kötetével tisztelettel alapítójának emléke előtt,⁸ a *Honismeret* c. folyóirat pedig bőszéges

³ RÓMER Flóris, *A Bakony: terményrajzi és régészeti vázlat*, Győr, Sauerwein ny., 1860.

⁴ *Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből*, 1(1958), 1–78.

⁵ FRAKNÓI Vilmos, *Rómer Flóris emlékezete (1815–1899)*, Századok, 25(1891), 177–199; HAMPPEL József, *Emlékbeszéd Rómer F. Flóris rendes tagról*, Bp., MTA, 1891; KUMLIK Emil, *Rómer Ferenc Flóris élete és működése*, Pozsony, Angermayer–Steiner, 1907; utóbbi németül: Emil KUMLIK, *Franz Floridus Römer’s Leben und Wirken*, Pozsony[!], Angermayer, 1907.

⁶ *Műemlékvédelem*, 32(1988), 205–243.

⁷ *Archaeologia és műtörténet: Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*, szerk. KERNY Terézia, MIKÓ Árpád, Bp., MTA BTK, 2015; BALLA Tünde, LAKATOS Attila, „Biharmegye kultúrhivatását férfiasan emeljük...”: *Rómer Flóris nagyváradi éve*, Nagyvárad, Római Katolikus Püspökség, 2015.

⁸ Arrabona, 51(2013). [megjelent: 2015]

összeállítást közölt.⁹ Jelentősen kibővítve, új címen¹⁰ jelent meg – angol változatban¹¹ is – Valter Ilona először egy évtizede kiadott könyvecskéje.¹²

A jubileumi emlékév talán legfontosabb hozadéka, hogy létrehoztak egy folyamatosan frissített Rómer-honlapot,¹³ amely – egyebek mellett – közli a készülő Rómer-bibliográfia egyre sokasodó tételeit,¹⁴ és végre hozzáférhetővé tette Rómer összes fennmaradt jegyzőkönyvét.¹⁵ (Nyomtatásban eddig csak egyetlen kötet hasonmása jelent meg.¹⁶)

Szintén áttörésként értékelhető, hogy ezúttal szülővárosa is megemlékezett Rómerről, akiről az utóbbi csaknem száz évben nem sok szó esett a megváltoztatott nevű Pozsonyban. A tudós emlékére a városi múzeumban (Múzeum mesta Bratislavy) megrendezett konferencián elhangzott előadások tanulmányváltozata az intézmény évkönyvének külön köteteként jelent meg.¹⁷

Éppen ebben, közelebről Kerny Teréziának a budapesti közgyűjteményekben őrzött Rómer-hagyatékot ismertető tanulmányában olvasható az egyetemi könyvtári levelek eddig egyetlen említése.¹⁸ A két levél természetesen szerepel az Egyetemi Könyvtár kézirat-katalógusában is,¹⁹ közzétételükre azonban mindeddig nem került sor. Bár nem tartoznak Rómer levelezésének legfontosabb darabjai közé, jól illusztrálják írójuk viszonyát a – folyóirat-, illetve lapszerkesztőként is tevékenykedő – tudós-kollégákhoz, és az egyik megcsillantja Rómer sokszor említett fanyar humorát is.

⁹ *Kétszáz éve született Rómer Flóris*, Honismeret, 43(2015)/6, 6–51.

¹⁰ VALTER Ilona, *Szóval, tettel: Rómer Flóris Ferenc élete és munkássága (1815–1889)*, Bp., [k. n.], 2015. – A kötet hibáit és tévedéseit is felsoroló recenzió: PROHÁSZKA Péter, *Valter Ilona: Szóval, tettel. Rómer Flóris Ferenc élete és munkássága (1815–1889)*, Honismeret, 43(2015)/6, 87–88.

¹¹ Ilona VALTER, *By Words and Acts: The Life and Scholarship of Ferenc Flóris Rómer (1815–1889)*, Bp., [k. n.], 2015.

¹² VALTER Ilona, *Rómer Flóris Ferenc (1815–1889)*, Bp., Építésügyi Tájékoztatási Központ, 2006 (A magyar műemlékvédelem nagyjai: Életrajzok, visszaemlékezések, 1).

¹³ romer2015.hu

¹⁴ http://romer2015.hu/?page_id=38 (utolsó megtekintés: 2017. január 15.)

¹⁵ http://romer2015.hu/?page_id=40 (utolsó megtekintés: 2017. január 15.)

¹⁶ *Rómer Flóris jegyzőkönyvei: Somogy, Veszprém és Zala megye (1861)*, bev., jegyz., kiad. VALTER Ilona, VELLADITS Márta, Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1999 (Forráskiadványok, 2).

¹⁷ Bratislava: Zborník Múzea mesta Bratislavy, 27(2015).

¹⁸ Terézia KERNY, *Pozostalost' Flórisa Rómera vo verejných zbierkach v Budapešti*, Bratislava, 27(2015), 105–118, hivatkozott rész: 116.

¹⁹ *Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum: Pótkötet a szakrendbe sorolt kéziratokhoz*, bev., kiad. KNAPP Éva, Bp., Egyetemi Könyvtár, 2005, 142.

Mindkét levél Szilágyi Sándor²⁰ hagyatékából, az ő családi leveleskönyvének²¹ részeként került az Egyetemi Könyvtárba, ez azonban nem jelenti föltétlenül azt, hogy neki szóltak. A címzettek kilétének földerítését nehezíti, hogy egyik levélnek sincs meg a borítékja. Szövegük közlésekor az aláhúzással történő kiemelések az eredetiek megfelelőek.

Az időrendben első levél szerepel a kötetben másodikként,²² ennek szövege:

Kedves Barátom!

A mellékelt sorokat csak röptében írtam; legyen elnézéssel! Ha lehet, tessék [az] egyik legközelebbi számban adni, 's ha szabad <kérni> egy példányt a számból kérni,²³ azt nekem elküldeni, hogy tárczámba eltehessem.

Mit mondanak majd az

Árpád sírja ásói!?²⁴

Academiai kéziratára[!]²⁵

1869 April 23án.

Őszinte tisztelettel

Rómer

²⁰ Szilágyi Sándor (1827–1899) történész, 1878-tól haláláig az Egyetemi Könyvtár igazgatója.

²¹ Az előző századfordulón egybekötött kollekción 134+2 levelet tartalmaz az 1796 és 1896 közötti évekből, többek között Arany Jánostól, Döbrentei Gábortól, Ipolyi Arnoldtól, Kazinczy Ferencről, Schedel [= Toldy] Ferencről, Szigligeti Edétől és Vámbéry Ármintól.

²² Halványkék papír (vízjel: „Dios Györi”), 1 folió, 1 beírt lap, 172x200 mm, fekete tinta, autográf, [Pest,] 1869. április 25. Jelzete: G 316/122. A 122-es számot egy későbbi kéz ceruzával ráírta az 1r-ra.

²³ A „k” egy sz-ből javítva.

²⁴ Tréfás utalás az egykori óbudai téglagyár területén végzett, részben Árpád sírjának megtalálását célzó ásásokra. Itt Rómer fölmerítette és – sajnos csak átmeneti sikerrel – megmenetelte egy középkori templom és kolostor maradványait. Ezt Fehéregyháza romjainak tekintette, de Árpád sírjával kapcsolatban szkeptikus volt. Később a lelőhelyet elpusztították, ma már a téglagyár sincs meg, helyén bevásárlóközpont működik.

²⁵ Jelenleg MTA Könyvtár és Információs Központ, Kéziratár és Régi Könyvek Gyűjteménye. Rómer 1861-től 1869-ig volt az Akadémia kézirat- és éremtári őre.

Rómer életművét áttekintve, ebben az időszakban egyetlen olyan cikke jelent meg, amely a kérdéssel kapcsolatba hozható.²⁶ Mivel ez két nappal később a Budapesti Közlöny hasábjain látott napvilágot, a levél címzettje a lap szerkesztője, Salamon Ferenc²⁷ lehetett.

Az időrendben második, de a kötetben elsőként szereplő levél²⁸ szövege:

Igen tisztelt Barátom!

Ime itt van Ráth fölött mondott beszédem; a munkákat nem akarnám kihagyni, mert azt hiszem, hogy így összeállítva, becses bibliographiai anyagul szolgálódnak, és sok fáradságomba is került összeállításuk, azért jegyzékbe lehetne venni a kijelölt helyeken.

A revisiót szívesen elvállalom, ha még Julius közepéig[!] megkaphatnám, mert azon túl bizonytalan itteni tartózkodásom.

Szabad-e 25–30 különnyomatot barátim számára kérni?; ha ez akadályos járna, inkább magam fizetem meg azon példányok árát.

Pest 1869. Jun. 17-én.

Őszinte tisztelettel
igaz híve
Rómer Flóris

²⁶ RÓMER Flóris, *Egy góth templom alapjai Ó-Budán*, Budapesti Közlöny, 3(1869)/94 (április 25.), 1232.

²⁷ Salamon Ferenc (1825–1892) történész, műfordító, kritikus és esztéta, 1867-től haláláig a Budapesti Közlöny szerkesztője.

²⁸ Sárgásfehér papír, 1 folió, a bal felső sarokban belenyomott jel: kör alakú övben (?) egymásba fonódó R és F betű, 1 beírt lap, 172x200 mm, barnás tinta, autográf, Pest, 1869. június 25. Jelzete: G 316/121. A 121-es számot egy későbbi kéz ceruzával ráírta az 1r-ra.

A levél egyértelműen Rómernek egyik győri barátjáról és munkatársáról, Ráth Károlyról²⁹ írt megemlékezése kapcsán született. Minthogy a mű³⁰ az *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből* I/9. részeként jelent meg, és a kiadványt a jelzett időpontban Szilágyi Sándor szerkesztette, minden bizonnyal ő volt a levél címzettje.

Mindkét levél Rómer halála után egy évtizeddel került az Egyetemi Könyvtárba, ahol azonban akadnak jóval korábbi, a tudós kézírását őrző dokumentumok is.

Az első ilyen a gyűjtemény vendégkönyvének második kötete,³¹ amelyet 1820 körülől 1876-ig használtak. Ebben a 43 r-n középtájt olvasható egy barnás tintával tett bejegyzés, amely szerint „Franciscus Florianus Romer OSBen. 2. Gramm. Prof. Jaur. 24/4 40.”, azaz Rómer Ferenc Flórián benedekrendi szerzetes, győri tanár 1840. április 24-én meglátogatta a reformkori Pest egyik nevezetességét, az Egyetemi Könyvtárat.

Megemlítendő még egy a gyűjteménynek szóló dedikáció, amely Rómer egyetlen angol nyelvű publikációjának³² egyetemi könyvtári példányán,³³ a különlenyomat³⁴ borítójának belső oldalán látható:

„A m. királyi egyetem
könyvtárának

Romer FF

BPesten Sept 6.
877”

Talán meglepő, hogy ez az egyetlen ma ismert, a gyűjteménynek címzett Rómer-dedikáció, hiszen a tudós szinte minden műve megvan a könyvtárban. Magyarázat

²⁹ Ráth Károly (1829–1868) történész, levéltáros, Rómerrel együtt szerkesztette a *Győri történelmi és régészeti füzeteket* (1861–1869).

³⁰ RÓMER Flóris, *Ráth Károly m. akad. tag emlékezete: A történelmi osztály megbízásából előadta a Magyar Tudományos Akadémiának 1869. ápril 5. tartott ülésében Rómer Flóris lev. tag, Pest, Eggenberger, 1869* (*Értekezések a történeti tudományok köréből*, I/9).

³¹ Jelzete: J 53/II.

³² F. F. ROMER, *The Prehistoric Antiquities of Hungary: An Address delivered by Prof. F. F. Romer at the Opening of the International Anthropological Congress, held at Budapest, September, 1876: From the Matériaux pour l'Histoire Primitive et Naturelle de l'Homme: Translated for the Smithsonian Institution by Charles Rau*, Annual report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, 1876, 394–401. [Megjelent: 1877.]

³³ Jelzete: Gd 215.

³⁴ Washington, Government Printing Office, 1877.

lehet, hogy ezek túlnyomó része nem Rómertől került a gyűjteménybe, hanem a szokásos beszerzési módok valamelyikén. A tudós talán azért is ajándékozta meg e cikke különlenyomatával a könyvtárat, mert okkal feltételezte, hogy a tengerentúli kiadványt aligha tudják normál úton beszerezni.

Ugyanakkor az is tény, hogy Rómer nemcsak saját munkáival gazdagította a gyűjteményt. Erről tanúskodnak a *Járulékok: Vásárlások és ajándékok* című, 1866-tól 1876-ig vezetett kéziratos nyilvántartásban³⁵ olvasható, a tudósra vonatkozó bejegyzések³⁶ is. Ezek földolgozása, valamint a Rómer egyetemi könyvtári kölcsönzéseire vonatkozó adatok³⁷ összegyűjtése és elemzése a tovább folytatott kutatások tárgya.

³⁵ Jelzete: J 125.

³⁶ Például: 22 (no. 86–87: 1868. február 16.), 40 (no. 954: 1869. febr. 21.), 150 (no. 625: 1875), ill. feltételesen 182 (no. 1159–1164: 1876).

³⁷ Például: *Könyvcímek a kölcsönvevők neveinek rende szerint 1843-tól 1866 végeig*, [kézirat], 699, 701–707. Jelzete: J 113.

BÍRÓ CSILLA

*Szűz Mária alakja Andreas Pannonius
Énekek éneke-kommentárjában*

A jelen tanulmányt egy olyan részletes írás első lépésének szánom, amely azt lesz hivatott feltárni, hogy Andreas Pannonius¹ milyen képet őrzött magában a Szűzanyáról. A kérdés megválaszolása azért fontos, mert *Énekek éneke*-kommentárját, az *Expositio super Cantica canticorum*ot a Szűzanya Szeplőtelen Fogantatása védelmében írta, épp azokban az időkben, azaz a 15. század '60-as éveiben, amikor az Immaculata-vita élénken foglalkoztatta az Egyházat. A karthauzi szerzetes Mária-tisztelete tükröződik műveiben, felhasznált forrásaiban, ugyanezt életrajzának egyes adatai is alátámasztják. Bene Sándor fedezte fel a magyar kutatás számára a ferrarai Biblioteca Ariosteában azt az egyébként feldolgozott kódexet, amelynek possessorbejegyzése tanúskodik Andreas Pannonius és Giovanni Battista Panetti (1439–1497) ferrarai karmelita szerzetes és teológus kapcsolatáról.² A Petrus de Aquila Petrus Lombardus *Sententia*éjéhez írt kommentárját tartalmazó kódexet,³ melyet előzőleg Andreas Pannonius is használt, 1470. február 12-én vásárolta Panetti Guglielmo Giralddi miniátor közvetítésével a Szent Kristóf kolostor akkori perjelétől, azaz Andreas Pannoniustól.

¹ Andreas Pannoniushoz ld. legújabban: BÍRÓ Csilla, *Szerző – scriptor – kiadó: Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjának készülő kritikai kiadásáról = Interpretációk interpretációja: Tudós bibliothecarínusok, tudós elődök*, szerk. ZSUPÁN Edina, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae, Gondolat, 2015 (Bibliotheca Scientiae et Artis, 8), 32–49.

² Sándor BENE, *Theology and politics in Andreas Pannonius' mirrors for princes*, Camoenae Hungaricae, 2009, 73.

³ Alessandra CHIAPPINI, *Fermenti umanistici e stampa in una biblioteca ferrarese del secolo XV = Libri manoscritti e a stampa da Pomposa all'umanesimo, Atti del convegno internazionale di studi, tenutosi a Ferrara dal 24 al 26 giugno 1982*, a cura di Luigi BALSAMO, Firenze, Leo. S. Olschki Editore, 1985, 207; BENE, *i. m.*, 73, 130. jegyz.: Petrus de Aquila ord. Min. Scotellus dictus, *Super quatuor libros Sententiarum; accedit: S. Thomae de Aquino de entium quidditate cum correctionibus fr. Baptistae Paneti Carmelitae*, Biblioteca Comunale Ariosteana di Ferrara, Ms Classe II. cod. 362. Panetti bejegyzése a 161^v-n: „Emi ego frater Baptista Pannetus theologiae professor indignus hunc Petrum de Aquilam vulgo dictum Scotellum a priore sancti Christophori de Cartusia et pro ipso a Gulielmo miniatore Ferrariensi cive: precio inter me et ipsum convento mcccclxx die vero duodecima Februarij, dum essem prior Sancti Pauli Ferrariae ordinis Carmelij.” A kódex leírása: Claudia ANDREASI, *La biblioteca di frate Giovanni Battista Panetti carmelitano*, Medioevo e Rinascimento: Annuario del Dipartimento di Studi sul Medioevo e il Rinascimento dell'Università di Firenze 2000, 210–211.

A kódexet valószínűleg a ferrarai kolostorban másolhatták, hiszen más adatok is alátámasztják, hogy a Szent Kristóf rendházban működött scriptorium.⁴ Panetti és Andreas Pannonius kapcsolatáról más, közvetlen bizonyítékunk nincs, személye mégis fontos a kutatásaink szempontjából a Szeplőtelen Fogantatás tana melletti álláspontja miatt.⁵ A fiatalabb kortárs Panetti – aki szintén egy szemlélődő rend tagja – műveltsége közelebb vihet Andreas Pannonius szemléletéhez. Panetti a Szeplőtelen Fogantatás védelmében 1478-ban Ferrara főterén hat órán keresztül vitázott a tan nagy ellenlábásával, a domonkos Vincenzo Bandellival. Bár ekkor Andreas Pannonius már nem tartózkodott a városban, elképzelhető, hogy hasonló ismereteik, véleményük lehetett Mária fogantatásáról.

A Szeplőtelen Fogantatás⁶ témája a 11–12. század fordulójától eredeztethető: Szent Anzelm tanítványai, Eadmer és Osbert hirdették, hogy Mária minden bűntől, így az eredendő bűntől is mentes volt. Azonban Szent Bernátnak⁷ köszönhetően, aki óvatosságra int a témával kapcsolatban, az Immaculata Conceptio kérdésköre másfél évszázadra lekerült a napirendről. A 13. század végén Duns Scotus⁸ foglalkozott újra a témával, innentől a vita tárgyát az jelentette, hogy mikor és hogyan szabadította meg Isten Máriát az eredendő bűntől. Két irányzat alakult ki: Duns Scotus és a ferences rend értelmezése szerint Mária sohasem volt a bűn átka alatt, személylé válása pillanatában mentesült az eredendő bűntől. A másik irányzat, melyet a domonkosok képviseltek, Mária megszentelődését csak a személylé válása utánra teszi, hiszen az eredendő bűn egyetemes, Mária sem lehet kivétel.

⁴ CHIAPPINI, *i. m.*, 203: tudomásunk van róla, hogy Borso d'Este 1461-ben két kódexet is rendelt a karthauzi rendháztól, egy *Vitae Patrumot*, és egy másikat, amely Petrarca *Triumphját* tartalmazta. A scriptorium létezésére bizonyíték még Andreas Pannonius *Énekek éneke*-kommentárjának kódexe is, amelyet az 1505–1506-os évek folyamán szintén a ferrarai karthauzi kolostorban másoltak.

⁵ ANDREASI, *i. m.*, 186.

⁶ A Szeplőtelen Fogantatásról: DÁVID Katalin, *Egy asszony, öltöztete a Nap: Isten Anyja a tipológiában*, Bp., Szent István Társulat, 2008, 105–121; TÖRÖK József, *A Szeplőtelen Fogantatás dogmájának története = A Szeplőtelen Fogantatás dogmája*, Bp., Vigília, 2007 (Sapientia Füzetek, 7), 7–13; KOVÁCS Zoltán, *A Szeplőtelen Fogantatás dogmája = A Makulátlan: Mária szeplőtelen fogantatásának bite a középkortól napjainkig: Időszakos kiállítás a Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartományal együttműködve a ferences rend alapításának 800. évében, 2009. szeptember 12 – november 30.*, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2009, 7–14; HETÉNY János, *A magyarok Máriája: Mária-tiszteletünk teológiája és néprajza*, Bp., Szent István Társulat, 2011, 13–61.

⁷ DEÁK Viktória Hedvig, „Mária, aki anyja méhében megtisztult az eredeti bűntől.”: *Aquinói Szent Tamás Mária eredeti bűntől való mentességéről = A Szeplőtelen Fogantatás dogmája*, Bp., Vigília, 2007 (Sapientia Füzetek, 7), 29–30.

⁸ Franz LACKNER, „Egészen szép vagy, Mária!”: *A gondolkodás szerepe a hit fölfedezésében = A Szeplőtelen Fogantatás dogmája*, Bp., Vigília, 2007 (Sapientia Füzetek, 7), 18–24.

Az egyház első hivatalos állásfoglalása a bázeli zsinaton⁹ 1439. szeptember 17-én¹⁰ történt. A zsinat cikkelybe foglalta a tant és a Szeplőtelen Fogantatás ünnepnapját december 8-ára tűzte ki. A zsinat döntésével kapcsolatban azonban IV. Jenő pápa nem foglalt állást. Ezt néhány évtizeddel később kihasználva a tan ellenzői a domonkos Vincenzo Bandelli vezetésével újraélesztették a vitát. IV. Sixtus, eredeti nevén Francesco della Rovere, aki ferences szerzetesként kezdte egyházi pályáját, miután 1477 elején nyilvános vitára hívta a két tábor, az Immaculata Conceptio tanával egyetértve 1477. február 27-én jóváhagyta azt *Cum praeelsa* kezdetű bullájával.

A tan az obszerváns ferenceseknek köszönhetően terjedt el Európa-szerte a 15. század közepén. A ferencesek mellett a premonstreiek, a pálosok, a karthauziak és a kamalduliak is támogatták a tant, amelyet végül IX. Piusz emelt dogmává 1854. december 8-án. Andreas Pannonius a Szeplőtelen Fogantatásról egy részletes kitérőben, az *Énekek éneke* 2,2 verséhez („Sicut lilium inter spinas, sic amica mea inter filias.”) fűzött magyarázataiban értekezik, melyeknek alapforrása Petrus Aureolus (1280 körül–1322) ferences teológus *Tractatus de immaculata conceptione beatae Mariae Virginis* című értekezése.

Mivel Andreas Pannonius kommentárja azon exegétikai művek egyike, amelyek az *Énekek éneke* szövegét a Szeplőtelen Fogantatás tanának védelmébe állították, elengedhetetlen annak részletes megismerése, hogy milyen ismeretekkel rendelkezett a szerző a mariológia témáival kapcsolatban. Andreas Pannoniusnak az *Énekek éneke*-kommentárok között terjedelmesnek számító írása az *Énekek éneke* minden egyes versét Máriával hozza összefüggésbe, így meg kell találni azokat a fogódzókat, amelyek segítségével vizsgálni és rendszerezni tudjuk a kommentárból kibontakozó Mária-képnek a sajátosságait.

Az átfogó vizsgálatok az alábbi témaköröket érintik majd: Andreas Pannonius mariológiához köthető forrásai; ezen belül kifejezetten a Szeplőtelen Fogantatás tanával kapcsolatba hozható források; a Szűzanya ószövetségi előképeiből mit használ fel Andreas Pannonius (például az Éva-Mária párhuzam a *Teremtés könyve* 3,15 alapján; az elzárt kert és lepecsételt forrás az *Énekek éneke* 4,12 alapján; Jessze fája *Izajás próféta könyve* 11,1 alapján; Dávid királynak tornya az *Énekek éneke* 4,1 és 4,7 alapján; Gedeon és a gyapjú története a *Bírák könyve* 6,36 alapján); a Mária-ikonográfia és Andreas Pannonius írása; Mária helye az üdvtörténetben Andreas Pannonius szerint.

⁹ ÁLDÁSY Antal, *Máriaünnepkérdése a baseli zsinaton*, Katholikus Szemle, 1930, 661–668.

¹⁰ DÁM Ince, *A Szeplőtelen Fogantatás védelme Magyarországon a Hunyadiak és Jagellók korában*, Róma, 1955, 11.

Ennek az összetett kutatásnak a megvalósításához azt a módszert szeretném használni, hogy az *Énekek éneke*-kommentár szöveg szintű, részletes elemzéséből kiindulva haladok majd az általánosabb észrevételek megfogalmazásáig. Első feladatként, melyet itt szeretnék elkezdeni, az *Énekek éneke* azon részeihez írt kommentárból emelnék ki részleteket, melyekben Jézus az Istenszülő külső és belső tulajdonságait mutatja be. Mária szépségének méltatása három különböző alkalommal történik meg: először (Én 4,1–16) még a megtestesülés előtt méltatja Jézus Mária külső és belső szépségét; másodjára (Én 6,3–8) és harmadjára (Én 7,1–9) pedig az incarnatio aktusa után.

Mivel hosszú szövegrészletekről van szó, ezeken belül is szelektáltam, ezúttal a tanulmány terjedelmi korlátai miatt a fej és a fejen található testrészek elemzésére szűkítem vizsgálataimat. Így az *Énekek éneke* 4,1–3; 6,4–6; 7,4–5 verseihez írt kommentárrészleteket elemzem.

Ct 4,1–3: „(1) Quam pulchra es, amica mea, quam pulchra es. Oculi tui columbarum absque eo, quod intrinsecus latet. Capilli tui sicut greges caprarum, quae ascenderunt de monte Galaad. (2) Dentes tui sicut greges tonsarum, quae ascenderunt de lavacro. Omnes gemellis fetibus et sterilis non est inter eas. (3) Sicut vitta coccinea labia tua et eloquium tuum dulce. Sicut fragmen mali punici ita genae tuae absque eo, quod intrinsecus latet.”

Ct 6,4–6: „(4) Averte oculos tuos a me, quia ipsi me avolare fecerunt. Capilli tui sicut grex caprarum, quae apparuerunt de Galaad. (5) Dentes tui sicut grex ovium, quae ascenderunt de lavacro. Omnes gemellis fetibus et sterilis non est in eis. (6) Sicut cortex mali punici genae tuae absque occultis tuis.”

Ct 7,4–5: „(4) Collum tuum sicut turris eburnea. Oculi tui sicut piscinae in Esebon, quae sunt in porta filiae multitudinis. Nasus tuus sicut turris Libani, quae respicit contra Damascum. (5) Caput tuum ut Carmelus et comae capitis tui sicut purpura regis vincta canalibus.”

Az ószövetségi könyv vonatkozó részei metaforákkal és túlnyomórészt hasonlatokkal érzékeltetik a menyasszony szépségét. Andreas Pannonius értelmezéséhez kiindulópontot jelent az a két alapmetafora, melyeket kommentárjában mindvégig szem előtt tart: a Szűzanya menyasszony, Jézus vőlegény. Így válnak érthetővé azok a magyarázatok, melyeket a szerző a szöveg szó szerinti jelentésétől eltávolodva ad. Az itt elemzésre kerülő *Énekek éneke*-szövegrészletek egytől egyig az úgynevezett wasf műfajába tartoznak, azaz a szerelmi lírának azt a részét jelentik, melyben a két

szerelmesnek kifejezetten a testi kiválóságai kerülnek kölcsönös bemutatásra.¹¹ A wasf az arab költészet egyik ősi műfaja, jelentése körülbelül a „jellemzés” szóval adható vissza, a nászdalok visszatérő eleme. Jellegzetessége a másik fél testi adottságainak az erotikát sem nélkülöző magasztalása testrésztől testrésze haladva, a természetből vett költői képek segítségével.

Mivel a fent idézett *Énekek éneke*-részletek a szöveg műfajából adódóan kifejezetten a külső tulajdonságok bemutatására szolgáltak, a keresztény exegézis feladata, hogy ezeket a verseket többletjelentéssel lássa el értelmezésében. Andreas Pannonius a keresztény *Énekek éneke*-értelmezési hagyományt követi: kommentárját a Nagy Szent Gergelynek tulajdonított,¹² valójában a bencés Robertus de Tumbalenától származó *Énekek éneke*-kommentár előszavával kezdi, melynek egyik alapelve a külső tulajdonságok dicséretének belső tulajdonságként való értelmezése.¹³ Andreas Pannonius ennek fényében a jellemzést tartalmazó versekhez fűzött magyarázatának elején leszögezi, hogy most a Szűzanya külső és belső szépségének („pulchritudo exterior et interior”) bemutatására kerül sor. Ez a fordulat a teljes kommentár 12 különböző helyén tér vissza. A külső szépség esetében rövidebben, lényegre törően és általánosan fogalmaz. Nem érzékelhető, hogy bármilyen típusú, a Szűzanyát ábrázoló műalkotás alapján írta volna kommentárjának ezen részleteit. Többször is

¹¹ Marcia FALK, *The wasf, Love Lyrics from the Hebrew Bible: A Translation and Literary Study of the Song of Songs*, Sheffield, Almond Press, 1982, 80–87.

¹² Friedrich OHLY, *Hobelied-Studien: Grundzüge einer Geschichte der Hobeliedauslegung des Abendlandes bis zum 1200*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1958, 95–98; Kurt RUH, *A nyugati misztika története, I: A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, ford. GÖRFÖL Tibor, Bp., Akadémiai, 2006, 166, 8. jegyzet: „A PL-ben található szöveg hibás (PL 79, 471–492), nem Gergelytől származik, hanem Tombelaine-i Robert – Robertus de Tumbalenia – bencés szerzetesnek és remetének a 11. század végén írt kommentárját tartalmazza.”

¹³ ANDREAS PANNONIUS, *Expositio super Cantica canticorum*, Prologus: „Allegoria enim anime longe a Deo posite quasi quandam machinam facit, ut per illam levetur ad Deum. [...] Hinc est enim, quod in hoc libro, qui in canticis canticorum conscriptus est, amoris quasi corporei verba ponuntur, ut a torpore suo anima per sermones sue consuetudinis refricata recalescat, et per verba amoris, qui infra est, excitetur ad amorem, qui super est. Nominantur enim in hoc libro oscula, ubera, gene, femora, in quibus verbis non irridenda est sacra descriptio. Sed maior Dei misericordia consideranda, quod dum membra corporis nominat, sic ad amorem vocat. [...] Hoc tantum sollicite nobis intuendum est, ne cum verba exterioris amoris audimus, ad exteriora sentienda remaneamus, et machina, que ponitur, ut levemur, ipsa magis opprimat, ne levemur. Debemus ergo in verbis istis corporeis et exterioribus, quicquid interius est, querere, et loquentes de corpore quasi extra corpus fieri debemus.” (Vö. PL 79, 0473B–0473C.)

hangsúlyozza a Szűzanya emberfeletti szépségét, ám külső tulajdonságait nem részletezi. Értésülünk azonban Mária egyszerű ruházatáról, szerénységet sugalló testtartásáról.

„Oculi tui columbarum absque eo, quod intrinsecus latet.” (Ct 4,1)

„Averte oculos tuos a me, quia ipsi me avolare fecerunt.” (Ct 6,4)

„Oculi tui sicut piscinae in Esebon, quae sunt in porta filiae multitudinis.” (Ct 7,4)

Mária „anatómiája” a szemek bemutatásával kezdődik a kiválasztott szakaszokban. A *Cantica canticorum* 4,1 versének metaforája a gerlek szemével azonosítja a Szűzanya tekintetét. A gerle az *Énekek éneke*-exegézis keresztény hagyományában egyrészt az ártatlansággal, másrészt a szemlélődéssel hozható kapcsolatba. Míg Mária tekintete egyszerűséget, őszinteséget és tisztaságot sugároz, belső látása irigységtől, csalárdságtól és színleléstől mentes, valamint Isten dolgainak szemlélésére irányul, a szemlélődés magasába tör. A gerle-metafora esetében a közös pont, amely a Szűzanyát a gerlével összeköti, az ártatlanság mellett a gerle magasban való szárnyalása,¹⁴ hiszen a Szűzanyára jellemző szemlélődés is az evilági dolgoktól való, Isten felé irányuló felemelkedés. A kontemplációval kapcsolatos orientációs metaforák a kommentár több pontján is nagy hangsúllyal vannak jelen, legszembetűnőbb példájuk a hegy-metafora.¹⁵ A Szűzanya élete során a rendszeres szemlélődésnek köszönhetően számos ismeretet szerzett Istenről, azonban teljes megismerésre élő ember, még maga Isten Anyja sem juthat, mert Isten színről színre való látása csak halálunk után következik be. Isten teljes megismerhetőségének lehetetlenségét az „absque eo, quod intrinsecus latet” szöveghelyen kívül a Ct 6,4 részlete is nyomatékosítja. Jézus arra kéri Máriát, hogy fordítsa el róla a tekintetét, mert különben el fog menekülni előle, azaz ne keresse földi életében Isten teljes megismerését.¹⁶ Az utolsó szemmel kapcsolatos részlet Esebon medencéihez hasonlítja a Szűzanya tekintetét. Esebon vagy Hesbon a mai Jordánia területén található romváros, amely egykor az ammo-

¹⁴ *Uo.*, 4.1.1: „Vel pulchrius gloriose Virginis oculi dicuntur columbarum propter rerum caelestium speculationem, quibus caelestia perspicaciter aspiciebat, et velut columbe, que in altum volant, ita altitudinem contemplationis rerum divinarum volabat.”

¹⁵ BÍRÓ Csilla, *Felemelkedési misztika és a hegy-metafora Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 41–64.

¹⁶ ANDREAS PANNONIUS, *i. m.*, 6.4.1: „Admonet dominus Iesus in verbis premissis gloriosam Virginem matrem suam, ne credat posse suam divinitatem seu per contemplationem seu per visionem intuitivam sueque essentie immensitatem totaliter comprehendere, quia hoc modo Deum nemo vidit unquam (cf. Io 1,18), ut supra abundantius prelibati sumus.”

niták fővárosa volt. A régészeti feltárások egy nagy víztároló maradványait azonosították, valamint a várostól keletre egy forrás volt, amelynek köszönhetően tavak sora jött létre. A vízben bővelkedő város kristálytisza medencéi a Szűzanya ártatlan tekintetét jelölik, illetve a rengeteg víz megfeleltethető az égből a Szűzanyára áradó áldással.

„Capilli tui sicut greges caprarum, quae ascenderunt de monte Galaad.” (Ct 4,1)

„Capilli tui sicut grex caprarum, quae apparuerunt de Galaad.” (Ct 6,4)

„Caput tuum ut Carmelus et comae capitis tui sicut purpura regis vincta canalibus.” (Ct 7,5)

Míg a tekintet a szemlélődő életformával áll kapcsolatban, a haj a cselekvő életforma megfelelője. Mivel a haj a főből, azaz Jézusból ered, a Szűzanya cselekedetei is Jézus kegyelméből történnek. Bár a haj a vita activa megfelelője, a Gileád vagy görögösen Galaad hegyéről leereszkedő kecskenyáj a szemlélődéssel is összefüggésbe hozható, mivel a kecske a meredek sziklára, a „szemlélődés hegyére” is fel tud jutni. A Gileád nevezetű hegyvidék a Jordán völgyétől több mint 1000 méter magasságba emelkedik. Mivel errefelé telente bőséges eső hullik, nyaranta pedig sok a harmat, és több forrás található itt, ezen a termékeny vidéken az ókorban hatalmas erdőségek voltak, és ismert volt gyógyító balzsamjáról. Dimbes-dombos fennsíkjai remek lehetőséget nyújtottak az állattenyésztésre és a gabonatermesztésre, így nem meglepő a szövegben két helyen is szereplő kecskenyáj. Maga a Galaad hegye a keresztény exegétikai hagyományban jelentheti a *Szentírást*, illetve az evangéliumi élet tökéletességét.

Miként a kommentár egyéb helyein, a fej itt is magát Jézust jelenti. Az Izrael területén fekvő Kármel-hegy bőségesen termő gyümölcsöseiről volt híres, így megfelelője lehet az áldásokban való gazdagságnak, s egyúttal a szemlélődés magasságait is jelképezi. A haj ezúttal Mária gondolatait jelenti, amelyek elsősorban Jézus keresztalála körül forognak. A meditatio passionisra a bíbor szín utal.¹⁷

„Dentes tui sicut greges tonsarum, quae ascenderunt de lavacro. Omnes gemellis fetibus et sterilis non est inter eas.” (Ct 4,2)

„Dentes tui sicut grex ovium, quae ascenderunt de lavacro. Omnes gemellis fetibus et sterilis non est in eis.” (Ct 6,5)

A Ct 4,2 vershez írt kommentárrészben Mária ragyogó és fehér fogai jelentik tiszta szavait és cselekedeteit, de elsősorban szerény és mindenféle luxust mellőző életformájával állnak összefüggésben. Mária egyszerű életformájának köszönhetően

¹⁷ *Uo.*, 7.5.1: „Et come capitis tui, id est cogitationes tue bone et sancte a Christo capite orientes in mente tua et ei inseparabiliter adherentes sicut purpura regis, quia cogitationes et meditationes eius erant rubricatae et purpuratae domini Iesu passione [...]”

visszafogottan étkezett, így fogai nem tudtak elfeketedni a túlzott torkosság következtében. A hasonlat másik fele, azaz a fürdőből kilépő (megnyírt) birkák az apostolokat és azokat a tökéletes keresztényeket jelentik, akik megfosztották magukat az evilági összes fényűzéstől. Az ikerbárányok a Szűzanya szavait és cselekedeteit jelentik, melyek nem meddők, hiszen hatásukra rengetegen lettek keresztények.

A Ct 4,2 verséhez képest módosul a Ct 6,5 értelmezése: a fogak itt a Szűzanya gondolatai és érzései, a fürdő a szívének tisztasága, az ikerbárányok pedig Mária ismeretei az *Ószövetségről*, hiszen az *Ószövetség* is Isten törvénye, amely Krisztusról tanúskodik.

„Sicut vitta coccinea labia tua et eloquium tuum dulce.” (Ct 4,3)

Az ajkak, melyek olyanok, mint a vörös szalag, a Szűzanya csodálatos tanításait és ékesszólását jelentik, hiszen megnyilvánulásaikor a Szentlélek szólt általa. A kommentár több ponton is felveti, hogy a Szűzanya tanított, valamilyen formában átadta az ismereteit a Megváltóról. Erre utalt a Ct 4,2 verséhez írt kommentárrész¹⁸ a fogakkal kapcsolatban, valamint a most nem elemzett, a Ct 7,13 verséhez írt magyarázat.¹⁹ Hogy Mária átadta-e ismereteit bárkinek is Jézusról, azt pontos evangéliumi szöveghely nem támasztja alá. Andreas Pannonius *Lukács evangéliuma* 2,19 verséből vonja el azt a következtetést, hogy a Szűzanya tanított, például Lukács evangélista az ő elmondásai alapján írta evangéliumát.²⁰ A Ct 4,3 versének magyarázataiban Cicero *Cato Maior de senectute* című művének egyik részletével (c. IX, 28.) ad nyomatékot a Szűzanya retorikai képességeinek.²¹

„Sicut fragmen mali punici ita genae tuae absque eo, quod intrinsicus latet.” (Ct 4,3)

„Sicut cortex mali punici genae tuae absque occultis tuis.” (Ct 6,6)

¹⁸ *Uo.*, 4.2.3: „Iuste dominus Iesus subsequitur dilecte Genitricis sue preconia manifestare comparando eam et assimilando capris geminos fetus habentibus, et hoc propter fidem eius integerrimam, et operationem fructuosissimam, quod enim ore docuit, hoc ipsum opere complevit.”

¹⁹ *Uo.*, 7.13.3: „[...] Virgo gloriosa et verbo multa docuit, et circa incarnationem et nativitatem multa mysteria explanavit.”

²⁰ *Uo.*, 3.5.2: „Magno quippe, immo divino pollebat ingenio, et quicquid laboris poterat impendi ad inquirende veritatis studium sese conferebat, atque divinarum rerum secreta rimabatur, propter quod sine ulla scientia acquisita scolasticae discipline omnes litteras didicit seu divinas seu humanas, et intellexit ac tenaciter memorie commendavit. Quod sanctus Lucas, qui auditor eius fuit, et pene totum evangelium suum ex doctrina prelibate Virginis scripsit, manifestat dicens: *Maria autem conservabat omnia verba haec conferens in corde suo* (Lc 2,19).”

²¹ *Uo.*, 4.3.1: „Excellebat enim Virgo gloriosa virtutibus, verbis claritateque eloquentie atque divina doctrina omnes mortales, erat enim *sermo eius decorus, serus, quietus et remissus ac disertus et omni gratia plenus*.”

A Szűzanya arca az őt szemlélők számára, miként a gránátalma, kissé pirosas árnyalatúnak tetszett hatalmas szentsége következtében. (A középkorban toposz volt a piros orca mint az egészség és derű fiziológiai megnyilvánulása.) A belső tulajdonságait kifejező „belső” arc azonban fehér volt, a cselekedetei, szentsége és erényei következtében.

„Nasus tuus sicut turris Libani, quae respicit contra Damascum.” (Ct 7,4)

A Szűzanya orrát Andreas Pannonius csak a belső tulajdonságok felől közelíti meg: jellemző rá ragyogó fehér színe, s hogy a gonosz ellenében jött létre. A Libanon-hegységben Salamon király által építtetett őrtorony nem más, mint a Jézus által – akinek a tipológiában Salamon király az előképe – teremtett Szűzanya, aki egyedülálló erényeivel mindenki közül kimagaslik, s szemben áll a szír Damaszkusszal. A Damascus városnevet Andreas Pannonius a keresztény exegetikai hagyománynak megfelelően „potus sanguinis” (vérivás) kifejezéssel fordítja, s így könnyedén a Sátánnal azonosítja. A Libanus név jelentése fehérség – mészkőhegységként színéről kaphatta nevét –, azaz tisztaság, minden bűntől való mentesség.

Mindezeket a kommentárrészeket röviden bemutatva Andreas Pannonius Mária-képéhez a fejen található testrészek áttekintésével egy kicsit közelebb jutottunk. Láttuk, hogy a testrészekhez fűzött magyarázatokban Andreas Pannonius előszere-ttel nyúl a vita activa és a vita contemplativa témaköréhez, és az is világossá vált, hogy a Szűzanya belső tulajdonságaira fekteti a hangsúlyt. A kutatások következő lépéseiben szükséges lesz Andreas Pannonius kommentárját különböző, a középkor folyamán mérvadónak számító, Szűz Máriáról szóló írásokkal összevetni. Andreas Pannonius az itt elemzett részletelnél nem hivatkozik egyházi tekintélyekre, azonban feltehetően azonosíthatóak lesznek azok a művek, melyekből ismeretei származnak.

A Pázmány-életmű kritikai kiadása a PPKÉ kutatócsoportjának programjában örvendetes módon halad előre, s ennek során napirendre került a monumentális teológiai szintézisnek, a *Kalauz*-nak a kritikai igényű feldolgozása is. Mint az eddig megjelent kötetek esetében, úgy itt is feladat a fennmaradt példányok regisztrálása, ami ebben az esetben fokozott nehézséget jelent a korabeli viszonyokhoz képest igen jelentős tételszám miatt. Ezen túl nem érdektelen a fennmaradt kötetekben a possessorbejegyzések számbavétele sem, ez mindig a mű olvasottságára, használatára nézve nyújt fontos adatokat. A kora újkori egyházi kiadványok sorsának, olvasottságának feltárása ma is aktuális feladat, miként arra Szelestei Nagy László tanulmánya figyelmeztet.¹ Ennek a gondolatnak a jegyében az alábbiakban egy eddig nem vizsgált *Kalauz*-példány regisztrálásával igyekszünk hozzájárulni a jeles Pázmány-mű elterjedtségének feltérképezéséhez.

A nagy teológiai szintézis második, 1623. évi kiadásából az RMNy 43 könyvtár 71 példányát tartja számon, s könnyen lehet, hogy még ennél is több rejtőzik belőlük kisebb bibliotékák mélyén.² Egy példányát ennek a kiadásnak sikerült megtekintnünk Tápiószelén a Blaskovich Múzeum tárlatán, s mivel kézirásos bejegyzések is találhatóak benne, érdemesnek látjuk a példányt és környezetét közelebbről is bemutatni.

Mint ismeretes, Pázmány az első kiadást átdolgozta, és az újonnan alapított pozsonyi nyomda első termékeként jelentette meg a *Kalauz* második kiadását. Az átdolgozás, illetve kiegészítés mértékéről Hargittay Emilnek a mű hasonmás kiadásához csatolt kísérő tanulmánya részletes tájékoztatást ad, innen tudjuk, hogy mintegy 250 lapnyi szöveggel bővült ez a kiadás az elsőhöz képest.³ Ez a második kiadás

¹ SZELESTEI N. László, *Közös múlt – mai feladatok: Régi könyvek útja az Esztergomi Főegyházmegye területéről = A világ útja az egység felé*, szerk. TORDAINÉ VIDA Katalin, Esztergom, PPKÉ Vitéz János Kara, 2007, 31–42.

² RMNy 1293.

³ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezető kalauz*, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány HARGITTAY Emil, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32), 7–8.

protestáns olvasókhöz is eljutott, ők olykor alaposan megjegyzetelték, mintegy hitvitát folytattak le a margón, egy ilyen marginálisokkal ellátott példányáról nemrégadtunk tájékoztatást.⁴

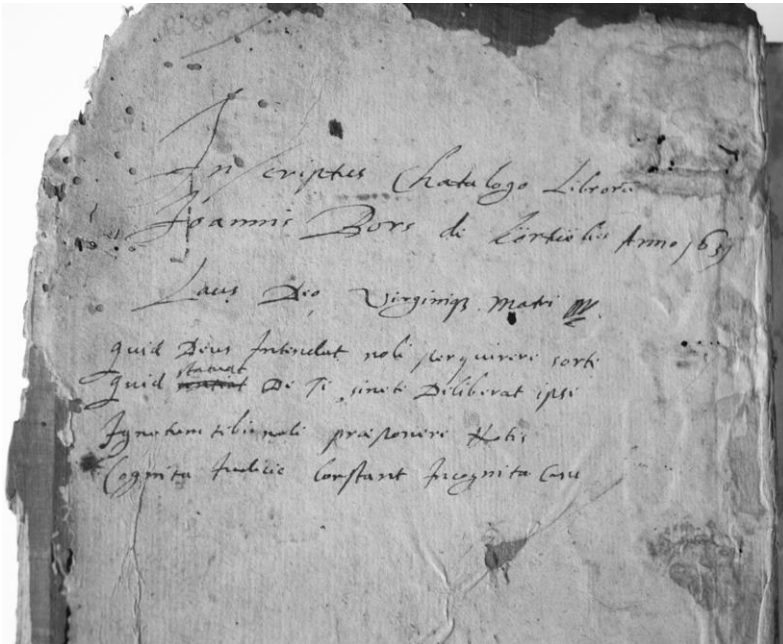
A tápiószelei kötet teljes, bár megviselt állapotú, címlapja és az első lapok széle szakadozott. A díszes címlapon a rézmetszetes ábrák, a szentek alakjai hibátlanul láthatók. A címlap szövegmezéjében kéziratos possessorbejegyzés található, ami azonban meglehetősen halvány és nehezen olvasható. Ami ebből mégis viszonylag jól kivehető:

Joannes Bielcsik donum D [Kiska ?] vicearchidiaconus [...]. És fentebb egy évszám: 1715.

A belső előzéklapon egy korábbi tulajdonos neve is olvasható:

Inscriptus Chatalogo librorum Joannis Bors de [Kört ?] Anno 1639

Alatta egy négy soros Mária-dicséret a következő címmel: Laus Deo Virginiq; Matri [BV ?]

⁴ BITSKEY István, „Nem úgy bátya!”: Marginálisok a Kalauzban = Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében, Bp., Universitas, 2015, 97–101.

A kötetben első átnézésre több kéziratos bejegyzést nem találtunk, de nem zárhatjuk ki, hogy egy tüzetesebb vizsgálat még felfedezhet ilyeneket.

A két possessor neve mögött rejtőző két személyt egyelőre nem sikerült azonosítanunk. Bár egy Körtvélyesi Bors Jánost ismer a szakirodalom, kérdés, hogy ő lehet-e a keresett személy. Annnyit tudunk, hogy Tolnai Dáli János 1652-ben egy könyvet ajándékozott fautorának, „Generosissimi ac Nobilissimi Dni Joannis Bors de Koertveljes” számára, akiről egyebet nem tudunk, de valószínűsíthető, hogy református volt.⁵ Arra viszont semmi jel nem mutat, hogy jelen *Kalauz*-kötet protestáns közegben forgott volna, így provenienciájáról és eredeti birtokosairól csak akkor lehetne többet mondani, ha Bors Jánosnak és Bielcsik Jánosnak egyéb adatai válnának ismeretessé.

További kérdés, miként került Tápiószelére ez a *Kalauz*-példány. A magyarázat kétségkívül a Blaskovich-család gyűjtőszennvedélyében rejlik. A legrégebbi ismert családtag, Blaskovich Sámuel 1712-ben nyert nemesi rangot, s Tápiószentmártonban telepedett le. A kései leszármazottak, György (1878–1960) és János (1883–1967) Tápiószelén vásároltak kúriát 1912-ben, és benne helyezték el páratlanul gazdag műgyűjteményüket, amelyet még nagyapjuk, Gyula, a hevesi alispán alapított.⁶ A testvérek állandóan gyarapították a kollektíót. Mint a múzeum történésze fogalmaz: „Blaskovich György és János a magyar polgárosult köznemességnek olyan reprezentánsai, akiknek életvitelét, mindennapjait a modern mentalitás jóvoltából már a tudományok, a művészetek, a rég múlt kutatása és tisztelete töltötte ki”.⁷ Gyűjteményükben több száz éves használati tárgyak, bútorok, fegyverek, vázák, szobrok, díszmagyar ékszerek, régi viseletek, festmények, vadásztrófeák, díszes lószerszámok, a Kincsem nevű híres versenyló díjai, porcelán- és ötvösremek, vitrinek és könyvszekrények, bennük értékes könyv- és folyóiratanyaggal egyaránt előfordulnak. A kúria empire szalonjának falát a Pyrker-gyűjteményből vásárolt festmények ékesítik. Ebben a környezetben látható jelenleg a *Kalauz*-példány, amely egyébként legrégebbi kötete az itteni szekrényekben tárolt értékes bibliotékának. Nem ismerjük a beszerzés dátu-

⁵ DIENES Dénes, *Tolnai Dáli János könyvtárának töredéke Sárospatakon? = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70. éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, 474.

⁶ GÓCSÁNÉ MÓRÓ Csilla, KUCZA Péter, *Tápiószele anno: Képes történelem városunk fénykorából a kezdetektől 1945-ig*, Tápiószele, 2016, 64–65.

⁷ GÓCSÁNÉ MÓRÓ Csilla, *A kúria titkai: A tápiószeléri Blaskovich Múzeum kulturális és természeti értékeinek kalauza*, Tápiószele, 2011, 3–5. A műgyűjtő testvérpárról részletesebben: *Blaskovichok emlékezete*, szerk. GÓCSÁNÉ MÓRÓ Csilla, Tápiószele, 2003.

mát, lehet, hogy a muzeális értékek iránt rendkívüli fogékonyságot tanúsító testvérpár valamelyike vásárolta meg, de az is lehet, hogy még a gyűjtést elindító nagypapa szerezte be azt.

A gyűjteményt nagy gonddal és nem csekély taktikai érzéssel sikerült a testvéreknek megmenteniük a II. világháború folyamán Tápiószelén is átvonuló orosz és román csapatoktól, miként az Blaskovich János visszaemlékezéséből kiderül.⁸ A neves gyűjtőknek és a múzeum mai gondozóinak köszönhető, hogy a 2009-ben várossá nyilvánított Tápiószele a ritka értékes kollektiót és benne a *Kalauz* egy példányát megőrizte és a kutatók számára is hozzáférhetővé tette.

⁸ BLASKOVICH János, *Hogy történt... A nagy háború átviharzása Tápiószelén = Helytörténeti Emlékkönyv*, szerk. GÓCSÁNÉ MÓRÓ Csilla, Tápiószele, Múzeum Baráti Köre, 2009, 160–182. – Köszönöm Gócsáné Móra Csilla múzeumi igazgatónőnek a kötet megtekintéséhez nyújtott segítségét.

BODA MIKLÓS

„Mecsekszabolcsról indult”

*A Pontificia Universitas Gregoriana bibliográfusa, Arató Pál S. J. (1914–1993)
az egyháztörténeti tudományosság szolgálatában*

Arató Pál S. J.

Hogy az utolsó stációval kezdjük: Arató Pál jezsuita atya, a Gergely-egyetem egyháztörténeti fakultásának tudós munkatársa 78 évesen, 1993. január 18-án hunyt el Rómában. A Szent Ignác templomból temették, mely a közelében álló Palazzo del Collegio Romano révén a jezsuita rend alapítójának 1551-ben kezdeményezett kollégiumalapítására is emlékeztet. S minthogy az 1551. év a „jogutód”, a XIII. Gergely pápa nevét viselő Pontificia Universitas Gregoriana alapítási éve is egyúttal, a helyszelleme a jelenkort is idézte, melynek ez alkalommal Arató Pál messze sugárzó munkásságának évei, évtizedei álltak a középpontjában. A temetésen képviseltette magát a vatikáni magyar

nagykövetség, s nem utolsó sorban a vatikáni levéltár, Arató Pál, mondhatni, második munkahelye. A gyászmisét Prof. Giuseppe Pittau, a Gregoriana rektora mutatta be közel félszáz koncelebráns közreműködésével. A búcsúbeszédet az egyháztörténeti fakultás professzora, a litván származású Paulinus Rabikauskas (1920–1998) tartotta, úgy is, mint az *Archivum Historiae Pontificiae* felelős szerkesztője, igazgatója. Nem

véletlenül, hisz ennek a folyóiratnak az élete három évtizeden át szinte eggyé vált Arató Pál életével.¹

A napjainkban is nagy tekintélynek örvendő, éves megjelenésű, számonként 700–750 lap terjedelmű *Archivum* kiadását a fakultás első dékánja, a jezsuita Pedro de Leturia (1891–1955) korábbi tervezetére alapozva már 1961-ben elhatározták; az első kötet 1963-ban látott napvilágot. A „küldetésnyilatkozat” szerint a folyóirat kizárólagos feladata a pápaság, illetve a pápák történetével való foglalkozás a maga sajátos eszközeivel, miközben a „*storia generale*” ismeretanyagának szem előtt tartása is alapkövetelmény. Kitérnek a nyilatkozatból, de szerkesztési gyakorlat is bizonyítja, hogy a folyóirat nemcsak a „házi szerzőknek” biztosít rangos publikálási lehetőséget, hanem – széleskörű nemzetközi kitekintés nyomán – más tudományos intézmények, akadémiai intézetek kutatói is élhetnek ezzel a lehetőséggel. A szerkesztőség, miközben a tartalmat illetően „tartja a színvonalat”, formai szempontból is az állandóságra törekszik. Eltekintve attól, hogy csak a 15. évfolyammal indult el útjára a szerkesztőségnek küldött művek „rovata” (*Opera ad redactionem missa*), az egyes kötetek szerkezete a kezdetektől mindmáig változatlan. A terjedelmesebb írások, tanulmányok csoportját (*Articuli*) a „kisebb közlemények” csoportja (*Notae*) követi, majd ismertetéseket, kritikákat olvashatunk *Recensiones* „rovatcím” alatt. S ami teljességgel egyedinek mondható: az *Archivum* minden egyes száma úgyszólván könyv terjedelmű, különlenyomatként is közreadott bibliográfiával (*Bibliographia Historiae Pontificiae*) zárul, melynek kerekén 30 éven át honfitársunk, Arató Pál S. J. volt a szerkesztője.²

Az egyértelműen pozitív itáliai és nemzetközi fogadtatás igazolta, hogy nagy nyereség volt a Gregoriana s az *Archivumot* közreadó kar számára, hogy Arató atyát már a kezdet kezdetén felkérték a bibliográfia szerkesztésére. Rabikauskas professzor szavai szerint a „hatalmas anyag felosztását, rendezését mindjárt kezdetben olyan éleslátással, szakértelemmel határozta meg, hogy a mai napig nem kellett változtatni rajta, a szakemberek és mindazon hozzáértők nagy elismerésére, akiknek a harminc kötet nélkülözhetetlen munkaeszköze lett. [...] Keményen és kitartóan kellett dolgoznia ezért az elismerésért: évenként több ezer könyvet átkutatni, több mint 600 történelmi, vallási és egyéb tartalmú folyóiratot átvizsgálni. [...] A soha, se télen, se

¹ Paulinus RABIKAUŠKAS, *P. Pál Arató S. I.*, *Archivum Historiae Pontificiae*, 1993, 7–8; FRICSY Ádám, *Arató (Rozsprim) Pál (1914–1993) = Magyarok Kelet és Nyugat metszésvonalán. Nemzetközi történetészkonferencia előadásai*, szerk. BEKE Margit, BÁRDOS István, Esztergom, Esztergom-Budapesti Érsekség, 1994, 401–409.

² https://www.unigre.it/AHP/index_en.php (utolsó letöltés: 2017. 07. 14.).

nyáron meg nem szűnő munka eredménye volt a 250–300 lapból álló évenkénti kötet, a legújabb könyvek, cikkek és recenziók szervezett és feltétlen pontossággal meghatározott listájával. Az ember azt mondhatta, hogy az Úr készítette őt elő, s hívta meg erre a sajátos feladatra.”³

Nem csak a búcsúbeszédből tudható, hogy Arató atya szinte napi látogatója volt a római nagykönyvtáraknak, mindenekelőtt a Vatikáni Könyvtárnak, de otthonosan mozgott Firenze, Bologna, Milánó, Frankfurt, München, Párizs, London, Bécs és persze Budapest könyvtáraiban. Mint Rabikauskas professzor is hangsúlyozta: „Mindennütt voltak szolgálatkész, kedves, szakértő barátai, akik szívesen és szeretettel álltak rendelkezésére olyan szolgálattal, amit ő sem késett ugyanolyan szívesen viszonzni.”⁴ Természetes, hogy amikor csak tehetett, szülőföldjére is ellátogatott. Ez ma már Pécs névvel is illelhető, ugyanis Arató Pál (eredeti, 1938-ig viselt családnévén Roszprim Pál) jóllehet Mecsekszabolcson született 1914. szeptember 21-én, szülőfaluja, a Mecsek délkeleti lejtőjéről letekintő egykori bányásztelepülés ma már Pécs város része. 1947-ben csatolták a városhoz. Ezután már Pécsszabolcsnak is nevezik az „ősidőkben” még Szabolcs, majd Mecsekszabolcs névre hallgató, Roszprim Pál gyermekéveiben mintegy négy és félezer lakosú községet. Az édesapa, akitől a keresztnévét is örökölte, vegyesboltot üzemeltetett a faluban. (Szatócs volt az akkori szóhasználat szerint.) Felmenői a Pécs környéki szénbányászat fellendülése idején, a 19. század második felében települhettek át Mecsekszabolcsra Szilíziából, amikor német és cseh nyelvterrületről érkező bányászok és bányászati szakértők csapata kereste boldogulását a Mecsek alján.⁵

A Pécsre látogató Pál atyát mindenekelőtt a testvéri szeretet vonzotta Pécsre, ahol testvére, Lajos vendégszeretetét élvezhette, s természetesen nem került el az egyetemi könyvtárat sem. Mivel annak idején a pécsi jezsuiták Pius-kollégiumának lakója, gimnáziumának (tanulmányi eredményével is kitűnő) tanulója volt nyolc éven át, egykori osztálytársakkal is találkozott a városban. Köztük volt Szepes László is, aki jogászként végzett az Erzsébet Tudományegyetemen. A Szepes családnál tett látogatás során tudhatta meg Pál atya, hogy az a könyvtáros hölgy, aki őt oly kedvesen és hozzáértően segíti az egyetemi könyvtárban, történetesen az ő leányuk, Szepes Zsuzsanna. S akinek a férje, Boda Miklós, történetesen a jelen írás szerzője, ugyancsak az egyetemi könyvtár munkatársa. Mindez még az 1970-es évek elején történt,

³ FRICSY, *i. m.*, 402–405.

⁴ RABIKAUSKAS, *i. m.*, 7.

⁵ GYENIZSE Péter, *Szabolcs (Mecsekszabolcs, Pécsszabolcs) = Pécs lexikon*, szerk. ROMVÁRY Ferenc, Pécs, Kulturális Nonprofit Kft., 2010, II, 227; *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*, Bp., Rudolf Mosse Rt., 1924, 1060.

s jóllehet egyszerű találkozásnak tűnt, kapcsolatunk e végtelenül kedves és nagy tudású emberrel a továbbiakban is folyamatos maradt. Erre emlékeztetnek levelei, képeslapjai földrészünk számos, kincses könyvtárakkal fémjelzett városából, miként a *Bibliographia Historiae Pontificiae* (ed. Paulus Arato S. J.) címűnkre évi rendszerességgel továbbított különnyomatai a könyvespolcunkon. Az utolsó évfolyam, mely néhány hónappal a halála után került ki a sajtó alól, már nem érkezhett meg hozzánk. Hiánya az ő hiányára is emlékeztet.

A jelen sorok írója is számos alkalommal lehetett a haszonélvezője Arató Pál atya végtelen segítőkészséggel párosuló barátságának. Például Rómában, amikor a kezdő ösztöndíjas kutatót segítette az eligazodásban, a vatikáni és más gyűjteményekben. Ugyanezen ösztöndíjas kutató azzal igyekezett némileg viszonzni ezt a segítőkészséget, hogy a Baranya Megyei Levéltár folyóiratának II. János Pál pápa pécsi látogatása (1991. augusztus 17.) alkalmából kiadott emlékszámában részletesen bemutatta Pál atya munkáját. A tudós jezsuita szívesen fogadta a gesztust, de azért nem tudta nem szóvá tenni, hogy a recenzióba úgymond becsúszott egy lapsus. A szerző ugyanis egy helyütt (ki tudja, miért) Gregorianumnak nevezte a Gergely-egyetemet. „A Gregoriana nem intézet, nem Institutum,” hanem egyetem, Universitas” – olvashatta a szelíd helyreigazítást az elkövető. Ugyanakkor egy elismerést is elkönyvelhetett, amiért a következő (Víz Lászlótól kölcsönzött) idézettel zárta írását: „Egyedülálló történelmi jelenség [...], hogy egy intézmény, amely magát, ráadásul egyszerre, isteninek és emberinek vallja – átvészelve kultúrák és hatalmi struktúrák bukását és újak keletkezését –, az avignoni évtizedeket leszámítva, immár kétezer esztendő óta szakadatlan folytonossággal és a Földnek ugyanazon a pontján működjön, fejlődjön és fejtsse ki az összes kontinensre kisugárzó hatását. Ez a tény kölcsönöz Róma és a Vatikán nevének sajátos, csaknem misztikus fényt, mely egyetlen embert sem hagy közömbösen, akit valaha is megérintett az európai – tehát alapjában véve keresztény – kultúra szele.”⁶

Befejezésül érdemes (Fricsy Ádám, Szilas László és a *Jezsuita névtár*, valamint a *Magyar katolikus lexikon* „vezérfonalát” követve) felvázolni, hogy Arató Pál S. J. egyháztörténész, bibliográfus miként jutott el 1932-től, a pécsi „Piusban” tett érettségi évétől 1961-ig, a római Universitas Gregoriana meghívásáig. 1932. augusztus 14-én lépett be a rendbe, és a következő napon már meg is kezdhette a jezsuita novíciátust a budai Manrézában, ahol Vukov János (1887–1933) és Hemm János (1891–1948) voltak a mesterei. A *Katolikus Miskolcok* szerkesztőségében dolgozott, illetve (1935-

⁶ BODA Miklós, *Paulus Arato S. I., Bibliographia Historiae Pontificiae = Archivum Historiae Pontificiae, Roma: 28(1990) 431–725. p.*, Baranya: Emlékszám Őszentsége II. János Pál pápa látogatásának tiszteletére, 1991/ 1–2, 131–134.

től) filozófiát tanult a Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1939-ben már Rómában volt, itt kezdte meg teológiai tanulmányait, mígnem a háború közbeszólt, és 1941-ben haza kellett jönnie. Szegeden folytatta a teológiát, és itt, a Tisza-parti városban szentelte pappá Glattfelder Gyula püspök 1943. június 25-én. Ezután ismét a Pázmány Péter Tudományegyetem következett történeti tanulmányokkal, de a közállapotok alakulása miatt 1946 őszén úgy döntött Arató Pál, hogy visszatér Rómába. A Gregoriana egyháztörténeti fakultásán tanult tovább, és ugyanitt doktorált 1950-ben, az *Archivum* létrejötté kapcsán már említett Pedro de Leturia professzor irányításával. Latin nyelvű dolgozatának Hevenesi Gábor és az általa Loyolai Szent Ignác gondolataiból összeállított „naptár” (*Scintillae Ignatianae*, Bécs 1705) volt a témája. Ezt megelőzően, 1949. augusztus 15-én tette le utolsó fogadalmát Cevo (Bresciától északra, a Valtellina-völgyre letekintő kistelepülés) jezsuitái körében. 1951-től előbb a jezsuiták nápolyi főiskoláján tanított egyháztörténetet, majd Torino közelében, Chieri város (ugyancsak a jezsuiták által vezetett) teológiai fakultásán. 1961-ben, meglehetősen hamar itt érte utol a Pontificia Universitas Gregoriana meghívása az *Archivum* bibliográfiai fejezetének szerkesztésére.⁷

A folyóirat első száma (sokkal inkább kötete) 1963-ban került ki a sajtó alól, benne hazánkfia, a Mecsekszabolcsról indult Arató Pál impozáns bibliográfiai összeállításával. Munkája értékét és megbecsülését jelzi, hogy VI. Pál pápa halála (1978) után felkérték egy tágabb értelemben vett életrajzi bibliográfia összeállítására, az *Archivum*-ban 1963-tól 1978-ig közzétett bibliográfiai tételek felhasználásával, melyhez a Gregoriana készséggel hozzájárult. Arató Pál és a közreműködő Paolo Vian munkájának eredménye 1981-ben jelent meg Bresciában, a *Pubblicazioni dell’Istituto Paolo VI*. sorozat keretében, több mint 600 lap terjedelemben. Recenzensei egybehangzóan felhívták a figyelmet a *Concilium Oecumenicum Vaticanum Secundum* fejezet, és ezen belül a *Christiani separati* szekció rendkívül gazdag anyagára.⁸

Hogy az *Archivum Historiae Pontificiae* kiadóját milyen nagy, szinte megoldhatatlannak tűnő feladat elé állította három évtizeden át nagy hozzáértéssel és szorgalommal tevékenykedő munkatársuk elvesztése, nem nehéz elképzelni. Az 1992. évi (30.) kötet általa összeállított anyagát Arató atya még időben és nyomdakészen átadta a szerkesztőségnek. Az *Archivum* így a szokásos időben megjelenhetett, benne a szinte

⁷ FRICSY, *i. m.*; www.jezsuita.hu/nevtar/; *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, I. Bp., Szent István Társulat; SZILAS László, *P. Arató Pál (1914–1993)*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1993/3–4, 239–240.

⁸ *Paulus PP. VI, 1963–1978, Elenchus bibliographicus*, collegit Pál ARATÓ, denuo refundit, indicibus instruxit Paolo VIAN, Brescia, 1981 (Pubblicazioni dell’Istituto Paolo VI, 1), XVI, 622.

felülmúlhatatlanul igényes, a használatot sokoldalú mutatórendszerrel könnyítő bibliográfiával, melyet az alkotó sajnos már nem láthatott. Természetes, hogy a megfelelő folytatásról is gondoskodnia kellett a kiadónak. A feladat megoldása a következő hét évben egy „névtelen” munkaközösségre hárult, s csak a 2000. évi (38.) kötetben találkozhatunk először a bibliográfiát napjainkban is szerkesztő Giulio Cipollone és Maria Silvia Boari, mindketten kiváló szakemberek, nevével.⁹ Mindezt már nem érhetette meg az a Paulinus Rabikauskas professzor, aki Paulus Aratóval egy időben lett az *Archivum Historiae Pontificiae* munkatársa, s akinek a Szent Ignác templomban mondott búcsúbeszédét írásunk elején idéztünk, mivel 1998-ban elhunyt. Akár jelképesnek is tekinthető, hogy mindkettőjüknek ugyanannyi életév adatott a földön, mindketten 78 évesen távoztak az élők sorából.

*Mezőszabolcs, Magyarok Nagyasszonya templom (1912)
1914-ben itt tartották keresztvíz alá Roszprim (a későbbi Arató) Pált.*

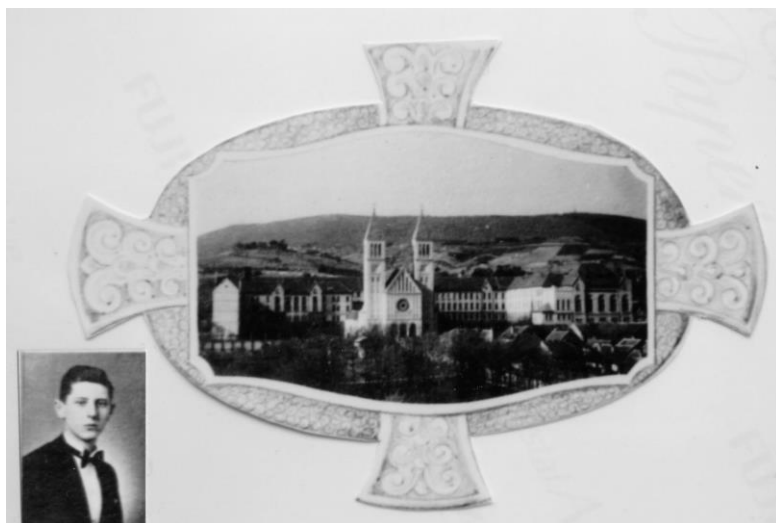
⁹ Giulio Cipollone a Gregoriana egyháztörténeti karának (újabb megnevezése: Facoltà di Storia e Beni Culturali della Chiesa) emeritus professzora, Maria Silvia Boari pedig a könyvtári és bibliográfiai ismeretek megbízott tanára ugyanitt.

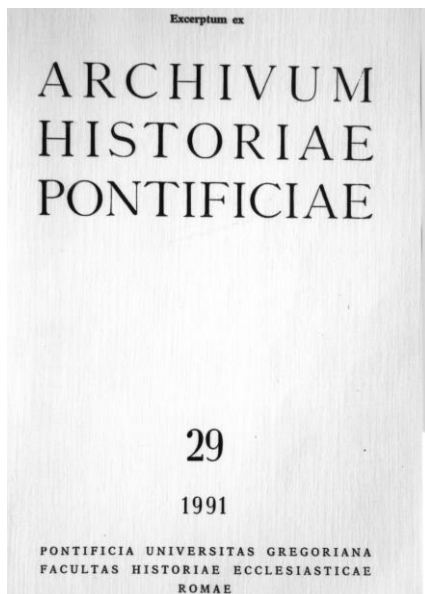
Mecsek-szabolcs: templombelső

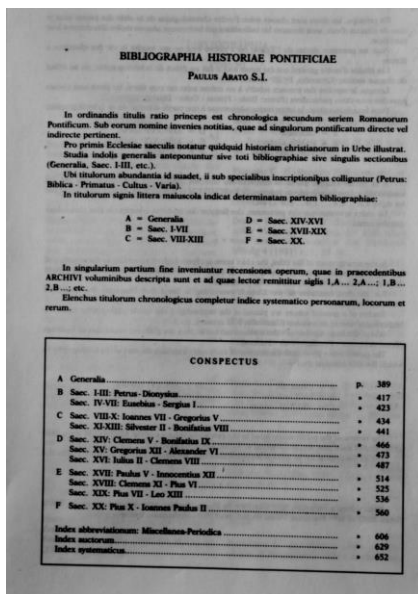
Mecsek-szabolcs címere a település központjában

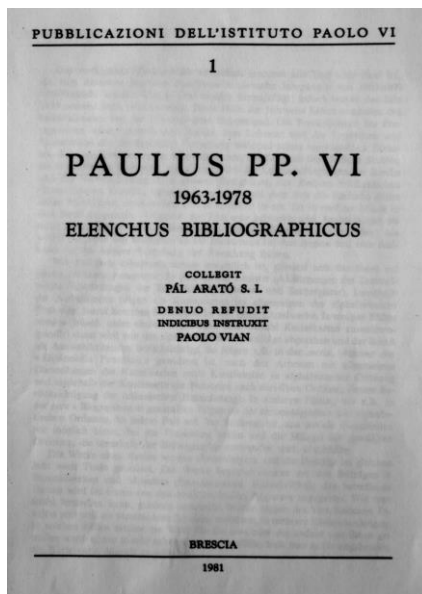
A pécsi „Pius” főgimnázium. (Érettségi tábló részlete 1932/33)

*Arató Pál bibliográfiájának kiönlönyomata.
Címlap.*

*A Bibliographia Historiae Pontificiae (1991).
Az 1. lap, tájékoztatóval.*

VI. Pál pápa. Bibliográfia, címlap.

BOGÁR JUDIT – GUITMAN BARNABÁS

„*Pius rex*” – I. Ferdinánd király lelkiisége

*Békés értelmét ékíté könnyü kegyesség,
durva harag arcát sob'se csujtá el.
Fénylett állhatatossága a királynak, a szentnek,
bűnöktől mentes élete és a hite.*

[...]

*Mert folyvást jámbor szívvel szentséges Urához
mondván népéért éjjel s nappal imát,
gyűlölvén az eretnekségnek balga beszédét,
vívta igaz harcát ellene szent hiteért.¹*

A régebbi és újabb szakirodalom által vázolt árnyaltabb, kiegyensúlyozott értékelés ellenére I. Ferdinándról a magyar történeti emlékezet meglehetősen sötét képet őriz, nevéhez köti a több száz évig tartó vélt Habsburg elnyomás kezdetét, az ország nagyobb részének török iga alá jutását, aki még a politikai orgyilkosságoktól sem riadt vissza (Fráter György esete). Pedig nem a mohácsi csata után törvényesen megválasztott és megkoronázott királyon, I. Ferdinándon múlt, hogy személyét nem tartja a közemlékezet legalább Károly Róbertével megegyező nagyságnak. Az általa létrehozott kormányzati, államigazgatási rendszer a 19. századig működőképes volt. Az uralkodása alatt a Magyar Királyság anyagi lehetőségeit messze meghaladó költségen, a Lajtán túli tartományok erőforrásaira támaszkodva kialakított és fenntartott végvári, határvédelmi rendszernek köszönhető, hogy az ország rövid időn belül nem lett teljesen a töröké. Ferdinánd, ha a tényeket nézzük, mindent megtett azért, hogy jó királya legyen országainak, így Magyarországnak is.²

¹ Jodocus CASTNER, *Threni in funere divi Ferdinandi imperatoris nominis eius primi = Tomus primus orationum ac elegiarum in funere illustrissimorum principum Germaniae [...]*, ed. Simon SCHARDIUS, Francofurti ad Moenum, Georgius Corvinus, Sigismundus Feyerabend, haeredes Wigandi Galli, 1566, 403v–409r, az idézett sorok: 406v, 407r. (A szerzők fordítása.)

² Az összefoglaló áttekintések közül Szekfű Gyula és Pálffy Géza egyaránt pozitív mérleget von I. Ferdinánd uralkodását értékelve. SZEKFŰ Gyula, *A tízenhatodik század* = HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928, IV, 61–100; PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2011, 86–93.

I. Ferdinánd abból a szempontból is különleges, hogy ő az első a magyar uralkodók sorában, akit a ránk maradt írott források és képi ábrázolások³ révén minden korábbi királynál hitelesebben megismerhet az utókor, a régmúlt homálya nem rejti el az uralkodó emberi arcát. Külső és belső tulajdonságairól, személyiségéről, döntéseinek háttéréről, gondolkodásáról, érzelmeiről kora ifjúságától kezdve éppúgy árulkodik kiterjedt levelezése – elsősorban a családtagjainak és a bizalmasainak írottak –, mint az őt ismerő kortársak leírásai, beszámolóí. Jelen írásban jórészt ez utóbbiak segítségével hívásával vázoljuk tömören, hogy a hozzá közel állók mit gondoltak a király lelkiségéről.

Az uralkodó személyét részletesebben, mélyebben bemutató írásokra életének utolsó tizenöt-húsz évéből bukkanhatunk. Ezek közül elsősorban két diplomata levélét használtuk forrásként. A kora újkori követek – akik egyfajta hírszerzőként is működtek – leglényegesebb feladatai közé tartozott, hogy legjobb tudásuk szerint hiteles, a valóságnak megfelelő tájékoztatással szolgáljanak megbízójuk számára, így az általuk írottak forrásértéke különösen magas.⁴ A Ferdinándot jellemző két követ közül a velencei Lorenzo Contarini (1515–1552) tekinthető talán az elfogulatlanabbnak.⁵ Ogier Ghislain de Busbecq (1522–1592) esetében, aki Ferdinándot, majd Miksát és Rudolfot egyaránt szolgálta, az uralkodó iránti őszinte elköteleződés nem kérdéses, ugyanakkor Ferdinándról szóló méltatását nem egy követjelentés tartalmazza, hanem a barátjának, Nicholas Michault-nak címzett *Török levelek* közül a negyedik, amely a Rajna menti Frankfurtban íródott 1562. december 16-án, így minden bizonnyal az ő tollát sem a hízélgés szándéka vezette.⁶

³ Míg az idealizált ábrázolás bátyja, Károly számára volt fenntartva, addig Ferdinánd portréi valóságűiek gyerekkorától haláláig. Wolfgang HILGER, *Die Bildnisse Ferdinands I. = Kaiser Ferdinand I.: Aspekte eines Herrscherlebens*, Hrsg. Martina FUCHS, Alfred KOHLER, Münster, Aschendorff, 2003, 7–33, itt: 22. Vö. SZEKFŰ, *i. m.*, 62–63.

⁴ Összefoglalóan a korabeli diplomáciáról: Alfred KOHLER, *Expansion und Hegemonie: Internationale Beziehungen 1450–1559*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2008 (Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen, 1), 31–41.

⁵ *Relazione di Lorenzo Contarini ritornato ambasciatore da Ferdinando Re de' Romani l'anno 1548 = Relazioni degli ambasciatori Veneti al senato*, ed. Eugenio ALBÈRI, I/I, Firenze, Di clio, 1859, 369–469. – Contarini követi szolgálatának összefoglaló jelentését németül kivonatolva közölte Franz Bernhard von Bucholtz Ferdinándról szóló történeti munkájában, de a *Relazionét* tévesen a császári udvarban szolgálatot teljesítő velencei követnek, a későbbi bíborosnak, Bernardo Navagerónak (1507–1565) tulajdonította. *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten*, Hrsg. Franz Bernhard von BUCHOLTZ, Wien, Schaumburg, 1835, VI, 489–498, itt: 493–498.

⁶ *The Life and Letters of Ogier Ghislain de Busbecq, Seigneur de Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador*, ed. Charles Thornton FORSTER, Francis Henry Blackburne DANIELL, London, C. Kegan Paul, 1881, I, 315–418.

Forrásul szolgálhatnak a Ferdinánd halála után született és szinte azonnal kiadott halotti orációk, gyászbeszéddek is, amelyeket természetesen műfaji sajátosságukat figyelembe véve, megfelelő kritikával szükséges kezelni. A felhasznált gyászbeszéddek szerzői között két magyart (Forgách Ferenc, Berzeviczy Márton)⁷ és több külföldi humanistát (Johannes Artopoeus, 1520–1566; Giovan Battista Adriani, 1513 k.–1579; Johann Basilius Herold, 1514–1567) találhatunk, valamint az öreg király gyónatóját, Matthias Sittardot⁸ (1522–1566), aki a pápának, IV. Piusnak egy hosszabb levélben is beszámolt Ferdinánd utolsó napjairól.⁹

Az összes forrás egybehangzóan magasztalja Ferdinándot mint férjet, mint családapát. Erkölcsös, a keresztény eszményt megközelítő magánéletével nemcsak saját kora, hanem az azt megelőző és követő időszak európai uralkodói közül is kiemelkedett. Feleségével, Annával őszinte, mély szeretetkapcsolatban élt. Házassága előtt szűzi életmódot folytatott, házassága alatt, majd pedig özvegyemberként is végig hűséges volt feleségéhez.¹⁰

⁷ VERESS Endre, *Berzeviczy Márton (1538–1596)*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1911 (Magyar Történelmi Életrajzok); ALMÁSI Gábor, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai*, Századok, 2005/6, 1405–1440.

⁸ Az Európa-szerte ismert hitszónok és domonkos szerzetes, Sittard 1559-ben lett Ferdinánd udvari papja, majd 1561-től gyónatója. Az uralkodó békülékeny, kiegyezésre hajló valláspolitikáját képviselte. Vö. Friedrich HAAGEN, *Sittard, Matthias von = Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig, Duncker & Humblot, 1892, XXXIV, 423–424; Klaus-Bernward SPRINGER, *Sittard, Matthias = Biographisch-Bibliographischen Kirchenlexikon*, Herzberg, Traugott Bautz, 1995, X, 573–575.

⁹ FRANCISCUS FORGACZ, *Oratio in funere [...] Ferdinandi I. [...]*, Viennae, Michael Zimmerman, 1565; *Ghymesi Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar historiája 1540–1572, Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt*, közli MAJER Fidé, Pest, 1866 (Magyar Történelmi Emlékek – Második osztály: Írók, 16), 525–541; MARTINUS BERZEVICAEUS, *Oratio funebris de invictissimo Ferdinando I. Romanorum Imp. Augustissimo*, Parisiis, Martinus Juvenis, 1565; JOHANNES ARTOPOEUS, *Oratio funebris, habita in obitum divi Ferdinandi primi [...]* = *Tomus primus orationum ac elegiarum...*, i. m., 336v–348r; GIOVAN BATTISTA ADRIANI, *Oratio [...] in funere Ferdinandi Imperatoris Augusti = Tomus primus orationum ac elegiarum...*, i. m., 371r–379r; JOHANN BASILIUS HEROLD, *Iusta, sive in D. Imp. Caesaris Ferdinandi P. F. Aug. excessum [...]* = *Tomus primus orationum ac elegiarum...*, i. m., 379v–395v; MATTHIAS SITTARD, *Ad Pium IV. Pont. Max. de Caesaris Ferdinandi I. obitu Epistola e MS* = Johann Georg SCHELHORN, *Amoenitates historiae ecclesiasticae et literariae [...]*, Francofurti, Lipsiae, Daniel Bartholomaei, 1737, 679–692; MATTHIAS SITTARD, *Zwo Christliche Tröstliche Predigt Uber unnd bey der vorgestellten ynigesarckten Leich des [...] Keysers Ferdinandi Hochloblichster [...] gedechtnuß [...]*, Cölln, Maternus Cholinus, 1565.

¹⁰ Például: ARTOPOEUS, i. m., 345r; ADRIANI, i. m., 377r; *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq...*, i. m., 412; *Relazione di Lorenzo Contarini...*, i. m., 457.

Contarini és Busbecq az uralkodó értelmi képességei mellett nem győzi eléggé dicsérni a lelki tulajdonságait, erényeit sem. Az igazi erény élő képmása, aki a legszilárdabban ellenáll az uralkodással járó csábításoknak, tiszta életével példát mutat alattvalóinak, a legbuzgóbban vallásos, kegyesen szolgálja és imádja Istent, mindig úgy él, mintha a közvetlen jelenlétében volna, minden cselekedetét az ő törvényével méri, és így igazgatja egész életét, egyszóval már itt a földön úgy él, ahogy a szentek élhetnek a mennyben – írja Busbecq.¹¹ Ferdinánd egyszerű, szerény életvitelt folytatott, a saját kényelmét, az öncélú fényűzést nem tartotta sokra. Contarini szerint sem a palotái, sem azok felszerelése nem illettek ilyen rangú uralkodóhoz.¹² Busbecq már-már aszkétának látta: nem érdekelték a léha szórakozások, a bolondok, zsonglőrök, bohócok, paraziták ki voltak tiltva palotájából; naponta csak egyszer evett, s csupán két korty bort ivott az ebéd végén; keveset aludt, mert országa jóléte állandó éberséget kívánt. Kerülte a tétlenséget, s ha a szüntelen munka közben akadt egy kis szabad ideje, akkor tanult emberekkel való beszélgetésben lelte örömét.¹³

Ferdinánd nem egy megközelíthetetlen trónuson ült alattvalói felett, közvetlensége a velencei követ számára már-már túlzónak tűnt. Contarini és Forgách is megerősíti, hogy bárki szegény ember is megszólíhatta, kérhetett tőle. Egyenes, nyílt embernek látták Ferdinándot, akitől távol állt a ravaszkodás; amit megígért, azt igyekezett megtartani. Contarini, Busbecq és Berzeviczy egyaránt nagyon szelíd emberként mutatja be, akire nem jellemző a haragtartás, ezért kifejezetten kevés azoknak a száma, akikkel rossz viszonyban állt.¹⁴ Békeszeretete az államügyek területén és a reformáció okozta hitszakadás kezelésében is megnyilvánult. A kereszténységen belüli konfliktusok megoldásában sohasem az erőszak, hanem az észérvek voltak számára azok a kézenfekvő eszközök, amelyekhez először nyúlt. Legutóbbi monográfiája, Alfred Kohler 2003-ban joggal nevezte Ferdinándot az 1555-ös valásbéke atyjának.¹⁵

Contarini és Busbecq feljegyzéséből is tudható, hogy az uralkodó napirendjének szerves részét képezték a mindennapi vallásosságához tartozó tevékenységek, és hogy

¹¹ *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq...*, i. m., 401–402.

¹² *Relazione di Lorenzo Contarini...*, i. m., 457–458.

¹³ *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq...*, i. m., 411–412. – I. Ferdinándnak a respublica litterariában betöltött szerepéről: ALMÁSI GÁBOR, *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*, Aetas, 2005/3, 5–37.

¹⁴ *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq...*, i. m., 402–403; *Relazione di Lorenzo Contarini...*, i. m., 457.

¹⁵ Paula SUTTER FICHTNER, *Ferdinand I.: Wider Türkennot und Glaubensspaltung*, Graz, Styria, 1986, 241; Alfred KOHLER, *Ferdinand I., 1503–1564: Fürst, König und Kaiser*, München, C. H. Beck, 2003, 317.

e téren is példamutató kötelességtudással járt el. Minden nap hajnali öt órakor kelt, elvégezte a reggeli imáját, naponta részt vett szentmisén, nagyobb ünnepeken több prédikációt is végighallgatott, valamint zsolozsmát imádkozott, évente többször (ez akkoriban nem volt általános) gyónt, áldozott.¹⁶

Buzgó vallásossága ellenére a reformáció korát beárnyékoló vallási türelmetlenség nem volt jellemző rá. Nemcsak egyházpolitikai, hanem teológiai kérdések is komolyan foglalkoztatták, tanult emberekkel szívesen beszélgetett hittani problémákról. Ferdinánd felfogása szerint a protestantizmus az egyház betegségének tünete, ő pedig uralkodói hatalmával e betegséget kívánta gyógyítani. Mint erasmista a pápaság és az egyház morális megújulását próbálta előmozdítani.¹⁷ Ha hihetünk az uralkodó protestáns orvosa, Johannes Crato von Krafftheim (1519–1585) visszaemlékezésének, Ferdinándot boldogsággal töltötte el végnapjaiban, hogy úgy látta, az ágostai vallásbékével sikerült az egyházon belüli békét helyreállítania.¹⁸

A király lelkeségét, Istenhez és alattvalóihoz való viszonyát kitűnően jellemzi az a latin és német nyelven fennmaradt imádság, amely a gyóntatója, Matthias Sittard által Ferdinánd halálát követően írt gyászbeszéd mellékleteként látott napvilágot.¹⁹ A Ferdinánd által gyakran imádkozott fohász egy lelkiismeretes, népeinek boldogulásáért felelősséget érző, igazi keresztény uralkodó képét tükrözi, aki az ellenségeit nem nevezi antikrisztusnak, nem démonizálja, aki őszintén óhajtja a felekezeti békét, és mélyen együtt érez a töröktől sújtott nép szenvedésével.

Könyörülj rajtam, Isten fia, Jézus Krisztus, királyok királya, uralkodók ura! Könyörülj az Egyházon, amelyet véreddel szerezteél, add neki vissza az édes egyetértést, amit a dogmák körüli rettenetes széthúzás miatt elvesztett. Egysítsd a béke kötelékében, hogy visszatérjen a régi istenfélelem, és virágozzék a kölcsönös szeretet. Ó, ha ezt megláthatnám, míg élek! Mert ezek a viszályok, amelyeket látok, és a tanok sokfélesége keserűbbé tesz nekem ezt az életet, mint bármely halált. Ha nem láthatok jobbat, engedd meg, jóságos és igazságos Isten, hogy békében visszaadhassam lelkemet.

¹⁶ *Relazione di Lorenzo Contarini...*, i. m., 457; *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq...*, i. m., 412.

¹⁷ Erasmus gondolatainak Ferdinándra gyakorolt hatásáról: KOHLER, *Ferdinand I...*, i. m., 117–118.

¹⁸ SUTTER FICHTNER, i. m., 239–241, 253.

¹⁹ SITTARD, *Zwo Christliche Tröstliche Predigt...*, i. m. – Az ima alább közölt magyar szövege a Pezenhoffer Antal terjengős vitairatfolyamának első kötetében található fordítás némileg javított változata. PEZENHOFFER Antal, *A magyar nemzet történelme (A mohácsi vésztől napjainkig)*, Bp., Béke és Igazság Pilisszentléleki Modellalapítvány, 1993, I, 352–353.

Könyörülj a sokféleképpen szétszaggatott Birodalmon! Könyörülj a rám bízott királyságokon és országokon, amelyeket a közeli és kegyetlen barbár ellenség ezer módon támad, gyötör, pusztít, gyaláz, rabol és aprít, mint a barmot, mészárolja, és sem kornak, sem nemnek nem irgalmaz! Könyörülj a népeken, amelyek e zsarnok nehéz igája alatt nyögnek! Lásd meg szorongattatásukat, hallgasd meg sóhajukat és panaszait, és végül ne feledkezzél meg rólunk!

Könyörülj rajtam is! Tarts meg az igaz, katolikus és apostoli hitben! Adj nekem bölcsességet, hogy helyesen ítéljek és kormányozzak, hogy akaratom szerint osszak igazságot, adj nekem irántad jámbor, önmagam iránt józan, alattvalóim és a szegények iránt pedig szelíd szívet! Add, hogy alattvalóimat soha rossz példaadással meg ne botránkoztassam! Őrizd meg félelmedben és a parancsaid iránti engedelmességben! Őrizd meg gyermekeimet, örökösöimet és utódaimat, kormányozd őket Lelkeddel, hogy Téged féljenek, szeressenek és kövessenek, és utaidon járjanak, míg végül hozzám csatlakozva láthassam őket országodban, amely a béke és az örök egyetértés országa, és ott Téged minden kiválasztottal az örök boldogságban láthassunk és dicsérhessünk. Amen.

A források szerint Ferdinánd halálának körülményei méltóak voltak életéhez. Életének végét érezvén tudatosan készült a halálra, csendes imádkozással, elmélkedéssel teltek utolsó napjai, de mindeközben országai ügyeit sem hanyagolta el teljesen.²⁰ A halála előtti órákban hosszasan szemlélte szeretett felesége arcképét. Haláltusa és szenvedés nélküli távozása az életből a szentek halálára emlékeztette kortársait.²¹

„Azt gondolhatod, hogy panegyricust költök, de szigorú történeti pontossággal írom a leveletem” – olvasható Busbecq beszámolójában.²² A valós, ellenőrizhető adatok mellett azonban a humanisták munkamódszerének megfelelően számos retorikai elem, toposz, királytükörkben és más, erkölcsi előírásokat tartalmazó művekben megfogalmazott és elvárt magatartásforma szerepel valamennyi forrásszövegben. Busbecq levelében jó néhány párhuzam fedezhető fel például az Erasmus által *A keresztény fejedelem neveltetéséről* írottakkal: az égiek azért küldték az uralkodót, vagyis Ferdinándot, hogy gondoskodjék alattvalóiról, akikkel úgy bánik, mintha atyjuk lenne; az ő jólétüket személyes érdekei elé helyezi; állandóan értük munkálkodik, aggódik, s virrasztva őrökdi, hogy ők nyugodtan alhassanak, és békében élhessenek; a jókat megjutalmazza, a becsületes életmódra térni hajlandó vétkeseknek a büntetés után

²⁰ SITTARD, *Ad Pium IV...*, i. m., 689.

²¹ SUTTER FICHTNER, i. m., 253.

²² *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq...*, i. m., 412.

megbocsát stb.²³ A párhuzamok nem meglepőek, hiszen Busbecqre nagy hatással voltak Erasmus eszméi,²⁴ ugyanakkor a rotterdami humanista és Ferdinánd kapcsolatának fényében valószínűleg nem csupán irodalmi párhuzamokról, átvételekről, imitációról van szó. Ferdinánd tizenöt éves kora óta személyesen ismerte Erasmust, később közvetlen levelezésben álltak. *A keresztény fejedelem neveltetéséről* 1516-ban megjelent munkáját Erasmus Ferdinánd bátyjának, Károlynak (1500–1558), a későbbi német-római császárnak ajánlotta, két évvel később a második kiadásban az eredeti ajánlás elé illesztett, Jean Le Sauvage-nak (1455–1518), Károly kancellárjának szóló ajánlólevél végén azonban azt írta, hogy Ferdinánd számára újította fel a művet.²⁵

A leírások Ferdinándnak számos olyan tulajdonságát említik, amelyeket az ókor óta toposzként használtak a jó uralkodó jellemzésére: atyai, nyájas, szelíd, szenvedélyein úrrá lévő, igazságos, istenfélő, állhatatos, alattvalói jólétén fáradozó, könnyen megszólítható, békeszerető, de ha kell, országáért bátran küzdő, uralkodásra termett, példa népe számára stb. Megtalálhatók bennük a magyarországi fejedelmi tükrök jellegzetes toposzai is: például a napi két mise- (prédikáció-) hallgatás, az elődök követése, a törvénytisztelet, az uralkodó fényes napként való említése stb.²⁶ A kegyes, könyörgő király képének, az imádkozó fejedelemnek szintén számos párhuzama ismert.²⁷ A történeti adatok azonban arra utalnak, hogy az I. Ferdinándról szóló írásokban az uralkodó „pius rex”-ként való bemutatása nem pusztán egy ilyen szövegekben szokásos beszédmód eredménye.

²³ Rotterdami ERASMUS, *A keresztény fejedelem neveltetése*, ford. CSONKA Ferenc, Bp., Európa, 1987, 38–39; *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq...*, i. m., 402–403, 412–413.

²⁴ *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq...*, i. m., 43–48.

²⁵ ERASMUS Roterodamus, *Institutio principis christiani [...]*, Basileae, Io. Frobenius, 1516, a2r–a3v; ERASMUS Roterodamus, *Institutio principis christiani [...]*, Basileae, Ioannes Frobenius, 1518, a2v. – A szakirodalomban több helyen olvasható állítás tehát, miszerint *A keresztény fejedelem neveltetése* második, 1518-as kiadásának ajánlása Ferdinándnak szól, nem állja meg a helyét. – Ferdinánd és Erasmus kapcsolatáról: Alfred KOHLER, Peter G. BIETENHOLZ, *Emperor Ferdinand I = Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, ed. Peter G. BIETENHOLZ, ass. ed. Thomas B. DEUTSCHER, Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 1995, II, 17–20.

²⁶ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10), 22–23.

²⁷ Vö. pl. FAZAKAS Gergely Tamás, *A könyörgő uralkodó reprezentációi és az alázatosság beszédmódja a 17. század első felében = „Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013, 99–115.

CZIBULA KATALIN

„*Tsak emberi szeretettel lehet az embereket meg nyerni és a' virtusra vezérelni.*”

Katona József és a templomos lovagok

A Katona József ifjúkori (*Bánk bán* előtti) műveinek kritikai kiadását célzó projekt¹ fontos következménye, hogy a szerzőnek olyan művei is ismét a kutatás fókuszába kerülnek, amelyekre eddig nem vagy csak alig reagált a tudományos közvélemény, akár mert nem tartotta jelentős eredeti műveknek vagy sikeres magyartításoknak, akár mert fordításokként kezelve az életmű perifériájára utasította őket. Ilyen alkotás a Friedrich Julius Wilhelm Ziegler² *Jolantha Königin von Jerusalem* című drámája alapján készült Katona-fordítás is, amely a *Jolánta jeruzsálemi királyné*³ címet viseli.⁴

A szöveg a modern értelemben, tehát a Kazinczy mércéjével szorosnak nevezett fordítás kategóriájába tartozik, de akkor sem elhanyagolható teljesítmény a magyar drámairodalom szempontjából, ha nem csupán a *Bánk bán* dramaturgiai rákésztűdésének tekintjük a művet, hanem önálló értékkel, jelentőséggel bíró műalkotásként, amely egyedi szint képvisel a korai hivatásos magyar színpad palettáján. Ugyanakkor a fordítói választás, amely a *Jolanthában* találta meg azt a lehetőséget, hogy a legfontosabbnak ítélt problémákról, emberi tartalmakról és sajátos dramaturgiai megoldásokról fogalmazzon meg fontos közléseket a befogadó számára, mégiscsak az életmű további darabjai, jelesül a *Bánk bán* felől nyerik el jelentőségüket.

¹ A kutatást korábban az OTKA K 81.791., jelenleg az NKFI 119580. számú pályázata támogatja.

² Életrajzát és jelentőségét a korszak színháztörténetében egy korábbi születésnap-i kötetben vázoltam: CZIBULA Katalin, *Két kézirat, egy német nyelvű dráma és egy fordítás: Katona József Jolánta a' Jeruzsálemi Királyné című drámafordításának szövegkiadásáról = MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, Bp., Kossuth, 2016, 109–113.

³ A továbbiakban két alakban használom a drámák rövidített címét, a *Jolantha* a német eredetire, a *Jolánta* a magyar fordítás(ok)ra utal.

⁴ A dráma egyetlen kiadása a Solt Andor által sajtó alá rendezett szöveg: KATONA József *Összes művei*, kiad., jegyz., utószó SOLT Andor, Bp., Szépirodalmi, 1959, I, 357–436.

A történelmi dráma műfaja nem idegen sem az európai, sem a magyar drámaírói hagyományban illetve a magyar színpadon sem: a barokk és klasszicista színház érdeklődéssel és gyakran fordul a történelmi téma felé,⁵ és ez az érdeklődés tovább él a 19. század első évtizedeiben is, habár határozott hangsúlyeltolódásokkal. Míg a 18. század folyamán az iskolai előadások nagy száma miatt a bibliai orientációjú darabok vannak túlsúlyban, addig a századforduló felé közeledve egyre erősödik a római és bizánci, illetve kora középkori európai történelem egyes epizódjainak ábrázolása. A magyar történelem iránti fokozott érdeklődés mellett folyamatosan jelentkezik az a történelmi tematika,⁶ amely nem a *Biblia* világával való érintkezés miatt érdekes a színház számára, hanem azért, mert aktuális tartalmakra irányítja a figyelmet, illetve a közönség aktualitás iránti érdeklődését hivatott kielégíteni.

A közönség érdeklődésére reflektáló témaválasztás Katona korai időszakában is tetten érhető. *Szermolenszke ostromlása* című, elveszett drámája az oroszországi európai érdeklődést tükrözi,⁷ és 1812-ben fordítja le Iffland drámáját *Az üstökös csillag* címmel. Az 1811. év felkavaró eseménye volt a mintegy nyolc hónapig szabad szemmel is látható Nagy Üstökös, amelyet a csillagászat C/1811 F1 jelöléssel tart számon, és amelynek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a napóleoni háborúkkal kapcsolatos jövendölésekben.⁸ Emléke olyan sokáig élt a köztudatban, hogy később Lev Tolsztoj is megörökítette a *Háború és béke*ben.

A *Jolánta*-dráma szokatlanul nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon. Katona mellett Murányi Zsigmond is lefordította,⁹ és a két különböző fordítás elterjedt a vándortársulatok műsorán. Mára már nem lehet biztonsággal elkülöníteni, mikor, melyik fordításban adták elő. Olyannyira, hogy amikor Kerényi Ferenc számba vette a Katonához köthető darabok előadásait, egyedül a *Jolánta* esetében nem tudott

⁵ Vö. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a XVII–XVIII. században*, Bp., Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti Füzetek, 147), és legújabban PINTÉR Márta Zsuzsanna doktori értekezése: *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, kézirat, 2016.

⁶ Lásd NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség: Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Bp., Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti Füzetek, 131).

⁷ A darabról lásd CZIBULA Katalin, *Szermolenszke ostromlása: Katona József fordítása egy osztrák színiéletrajz nyomán = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára, Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, szerk. LENGYEL Réka, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya, Bp., Reciti, 2015, 467–478.

⁸ Vö.: *Napoleon és Tecumseh üstököse, 1811*, <http://astrocoins.mrcollector.eu/index.php/hu/fo-menu/naprendszer/uestoekosoek/80-napoleon-uestoekoese-1811> (2017.01.07.)

⁹ Kéziratban: OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz. I. 10. jelzet.

pontos kimutatást készíteni az előadások adatairól.¹⁰ Nem lehet egyértelműen kideríteni, hogy a nagyszámú előadás mögött mely fordítás húzódozott meg. Az eredeti drámát a pest-budai német színház is gyakran műsorára tűzte: az 1798-as bemutató után 1827-ig 27 alkalommal adták elő.¹¹

Ziegler a *Jolanthában* a templomos lovagrend kialakulásának korába helyezi a cselekményt. A templomosok története iránt szinte feloszlátásuk pillanatától nagy érdeklődéssel fordult a közvélemény és a tudomány egyaránt. A 18. század második felében több kiadvány is nagy népszerűségnek örvendett ebben a tárgykörben.¹² Ekkor a rend története, regulái és a nagymesterek élete, tevékenysége határozta meg a történeti munkák koncepcióját, később azonban az a tendencia vált uralkodóvá, amely a mai napig jellemzi a templomos rend iránti érdeklődést:¹³ a rend elleni egyházi eljárás került a középpontba, amely eretnekséggel, istenkáromlással és szexuális perverziónal vádolta meg a rend tagjait, valójában azonban a világi hatalmak, elsősorban a francia király, Szép Fülöp anyagi érdekei mentén alakult.

Nemcsak a történetírás körében volt meg a kíváncsiság a templomos lovagok iránt, hanem a drámairodalomban is. Ziegler darabján kívül, vele hozzávetőlegesen egy időben többször jelenik meg a téma a színpadon is, de ott is a rend részvétele a keresztes hadjáratokban és feloszlátásának történelmi környezete határozza meg a

¹⁰ KERÉNYI Ferenc, *Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 399–413.

¹¹ *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850: Normativer Titelkatalog und Dokumentation*, Hrsg. Hedvig BELITSKA–SCHOLTZ, Olga SOMORJAI, Elisabeth BERCZELI, Ilona PAVERCSEK, Bp., Argumentum, [1996], I, 473.

¹² Például: Pierre DUPUY, *Histoire de l'ordre militaire des templiers, ou chevaliers du temple de Jerusalem (etc.)*, Bruxelles, Pierre Foppens, 1751; Philippe Antoine GROUVELLE, *Memoires historiques sur les Templiers ou eclaircissement nouveaux sur leur histoire...*, Paris, F. Buisson, 1805. Német nyelvű fordítása: Leipzig, Georg Voss, 1806. Német nyelven továbbá: *Geschichte der Abschaffung des Tempelherren-Ordens: Aus dem Französischen*, Altona, Eckhardt, 1780; Carl Gottlob ANTON, *Versuch einer Geschichte des Tempelherrenordens*, Leipzig, Böhme, 1781. A témának magyar szakirodalma is van ebből az időszakból: *Senquiciensis Chronicon Militaris Ordinis Equitum Templariorum, e bullis papalibus diplomatibus Regis, etc.*, ed. Martinus Georgius KOVACHICH, Pestini, Trattner, 1789.

¹³ A fentebb említett munkák részletesen foglalkoznak a rend megalapításnak körülményeivel is, és a rend teljes történetét kívánják megírni, de a 18. század végétől egyre inkább a botrányos egyházi per és a feloszlátás kap hangsúlyt. Pl. Daniel Gotthilf MOLDENHAWER, *Prozess gegen den Orden der Tempelherren: Aus den Originalacten der päpstlichen Commission in Frankreich*, Hamburg, Bohn, 1792. Érvényes ez a tendencia mindmáig, legutóbb MOLNÁR Máté, *A templomos lovagrend alkonya*, Bp., Miles Christi, 2010.

dramák anyagát.¹⁴ A Pest-Budán játszó német nyelvű társaságok Kalchberg színművét két változatban is bemutatták, és játszották Raynouard *Les templiers* című drámáját.¹⁵

Amikor Katona Ziegler darabjának lefordításával foglalkozik, az általános érdeklődést a téma iránt ismét felszínre hozza, hogy Napóleon 1805-ben létrehozott egy bizottságot, amely rehabilitálta a templomos rendet.¹⁶

A *Jolantha* témája annyiban különleges, hogy nem a rend alkonyával foglalkozik, hanem a megalapítása, megszilárdulása körüli időket választja történelmi környezetül, és cselekményének idejét pontosan meghatározza: az 1135. évre teszi. Az ilyen pontos időmeghatározás általában egy konkrét történelmi eseményhez szokta kapcsolni a drámai akciót. Itt, mint látni fogjuk, némileg más a helyzet, ez az év a templomos rend történetében nem szerepel kiemelkedően a történelmi munkákban.

Az alapítás azonban nem esik messze ettől a dátumtól.¹⁷ A rend létrejöttének egyik legfontosabb oka a Szentföldre tett európai zarándoklatok megszaporodása, ami előhívta ennek a fegyvertelen polgári tömegnek a védelmét. Szükség volt tehát olyan szervezett, mélyen vallásos, de katonai erővel is rendelkező intézményre, amely példaképpül szolgál a zarándokoknak, ugyanakkor biztosítja katonai védelmüket. Ezért hozza létre 1118-ban a legenda szerint kilenc hős lovag Krisztus szegény lovagjainak (Pauperes Commilitorum Christi) vagy a templom lovagjainak (Fratres Militiae Crucis Templi) azt a csoportosulását, amely egyesíti a szerzetesi és a katonai

¹⁴ A legnépszerűbbek: Johann Nepomuk von KALCHBERG, *Die Tempelherren: Ein dramatisches Gedicht in fünf Aufzügen*, 1788; François-Just-Marie RAYNOUARD, *Les Templiers: tragédie représentée pour la première fois sur le Théâtre Français par les Comédiens ordinaires de l'Empereur, le 24 floréal an XIII (14 mai 1805); Précédée d'un précis historiques sur les Templiers*, Paris, Giguët et Michaud, 1805. Német nyelven: Carl Friedrich CRAMER, *Die Tempelherren: Trauerspiel in fünf Aufzügen nach Raynouard*, Leipzig, G. Voss, 1806.

¹⁵ *Deutsche Theater in Pest und Ofen, i. m.*, II, 809–810.

¹⁶ A rend történetéhez az alábbi internetes oldalak nyújtanak segítséget: *Templerlexikon*, <http://www.templerlexikon.uni-hamburg.de/Links2.html>; Barbara FRALE, *La storia dei Templari e l'apporto delle nuove scoperte*, <http://www.personales.ulpgc.es/mronquillo.dch/RM-Frale-Templari.pdf> és <http://www.templerorden.de/inhalt/geschichte.html> (letöltve: 2017.01.07.).

¹⁷ A templomos lovagokról igen sok és nagyon különböző hitelességű publikáció jelenik meg folyamatosan, köszönhetően annak, hogy a populáris kultúra igen sok regiszterén megjelenik a téma. A rend történetéhez korrekt magyar nyelvű irodalom a teljesség igénye nélkül: Stephen HOWARTH, *A templomosok tíka*, ford. PÁLVÖLGYI Endre, Bp., Kossuth, 1986; ZOMBORI István, *Lovagok és lovagrendek*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1988; Piers Paul READ, *A templomosok*, ford. MAJOROSSY Judit, Bp., Gulliver, [2001]; Volker LOOS, *A templomos lovagrend története: A kereszties hadjáratok korának krónikája*, Pécs, Art Nouveau, 2001; Bohumil VURM, Zuzanna FOFFOVÁ, *A templomosok története*, ford. BARNÁ Ottília, Bp., Sziget, 2013.

erényeket. Ez utóbbi, később népszerűvé vált nevüket azért kapták, mert II. Balduin jeruzsálemi király azzal támogatta az alakuló rendet, hogy nekik adományozta lakhelyül a korábbi Salamon-templom egyik szárnyát.

A rend tagjai számára kötelező érvényű volt a szerzetesi élet három fontos szabálya: szegénység, tisztaság, engedelmesség. Regulájukat a troyes-i zsinat hagyta jóvá 1128-ban, és mint Piers Paul Read fogalmaz:

azáltal, hogy egy lovagi szervezet számára kolostori fegyelmet írtak elő – a Római Birodalom bukása óta Nyugaton először –, olyan fegyelmezett és egyseges nehézlóvaságot állítottak csatarendbe, amely nem volt kivéve személyes hűbériség vagy a feudális adóterhek bizonytalanságainak.¹⁸

Első nagymesterük egy champagne-i származású nemes, Hugues de Payns volt, a kilenc lovag egyike, aki 1070 körül született, több keresztes háborúban is részt vett. A rend komoly anyagi támogatásokat szerzett Európában, ami nagyban köszönhető Hugues de Payns személyes barátja, Clairvaux-i Szent Bernát pártfogásának. Ő dolgozta ki a templomosok reguláját is, amely így sok közös pontot mutat a ciszterci rend szabályaival. Szent Bernát egyengette a rend útját a pápánál is, aki a későbbiekben pápai bullában garantálta a rend kiváltságait, többek közt azt is, hogy közvetlenül, más intézmény bevonása nélkül a pápa fennhatósága alá tartoztak.

A rend Jeruzsálemben komoly politikai erőt is jelentett: II. Balduin jeruzsálemi király 1127-ben azzal a megbízatással küldte Hugues de Payns-t és Guillaume de Bures-t Európába, hogy győzzék meg Fulko Anjou uralkodót, vegye el feleségül Balduin lányát Melisande-ot, a jeruzsálemi trón várományosát.¹⁹ A diplomáciai küldetés sikerrel járt, Fulko 1129-ben feleségül vette a jeruzsálemi hercegnőt, és Balduin halála után, 1131-ben elfoglalta Jeruzsálem trónját.

Hugo de Payns nemcsak arra használta fel az európai utat, hogy nyélbe üsse ezt a házasságot, hanem arra is, hogy ismét hatalmas adományokkal gazdagítsa a rendet. I. Henrik angol király bőkezű ajándéka révén nemcsak francia földön, hanem most már Angliában is fontos híveket szerzett a templáriusok ügyének. Későbbi tevékenységéről a források keveset tudnak, de abban megegyeznek, hogy a halála 1136-ra tehető.

Ebbe a történelmi szituációba helyezi a dráma szerzője a kötelesség és a szerelem hagyományos értékei mellett szerveződő hatalmi és erkölcsi összeütközéseket. A címszereplő Jolantha Jeruzsálem királynője, és mivel népe is szorgalmazza, hogy a

¹⁸ READ, *i. m.*, 102.

¹⁹ *Uo.*, 96–97.

háborús időkben férfitámaszt találva férjet válasszon magának, ezért szerelmesét, a templomos lovag Fulquest akarja maga mellé ültetni a trónra. A templomos rendet alapító Hugo von Payens távollétében azonban felülkerekednek Fulques ellenségei, a magát frissen nagymesterré kinevező Raymund von Tyrus és unokatestvére, a Jolanthába szerelmes kereszties lovag, Barzellona grófja. Előbb a rend törvényeinek megszegéséért börtönre és megaláztatásra ítélik Fulquest, majd mikor ezt a visszatérő nagymester, Hugo megakadályozza, gyilkossági kísérletet követnek el ellene. A merénylet azonban kudarcba fullad, mert Jolantha rokona, a királynőbe ugyancsak reménytelenül szerelmes Fridolin lovag feláldozza önmagát, és Fulques köntösében őt éri a halálos támadás. A szerelmesek így egymáséi lesznek, a rend nagymestere, Hugo pedig visszatér a pogány fogságba, mert ő hozta azt a törvényt, hogy a rend pénzen nem válthat ki hadifoglyokat az ellenségtől, és nem szegi meg saját törvényeit.

A drámaíró láthatólag több szinten is használja-kihasználja a történelem adottságait, és teremt nemcsak drámai szituációt, hanem a közönség számára elfogadott középkor-illúziót: külsőségeiben, a templomos erkölcsiség hangsúlyozott megjelenítésével, valamint a történelmi alakok drámai erőterbe helyezésével.

A templomosok öltözéke sajátos keveréke volt az aszketikus szerzetesi viseletnek, a katonák számára szükséges védőöltözetnek és fegyverzetnek. Fehér köpenyt hordtak, amely a jellegzetes templárius kereszttel volt díszítve. Lovagi voltukat a kard hangsúlyozta. A drámaszerző is jelentőséget ad az öltözet sajátosságainak: ennek megvonásával bünteti Raymund, a rend vezetője Fulquest. Ugyanígy a hangulat és hitelesség külsődleges megteremtésére szolgál a templomosok történetében fontos szerepet játszó földrajzi nevek gyakori használata: hivatkozás történik a Sion hegyi templomra, az askaloni (= Askelón) csatára, Akrába számúzik a bűnösöket, Fulques részt vesz Samaria és Akkon²⁰ elfoglalásában. Vannak olyan utalások is, amelyekben történelmi tények sajátosan keverednek össze. Antiókhia fejedelme mint férjfelölt említetik a drámában, és valóban, ez az uralkodó kapcsolatban állt a jeruzsálemi királyi házzal, de nem a Balduin királyt a trónon követő lányának, Mélisande jeruzsálemi királynőnek, hanem testvéreinek, Alíz hercegnőnek volt a férje, illetve közös gyermekük viselte ezt a címet. Mint ahogy Szaladin szultán is, akiben a pogány ellenség ölt testet a darabban, létező személy volt, de a dráma történésének idején még meg sem született.

²⁰ A város jelentős kikötő volt, majd Jeruzsálem eleste után a templomosok székhelye lett.

A hagyományos történelmi dráma külsődleges, hangulati elemeinek alkalmazása mellett sokkal fontosabbnak tűnik, hogy a szerző láthatólag igen érdeklődik a templárius regula kitételei és annak megtartása/megszegése iránt. A dráma teljes harmadik felvonása annak a pernek a megjelenítése, amelynek során Raymund nagymester el akarja ítéltetni Fulquest a rend törvényeinek megsértéséért. Itt a szabályzatnak olyan elemei jelennek meg, amelyek ismeretéhez nem kell ugyan túl mélyre ásunk a rend történetében, de mégiscsak arról van szó, hogy a szerző fontosnak tartja a szigorú rend néhány előírását kiemelni, még hozzá nem kompromittáló céllal, hanem láthatólag a rendszer igazságos működésének szabályozójaként. Katona fordításában ezek az értékek így summáztatnak:

a' leg nagyobb Gonoszságok[.] Meg futamodni, mig tsak egy Keresztyéni Zászló lobog az ütközet helyén; Javakat birni, vala mely Keresztyén ellen fegyvert rántani, és titkolt szerelembé élni.²¹

Az itt megfogalmazott négy értékkel valóban a templomosok legfontosabb szabályait emeli ki: egy templomosnak a harcban a végsőig ki kell tartania, és főbenjáró bűn fegyvert emelni keresztény hívőre. Ugyanakkor a szerzetesi regulákhoz hasonlóan tilos a templomosnak magánvagyonnal rendelkeznie. Ezt valószínűleg azért fontos kiemelni, mert a templomos lovagok között az akkori keresztény világ leggazdagabb családjainak tagjai is megtalálhatóak, tehát például az örökség, adomány kérdése komoly problémát jelenthetett volna, ha nem közvetlenül a rend kapja ezeket a javadalmakat. A szexuális önmegtartóztatásra vonatkozó előírás többször is felmerül a darab cselekménye folyamán. Itt azonban nemcsak a szerzetesi tisztaság őrzéséről van szó, hanem arról is, hogy olyan házas férfiak is csatlakoztak a templom lovagjaihoz, akiknek felesége élt, és engedélyezte férjének, hogy belépjen a rendbe. Fulques perében emlegetnek egy bizonyos Kunót, mint „az első templárius, aki egy nőnek meghodolt”, és kilépett a rendből. Ez a bűn tehát a templáriusok közül való kizárást hozza magával. A tiltott szerelem konkrétan egy másik regulába ütköző cselekedetben manifesztálódik a drámában: Fulques Jolantha képét őrzi a mellén, és nem hajlandó megválni ettől a képtől, sőt megmutatni sem, védelmezve a királynő személyét az indiszkréciótól. A templomosok számára kizárólag a Mária iránti tisztelet kellékei engedélyezettek. Ennek a bírósági tárgyalásnak a vitája tehát a szerző interpretációjában a szerzetesi és a lovagi értékek összeütközését reprezentálja. Fulques a lovagi erények képviselője: megvédi a becsületét a kötekedő, majd fegyverrel

²¹ Az idézeteket a drámának Katonához kapcsolható kéziratából idézem: *Jolánta a' Jerusálemi Királyné*, Szomorú Játék négy Fel vonásban, ZIEGLER után fordította KATONA József, Országos Ügyész. Lelőhely: OSzK Színháztörténeti Tár N.Sz. I. 11/1. jelzet 13v.

rátamadó keresztény Barzellona lovag ellenében; a személyes vagyonát nem adja át a lovegrendnek, hanem a szegények megsegítésére használja fel; titokban váltságdíjat fizet az ellenségnek az öreg nagymester, Hugo kiszabadításáért; és mint keresztény lovag védelmezi szerelmét. Éppen ezáltal ad támadási felületet az ellenséges nagymesternek, aki az életére tör, de gonosz szándékát a rend fenntartásának hamis örvébe burkolja, és a rend alaptörvényeiből a szerzetesi értékekre koncentráló szabályokat hangsúlyozza. Ezt az elkötelezettséget fogalmazza meg Fulques-hoz intézett felszólalásában is: „Engedelmség a' te első esküvésed az minden mást meg erőltetni.”²² A 19. századi szerző láthatóan a lovagi erényeket föléje helyezi a szerzetesi kötelességeknek: a dráma pozitív hőse képviseli hitelesen a lovagok értékeit, és a szerzetesi szabályok szószólója valójában hamis céljaihoz használja fel eszközként a szerzetesi regulát. Ziegler azonban sokkal jobb drámaíró, mint korának átlaga, és ennél bonyolultabb az erkölcsi világhoz való viszonya.

Ennek megismeréséhez a történelmi háttér megjelenésének harmadik aspektusát kell tekintenünk: a valós és fiktív személyek megjelenítését a dráma szereplőiben. A korábban vázolt történeti tények között nem nehéz néhány alakot azonosítanunk, illetve felismernünk a dráma szereplőiben: Hugo von Payens, a drámai konfliktust megoldó nagymester történelmi hitele a legerősebb a darab világán belül. Cselekedetei, jelleme nem mondanak ellent a történetírók által Hugues de Payns alakjához kapcsolt tényeknek. Egyedül életkorát tünteti fel valóban „költői” túlzással a szerző: Hugues hozzávetőlegesen 65 éves lehetett a drámában lejátszódó történet idején, Ziegler azonban kilencvenéves aggot formál belőle. Talán azért, hogy érzékeltesse, mennyire magas kort jelent a 12. században a 65 életév. Mivel a nagymester utolsó éveiről nem tart számon semmit a história, a fikció ebben az esetben szabadon kitöltheti a krónika által üresen hagyott lapokat.

Fulques is valós történelmi személy irodalmi átirataként jelenik meg a drámában. Fulko, Anjou grófja (1089/92–1143) személyes barátja volt Hugues de Payns-nak, 1120-ban a Szentföldre zarándokolt, pártoló tagként csatlakozott a templomosokhoz, majd rendszeres jövedelemmel látta el a rendet. Később, mint láttuk, Hugues de Payns közvetítő szerepet játszott abban, hogy Fulko elvette feleségül Mélisande jeruzsálemi hercegnőt, és 1731-től elfoglalta Jeruzsálem trónját. Feleségében sem nehéz Jolantha előképét felismernünk, azt azonban nem tudjuk, miért változtatta meg Mélisande nevét a szerző, mint ahogy az is magyarázatra szorul, hogy miért helyezi időben házasságukat későbbre, 1135-re.

²² OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz. I. 11/1. jelzet, 24v.

E három alakot tehát élő történelmi személyekről mintázta Ziegler. Más a helyzet viszont a további szereplőkkel. Barzellona gróf és Raymund templomos lovag mintája egy valós személy lehetett, akinek alakját két szerepre bontotta. Tudjuk, hogy 1130-ban III. Raymond Berengar, Provence és Barcelona grófja szintén csatlakozott a rendhez, és fiáról, IV. Raymondról, hogy 1134-ben vállalta, hogy ő és 24 lovagja egy évig szolgál önként a rendben.²³ Valószínűleg mintaként inkább III. Raymund szolgálhatott, aki valóban belépett a rendbe, bár a történelmi valóság szerint hajlott kora és gyenge egészsége miatt a valóságban soha nem járt Jeruzsálemben, hanem a barcelonai templomosoknak tette le adományát, és hozzájuk is temetkezett.²⁴ A szerző alakját meglehetősen deformálja, inkább csak nevét veszi a valóságos személytől, és alkot belőle két karaktert: egy lovagi értékrendet követő grófit és egy szerzetesi erényekre koncentráló templomost. Ők ketten képviselik a negatív pólust a darabban, hiszen indulatuk által vezérelve elárulják az általuk szolgált, képviselt értékeket.

Még távolabbi, halvány utalást találunk a lovagi erényeket hitelesen védelmező templomos, Robert von Lacy megformálásában: nevében és tulajdonságaiban talán azt a templomos lovagot, Robert de Craont idézi meg, aki de Payns után a rend következő nagymestere volt.²⁵ A további mellékszereplőkben felfedezni vélhetünk egy-egy utalást kortárs helynévre, családra, de valószínűleg kitalált nevek, sőt bizonyos esetekben németes hangzásuk inkább idézi fel a német lovagrend képzetét, mint a templomosokét.

Nyitott kérdés azonban a dráma cselekményének nagyon konkrét időmeghatározása. Akár a templomosok történetét nézzük, akár Jeruzsálem történelme felől közelítünk a kérdéshez, nem találunk olyan nevezetes diplomáciai-politikai eseményt, sem nevezetes csatát, amely erre az évre lenne tehető és így (át)értelmezné a drámában történeteket. 1135 nem tűnik kiemelkedő évszámnak, annál inkább viszont 1136, amely Hugo de Payns halálának viszonylag biztosnak nevezhető dátuma. Ez az időpont a dráma világán belül is külön jelentőséggel bír: a dráma végén az agg nagymester visszatér a szaracénok fogságába és ezzel a biztos halálba. Éppen a drámai akció

²³ Vö. ZOMBORI, *i. m.*, 78.

²⁴ „Auch die größten Personen hielten es schon für Glück, Mitglieder dieses Ordens, den die ganze Christenheit schaezte, zu werden. Raimund Berengar, Graf von Barzellona und Provence, trat, ob er gleich schon sehr alt war, in denselben. Seine Schwaeche hinderte ihn, sich zu dem Hauptsitze desselben nach Jerusalem zu begeben. Dafür feuerte er seine Brüder auf andere Art an, indem er grosse Summen dahin sendete, um den Krieg ggen die Ungläubigen fortzusetzen. Nun achtete er seine Hoheit und seinen Stand für nichts, beobachtete seine übernommene Pflichten in dem Tempelhofe zu Barzellona genau, und ließ sich auch in demselben begraben.” ANTON, *i. m.* 20–21.

²⁵ READ, *i. m.*, 112–113.

ideje teszi ezt kétségtelenné. Olyan fontosnak tűnik Ziegler számára Hugo halálának körülményeit összekapcsolni a királyi esküvővel, hogy megváltoztatja a fiatal király és királyné trónra kerülésének valóságos időpontját is, hogy egybeessen a nagymester halálával. Ez viszont azt jelenti, hogy a történelmi apparátus fontos feladata, hogy azt a szereplőt állítsa a drámai akció középpontjába, aki hitelesen képviseli a rend szabályait. Hugo elsősorban szerzetes, már koránál fogva sem tud igazi katonaként funkcionálni, szerzetesként viszont élete árán is védelmezi a rend törvényeit.

Korábban azt láthattuk, hogy a dráma elsődleges dramaturgiai szintjén a pozitív hős értékei a lovagerényekhez köthetőek, és a vele konfliktusba kerülő Raymund nagymester a szerzetesi értékek álságos képviselője. Ez a koncepció illeszkedik is egy 19. századi, a középkort a romantikához közeli nézőpontból megközelítő polgári szerzőhöz. Ha viszont azt tekintjük, hogy a drámai idő konkrét kijelölése és a történelem tényeinek deformálása Hugo von Payens középpontba állítását szolgálja, azaz a szerző minden leleményével ennek az alaknak az erényeit és cselekményformáló/fordító erejét hangsúlyozza, akkor mégsem beszélhetünk a lovagi és szerzetesi értékek szembeállításáról, sokkal inkább arról, hogy a konfliktusokban artikulálódó világban felmutat egy olyan embereszményt, aki az értékek összehangolásával (felmenti Fulquest, de önmaga engedelmessé válik a rend parancsának), a keresztényi szeretet feltétlen érvényesítésével emelkedik erkölcsileg a többi szereplő fölé, és lesz garanciája egy megbékülő világnak. – Ha ezt összevetjük II. Endre király alakjának megformálásával és mai értelmezésével,²⁶ akkor olyan világkép rajzolódik ki előttünk, amely a *Bánk bánt* író Katona számára sem ismeretlen.

²⁶ Erről lásd elsősorban: OROSZ László, *A Bánk bán értelmezéseinek története*, Bp., Krónika Nova, 1999, 111–113; NAGY Imre, *A Bánk bán körül (Három elemzés)* = N. I., *Agistól Bánkig: A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pécs, Pro Pannónia, 2001, 250–260; BÍRÓ Ferenc, *Katona József*, Bp., Balassi, 2002, elsősorban: 149–166.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

„Rákóczi Ferenc bús éneké”-nek dallamához*

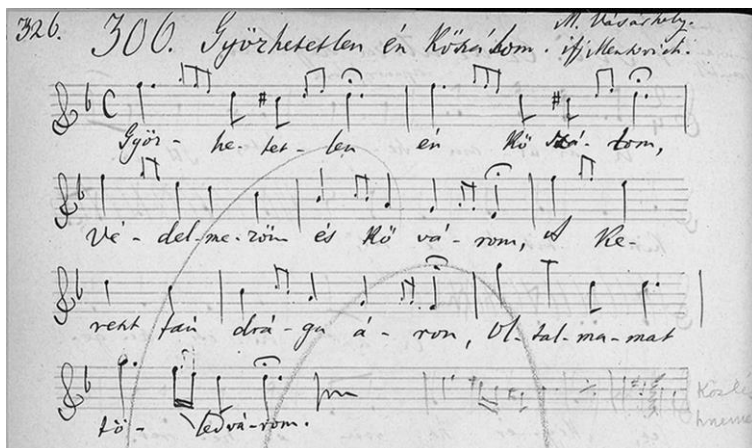
2011-ben, Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján egy olyan népének történetéről gyűjtöttem adatokat, amelyet a 18. század végi erdélyi unitárius kéziratok Rákóczi Ferencnek tulajdonítottak.¹ A *Győzhetetlen én kőszálom... / Győzhetetlen szép kővárom...* kezdetű ének szinte bizonyosan nem a fejedelem írta, de az 1740-es évektől vannak rá adataink Erdélyből; először a csíkszentléleki *Bovschor-kódex*be jegyezték fel. Az ének ekkor még csupán egy drámai hangú, nagyheti vonatkozású fohász volt, legalábbis nem őriz arra vonatkozó utalást, hogy a hazájából elbujdosó Rákóczi énekelné. A század végén viszont megszorodnak azok a változatok, amelyek ezt már külön hangsúlyozzák a címükkel. Kerényi Ferenc vetette fel, s én az ő gondolatát vittem tovább, amikor ezt összefüggésbe hoztam Mikes *Törökországi leveleinek* 1794-es megjelenésével. Mikes ugyanis addig ismeretlen részleteket tárt a nyilvánosság elé Rákóczi haláláról, aki 1735. április 8-án, épp nagypénteken halt meg, súlyos betegségben. A korabeli olvasók joggal „komponálták bele” a közismert énekbe Mikes drámai eseményleírását, illetve halotti beszéddel felérő sorait, hiszen az alapszöveg sem Krisztus szenvedését éneklé meg, hanem a vele közösséget vállaló, népének ostorcsapásait tűrő emberét.

Az énekszövegnek sok változata előkerült, dallamát azonban csak jóval később, 1871-ben örökítette meg Bartalus István, a jeles zenetudós Tarcsafalván, unitárius környezetben. Ez a dallam ma is közkézen forog, hiszen Bartalus kiadása nyomán bekerült a katolikus és protestáns énekeskönyvekbe, kórusfeldolgozás is készült belőle.² Az eredeti gyűjtőkéziratban még díszítéseivel együtt szerepelt:

* Készült az OTKA K 104758. sz. pályázat keretében. A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

¹ A szövegcsalád kritikai kiadása: *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 6. sz. A Mikes-kontextust is érintő elemzés: CSÖRSZ Rumen István, *Rákóczi halála nagypénteken – Mikesről a közköltészetig = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, mts. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012 (Historia Litteraria, 28), 226–236.

² Bővebben: CSÖRSZ, *i. m.*, 234.

1. kotta

Bartalus István kézírata (1871)³

A dallam egyházi eredetét nemigen vonta kétségbe senki, de szorosabb analógiát sem találtak hozzá. Szabolcsi Bence véleménye szerint mindenképp „romantikus” 19. századi melódia, semmiképp sem a kuruc korból való.⁴ Magam eddig egy kereszt-nótajelzésben megadott, sajnos csak bizonytalan feljegyzésből ismert világi ének, a *Régi napok, régi napok...* dallamívével láttam némi rokonságot.⁵ Ennek hangjegyes változata épp a *Győzhetetlen én kőszálom...* változataival egyidős, s ugyancsak erdélyi protestáns környezetből való.⁶ A rokonság azonban nem túl közeli, s a kottázás vázlatossága miatt aligha hagyatkozhatunk rá.

³ Bartalus István kézírata (1871 k.), I. 326–327, MTA BTK Zenetudományi Intézet. A marosvásárhelyi utalás Bartalus segítőtjére, Ifj. Mentovichra utal, de az ének végi jegyzetben megadja, hogy Tarcsafalván jegyezte fel – jó eséllyel egy 18. század végi énekeskönyvből. A dallamot 2012-es cikkemben modern átírásban közöltem, de most az eredeti kézirat fotómásolatát adom közre.

⁴ SZABOLCSI Bence, *A kuruc világ dalairól* [Énekszó, 1936/37] = Sz. B. *Válogatott írásai*, vál., jegyz., utószó WILHEIM András, Bp., Typotex, 2003, 159–175, itt: 174.

⁵ Az *Én is hajdan magyar voltam...* kezdetű kesergő szövegcsalád egyik tagja egy átvett strófát tartalmaz a *Győzhetetlen...*-ből, egy másik változat nótajelzése a *Régi napok...*-ra utal, tehát elképzelhető egy ilyesfajta dallamközösség, ami keservesek között nem ritka. Bővebben: RMKT XVIII/14, 27. sz.; a *Régi napok...*-ről: *Közköltészet 3/B: Közzenköltés és egyéni sors*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (*Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század*, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15), 157. sz.

⁶ Daróczi József, későbbi udvarhelyi városi tanácsos jegyezte fel *Dávidné Soltári* című kéziratába 1790 körül, vö. *Uo.*, 157. sz. A gyűjtemény a sárospataki kollégiumba került vagy ott maradt, amennyiben Daróczi ott töltötte diákéveit.

Kodály Zoltán javaslatára ma az énekeskönyvek többsége Bartalus dallamának 4. sorát egy oktávval lejjebb közli. Kodály stílusismerete tulajdonképpen meg is oldotta a zenei rokonság kérdését, de bevallom: magam is csak a Mikes-tanulmány megjelenése után döbbsentem rá, mivel bizonyíthatjuk annak jogosságát, s hogy egy sokkal kézenfekvőbb analógia is rendelkezésre áll. Ha közelebbről megvizsgáljuk, a „Rákóczi-fohász” dallama egy jóval régebbi, 17. századi zenei variánskörbe tartozik, ráadásul a szövegük közt is igen szoros kapcsolat tárul fel, s talán nem túlzás ihletőként tekinteni rá. A nagypénteki katolikus énekkincs Erdélyben és Moldvában máig énekelt darabjáról, Krisztus panaszénekéről van szó, a *Popule meus*-ról (improperia), közkeletű magyar szöveggel: *Én nemzetem, zsidó népem...* Szövege már a *Kájoni-Cantional*-ban (1676) szerepelt,⁷ *Joseph, Joseph* nótajelzéssel. E barokk dallam kiterjedt rokonsága a 17. századi kottás énekeskönyvekben bukkan fel Magyarországon.⁸ A népi gyakorlatból ismert, kissé egyszerűsödő dallam és az *Én nemzetem...* összeforrásáról tanúskodik pl. a csíksomlyói *Deák-Szentés-kézirat*:

En Nem - ze - tem, Si - dó né - pem, te el - le - ned mit vé - tet - tem?
 hogy töl - led ha - lált szen - vet - tem, fe - lely meg im - már én - ne - kem.

2. kotta

Én nemzetem, zsidó népem...
Deák-Szentés-kézirat (1774)⁹

⁷ Kritikai kiadása: *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, kiad. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 15/A–B), 222. sz., a latin liturgikus alapszöveg közreadásával. Egy ezzel közel egykorú kottás kiadás másik (bár néhány elemében később is előszívárgó) melódiát rendel a vershez, vö. *A XVII. század énekelt dallamai*, s. a. r. PAPP Géza, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2; a továbbiakban: RMDT II), 52. sz.

⁸ Lásd Papp Géza gazdag jegyzetanyagát az RMDT II, 62. sz.-hoz, 463–466.

⁹ KÖVÁRI Réka, *A Deák-Szentés-kézirat / The Deák-Szentés Manuscript*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria: Magyar Ferences Források, 6), [66.] sz.

A dallamcsalád gazdag variánstábláját¹⁰ áttekintve jól látható, hogy mind a történeti, mind a népi dallamváltozatok többsége magasból (felső oktávról vagy annak környékéről) indul, s alsó záróhangra érkezik; a sorvégzők többnyire 8[♯7], 5, b3. Egy ott nem szereplő, nemrég kiadott moldvai változat már az oktáv fölötti kezdőhangjában is emlékeztet a *Győzhetetlen...* tarcsafalvi dallamára:

♩ = cca 120

1. Én nem-ze-tem, zsi-dó né-pem,
Te - el - le - ned mit vé - tet-tem,
Hogy tő-led há - lált szenved-tem,
Fe-lelj meg i - már én - ne-kem.

1) 2) 3) 4)
7. 8. 9. 13.

3. kotta

Én nemzetem, zsidó népem...

*Klészse, Moldva; Botezát György Illésné Bezsán Viktória; gyűjt. Kővári Réka (2004)*¹¹

¹⁰ SZENDREI Janka, DOBSZAY László, RAJECZKY Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, I, *Dallamközlés*, Bp., Akadémiai, 1979, 126 (II/62. dallamtábla).

¹¹ Kiadása: HARANGOZÓ Imre, KŐVÁRI Réka, *Etelközi fohászok: Válogatás a moldvai magyarság vallásos népköltészetének kincstárából*, Újkígyós, Ipolyi Arnold Népfőiskola, 2005, 81–82. Ugyanilyen jellegű, azonos szövegű dallamok az összehasonlító táblázatban is szerepeltek, még hozzá nem Erdélyből, hanem Pest és Nyitra megyéből, minden bizonnyal a 4. kottánkon szereplő nyomtatott kiadásból táplálkozó stíluselemekkel; vö. SZENDREI–DOBSZAY–RAJECZKY, *i. m.*, 126 (II/62/d–e).

A következő eszkeedés alól nemcsak a *Győzhetetlen...* Bartalus-féle dallama kivétel, hanem egy szintén 19. századi változat is:

Én nem - ze - tem,) Te el - le - ned mit vét - tet - tem,
Zsi - dó né - pem,)

Hogy tő - led ha - lált szenvedtem? Fe-lelj meg im - már én né - kem.

4. kotta

Én nemzetem, zsidó népem...

KOVÁCS Márk, A keresztény katolikai isteni tiszteletnek minden ágaira kiterjedő énekes könyv..., I, Pest, 1842¹²

A Pesten kiadott, dunántúli eredetű, nyomtatott dallamközlés legalább 20 évvel megelőzi a tarcsafalvi gyűjtést.¹³ Katolikus kiadványról van szó, s Erdélybe jó eséllyel eljuthatott, ahol akár a protestáns falusi kántorok is hozzájuthattak. De ha csupán véletlen egybeesésről van szó, az is korstílust, kántori gyakorlatot jelez. Mindkét kései verzió ugyanarról árulkodik: a régi dallamtípus frázisokra eséséről; Bartalusnál ilyen „banalizálódásnak” tarthatjuk a két skálamenetes belső sor azonosságát a régi 5, b3 zárlatok helyett. A felső oktávon záródó dallamív egy műdalosító, hangszeres jellegű elemet csempész a régies (bár eredendően külföldi) zenei keretbe.¹⁴

Sok a hiányzó láncszem, de már látható, hogy a 19. századi lejegyzők ehhez a félig romlott dallamtípushoz rendelték mindkét régi szöveget. Ha elég merészen következtetünk, ez azt is jelentheti, hogy a 18. században még ugyane dallamcsalád régi

¹² RMDT II, 62/a III.

¹³ Hasonló dallamtípust őriz már a *Veszprémi kántorkönyv* (1835, 155), ill. ZSASSKOVSKY Ferenc, TÁRKÁNYI Béla, *Katolikus egyházi énektár*, Eger, 1855, 144. Ezek is megelőzik a Bartalus-féle feljegyzést.

¹⁴ Azt se feledjük, hogy a *Győzhetetlen én köszöalom...* ekkor még nem volt templomi ének, hiszen csak a 20. században került be az énekeskönyvekbe; vö. CSÖRSZ, *i. m.*, 234. A paraliturgikus használat viszont lehetővé tette a világi zenei praxis bizonyos elemeinek beszűrődését, például a szabadabb, rubato előadását vagy a hangszeres eredetű dallammegoldásokat. Az oktávzárlat (egy sor vagy fél sor erejéig) már a 18. századi magyar hangszeres és énekes dallamanyagban is megfigyelhető.

tagjaira, jó eséllyel az *Én nemzetem*... ősdallamára énekelhették a *Győzhetetlen én kőszólomat*. Ennek valószínűsége mellett végül ismét a szövegek rokon tematikájával érvelhetünk. A népétől elárult, megkínzott Krisztus feddő szavai és a száműzetésbe kényszerülő, lélekben keresztre feszített, üldözött ember (Rákóczi vagy bármely más bujdosó) fohászkodása így kerülhet párbeszédbe egymással a zene útján is.

„A ki meg-visgállya Nemes Czimeremet,
Fel talállya benne egész életemet.”¹

A barokk katolikus halotti beszédek családi reprezentációinak eszköztárában előforduló elem a címerábrázolás vagy címermagyarázat, amelyben a hiányzó címerábrázolást (vagy a hiányzó picturát) a szerző változatos forrásokból merítve értelmezi és vonatkoztatja a dicsőítésre méltatott erényekre. A 17–18. század fordulójának prédikációirodalmában alkalmazott emblematis, protoemblematis eszközökre az emblematis hazai legátfogóbb kutatása már felhívta a figyelmet, ahogyan a 17. századi prédikációirodalom címerábrázolásaira is nyújt példát a szakirodalom.² A szűk terjedelmi keretek miatt le kell mondanom az ezekben a művekben is érintett műfaji, illetve a heraldika, az imprézák és az emblematis rokon adottságaiból adódó kérdések felvetéséről. Alábbiakban a 18. századi beszédekben található címermagyarázatok példáiból válogattam lehetséges forrásaik alapján csoportosítva olyan módon, hogy az erényeket szimbolizáló címerelemekből végül a kötet ünnepeltjének tanári címere is kirajzolódjon.

A 17. század második felének halotti beszédeiben nem találkoztam a latin mottót is szerepeltető, emblematis címermagyarázatokkal. A címer elemei ezekben az évtizedekben metaforaként vagy hasonlatként szolgálnak, és a magyarázat forrásai többnyire szentírási részek. A 18. század első negyedétől már csak ritkább esetben utalnak a szerzők forrásként szentírási részre, vagy *Szentírás*-magyarázatra, gyakoriak azonban a latin mottót is tartalmazó, az emblémáskönyvek használatára utaló címermagyarázatok.

¹ RÉNYES István, *Tekintetes es nemzetes Krompáchi üdösbik Hollo Sigmondnak [...] jeles discirete*, Lócse, 1685.

² *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor, bev. K. G., NOVÁKY Hajnalka, [Bp.], Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, 1988, 30; KNAPP Éva, *Emblematis eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 13–14; Uő, *Irodalmi emblematis Magyarországon a XVI–XVII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 14), 201.

Ebben az időszakban azokban a szövegekben, amelyekben a mottó mellett forrásmegjelölés is olvasható, legtöbbször Filippo Picinelli nevét találjuk, akinek művéről ismeretes, hogy több magyarországi egyházi és szerzetesrendi könyvtárban is megtalálható volt.³ A *Szorgalmatos Abner* című beszéd például Picinelli nevére hivatkozva Berényi Tamást címerállatához, egy szorgalmas mókushoz hasonlítja. (1. kép)

1. kép: Joachimi CAMERARII Symbolorum et Emblamatum Centuriae quatuor [...], Moguntiae,

A mókus magában kicsiny állat, de oly szorgalmatos, hogy a széles folyó vizeket is által haladgya, és mivel evezője, kormányja, kötele nincsen, hajó-gyanánt felhág száraz vékony fára, a fakát vitorla helyett alkalmaztatván szelet csinál, és így szerencsésen el-éri a partot; honnét a Jegy író a mókust így tisztelte: Vincit solertia vires, szorgalmatossággal helyre hozza erőtlenségét.⁴

Sciurus, tametsi corpore exiguus, ac viribus debilis, integra tamen flumina trajicere valet; remis verò, aliisque tranandi subsidiis destitutus, navigii loco tenuem truncum conscendit, & propria cauda, in altum sublata, pro velo utitur, eaque industria virium imbellitatem compensans, adversam ripam feliciter contingit. Unde etiam ab una arbore in aliam transire solitus, caudam suam alae loco vibrat. Camerarius Emblemati subscripsit: Vincit solertia vires; vel: viribus ingenium potius.⁵

A legtöbb példát Picinelli imprézaggyűjteményének használatára a 18. század halotti beszédeinek szerzői között Stehenics Jánosnál találunk.⁶ Még ha nem is minden esetben adja meg forrását, mottói alapján azonosíthatók a helyek. Munkái ugyanakkor

³ Vö. például: KNAPP Éva, *Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban*, Magyar Könyvszemle, 2000, 16.

⁴ *Szorgalmatos Abner* [...], Nagyszombat, 1747, lapszám nélkül.

⁵ Philippus PICINELLUS, *Mundus symbolicus, in universitate formatus, explicatus, et tam sacris, quam profanis eruditionibus ac sententiis illustratus*, Coloniae Agrippinae, 1695, I, 422.

⁶ Vö. STEHENICS János, *Nuncius bonus de terra longinqua* [...], Pozsony, [1728]; UÓ, *Lessus Hebervarianus* [...], Győr, 1735; UÓ, *Threnus in chlyti Comitatus Albensis* [...], Győr, 1734. Továbbá jelzi ugyan a lemmákat, de nem hivatkozik cím szerint a *Mundus Symbolicus*-ra: UÓ, *Ezerjófűt kereső sebessz arvasok* [...], Pozsony, [1751].

arra is példát nyújtanak, hogy gyakran a pontosnak tűnő, a marginálián jelölt forrás is valójában Picinelli művének használatát fedezi. A Héderváry címerrel kapcsolatban például a családtörténet bevezetéseként a Nílus forrásának felfedezését írta le az „arcanum natura caput non prodidit ulli nec licuit populis parvum te Nile videre” sor mellett Lucanus nevét feltüntetve. Azonban a *Mundus Symbolicus* vonatkozó részével való összevetés alapján a történet részei nem a megjelölt különböző forrásokból származnak, Lucanus sorát is beleértve Picinellitől vehette át.

Schottus Gáspár nevű bölcset csodálatos dolgot beszél Nilus vizéről, hogy enek [!] kútfejét, forrását, és eredetét sok Királyok keresték.⁷ Keresték Sesoster, és Philadelphus Aegyptusi Királyok, kereste Cambyses a Persák Királya, kereste Világ bíró Nagy Sándor, szinte Szerecsen-Ország szélire követeket küldvén, kereste Julius Császár, kereste egy szóval Néró Császár, de soha rá nem akadhattak, a mint Lucanus nevű Versszerző szépen le-írja: Arcanum natura caput non prodidit ulli nec licuit populis parvum te Nile videre.⁸ Hanem 1618dík Esztendőben Jesus Társaságában lévő Páter Pays Péter a Szerecsen országi Királynak szeme láttára Abasinus Császár országában, Goya nevű helyben nagy mesterséggel szerentséssén reá találta. Illy alája való írása: Tandem se prodidit. Már valahára kijelenté magát.⁹

Plurimi olim in Nili originem penetrandum omni incubuere studio; Sesostri quippe & Piladelphus Aegypti Reges, Cambyses Persarum Imperator, & Alexander Macedo in ultimam Aethiopiae Legatos miserunt, qui Nili fontes investigarent; Julius quoque Caesar Apud Lucanum, & Nero Imperator, referente Seneca, omnem movere lapidem, ut fluminis hujus scaturiginem facerent orbi manifestam; conatu semper irrito. Quasi nimirum optima Natura rem adeò imperviam soli huic saeculo nostro cognoscendam reservare voluisset. Nostrá enim hac aetate Anno 1618. P. Petrus Pays è Societate Jesu, spectante Aethiopiae Imperatore veram ac genuinam Nili originem in Abasini Imperatoris Regno Goyam oculis suis lustravit; uti prolixè refert Gaspar Schottus. Unde epigraphen Nilo subjunxi: Tandem se prodidit. E diametro Lucanus: Arcanum natura caput non prodidit ulli / Nec licuit populis parvum te Nile videre.¹⁰

⁷ A szerző jegyzete a marginálián: Philippus Picinellus l. 2. num. 491.

⁸ A szerző jegyzete a marginálián: Lucanus.

⁹ A szerző megjegyzése e sor mellett: Epigraphen.

¹⁰ Philippus PICINELLUS, *Mundus symbolicus*, I, i. m., 122.

Néhány esetben a lehetséges források és a szöveghelyek szó szerinti megfelelése bizonyítja, hogy nem csak a mottó, de az explicatio is emblémás vagy imprézagyjűteményből származik. Az ismeretlen ferences szerzetes Fiáth János temetése alkalmával a családi címerből a medvét emelte ki, és hozzá a „lambendo reformat” mottót választotta.

Én ezen nem álmélkodom, hogy ily jó természeted vala, mivel a te Familiád-nak Czimerében a medve képét viseled, a Medvének pedig ez az ő természete, hogy Kölkeit nyelve nyalásával formállya, és éppen erős medvévé tegye. Azért a te medvéd után, vagy-is alája bizvást irhatom, lambendo reformat.¹¹

Az anyamedve, amely a formátlan, szem nélküli hűsként születő medvebocsainak nyalogatással ad alakot („lambendo paulatim figurant”), a korabeli magyarországi könyvtárakban is előforduló klasszikus szerzők közül Plinius *Naturalis historiájában* is megjelenik,¹² ahogyan Ovidius *Metamorphosisében* is.¹³ E tulajdonságát a képét felhasználó szerzők egyrészt a művészettel, alkotással, a műveit csiszoló alkotóval vonják össze. Ilyen értelemben szerepel például Camerarius *Symbolorum et Emblamatum Centuria quatour* című gyűjteményében;¹⁴ a prédikációk műfajánál maradván a beszédek jobbítgatását Pázmány Péter is e képpel írja le.¹⁵ Másik jelentéskörében a nevelés, a türelmes oktatás képeként jelenik meg, ahogyan például Pázmány mind *A fiak neveléséről* írt prédikációjában, mind a leányok nevelésével kapcsolatban a nevelés módjai melletti érv részeként alkalmazta.¹⁶ Azonban a Fiáth János temetésekor alkalmazott mottó kétségessé teszi, hogy a prédikációszerző forrásai ezek a művek lettek volna. A medve képének a beszédben olvasható jelentése az lambendo reformat mottóval együttesen csak Filippo Picinelli gyűjteményében található meg.

¹¹ *Pállya futasnak taria*, [Pozsony], [1727], C3v.

¹² VIII, 126. skk. (Legújabb, kétnyelvű kiadása: Idősebb PLINIUS, *Természettudományi műveinek VII–VIII: Az emberről és a szárazföld élőlényeiről*, ford., jegyz., utószó DARAB Ágnes, Bp., Kalligram, 2014, 264–265.)

¹³ XV, 379. Magyar nyelvű kiadásban: Publius OVIDIUS Naso, *Átváltozások*, Bp., Magyar Helikon, 1975 (Devecseri Gábor művei), 438.

¹⁴ Az embléma további forrásához lásd: Joachimi CAMERARII *Symbolorum et Emblamatum Centuria quatour* [...], Moguntiae, 1677, II, 42.

¹⁵ PÁZMÁNY Péter, *A keresztyén prédikátorok oktatása* = PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, VI, Bp., Királyi Magyar Tudományegyetem, 1903, 32. Ezen a helyen köszönöm meg Maczák Ibo-lyának, hogy erre felhívta a figyelmem.

¹⁶ PÁZMÁNY Péter, *Vízkereszt után I. vasárnap, első prédikáció: A fiaknak istenes neveléséről* = P. P. *Összes munkái*, i. m., 254; Uő, *Pünköst után XXIII. vasárnap, első prédikáció: Mint kel a keresztyén leányt nevelni* = P. P. *Összes munkái*, i. m., 616.

Ritkább, hogy a címermagyarázat forrása szentírási rész, vagy Szentírás-magyarázat. Antalfi János beszédében a „Qui sunt isti qui ut nubes volant et quasi columbae ad fenestras suas?”¹⁷ sor értelmezésével írta le a Mártonffy család címeres galambját, amely „magát ezt a fő Pásztort jelenti”, hiszen a galambok és a felhők repülésében „a tökéletes férfiaknak az anyaszentegyházban való serénységeket, és munkájokat” érthetjük.¹⁸ Biró János Kornis István címerének magyarázatában Jacobus Tirinus Szentírás-kommentárját idézve ad pozitív jelentést a lénynek:

Az Unicornisnak ugyan természetes indúlattya a nubt bölc Tyrinnus írta, az hogy: prae caeteris animalibus magnificas sibi mansiones alto, et praerupto loco easque stabiles struat. minden más állatok felet nagy, és magas helyekre állandó lakó helyeket magának készítsen [...]. Ezen felső helyeken állandó maradásokat készítő Unikornissát, példás joságos cselekedetekben inkább akarta állatni, mint púsztán czimerében le rayszólva szemléltetni a mi Gróff Istvánunk [...].¹⁹

A címermagyarázatok legritkább csoportja, amelyben a családi erényeket megjelenítő szimbólumot olyan történet teremtí, amelynek forrása sem a *Szentírás*ban, sem emblémáskötetekben nem található meg. Stehenics János Viczay Jób felett mondott beszédében a Viczay-címer fél sasszárnyát a ruk (vagy ruch, ruck, rukh) madár tollával veti össze:

Légyen ámbár fabula Ruck nevü Madárnak egy szál tollárúl, mellyet Magistar nevü szigetbül hoztak egykor a nagy Chámnak ajándékúl, hogy azon egy szál tollnak hossza kilenczven arasz vala, széli pedig két arasz. De valósággal mondhatom én ezen Méltóságos Losi és Hedervári Gróff Viczai Házzúl, hogy ennek a fél sas szárnya és fél lába sokkal hosszabb és szélesebb vala mint Ruck Madárnak, mert ezzel Atyai ágrúl sok régi Hires és Nevezetes Méltóságos Házak conjungáltatnak [...].

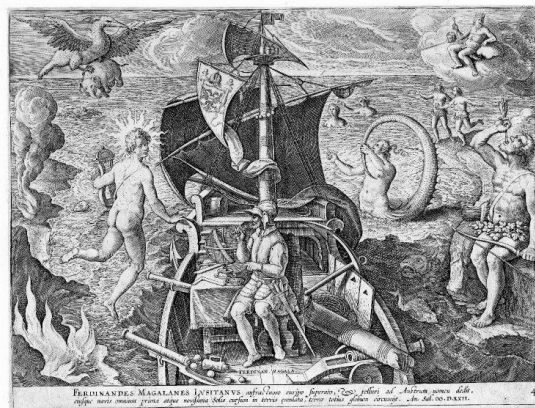
¹⁷ Iz 60,8. (ANTALFI János, *Nagy dítsőségű Ááron*, Kolozsvár, 1721, lapszám nélkül)

¹⁸ ANTALFI, *i. m.* Mártonffy György bárói oklevelének átiratát és címere leírását lásd: TEMESVÁRY János, *Öt erdélyi püspök rangemelése*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egylet, 1910, 6–8.

¹⁹ BIRÓ János, *Hütes korona [...]*, Kolozsvár, 1741, lapszám nélkül. A szerző ezen a helyen Tirinus 77. zsolttárhoz írt magyarázatát veszi át. (Jacobi TIRINI [...] *Commentarius in Sacram Scripturam*, Lugduni, 1683, I, 251.) Az unikornis ábrázolásáról, szentírási forrásáról lásd: *A Dictionary of Biblical Tradition in English Literature*, ed. David Lyle JEFFREY, Grand Rapids, William B. Eerdmans, 1992, 793–794.

A szövegbeli Magistar a mai Madagaszkárt jelöli, amelyet Marco Polo leírásait kiadva később az észak-italiái humanista, Giovanni Battista Ramusio is ismertetett, Stehens pedig ezen a helyen éppen az ő művére hivatkozik.²⁰ A rukmadár ábrázolásában mindkét szöveg hangsúlyozza, hogy sem méretei, sem felépítése alapján nem azonosítható a sassal, vagy a griffel.²¹ A rukmadár, amely egy elefántot is elbír, megjelenik más újkori európai ábrázolásban is (2. kép),²² az arab tudományos irodalomban,²³ ahogyan az *Ezeregyéjszaka* történeteiben is, azonban a Kubilájnak ajándékozott toll ilyen pontos méretei csak Ramusio és Marco Polo művében szerepelnek.

E színes példák láthatóan kapcsolhatók még Emanuele Tesauroéhoz ahhoz a műfajdefiníciójához, amely szerint egy személy bármely kiváló erénye, nemessége, szépsége egy-egy impresa képében megragadható.²⁴

2. kép: Jan van der Straet (Johannes Stradanus), *Adriaen Collaert, Americae Retectio, IV. tábla*

²⁰ *Libro terzo di Marco Polo = Secondo volume Delle navigationi et viaggi* raccolte già da M. Gio. Battista RAMUSIO [...], Venetia, 1574³, 58.

²¹ Magyar nyelven lásd: Marco POLO *Utazásai*, ford. VAJDA Endre, jegyz. VAJDA Endre, BIRTALAN Ágnes, Bp., Osiris, 2003, 378–379.

²² Lásd Johannes Stradanus metszetét (2. kép). Vö. Rudolph WITTKOWER, 'Roc': *An Eastern Prodigy in a Dutch Engraving*, *Journal of the Warburg Institute*, 1938/3, 255–257.

²³ WITTKOWER, *i. m.*, 255.

²⁴ Emanuele TESAURO, *Il cannocchiale aristotelico, O sia, Idea dell'arguta, et ingegnosa elocutione, che serue à tutta l'Arte [...]*, Venetia, 1688, 410.

DÓBÉK ÁGNES

Levelek Rómából

Adalékok Barkóczy Ferenc és a Collegium Germanicum Hungaricum kapcsolatának történetéhez

A 18. században a római Collegium Germanicum Hungaricum volt az az intézmény, ahol a tehetséges magyar papnövendékek befejezték tanulmányaikat. A kollégium történetét feldolgozta a német nyelvű szakirodalom.¹ Az intézmény történetének első magyar kutatója Veress Endre, aki a magyarországi alumnusok matricula-kiadásait gyűjtötte össze az 1559–1917 közötti évekből.² Az intézménytörténethez kapcsolódó dokumentumokat több forráskiadvány adja közre, az 1600-as korszakhatárig.³ Bitskey István bemutatta a kollégium hatását a magyarországi barokk művelődésre, hangsúlyozva a hajdani római diákok magyarországi kultúrateremtő tevékenységét.⁴

A Rómában tanuló magyar alumnusok hazatérve egyre feljebb léptek az egyházi ranglétrán.⁵ Közülük Barkóczy Ferencet emelem ki, aki 1729–1733 között volt az

¹ Andreas STEINHUBER, *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom*, Freiburg, Herder, 1895, I–II; Peter SCHMIDT, *Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker. Zur Funktion eines römischen Ausländerseminars (1552–1914)*, Tübingen, Niemayer, 1984.

² VERESS Endre, *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, I, Bp., Stephaneum, 1917 (Fontes rerum hungaricarum, 2). Másik munkájában 1303-tól gyűjti össze a Rómában tanulók adatait: UÓ, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1941 (Olaszországi Magyar Emlékek, III).

³ *Monumenta Antiquae Hungariae*, I–IV, ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, 1969–1987 (Monumenta historica Societatis Iesu, 101, 112, 121, 131); *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*, I–V, ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, 1965–1988; *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I.*, I–XI, coll. et ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, 1978–1995 (Monumenta historica Societatis Iesu, 117, 125).

⁴ BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996 (Italianistica Debreceniensis, Monográfiák, 2).

⁵ 1637–1799 között tíz személy töltötte be az esztergomi érseki méltóságot, közülük hat a Collegium Germanicum Hungaricumban végzett: Lósy Imre, Lippay György, Szelepcsényi György, gróf Esterházy Imre, gróf Csáky Miklós, gróf Barkóczy Ferenc. Ld. BITSKEY, *i. m.*, 127.

intézmény növendéke. A kollégium életében aktívan vehetett részt. Beszédet mondott a S. Apollinare templom 1730. május 30-i ünnepségén Franz Retz jezsuita atya jelenlétében.⁶ Egeri püspökként (1745–1761), majd esztergomi érsekként (1761–1765) kiemelten jelen volt környezetében az olasz kultúra. Mecénási tevékenységét és építkezéseit a római emlékek és tapasztalatok határozták meg.⁷

A római Collegium Germanicum Hungaricummal hazájába való hazatérte után sem szakadt meg a kapcsolata. Veress Endre közléséből tudjuk, hogy Zerdahelyi Gábor, egykori római diák 1763. március elején Rómában kelt levelében kérte a prímást, hogy teológiai doktori disszertációját neki ajánlhassa.⁸ Ehhez az esethez kapcsolódik egy 1764. július 10-én kelt levél, amelyet Thomas de Burgo, a Collegium Germanicum Hungaricum prefektusa címzett Barkóczynak.⁹ Ebben Zerdahelyi iskolai előmeneteléről ad számot. A teológiát különös gonddal és buzgalommal tanulja, így szerinte megérdemli Barkóczy támogatását.

Batthyány Ignác, későbbi gyulafehérvári püspök és neves könyvtáralapító, Zerdahelyi nagy sikerű disputája után 1764. július 8-án kelt levelében szintén Barkóczy támogatását kéri tanulmányai befejezéséhez.¹⁰

Barkóczy nem csak a tehetséges magyar ifjak tanulmányi előmenetele és támogatása ügyében levelezett egykori római alma materével. Az egeri Főegyházmegyei Levéltárban több levél található, amelyet Rómából küldtek az egeri püspöknek. Guerieri Bonfigli római jezsuita 1748. április 27-én kelt levelében a Collegium történetének egy fontos eseményéről, a felújított S. Apollinare templom felszenteléséről számol be Barkóczynak.¹¹ XIV. Benedek pápa a templom újjáépítésével a nagy firenzei építész, Ferdinando Fugát (1699–1782) bízta meg. A pápa 1748-ban szentelte fel a

⁶ VERESS, *A római Collegium Germanicum et Hungaricum...*, i. m., 146–147.

⁷ Eger új városképének kialakítása során olasz művészeket, mestereket alkalmazott. Ld. *Henes megye műemlékei*, I, szerk. DERCSÉNYI Dezső, VOIT Pál, Bp., Akadémiai, 1978, 143–160. Eger melletti kastélyába olasz énekeseket hozatott, és olasz színjátékokat adatott elő. Ld. BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, Bp., Akadémiai, 1987, 22. Könyvtárában jelentős mennyiségű olasz nyelvű könyvet gyűjtött össze. Ld. DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc könyvtárának olasz nyelvű könyvei*, Magyar Könyvszemle, 2014/3, 321–335.

⁸ VERESS, *Olasz egyetemeken járt...*, i. m., 301–302. A kézirat lelőhelye: Prímási Levéltár (A továbbiakban: PL) Esztergom, AEV 1417/Nr. 5.

⁹ PL. Esztergom, AEV 1417/Nr. 4.

¹⁰ VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt...*, i. m., 302–303.

¹¹ Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: FL) Eger, AEV. Acta extraneorum. Miscellanea, 2380.

templomot Cavalchini és Gentilini bíborosok segédletével.¹² Guerieri azzal kezdi sorait, hogy tudja, Barkóczy mekkora szeretettel viseltetik a kollégium iránt. Biztos abban, hogy örömeire szolgál, hogy a rekonstruált templom újbóli megnyitásának ceremóniáját megosztja vele.¹³ A pápa ünnepélyesen megérkezett a templomhoz, majd az árkádok alatt húsz bíboros csatlakozott hozzá. Egy trónusra emelték, miközben a capella zenészei énekeltek.¹⁴ Gentilinit bízták meg azzal, hogy egy diakónussal és szubdiakónussal körbejárja és megáldja a templomot.¹⁵ Miután befejeződött a S. Apollinare külső falainak felszentelése és a relikviák körbehordozása, a pápa felszentelte a templom belső terét és a főoltárt. Ezzel egy időben Cavalchini bíboros szentelte fel a Madonna oltárát.¹⁶ Az elmúlt hét szerdáján már átadták a másik három oltárt – a Szent Keresztét, Szent Ignácét és Nepomuki Szent Jánosét –, a következő reggelen pedig másik hármat szentelnek fel, Xavéri Szent Ferencét, Szent Józsefét és Gonzaga Szent Alajosét.¹⁷ Május elsején már miséztek az új templomban. A templomi kar vezetője Giovannino del Violonzello volt.¹⁸

Guerieri Bonfigli egy másik levelét 1752 áprilisában címezte Barkóczynak Rómából.¹⁹ Ebben arról tudósítja a püspököt, hogy gróf Berchtold Ferencel, aki 1749 és

¹² Gaetano MORONI, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri giorni*, X–XII, Venezia, Tipografia Emiliana, 1841, 236; Mariano ARMELLINI, *Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX*, Roma, 1891, 51–57.

¹³ Sapendo l'affetto, che Eccellenza Vostra Reverendissima conserva per questo Collegio Germanico et Hungarico son sicuro, che proverà particolare piacere e consolazione, in sentire la magnificenza con cui fu aperta e nell'istesso tempo consacrata la nova nostra chiesa di S. Apollinare [...].

¹⁴ Pontefice arrivato che fu nella forma più solenne nel portico della chiesa fu accolto da venti cardinali, si portò in trono nell'istesso portico eretto [...] nel qual tempo li musici da Cappella pontificia cantarono.

¹⁵ La quale la Santità Sua tutto fece poltrone che i giri di fuori da chiesa per li quali delego il Signor Cardinale Gentili per vescovo e per diacono e sudiacono due signori nostri alunni [...].

¹⁶ Terminato la benedizione di fuori, et il giro di Sacre Reliquie l'istessa Santità Sua dal trono alla presenza delle sacre reliquie recitò la qui acclusa funzione terminata la quale cominciò egli la consacrazione del corpo della chiesa, e poi dell'altare maggiore, nel quale tempo delego il Signor cardinal Cavalchini per consacrare l'altare della Madonna.

¹⁷ Mercondi passato furono consacrati da Monsignor vice generale tre altri altari cioè del S. Crocifisso, di S. Ignazio, e di San Giovanni Nepomuceno, domani a mattina si conseguirano gli altri tre altari cioè di San Saverio, San Giuseppe, e di San Luigi Gonzaga.

¹⁸ Per il primo giorno di maggio si principiarono l'offiziatura nella nova chiesa, con la musica [...] è stato fatto maestro di cappella Giovanino del Violonzello. – Az említett Violonzello eredeti neve Giovanni Battista Costanzi (1704–1778), korának neves zeneszerzője. 1747-ben nevezték ki a S. Apollinare énekkara vezetőjének. Ld. *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXX, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1984, 380–383.

¹⁹ FL Eger, AEV. Acta extraneorum. Miscellanea. 2380.

1752 között volt a kollégium diákja,²⁰ egy festményt küld Barkóczynak, amely Szűz Mária portréját ábrázolja.²¹ Az ifjú gróf Esztergomba megy, onnan Eszterházy Károly esztergomi kanonok küldi a képet Egerbe.²² Bonfigli reméli, hogy a portré mielőbb a hívek elé kerül.²³ A kép festője egy bizonyos Signor Morandi, aki fizetség nélkül, a megtiszteltetésért festette a képet. A leírás szerint a festmény finoman kidolgozott, Szűz Mária ruháját valódi lapis lazuli drágakővel színezték.²⁴ A leírás és a festő neve alapján nem sikerült azonosítani a képet.

A fenti levelek a 18. századi olasz-magyar kapcsolatok történetét gazdagítják. Tanúsítják, hogy a római stúdiumok öröksége mindvégig jelen volt azoknak a hajdani diákoknak az életében, akik arra érdemesek és fogékonyak voltak.

²⁰ VERESS, *A római Collegium Germanicum et Hungaricum...*, i. m., 175–176.

²¹ [...] aver io già consegnato al Signor Conte Berchiold Alunno di questo Colleggio, il quale partirà poi dimani, seconda festa di Pasqua, il ritratto della Santissima Immagine di Santa Maria Maggiore.

²² Il sudetto Signore conte va fino a Strigonia. Onde io preparò il signore conte Carlo Eszterházy, acciò mi facci la grazia di mandarla all' Eccellenza Vostra Illustrissima e Reverendissima a Roma in Agria.

²³ Onde spero, che presto la potrà mettere alla publica venerazione de fedeli.

²⁴ Spero ancora che la pittura del signor Morandi le piacerà molto, perché è veramente delicata, e di ottimi colori, mentre il manzo della Santissima Vergine è di azzurro di vero lapis-lazuro, onde il pittore nel adoprare tal colore, chi lavorato più per punto di onore, che per vantaggio di guadagno.

FARMATI ANNA

Kájoni, az éneklő ferences

Kájoni János neve és a csíksomlyói kolostor legendásan összefonódik – elsősorban nyomdája és az ott kiadott könyvei miatt, melyek között is talán legjelentősebb a *Cantionale*. Az énekgyűjtemény az egész magyar nyelvterület jelentős és referenciális kiadványává lett, egyetemessége olykor elfedi vagy másodrendűnek tekinti (helyi vagy rendi) sajátosságait, egyáltalán munkásságának lelkeségi vontakozásait. Erre vonatkozóan Benedek Fidél idézhetjük: „A Kájonival foglalkozó világi irodalom és kutatás regisztrálja működését. Tisztelettel adózik a rendkívüli teljesítménynek, de természetesen a maga szemével néz és lát. Nem érdeklí ennek alapforrása, a mély vallásosság.”¹ A szerző (1907–1979) nem érthette meg a tudományos kutatás terén bekövetkezett szemléletváltást, melynek eredménye a sokkal árnyaltabb és integráltabb képzőművészet a barokk kor egyházi irodalmáról. Jelen rövid tanulmány ennek a paradigmaváltásnak a szellemében kérdez rá a Benedek Fidél által megnevezett alapforrásra, nyilván ennek is csupán egy szűkebb komponensére: Kájoni Szent Ferenc-tiszteletére és az ezt illusztráló énekekre, amelyek egyébként Benedek Fidél szerint is reprezentatív kifejezői Kájoni lelkeségének.²

A *Cantionale* Assisi Szent Ferencen kívül természetesen más ferences szentek énekeit is tartalmazza, sőt egyéb ferences vonásokat is hordoz, más zenei kiadványaival együtt.³ Sajnálatos módon nem maradt fenn példány a ferences liturgia nyomait őrző nyomtatványból, amelyből talán fény derülhetne további részletekre: a *Calendarium in quo omnes sancti, breviarj Romani, Ordinis Fratrum Minorum, Regni Hungariae...* (Csíksomlyó, 1678) című nyomtatvány egyetlen példánya sem ismert. Maradnak tehát azok a szövegek, amelyek az énekeskönyvbe bekerültek. Nemcsak Szent Ferencről, hanem több más ferences szentéről szóló éneket is találunk,

¹ BENEDEK Fidél, *Csíksomlyó: Tanulmányok*, Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 2000 (Szent Bonaventura – Új sorozat, 22), 412–413.

² KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csík, 1676, 459–469. A megjelölt rész a Szent Ferencről és a ferences szentekről szóló énekeket tartalmazza.

³ Erre egy példa a ferencesek körében népszerű *Egészen szép vagy, Mária...* antifóna és más énekek legrégebbi dallamának a jelenléte a kiadványokban. Vö. RICHTER Pál, *A ferencesek zenéje a XVII–XVIII. században = A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba – Bp., PPKÉ BTK – METEM, 2005, 855.

általában a rendi hovatarozás megjelölésével (csak Pádúai Szent Antal neve után nincs ilyen megjegyzés). A konfesszorok között szerepel Sziénei Szent Bernardin (*De sancto Bernardino* és egy másik – *Alius* – ének), Pádúai Szent Antal (*De Sancto Antonio de Padua, Csudálatos Pádúai Szent Antalról*). A magyar nyelvű ének nem a latin fordítása. Közbeékelődik a kicsit más jellegű *In stigmatibus B. Pater Francisci* vesperás-himnusz, majd a tíz ünnepi Ferenc-himnusz következik (*In solemnitate Sancte Patris Francisci*), ezek közül csak az egyik, az utolsó magyar nyelvű.⁴ Szent Bonaventura is büszkélkedhet egy latin nyelvű prosával a kötetben.⁵ A ferences szüzeket Szent Klára,⁶ a szent özvegyeket Szent Erzsébet képviseli.⁷

A felsorolt énekek mind liturgikus tételek vagy ahhoz közelálló műfajok (egy hórásének is van közöttük), illetve a felsorolás alkalmával azt is nyugtázhattuk, hogy a közölt himnuszok és szekvenciák latin nyelvűek.⁸ Úgy tűnik, hogy a gyűjtemény tehát nem a nép szentiszteletét tartja szem előtt, de még Assisi Szent Ferenc tiszteletének terjesztését sem.

Az ünnepi éneksorozat a IX. Gergelynek tulajdonított *Proles de Coelo prodit* kezdetű I. vesperás-himnusszal kezdődik, majd Rainero Capocci de Viterbo laudes-himnuszával, a *Plaudite turbe pauperulával* folytatódik. A felsorolás módjáról érdemes megjegyezni, hogy érdekes módon a stigmatizáció ünnepére, pontosabban a II. vesperásra való invenciózus⁹ himnusz (Tommaso di Capua: *Deum morum dux minorum*) Szent Ferenc sebhelyeinek ünnepe címszó alatt található harmadikként (itt a laudes himnusza után, *De Sancto Patre Francisco. Hymnus tertius* címmel). A negyedik és az

⁴ KÁJONI, i. m., 468–469. Seraphicus Szent Ferenc confessorral Vitorum scabie Mundo sorbescente hórásének fordítása. Vö. Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek, írta HOLL Béla, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992, 469–470.

⁵ *Lauda Sion, hunc minorem...*, egy 1585–87-ben keletkezett ravennai prosagyűjteményből való, valószínűleg ferences szerző írta a *Lauda Sion Salvatore*... szekvencia mintájára, későbbi ferences misszálék tartalmazzák. L. Clemens BLUME, *Analecta Hymnica Medii Aevi LV. Thesaurus Hymnologici Prosarum. Die Sequenzen*, Leipzig, 1922, 116.

⁶ Egy magyar nyelvű ének, majd a rész vége fele két latin zsolozsmahimnusz. KÁJONI, i. m., 480–491.

⁷ Uo., 497–498.

⁸ Nyomtatásban előtte is csak egy magyar nyelvű ének jelent meg: *Szent Ferenc ünnepe, Krisztusnak eleven képe = Cantus catholici*, Kassa, 1674, 527–528.

⁹ A himnusz érdekessége abban áll, hogy más híres breviáriumi himnuszok felismerhető sorait tartalmazza: *Christe, Redemptor omnium...* (karácsonyi), *Exultent caelum laudibus...* (Szent János evangélista), *Aeterna Christi munera...* (Szent János evangélista), *Summae Deus clementiae...* (szombati matutinum, évközi idő), *Vexilla Regis prodeunt...* (a szenvedés ideje), *Iam lucis orto sidere...* (prima, ma hétfő II. és IV. hét), *Beata nobis gaudia...* (pünkösöd), *Ad coenam Agni providi...* (húsvéti idő). Vö. *Inno francescano Decus Morum, per i II Vespri delle Stimmate*, <http://www.cantualeantonianum.com/2008/09/inno-francescano-decus-morum-per-i-ii.html> (2017. január 15.)

ötödik himnusz Celanói Tamás nevéhez fűződik (*Sanctitatis nova signa, Fregit victor virtualis*). A hatodik és kilencedik himnusz forrásának nem akadunk a nyomára (a magyarra is lefordított hórásének forrását Holl Béla sem ismeri). A nyolcadik a párizsi, szép szekvenciáiról is híres *Missale Romanumból* való (Paris, 1526).¹⁰

A ferences rendházban, ahol az alapító szent napja nyilvánvalóan főünnepnek (solemnitas) számít, több breviáriumi himnusz és szekvencia is kéznél van. Kájoni a gyűjteményébe Julian von Spayer *Historia rhythmicá*ából, a ferences missalék számára kedves darabjait válogathatta be. A Ferenc-himnuszok és szekvenciák egyébként nemcsak a liturgikus könyvekből lehetnek ismerősek a csíksomlyói kolostorban, hanem más szövegek, prédikációk, olvasmányok révén is fontosakká válhattak a szerzetesek, így Kájoni számára is. Temesvári Pelbárt Szent Ferenc napjára írt prédikációja például bőségesen merít a fent említett liturgikus anyagból.¹¹ Csíksomlyón ismerhették ezt a szöveget, hiszen a késő középkori ferences prédikátor kötetei még a falba építtetést is túléltek.¹²

A himnuszok lefordítására már nem futotta – az időből vagy szándékból –, nem tudjuk, mi okból, de Kájoni és legtöbb rendtársa számára nagy valószínűséggel a latin énekek is kellőképpen megteremtették a spirituális kapcsolatot az alapító atyával, sőt valószínű, jobban, mint ha fordításokat készített volna.¹³

Az utókor a *Cantionalét* elsősorban magyar nyelvű énekei miatt szokta értékelni. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy a latin himnuszok iránti rokonszenv egy 17. századi szerzetes-zenész-gyűjtő (és talán énekszerző) részéről teljesen érthető. Még a himnuszokat bevezető cím is sokkal bensőségebb használatról árulkodik (*In Solemnitate*), mint a népénekszerűen felsorakoztatott *Szent Ferenc konfesszorról* jellegű felvezetés. A latin himnuszokhoz tartozó gregorián dallamok pedig messze jobban tükrözték azt a fajta áhítatot, amelyről Benedek Fidéi Kájoni kapcsán beszél: „Mind átzsongott több százra menő him-

¹⁰ Emil CHAVIN DE MALAN, *Histoire de Saint François d'Assis (1118–1226)*, Paris, Sagnier et Bray, 1845, 454.

¹¹ BERHIDAI Piusz, *Temesvári Pelbárt helye a ferences irodalmi hagyományban = Plaustrum seculi IV*, szerk. BÁRCZI Ildikó, Bp., 2006. http://sermones.elte.hu/?az=341tan_plaus_piusz#_ftnref19 (2017. január 14.)

¹² MUCKENHAUPT Erzsébet, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a*, Csíkszereda, 2009, 57–58.

¹³ Az 1719-es kiadásban és későbbi énekeskönyvekben bőven feltűnnek fordítások és magyar nyelvű Szent Ferenc-énekek. Vö. DÉKÁNY Vanda, *Assisi Szent Ferenc alakja a 17–18. századi magyar népénekekben és más kegyességi műfajokban = Régi magyar népénekek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 11), 69–110.

nusz a lelkén, ajkán, fogyhatatlan sorban. Babits Mihály a régi himnuszok fordításából közreadott kötetének *Amor Sanctus = Szent szerelem* címet adta. Hát ez a szent szerelem lángolt Kájoni szívében is.”¹⁴

Erre akkor láthatunk rá igazán, ha a *Cantionale* következő, 1719-es kiadásában (melyet nyilván már nem Kájoni szerkesztett) elolvassuk az egyik legsajátosabb éneket, a Szent Ferenc sebhelyeinek ünnepe I. vesperás-himnuszát (*Crucis Christi mons Alvernae*) és fordítását. *Krisztus keresztinek az Alvernum hegye...*¹⁵ Azon ének magyarul. [In stigmatibus B. Patris Francisci. Hymnus ad Vesperas.] Nota: Örülj dicsőséges szép Szűz. A fordítás tartalmilag hű, a szóhasználat, a képek, a szöveg üzenete ugyanaz. A négysoros, botladozó ritmusú vers viszont nem ugyanazt az ünnepélyességet és liturgikus atmoszférát kelti, mint a nagypénteken énekelt *Crux fidelis* dallamát előhívó hat soros gótikus szekvenciaforma. Nem beszélve az utolsó strófa nyelvi leleményéről, amelyet a magyar nyelvű szöveg későbbi fordításai is csak körülírásokkal tudnak érzékeltetni. A dallam és a két ünnep egymásba játszása azonban megtelhet ferences mélységű misztikával: *Collaudetur Crucifixus, / Tollens Mundi scelera, / Quem laudat concrucifixus, / Crucis ferens vulnera: / Franciscus prorsus innixus / Super Mundi foedera. A[men]*n.¹⁶

E rövidke áttekintés segítségével ráláthattunk tehát arra a valóságra, amelyet Benedek Fidél még hiányolt a Kájoni-kutatásokból, de amelyek már egyáltalán nincsenek elrejtve az árnyaltan és interdiszciplinárisan gondolkodó mai kutatók előtt, akik nemcsak Kájoni, hanem kortársai spiritualitását és szakmai teljesítményeit próbálják megismerni és ismertté tenni.

¹⁴ BENEDEK, *i. m.*, 145.

¹⁵ *Cantionale Catholicum*, szerk. BALÁS Ágoston, Csíksomlyó, 1719, 396.

¹⁶ KÁJONI, *i. m.*, 462.

FORGÓ ANDRÁS

Bibliaégetés Egerben?

*Néhány gondolat Komáromi Csipkés György Bibliájának sorsáról **

A 18. század a magyarországi cenzúra történetében is jelentős korszak, az addigi egyedi szabályozást felváltva ekkor épült ki ugyanis az a központi rendszer, amely a Magyarországra behozott és az itt nyomtatott könyvek ellenőrzését szolgálta. 1688-ban Széchényi György prímás és Esterházy Pál nádor javaslatára az uralkodó Szentiványi Márton jezsuita atyát bízta meg a könyvvizsgálattal, és így az elkövetkező évtizedekben a nagyszombati jezsuita kollégium lett a helyszíne a külföldről érkezett könyvek ellenőrzésének.¹ Szentiványi páter halála (1705) után a helyzet ismét bizonytalanná vált, mígnem III. Károly 1721. évi rendeletében a nagyszombati egyetemet bízta meg a könyvcenzúrával, tehát a feladatot ismét a jezsuita atyák kapták. Nem is maradt el a protestáns rendek tiltakozása, akik az 1715 óta működő vallásügyi bizottságban emelték fel szavukat a Társaság befolyása ellen.² Később az 1724-ben megszervezett Magyar Királyi Helytartótanács is bekapcsolódott a cenzúraügyek intézésébe, annak ellenére, hogy hivatalosan nem kapott erre megbízást. Egy 1726. évi rendelet különválasztotta az egyházi és a politikai tárgyú művek vizsgálatát: az előbbit (a trienti zsinat rendelkezésével összhangban) a területileg illetékes megyéspüspökhöz, az utóbbit pedig a vármegyei hatóságokhoz utalva. A politikailag kifogásolt műveket ezt követően a Helytartótanácshoz kellett felküldeni, ahol központi hivatal-

* Jelen dolgozat az alábbi tanulmány rövidített és új adatokkal kiegészített változata: FORGÓ András, *Die Anfänge des zentralen Zensurwesens in Ungarn und der Fall einer reformierten Bibelübersetzung = Kontrolle und Nutzung: Medien in geistlichen Gebieten Europas, 1680–1800*, hrsg. von Ludolf PELIZAEUS, Franz Stephan PELGEN, Frankfurt, Bern, Peter Lang Verlag, 2010, 179–201.

¹ SASHEGYI Oszkár, *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705)*, Magyar Könyvszemle, 1968/1, 1–13. A korabeli terminusokra való tekintettel a külföldről behozott könyvek vizsgálóját helyesen revizornak (librorum revisor), míg a Magyarországon nyomtatott kötetek ellenőrzőjét cenzornak nevezzük. L. SZÖRÉNYI László, *Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló*, Magyar Könyvszemle, 1979/1, 1–24.

² SASHEGYI Oszkár, *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725)*, Magyar Könyvszemle, 1969/4, 321–339.

nokok vizsgálták meg azok tartalmát.³ Ennek hatására meg is jelentek a könyvvizsgálók a jelentősebb magyar városokban: Pozsonyban, Nagyszombatban, Kassán, később Budán, Kolozsváron, Győrben és Sopronban. Ők jezsuita szerzetesek voltak, a rend befolyása tehát nem szűnt meg a cenzúra területén.⁴

Ezzel párhuzamosan a protestáns egyházak is kiépítették a maguk rendszerét a vallási tárgyú könyvek vizsgálatára, az állami hivataloktól függetlenül. Először csak a zsinati határozatok rendelkeztek a veszélyes tartalmú könyvek elleni fellépésről, később minden evangélikus és református egyházkerületben működtek cenzorok, akik szélsőséges esetben a könyvek elkobzásáról is rendelkezhetek.⁵ A katolikus szellemiségű központi cenzúra ellen pedig úgy próbáltak védekezni, hogy nem tüntették fel a kiadványon a nyomdát, vagy szándékosan hamis nyomtatási helyszínt szerepeltettek a köteteken. Így a szigorodó ellenőrzés dacára is biztosítani tudták a protestáns gyülekezetek számára a szükséges könyvellátást.⁶

A 18. századi cenzúra szigorával és felekezeti elfogultságával kapcsolatban rendre felbukkan Komáromi Csipkés György bibliafordításának esete. Az ügy egyúttal a katolikus egyházi és az állami cenzúra összefonódására is jó példa az állami szabályozás formálódásának időszakában. A történet jól ismert a szakirodalomban, ezért annak csak rövid összefoglalására szorítokozom. A debreceni református lelkészként tevékenykedő Komáromi Csipkés György az 1650-es évektől kezdve készítette el bibliafordítását. Ez valójában nem önálló munka, hanem sokkal inkább Károli Gáspár szövegének átdolgozása, amely a 17. század közepi beszélt nyelvet kívánta a fordításban érvényesíteni. Különösen a fejezetek előtti összefoglalók (summázások) térnek el jelentősen a *Károli Biblia* szövegétől. Ezekben ugyanis a fordító nemcsak összegezte, de magyarázta is a szövegrészeket. Már a 17. század végén születtek református zsinati határozatok Komáromi Csipkés György bibliafordításának kiadásáról, a háborús évtizedek azonban nem kedveztek a törekvésnek. 1714-ben

³ BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin, 1888, 20; SCHERMANN Egved, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Bp., Stephaneum, 1928, 19–23.

⁴ SZELESTEI N. László, *Könyvvizsgálás Mária Terézia korában = Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írtak barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2003, 331–341.

⁵ BALLAGI, *i. m.*, 11.

⁶ SZELESTEI N. László, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek)*, Magyar Könyvszemle, 1983/3, 292–304; UŐ, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon II. (Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években)*, Magyar Könyvszemle, 1991/4, 343–352.

Debrecen város tanácsa végre elrendelte a bibliafordítás kinyomtatását, és erre alkalmas külföldi nyomdát is keresett. A választás Samuel Luchtmann leideni nyomdájára esett.⁷

A leideni nyomda 1717-ben vagy 1718-ban el is végezte a munkát, összesen 4200 példányban készült el Komáromi Csipkés György *Bibliája*. Tizenkét ládában 2915 kötetet hajón Danzigba küldtek, innen pedig Lengyelországon keresztül a szárazföldre tette meg az utat a szállítmány a Duklai-hágóig, vagyis a magyar határig. A szállítmány átvételére Debrecen városa Maróthi György tanácstagot küldte, de ő csak egy harmincegy darabos csomagot tudott átvenni, a többi kötetet a szepesi kamara tisztségviselői lefoglalták.⁸ Mentségükre szóljon, hogy nemigen tehettek volna másként, mivel a beérkező könyveket korábban nem ellenőrizték, ezért a vizsgálat befejezéséig a szállítmányt fel kellett tartóztatni.⁹ Tulajdonképpen Maróthi szegte meg a törvényt azzal, hogy a könyvek vizsgálata előtt magához vett harmincegy kötetet. Debrecen városa ugyan korábban kérvényezte a szállítmány átvételét a Magyar Udvari Kancelláriától, ezt azonban csak azzal a kikötéssel kapta meg, hogy a könyveket ellenőriztetni kell. Területileg illetékes ordináriusként ezt a feladatot Erdődy Gábor egri püspöknek kellett elvégeznie, aki a ládákat Kassára szállíttatta, és a vizsgálatot az ottani jezsuitákat bízta meg. Ez pedig már előrevetítette az ügy kimenetelét.

A derék jezsuita atyák ugyanis hitbuzgalmuktól vezérelve mindent elkövettek annak érdekében, hogy megakadályozzák újabb protestáns *Biblia* terjesztését. Komáromi Csipkés György bibliafordítását összevetették a *Hanau-i Bibliával* (a *Károli Biblia* második, Szenci Molnár Albert által javított kiadásával), valamint a Vulgatával és más fordításokkal is. Nem túl meglepő módon számos eltérést találtak Komáromi Csipkés fordítása és a többi bibliafordítás, így a *Károli Biblia* között. Komáromi Csipkés Györgynek ugyanis, mint láttuk, kifejezetten az volt a célja, hogy változtasson a korábbi szövegen. Összesen hatszáznál is több hibát találtak a fordításban, amelyek egy részét kifejezetten veszélyesnek tartották. Ezután hosszú huzavona következett, amelyben az uralkodó, a kancellária és a pesti vallásügyi bizottság is részt vett, de nem sikerült mindenki számára megnyugtató megoldást találni, így a könyveket nem

⁷ MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György: egyháztörténeti értekezés*, Bp., Református Sajtóiroda, 1990, 135–173.

⁸ FÖLDEVÁRY László, *Komáromi Csipkés György és Bibliája*, Protestáns Szemle, 1891, 515–531; FEKETE Csaba, *Komáromi Csipkés György Bibliájához: helyesbítés*, Magyar Könyvszemle, 2008/4, 439–443.

⁹ Vö. SASHEGYI Oszkár, *A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe*, Magyar Könyvszemle, 1974/1–2, 40–55, itt: 46.

szolgáltatták ki a debrecenieknek. Csak 1789-ben jutottak a bibliafordítás újabb példányaihoz, de ezek sem az elkobzott szállítmányból származtak, hanem a leideni nyomdában maradt kötetekből.¹⁰

Az elkobzott példányok sorsáról először Ember Pál református egyháztörténetében olvashatunk. Mivel azonban a mű 1728-ben jelent meg, ezért csak az elkobzás tényéről tudósít, valamint azokról a hiábavaló erőfeszítésekről, amelyeket Debrecen város tanácsa tett a példányok visszaszerzése érdekében.¹¹ Ráby Mátyás 1797-ben megjelent önéletírásában azonban már említést tesz arról, hogy az elkobzott három-ezer kötet nagy részét a megyéspüspök parancsára az egri piacon elégették.¹² De a kötetek sorsáról nem csak történeti munkák tanúskodnak. Az 1791. évi budai református zsinat alkalmából Vay József, a hétszemélyes tábla bírója feljegyezte, hogy az egri protestánsok között az a hír járja, miszerint a *Biblia* köteteit Egerbe szállították, és ott 1754-ben, Szent Imre herceg emléknapiján, november 5-én elégették. E procedura alatt az egyik könyv egy darabját felkapta a szél, amelyen ez a szentírási részlet volt olvasható: „És ha valaki elvejend e könyv prófétálásának beszédiből, az Isten annak részét eltörli az életnek könyvéből és a szent városból.” (Jel 22,19) A könyv táblája a megmaradt szövegrésszel állítólag sokáig megtalálható volt a debreceni kollégium könyvtárában, itt már azzal a bejegyzéssel, hogy „a minden szentek könyve minden szentek napján égettetett meg”.¹³ Tehát eszerint az égetés nem november 5-én, hanem már 1-jén megtörtént. Egy évvel korábról is találunk egy utalást Komáromi Csipkés György *Bibliájáról*, az országgyűléssel összefüggésben. A katolikus klérus ugyanis ekkor ismét hevesen ellenezte a protestánsok vallásgyakorlatának biztosítását, ezt pedig az egyik névtelen, Szirmay Antalhoz köthető híres röpírat így kommentálta: „Bizony talám azért esik ez nékiek nehezen, hogy ennek utána az ő Bibliáikat – mint Barkóczy Ferenc püspök alatt Egerben történt – többé szabadon

¹⁰ FÖLDVÁRY, *i. m.*, 515–531.

¹¹ *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania inter perpetua certamina et afflictiones a primordiis praecipue repurgatorum Sacrorum ad recentiora tempora per Dei gratiam conservatae: Ex monumentis fide dignissimis a Viro quondam doctissimo magnam partem congesta; nunc autem accessionibus multis locupletata et hoc ordine concinnata, Frid. Adolpho Lampe, SS. Th. D. E; et Hist. Eccles. in Academia Ultrajectina hactenus Prof. Ordin.*, Trajecti ad Rhenum, 1728, 533–535.

¹² „Im Jahre 1723 wurden nicht allein bei dreitausend Exemplaren ungarischer Bibeln als Contrabande weggenommen, sondern der Bischof von Erlau ließ deren sogar eine große Menge auf öffentlichem Marckte verbrennen.” *Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Österreich, oder actenmäßige Geschichte des wegen Toleranz und Menschlichkeit in unsern Tagen schrecklich verfolgten ungrischen Edlen Matthias Raby von Raba und Mura. Von ihm selbst beschrieben*, Straßburg, im fünften Jahr der Republik (1797), I, 119.

¹³ FÖLDVÁRY, *i. m.*, 530.

nem égettethetik.”¹⁴ Ez tehát a könyvégetést ismét a század közepére, Barkóczy Ferenc egri püspöki működésének (1744–1761) idejére teszi.

Miután 1789-ben Leidenből Debrecenbe érkeztek a megmaradt kötetek, a debreceni református gyülekezet jegyzőkönyvébe is feljegyezték az égetést, itt azonban nem Barkóczy Ferencet, hanem Erdődy Gábort nevezték meg a procedúra elrendelőjeként. A leideni egyetem könyvtárában pedig szintén található egy feljegyzés a történetről, eszerint az Egerbe vitt példányokat Foglár György püspöki helynök házában helyezték el. Foglár halála (1754) után Barkóczy püspök palotája udvarára szállította a könyveket, ahol letépték róluk a kötéstáblákat, majd elégették azokat. A táblákból néhányat magukhoz vettek a helyi protestánsok, ezekből vitt el kettőt egy lelkész a debreceni kollégium könyvtárába. Itt is mindenszentek ünnepe szerepel a könyvégetés dátumaként, ami nem csoda. A leideni forrás ugyanis saját elbeszélése szerint az egyik debreceni kötéstáblára feljegyzett, már említett szöveg másolata, amelyet 1758. július 1-jén írt fel Hajnal István könyvtári prefektus. A *Komáromi Biblia* egy másik, Sárospatakon fennmaradt példánya pedig a következő feljegyzést tartalmazza: „Est haec tabula unius e Bibliis, Quae Agriae ante Templum Chatedrale iussu Excell. Dom. Episcopi Franc. Barkoczy ad 5000 (quingues mille) combusta sunt. Anni millesimi septingentesimi quinq[ua]gesimi quarti Meinsis die fatali, A[nn]o MDCCLIV.”¹⁵ Eszerint tehát ötezer példányt égettek el Egerben 1754-ben, azon a végzetes napon (amelyet azonban nem nevez meg).

Az imént idézett források szerint tehát az elkobzott példányokat Egerben elégették, az elbeszélte történetek pedig két kivétellel Barkóczy Ferenc püspököt nevezik meg az égetés elrendelőjének, aki 1754 novemberében, mindenszentek napján, tehát 1-jén vagy Szent Imre herceg emléknapján, tehát 5-én adott parancsot a kötetek megsemmisítésére. Erdődy érintettségét két további forrás is cáfolni látszik. Georg Cornelius Driesch, Esterházy Imre hercegprímás titkára egyik levelében említi, hogy amikor egy alkalommal Jeszenák Pállal utazott, Jeszenák Erdődyt a protestánsok jótévőjének nevezte, és ezt azzal indokolta, hogy magától a püspöktől kapott száz példányt a Komáromi Csipkés-féle *Biblia* lefoglalt köteteiből.¹⁶ Bahil Mátyás eperjesi

¹⁴ [SZIRMAY Antal], *Harminc két okok, melyeket azon világi katolikusok, kik az 1790-ben 30-dik novemberben kalocsai érseknél tartott gyülekezet végzésére reá nem állottak, kinek-kinek itéleti alá terjesztettek 1790. esztendőnek 12. havában*, [h. n.], 1790, 23.

¹⁵ MÁRKUS, *i. m.*, 179–186.

¹⁶ SZELESTEI N. László, *Gerhard Cornelius Driesch, Bél Mátyás és Esterházy Imre = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok*, szerk. Sz. N. L., Bp., SZENAL, 2006, 85–107.

lelkész feljegyzései is arról tanúskodnak, hogy a lefoglalt példányok 1747-ben még a kassai jezsuita kollégium pincéjében voltak, használhatatlan állapotban.¹⁷

Így nem meglepő módon a szakirodalomban is a Barkóczy-féle egri égetés terjedt el, Komáromi Csipkés György *Bibliája* hasonló kiadásának előszavában Ötvös László is így adja elő az eseményeket.¹⁸ Az esettel összefüggésben azonban az egri katolikus intézményekhez köthető forrásokat eddig tudomásom szerint senki nem vizsgálta, pedig ezek is fontosak lehetnek az események rekonstrukciójához. 1754 novemberében, éppen Szent Imre herceg emléknapiján ugyanis nagy ünnepség zajlott Egerben: az új szeminárium megnyitóját. Az egri egyházmegye protocolluma részletesen be is számol az eseményekről. Eszerint Barkóczy püspök 9 órakor prédikációt tartott a székesegyházban, amely során a lutheránus és kálvinista „pestisre” is kitért. Ezután hálaadó szentmisét mondott, majd négy új professzort nevezett ki. Ezt követően újabb beszédek következtek és egy százötven főre terített ünnepi ebéd. A jeles eseményt esti díszkivilágítás és lakoma zárta.¹⁹ Az egri ferencesek diáriuma szintén beszámol a történetekről, bár kevésbé részletesen.²⁰ Az egri jezsuiták ugyan egy árva szóval sem említik az ünnepséget,²¹ ez azonban nem meglepő, hiszen az új szemináriummal Barkóczy éppen a jezsuita atyákat szorította ki az egri egyházmegye papneveléséből.²² Könyvégetésről azonban egyformán hallgat mind az egyházmegye protocolluma, mind pedig a ferences diárium és a jezsuita historia domus. November 1-jei dátummal sem találunk egyik forrásban sem könyvégetésről szóló bejegyzést. Sem Barkóczynak, sem a ferences vagy jezsuita atyáknak nem állhatott érdekükben a könyvek elégetésének elhallgatása, a püspökről ráadásul tudjuk, hogy többször tevélegesen is fellépett az egyházmegyében élő protestáns lakossággal szemben.²³

¹⁷ SZIMONIDESZ Lajos, *„debreceni biblia” vizsgontagságai és elnyomása*, Egyháztörténet, 1945, 65–92, itt: 88.

¹⁸ ÖTVÖS László, *A debreceni Bibliáról* = [KOMÁROMI CSIPKÉS György], *Magyar Biblia, avagy az Ó- és Újtestamentum könyveiből álló teljes Szentírás a magyar nyelven*, 1685 [Leiden, 1718!], a hasonló kiadást gond. ÖTVÖS László, Debrecen, Vizsolyi Alapítvány Kuratóriuma, 2000, 1497–1501.

¹⁹ Egri Főegyházmegyei Levéltár, *Protocollum Episcopale Agriense*, 1754, 803–827.

²⁰ *Az egri ferences kolostor diáriuma (1745–1867)*, pag. 91–92, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mikrofilmtár, 31224. sz. tekercs.

²¹ *Historia Domus Agriensis Societatis Jesu (1687–1772)*, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mikrofilmtár, 20018. sz. tekercs.

²² SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 411–413.

²³ *Uo.*, 410–411.

Ha ehhez hozzávesszük a *Biblia* köteteinek elégetéséről szóló források megbízhatóságának kérdésségét, akkor még inkább elbizonytalanodunk a történet hitelességét illetően. Ráby Mátýásról a történeti kutatás bebizonyította, hogy távol állt Jókai Mór regényének romantikus alakjától, önéletírását semmiképpen sem tarthatjuk szavahihető dokumentumnak.²⁴ Ráadásul az eset kapcsán nyilvánvalóan csak szóbeszédre hivatkozik. Ugyanígy Vay József is, az általa feljegyezt történetben pedig az épen maradt szentírási szakasz szövege nem Komáromi Csipkés György *Bibliájából* való.²⁵ A sárospataki bejegyzés, mint láttuk, nem tartalmaz pontos keltezés, ráadásul ötezer kötet elégetéséről ad hírt, holott ennyi példány összesen nem is készült a leideni nyomdában. A debreceni bejegyzés pedig, mint már szó volt róla, csak átiratban maradt meg a leideni egyetem könyvtárában.

Könnyen elképzelhető tehát, hogy valójában nem volt Egerben nagyszabású, több ezer kötetre rúgó könyvégetés, csak a történeti emlékezet színezte ki az elkobzás utáni eseményeket. A *Biblia* elégetésének toposza jól egybecseng a protestáns teológusok azon vádjával, amely szerint a katolikus tanítás előbbre helyezi az egyházi hagyományt Isten igéjénél, és a vallásgyakorlat a tettek szintjén is szembe megy a krisztusi tanítással.

Bizony nem csak felbonták a Jézus Krisztus testamentumát, hanem mint valami pribéket, avagy martalócot, tűzre is szentenciázták, s meg is fűtteték az Istennek szent könyvét több hasznos könyvekkel együtt, amint erről a méltóságos s örök emlékezetű Rákóczi fejedelmek Bibliájának hamva a Pataki várban bizonyosság

– fogalmazódott meg a kemény vád már Sámbar Mátýás jezsuita misszionárius (1628–1685) tevékenysége kapcsán, aki nem is tudta lemosni magáról a „bibliasütető” gúnynevet. Nyilván nem független ettől az a tény, hogy Sámbar az 1660-as években Kassán bibliikumot oktatott, valamint hogy ő is a *Szentírás*tól való eltévelyedéssel vádolta protestáns vitapartnereit.²⁶ Az sem csoda, hogy Komáromi Csipkés György *Bibliájának* elégetésével Barkóczy püspököt vádolja a protestáns egyháztörténet-írás. Barkóczy egri püspöki tevékenysége alatt minden lehetőséget megragadott az egyházmegyéje területén élő nem katolikus lakosság életének megkeresésére.

²⁴ HAJDU Lajos, *Forradalmár vagy szerencselovag: nyomozati jelentés a Ráby-ügyről*, Bp., Magvető, 1984.

²⁵ SZIMONIDESZ, *i. m.*, 89.

²⁶ GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2014 (doktori disszertáció), 51–72, 135–138. Ezúton köszönöm Heltai Jánosnak, hogy a dolgozatra felhívta a figyelmemet, valamint a szerzőnek, hogy a szöveget rendelkezésemre bocsátotta.

Elég itt csak a Nyíregyházán élő szlovák evangélikus telepesek ügyére gondolnunk, akiket a katolikus földbirtokos, Károlyi Ferenc gróf határozott fellépése ellenére is hosszú időn keresztül korlátozott vallásuk gyakorlásában, és csak az udvar közbenjárására sikerült kompromisszumos megoldást találni a helyzetükre.²⁷

Komáromi Csipkés György *Bibliájának* sorsán persze nem sokat változtat, hogy az elkobzott példányok a tűzben lelték pusztulásukat, vagy az egri jezsuita kollégium pincéjében rothadtak szét több évtizedes tárolásuk során.²⁸ Erdődy püspök és a jezsuita könyvvizsgálók elérték valódi céljukat: a kötetek nem jutottak el a debreceni gyülekezethez. A Komáromi Csipkés György *Bibliájához* hasonló esetek pedig arra készítették III. Károlyt és különösen Mária Teréziát, hogy fokozatosan kivegye a katolikus egyház ellenőrzése alól a központi cenzúrát, és azt egyre inkább az állam ellenőrzése alá vonja. Így a század második felének katolikus szerzetesei már arról panaszkodtak, hogy csak a korszellemmel, vagyis a felvilágosodással összecsengő művek jutnak át a határon, az annak akármilyen csekély mértékben ellentmondó kiadványokat azonnal elkobozzák.²⁹

²⁷ ÉBLE Gábor, *Károlyi Ferenc gróf gazdasági tevékenységéből, II: Nyíregyháza újraelapítása*, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1897/1–4, 145–167; 241–252; 269–284.

²⁸ Vö. SZIMONIDESZ, *i. m.*, 88–90 megállapításaival.

²⁹ MOLNÁR Antal, *A török kori Kecskemét ferences krónikása: Blabó Vince (1725–1785)*, Cumania, 2002/18, 181–205, itt: 185.

GÁBOR CSILLA

Keresztény tökéletesség és lelki képességek

Lelkiségi traktátus (részlet) az elmélkedésről Illyés András fordításában

Alonso Rodríguez (1526–1616) spanyol jezsuita Loyolai Ignác követőinek második nemzedékéhez tartozott. Fő műve az eredetileg spanyolul írt, később számos nyelvre lefordított aszketikai traktátusa (*Ejercicio de perfección y virtudes cristianas*, 1609). Rodríguez több éven át működött a jezsuita novíciusok mestereként, kompendiuma azonban nem csupán az újoncok, hanem különféle spanyolországi jezsuita közösségek előtt tartott exhortációiból állt össze három vaskos kötetűvé. Sikere Európa-szerte azonnali volt és átütő – ezt bizonyítja fordításainak nagy száma –, John W. O'Malley szerint egyszerűségének, átfogó tematikájának és annak köszönhetően, hogy elkerülte vitatott teológiai témák tárgyalását.¹ Magyar nyelvterületre természetesen a jezsuitáknak köszönhetően került el, könyvtártörténeti adatok alapján a magyarországi jezsuita könyvtárakban különféle nyelveken volt hozzáférhető: Kassán több példányban, a latin mellett németül és csehül; Pozsonyban német és cseh fordításban, Turócon szláv (a kiadás helyét figyelembe véve szintén cseh) változatban.²

A művet részenként Illyés András fordította magyarra a 17–18. század fordulóján.³ A fordító előljáró beszéde a munka első részében, nemkülönben a címiratok, említést tesznek még francia, olasz és latin⁴ változatról is, maga pedig saját bevallása szerint e két utóbbi felhasználásával dolgozik, „mert olaszból és deákból sokkal jobban, és könnyebben lőtt a fordítás, hogysen magán akármelyikből lehetett volna: mert ahol egyikben homályos értelem volt, világoson volt a másikban; mindazáltal

¹ John W. O'MALLEY, *Early Jesuit Spirituality: Spain and Italy* = J. W. O'M., *Saints or Devils Incarnate? Studies in Jesuit History*, Leiden, Brill, 2013, 121–145, itt: 131–133.

² Részletek: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, s. a. r. FARKAS GÁBOR, MONOK ISTVÁN, POZSÁR ANNAMÁRIA, VARGA ANDRÁS, Szeged, 1990, 68, 83, 86, 115, 208, 216, 218, 251.

³ ILLYÉS ANDRÁS (ford.), *A keresztényi jóságos cselekedeteknek és a tekéleteségnek gyakorlatossága, mely a Jézus Társaságabeli tisztelendő Rodericus Alfonsus spanyol pap által spanyolul megírattott*, I–III, Nagyszombat, 1688, 1701, 1708. (RMK I 1370, 1639, 1753.)

⁴ A kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományában található egy latin nyelvű kiadás, amelyet többek között egy-egy szakszó ellenőrzése során forgathatunk haszonnal: RODERICIUS VALISOLETANUS (Alphonsus), *Exercitium perfectionis et virtutum christianarum*, Coloniae Agrippinae, 1657, I–III.

inkább követtem az olasz autort a szóknak, vagy igiknek folyására nézve”.⁵ A filológia humanista alapelveinek e nagyvonalúnak látszó semmibevétele (vagyis az eredeti forrás mellőzése) valójában a praktikus szempont primátusával jelent egyet: ez pedig nem más, mint lelki olvasmány biztosítása a latint nem ismerő magyar olvasók számára. Érdeemes még az előljáró beszéd egy megjegyzésére odafigyelnünk: a zárómondat jókívánsága olvasókra és hallgatókra utal („akik olvassák, vagy olvastatni hallják”):⁶ a lehetséges címzettek körét tehát tágabban értelmezhetjük, mint amit maga a fordító megjelöl: „a szerzetes házi-népek”,⁷ közelebbről is nevesítve őket a második kötet ajánlásában: „legfőképpen Magyarország kalastromiban Istennek híven szolgáló szüzek, akiknek lelki vigasztalásokra és hasznokra magyar nyelvre (amint régen kívánták, és óhajtották) fordítottatott ez az aszketikus könyv”.⁸ E második ajánlás a második rész kiadását támogató Esterházy Pál grófot szólítja meg: nemcsak mint ország-világ előtt ismert bőkezű mecénást és felelős politikust, hanem mint szabad idejét írással és olvasással töltő országnagyot aposztrofálja. És hogy az indoklás teljesebb legyen, a kegyes olvasóhoz intézett előszóban arról is beszél, hogy

főképpen ez a második rész igen alkalmaztatott a világi emberekhez, kik valószínűleg kívánják az Istent szolgálni. Mivelhogy ha jól meggondoljuk, ezeknek elsőbben mint szorgalmatos szántó embereknek jól fel kell szántani, és megtörni az ők szívöknek belső indulatjoknak, és rendetlen kívánságoknak megoldóklésével: megzabolásván kiváltképpen a nyelvet, és a több érzékenységeket; és megalásván magát az Isten színe előtt, hogy a jó magból, mely abba vetetik, a jó cselekedeteknek kívánatos gyümölcsét nyerhesse [...].⁹

Ha mindehhez még hozzávesszük a fordítás létrejöttének körülményeire vonatkozó jelzést, hogy tudniillik egy jezsuita páter, Vid László ajánlásának eleget téve fordította magyarra e munkát,¹⁰ akkor újabb adalékot nyerhetünk a trentói zsinatnak a világiak vallási képzésére vonatkozó dekrétuma magyarországi megvalósulásáról éppúgy, mint azokról a jezsuita rendi törekvésekről, amelyek összekapcsolták e dekrétum megvalósításának elősegítését saját irodalmi tevékenységük népszerűsítésével.

A részenként nyolc tractatusra, azon belül pedig caputokra osztott aszketikai enciklopédia rendjében nem könnyű valamiféle tervszerűséget felfedezni. Ha az első

⁵ ILLYÉS, *i. m.*, I, *2v.

⁶ *Uo.*

⁷ *Uo.*

⁸ ILLYÉS, *i. m.*, II, *5r.

⁹ *Uo.*

¹⁰ ILLYÉS, *i. m.*, I, *2r.

rész főbb témái a becsület, jóakarát a lelki előmenetelre szolgáló dolgok köré szerveződnek, és többek között értekeznek a helyes „atyafiúi szeretet” kritériumairól, az imádságról, Isten jelen voltáról, akkor a második részben például a szerénységről, hallgatásról, az alázat cselekedeteiről, kísértésekről, újra az atyafiúi rendetlen szeretetről vagy a szomorúságról és örömről olvasható egy-egy hosszabb fejezet. A témákban nem egyértelmű a lelki élet haladási irányára utaló fokozatosság, vagy a szerzetesi életben való elmélyülés nyomon követése. Egyedül a harmadik rész kivétel némileg e tekintetben, itt ugyanis speciális (jezsuita) szerzetesi témákat vesz sorra, kezdve a Jézus Társasága célkitűzéseivel és eszközeivel, majd folytatja a szerzetesi fogadalmak Szent Ignác-i szellemében való tárgyalásával. Talán ezért is van, hogy a mai kutatás meglehetősen ambivalenciával viszonyul e munkához: egyfelől az imádság magasabb formáit, a szellemek megkülönböztetésének ignáci módszereit magyarázó és aktualizáló jellege okán a jézustársasági szellemiség hiteles közvetítőjeként értékeli; a kontemplativitásnak a küldetésteljesítés rovására történő túlhangsúlyozása miatt azonban (ami tulajdonképpen a szolgálat szempontjainak elhanyagolását, elhallgatását jelenti) az eredeti ignáci szellemtől való elkülönöződés dokumentumaként bírálja, a spiritualitás eklektikus és felszínes összegzésének látja.¹¹

A továbbiakban az első rész V. traktátusára pillantunk rá igen röviden: ennek témája a tágran értelmezett – tehát az elmélkedést is magában foglaló – imádság. A kompendium-jelleg itt is szembeötlő. Ennek elsődleges felméréséhez elegendő egy pillantást vetnünk a lapszálon feljegyzett hivatkozásokra: az egyházatyák mellett a középkor tekintélyes teológusainak névsora olvasható itt Aquinói Tamástól Bonaventurán át a rengeteg Clairvaux-i Szent Bernát-hivatkozásig (ezek elég nagy hányada pszeudo-bernáti szöveg); gyakoriak a misztikusokra (például Tauler, még gyakrabban Johannes Gerson) vagy a devotio moderna képviselőire (Kempis) tett utalások, akárcsak a Szent Benedekre, ennek kapcsán pedig a lectio diviná-ra, illetőleg a flamand bencés Ludovicus Blosiusra való hivatkozások. Louis de Blois (1506–1566) művei már a jezsuiták első nemzedékének kedvelt lelki olvasmányai voltak, így érthető, hogy kezdettől kötelező olvasmányként szerepeltek a rend novíciusainak képzési tervében.¹² Az auctoritasokon túl azután a lelkiségi hagyomány más közhelyei is említésre kerülnek: például a misztika három útja (via purgativa, illuminativa, unitiva)

¹¹ O'MALLEY, *i. m.*, 133.

¹² Vö. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979, 85.

– ezt annak rendje és módja szerint (Pseudo-)Dionysziosz Areopagitészig hivatkozva visszafele az időben¹³ –, vagy a mélyebb imádságot megelőző kötelező „mortificatio”, korabeli magyar terminussal „megöklés” részletezése,¹⁴ vagy akár az elmélkedés „közönséges” és „kiváltképpen való” útja közötti ugyancsak hagyományos különbségtétel hangsúlyozása.¹⁵

Persze az öndefiníciók szintjén a jezsuita jelleg öntudatos hangsúlyozása nem kevésbé szembeötlő. Ebben az összefüggésben „a mi Szent Ignác atyánknak Ignatius lelkigyakorlatosságának” könyvére utal,¹⁶ és arra, hogy „a lélek három hatalmát kell gyakorlanunk, úgymint az emlékezetet, értelmet és akaratot.”¹⁷ És ha valami, akkor éppen a megtanulható – a patrisztika és a skolasztika által is részletesen tárgyalt lelki képességekre (potentia animae) alapozott – elmélkedés a módszeresen kidolgozott témák közé tartozik. Eszerint az emlékezet az értelem elé adja az elmélkedés tárgyát, és „mindjárt be kell abba menni az értelemnek okoskodván, elmélkedvén, és megdölgvén a dolgokat”, majd azután „mindjárt a mi akaratunk jó indulatának, és kívánságának kell következni. És ez harmadik dolog, amint mondtuk, kiváltképpen való, és a gyümölcs, melyet az imádságból ki kell hoznunk.”¹⁸

Az akaratú döntést megalapozó értelmi megfontolás jelentősége e szövegrész alapján nem szorul bizonyításra; továbbmenve, természetszerű következmény az is, amit ezután olvashatunk: „az imádság nem áll az édességekben és gyönyörűségekben, melyeket néha magunkban éreznünk; hanem a cselekedetekben, melyeket a lelkünknek hatalmival cselekeszünk.”¹⁹ Az érzelmek – még a kegyes, jámbor érzések is – jelentéktelenné lesznek tehát ebben a voluntarisztikus rendszerben. Ennek megfelelően hangsúlyozza, hogy az imádság nem cél, hanem eszköz,²⁰ a cél pedig az imádságból táplálkozó cselekedet.²¹ E helyen nem térhetünk ki arra, hogy ebben mekkora a „vita activa” kora újkori felértékelődésének szerepe. Azt azonban nem

¹³ Az imádságnak három részében a „szent atyák” mind egyetértenek, „ama három rész, vagy három módját magyarázzák, ama három utak szerint, melyeket tisztítónak, világosítónak és egyesítőnek híják, mely tudományt Areopagita Sz. Dienes tanított.” (ILLYÉS, *i. m.*, I, 276.)

¹⁴ *Uo.*, 275.

¹⁵ *Uo.*, 267.

¹⁶ *Uo.*, 277.

¹⁷ *Uo.*, 278.

¹⁸ *Uo.*, 320.

¹⁹ *Uo.*, 320.

²⁰ „[...] az imádságot nem úgy kell vennünk mint véget, hanem mint eszközt a mi előmenetelünkre és tökéletességünkre [...]” (*Uo.*, 298.)

²¹ „[...] a mi imádságunknak cselekedőnek kell lenni, az az a cselekedetre igazítottnak.” (*Uo.*, 311.)

árt röviden szóvá tennünk, hogy bármilyen szisztematikus tanítást adjon is az imádság mibenlétéről és végzésének ajánlott módozatairól, óva int a tettetéstől és „mesterségtől”, ezzel némiképp fel is függesztve az ajánlott módszertant.²²

Végezetül (sok későbbi értelmezéstől eltérően) az új spiritualitásnak éppenséggel nem az újdonságát, hanem a tradícióba ágyazottságát hangsúlyozza, ekképpen: „nem magán való, se csalárdságra ejtő találmányi nincsenek néki, amint vannak némely imádságoknak, hanem közönséges mód, melyet a régi atyák igen gyakorlottak, és igen illendő az emberi természethez.”²³

²²„[...] az imádságban semmi tettetést, se mesterséget ne mutassunk” (*Uo.*, 324), illetve középkorra visszautalva, a saját negyven éves imatapasztalatát összegző Gersont idézve: „minden szorgalmatossággal, amint lehetett, imádkozni való mesterséget igyekeztem megtanolni, és nem találtam jobb és rövidebb eszközt jó imádságot tenni, minthogy magamat az Isten eleiben helyeztettem”. (*Uo.*, 325.)

²³ *Uo.*, 278.

GYULAI ÉVA

*Mikoviny Sámuel rézmetszete a diósgyőri várról
Aszalay Ferenc rajza alapján (1730 k.)*

Tudtán és akaratán kívül Szelestei Nagy László indított el kutatói pályámon, amikor ugyanis fiatal muzeológusként Bél Mátyás kéziratos corpusának általa szerkesztett katalógusában¹ megláttam Aszalay Ferenc 1719-ben készült rajzát a diósgyőri várról, a Bél Mátyáshoz írt kísérőlevél részletével együtt,² azonnal felkeltette érdeklődésemet nemcsak az ábrázolás, hanem, és főként, a szerzője, a történeti kutatás számára addig ismeretlen miskolci nemes. Így 1991-ben közöltem a rajzot és a latin levél magyar fordítását, illetve a diósgyőri vár leírását latinul és magyarul,³ ugyanakkor megkezdtem Aszalay Ferencsel kapcsolatos kutatásaimat.⁴ Hogy a Rákóczi-kutatásban is jó-részt ismeretlen Aszalay Ferenc életútját és politikai pályáját viszonylag részletesen

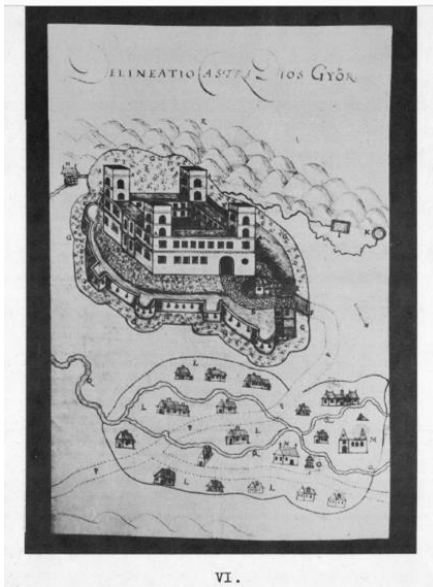
¹ SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa*, Bp., MTA Könyvtára, 1984.

² 7. sz. [Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, Batthyány-gyűjtemény, Categoria I. Jura et praerogativa regiae maiestatis] Rex. II.h.27. Franciscus ASZALAY, *Delineatio castris Diós-Győr, cum brevi ejusdem historico-topographica descriptione: Litterae Francisci Aszalay ad Matthiam Belium*, Posenii, 14. Nov. 1719. Autogr. Egy egész oldalas tollrajz a várról és környékéről: 340 x 220 mm és egy levél: 210 x 170 mm. SZELESTEI N., *Bél Mátyás kéziratos... , i. m.*, 7, KÉPEK VII–VIII (308–309).

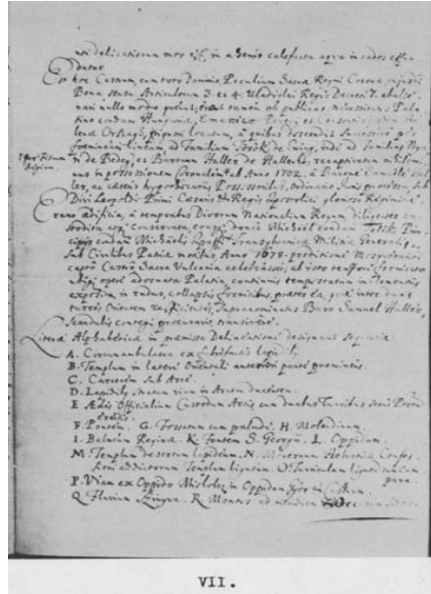
³ GYULAI ÉVA, *A diósgyőri vár és környékének ábrázolása 1719-ből Bél Mátyás kéziratos hagyatékában: Aszalay Ferenc – Adatok a nemesi értelmiség művelődéstörténetéhez*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1991, 139–150.

⁴ GYULAI ÉVA, *Egy borsodi nemes Rákóczi oldalán – Aszalay Ferenc (1674–1729) udvari szekretárius életútja = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa: Tanulmányok a szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, MNM Rákóczi Múzeuma, 2003 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 46), II, 7–79; UÓ, *Rákóczi titkára, Aszalay Ferenc feleségének levele a lengyelországi bujdosás kezdetén (1711)*, Szülőföldünk, 2003, 50–54; UÓ, *Aszalay Ferenc a kuruc állam kancelláriáján = A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kisbont és Zemplén megyékből: 1703–1704*, összeáll. BÁNKÚTI Imre, szerk. DOBROSSY István, Miskolc, Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Fejlesztési Ügynökség, 2004, 39–62; UÓ, *Aszalay Ferenc, Rákóczi udvari szekretáriusa lengyelországi bujdosása: 1711. február–szeptember = Povstanie Františka Rákócziho 1703–1711 (v novšom priblížení): Rákóczi-szabadságharc 1703–1711 (újabb megközelítésben)*, ed. Peter KÓNYA, Prešov, Prešovská univerzita, 2005 (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis), 256–265; UÓ, *Aszalay Ferenc, Rákóczi egykori szekretáriusa végrendelete és hagyatéki leltára (Miskolc 1728–1729)*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 2008, 367–399; UÓ, *Család – vármegye – egyház: Aszalay Ferenc karrierje és életstratégiája a Rákóczi-szabadságharc után*, Századok, 2012, 937–960.

sikerült feltárnom, nem csekély részben köszönhető Nagy László inspiráló forráskatalógusának.

VI.

VII.

1–2. Aszalay Ferenc rajza és Bél Mátyásból írt levele Szelestei Nagy László Bél-katalógusában (SZELESTEI N., *Bél Mátyás kézíratos...*, i. m., 7, KÉPEK VI–VII alapján)

Szelestei Nagy László 1993-ban közreadta Aszalay Ferenc latin levelének szövegét, a diósgyőri várról és mezővárosról készült rajz másolatával együtt,⁵ így katalógusával (1984), Gyulai Éva fordításával (1991) és ugyancsak Szelestei N. László latin forrásközlésével (1993) egy bő évtized alatt háromszor is megjelent nyomtatásban Aszalay Diósgyőr-ábrázolása.

Tudjuk, Bél Mátyás grandiózus országismereti művének Borsod-kötete nem készült el, kéziratban maradt, és kérdéses, hogy a miskolci nemes diósgyőri várra és Diósgyőr mezővárosára vonatkozó „adatközlését” mennyiben hasznosította vármegyeleírásában Bél Mátyás, illetve munkatársa. Bél Mátyás monográfusa, sőt jelenkori szöveggondozója és kiadója, Tóth Gergely szerint Aszalay rajzos levelét Bél Mátyás

⁵ *Bél Mátyás levelezése*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3), 72. sz.

és Matolai János nemigen használta a kéziratban maradt Borsod-szövegben.⁶ Magunk már az Aszalay-levelél közreadásánál is úgy véltük, hogy Bél Mátyás igenis használta Aszalay Ferenc „küldeményét”, ez leginkább a diósgyőri vár mellett feltörő és a középkori eredetű királynék fürdőjéhez közeli Szent György-forrás leírásánál tűnik ki. A különös, csak Szent György-nap előtt pár héttel felbuzgó, majd lassan kiapadó meleg vizes forrás leírása a Bél-kéziratban Aszalayt követi.⁷ Bél Mátyás „szerkesztősége” annyira érdekesnek találta a furcsa viselkedésű forrást, hogy Matolai János 1730-ban a vármegyéket szemlélő egyik körútján a Szent György-forrást is felkereste,⁸ amely természetesen nem a Miskolc melletti Tapolcán,⁹ hanem a diósgyőri vár mellett, a királynék fürdője közelében fakadt fel évente egyszer. Erre Aszalay Ferenc levele hívta fel Bél Mátyás és szerkesztői köre figyelmét, így került be Bél Mátyás (Matolai János által írt) Borsod-leírásának fürdőkről szóló fejezetébe.¹⁰

Arra, hogy Aszalay illusztrált leírását igenis felhasználta Bél Mátyás és szerkesztői csapata, még egy erőteljes bizonyíték van, mégpedig a diósgyőri várat ábrázoló rajz – számomra a legutóbbi időkig ismeretlen – rézmetszetes változata. Aszalay Ferenc 1719-ben készült rajzának, amelyet első vele való „találkozásom” óta is a legkorábbi autentikus Diósgyőr-ábrázolásnak tartok, különös időszerűséget kölcsönöz a diósgyőri vár 2010-ben megkezdett újjáépítése, sőt „újjátervezése”. Magam is meglepődtem, hogy több mint negyed századdal azután, hogy Szelestei Nagy László katalógusában „elhívott” engem Aszalay Diósgyőr-rajza, ismét talákoztam ezzel az ábrázolással, ezúttal rézbe metszve, a diósgyőri vár rekonstrukciós munkáiról készült

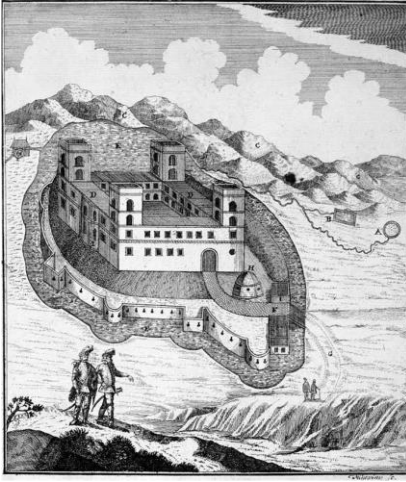
⁶ TÓTH Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*, doktori disszertáció, ELTE BTK, 2007, 232.

⁷ GYULAI, *A diósgyőri vár...*, i. m., 1991, 148–149.

⁸ Matolai térképet is készített körútjáról: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzet: Mo. 20; TÖRÖK Enikő, *Mikoviny Sámuel*, Bp., 2011, 65, 315. jegyzet. <http://mek.oszk.hu/09500/09518/09518.pdf>,

⁹ „Borsod vármegye leírásában az „elbeszélő én” szavaiból kiderül, hogy [Matolai János] 1730 szeptemberében járt a tapolcai Szent György-forrásnál; mellékesen jegyezzük meg, hogy a tapolcai fürdőről egy alaprajz is található a kéziratban.” TÓTH, i. m., 2007, 82.

¹⁰ BÉL Mátyás/MATOLAI János, *Comitatus Borsodiensis* című kézírata, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom, Batthyány-gyűjtemény, Hist. I. kkkk/7 és Hist. I. r (a). A Borsod-leírás fürdőkről szóló részének magyar fordítása: TÓTH Péter, *Bél Mátyás a miskolci fürdőkről*, Miskolci Kalendárium, 2007, 186–188.

3. Mikoviny Sámuel rézmetszete a diósgyőri várról, 1730 k. (BOTOS 2015, i. m. alapján)

cikk illusztrációjaként. A cikk egy építészeti szaklapban jelent meg a várrekonstrukció vezető tervezője, Botos Judith szerzősége alatt, témája a diósgyőri vár rekonstrukciós tervezésének és megvalósításának elmélete és gyakorlata.¹¹

Az interneten megjelenő cikk illusztrációsorozatának, amely a diósgyőri várról készült metszetet is tartalmazza, felirata (*diósgyőri vár – korabeli ábra*) nem sokat árult el a képek, köztük a Diósgyőrmetszet provenienciájáról, készítőjéről, lelőhelyéről. Az azonban már a felületes szemlélőnek is egyértelműen kitűnik, hogy a metszet Aszalay Ferenc 1719-ben készült rajzának kivételes hűségű metszetes változata, ezért szerzőjének, keletke-

zési körülményeinek feltárása Bél Mátyás *Notitia*-kutatását is gazdagíthatja.

A metszet szignált, bal alsó sarkában Mikoviny Sc. (= Mikoviny sculpsit) jelzéssel, amely Mikoviny Sámuel rézmetszetes lapjai közé utalja a művet. A metszettel már korábban is foglalkozott a kutatás, Mikoviny Sámuel szlovák monográfusa, Ján Purgina 1958-ban megjelent pozsonyi kiadású Mikoviny-monográfiája¹² *Mikoviny mint grafikus (Mikovíni ako grafik)* című fejezetének 14. ábrájában közli a metszet másolatát, igaz, a diósgyőri várat nem ismeri fel (*Obr. 14. Mikovíniho kresba neznámeho bradu z: r. 1723 = Mikoviny metszete egy ismeretlen várról, 1723 körül*). Mikoviny Diósgyőr-metszetét Purgina a szklenói és a vihnyeji fürdőorról, illetve a deménfalvi barlangról és a nadragulya nevű növényről készült szignált lapok mellett az 1723-ban Nürnbergben megjelent *Prodromus* illusztrációjának tartja.¹³ Kérdés, hogy Mikoviny szlovák kutatója hol

¹¹ BOTOS Judith, *Királynék vára, várak királynéja – a Diósgyőri vár*, <http://epiteszforum.hu/kiralynek-vara-varak-kiralyneja-a-diosgyori-var2> [2015. június 24.].

¹² JÁN PURGINA, *Samuel Mikovíni 1700–1750: Život a dielo*, Bratislava, Správa geodézie a kartografie na Slovensku, 1958 (Monumenta slovaciae cartographica, 1). Ján Purgina monográfiáját, a mellékletben közölt táblák nélkül, 2000-ben újra kiadta a Kassai Műszaki Egyetem Bányászati Kara: JÁN PURGINA, *Samuel Mikovíni: Život a dielo*, ed. JÁN PUZDER, Košice, Fakulta baníctva, ekológie, riadenia a geotechnológií Technickej univerzity Košiciach, [2000].

¹³ „Roku 1723 vyšlo v Norimberku aj dielo Mateja Bela, Hungariae antiquae et novae PRODROMUS, kde sú tieto Mikovíniho rytiny a kresby: Sklené Teplice (obr. 12), kúpele Vynhe

látta, honnan másolta az általa közölt, Bél Mátyás – mutatókönyvetnek szánt – *Prodromus*ának illusztrációjaként megnevezett Diósgyőr-metszetet. A *Prodromus*ból bizonyosan nem, hiszen ez az illusztráció nem szerepel a nürnbergi Bél-kiadványban, igaz, ezt a tévedést Mikoviny Sámuel magyarországi kutatója és monográfusa, Török Enikő is átveszi 2011-ben kiadott Mikoviny-monográfiájában.¹⁴ Török Enikő azonban közli az önálló lapként őrzött metszet lelőhelyét is (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, ltsz. MTKCs 59.16), sőt újabban szintén Ján Purgina tévedésének tartja a diósgyőri lap és a *Prodromus* kapcsolatát.¹⁵

A kérdést, hogy Mikoviny mikor és milyen céllal másolta le Aszalay rajzát a metszetéhez, újabb forrás híján nehéz megválaszolni, szinte bizonyos azonban, hogy a készülő Borsod-kötethez készítette az 1720-as években, esetleg a kézirat elkészülte után, 1730 körül. Talán ugyanolyan mutatókönyv volt a leendő Borsod-leíráshoz, mint a *Prodromus* a Bél-corpushoz. Bizonyos, hogy Mikoviny nem önálló metszetlapnak szánta, hiszen nincsen felirat a képen, ráadásul Aszalaynak az eredeti rajzon megjelenő betűjeleit is felvéste a lapra, vagyis jelmagyarázat kíséretében kívánta ő vagy inkább Bél Mátyás a Borsodról szóló kiadványban megjelentetni. Igaz, Aszalay jelmagyarázatait Mikoviny Sámuel némileg lerövidítette, és a sorrendet is megváltoztatta, a metszetet a jelmagyarázat éppen a Szent György-forrással kezdődik.¹⁶

Aszalay Diósgyőr mezővárosról és középületeiről készült kezdetleges térképét Mikoviny elhagyta a metszetről, sőt staffázsfigurákkal (az előtérben kétszer két magyar nemesi viseletben ábrázolt férfpárral) és a kép előterébe komponált sziklás tájjal tette artisztikusabbá az egyébként is kvalitásos rézmetszéssel készült lapot, amelynek jelenleg egyetlen, nemzeti gyűjteményünkben őrzött példányát ismerjük.¹⁷

Aszalay Ferenc Bél Mátyásnak 1719-ben, pozsonyi tartózkodása alatt írt levelében a mellékelt Diósgyőr-rajzon túl további adatokat ígér, köztük egy Borsod vármegyéről készült vagy készítendő térképet.¹⁸ Nem tudjuk, elkészült-e a térkép, és Aszalay elküldte-e Bélnek Miskolcra Pozsonyba, viszont bizonyos, hogy Bél Mátyás

(obr. 14), neznámi hrad (obr. 14), Puřok (obr. 15) Bucholtzova a Antra Demienfaviensia admiranda a vraj aj „jeho” pohřad na Bratislabu (obr. 8).” PURGINA, *i. m.*, 1958/2000, 70–71/68–69.

¹⁴ TÖRÖK, *i. m.*, 127.

¹⁵ Török Enikő szíves közlése, amelyet ezúttal is köszönök.

¹⁶ Vö. GYULAI, *A diósgyőri vár...*, *i. m.*, 147–148.

¹⁷ Aszalay Ferenc (18. század) után Mikoviny Sámuel (1700–1750): *Diósgyőri vár*, papír, rézmetszet, 19,5x17 cm. Jelzet jobbra lent: Mikoviny Sc. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, leltári szám: MTKCs 59.16. (A kutatásban nyújtott segítségért Apor Eszternek tartozom köszönettel.)

¹⁸ GYULAI, *A diósgyőri vár...*, *i. m.*, 139.

rendelkezett kéziratossal térképpel Borsod vármegyéről a *Notitia* megfelelő kötetének szerkesztése során.¹⁹ Kérdés, hogy melyik munkatársa rajzolta, Mikovinyen kívül ugyanis mások, így Matolai János is rajzolt térképeket a tudósnak. Igaz, jelenleg egyetlen Borsod-térkép sem ismeretes a *Notitia*hoz kapcsolhatóan. A Mikoviny kéziratossal térképeire vonatkozó források szerint Mikoviny Sámuel hagyatékában szerepel két részterkép Borsod vármegyéről, amelyet özvegyénél írtak össze 1751 végén vagy 1752 elején (mint Bél Mátyás térképgyűjteményét).²⁰ Ezek jelenlegi lelőhelye ismeretlen, az Országos Levéltárban, az ún. „sárgakeretes térképek” között őrzött, 1750 körül rajzolt Borsod-térképet²¹ tévesen tulajdonították Mikovinynek.²² Ugyanakkor 1972-ben Mikoviny térképeiről szóló monográfiájában Bendefy László említ egy „Diósgyőri-lapot”, amikor a bécsi Hofkammerarchivban egykor őrzött térképekről ír. A szerző hivatkozik a Hofkammerarchiv vezetőségének korabeli közlésére is, amely szerint a két világháború között ott őrzött, és 1938 és 1945 között katalógizált Mikoviny-térképek már nincsenek meg a gyűjteményben, pedig ezeket Borbély Andor 1934-ben megjelent cikkében²³ még felsorolja. Ezek a kéziratossal térképek, köztük a máshol nem említett, enigmatikus „Diósgyőri-lap”, Bendefy szerint talán szlovákiai levéltárakba kerültek.²⁴ A Hofkammerarchivból kikerült térképek feltárása, köztük a Diósgyőrhöz kapcsolható kéziratossal Mikoviny-lap, a jövőbeni kutatás feladata lesz.

¹⁹ TÓTH Gergely, *i. m.*, 2007, 128; TÖRÖK, *i. m.*, 61

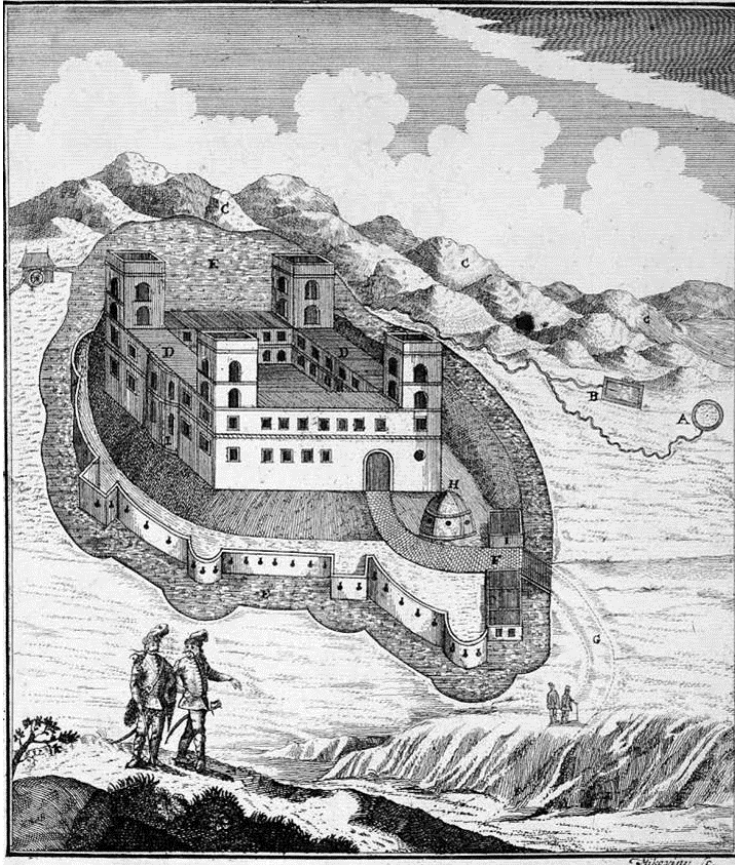
²⁰ 1751 vége – 1752 eleje: A Mikoviny özvegyénél maradt térképek jegyzékének másolata (ÖStA HKA MBW 1752. ápr. 18. r. Nr. 75. 5–8. fol.) [...] Specification deren jenigen Charten, die denen Belischen Erben nach Prespurg seynd geschicht worden. Als [...] 4. Pars Borsodiensis Comitatus. [...] 9. Pars Borsodiensis Comitatus. Közl.: TÖRÖK, *i. m.*, 352–353.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Térképtára, leltári száma: MNL OL TK 1077.

²² BENDEFY László, *Mikoviny Sámuel megyei térképei, különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kéziratának Mikoviny-térképeire*, I, Bp., MTA, 1972 (A MTA kiadványai, 71), 109, 294, 298; TÖRÖK, *i. m.*, 81.

²³ BORBÉLY Andor, *Újabb adatok Mikoviny Sámuel életrajzához és műveibez*, Térképészeti Közlöny, 1934/1–2, 154–160.

²⁴ „A HKA vezetősége szerint egyes térképek, amelyek 1930–32 táján még megfordultak Borbély Andor kezén és 1938 és 1945 között, amikor a Hofkammerarchivban (a hitleri uralom idején) a ma használatos új cédulakatalógus készült, még megvoltak, ma már azonban nincsenek meg. (Az egyetlen Diósgyőri-lap kivételével valamennyi hiányzó lap a mai Szlovákia területének valamely részét tünteti fel.)” BENDEFY, *i. m.*, 81.

Jelmagyarázatok rekonstrukciója Mikoviny Sámuel metszetéhez (Aszalay Ferenc 1719. évi rajza alapján):

- A. Fons S. Georgii [Szent György-forrás]
- B. Balneum Reginae [Királyné fürdője]
- C. Montes ad Meridiem et Occasum siti [Déli és nyugati fekvésű hegyek]
- D. Circumambulacra ex fabrefactis lapidibus [Faragott kövekből épített körfolyosók]
- E. Fossatum cum palude [Vizesárok]
- F. Lapidibus strata via in Arcem ducens [A várba vezető kövezett út]
- G. Via ex oppido Miskolcz in Oppidum Győr et Castrum [Miskolc mezővárosból Diósgyőr mezővárosba és a várba vezető út]
- H. Carcer sub Arce [A vár alatti börtön]
- I. Aedes Officialium Custodum Arcis cum duabus Turribus secundum Portam erectis [A vár őrszemélyzetének épülete, a kapu mentén felépített két toronnyal]
- J.(?) Templum in latere Orientali anteriori parte prominens [Az üléső keleti oldalon ki-szögellő templom]

Csáky Éva Franciska pozsonyi klarissza (1662–1729) több kéziratos művet hagyott az utókorra. Az eddigi kutatás szerint kétségtelenül az ő kézírásában maradtak fent az alábbiak: *Nepomuki Szent János élete* (1701), *Páduai Szent Antal élete* (1704), *Szent Klára élete* (1714 e.), *Imakönyv* (1714 e.), valamint az 1714 után készült *Rendtartás*.¹ A kéziratok jelenleg folyó kiadása során merült fel, hogy vajon nem tartozik-e ugyanezen sorba a Szent Pascalis-életrajz is (1694), amely hasonló, ha nem is teljesen azonos kézírást mutat.² Eddig ez a mű nem tartozott bele a Csáky-autográfok sorába:

Az imakönyvek mellett a XVIII. század elejére datálódik egy „Szentek élete” című kéziratos kötet az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében. A kötetben található életrajzok közül Szent Anna és Szent Pascalis életrajzának leíróját nem ismerjük. [...] A másik három életrajz írása Csáky Éva Franciska munkája.³

Kéziratok szerzőinek azonosításához (vagy éppen elkülönítéséhez) a fő fogódzó – a paleográfia illetékességi körébe tartozóan – a scriptor kézírása.⁴ Nem is ritkán azonban az írás oldaláról nehéz egyértelmű bizonyosságot szerezni. Több oka lehet annak, hogy a paleográfiai elemzés alapján tehető megállapítások – azonos írástípus esetében is – bizonytalanok. Közülük a legfontosabb, hogy ugyanazon személy írása önmagában is képes bizonyos mértékig változni. Az okok: az írásproduktiók időbeli különbségei, betegség, komótosabb, illetőleg sietősebb munkatempó. Ómagyar kéziratok tapasztalatai alapján az írások – a nőké nagyobb mértékben, mint a férfiaké – változást mutat(hat)nak folyamatukban és hangulat, testi-lelki állapot szerint is. Más oldalról pedig az íráskép alapján való kézazonosítást nehezíti, hogy két azonosan iskolázott kéz betűvetése nagyon is hasonlíthat egymáshoz.

¹ SCHWARCZ Katalin, „Mert ihon jönn Afonyotok és kezében új szoknyák”: Források a klarissza rend magyarországi történetéből, Bp., METEM, 2003, 217.

² A problémafelvetésen kívül hálásan köszönöm Bajáki Ritának a kéziratok digitális változatainak megszerzését és rendelkezésemre bocsátását.

³ SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 6), 20.

⁴ Karin SCHNEIDER, *Paläographie und Handschriftenkunde*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1999, 99.

Ilyenkor válik szükségessé nyelvi fogódzókat is bevonni a vizsgálatba azon előfeltevés alapján, hogy minden kéznek (= fejnek) van olyan specifikuma, amely nyelvi kategóriákban ragadható meg, és ezáltal erősítheti vagy cáfolhatja a paleográfiai elemzés eredményét, vagy eloszlathatja a bizonytalanságot.

A figyelembe veendő jelenségek (nem teljes) listája:⁵ A fonéma–graféma viszonyok alakulása, azaz a hangjelölés; a sorvégi elválasztásban követett gyakorlat; a szövegtagolás módja; a hibatípusok; végül fontosak az adott scriptor egyéni szokásai, áruklódó írásmódjai, jellegzetességei. A felsoroltak súlya és fontossága a vizsgálandó szöveg függvényében változhat.⁶

Terjedelmi korlátok miatt a fenti kéziratok minden részletre kiterjedő elemzésére nincs lehetőség. Ezért most az eddig is kétségtelenül Csáky Éva Franciskához kapcsolható kéziratok sajátosságai közül veszek számba néhányat, és vizsgálom meg ugyanezeket a jelenségeket a Pascalis-kéziratban. Ami az adatoltság mértékét illeti: „töb eféle Példákat írhatnánk, mellyeket röuidségnek okáért el hagyunk.”⁷

Az /ö/ fonéma általános jele az *ö*, de variánsként szókezdő helyzetben sokszor *eö* fordul elő:

Nepomuki Sz. J.	Páduai Sz. A.	Szent Klára	Rendtartás	Szent Pascalis
Eöreggh (3, 8), Eördöggh (22), Eöt Száz (45), Eörökké (46)	eönnön maga (199), eö, eötet (202), Eördöggh (211), Eörök (250), Eöröme (264)	Eörömmel (274), Eöcse, eöis (285), Eötuen (294).	Eörökös (6v), eö (9r), Eözuegy, Eöreggh (9v), Eörökké (80v)	Eörömök, eö (127), Eörök, eök (133), Eözuegy (184)

Hangérték nélküli *b* használata (jellemzően csak) *g* után:

⁵ Ezek normatív helyesírással nem rendelkező korszakokban nyújtanak fogódzót.

⁶ A kérdésről: HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptorium mint műhely*, Magyar Nyelvőr, 2004/2, 197–198.

⁷ [*Szent Pascalis élete*], kézirat, 1694, 175.

Nepomuki Sz. J.	Páduai Sz. A.	Szent Klára	Rendtartás	Szent Pascalis
Országban (1), véghre (2), Maghzattal (3), megh (15)	Maghzattal (197), uégigh, megh (211), ideigh (214)	Pedigh (272), világhnak, aligh, Csillagh (274), dologh (276)	pedigh (6v), irigység (7r), megh (9v), országban (80v)	megh, foghuást, Boldogságos (127), pedigh (129), Barlangban (133)

Fonetikus helyesírás (a mássalhangzók részleges vagy teljes hasonulásának, összeolvadásának érvényesítése írásban):

Nepomuki Sz. J.	Páduai Sz. A.	Szent Klára	Rendtartás	Szent Pascalis
Szárasságh (2), Eöruendesztette, láczot (3), láczék (8), aszt mondgyák (45)	ualasztot (198), tutta (204), gondgya (211), aszt, Jádczadozni, Egésségghben (213), teczik (214)	eszt, láczanának (273), el mecze (280), uitészkedni, lakosztak (283), teczet (305)	tarcson, engedgye, rendellyék (9v), Pénszt (10r), eszt (80v)	hordoszta, aszt, Malasztyát (128), láczanék (129), gondgyai (130), mondgya (137), Teczek (167), gyöszték (180)

A szóvégi hosszú *t* bármely funkcióban (múlt idő jele, melléknévi igenév képzője, határozószók, névutók) megrövidül:

Nepomuki Sz. J.	Páduai Sz. A.	Szent Klára	Rendtartás	Szent Pascalis
fordítatot (1), alat, elöt (3), küldöt (45), lehetet (46)	megh Neuzet, hiuatatot, állot (197),	tartatot (272), alat, közöt, teczet (273), bänkodot (294)	mellet (4v), miat (9r), adot, el költöt (10r), közöt (10v),	éret, miat (127), adot, elöt, uit, tudot (128), lehetet,

Nepomuki Sz. J.	Páduai Sz. A.	Szent Klára	Rendtartás	Szent Pascalis
	edgyüt (203), alat (206), ot (214), kellet, között (241)		fel uet, miat (80v)	mellet, között (130), alat (131), let (133)

A *-ból/-ből, -tól/-től, -ről/-ről* rag zártabb változatban (*-bul/-bül, -tul/-tül, -rul/-rül*) áll:

Nepomuki Sz. J.	Páduai Sz. A.	Szent Klára	Rendtartás	Szent Pascalis
Németbül, Tanulássáru, Várassáru (1), Istentül, Várasbül (4)	Olaszbül, Nyelvrül, vérbül (197), Püspöktül, Priorátul (248)	buzgosságátul (276), cselekedetirül, életérül, arrul, torkábül (277), Sziuébül (279)	szobul, mindenektül (2r), büszkeségbül (6r), Emberrül (74v)	magátul (128), akarattábül, kezeibül (131), tartásáru (158), Istentül (169)

Az *ly*-re végződő szavak (*mely, oly, hely, király, kevély* stb.) záró mássalhangzója hosszú, és ez a fonetikailag nem indokolt helyzetekben is megmarad:

Nepomuki Sz. J.	Páduai Sz. A.	Szent Klára	Rendtartás	Szent Pascalis
mellyhez (13), mellynek (10), olly (46), helyet (=helyett 45), királynak, királytul (10), keuéllységkrül (9)	melly (197), mellybül (202), olly (207), helyete (208)	melly (272), olly (275), helylyhesztetet (292), némelleyek (304), keuéllységének (307)	mellyek (6v), személly (7r), olly (9v), keuélly, keuéllységet (2r), helylynek (12r)	íly (131), királyly, Némellyek, melly (132), mellybül (133), helylyre (136), királylyságh (189)

Az *is* minden esetben agglutinálódik az előtte levő szóhoz:

Nepomuki Sz. J.	Páduai Sz. A.	Szent Klára	Rendtartás	Szent Pascalis
Templomban- nis, asztis, értelmeis (4), magais (25), Palástomis (36)	uégbbennis, nemis, azzalis (201), régentennis, Antalnakis, betegessenis (202), Szerzetessekis, egyebeknelis (206)	Szeretetis, uoltis (275), tartatikis (276), Szüzis, eöis, részérülis (277), magais (292)	ualokis (2v), Tiszttebenis (7r), Annyámis (7v), titkonis (11v), ideiéenis (12r)	asztis (130), öis, egyebekértis (131), alatis, ielétis, uétéknekis (135), utánnis, kö- zötis (136), uolnais (170)

Az egybehangzó jelenségek sora még jócskán folytatható lenne. Közéjük tartozik például az ómagyar hagyományú „gazdaságos” alakok használata: *ķjjs* ’ki is’ (Klára 277, Pascalis 168), *mjjs* ’mi is’ (Rendtartás 68v, 81r), *többsjs* ’többi is’ (Rendtartás 6v), *ijjs* ’igy is’ (Pascalis 184), *amjjs* (Nepomuki 18), *amjjsra* (Páduai 203), *emjjs* ’ennyi’ (Pascalis 136); és még sok más egyéb. Mindezek a kéazonosságot igen valószínűvé teszik.

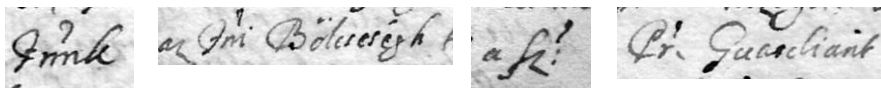
A vizsgált kéziratok mindegyike igen kiforrott, határozott és következetes íráskultúrájú scriptort idéz. A bennük alkalmazott gyakorlatot azonban nem egyedül Csáky Éva Franciska művei mutatják fel. Kortársának, a nagyszombati kolostorban fordító–író klarisszának, Újfalusi Juditnak (1676–1738) egy autográf levele⁸ – annak rövid terjedelme ellenére is – azt bizonyítja, hogy a fentebb említett jelenségek legtöbbször Újfalusi Judit írásgyakorlatában is megtalálható:⁹ *Eöcsémnek, Eö; megh, pedigh; Eczer, Szölgälattját, Nennye, Imátkozom, Imátkoztatok, Imácságokat, Busécsa, Egészségüt, Edgyüt, adgya; üt, használhatot, mutatot, amellet*. Mindez – a kéazonosítást legalább is elvben bizonytalanító tényezőként – arra enged következtetni, hogy a megfigyelt hangjelölési, helyesírási sajátosságok a 17–18. században egy klarissza íráskultúra részeit képezték, és csak részben identifikálják a scriptort. A két sorornak még a vonalvezetésében is mutatkoznak bizonyos hasonlóságok, főként ami az ékezeteknek és a tagolójeleknek a vízszintes felé tendáló jellegét és rövid mivoltát, továbbá az *E* betűt kezdő kis zászlót illeti. A hasonló – klarissza – iskolázottság tehát letagadhatatlan, és ez nyilván más scriptorokkal (kezekkel) kapcsolatban is feltehető.

⁸ A levélről lásd Lauf Judit tanulmányát e kötetben.

⁹ Nem kivétel nélkül: a határozóragok *-ból/ -ből* stb. alakúak, az *is* pedig nem agglutinálódik.

Ilyen esetben jelentenek további fogódzót a szerzők sajátos szokásai, egyéni sajátosságai. Csáky Éva Franciska esetében például az, hogy az *igen* szót fokhatározóként, fokozó partikulaként lépten-nyomon használja – és minden esetben kettőzött *g*-vel írja: *iggen gazdagok, iggen Szegény, felette iggen Szomorkottak, iggen iggen éles, iggen féli uala, melly iggen megh bánta, olly iggen io* stb. (Nepomuki 2, 4, 13, 17, 26; e szövegben több mint negyvenszer fordul elő); *iggen gazdagb, iggen nebezzen, iggen kérte, olly iggen tutta, iggen uerte, iggen essedezik* (Páduai 197, 201, 203, 204, 209, 264); *iggen méltó, feletéb iggen saniaruk, iggen sok, iggen megh gazdagodik, iggen kezdé* (Klára 293, 296, 300, 300, 306); *iggen mulhatatlan, iggen tilalmas, iggen megh tanullya* (Rendtartás 9r, 14r, 15r). Pascalisban: *iggen nagy, iggen Iffiu, iggen könyörögöt, iggen bánta, olly iggen félelmes, iggen csudálkosztanak* (127, 130, 139, 140, 143, 144). A 176. lapon egyenesen hat ilyen eset van. Viszont a felelőszóként alkalmazott *Igenis*-nél (145) nem találjuk a kettőzést, ami azt sugallja, hogy a (fokhatározói) *iggen* írásmódjában az emfázis is szerepet kapott.

További azonosítók Csáky Éva Franciska abbreviaturái: az *Isten* és ragos alakjainak, a *Szent, Pater, Frater, Pater noster, kegyelmetek* stb. szavak rövidítésének módja, amelyek szintén összekapcsolják a Pascalis-életrajzot a többi művel.

Összefoglalva: az eddig ismeretlen kéztől származónak tartott Pascalis-kézirat a hangjelölési-helyesírási-morfológiai azonosságok, az abbreviaturák egyezése és az egyéni scriptori szokások egybeesésének bizonyossága alapján – és az íráskép hasonlósága mellett – kétség nélkül sorolható Csáky Éva Franciska életművéhez. Ezt erősíti a kéziratnak a több Csáky-művet tartalmazó kolligátumban való elhelyezkedése is. Az íráskép bizonyos fokú eltéréséhez a kéziratok időbeli különbségei vezethettek. Egyébként a kétségtelenül Csáky-kéziratként számon tartott művek sincsenek egészen íráskép-ingadozás nélkül.

HARGITTAY EMIL – RÉGER ÁDÁM

*O gloriosa, o speciosa... – „Pázmány Péter után?”**

Régebbi egyetemi, kari ünnepélyek (Veni Sancte, Te Deum) záróakkordjaként gyakran elhangzott kórusmű volt az *O gloriosa, o speciosa* kezdetű Mária-ének, a „bekonferálás” szerint „Pázmány Péter éneke”. A szerzőségére vonatkozó feltételezést erősítik a mai katolikus énekgyűjtemények is.¹ Nincs azonban olyan közvetlenül Pázmánytól eredő nyomtatott vagy kéziratos szöveghagyomány, mely szerint ő szerezte volna ezt a cantiót. Cantiónk interneten található megjelenése meglehetősen ellentmondásos. Az RMKT internetes kiadása egyértelműen leszögezi, hogy nem Pázmány a szerző,²

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata és az NTP-NFTÖ-17-C-0057 sz. ösztöndíj támogatási időszakában készült.

¹ *Hozsanna! Teljes költés népénekeskönyv*, szerk. BÁRDOS Lajos, WERNER Alajos, Bp., Szent István Társulat, 2013, 294, 192. sz. „Kisdí, Cantus Catholici (1651) – „Pázmány Péter után”; *Éneklő Egyház: Római Katolikus Népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal* –, szerk. Népénektár Bizottság, Bp., Szent István Társulat, 2013, 302, 233. sz. „Pázmány Péternek tulajdonított latin vers, Rosty K. ford. D: Cantus Catholici, 1651.” Az *Éneklő Egyház* a dallammal együtt közölt magyar szöveget „Régi magyar Mária-ének”-nek nevezi, műfajilag népéneknek tartja. Az éneket magyarra fordító Babits Mihály véleménye némileg kételkedő, de ő sem fogalmazott meg cáfolatot: „*O gloriosa... A Pázmány Péter által fundált fogadalmi misén éneklük, s érdekessége az, hogy magát Pázmányt tartják szerzőjének. Barokk költemény, mely félreismerhetetlenül érezeti a korabeli magyar verselés hatását, a Balassa-strófiák sorainak zamatát.*” *Amor sanctus: Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul*, ford. és magyarázta BABITS Mihály, Kolozsvár, Polis, 1996, 213. A szövegek: *Uo.*, 206–207. Látszik, hogy Babits Dankó József kiadása (l. alább) alapján dolgozott, de e kiadásból és az 1933. évi első kiadásból is hiányzik a latin 5. strófiája („*Pulchra lunaris...*” kezdettel, mely Dankónál megvan) s ennek magyar megfelelője. (*Amor sanctus: Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul*, ford. és magyarázta BABITS Mihály, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1933, 232–233.)

² Az „OH dicsőséges, oh fényességes, lelki arany bánya” kezdetű énekről írván: „Szűz Máriát dicséző adventi ének, az *O gloriosa, o speciosa, stella luminosa* kezdetű, késő középkori magyarországi cantio rövidített parafrázisa. Szerzője ismeretlen. A latin szöveg kiadása: RMKT XVII./7., 84. sz. jz. A latin cantio keletkezésének idejét korábbi megállapításunkat módosítva az újabb előkerült Huszár Gál-énekeskönyv első kiadása alapján 1560 előtt kell keresnünk; a protestáns gyűjtemény Y_{8a} lapján a latin ének kezdősora ugyanis nótajelzésben szerepel. Vö. Bibliotheca Hungarica Antiqua XII. Bp., 1983. (hasonmás kiadás). Téves tehát az a feltevés, hogy a latin éneknek (vagy akárcsak a fordításának is) Pázmány Péter lett volna a szerzője (vö. RMKT XVII./7., 84. sz. jz.)” <http://mek.oszk.hu/05800/05873/html/rmkt0044/rmkt0044.html>. *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, kiad. HOLL Béla, Bp., 1992, Akadémiai–Argumentum194.

ugyanakkor több elektronikus oldal is Pázmány szerzőségéről ír.³ Fazekas István új fordítása szintén a Pázmánynak tulajdonított latin szöveget idézi.⁴

Jobban utánanézve a kérdésnek, az látszott a szakirodalomban, hogy korábban már felmerült kétely a szerzőséggel kapcsolatban,⁵ az alábbiak ezt a vélekedést erősítik további adatokkal.

Dankó József *Canticum de magna Hungariae regina et patrona b. virgine Maria* címen közölte a latin szöveget, amely cím feltehetően Dankótól származik, mert a fennmaradt 17. századi szövegváltozatok ezt nem tartalmazzák.⁶ Ehhez fűzött jegyzete (melyben nem adja meg pontos forrását) hagyománnyá vált: kiindulópontja lett annak, hogy a „Canticum” szövegét Pázmányhoz kössük. Ahogy írja: „Canticum istud, quod hodie in Missa votiva ab immortalis memoriae Primate et archiepiscopo Str. Petro Cardinale Pazmany [+ 19. Martii 1637.] »Rorate« fundata, a Canonicis E. M. Strigoniens. singulis primis sabbatis mensis cantatur, eidem auctori adscribitur. Reperitur etiam apud Kajonium, cuius lectiones variantes, hic fide digne adposuimus, textu exemplaris Strigoniensis non mutato. Etiam in Collegio Vindobonensi⁷ ab eodem munificentissimo viro erecto, menstrue semel ab alumnis sub missa canitur hoc carmen.”⁸ Dankó tehát hivatkozás és szövegre való utalás nélkül fogalmazta meg azt

³ http://www.nemethg2.ingyenweb.hu/keret.cgi?/20160925_evkozi26_szt_iras.htm. (Utolsó letöltés: 2017. április 1.) <http://www.nemethg2.ingyenweb.hu/keret.cgi?/20161113-evkozi33.htm>. (Az utolsó letöltés ideje: 2017. április 1.)

⁴ <http://iroklub.napvilag.net/iras/33408>. (Az utolsó letöltés ideje: 2017. április 1.)

⁵ HEGEDŰS István, *A magyarországi latin „coelestis hyra”,* Akadémiai Értesítő, 1914/1, 18–41. Hegedűs István Pázmány szerzőségének megkérdőjelezésén túl új fordítást is ad „Ó dicsőséges, ó te szépséges, csillag messze fényes” kezdettel. A latin szöveg kiadása a *Gyöngyösi toldalék* alapján: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, kiad. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 551–552. Bene Sándor megállapítja: „a kardinális csupán felhasználta a késő-középkori szöveget”. BENE Sándor, *Andreas Pannonius lélekfelfogásának forrásaihoz: Bartholomaeus Anglicus: De proprietatibus rerum = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 51.

⁶ Josephus DANKÓ, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Budapestini, 1893, 376–377.

⁷ A bécsi Pázmáneum történetét feldolgozó *Historia collegii Pazmaniani* című kötet függelékben közli az éneket *Hymnus de B. V. Maria. In votivo cardinalis Pázmány et in collegio ejus Viennensi decantandus* címmel – forrásmegjelölés nélkül. Carolus RIMELY, *Historia Collegii Pazmaniani*, Viennae, 1865, 334. Az alábbi megjegyzést fűzi mindössze a szerző az énekhez: „Canticum insuper Pazmanni in laudes B. M. Virginis confectum, svavitare plenum, cum illud in Sacris Votivis a Pazmanno fundatis, non secus ac in Collegio ejus Viennae usu praescriptum sit, gratum fore lectu opinamur.” *Uo.*, 291.

⁸ „Azon éneknek, melyet manapság az esztergomi kanonokok a halhatatlan emlékezetű primás és esztergomi érsek Pázmány Péter bíboros által alapított »Rorate« fogadalmi misén minden hónap első szombatján énekelnek, őt tartják szerzőjéül.”

a vélekedést, hogy Pázmány lenne a mű szerzője. Sikerült azonban megtalálni azt a szöveget, amelyben Pázmány rendelkezik az ének használatáról. 1629. június 29-én, Sellyén kelt levelében egy új alapítványról határoz az érsek – ahogy Hanuy Ferenc írja az addig (1911-ig) kiadatlan dokumentumról: „Pázmány alapítványa pazma-neumi növendékek és egyházmegyei plébánosok részére, valamint szent misére és isteni tiszteleti czélokra, Hainburg ausztriai községtől neki járó adósság összegéből”.⁹ Ez az írás, mely nem Pázmány keze írása, csak az aláírás saját kezű, s az esztergomi káptalan magánlevéltárában maradt fenn, nem hozza az ének latin szövegét, csak az incipitet említi, a következő kitélt tartalmazza:

Quod quidem Sacrum cantari debebit, donec Capitulum Tynnaviae morabitur, ad Altare S. Joannis Baptistae, cum una collecta de Patronis Hungariae SS. Adalberto, Stephano, Ladislao, et Emerico etc. et altera Collecta pro fundatore et Benefactoribus. Post Epistolam vero D. Canonici choraliter decantent Prosam: O Gloriosa, O Speciosa. Reliquos Quadringentos quinquaginta florenos Rhenenses erogabit Capitulum pro ornamento Chori Canonialis, ubicunque fuerit, in Musicos insignes, ultra eos, qui jam in Choro servire tenentur, conducendos. Et hi ipsi Cantores Sacro Rorate servire debebunt. Atque haec nostra fundatio, institutio, ordinatio a Cap^o quoque nro sponte ac libere acceptata, perpetuis semper temporibus inviolabiliter observetur, nisi nos dum vivimus limitationem aut mutationem faceremus. Hujus enim plenum Jus nobis reservamus. Datum Selliae die 29. Junii, ipso die SS. Aplorum Petri et Pauli. Anno Dni 1629. Petrus Pazmany (L. S.) Archiepiscopus.¹⁰

⁹ PÁZMÁNY Péter *Összeíjtott levelei*, II, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, Bp., 1911, 540. sz., 33. Ugyanezen a napon kelt Pázmány testimonialese arról, hogy az említett alapítás kezelésével az esztergomi káptalant bízta meg: *Uo.*, 541. sz. (A tizenöt kötetes életműkiadásban az *O gloriosa, o speciosa* incipit nem fordul elő más-hol.) Pázmány Péter alapítványairól ld. FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter, 1570–1637*, Bp., Méh-ner Vilmos Kiadása, 1886 (Magyar Történeti Életrajzok, 2), 283.

¹⁰ HANUY, *i. m.*, 35. „Mely énekes szentmisét pedig – amíg a káptalan Nagyszombatban tartózkodik – Keresztelő Szent János oltáránál kell mondani, Magyarország védőszentjei: Szent Adalbert, Szent István, Szent László, Szent Imre stb. könyörgésével és az alapítóért és jötevőkért mondott másik könyörgéssel egyetemben. A szentleckét követően pedig a kanonokok kórusban éneklék az »Ó dicsőséges, ó ékességes« (»O gloriosa, o speciosa«) szövegét. A maradék négyszázötven rénes forintot a káptalannak a kanonoki kórus ékesítése céljából kiváló zenészek felfogadására kell fordítania (azok mellett, akik már a kórusban tartoznak szolgáltni). És ezek az énekesek maguk kötelesek lesznek a Rorate-misén szolgálatot teljesíteni. Eme alapításunkat, létesítésünket és rendelkezésünket, melyet káptalanunk is önként és szabadon elfogadott, örök időkre mindig sértetlenül meg kell tartani, kivéve, ha életünk során korlátozást vagy változást

Magát a szöveget (éneket) Hanuy közlése szerint Pázmány tehát nem írta le, Dankó viszont utal arra, hogy Kájoni Jánosnál megvan, a *Cantionale catholicum* (1676) 359. lapján.¹¹ Kájoni nyomtatványában valóban közölte a latin szöveget, melynek nótajelzéseként a „Követi vala népnek” incipitű éneket adta meg. Kájoni nem adta meg forrását a nyomtatványban, azonban az általa (1659–1677 között) összeállított *Hymnarium*ában a 890–891. lapokon közölte a cantiót, melynek szövege fölött ez áll: „Petri Pazmany ex Manu scripto”.¹² Kérdés természetesen, hogy itt Pázmány saját kezű kéziratát kell-e értenünk vagy egy más által írt kézirat másolatot, amelyben Pázmányra van utalás. A *Hymnarium* bejegyzése nem datálható pontosan, az azonban látszik, hogy az ének szövegét egy későbbi kéz több helyen javította, s ezek a javítások akár a *Cantionale catholicum* megjelenése utáni időből is származhattak.¹³ Ha netán mégis Pázmány-kézirathból másolt Kájoni, Pázmány szerzőségének kérdése még mindig nincs megoldva, több okból sem. Egyrészt azért, mert az *O gloriosa, o speciosa* kezdetű szöveg már a 16. század második felében feltűnik nótajelzésként, mégpedig Huszár Gál, illetve Bornemisza Péter énekeskönyvében.¹⁴ Az adatra Papp Géza nyomán Holl Béla hívta fel a figyelmet.¹⁵ Hozzátehetjük, hogy Huszár Gál énekeskönyvében nem egy, hanem két helyen is megvan ez a nótautalás: a második

teszünk. Ennek teljes jogát fenntartjuk magunknak. Kelt Vágsellyén, június 29-én, az Úr 1629. évében, Szent Péter és Pál apostolok napján.” (Tusor Péter fordítása)

¹¹ KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csík, 1676, 359.

¹² KÁJONI János, *Hymnarium (Latin–magyar versgyűjtemény)*, kb. 1659–1677, Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. Könyvészeti leírását ld. MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Budapest–Kolozsvár, 1999, I. 7. tétel, 100; továbbá STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002, 102. tétel. RÉGER Ádám, *Pázmány-hivatkozások Kájoni János Hymnariumában = Pázmány nyomában...*, i. m., 359.

¹³ Kájoni János *Hymnarium*ának egyik késői bejegyzése például 1677 szeptemberéből származik. KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 813. A Mária-ének írásképe jól elkülöníthető a kézirat végső fázisában lemásolt művek írásképétől, így az összeállítás időszakának inkább az első felében kerülhetett a gyűjteménybe a szöveg, ugyanakkor a javítások írásképeiből arra lehet következtetni, hogy a módosítások későbbiek lehetnek.

¹⁴ BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe, kísértő tan.* KOVÁCS Sándor Iván, a faksimile szöveg. gond. VARJAS Béla, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1964 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 6), CXXIIr, CXXVv. A Huszár Gál énekeskönyv adatai: *Régi magyarországi nyomtatványok I: 1473–1600*, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, és KELECSÉNYI Ákos munkája, Bp., Akadémiai, 1971, 353. sz. (Komjátí, 1574).

¹⁵ PAPP Géza, *A magyar katolikus egyházi népének kezdetei*, Bp., Magyar Kórus, 1942, 31; illetve UŐ, *A XVII. század énekelt dallamai*, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2), 69; HOLL, i. m. (RMKT XVII/7), 551; HOLL, i. m. (RMKT XVII/15/B), 194.

nótajelzés csak ennyi: „az o gloriosa Notaiara.”¹⁶ Az ott közölt magyar szöveg rímelése nem következetes, de az *O gloriosa, o speciosa* szótagszámát és strófabeosztását tartja. Az énekeskönyv 1560-ban megjelent kiadásában is megvolt a nótajelzés.¹⁷ Ez lenne a cantio jelen tudásunk szerinti legkorábbi említése, azt feltételezve, hogy e két szavas nótajelzés (*O gloriosa, o speciosa*) az általunk keresett szöveg nótajelzése, s nem valamely más latin ének incipitje. Az azonosság feltételezésének alapos indoka az, hogy a nemzetközi nyilvántartásban ennek az incipitnek csak ez az előfordulása szerepel.¹⁸ Protestáns énekeskönyvben latin nyelvű nótajelzés-hivatkozás a kérdéskörnek külön érdekessége, mellyel e helyen nem foglalkozunk.¹⁹

Önmagában a korábbi nótajelzések ténye is elegendő lenne Pázmány szerzőségének elvetéséhez. Ugyanakkor további érvet jelent az, hogy a latin szöveg Pázmány idézett 1629. évi említésénél kilenc esztendővel korábban, már 1620-ban felbukkan. Megvan a Nyéki Vörös Mátvás által összeírt, ma az Österreichische Nationalbibliothekban található latin nyelvű imádságos könyvben is. Ez egy vegyes szerzőségű szövegyűjtemény, melynek keletkezése az összeállító bejegyzései alapján 1620-ra tehető.²⁰ Így tehát Nyéki Vörös szerzősége is elvethető, főleg, ha az említett 16. századi nótajelzéseket figyelembe vesszük.

Utaltunk már Babits fordítására. Ami a magyar nyelvű fordításokat illeti, a legkorábbi ismert szöveg a *Gyöngyösi tordalék*ban (1628–1635) van meg két helyen is.²¹ Az

¹⁶ HUSZÁR Gál, *A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok*, Komjáti, 1574, HUBERT Gabriella tanulmányával, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1986 (Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII/3), LXXXIIr, LXXXVv.

¹⁷ „Az o gloriosa Notaiara.” HUSZÁR Gál, *A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséreték*, kísérő tan. BORSA Gedeon, a faksimile szöveg. gond. VARIAS Béla, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12), Yga. A nótajelzés a „Felseges Isten hozzád kialtunc nag keserüseguel” incipitű 130. zsoltárparafraíz szövege előtt áll.

¹⁸ Ulysse CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum*, tom. 3., Louvain, 1904, 419 (30495).

¹⁹ A 16. század vonatkozásában, a reformáció korai évtizedeiben a középkori latin liturgikus műfajok továbbélése nem meglepő. Ahogy Horváth Iván írja: „Mind a katolikus, mind a protestáns templomokban e graduális énekek elhangzottak latin és magyar nyelven egyaránt. (A magyar fordítás nem volt protestáns privilégium, minthogy a latin eredeti sem volt csak a katolikusoké).” HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 180.

²⁰ A kódex bécsi katalóguscédulájának szövege: „Codex Vindobonensis Palatinus. Series nova 2602. Viridarium divini amoris igne aestuantis animae, e variis piarum precum oblectamentis [...] manu Matthiae de Nyceke [!] Hungari consitum. 344 f. Octavo. Sac. 17 (1620)”. Az 1620-es dátum a kézirat 9. és 187. lapján is szerepel, a leírásnál ezeket vehették figyelembe.

²¹ HOLL, *i. m.* (RMKT XVII/7), 136–137 (84. sz.). Kiadta: ALSZEGHY Zsolt, *Gyöngyösi tordalék*, Gyöngyös, 1914, 11. – STOLL, *i. m.*, 46. tétel.

O gloriosa, o speciosa ének szép szövege további textológiai, filológiai, poétikai és liturgiátörténeti kérdéseket is fölvet. Figyelemre méltó, hogy a fennmaradt latin szövegváltozatok arra utalnak, hogy Pázmány korában több kéziratos szövegváltozat is létezhetett. Nyéki Vörös imádságos könyvének szövegváltozata, a *Hymnarium* „Petri Pazmany ex Manu scripto” bevezetésű szövegváltozata, valamint a *Gyöngyösi toldalék* variánsa ismert,²² de Dankó József egy további, meg nem nevezett forrás alapján publikálta az ének szövegét.²³ Dankó hét szövegeltérést regisztrált a saját maga által kiadott szöveg és Kájoni 1676-os kiadása között. Az alábbi táblázat azt szemlélteti, hogy ezek az eltérések hogyan jelennek meg a többi kéziratos változatban.

NYÉKI V. M. (1620)	GYÖN- GYÖSI TOLDALÉK (1628–1635)	HYMNARIUM (kb. 1659–1677)	DANKÓ (ismeretlen Pázmány-kori szöveg)	KÁJONI János (<i>Cantionale catholicum</i> , 1676)
<i>Regina Coeli</i> , emenda mali	<i>Regina Coeli</i> , emenda mali	<i>Regina Coeli</i> , emenda mali	<i>Regina Coeli</i> , medela mali	<i>Regina Coeli</i> , correctrix mali
Virgula splendens	Veluti splen- dens	Virgula splen- dens	Virgula plena	Virgula splendens
<i>Palma vir- tutum</i> , nectar optimum	<i>Palma vir- tutum</i> , nectar optimum	<i>Palma virtutum</i> , nectar opti- mum	<i>Palma vir- tutum</i> , nectar optimum	<i>Palma vir- tutum</i> , nec- tar coelicum
Reduc erran- tes ad Reg- num paratum	Reduc erran- tes ad Reg- num paratum	Reduc errantes ad Regnum pa- ratum	Reduc erran- tes ad Reg- num paratum	Reduc erran- tes ad Reg- num coelorum
Nostrum exaudi car- men	Nostrum exaudi canti- cum	Nostrum exaudi carmen	Nostrum exaudi car- men	Nostrum exaudi can- tum

²² Közölte Holl Béla: HOLL, *i. m.* (RMKT XVII/7), 551–552.

²³ A cantio megtalálható egy 17. századi latin–szlovák kéziratos énekeskönyvben is. Jelzete: SK-Mms, A XXXVIII/51. Ismerteti: Peter RUŠČIN, *Najstarší rukopisný slovenský katolícky spevník*, Slavica Slovaca, 1999/2, 106–123.

Virgo Coelum vincens	Viola redolens	Virgo Coelum vincens [jav. ebből: Viola redolens]	Virgo Coelum vincens	Viola redolens
<i>Virgo Maria!</i> mundi gloria, duc ad coelestia; Hic exulantes ut sint in Patria.	<i>Virgo Maria</i> tua gloria, complata Maria; Omnes exules reduc ad patriam.	<i>Virgo Maria!</i> mundi gloria, duc ad coelestia; Hic exulantes ut sint in Patria. [jav. ebből: <i>Virgo Maria</i> tua gratia, duc ad coelestia; Omnes exules reduc ad patriam.]	<i>Virgo Maria!</i> mundi gloria, duc ad coelestia; Hic exulantes ut sint in Patria.	[hiányzik]

A fentiekén kívül a *Hymnarium* „Petri Pazmany ex Manu scripto” bevezetésű szövegváltozata további helyeken tartalmaz utólagos javításokat, s mindegyik olyan, amely Nyéki Vörös imádságos könyvének szövegváltozatát részesíti előnyben, annak szövegével egyeznek meg a javítások. Különösen feltűnő, hogy a *Hymnarium* szövegváltozatából eredetileg hiányzott az utolsó, „O sacrum lumen...” kezdetű strófa. A kéziratban a leíró törölte az „Amen” szót a hiányosan leírt szöveg végéről, s a margóra beírta a hiányzó utolsó strófát, amely szintén megegyezik Nyéki imádságos könyvének szövegével. Mindebből arra lehet következtetni, hogy valóban létezett több Pázmány-kori szövegváltozat, melyet a Nyéki-féle imádságos könyv őrzött meg a leghívebben, ezt a szöveghagyományt vette figyelembe a *Hymnarium* a szövegjavításaiban, s a Dankó-féle szövegváltozat, melynek eredetije ismeretlen, szintén ezt a korai szöveghagyományt vitte tovább. Kájoni 1676-os *Cantionale catholicum*ában egy, a többitől jobban eltérő szövegváltozat szerepel. További kutatási lehetőséget jelentene az esztergomi káptalani levéltár anyagában felkutatni a Hanuy által publikált eredeti kéziratot, annak reményében, hogy esetleg van ott egy melléklet is a Hanuy által közölt irathoz, amely az *O gloriosa, o speciosa* szövegét kéziratban tartalmazza.

Az énekben alkalmazott a5a5a6x5a6 és x5x5a6x5a6 (= a16a11) forma kétségtelenül a Balassi-strófa (a6a6b7c6c6b7d6d6b7) egyik előzményeként vehető figyelembe,²⁴ támogatva azon korábbi feltételezéseket, hogy a Balassi-strófa előzménye a középkori himnusz- és szekvencia-költészet aszimmetrikus strófaszervezetei között kereshető.²⁵ Ugyancsak további adalékokkal szolgálhat, ha a kapcsolódó dallamokat és ezek alapján szóba jöhető incipiteket is megvizsgáljuk.²⁶ Ami a fennmaradt latin és magyar szövegváltozatok egymáshoz való viszonyát illeti, a szövegösszevetések fontos feladatot jelenthetnek majd, melynek eredményei a most vizsgált kérdés részleteinek további tisztázásához járulhatnak hozzá.

Amit fenti vizsgálatunk alapján összegzésül állíthatunk: a szép és magyar fordításban ma is gyakran énekelt „*O gloriosa, o speciosa*” kezdetű latin Mária-ének nem Pázmány Péter műve. Ismeretlen szerzőjű középkori ének, közkinccs, amelynek csak magyarországi előfordulásáról tudunk. Pázmány ezt jól ismerte és éneklését a szer-tartásban ajánlotta.²⁷

Befejezésül bemutatjuk a latin szöveg legkorábbi, általunk ismert előfordulását Nyéki Vörös Máttyás bécsi imádságos könyvének 339–340. lapjáról.²⁸

²⁴ Az RPHA nyilvántartása szerint az *O gloriosa, o speciosa* metrumához legközelebb álló versforma az a5a5b6c5c5b6 metrum, amelyben egy Balassi- és egy Rimay-vers készült. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, II, ed. Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Paris, Nouvel Objet, 1992, 689.

²⁵ „Úgy látszik, kellő anyag áll rendelkezésre ahhoz, hogy az új típusú sequentia jellegzetes rímképletében a magyar Balassi-versszak típust megalkotó költő közvetlen inspirálóját ismerjük fel.” HORVÁTH, *i. m.*, 186.

²⁶ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, 1), 130. sz.

²⁷ Figyelemre méltó, hogy különböző misealapítványokban Pázmányon kívül más személyek is énekeltek a szóban forgó cantiót: 1642-ben Balassy Zsuzsanna „a mennybe fölvelt Boldogasszony iránti nagy jámborságból és bizalomból” oltárt állíttatott a pozsonyi Szent Márton székesegyházban a Fájdalmas Szűz Mária szobrának; ehhez misealapítványt rendelt, amely havi rendszerességgel misét szolgáltatott, azzal a kéréssel, hogy a szentlecke után a kanonokok minden alkalommal énekeljék el az *O gloriosa, o speciosa* kezdetű Mária-éneket. Lippay György 1646-ban jóváhagyta az oltár állítását. Vö. Jozef HAL’KO, Štefan KOMORNÝ, *Dóm: a pozsonyi Szent Márton-székesegyház*, ford. GYEPES Aranka, Szülőföld, 2016, 198. 1870-ben Zalka János győri püspök 300 forintot adott a szemináriumnak, hogy „az iskolai évben – 10 hónapon át – minden hónap első szombatján a Boldogságos Szűz tiszteletére mondja a lelkiigazgató a szentmisét a házi kápolnában. A növendékek a Pázmány-féle *O gloriosa, o speciosa* himnust énekeljék mise alatt. A miséző kapjon 1–1 forintot, a kamat többi része az orgonista és kápolnát gondozó növendéké legyen.” BEDY Vince, *A győregyház megyei papnevelés története*, Győr, 1937 (Győregyház-megye Múltjából, 2), 229.

²⁸ Köszönjük Ajkay Alinka, Madas Edit és Tusor Péter tanácsait, melyeket a dolgozatunk témájáról való beszélgetések során kaptunk.

Ad Beatissimam Virginem Mariam

O gloriosa, o speciosa, stella luminosa:
 Domina mundi, Mater gratiosa.
Vox Angelica, vox Prophetica, proles Davidica:
 tibi concinit Salomon cantica.
Regina caeli, emenda mali, fortitudo poli:
 virgula splendens colore vernali.
Aurora surgens, lucerna lucens, sol radiis fulgens,
 illuminatrix, tenebras excludens.
Pulchra lunaris, fuga languoris, fer opem revinctis,
 qui puniuntur carcerum catenis.
Solis aemula, fumi virgula, pulchra puellula,
 te cuncupivit Rex sine macula.
Torques aurea, Regis vinea, turris eburnea,
 sis pauperibus salutis galea.
Palma virtutum, nectar optimum, odor aromatum,
 reduc errantes ad regnum paratum.
Granum excussum, jubar effusum, sidus animosum,
 nostrum exaudi carmen sonorosum.
Dux militiae, fons laetitiae, flos pudicitiae,
 in te confluunt caeli divitiae.
Lilium candens, Rosa rubescens, Virgo caelum vincens,
 sydus aureum gremio recondens.
Virgo Maria, mundi gloria, duc ad caelestia,
 hic exulantes ut sint in patria.
O sacrum lumen, sanctum solamen, spiritus iuvamen,
 tuis famulis vitam confer, amen.

H. HUBERT GABRIELLA

Tudományos könyvtár közművelődési szereppel?

Az egyházi könyvtárak évszázadokig mint zárt gyűjtemények működtek. Egy-egy nyomtatott katalógus azonban feltárta értékeiket. A tudós könyvtárosok révén az egyházi gyűjtemények összekötő szerepet játszottak az egyházi és világi tudományosság között. Hatalmas feladatot rótt rájuk az 1945 utáni helyzet: nehéz körülmények között, könyvtári szabvány szerint fel kellett dolgozniuk és a világ elé kellett tárnuk állományukat.

Szelestei N. László segítségével és szerkesztésében indult meg az a katalógus-sorozat, amely a világi kutatók számára is elérhetővé tette az egyházi könyvtárak kéziratait.¹ 1990 után pedig az integrált könyvtári rendszerek és a MOKKA-R révén elindult a könyvek adatainak világhálón való közzététele. Megjelent néhány egyházi könyvtár antikvakatológusa is.

A többi nagy egyházi gyűjteménytől eltérően alakult ki az Evangélikus Országos Könyvtár (a továbbiakban: EOK) mint muzeális gyűjtemény.² Gyűjtőköre az elmúlt évtizedekben letisztult. Ma már a kézikönyveken kívül elsősorban a magyar evangélikusságra vonatkozó dokumentumok minél teljesebb összegyűjtésére törekszik.

Az EOK-ot, más egyházi gyűjteményekhez hasonlóan, jó ideig szinte kizárólag a teológusok és a kutatók keresték fel. Az egyház különböző időben született szabályzatai az EOK-ot mindig tudományos könyvtárnak minősítették. Fő feladatának azt tartották, hogy elősegítse

a hazai evangélikus lelkészképzés és továbbképzés munkáját, a teológia tudományos szintű művelését, különösen a hazai és egyetemes egyháztörténet kutatását és feldolgozását;

* Szelestei N. Lászlónak ajánlom, aki kutatóként sokszor felkereste az Evangélikus Országos Levéltárat és az Evangélikus Országos Könyvtárat, és aki mindig szívén viselte az egyházi gyűjtemények sorsának az alakulását.

¹ Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, Bp., OSZK, 1979–. Egyedül az evangélikusoknál nem kerültek a kéziratok a könyvtárba, hanem a levéltárban maradtak, amikor 1957-ben hivatalosan is szétválasztották a levéltárat és könyvtárat, ld. BÖRÖCZ ENIKŐ, *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa*, Bp., OSZK, 1993, 5.

² Az EOK történetével kapcsolatos bibliográfiát ld. <http://konyvtar.lutheran.hu/a-koenyvtarrol/publikaciok> (letöltés: 2017. január).

a tudományos kutatás számára folyamatosan feltárja az állományában lévő értékes magyar irodalomtörténeti, általában a történeti studiomokkal és más tudományokkal kapcsolatos dokumentumanyagot.³

Rendre felbukkan, hogy az EOK az „Evangélikus Tudományos Gyűjtemények” része. Ez a megfogalmazás már a levéltár és a könyvtár közötti természetes összetartozást hangsúlyozza. Ma már csak egyháztörténeti emlék, hogy az evangélikus egyház a levéltár–könyvtár–teológiai akadémia között fennálló tudományos kapcsolatot nemcsak erősíteni, hanem intézményesíteni is kívánta. Az Egyházegyetem Tanácsa 1956. január 27-ei üléséről készült jegyzőkönyve szerint⁴ a Tanács tárgyalta az „Egyetemes Könyvtár és Levéltár Kutatóintézete” felállításának ügyét. A következő határozatot hozták:

Az Egyházegyetem Tanácsa az evangélikus országos levéltár feladatkörét módosítva, illetve kiterjesztve az Egyházegyetem könyvtárának és levéltárának bevonásával kutatóintézet felállítását tartja szükségesnek.

E kutatóintézet hivatva volna egyfelől feltárni az Egyházegyetem Levéltárának még fel nem tárt értékeit, másfelől magyar evangélikus egyháztörténeti tudományos kutatómunkát megindítani, s az egyház élete szempontjából fontos tudományos kérdéseket feldolgozni.

Az Egyházegyetem Tanácsa felkéri dr. Mályusz Elemért,⁵ az Egyházegyetem levéltárosát, hogy a felállítandó kutatóintézet szervezését és a benne folyó tudományos munkát mint annak igazgatója vezetni szíveskedjék.

Kifejezi az Egyházegyetem Tanácsa azt a reménységét, hogy a Teológiai Akadémiánk hallgatói megértve a számukra hozzáférhető könyvtár és levéltár adta tanulmányi lehetőségeket, komoly érdeklődést fognak tanúsítani a levéltári munka iránt s ki fogják használni azokat a lehetőségeket, amelyeket számukra tudományos képzésük szempontjából a felállítandó kutatóintézet nyújt.

³ Ld. még *A Magyarországi Evangélikus Egyház szabályrendeletei*, Budapest, Evangélikus Országos Egyházi Iroda, 1972: „a Magyarországi Evangélikus Egyház központi tudományos könyvtára”; „Az EOK, mint a Magyarországi Evangélikus Egyház tudományos intézménye”, 93–94.

⁴ Evangélikus Országos Levéltár, OI iktatott iratai, 91/1956, 6.

⁵ Mályusz Elemér 1947–1969 között egy idő után már társadalmi munkában vezette az EOL-t. (1954-től kezdve az MTA Történettudományi Intézetében is dolgozott.)

Az egyház egyben felkérte Wiczsián Dezső professzort,⁶ hogy „munkaidejének felét fordítsa a Levéltári Kutatóintézeti munkára.” (5. p.)

Az 1957-es evangélikus naptár már tényként ad hírt a kutatóintézetről:

egyházunk történetében fontos jelentőségű kezdeményezés az Egyetemes Könyvtár és Levéltár kutató intézetének felállítása. Mályusz Elemére professzor vezetésével kezdtek meg a kutató munkát a Teológia Akadémia egyháztörténész professzorai. Nagy kincsek és értékek halmozódtak fel, melyeket a kutató munka részére elérhetővé kell tenni, és amelyek feldolgozásra várnak. Ha ezt a nehezen életre jött kicsiny palántát egyházunk megértéssel, szeretettel és támogatással fogadja, történelmi jelentőségű intézménnyé válhat és generációk meríthetnek tudást és anyagot belőle.⁷

A történelmi események nem engedték ezt a „kicsiny palántát” felnőni. A tudományos kutatás azonban folytatódott, s az egyre nyitottabbá váló evangélikus gyűjteményeket nemcsak a teológusok, hanem a külső kutatás is elkezdte használni. A tudományos kutatás szolgálata, a gyűjteményi munkatársak tudományos és publicisztikai tevékenysége pedig időnként tudományos műhellyé szerveződött. Az Evangélikus Országos Múzeum 1979-es megnyitásával új gyűjteményi ág kapcsolódott be a tudományos munkába.

Összefoglalóan tehát ma is érvényesnek tarthatjuk a következő meghatározást: „Az Országos Könyvtár a Magyarországi Evangélikus Egyház területére kiterjedő illetékességgel működő tudományos intézmény.”⁸

2017. február 1-től kezdte meg működését az integrált Evangélikus Országos Gyűjtemény,⁹ amelynek része az EOK, az Evangélikus Országos Levéltár és az Evangélikus Országos Múzeum. A 2017-es integrációval a tudományos munka újabb lendületet vehet. A gyűjteményekben őrzött értékek tudományos feldolgozása továbbra is kiemelten fontos marad. A tudományos munkatársak azonban már régebb óta nemcsak a gyűjteményekben őrzött belső értékeket tárják a világ elé, hanem bekapcsolódnak az Evangélikus Hittudományi Egyetemen és a külső tudományos műhelyekben folyó kutatásokba is. Az 1956-os eredeti terv, ha módosult formában is, de napjainkra megvalósult. Ezt a tudományos arculatot a jövőben is őrizni, sőt erősíteni kell.

⁶ 1930–1958 között volt teológiai tanár.

⁷ *Evangélikus naptár az 1957. évre*, Bp., Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, 1956, 23.

⁸ *Evangélikus Közlöny*, 2008/3, 48.

⁹ A Magyarországi Evangélikus Egyház önálló, belső jogi személyként hozta létre az EOGY-ot, mint intézményt.

A könyvtárhasználati szokások átalakulása, a közgyűjteményi szemlélet és a fenntartói elvárások azonban újabb feladatokat adnak az egyházi könyvtáraknak. Mit jelent ez a gyakorlatban? Semmiképpen sem azt, hogy tudományos könyvtárból közművelődési könyvtárrá alakuljon át az EOK, és küldetését megváltoztassa.

Az evangélikus egyház már 1929-ben azért kapta meg ajándékként a kiskertali Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárat, hogy annak értékeit a nagyközönség elé tárja:

lehetőleg a maga egészében együtt maradjon és így szolgáljon a hazai közművelődésnek, és ez leginkább azáltal érhető el, ha ez a könyvtár erkölcsi testület tulajdona.¹⁰

Ma már nyilvános könyvtárként az EOK kitarja kapuit minden olvasó felé, az online tájékoztatás és a digitalizálás révén pedig még szélesebb körűvé vált a könyvtár használata. Az „evangélikus OSZK”-jellegű erősítő őrzi, gyarapítja és szolgáltatja az országban keletkező evangélikus dokumentumokat, amelyeknek fontos részei azok a periodikumok és aprónyomtatványok, amelyek máshol nem lelhetők fel. Kiegészítő feladatként azonban egy-egy közművelődési programban való részvétel a könyvtár kapuját még nyitottabbá teheti.

A 2017-es evangélikus integráció révén kölcsönösen erősítheti egymást a könyvtár, a levéltár és a múzeum tevékenysége. Az eddig is művelt, de kevésbé hangsúlyos közművelődési szerepvállalás integrált módon valósulhat meg. Kitűnő háttérként szolgálhatnak ehhez a felújított¹¹ vagy éppen felújítás alatt álló gyűjteményi terek: a múzeum Pincéje, a levéltár történeti terme (Archivum Generalis Ecclesiae), a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár, a Régi és Ritka Könyvek Gyűjteménye, a levéltári-könyvtári olvasóterem és az előadóterem. A missziós célok mellett ezek a terek tudományos, oktatási, kulturális, művészeti és turisztikai rendezvényeknek is helyet adhatnak.¹² A gyűjteményekben felhalmozódott tudás tartalommal töltheti meg a közművelődési programokat, amelyeknek azonban nem szabad veszélyeztetniük a könyvtár, levéltár és múzeum alaptevékenységeit. Az evangélikus iskolahálózat és az

¹⁰ Ld. Degenfeld Pál adományozó és alapító levelét a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár irattárában.

¹¹ Az Evangélikus Országos Múzeum felújítása már elkészült, 2016 végén megnyílt az új kiállítás és a kulturális rendezvényeknek, múzeumpedagógiának, időszakos kiállításoknak helyet adó Pince.

¹² ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna, *Jelen lenni: tervzet az evangélikus egyház országos gyűjteményeinek megújítására*, Bp., 2016. [Kézirat.]

Evangélikus Pedagógiai Intézet segítségével egy-egy múzeum-, könyvtár- vagy levéltárpedagógiai programmal közelebb lehet hozni a jövőendő nemzedékekhez az evangélikus értékeket. A lehetőségek tárházából egy könyvtári példát emelek ki.

Az EOK legvédehetőbb muzeális könyveit a Régi és Ritka Könyvek Gyűjteményében őrizzük. A különgyűjteményt olyan csigalépcsős-galériás könyvtárszekrényekben tároljuk,¹³ amelyek 1952 előtt a fasori evangélikus gimnáziumban, a tanári könyvtárban voltak.¹⁴ A gimnázium államosításakor az egyház megmentette ezeket a bútorokat, és beszállította az Üllői úti székházba. Egyben megmentették az értékes fasori teológiai könyveket is, köztük számos Luther-antikvát. A reformáció ötszázadik emlékévében ezeken a röpiratokon keresztül be lehet mutatni, hogyan terjedtek el rövid idő alatt a reformáció eszméi egész Európában, illetve hogy milyen röpiratokkal válaszoltak Luther téziseire. A röpiratok kolligátumokban, igénytelen, 19. századi, márványozott papír táblán lévő félvászonkötésű kötetben találhatóak. A bélyegző a könyvekben korai: „A^o Pesti Ág. Hitv. Gymn. Könyvtára 1860.” Ekkoriban már mintegy 6000 kötetet őrzött a fasori könyvtár.¹⁵ Az egyik ilyen kolligátum (jelzete: R 925) tartalmának a felsorolása is bemutatthatja, milyen értékeket hagyományoztak ránk az elődök, köztük a tudós tanárok nemzedékei:

1. *Wie die bebtlich geschickte Botschafft yre Werbung gethan, haben an den [...] Hertzog Fridrich tzu Sachsen [...] vnnd seyner kurfürstlichen gnaden Antwort [...]* – [Leipzig], [Valentin Schumann], (1520). – 4° – A⁴ = [4] ff. – VD 16 W 2600;
2. LUTHER, Martin, *Condemnatio doctrinalis libror(um) Martini Lutheri [...]* Respo(n)sio Lutheriana [...] MDXX. – [Augsburg], [Silvan Otmar], [1520]. – 4° – a⁴-c⁴ d⁵⁺¹ = [17] ff. – 1 fig. xylogr. – Benzinger: Luther 629 – VD 16 L 2335;
3. LONICER, Johannes, *Contra Romanistam fratrem Augustinu(m) Aluelden(sem) Franciscanu(m) Lipsicu(m) [...]* – Wittenbergae, apvd Collegium Novvm [– Johann Rau-Grunenberg], 1520. – 4° – A⁴-D⁴ E⁶ = [22] ff. – BNH Cat. L 376 – VD 16 L 2437;
4. MAZZOLINI, Silvestro, *Epitoma responsionis ad Martinvm Lyther. Vwittenbergae, [...]* M.D.XX. [Wittenberg], [Melchior Lotter, jun.], 1520. – 4° – A⁴ B⁴ C⁵⁺¹ = [13] ff. – init. – VD 16 M 1753 – a dominikánus (ca. 1456–1523) szerző az első között volt, aki támadta Luther téziseit;

¹³ Jelenleg a felújítás miatt külső raktárban van mind a könyvtár állománya, mind a bútorzata.

¹⁴ 1920-as fénykép tanúsítja ezt. A könyvszekrények talán már a gimnázium előző, Deák téri épületében is megvoltak, így eredetük a 19. század végére nyúlik vissza.

¹⁵ További kutatást igényel annak a megválaszolása, hogy milyen ajándékozás révén kerültek ezek a Luther-kolligátumok a fasori gimnázium könyvtárába.

5. LUTHER, Martin, *Apellation odder Beruffung an ain christlich frei Conciliu(m) von dem Bapst Leo vnd seine(m) vnrecht(e)n Freuel vorneweret vnd repetiret. Wittenbergk M.D.XX.* – [Augsburg], [Jörg Nadler], 1520. – 4° – A⁴ = [4] ff. – BNH Cat. L 566 – Benzing: Luther 775 – VD 16 L 3852;
6. LUTHER, Martin, *Warumb des Bapsts vnd seyner Jungern(n) Bucher von Doct. Martino Luther vorbra(n)t seynn. [...] Wittenbergk D. M. XX.* – (Gedruckt zu Wittenbergk), [Johann Rhau-Grunenberg], 1520. – 4° – A⁴ B⁴ = [8] ff. – Benzing: Luther 785 – VD 16 L 7366;
7. LUTHER, Martin, *Uo(n) de(n) neiuwen Eckischen Bullen vnnnd Lugen. [...] Vwittenberg.* [Augsburg], [Melchior Ramminger], (1520). – 4° – A⁴ B⁴ = [8] ff. – 1 fig. xylogr. – Benzing: Luther 721 – VD 16 L 7170;
8. GERBEL, Nikolaus, *Defensio Christianorum de cruce, id est, Lutheranorum[...]* – [Strassburg], [Johann Schott], [1520]. – 4° – a⁴ b⁴ c³⁺¹ = [11] ff. – sign. – 1 fig. xylogr. – VD 16 G 2277.

A puritán, együttesében mégis jelentős, az evangélikus oktatás egyik emlékeként megőrzött könyvszekrények és antikvák a felújítás után tágabb kontextust kaphatnak. Továbbra is őrzik majd a legvédelettebb muzeális könyveket, bennük a fasori bélyegzővel ellátottakat. Egy-egy kiemelt alkalommal megtekinthetővé is válhat ez a védett különgyűjtemény. A fasori múltat őrző együttes köré pedig olyan közművelődési program szerveződhet, amelynek középpontjában az evangélikus iskolák állnak. A programhoz igényes tartalmat adhat egy-egy könyv vagy kézirat története, fénykép, tárgy vagy iskolatörténeti összefoglaló. Deo volente.

H. KAKUCSKA MÁRIA

Lelkiség és (detektív)regények: Orczy Emma bárónő

Orczy Emma bárónő, az angolok Emmuskája,¹ a *Vörös Pimpernel*² szerzője, akiről a Vénusz bolygó egyik kráterét elnevezték,³ Magyarországon kevésbé ismert, művei sokáig a tiltott kategóriába tartoztak. Könyvtárainkban megtalálhatók régi kiadású, angol nyelvű művei, és leginkább a – megjelenése óta töretlen népszerűségnek örvendő – *Vörös Pimpernel*, *A rejtélyes sarok*, a *Lady Molly kalandjai* magyarul is.⁴ Antikvár példányokban többnyire ezekhez férhetett hozzá az olvasó. Az újabban készült magyar kiadások a régi felhasználásával készültek. Emmuska leghíresebbé, legsikeresebbé váló művét, a francia forradalom idején játszódó, eredetileg színdarab formában megírt történetet, a *Scarlet Pimpernel* hiába állította színre a neves angol színészdinasztia tagja, a színész-intendáns Fred Terry (1863–1933) 1903. október 15-én a nottinghami *Theatre Royal*ban, Sir Percy Blakeney, a Vörös Pimpernel története nem aratott sikert. Az 1905. január 5-i londoni New Theatre-beli előadás azonban további 122 bemutatonak és számtalan újrendezésnek, megfilmesítésnek, egyéb adaptációnak hozta meg a sikert, a világhírt.

¹ Orczy Emma (Tarnaörs, 1865. szeptember 27. – London, 1947. november 12.) személyiségének megfelelően egyszerűsítette le a nagymamái keresztneveivel megegyező teljes nevét – orci bárónő Orczy Emma Magdaléna Rozália Mária Jozefa Borbála – Emmuskára. Ld. emlékiratának (*Links in the Chain of Life*, 1947) első fejezetét: <http://www.blakeneymanor.com/books/links/life.html>. Emmuskáról, családjáról: H. KAKUCSKA Mária, *A sikertelen színdarabíró Orczy Emmuska útja a világsiker felé = Szín – játék – költészet. Tanulmányok a nyolcvan-éves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Nagyvárad, Partium, Protea Egyesület, reciti, 2013, 375–382, 3–6. jegyzet; Uő, *Az Orczy család és a piarista rend = A piarista rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Bp., Szent István Társulat, 2010, 462–468, 1. jegyzet.

² A *Scarlet Pimpernel* először 1905. január 12-én jelent meg könyvalakban. 1907. február 15-én már a 24. kiadás látott napvilágot. 1907-ben május 29-ig (csupán ebben az évben) összesen hatszor jelent meg: egyszer normál, ötször népszerű kiadványként. A *Pimpernel* sikeréről: H. KAKUCSKA Mária, *Az Orczy család és a magyar színjátás = Dráma – múlt, színház – jelen: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, EMÓDI András, JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, Nagyvárad, Partium, 2009, 347–356, különösen a 28–29. jegyzet.

³ J. S. A., *Magyar kráterek a Vénuszon* (2004. április 22.), <https://www.csillagaszat.hu/csilltort/magyar-csillagaszattortenet/magyar-altalanos/magyar-kraterok-a-venuszon/>.

⁴ A *Pimpernel*ről, a *Rejtélyes sarokról*, *Lady Molly kalandjairól*: H. KAKUCSKA, *A sikertelen... i. m.*

Orczy Emma a *Scarlet Pimpernel* tizenöt romantikus kalandján kívül írt még más történeteket is. A *Pimpernel* sikerével azonban egyetlen műve, még a számos újítást tartalmazó, korábban keletkezett krimijei sem versenyezhettek, versenyezhetnek. A magyar olvasó nehezebben fér hozzá a jóval kevesebbszer és hiányosan kiadott detektívtörténeteikhez. A *The Royal Magazine* című angol irodalmi folyóirat 1902. áprilisi számában az előző év szeptemberében elkezdett „öregemberes” bűnügyi sorozat befejeződéséről számolt be. Ugyanitt tájékoztatott Orczy bárónő egy új, a *Mysteries of Great Cities* „névtelen újságíró-öregemberes” sorozatának indulásáról, és jelentette meg első darabját is. A sarki teázói székéből ki nem mozduló, okosan nyomozgató, névtelen öregember alakja először A *Londoni titkok* című, 1901-es bűnügyi elbeszélések egyik darabjában, *The Fenchurch Street Mystery*-ben tűnt fel. Az író nő könyvalakban a kissé átdolgozott történeteket nem megjelenésük időrendi sorrendjében adta ki, az újságíró-öregember pedig Polly Burtonnek nevezte el. A mogorva, igen okosan gondolkodó, nem szimpatikus öregember továbbra is névtelen maradt. A *The Royal Magazine* hasábjain 1904–1905-ben olvasható tizenkét sztori a *The Case of Miss Elliott* című kötetben már 1905-ben megjelent. Így lett a második kötet az 1908-ban megjelent *The Old Man in the Corner*, melynek tizenkét elbeszélése a *Magazine*-ban 1901–1902-ben volt olvasható. A harmadik „öregemberes” kötet, a tizenhárom történetből álló *Unravelled Knots*, 1925-ben jelent meg.

Magyarul csak a második kötet, az *Old Man in the Corner* tizenegy elbeszélését olvashatjuk *A rejtélyes sarokban*. A könyvet Orczy bárónő erdélyi rokonainak ajánlotta.⁵ A magyar kötet tartalmában eltér az angoltól. Nem tudni, hogy a fordító vagy a kiadó elhatározásából, de a tizenkét történetből a magyarban tizenegy lett. Hiányzik az angol tizenegyedik darabja, a *The Birmingham Mystery*. Lehet, hogy Emmuska cím-változtatása, a *The Birmingham Mystery*-nek *The Brighton Mystery*-re való átnevezése keltette a bizonytalanságot.

A krimi megalkotójának tartott Edgar Allan Poe *Marie Roget titokzatos eltűnése* (1842) című elbeszélésének hőse, C. Auguste Dupin lovag már megjelent ugyan „karosszékében”, de nem sorozathősként, mint az *Old Man in the Corner* főszereplője. A krimi teoretikusai⁶ egy új típusról, a „karosszék-detektív” (armchair detective) figurájáról írnak, amelynek első tipikus hőse Orczy Emma „visszatérő” öregembere. A

⁵ „Szeretett nagybátyámnak és nagynénémnek Wass Czege grófnak és grófnőnek megemlékezésül az Erdélyben eltöltött sok-sok boldog napra.” Az eredeti szöveg: „To my dear Uncle and Aunt Count and Countess of Czege in remember of many days spent in Transylvania, october 1908.”

⁶ Pl. BÉNYEI Tamás, *A krimi, a metafizika és a posztmodern*, Bp., Akadémiai, 2000; SZOBOTKA Tibor, *Izzalom, rejtély és a nyomozó detektív* = SZ. T., *Közönség és irodalom*, Bp., Gondolat, 1964; KESZTHELYI Tibor, *A detektívtörténet anatómiája*, Bp., Magvető, 1979; Ulrich SUERBAUM, *Krimi:*

megbeszélések állandó színhelye, az olcsó étterem, a főhősök társadalmi helyzete, szegényes körülményei és a női nyomozó mind az ő újításai. A nyomozó főhős nő munkával keresi kenyerét, és nem luxuskörülmények között él, unalomból, kedvtelésből nyomozgató társaságbeli személy, mint Sherlock Holmes vagy Miss Marple. (Agatha Christie kedvelt állandó hősei, Miss Marple, illetve Poirot szimpatikus alakja – életrajzi okok miatt is – későbbi szülemények.)

Orczy Emma finom iróniával helyezi szembe két hőst, a korának és hivatásának megfelelően magabiztos-felszínes fiatal, rátarti lányt a jelentéktelen külsejű, félnék, rendkívül nyugtalan, okos, két pennyért étkező öregemberrel, aki miután gondolkodni tanítgatta Pollyt, „[...] eltűnt [...] Hihetetlen gyorsasággal ment végig az éttermen, ki a londoni utca forgatagába. De minden egyes alkalommal hagyott az asztalon valami érdekes emléket: egy szál eleitől végéig telebogozott zsineget s egy-két kopott fényképet. [...]” A krimi műfajában leckézteti meg az író a mindenkori újságírókat és a fiatalságot az öreg, tapasztalt ember figyelmes-logikus gondolkodásmódjának, bölcsességének szembeállításával. Emmuska kontrasztot kedvelő ábrázolásmódja nyilvánul meg a történetekben, a jellemelekben: Polly annak ellenére issza két órakor a hideg kávé, várja a taszító öregembert egy közönséges helyen, hogy ifjú vőlegényével, a London Mail újságírójával menne a divatos Maud Allen-matinéra a Palace színházba. A történetek hősei, a helyszínek, az olcsó gyorsétterem, a bűntettek színhelyei egyaránt közönségesek; s a „valós” mellékszereplők, tulajdonképpen a korfestő elemek is, mind kétes személyek, gyanús elemek. Maud Allen, a kor divatos, botránnyokat okozó, világiáró kanadai-amerikai származású táncosnője életéből nem hiányzó bűnügyi elemek egyik példája a két fiatal nő megöléséért 1898-ban kivégzett bátyja esete. Az eredetileg Royal English Opera House elvezésű színház fokozatosan lesz 1897-re zeneművek mellett filmeket, táncos darabokat is játszó Theatre of Varieties, majd 1911-től Palace Theater, ahová Polly menne. S jogos Emmuska kérdése: milyen és mennyiben más egy olcsó étterem és a színház, ahol erkölcsi elvek miatt tiltják be Maud Allen előadását? Milyen a kor, amelyben a népszerűséget élvező alak maga is kétes hírű, erkölcsű személy?

Emmuska másik detektívalakja, Lady Molly, teljes nevén Lady Molly Robertson-Kirk, 1909-ben bukkant fel különböző történetekben a *Cassell's Magazine*-ban. Kötetbe gyűjtve *Lady Molly of Scotland Yard* címmel 1910-ben adta ki a tizenegy történetet. Magyarul, rejtelmes módon, ezekből két, összesen öt történetet tartalmazó kötet

Eine Analyse der Gattung, Stuttgart, 1984; Ulrike LEONHARDT, *Mord ist ihr Beruf*, Verlag C. H. Beck, München, 1990; *Der Kriminalroman: Poetik, Theorie, Geschichte*, Hrsg. Jochen VOGT, München, E. Fink, 1998.

jelent meg *Lady Molly kalandjai: detektív történetek* címmel.⁷ A második sorozat mintegy feltételezi az első ismeretét, mert mindenféle magyarázat, bevezető, jegyzet nélkül közli a novellákat. A Kisléghi Kálmán fordította első rész lábjegyzetes tájékoztatása fontos információkat közöl: „Lady Mollynak, a bájos női detektívnek néhány szenzációs ügyben tanúsított éleselméjűsége és találékonysága annyira kétségbevonhatatlanok voltak, hogy ezek révén nagy tekintélyre tett szert s a testület [Scotland Yard] legkiválóbb tagjai közé számították.” Kiegyenlítő ellentétként a bájos női detektívnek minden „éleselméjűsége és találékonysága ellenére” hosszú időre, öt évre volt szüksége, hogy a koholt vádak alapján a „hírhedt dartmoori” börtönben sýnlődő férjének felmentését elérje. Lady Molly, a női nyomozó is újítás. Ezek a történetek nem olyan jók, mint az öregemberesek. A második sorozat első darabja, az *Olasz banditák* (*The Irish-Tweed Coat*) egyik színhelyének bevonja Budapestet, a Hungária szállót és Berkes (valószínűleg ifj. Béla) cigányzenekarát is.

Orczy Emma bárónő bűncselekményeinek témái egyediek. Hősei, különösen, ha nemesemberek, Emmuska meggyőződése alapján Istentől kapott megbízatásból hajtanak végre jócselekedeteket, mert a vagyon, gazdagság nem öncélú élvezet kielégítésére, hanem valamifajta „fentebb elrendelés” alapján, emberbaráti cselekedetek végrehajtásához szolgáló eszköz; tehát a nemesi származású ember eleve nem tehet/tesz rosszat. Hasonlóképpen érvel a nyomozást végző egyik bűnügyi történetének hősnője a vádlott ártatlanságának bizonyításakor. Emmuska erkölcsi érzéke, keresztényi értékrendje minden típusú művében, eltérő erősséggel ugyan, de nyilvánul. Történelmi romantikus regényeinek főhősei kiváló személyiségek, jó erkölcs, hit, hazaszeretet jellemzi őket, a hármast keresztényi „Isten, haza, család” elvnek megfelelően.

Az író nő mély hitet leginkább tolmácsolja az *Unto Caesar*⁸ című romantikus történelmi regénye, melynek 1914-es első angol kiadását napjainkig számos újabb követi. Cselekménye Caligula császár uralma és a keletkező kereszténység idejében játszódik. Az örült császár szeszélyeit megsokalló római előkelők összeesküvésre készülnek. Ám vezető személyül senki sem látszik alkalmasnak Róma praefectusán kívül, „aki maga is szabados vérből származott, [...] valamelyik őst, mint

⁷ ORCZY bárónő, *Lady Molly kalandjai: detektív történetek*, ford. KISLÉGHI Kálmán, Bp., Lampel, 1918, 1925²: *A Frewin miniatűrök* (*The Frewin Miniatures*, 1909), *A Formich-kastélyi rejtély* (*The Fordnych Castle Mystery*, 1909), *Egy napi bolondság* (*A Day's Folly*, 1909); UŐ, *Lady Molly kalandjai: detektív történetek: 2. sorozat*, ford. FAYER Kata, Bp., Lampel, 1919: *Olasz banditák* (*The Irish-Tweed Coat*, 1909), *A homokzsák* (*The Bag of Sand*, 1910).

⁸ Magyarul: ORCZY Emma, *Adjátok meg...: Regény Caligula császár korából*, ford. POGÁNY Kornél, Bp., Szent István Társulat, 1925.

hadifoglyot caesar hozta le északról. [...] rendkívül nagy vagyont gyűjtött, s utóbb megváltotta szabadságát. [...] már a neve is elárulta idegen származását: Taurus Antinor Pannonicusnak hívták.” A feladatát mindenkor a lehető legnagyobb lelkiismerettel ellátó, ezúttal rabszolgák árverését levezető praefectus nem volt kegyetlen, de könyörtelen, ha hivatali kötelességéről volt szó. A nép és a hadsereg körében népszerű Antinor beleunt a romlott római erkölcsökbe, Tiberius császár engedélyével Szíriába ment kormányzónak. Hat év után az új császár, Caius Julius Caesar Caligula hívó szavára, épp egy éve tért vissza Rómába. Zárkózott szótlanóságának magyarázata saját társadalmi osztálya értékének ismerete, és ezért sohasem keveredett az előkelő fiatalok közé. A vele szembeszegülő császári lánnyal egy lelkéről, egy életéről és az azt vigyázó egyetlen Istenről érvelve szállt szembe a jog érvényesítéséért. S mesélt egy szegény, a galileai halászokkal lakó emberről, akitől megtanulta, hogy a földi érték nem érték, mert a lélek halhatatlansága ennél sokkal nagyobb kincs. S ennek a könyörületre intő, nem parancsoló, csak kérő, már hét éve keresztre feszített szegény embernek árnya intette őt irgalmasságra az árverezéskor. Emmuska romantikus történelmi regényének főhőse a keresztényé lett praefectus, azaz a keresztényi hit. Taurus Antinor érzi, hogy az új hitelveknek nem tud maradéktalanul megfelelni a továbbiakban: esküszegő lesz, ha elfogadja a felajánlott hatalmat. Az örült császárt esküjéhez híven igyekszik megmenteni, s inségében Júdás-csókkal nem elárulni. A Galilea pusztaságában hallott szavakhoz – „Add meg a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami Istené” – méltón kívánja otthagyni Rómát, hogy követhesse a krisztusi örök élet útját. S a romantikus regények elvárásainak megfelelően, a boldog vég, a szerelem beteljesülése is megtörténik. Megteremtődik az egyensúly a hivatali érvényesülés, a becsület, a hit között a mindent legyőző szeretet/szerelem segítségével. A regény 1914-ben jelent meg, eredeti angol címe *Máté evangéliuma* 22,21 versét idézi. E történet célja nem tudásanyag közlése. Itt a hit a főszereplő a nagy világégés, közvetlenül az első világháború kitörése előtt. Ez a regény történelmi környezetbe helyezett romantikus szerelmi történet, melyet a Szent István Társulat fordítottatott magyarra, megőrizve az eredeti címet. S ugyancsak a Társulat jelentette meg 2010-ben az első kiadás felhasználásával, de a címet *Isten és a császár*ra módosítva, azonban továbbra is megtartva a minden fejezetet bevezető bibliai idézeteket.⁹

A Magyarországról kislánkyként elkerült Orczy Emma bárónőt nem soroljuk a szépirodalom kimagasló írói közé. Ugyanakkor ő minden idők legsikeresebb magyar

⁹ ORCZY Emma, *Isten és a császár: Regény az első keresztények korából*, a Szent István Társulatnál 1925-ben megjelent fordítást átdolgozta és az utószót írta KINDELMANN Győző, Bp., Szent István Társulat, 2010.

(származású) szerzője. Vállalhatjuk őt bűnügyi történetei újításaiért, a *Pimpernel* romantikus történelmi regényéért, mély hitének megvallásáért. Mindenkor felvállalt nemzeti érzése miatt tiszteletet érdemel. A *Pimpernel Erdélyben* (1924) című regényének főhőse a „nagy” Pimpernel magyar utódaként emeli fel szavát az igazságtalanul megcsonkított ország érdekében.

HORVÁTH CSABA PÉTER

Jegyzet Telegdi Miklós katekizmusáról

Miután Telegdi Miklós 1558-ban a krakkói egyetemről hazatért Magyarországra, Oláh Miklós esztergomi érsek Nagyszombatban pappá szentelte, és a trentói zsinat szellemében reformált iskolában a humaniorák tanárává nevezte ki. A nagyszombati összevont városi és káptalani iskola számára az érsek – tekintettel a „tudatos és tervszerű nevelés fontosságára”¹ – új iskolai rendtartást szerkesztett,² mely a meginduló katolikus restauráció (és az abszolutista államigazgatás) céljainak is megfelelt. Ebbe a folyamatba illeszkedik Petrus Canisius „közepes” katekizmusának oktatója,³ melynek tanítását I. Ferdinánd magyar király 1560-as rendelete és az Esztergom főegyházmegyei zsinat kötelezővé tette. E rendeletek szellemében utasította Oláh érsek Telegdit a katekizmusfordítás elkészítésére.

A mára egyetlen példányban fennmaradt kötet címodala után Oláh Miklós érsek fametszetes képe következik, melyet idősebb Raphael Hoffhalter nyomdász és a fordító előszava követ.⁴ A kötet híven követi azt a kérdés-válasz dialektikán alapuló memóriaközpontú oktatási szisztémát, amely a 16. századra meghatározta az iskolák hitoktatási gyakorlatát: a katekizmus előbb olvasókönyv, majd memoriter lett.

¹ MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981, 215.

² BÉKEFI Remig, *Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete*, Századok, 1897, 881–902, 893.

³ Pieter Kanijs (Canisius Szent Péter, Petrus Canisius; 1521–1597) németalföldi származású első generációs jezsuita szerzetes. A trentói zsinat szellemében szerkesztett katekizmusai szinte minden európai nyelven megjelentek, és a 19. század elejéig meghatározó szerepet játszottak a katolikus iskolai hitoktatásban. Legnépszerűbb „közepes” kátéja volt: Pieter KANIJS, *Parvus catechismus catholicorum*, [Köln, Cholinus], 1558. (Jelen összevetést az 1559-es antwerpeni kiadás alapján végeztem, amely a kölnivel szövegében megegyezik: Pieter KANIJS, *Catechismus catholicus inventivi formandae hoc saeculo quam maxime necessarius*, Antwerpen, 1559.) Telegdi 1578–1583 között latin nyelven is megjelentette: Pieter KANIJS, *Parvus catechismus*, Nagyszombat, 1578–1583. (RMNy 471)

⁴ Pieter KANIJS, *Az keresztjenségnec fundamentomírol való röüid keonywechke [...]*, ford. TELEGDI Miklós, Bécs, Hoffhalter, 1562. (RMNy 173) A továbbiakban a Szilády Aron-féle hasonmás kiadásra hivatkozom: *Az keresztjenségnec fundamentomírol való röüid keonywechke [...]*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1884 (Régi Magyar Könyvtár, 2). A továbbiakban: TELEGDI 1562/1884. Eddigi legteljesebb könyvészeti ismertetése: MAJLÁTH Béla, *Telegdi Miklós mester magyar katekizmus 1562. évből*, Bp., MTA, 1883 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, 11/7).

A fordítás lényegében követi a latin szöveget, azonban több módszertani változtatással találkozhatunk ott, ahol a tanuló ifjúság elméjéhez mérten ez szükséges, elsősorban a nehezebben érthető fogalmak magyarázata esetén.⁵ A magyar szöveg előbeszédszerűsége több helyen erőteljesebben dominál, mint a latin textus inkább értekező jellege. Telegdi változtatásai elsősorban didaktikai természetűek.⁶

Telegdi katekizmusának töredékesen fennmaradt egy másik kiadása is 1596-ból, mely Pécsi Lukács nevéhez köthető.⁷ Az 1562-es edíciótól csak címnegyede és a hozzá kapcsolt, mára ismeretlen imádságok különböztetik meg, egyébként az apróbb helyesírási különbségeket leszámítva a két szöveg szóról szóra megegyezik, csupán a margináliák újak (az első kiadásban nincsenek marginális jegyzetek). A töredék kisebb hiányokat leszámítva tartalmazza a címoldalt, valamint az első és a harmadik fejezet egy részletét.

A címoldal hátlapján a kis Jézust ölében tartó Szűz Mária fametszetes képe alatt Pécsi Lukács verses imádsága olvasható. Noha a vers bibliográfiai számbavétele már megtörtént,⁸ szövege eddig modern kiadásban nem jelent meg.

⁵ Szentiványi Dezső műfajmonográfiája megengedőbben fogalmaz: „a katekizmus fordításában Telegdi híven ragaszkodott Canisius Catechismus Parvusához. A kérdések számát és menetét megtartotta, alig tér el a fogalmazás egy-két kérdésben és feleletben Canisiustól.” SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Bp., Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 1944 (Kiadványok a Jézustársasága Magyarországi Történetéhez: Tanulmányok, 36), 47.

⁶ Kihagyott kérdések: „Est ne satis Christiano ea sola credere, quae complectitur symbolum?” KANIJS, *Catechismus...*, i. m., A8v. „Quae dicuntur peccata capitalia?” Uo., C6v. Egyik jellegzetes kiegészítése: „Quot sunt peccata in Spiritum sanctum? Sex, quae sic numeratur: Praesumptio de misericordia Dei, vel de impunitate peccati: Item desperatio, agnitae veritatis impugnatio, fraternae charitatis inuidia, obstinatio et impenitentia.” Uo., C6v. „HANY SZENT LELEK Isten ellen valo bün vagon? HAT: Első, mikor az ember vakmerőkeppen gonoszul eel Istennec irgalamssagual: az az fölötteb bizuan irgalmassagaba, es igassagarul el feletkezuen, batorsaggal minden gonoszt meg miuel, azt gondoluan magaba, hogy irgalmas az Isten meg bochattya. Masodic, ketsegben eses, Mikor valaki az Istennec irgalmassaga felöl, es az ü büneinec bochanattya felöl minden remenseget hatra veti. Harmadic, az meg ismert igazsagnac tulaidon lelki ismeretednec ellene valo ellenzese. Negyedec, Isten aiandekinac felebaratunkba valo neukeedesenec iregysége. Eotödıc, az gonosz eletbe tudua es kemen sziuel valo meg maradas. Hatodic, Mikoron az ember, büneirül penitencziat nem tart, nemis vagon szandoka reia hogy soha tarchon.” TELEGDI 1562/1884, 82–83. E példából láthatjuk, hogy a magyar nyelvű katolikus terminológia még nem alakult ki, egyes fogalmakat (pl. megátalkodottság) Telegdi csak hosszabb körülírással tudott kifejezni. (Az aláhúzott részek Telegdi változtatásait jelzik.)

⁷ Pieter KANIJS, [*Keresztyeni tudomány*] *nac röuid sommaia* [...], ford. TELEGDI Miklós, Nagyszombat, 1596. (RMNy 783)

⁸ RPHA 1384.

Tista Rosas mehed környul foglalta fogatta
Az mindent, mindent emled apolgat, imad.
Mindent hordoztal, minden Töröc tabor allast,
Hány szellel, mert mi, szarnyaid ala futunc.
Peechi Lukach.⁹

Canisius „közepes” katekizmusát Vásárhelyi Gergely jezsuita hitszónok is lefordította, kompendiumának részeként többször kiadta 1599–1622 között,¹⁰ majd halála után a 19. századig az ő fordítása volt a legelterjedtebb Magyarországon. Kiadásai kapcsán Szentiványi Dezső megállapítását – mi szerint Vásárhelyi fordítása hüebb Telegdiénél¹¹ – árnyalva kijelenthető, hogy Vásárhelyi nem új, pontosabb fordítást készített, hanem a Telegdi-féle szöveg átdolgozását végezte el oly módon, hogy a Canisiustól eltérő kiegészítéseket kihagyta.¹² A Telegdi- és Vásárhelyi-féle fordítás genetikus viszonya ellen fel lehetne hozni a hagyomány elvét, mely szerint – a perikópákhoz hasonlóan¹³ – a katekizmuszövegek is a szóbeliség útján, a középkori szöveghagyományból kiindulva terjedtek el, majd foglalták őket írásba, később sajtó alá rendezték (és oktatták) őket. Ez ellen a felvetés ellen két érvet is felhozhatunk.

⁹ KANIJS, [*Keresztyeni tudomány*]nac rövid sommaia..., *i. m.*, A1v.

¹⁰ RMNy 860, 907, 1080, 1128, 1259.

¹¹ SZENTIVÁNYI, *i. m.*, 53.

¹² „Illiké az Szenteket tisztelnünk, es segítségül hinunc? *Illik, de nem a' képpen mint az Istent, kit tartozunc tisztelnünk es segítségül hinunc, ugy mint teremtönket, meg váltónkat, es minden iauainknac adoíát: hanem sokkal aláb valo modon: tudnia illic, mint Istenec választot barátit, minekünc kedigen Isten elöt esedező oltalminkat.*” Pieter KANIJS, *Catechisms...*, ford. VÁSÁRHELYI Gergely, Kolozsvár, [Helta], 1599 (RMNy 860), F3r. „ILLIKE AZ SZENTEKET tisztelnünk es segecchegül hinunc? ILlic de nem akeppen mint az Istent: kit tartozunc tisztelnünk es segetsegül hinunc, vgy mint teremtönket, meg valtnkat, es minden iauaynknac adoyat: hanem sokkal alab valo modon: tudnya illic mint Istenec valasztot barátit, fiait es örökösit, minekünc penig Isten elöt valo esedező otminkat. Mely tisztelettel az Christus Iesusnac dichösege es nagy mel-tosaga, nem chac hogy nem kissebedic, de meg neueltetikes. Mert ebben teczic meg a' mi üduezetönknc kiualtkeppen valo ereve, hogy nem chac ü magaban, hanem szentibenec hatalmas, dichöseges es chodalatos: Hogy tiszteli az ő szolgait, es mind e' földön, smind menyorszagban tiszteltetni akaria: hogy ezec által sok iot osztogat minekünc. Mikeppen oluassuc Abrahaamrol, Isaacrol, Daidrol, Hieremiasrol, kic holtoc vtanes hasznaltac e' földön valo embereknc. Mikeppen touaba az kic hiuen es alazatosan Christus neuebe ne-kic szolgálnac, naponkent erzic magokba az szenteknc segetseget.” TELEGDI 1562/1884, 47–49.

¹³ HELTAI János, *A perikópák 16. századi szöveghagyományja = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 199–237, 201–202, 210–237.

Egyrészt Canisius katekizmusa kifejezetten a katolikus restauráció lelki megújulásának céljával készült, amint ezt a királyi rendelet szövegéből tudjuk.¹⁴ Másrészt szövegszerűen is kimutatható elemek (Canisius kiszólásai)¹⁵ mutatják a szóbeli hagyomány szövegszintű jelenlétének elvethetőségét.

Az első magyar nyelvű katolikus katekizmus megjelenése nem választható el a reformtörekvések nemzeti nyelvű programjától, melynek Telegdi Miklós első élharcosa volt.¹⁶ E katolikus könyvecske tekinthető e törekvések első szisztematikus programba illő irodalmi alkotásának.

¹⁴ A rendeletet a 16. századi latin nyelvű Canisius-kiadások függelékben idézik.

¹⁵ „mellyekről ennekelőtteis szoltam vala tinectec”, TELEGDI 1562/1884, 86. „mellyekről ennekelőtte is szollottam vala tinéketec”, KANIJS, *Catechismvs...*, i. m., H5v.

¹⁶ ÁCS Pál, *Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában* = Á. P., „Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris, 2001, 220–234, 230–231.

HORVÁTH IVÁN

A Döbrentei-kódex rejtvénye

A Döbrentei-kódex: Soba távol tőle kezdetű, verses találós kérdéséről (*Mese*, RPHA 1242) újabban két tanulmányt közöltek. Lázs Sándor¹ tapintatosan mellőzi a versforma és műfaj kérdését, Vadai István² viszont nem bánik valami kesztyűs kézzel az RPHA szerzőivel.³

A versforma ügyében teljesen jogos a bírálat, bár talán túlzó általánosítás, „hogyan a *Repertórium* ebben az értelemben a történeti-poétikai módszer kudarca.”⁴ Vadai helytelenítően emlékezik meg munkamódszerünk durvaságáról:

A munkacsoport legyártott bizonyos metrikai alapkategóriákat. Aztán ezekbe a dobozokba próbálta belegyömöszölni a versegyedeket. Amikor nagyon látványosan nem ment a dolog, a vers bekerült a bizonytalan verselésű csoportba. Az adatlapon ez a szófordulat jelzi, hogy a mondat végéig minden további megállapítás tendencia jellegű.⁵

A bírálat jogos, de a módszer célra vezetett. Sok vers esetében való igaz, csak annyit tudtunk rögzíteni, hogy az illető vers az egyik, általunk hozzá legközelebbinek érzett, hagyományos verselési dobozba sem illeszkedik bele hézagmentesen. Azóta – első sorban épp Vadai,⁶ majd Bognár Péter⁷ kutatásainak hála – a rendtelenségből egyre inkább rend lesz. Ami akkor bizonytalan verselésűnek számított, az mára jó eséllyel bekerült egy-egy új kategória új dobozába. Nem volt haszontalan, hogy annak idején jeleztük az anomáliákat. A javításnak pedig semmi akadálya, mivel az

¹ LÁZS Sándor, *A Döbrentei-kódex rejtvényének megoldása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2014, 784–801.

² VADAI István, *Mese*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 2006, 260–273.

³ A 6. kiadás: <http://rpha.oszk.hu>.

⁴ VADAI, *i. m.*, 266.

⁵ *Uo.*, 265.

⁶ Összefoglalásukat ld. VADAI, *i. m.*, 266.

⁷ BOGNÁR Péter, *A régi magyar párrím-költészet német vonatkozásai*, Bp., OSZK, 2016 (Információ-történeti Műhely); <http://mek.oszk.hu/15400/15427/15427.pdf>.

RPHA nem szilárd könyv. Közösségünk azért ítélte vállalhatónak a hibák kockázatát, mert az RPHA már az 1970-es években adatbázisként született meg, amely csak az olvasóközönség megszokásainak kedvéért jelent meg könyvformára⁸ butítva is.

A kis találós kérdés műfaji besorolása látszólag kínosabb. Lássuk Vadai bírálatát:

[...] a *Repertórium* azt szeretné mondani, hogy ez vallásos találósmese, dogmatikai aenigma. A hibát ott követi el, hogy ügyetlenül megalkotott műfaji rendszert használ. Ezt eredetileg Horváth Iván gondolta el a Balassi-könyve számára, és ott, azon a korpuszon működni is látszott. Ebben az egyes műfaji kategóriák fastruktúrában helyezkednek el, és minden egyes alcsoport öröklí a fölötte lévő szint tulajdonságait. Például: világi → azon belül epikus → azon belül történeti → azon belül jelenkorú → azon belül históriás ének. Csakhogy jelen esetben az adatbázis csak a két legalsó műfajt rántotta egymás mellé, és nem számolt azzal a furcsa következménnyel, hogy a számítógép számára minden aenigma automatikusan arisztokratikus, sőt erotikus is lesz. Látható, hogy a hiba részben az át nem gondolt rendszerben van, meg az is megfigyelhető, hogy az egész ügy jellemző módon egy Horváth Iván által kedvelt trubadúr-műfaj jellemzőit öröklí [...].⁹

Nem mindig helytelen a szerzőnek szándékot tulajdonítani,¹⁰ de mindig kockázatos. Vadai István jól ismeri vonzódásomat a kényelmes megoldásokhoz,¹¹ de szerintem ezúttal nem pusztán lustaságról volt szó.

Mielőtt megmagyaráznám a bizonyítványunkat, hadd szóljak pár szót az RPHA készítésének műfaj-fáiról. A műfaj-rokonságokat kifejező fán, ahol csak lehetett, különösen a fa gyökerében igyekeztünk bináris szembenállásokat alkalmazni, aminő például a \pm világi vagy a \pm történetmondó jelleg. Formalista irodalmárokként a formalizálásban mértékadó nyelvészek nyomán véltük előnyösnek a kétértékű szembenállásokat. Roman Jakobson és Lotz János először csak a francia fonémarendszert írta le bináris szembenállások táblázatával, ezt követte a föld nyelveire való általánosítás. Az 1960-as évek végére kialakult, Chomsky–Halle-féle ún. generatív fonológia is megörökölte a modellt. Az irodalmárok figyelmére is méltó módszertani tanulságokat Morris Halle cikke foglalta össze *A kettős szám védelmében*.¹² A műfaj-fáknak

⁸ HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, I–II, Paris, Nouvel Objet, 1992.

⁹ VADAI, *i. m.*, 267.

¹⁰ John R. SEARLE, *Mire nem jó az irodalomelmélet?*, Helikon, 2005, 279–308, különösen 297–300 (ford. Gulyás Péter).

¹¹ Egy könyvem egyik fejezetét ő írta! (HORVÁTH Iván, *Gépeskönyv*, Bp., Balassi, 2006, 14.)

¹² Morris HALLE, *In Defense of the Number Two = Studies Presented to Joshua Whatmough*, ed. E. PULGRAM, The Hague, Mouton, 1957, 65–72.

nem csupán előnyük van. Hátrányuk, hogy a fák gyökerénél a járatlan akaratlanul is a legáltalánosabb kategóriát keresi, holott például a \pm világi vagy a \pm történetmondó szempont közül egyik sem alapvetőbb a másiknál. A műfajokat táblázatokkal is ábrázolhattuk volna. Ezzel elkerültük volna az említett hátrányt – a felhasználó félrevezetését –, ennek fejében viszont a felhasználó vezetését, a szemléletességet is elkerültük volna. Óriási további előnye a faszerkezetnek, hogy benne, Vadai szavai-val, „minden egyes alcsoport öröklí a fölötte lévő szint tulajdonságait”. A faszerkezetnek hála önműködően kap meg a vers egyszerre több műfaji minősítést, ami a későbbi lekérdezéseket termékeny, jó válaszokkal jutalmazza. Az egyszerre többszörös műfaji besorolás módszere miatt a fa alkalmazása nagy felelősséggel jár. Itt például a vallás-dogmatikai találós kérdés egy magasabb szinten az erotikus költemények csoportjába is belekerült – mosolyodik el Vadai.

Pedig azért került oda, mert oda való.

A héber *Biblia* úgy is felfogható, mint a legjelentősebb ókori keleti irodalom hatalmas antológiája. A lírai költészet bőségesen képviselve van benne. Isteni dicsérettek és könyörgések (a *Zsoltárok könyve*) mellett szerelmi és lakodalmi énekek is (az *Énekek éneke*).

A *Döbrentei-kódex* találós kérdése közvetlenül az *Énekek éneke* fordításához kapcsolódik, és természetesen annak allegóriáját rejti el. Szakértelem és elhivatottság híján nem tekintem át az idevágó késő ókori és középkori, keresztény irodalmat, amelyről Vadai is, Lázis is kimerítő tájékoztatást nyújt. A legáltalánosabb magyarázat, hogy a völgyény Istennek, a menyasszony az egyháznak felel meg. A völgyény Istenen belül a szeretet királyi személye – Krisztus –, a menyasszony pedig az úgy felfogott egyház, hogy annak minden keresztény hívő a tagja. Az apácák számára készült kódexben – a rejtvény megcélzott olvasóközönsége női kolostor volt – minden egyes apáca, személyesen.

Vannak bírálói is a keresztény allegorizálásnak; hadd idézzem Tatár György felkavaró szavait.

Ha az ember zsidóként forgatja a keresztény Bibliát és – mondjuk – a korai egyházatyák írásmagyarázatait, mintha idegen országban bókászna. Saját hazájának immár igazságtalan békével elcsatolt területeit járja, ahol a tájra és lakóira irgalmatlan asszimilációs nyomás nehezedik. Az ismerős hegyek s völgyek mind ott vannak, ahol még emlékezik rájuk, zömmel megvannak a települések is, csak a nevük változott meg, bár épp a nevek azok, amelyek nyomokban őrzik még a táj elcsatolás előtti nyelvét. Ott vannak még szöveg-otthonának egykori lakói is, akik azonban eredeti, betű szerinti identitásukhoz hiába is ragaszkodnak, mert magasabb, lelki-szellemi értelemben immár egy

másik ország polgáiraivá lettek minősítve. [...] A megmaradt ország-terület határain túl az allegória új, roppant birodalma terül el.¹³

Van azért zsidó allegorizáló hagyomány is: ebben az *Énekek éneke* az Örökkévaló és Izrael szövetségéről szól. És a késő ókor óta vannak allegória-ellenes értelmezők. Néhány évtizeddel a Döbrentei-kódex lemásolása után a református Sebastian Castellio kihagyta a bibliai kánonból az *Énekek énekét* mint titkos jelentés nélküli szerelmi dalgyűjteményt.¹⁴ A sokféle értelmezés között egyedül csak olyan nincs, amely süket lenne a könyv betű szerint való értelmének erőteljes erotikájára. Ezt a könyvet már felvértezve kell olvasni: Jeromos ezért sorolta a fiatal lányoknak ajánlható bibliai olvasmányok legvégére.¹⁵

Lássuk a rövid talalós kérdés műfaji minősítését. Az *Énekek éneke* jelentését magyarázó rejtvény természetesen eleve erotikus vonatkozású. Akadnak is benne erotikus gondolatársításokat előidézhető szavak és utalások. Ilyen a „lankad”, ilyen a „kedv”, ilyen Judit és főleg Eszter említése – Vadai részletesen elemzi is őket:¹⁶

Lankad, miként Eszter.
Vigyáz, félvén, miként Judit.
Mondja kedven kedvét.

Egyházit és világit meg tudták különböztetni a középkorban – bár a két terület gyakran összefolyt –, de vallásit és világit nem. Megszületésétől haláláig a középkori ember egész életét a valláson belül bonyolította le. Erotika és keresztény vallás emiatt nem feltétlenül állt ellentétben egymással.

Az apáca a szívében ténylegesen Jézus menyasszonya lett, húsvétkor tényleges könnyeket hullatott. „Szüvem, lölköm, virágom, cinegém, aranyom, gombom,

¹³ TATÁR György, *A „másik oldal”: Kabbalista esszék*, Bp.–Pozsony, Kalligram, 2014, 35–36.

¹⁴ Ezzel általános felháborodást keltett. A jezsuita vértanú, Edmund Campion is elmarasztalta Castelliót a *Tíz okok*ban, amelyet Balassi fordított magyarra: „Castalio, a parázna lator, az Salomon titkos értelmű énekét (kit az római keresztyének úgy, mint lélek paradicsomát és becsinált mannat vagy Krisztusban jóízű gyönyörűséget csudálnak és böcsülnek) semmivel nem becsüli feljebb egy virágéneknél vagy valamely udvarbeli szolgálóleánnyal való beszélgetésnél.” BALASSI Bálint *Összes művei*, s. a. r. ECKHARDT Sándor, II, Bp., Akadémiai, 1955, 76.

¹⁵ Idézi LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon, a XV–XVI. század fordulóján*, Bp., Balassi, 2016, 197, 235. jegyzet.

¹⁶ VADAI, *i. m.*, 268–273.

ágom, levelem”, fordult Jézushoz a *Weszprémi-kódex* apácája. A felsóhajtást irodalmárok egyházon kívüli, világi virágének-töredéknek akarták értelmezni.¹⁷ Erre semmi szükség: a szöveg belefért az egyházi gyakorlatba.

Az udvari szerelem eszmerendszerében a lovagnak a hölgy iránti szerelme nemcsak a hűbéres–hűbérúr-viszony allegóriája, hanem a hívőt az Istenhez fűző viszonyé is. Isten nemcsak a kinyilatkoztatás nyelvén beszél a hívőhöz, hanem a teremtés nyelvén is. A szépség istenbizonyíték. Dante a *Vendégség* második értekezésének XII. pontjában feltárja szerelemről szóló lírai költeményének mögöttes, allegorikus értelmét. Félig-meddig még a *Comoedia* is szerelmi történet, elvégre Vergiliust Beatrice küldi az elbeszélőhöz. Can Grande della Scalához intézett levelében Dante ezt a művét elemzi az órigenészi eredetű, több emeletes írásmagyarázat módszerével (betű szerinti, allegorikus, erkölcsi, misztikus).

Az Isten iránti sóvárgást allegorizáló udvari szerelmet irodalomtörténészek nagyon különböző dolgokból próbálják eredeztetni (a paraliturgikus szekvenciából, az arab muvassah-műfajból, a Mária-kultusból stb.), de egyikük sem kételkedik abban, hogy az ősminta az *Énekek énekének* allegóriája.

Az RPHA munkaközösségének egyelőre nincs oka változtatni a *Döbrentei-kódex* rejtvényének műfaji besorolásán.¹⁸

¹⁷ *Régi magyar olvasókönyv*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 61.

¹⁸ A szöveggel „A magyar világi költészet kezdetei” c., 109127. sz. NKFI-kutatás keretében foglalkoztam.

HORVÁTH KORNÉLLA

*Petri és a szonett, avagy a műfajforma „szakralitásának”
megszűntetve megőrzése*

Az 1990-es *Valami ismeretlen* kötet az 1991-ben megjelent *Petri György versei* című kiadás szerint harminchét verset tartalmaz (és ugyan nem pontosan tudható, miért, valamivel kevesebbet a Réz Pál, Lakatos András és Várady Szabolcs jegyezte életműkiadás I. kötetében).¹ Feltűnő, hogy a verseskönyvben számos szonett formájú, illetve „szonettkísérletnek” minősíthető költeményt talál az olvasó, szám szerint kilencet (a ’91-es kötet alapján ebbe beletartozik a *Pasz* című szöveg is, amit Réz Pálék valamilyen oknál fogva a *Hátrabagyott versek* között közöltek.) A 37:9 viszonylag erős aránynak mondható, különösen, mivel a szonett esetében nemcsak egy nagy múltú, a 13. századig – a szicíliai iskoláig, jelesül Giacomo da Lentiniig (más néven Jacopone da Lentinióig) – visszamenő, ugyanakkor két szerző neve mentén számon tartott (Petrarca, 14. század és – Surrey nyomán – Shakespeare, 16–17. század) versformáról, hanem egyben műfajformáról is beszélhetünk.

Persze ismerünk más műfajértékű vers- vagy éppen strófászerkezeteket: az előbbiek közé sorolható például a villoni balladaforma, amely azonban néhány reminiscenciaszerű kísérleten kívül (József Attilánál, de különösen Faludy Györgynél) versformaként nem volt képes igazán szervesülni a 20. századi magyar költészetben, s így a Villontól eredő műfaji értéke sem tudott meggyökeresedni irodalmunkban. S többé-kevésbé hasonló mondható el az állandósult strófászerkezetekről, amelyeknek, bármilyen meglepő, szintén van, illetve lehet műfaji erejük: ilyen a középkori költészetben a Dante által kialakított tercina, mely, lévén az *Isteni színjáték*e sajátos és egyedi versformája, határozott szemléletmóddal bír (amelyet nagyjából a ’pokoljárás, majd a pokoltól a purgatóriumon át a paradicsomig, végső soron Isten meglátásáig vezető út’ szemantikai körében jellemezhetünk), s az emberi életút hosszadalmas, megpróbáló, mégis célravezető jellege mellett annak örök és transzcendens ciklikus-

¹ Az *Összegyűjtött versekben* (2003) a kötet pontosan 30 költeményt számlál. Amint a szerkesztői jegyzetben olvasható, „a *Petri György versei* című kötet (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991) utolsó ciklusában »Valami ismeretlen« címmel az 1990-es, azonos című kötet anyagán kívül hét új vers is szerepel, ezekből azonban a *Versek 1971–1995* csak hármát tartalmaz.” PETRI György *Munkái, I: Összegyűjtött versek*, szerk. RÉZ Pál, LAKATOS András, VÁRADY Szabolcs, Bp., Magvető, 2003, 598.

ságát is reprezentálja a maga háromrímes visszatérő szerkezetében. Azonban a tercina sem nevezhető gyakori versformának sem a világ-, sem pedig a magyar irodalomban.² S még egy példaként a Chavy Chase-strófát is megemlíthetjük, amely az angol és skót (nép)balladák formájaként a romantika irodalmában teret hódított magának: nálunk Vörösmarty *Szózata* és Arany *A walesi bárdok* című balladája képviseli ezt a verses megszólalásmódot. A hazafias-buzdító világlátás azonban a 19. század közepe óta nemigen szólalt meg a skót balladaformában magyar nyelven.

Más azonban a helyzet a szonettel. Úgy tűnik, ez esetben egy olyan versforma-szerkezettel van dolgunk, amely Petrarcától kezdve kitartóan él az európai nyelvek irodalmában mind a mai napig, „népszerűsége” semmit sem csökkent a 21. században sem.³ S ez egyfelől vélhetően a viszonylag tág teret megengedő szerelmi és folzófiai tematikájának, másfelől a kötött verskompozíció kettős eredetének (két quartina és két tercina a petrarcai szonettben, tizennégy sor – az utolsó kettő beljebb szedve – a shakespeare-iben) és a rímkonstrukciók variabilitásának köszönhető. Vagyis a szonett minden látszólagos metrikai kötöttsége ellenére roppant képlékeny formának mutatkozik: valószínűleg innen érthető meg évszázadokon keresztülélő népszerűsége (valamint a már említett univerzális szerelmi tematika okán).

Nos, mindezek után aligha kell meglepődnünk, hogy Petri e verseskötetében ilyen sok szonetre bukkanunk. Persze a szonett Petri életművében sem csak itt szerepel: érdekes, hogy az első, az 1971-es *Magyarázatok M. számára* kötetben nem, csak a '74-es *Körülírt zuhanásban* találhatunk szonettet – ott is csak egyet, a *Már csak* címűt –, s a viszonylag nagy terjedelmű *Örökéletfőben* hármat: a nagyon is metapoétikus című *Szonett-jelet*, valamint az *Hommage a Baudelaire*-t és a *Rozanettet*, mely utóbbiak már szonettvariációknak minősíthetők. Az *Azt hiszik*ben a *Graf August von Platen-Hallermündéhez (fordítása közben)* képviseli egyedül a szonettet, a *Valahol megvan*ban

² Ennek egyik legfrissebb példájaként Nádasdy Ádám nagyívű és kiemelkedő vállalkozását, az *Isteni színjáték* új magyar fordítását is említhetjük, amely a Babits-fordításnál sokkal közelebb hozza a magyar olvasókhöz a Dante-szöveget, ám lemond a tercina rímeiről. Mindezt világos okból teszi, hiszen az olasz nyelvben, annak strukturális és „genetikai” adottságainál fogva a rímképző szavak száma sokszorososa a magyar nyelvben rejlő lehetőségeknek, így a szöveg értelmét – különösen a viszonylag rövid, 10–11 szótagos sorok okán – a rímhez ragaszkodás erőteljesen deformálhatja a fordításban. A láncszerű hármas rím-szerkezet eliminálása ugyanakkor magát a tercínát mintegy megfosztja a történet dantei célképzetességétől, s ezáltal valamelyest csökkenti a strófaszerkezet műfajképző erejét. Vö. DANTE, *Isteni színjáték*, ford. NÁDASDY Ádám, Bp., Magvető, 2016.

³ A kortárs magyar költészetből számos más lehetséges példa mellett Tóth Krisztina *Síró ponyva* verseskötetének első, *Macabre* című ciklusára hivatkoznék, amely végig Shakespeare-szonettekben, illetve e forma variációiból építkezik. Vö. TÓTH Krisztina, *Síró ponyva*, Bp., Magvető, 2004.

(1989), amely az eddigi gyakori szabadvers forma mellett először és utoljára vonultat fel prózaverseket Petrinél, azonban nem szerepel ilyen versképlet. S ugyanígy hiányzik a szonett a *Valami ismeretlen* szinte közvetlenül megelőző 1989-es *Mi jön még?*-ből. Ugyanakkor a '93-as *Sár* rögtön egy szonettel nyit (*Megint megyünk*), a második harmadánál ismét egy szonettet „hoz” („*Ha nem vagy itthon, üres a lakás*”), és egy szonettel, mégpedig a kötet címadó versével zár (*Sár*). S másként, de hasonló a helyzet az utolsó megjelent, *Amíg lehet* című kötettel, amely két szonettet tartalmaz a kötet első harmadánál végén: a kötetcímadó *Amíg lehet* és az *Így kezdődött* című verseket.

E szemle nyomán több következtetést is levonhatunk. Egyfelől azt, hogy a szonett mint műfaj- és versforma Petri költészetében eleinte semmilyen, majd egyre nagyobb jelentőséggel bíró versképletként tűnik föl, vagyis az életműben előrehaladva egyre nagyobb teret nyer. Másfelől ez a vers- és műfajforma Petrinél nyilvánvalóan metapoétikus és autoreflexív funkciót tölt be: ezt az *Örökhefő* említett három szonettjének címe és témája tanúsítja, másrészt a *Sár* kötet kompozicionális elrendezése – mind a nyitó, mind a záró vers szonett –, valamint az utolsó, *Amíg lehet* kötet címadó versének szonettformája is. Úgy tűnik tehát, a szonett, ha inkább az életmű második felében is, de kitüntetett önértelmező versbeszédformaként működik Petrinél. S ha ehhez hozzátesszük a már ismertényt, hogy az 1990-es *Valami ismeretlen* kötetben kilenc (!) szonettszerű vers is szerepel, akkor mind a szonettforma jelentőségének „emelkedését”, mind e kötet különlegességét megérthetjük – ez utóbbit éppen a szonett műfajformája felől.

Ha most már szorosabban is szemügyre vesszük a *Valami ismeretlen* kötet szonettvariációit, első és általános meglátásunk az lehet, hogy Petri a szonettnek minden esetben más és más változatát alkotta meg, mint ami a klasszikus verstanokban elő van írva. A bevett, általános leírás szerint ugyanis a szonettben ötös és hatodfeles jambusi sorok váltakoznak, a petrarcaiban négy versszakra bontva, ahol a két quartina eredetileg ölelkező rímű, a két tercina pedig változó rímszerkezetet mutat már Petrarcanál is (az eredeti Gáldi szerint az abba abba cdc dcd struktúra lehetett),⁴ míg a szintén tizennégy soros és ugyanilyen sormértékű Shakespeare-szonett tizenkét soron át keresztírmel, az utolsó sorpárban pedig páros rímmel él. Másfelől az is megállapítható, hogy a strófaszerkezetet illetően Petri minden alkalommal a szonett petrarca változatát variálja.

E Petri-féle szonettvariációk általános verstani jellemzése kapcsán az alábbi megjegyzéseket tehetjük: 1. Petri mindegyik versében gyakran és előszeretettel használ

⁴ Vö. GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat!*, Bp., Gondolat, 1961, 154.

chorijambust – Arany és József Attila hagyományát követi ezzel –, amely antik kólonként mintegy feloldja önmagában, semlegesíti a trocheus (régebbi nevén choreus) és a jambus ellentétes lejtésirányból fakadó kontrasztját, ugyanakkor mégis valamilyen eltérést jelez a vers ritmikája által „követett” metrikai szabálytól; 2. Minden szonettvariációban általában négy-öt, esetenként több anaklázis fordul elő (melyek, s ezt fontos hangsúlyozni, szemantikai szempontból mindig funkcionálisnak mutatkoznak), de mindegyik szöveg érezhető dominanciával jambikus lejtésű (ami a szonettforma alapvető metrikai követelménye); 3. A rímszerkezet ugyanakkor mind a kilenc szonett esetében más és más; 4. Petri e versekben rendszerint több pyrrichiumot használ, mint az a 20. századi magyar költészetben, különösen pedig az olyan kötött versformákban, mint a szonett, megszokott: ez a versbeszédet sokkal inkább felgyorsítja ahhoz képest, amiként egy klasszikus petrarcai szonett „szól”, vagyis egy „klasszikusnak” vagy „patetikusnak” minősíthető költői megszólalástól az élőbeszéd felé mozdítja el; 5. Petri néha él a hasonló lejtésirányú verslábak helyettesítésének lehetőségével, azaz időnként anapestust alkalmaz a jambus helyett (például a *Körül-belül* kilencedik, az *Elégia* tizedik, vagy a *Szent a béke* nyolcadik és a *Passz* ötödik, illetve hatodik sorában – mellesleg ezzel a Chavy Chase-strófa eljárását is idézi, amely előszeretettel folyamodik különösen a sorkezdő jambus anapestussal való helyettesítésének fogásához); 6. Petri időről időre kihasználja a költői licencia klasszikus lehetőségét – s ebben nemcsak antik, hanem magyar 19. századi hagyományokat is követ –, amennyiben az ékezetek, avagy a hosszú és rövid magánhangzók időtartamának megváltoztatásával átalakítja a szótag időmértékét.

Már ebből a rövid áttekintésből is kitűnik, hogy Petri egyszerre látszik követni az antik és a 19. századi magyar költői hagyományokat,⁵ s ugyanakkor folyton ki is „cselezi” ezeket. (Szándékosan használtam ezt a szót, mivel Petri esetében semmiképp sem beszélhetünk az irodalmi és kulturális tradícióval való szakításról, annál inkább annak ironikus, sokarcú, de többnyire szeretetteljes újragondolásáról és átalakításáról.) A *Valami ismeretlen* kötet szonettvariációi közül négy első ránézésre is szonettnek látszik, amennyiben mindegyik követi a 4-4-3-3-as petrarcai felosztást: ezek a „*Jövőkép*”, az *Én itt egész jól, a Nem voltál ottbon. Vagy?* és a *Körül-belül* címűek. Valamelyes, de csekély eltérést mutat a szonett versformától a *Szent a béke* és az *Elégia*: mindkettő esetében annyi az eltérés a petrarcai versszakolástól, hogy az utolsó strófa nem három-, hanem négysoros. Nagyobb, de még a szonettformát felidéző módosulást prezentál a kötetben első szonettként szereplő *Ábránd*, amely három négysoros és két

⁵ S talán egy ilyenfajta „konzervativizmussal” függ össze Petrinél, hogy igencsak gyakori a József Attila-i és a Pilinszky-áthallás e szonett-típusú versekben.

háromsoros versszakból építkezik, valamint a *Mackie Messer szonettkísérlete a siralomházban*, amely két négysoros és egy hétsoros versszakra tagolódik, vagyis a petrarcai két tercinából felépülő sestina helyett egy egységes septimát alkot. Ezek értelmezői elemzése még várat magára.

HORVÁTH SÁNDOR

Haláltánc lakodalomban

Miközben a magyar néprajzi szakirodalomban a halott lakodalma szokását, valamint a lakodalmi halottasjátékokat is gyakran bemutatták, a haláltánc lakodalmi megjelenését alapvetően csupán az alakoskodó halálfigura megjelenésével azonosították. Egyetlen kivételt jelentett Dömötör Tekla közlése, amelyet még a megjelenéskor is élő göcseji lakodalmi játékként jellemeztek. Az addig közöletlen szöveget, amelynek a gyűjtési helyét nem adta meg, a következőképpen tette közzé:

Csend, figyelem, ezzel kezdem szómat,
Hamar elmondom mondanivalómat.
Ha eltítoklónám is, jól tudják, ki vagyok,
Ifjat és öreget sírgödörbe zárok.
Másvilágról jöttem, halál az én nevem,
Sürgős az én dolgom, miért ide jöttem.
Egy pár szavam lesz most hozzátok, halljátok,
Majd bura fordítom minden mulatságtok!
Halljátok násznagyok nem soká mulattok,
Koporsó, szemfödél vár immár reátok.
Szép időt értetek, útra készüljete
Ezért az Istenhez térni siessetek,
Boros kancsó helyett bibliát vegyetek,
Evvel aztán szépen sarokba üljete.
Köszörülöm kaszám, levágom nyakatok,
Igy múlik el aztán földi boldogságtok.

Nyoszoru asszonyok haza induljatok,
Mégpedig hamar, ne tátogassatok.
Tudom, ha elmondom, félre áll a szátok,
Nem használ kérés, sírás és zokogás.
Nyelveteknek éle, perpatvar, káromlás.
Utat vág közétek, készen a passzustok,
Pecsétet rá ütni majd én iparkódom.
Köszörülöm kaszám...

Ti sült tikon meghizott vőfélek hol vagytok?
Bakkecáke módjára ne ugrándozzatok.
Széles kedveteket majd bura fordítom,
Köszörülöm kaszám...

Ha széjjel tekintek, szép koszorúslányok,
 Látom szívetekben nagy a kívánságtok.
 Asszonyok sorába szeretnétek jutni,
 De ezt az én kaszám meg nem engedheti.
 Még a férjeteget meg sem találtátok,
 Szép vőlegény helyett koporsó vár rátok.
 A Szent Mihály lova fel van kantározva,
 En vagyok a kocsis, aki ezt elhajtja.
 Köszörülöm kaszám...

Látom a vőlegény félre húzta száját,
 Hogy itt kell hagynia kedves menyasszonyát.
 Legyél megnyugodva, az is megy utánad,
 Még ma felpakoljon, elviszem, csak várjad.
 Még egy kevés időt adok enyelgésre,
 Szép menyasszonyodat ölelned kedvedre.
 A menyasszonyt viszem, tégedet is húzlak,
 Ganajos gödörbe ide bele hajítlak.
 Köszörülöm kaszám...

Konyhán forgolódó sok szakács asszonyok,
 Kik az ételeket jól elsóztátok.
 Kancsót hajtogatva kipirul orrotok,
 Tudom a halálra nem is gondoltatok.
 Ti veletek is lesz mostan számadásom,
 Elmegy a kedvetek, hogyha majd elmondom.
 Pokol tornácába léssen egy vasfazék
 Majd a szakácsasszony abba hurcolkodjék.
 Köszörülöm kaszám...

Másvilág határában van egy híres csárda,
 Minden borisszának bizonyos szállása.
 A mi pincérünknek ott lesz jó lakása,
 Ne félj a sirásó sirodát már ássa.
 Somlai, tokaji, szekszárdi, csopaki,
 Ménesi, neszmélyi, savanyu homoki,
 Ott csőrödbe folyik, ingyért kínálgatják,
 Hurkát, sonkát, kolbászt pedig szádba nyomják.
 Köszörülöm kaszám...

Sarokba kucorgó juh-szemű cigányok,
 Zavarnának széjjel innen a tatárok,
 Hegedű, cimbalom, brácsa, meg nagybögő,
 Készen vár már rátok pokolbeli fűtő.

Köszörülöm kaszám...

Most megtelt szekerem, már másfelé megyek,
Beszámolás után ujakat keresek!
Mind elhordom a sok korhelyt és naplopót,
Holtra szeppent cigány, huzz rá egy vigadót!¹

E haláltánc az eddig ismert típusoktól abban tér el, hogy csupán a halál monológja jelenik meg. A szöveg nem tűnik archaikusnak, ráadásul a borok fajtáit soroló rész kormeghatározónak tekinthető. Mivel a magyar történeti borvidékek első áttekintése 1833-ban látott napvilágot, és az abban felsorolt tizennégy borvidékből – néha csak egy részterületére utalva – hetet sorol e haláltánc szövege: „Somlai, tokaji, szekszárdi, csopaki, / Ménesi, neszsmélyi, savanyu homoki” (a Balaton mellékekből a csopakit emelve ki, míg a borvidékek felsorolásánál szereplő „síksági borok”-at homokiként emlegeti), emiatt a szöveg semmiképpen sem lehet 1833-nál korábbi,² a megszövegezés pedig eleve 20. századnak tűnik. A göcseji szöveg – részben egyszerűsített – változatát néhány éve Somogyból közölte Eperjessy Ernő. Légrádon, Órtilon és Belezán a maszkos halál-alakoskodó jellemezte a lakodalmak éjközépi időszakát. Navracsics Mihály vőfény volt a kiemelt figurája az 1950-es, 60-as évek lakodalmainak. Ezekon különös, többől faragott, fehér és fekete festékkel színezett álarcot viselt, fehér lepelbe burkolózott, és kezében kaszát, valamint kaszakövet tartott. Majd – a horvát közösségekben is – magyar nyelven adta elő a következő haláltáncot:

Dicsértessék az Úr! Ezzel kezdem szómat,
Minden jelenlévő hallja szavaimat.
Ha nem mondom is, tudjátok, ki vagyok,
Ifjat és öreget sírgödörbe hányok.
Mert köszörülöm a kaszámat, levágom nyakatok,
Így múlik el minden földi boldogságtok.

Bokrétás násznagyok, nem soká mulattok,
Mert koporsó és szemfödél várakozik rátok.
Szép időt éltetek, útra készüljetek,
Borokorsó helyett Bibliát vegyetek.

¹ DÖMÖTÖR Tekla, *A népi színjátszás Európában*, Bp., Színháztudományi Intézet, 1966 (Színházi Tanulmányok, 16), 54–57.

² SCHAMS Ferenc, *Ungarns Weinbau in seinem Umfange* [...], I–II, Pest, 1832–1833. Vö. a *Magyar néprajzi lexikon* történeti borvidék, borvidék szócikkével: <http://mek.niif.hu/02100/0211-5/html/5-793.html> (megtekintve: 2017. 01. 25.).

Mert köszörülöm ...

Nyoszolyóasszonyok ti is hazatakarodjatok.
Életetek végén ne kalandozzatok,
Mert ha elmondom, hogy mi vár tírátok,
Tudom, hogy félreáll az a tespedt szátok.
Mert köszörülöm ...

Látom a vőlegényt is, félrehúzta száját
Fél, hogy itt kell hagyni kedves menyasszonyát.
De ne búsulj sokáig, az is megy utánad,
Még ma bepakolom és viszem utánad.
Mert köszörülöm ...

A menyasszonyt viszem, a vőlegényt húzom,
Majd egy sírgödörbe szépen belerúgom/beledobom.
Így aztán csak énram marad a menyasszony.
Mert köszörülöm ...

Hát ti gánicán hízott, krumplin nevelődött vőfélyek hol vagytok?
Bakkecske módjára most ne ugrándozzatok!
Mert vidám nagy kedvetek búra fordítom én,
Hogy nem lesz köztetek olyan sok nagy legény.
Mert köszörülöm ...

Hát ti, cukorszopogató koszorúslányok!
Hogy a zablavas törje fel a szátok!
Látom a ti szívetek kívánságát is,
Szeretnétek ti is asszonysorsra jutni.
De ezt az én kaszám meg nem engedheti,
Mert föl van kantározva a Szent Mihály lova,
Én leszek a kocsis, aki azt elhajtja.
Mert köszörülöm ...

Hát ti tüskére való szakácsné asszonyok,
Kik az ételeket mind jól elsóztátok!
Bögréket ürítve, piros az orcátok,
Hát ti a halálra már nem is gondoltok?
Mert köszörülöm ...

Hát ti birkaszemű fekete zenészek,
Hogy orosz, török, tatár hordjon el bennetek!
Síp, hegedű, cimbalom, nagybőgő,
Erre várakozik Plutó, a fűtő.
Sok-puruty eszköztök kössétek bugyorba,

És vigyétek el mind az örökös pokolba!
Mert köszörülöm ...

A szöveg elhangzott a murakeresztúri lakodalmakban is, de Molnáriban, Semjénházán, Tótszerdahelyen nem. A monológot Eperjessy Ernő hallotta a belső-somogyi Böhönyén, Iharoson, Iharosberényben, Inkén és Vésén is. Hogy egykor elterjedt, közismert része volt a lakodalmi szokáskörnek, az is bizonyítja, hogy itt a refrént az egész násznép együtt skandálta az előadóval.³

Plutó a pokol fűtőjeként szerepel *A bögös fia, meg az ördögök* című mesében, amely Illyés Gyula *77 magyar népmese* kötetében látott napvilágot. Plutó ördög széles körben ismert hiedelem: többek között Szegeden és környékén emlegették, s feltűnt a boszorkányperek, boszorkánytörténetek kapcsán is.⁴ Ha ezen a szálon került a légrádi, őrtilos haláltánc szövegébe „Plutó, a fűtő”, akkor a szöveg kormeghatározója lehet: hisz ez esetben a 20. század közepére tehető, mivel a mesekönyv 1953-ban jelent meg először. Az utolsó versszak „orosz, török, tatár hordjon el benneteket!” fölsorolás pedig még legalább egy évtizedet fiatalít a szövegen, hiszen az 50-es években nem volt jellemző az országot feldúló tatárok és törökök mellé az oroszokat is megidézni.

A két szöveg rokonsága, hasonlósága szembetűnő. Hogy egy tőről fakadnak, a refrén is erősíti. E szöveg típus variánsait Somogy népköltészetének bemutatásakor Együd Árpád is közölte.⁵

A Vas megyei lakodalmi haláltánc típus

Halál vers címen található a Savaria Múzeum néprajzi adattárában egy 1891-ben feljegyzett kézirat haláltánc:⁶

Vígsgát indító hegedük szünjetek / semi nyájosságot ti most ne tegyetek
/ tréfát, mulatságot most félretegyetek / nincs ideje anak azt elfeledjétek
Talán nem tudjátok, én vagyok a halál / ezentúl levágom, aki előtem áll / nálam
erősebbet én karjam nem talál / kaszám mely minden rendet egyaránt kaszál

³ EPERJESSY Ernő, „Pod cerom se pleše“: *Svatovski obred i dramske igre kajkavskih Hrvata u Pomorju i zapadnom dijelu županije Šumadija*, Etnografija Hrvata u Mađarskoj, 2000, 13–80, 39–42.

⁴ Vö. KOVÁCS János, *Szeged és népe: Szeged ethnographiája*, Szeged, Dugonics Társaság, 1901, 38, 54.

⁵ EGYÜD Árpád, *Somogyi népköltészet*, Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975 (Somogy néprajza, 1), 262–265. *A lakodalom dramatikus elemeinek köszöntői* fejezetben *Halál-játék* címszó alatt Mesztegnyőről és Véséről.

⁶ *Savaria Múzeum Néprajztudományi Osztály Adattára* (a továbbiakban: *SNÁ*), 135, 16–17.

nincs előtem kuvár kastélyok sem bástyák / hatalmammat mindenek meg-
látják / mihelyt karjam suját reajok bocsátom
nincs olyhatalmasság aki velem szemben száljon / bárcsak ezek közül
maga birogáljon / mégis megkel álni hai mondom meg aljon
Koldust a herceggel temetek a porba az ifjat öreggel levágok egy sorba, /
nem teszke válásztást semi nemü korba / ifjat és öreget egyaránt elhordok
a sirba
Nosza hát vőlegén készülj a halálba / nenéz oly kegyesen ifju szép mát-
kádra / készülj mert már nyitva a szája éhes koporsódnak
hát te is menyaszony most ne késedelemez / joblesz ha szavamra egészen
figyelmez / menyaszony ruhádra már neis emlékez / hanem halálos
ágyodra igyekez
te is ifju vőfény mit örülsz oligen / ifjuságodnak itmindjárt megismersz
uradnak / mert már nitva szája éhes koporsódnak
nyoszoru lányokat most táncra kívánom a földnek hantjait / a hasokra há-
nyom
Már jó násznagy uram másként gondolkodna az szép vendégségben borús
dolgot fontolna / azután helérül utánam álana
a nyoszoró aszony bár kérjen nem bánom / a férjével együt a zsákomba
hányom
most minden vendégek akik it vigadnak / halálokról ugyan nem is gondol-
koznak / de nem sokára más utra indulnak / mikor halál éles mérges ka-
szát forgat
sürgődő szakácsok s csaplárosok / ti reátok én többé nem várok / jertek
nektek is készen van az árok
te is cigány sereg tedel muzsikádat / nepenges már többé a te szárazfádat
/ én vagyok a halál ki előted állok / mindjárt lekaszálok barna koponyá-
dat.⁷

A hegyháthodászinnak tartott szöveg szerkezetileg, típusában a somogyiakkal rokon,
de feltehetőleg egy másik szövegcsoporthoz tartozik, ugyanis ezen 1891-es szöveg
mellett ismerünk egy – vélhetően 1895-ben lejegyzett – hosszúperesztegi változatot

⁷ Dömötör Sándor a Savaria Múzeum (akkor szombathelyi) néprajzi adattárában 1951. június 7-én rendezte a Kárpáti Kelemen gyűjteményéből előkerült lakodalmi versek kéziratos töredékét, 17 lapot. A kék ceruzával számozott lapok a következők: 1–10: fonállal összevarrott hiányos füzet; 11: ceruzával írott papírlap; 12–13 beszéd a házasságról; 14: töredékes feljegyzések (Hodász, 1899); 15: menyasszony meghívása; 16–17: halálvers (Kercsmár János 1891. november 5.). A tételhez a következő feljegyzést fűzte: „Hodászton jártam tavaly nyáron és ott Kercsmár nevezetű emberrel beszéltem. Valószínűnek tartom, hogy mindegyik feljegyzés Hegyháthodász községből való. Szombathely, 1951. június 7. Dömötör Sándor muz. ig.”

is.⁸ Az 1846-ban kezdett hosszúperesztegi énekeskönyvben az előbbi haláltánc szövegváltozatát találhatjuk meg.⁹

Vigságot inditok hegedük szünjete
semmi nyájaságot tréfát ne tegyetek
multságot most pedig ne is kezdjete
mert nincs hele azt el feledjete.

Talán nem is jutok mostan eszetekbe
mert vilg öröm vagyon szivetekben
de mindjárt félelmett vetek szivetekben
ha kaszám fordítom a ti rendetekben

azért hát látjátok hogy én vagyok a halál
levágom sorban aki előtem áll
nem teszek választást seminémü korban
öregett ifjut hajtok a jász sirban

császárok kiralyok nékem fejet hajtnak
herczegek és bárók egyaránt hódolnak
nosza hát völegény készül a halálra
ne néz oly kegyesen szép ifju mátkádra

hanem gondod legyen a halálos ágyadra
menyasszon asszony tese késedelmesz menyasszonyi ruhádra
most neis emlékez
hanem a holtak utjára igyekez

Nyoszoló asszony kérje bár férjével
együtt a zsákomba hányom.
A Nyoszoló lányt tánczolni ki kíványom

a földnek hantjált a hasára hányom.
Teis ifju vőfény szép ifjuságodnak
miért örülsz oly nagyon virágzó voltodnak
nyitva vagyom szája üres koporsódnak?

⁸ *JNA*, 132.

⁹ Kárpáti Kelemen gyűjteményéből került elő a 30 lap, utólagos számozással. Több kéz írását fedezhetjük fel benne. Dömötör Sándor 1951. június 7-én vette nyilvántartásba. A „Vőfény Köszöntés” a 10–18. lapokon, majd a 18–19. lapokon Luca-kalendárium 1882-ből és 1866-ból, utána „Halál Köszöntés”. (A 21. lap verzójának tetején ceruzával: „Kovács István 1895ben” bejegyzést láthatunk.) Utána a *Mikor a fejkötőt fölteszük*, a *Kása utána való köszöntés*, a *Rizs kására való* következik. A 25. lap verzójától már üres a füzet az utolsó, 29. lapig, a 30. lap a borítólap.

Násznagyur te is jól volna ne mulatoznál
hanem a testamentom levélről gondolgodjál
ne forgadnád oly vígan azt a boroskorsót
régén készen van már a divófa koporsót?

most most minden vendégem ki ide érkeztek
talán az halálról meg sem emlékeznek
de már mindjában félelembe lestek
halál versenyezve végez veletek?

Te is cigán gyerek ted le a muzsikádat
ne pöngesd oly vígan a te száraz fádatt
mert bura fordítom mindjárt notádat
ha lekaszarintom a balhás koponyádat?

Ürgödő forgódó szakácsok és csaplárosok
tinétek is készen van az árok
jertek hát veletek együtt vacsorálok.
Vége van¹⁰

A haláltánc európai elterjedése és típusai

A haláltánc Nyugat-Európában jelent meg a késő középkorban. Az 1348-tól egyre gyakoribb és egyre tömegesebb halált okozó pestis – a „fekete halál” – terjedéséhez kötik e téma szöveges, ábrázolt és bemutatott, szent drámaként előadott megjelenését és terjedését. A haláltáncjáték francia megnevezése a 14. századtól „Danse macabre”.¹¹ Ekkor jelent meg a haláltánc téma a bűnbánat tartására buzdító prédikációkban, amelyekbe a 12. század óta ismert legenda elemei is beépültek. Ez a legenda a három halott és három élő párbeszédéről szól.¹² Ugyanakkor később az új szöveg-típusba, a haláltáncba beépült a 13. századtól francia alapszöveggé megismert és nemzetközileg elterjedt Vado mori-verstípus is, amelyben a halálba menő különféle

¹⁰ A folyamatosan írt szöveget verssorokba tördeltem.

¹¹ Alexander GOETTE, *Holbeins Totentanz und seine Vorbilder*, Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, 1897, https://archive.org/details/holbeinstotentanOOgoet_0_1897 (megtekintve: 2017. 02. 15.).

¹² A három élő és három halott legendájáról és a téma haláltáncba illeszkedéséről: Karl KÜNSTLE, *Die Legende der drei Lebenden und drei Toten und der Totentanz (Nebst einem Exkurs über die Jakobslegende)*, Freiburg im Breisgau, Herdersche Verlagshandlung, 1908, 28–113, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kuenstle1908/0017> (megtekintve: 2017. 02. 15.).

rendű és rangú embertípusok siratják el életükből való távozásukat.¹³ A korai haláltáncok azonban nem a halálba menő élőkről szólnak, akik jajonganak a halál miatt, hanem friss holtak azok, akik már holtan járják a táncot a halállal.¹⁴ Az élet és a halál párbeszéde pedig egy másik olyan szövegtípus, amely hatott a haláltáncra. A haláltánc első hazai rögzítésekor – a *Példák könyvében* – annak szövegét megelőzi az *al-tercatio*, az élet és a halál párbeszéde.¹⁵ A haláltánc kialakulásához az európai hiedelemvilágban általánosan elterjedt gondolat vezetett: a halottak éjfélkor a temetőben vagy a keresztyúton táncolnak.¹⁶

Előbb az ábrázolások kezdtek elterjedni elsősorban falfreskók formájában, de ismertek domborművek, papíralapú alkotások is. Sőt, a papíralapúak száma a haláltáncszövegek nyomtatásának terjedésével egyenes arányban emelkedett. Az első ábrázolás 1424 körüli, az első ismert szöveget pedig 1465-ben rögzítették.

A terjedési hálózat kialakulása és időbelisége az első ismert adatokkal a következőképpen vázolható:

1. 1424 k., francia (párizsi temetői ábrázolás),
2. 1430 k., brit (London, Szt. Pál templom),
3. 1440 k., svájci (Basel, domonkos templom),
4. 1463, német (Lübeck, Szűz Mária templom),
5. 1465, német (heidelbergi kézirat),
6. 1474, horvát (Szűzanya templom, Beram),
7. 1475–1500, észt (Tallin, Szt. Miklós templom),
8. 1480–90, dán (Nørre Alsly temploma),
9. 1490, szlovén (Hrastovlje temploma),
10. 1510–20, finn (Inkoo temploma),
11. 1538 (1526), német (íjf. Hans Holbein fametszet-sorozata),
12. 1546, osztrák (Metnitz, Szt. Mihály templom kápolnája).¹⁷

¹³ *Lexikon für Theologie und Kirche*, II, Hrsg. Josef HÖFER, Karl RAHNER, Freiburg i. Breisgau, Rom, Innsbruck, München, Herder, 1986, 277.

¹⁴ Hellmut ROSENFELD, *Der mittelalterliche Totentanz: Entstehung, Entwicklung, Bedeutung*, Köln, Wien, Böhlau, 1974 (*Archiv für Kulturgeschichte*, 3), 304.

¹⁵ Vö. *Dramatizált szövegek = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez – Középkor (1000–1530)*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalomtudományi Intézet, http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=474_48-5_Dramatizalt_szovegek#1 (megtekintve: 2017. 02. 15.).

¹⁶ *Lexikon ...*, i. m., 277.

¹⁷ *The dance of death* = <http://www.lamordanslart.com/danse/dance.htm> (megtekintve: 2017. 01. 25.).

Megjegyzendő, hogy Holbein sorozata új korszakot nyit a haláltánc történetében, többek között költészeti és allegorikus irányban fejlődik tovább.¹⁸ Az írott vagy nyomtatott formában való terjedés további részletezésétől eltekintünk, az mindenképpen elmondható, hogy a nyugatról keletre, illetve délről északra terjedés révén hamarosan szinte egész Európában ismertté vált, és a magyarországi megjelenése sem késett sokat.

A magyar előzményekből

Az első hazai adatunk a kéziratos *Példák könyve* 1510-ből, amely Ráskai Leához és társaihoz, a domonkos apácákhoz köthető. A haláltánc és a vele rokon élet és halál vetélkedésénél sem drámáról, sem költészetről, sokkal inkább exemplumról, „épületes olvasmányról, jól megjegyezhető és tanulságos képről van szó, amely a regulát illusztrálja, és általánosan bevezet a szerzetesi életbe.”¹⁹

Ugyanezt tapasztaljuk a *Példák könyve* haláltánca, a „vado mori” esetében is, amelyben „elmegyek meghalni” kezdetű szöveggel mondják el monológjukat a különféle rendű és rangú emberek. Amint Szabó Flóris kiderítette, ez egy bécsi latin nyelvű kézirat magyar fordítása. De a haláltánc műfaji besorolása már nem egyértelmű:

A haláltánc műfaját ugyanis inkább egy a költészet és dráma között álló átmeneti műfajnak szokták tekinteni, amelynek valószínűleg előadása vagy inkább „eltáncolása” is létezhetett. A magyar szöveg prózai jellege és a *Példák könyve* nek exemplumai között való előfordulása azonban mégis elég valószínűtlenné teszi, hogy e szöveg esetében valódi drámai emlékről lenne szó.²⁰

¹⁸ KOZÁKY István, *A haláltáncok története*, III, Bp., Magyar Történeti Múzeum, 1941 (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai, 7), 23–24.

¹⁹ *A magyar irodalom története*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2011, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_03_A_magyar_irodalom_tortenetei_1/ch18.html (megtekintve: 2017. 01. 20.).

²⁰ *Uo.*

A korai források közül kiemelendő az 1565-ben lejegyzett, Pesti György-féle haláltánc, amelyet 1927-ben Holbein képeivel adott ki Dézsi Lajos; e szöveg a haláltánc protestáns adaptációját is bemutatja.²¹

A 18. században írott haláltáncszöveg Erdélybe, Udvarhelyszékre vezet minket. *Az Halálnak minden balandó rendekhez és minden balálra menő rendeknek végső szavai* című versében Szeles János²² a „vado mori”, azaz „elmegyek meghalni” típusú haláltáncot valamikor a század végén írta. A lakodalmi rendet Szeles a következőképpen mutatta be:

HALÁL.

Hetedik nótára azok halgassatok,
Kik lakodalomban vagytok, s vigadjatok,
Vigon tántzollyatok, egyetek, s igyatok,
De holnap minnyájan hozzám tartozzatok.

NÁSZNAGY.

Halni megyek: senki ilyen nász népével
Nem kívánja járni halál seregével.

NYOSZOLYO ASZSZONY.

Halni megyek: már az meny aszszonyt ágyában
Vezettem, de magam megyek föld gyomrában.

ÖRÖM ATYA.

Halni megyek: még az öröm atya tántzot
Nem végzem el, halál tén lábamra lántzot.

ÖRÖM ANYA.

Halni megyek: öröm anya kalátsomot
Tegyétek el, s azzal tartsátok toromot.

VŐLEGÉNY.

Halni megyek: halál marasztya toromra
Az népet, mely gyült volt vig lakodalomra

²¹ Vö. OLÁH Szabolcs, *Pesti György haláltáncéneke és a protestáns versszerzési gyakorlat (A szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1996, 582–612.

²² Szeles 1725-ben született. „Évei nagy részét székely szülőföldjétől távol, valószínűleg katonai szolgálatban töltötte, majd visszavonult Udvarhelyre. 1790-ben még élt” – írta Lukácsy Sándor. Vö. LUKÁCSY Sándor, *Magyar haláltáncok*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1991, 111–137, 123.

MENY-ASSZONY.

Halni megyek: tegnap szűz leányságomat
Hagyám el, hagyom ma meny aszszonyságomat.

VŐ-FÉJ.

Halni megyek: sokat sok lakodalomban
Hívtam, hívők mindent mostan a' toromban.

HEGEDŰS.

Halni megyek: Halál hegedúm húrjait
Pengeti, s ugratja rajta tsont ujjait.

TÁNTZOLO.

Halni megyek: de tsak tántzolok egyedül
Mert keserves nótát az halál hegedül.

KONYHA MESTER.

Halni megyek:
hamar ha megfőtt a' tüdő,
Adjátok fel, töllem mert el tölt az üdö.

SZAKÁTS

Halni megyek: már fel adtam főtt étkeket,
Ezennel fel adom földnek a' testemet.

MOSOGATÓ ASSZONY.

Halni megyek: tiszták immár az edények,
Nem komádnak velem többet a' legények.

LAKADALMI REND KÖZÖNSÉGESEN.

Halni megyünk: de (jaj) méltó siralomban,
A'kik ide gyűltünk víg lakodalomban,
Mert nem látta senki mult éjjel álomban,
Hogy ma rakatassék haláltól halomban.²³

A lakodalmi rend szerepeltetése Szelesnek tulajdonítható,²⁴ a lakodalmi rend vagy osztály a nemzetközi haláltáncszövegekben nem terjedt el, csupán Holbein utolsó, 50. metszete ábrázol menyasszonyt, ez a témakör – eddigi ismereteink szerint – csak magyar szövegekből ismert. Szeles szövegéből arra következtethetünk tehát, hogy a

²³ HÁRSING István, *Udvarbelyi Szeles János Haláltáncéneke a XVIII. sz. végéről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1927, 252–269, 261–262.

²⁴ LUKÁCSY, *i. m.*, 122.

18. században ismert volt Erdélyben. Az erdélyi szászoknál a haláltáncnak olyan változata terjedt el, amelyben a király alkudozik a halállal, valószínű, hogy ezzel egy időben a nyugati magyar nyelvterületen is ismert volt.

A haláltánc nyugat-magyarországi elterjedése

A haláltánc paradicsomjátékként való előadása a német/osztrák nyelvterületről érkezett Nyugat-Magyarországra, az északkeleti Alpok területéről a Fertő-Hanság sík-ságára, illetve Észak-Magyarországra, először az ott élő németekhez, s nyilván a velük együttélő magyarokhoz és horvátokhoz, esetenként szlovákokhoz is.²⁵

A haláltáncénekek nemcsak írott és nyomtatott formában maradtak ránk, hanem élő anyagként, énekeként is gyűjthetőek voltak még a 20. században. A haláltáncszövegeket a történeti Nyugat-Magyarországon ponyvákön is terjesztették. 1790-ben nyomtatták Sopronban azt a német nyelvű ponyvát, amelyben a halál beszél az egyes halálba menőkről, itt azonban nem lakodalmi tisztségek viselőit szólítja meg, hanem a pápától a kicsi gyermekig sok mindenkit a *Vier schöne neue Geistliche Lieder* ponyva második énekében, melynek kezdősora: *Alles sollt traurig seyn*.²⁶ Más soproni és mosonmagyaróvári megjelenésű ponyván is napvilágot látott e német nyelvű haláltáncszöveg. Ezek alapvetően énekek, énekelt szövegek voltak, Karl M. Klier az 1950-es évek elején e szövegtípusnak rögtön három dallamára is bukkant Urbersdorfbán (Orbánfalu), Stremben (Strém) és Tadtenben (Mosontétény).

Klier a haláltáncénekek és az utolsó ítéletről szóló énekek gazdag gyűjthetőségét a 20. század közepi változatokban azzal magyarázza, hogy sokáig fennmaradt a virasztás szokása, amelyen ezeket énekelték. Azonban az általa bemutatott szövegek egyike sem lakodalmi haláltáncszöveg. Viszont itt is a halál monologizál az egyes „szereplőkről”, ha nem is közvetlenül szólítja meg őket, amiként a lakodalmi haláltáncszövegekben teszi.

A lakodalmi haláltáncok lelkisége

A halottas játékok, a halottas tánc és haláltánc között Ujváry Zoltán az egyértelmű különbséget hangsúlyozza. A halottas játékok a „temetési szertartást parodizáló, utánzó” alakoskodó, dramatikus szokások; a halottas táncok „olyan táncok összessége, amelyeket a temetés alkalmával jártak”. A haláltánc középkori hagyományban

²⁵ Leopold KRETZENBACHER, *Lebendiges Volksschauspiel in Steiermark*, Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1951, 46.

²⁶ Karl M. KLIER, *Totentanz und Jüngstes Gericht: Alte Lieder aus dem Burgenland*, Burgenländische Heimatblätter, 1951, 173–196, 180–181.

gyökerezik, „elemei bukkannak fel a halált megjelenítő népi játékokban, a halál alakoskodó szereplésében”.²⁷ A halál alakoskodó figurája azonban elsősorban a temetés, a halál paródiájában jelentkezik. Egy kivétel van, az pedig éppen a somogyi-göcseji típusú haláltáncszövegek előadása lakodalmakkor. Ahogy már idéztük, a halálmaszkos, fehérleples alakoskodó kaszával, fenőkővel lép be a lakodalmások közé, mielőtt levennék a menyasszony koszorúját, s ekkor szólítja meg a lakodalmi ranglétra szerint a résztvevőket, gyakorlatilag mindenkit. A halál a megszólításban gúnyolódik, majd közli az élő végzetét: meg kell halnia. A halál közlésének lényege, hogy az öröm, a vidámság búra fordul, mert mindenkinek meg kell halnia. Sem teológiai, sem filozófiai többlet-mondanivalója nincs. A „Köszörülöm kaszám, levágom nyakatok, / Igy múlik el aztán földi boldogságtok” refrénrészben folyton kiterjeszti minden halandóra az üzenetet, másrészt pedig mintegy tagolja az egyes „jeleneteket”. A szerkezete erősen utal egy színpadi, dramatikus előadásra, talán egy jedermannjátékra vagy egy paradicsomjátékra. A kontraszt erősítésére néha túlzásokkal ellenpontosz, például szép menyasszony ölélese helyett ganajos gödörbe hajtás.

A kasza az addig kizárólag használt sarló mellett a 15. század közepétől a Németalföldön, Angliában, Franciaországban kezd teret hódítani arató szerszámként. Noha a sarló arató munkaeszközként nálunk is elvesztette a jelentőségét, kisebb szórványban még a 20. század elején is volt sarlós aratás.²⁸ Tehát a kasza a haláltánc kaszás halál alakjával kialakuló szövegtípus idején az az új aratószerszám volt, amelyvel nagy tömegű gabonát lehetett betakarítani. A haláltáncban ezáltal a kasza az élők halálba vitelének legfelső fokát, a legnagyobb mértékű halálba vitelt jelentette.

A vasi lakodalmi haláltánc már az indításával jelzi, komoly dolog jön, a tréfát tessék félretenni! Majd a monologizáló halál nyomatékosítja, hogy nincs a világon oly erő, oly hatalom, amely nála hatalmasabb, a társadalmi rend, a társadalmi rang sem számít: „koldust a herceggel temetek a porba”. És a halál életkorban sem válogat: „ifjat öreggel levágok egy sorba”. Itt a halál nem gúnyolódik, nem fokozza az élet és a halál közötti különbséget, csak a kérlelhetetlen jöttét nyomatékosítja. De ez a szövegtípus is épít a vizualitásra, a sírt, a koporsót, az árok mellett zsákba hányást említi, valamint azt, hogy minden rendet lekaszál. Míg a somogyi-göcseji szövegtípusban a halál jötté a refrén szerint a nyak levágásával, addig itt, az utolsó versszak szerint, a koponya lekaszálásával jár. Vagyis a halálfej, a koponya szimbolizálja a halált. A színjátékszerű haláltánc- vagy jedermann-előadásoknál – az osztrák példák

²⁷ UJVÁRY Zoltán, *Kultusz, színjáték, biederem*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2007, 850.

²⁸ BALASSA Iván, *Gabonatermesztés = Magyar Néprajz, II: Gazdálkodás*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, szerk. SZILÁGYI Miklós, Bp., Akadémiai, 2001, 295–433.

tanúsítják – a halált feketébe öltöztetett és a fekete öltözeten fehérrel festett csontváz alakoskodó formálta meg. (A somogyi példánál – Eperjessy közlésében – a fehér leplel halál expresszív maszkot hordott.) Tehát a koponya – esetleg a halálfej – évszázadok során ismert ábrázolásai is hatottak a haláltáncszövegekre, vagy éppen az előadások miatt lett a halál ábrázolt szimbóluma a koponya.

A haláltánc lakodalmi előadása pedig a keresztény/katolikus hagyomány alapján a legmegfelelőbb helyén kezeli a halál kérdését, az áteredő bűn által lett az ember halála, ezért a bűnben fogant ember eleve elrendelése a halál, a házasságkötés pedig az új emberélethez vezető út nyitánya.

Befejezésül

Noha a vasi szövegtípus mindkét lejegyzése csak a 19. század végén történt meg, a megszövegezésük és a vidék német nyelvű haláltánc-példái alapján legalább 18. századnak tarthatjuk e változatokat. A somogyi-göcseji szövegvariánsok inkább 20. századnak tűnnek, némelyik inkább az 1960-as évek idejére utal.

Míg a dunántúli haláltáncoknál a halál monologizál, addig az erdélyi típusal – Szeles szövegében – a „vado mori”, az „elmegyek meghalni” szövegváltozat ismerhető meg.

A Dömötör Tekla idézte göcseji haláltáncszöveg nyomán állapította meg Ujváry Zoltán, hogy a példák alapján feltételezhető, hogy az

elsősorban egyházi, valamint irodalmi – ponyvai – eredetű színjátékok, dialógusok hatására a haláltáncok „magasabb kultúrában” ismert műfaja némi területen a népi kultúrában is meggyökeresedett és sajátos előadási formában hagyományozódott.

Az elmondottak jól mutatják, hogy a halállal való játék, a halál kigúnyolása, a halállal való tréfálkozás egy bizonyos ponton a halottas játékok hagyománykörébe kapcsolódik.²⁹

Míg azonban a halottas játékokról elmondható, hogy az a halállal való tréfálkozás, a halál kigúnyolása, addig a haláltánc megtartotta a maga komolyságát. Ez nem játék volt.

²⁹ UJVÁRY, *i. m.*, 104.

A barokk világ, mint Vanitas Mundi, a világ mint a siralomvölgy, már nem érzékelteti a reneszánsz életéhségét és a régi tánc sok figurájának halálfélelmét. A haláltól való félelem helyébe a halál utáni vágy lépett

– állapította meg Freytag a lübecki haláltáncfreskó bemutatásakor.³⁰ A mi két szövegvariánsunkban azonban nincs nyoma a halálvágynak, inkább a haláltól való berzenkedés, a somogyi-göcseji változatban a halálnak szinte elutasítása, a tagadása, az elhallgatása mutatkozik meg, noha azt a szöveget a 20. században írták, vagy egy korábbi szövegből a 20. században átirták, talán csak valahol a 60-as években.

Az előadás időpontja, a lakodalom közepe pedig a memento mori jellegre utal, arra, hogy „voltunk, mint ti, lesztek, mint mi!” A túlvilági életről egyetlen szó nem esik. „Quod fuimus, estis, quod sumus vos eritis”, hangzik a szólás, amely az 1072-ben eltemetett Damiáni Szent Péter sírfeliratából indult szájhagyományos útjára Európa-szerte. E gondolat tehát a 11. század óta van jelen az európai kultúrában, benne az egyes anyanyelvi kultúrákban, s a helyi, hagyományos közösségek életében is, esetenként napjainkig. Máskor azonban – s ez egyre jellemzőbb kultúra(i)nkra – inkább a halál gondolatának a kerülése, az elkendőzése jellemző. És ez az irányultság a somogyi-göcseji haláltánc-szövegtípusból is felsejlik.

A haláltánc-szövegtípus az immár magyar szakirodalomban is ismert fogalommal jellemezhető: közköltészet. Annak része, hiszen, ha Csörsz Rumen István körülíró meghatározását összevetjük e szövegtípussal, akkor mindent megtalálhatunk ezzel kapcsolatban: a didaktikus szándékot, a monologikus beszédmódot, a tipikus élethelyzet bemutatását, a szövegcsaládokba rendeződést, a variálódást, a kéziratokban, népszerű nyomtatványokban megjelenést, az anonim alkotást, a lakodalmi haláltánc esetében pedig a konkrét alkalomhoz kötődést is.³¹

³⁰ *Der Totentanz der Marienkirche in Lübeck und der Nikolaikirche in Reval (Tallinn): Edition, Kommentar, Interpretation, Rezeption*, Hrsg. Hartmut FREYTAG, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1993 (Niederdeutsche Studien, 39), 363, 365.

³¹ CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura*, 2006/2, 273–282, 274–275.

A Kaffka-művek egyik jellegzetességének tartják az írói személyesség jelenlétét, a szubjektív érdekeltséget; legfontosabb alapmotívuma – a női lét különféle problémáinak változatgazdag megjelenítése – is arra mutat, hogy Kaffkát elsősorban a saját életében is megismert és egyénien átélt sorskérdések indítják írásra. Sőt, „több-kevesebb stilizálással az életrajzi tények, tapasztalatok, a közelebbi-távolabbi emlékek sorát is felszabadítják. Főleg a gyerekkor és az iskolai tanulóévek élményvilágából merít az epikus. Így születnek meg a legkorábbi zárdaábrázolások (*Levelek a zárdából, Diadal, Soror Annunciá*), a *Hangyaboly* egyes motívumainak is előképei [...]” – szögezi le az íróról egyik monográfiája, Fülöp László.¹ Bodnár György ekképpen fogalmaz a *Hangyaboly* kapcsán: „az egyházi élet, a vallásos érzület ábrázolása indulásától kezdve foglalkoztatta. Tudjuk, hogy érdeklődése személyes élményből fakadt. Nem szívesen emlékszik vissza az irgalmasok szatmári anyaegyházában eltöltött évekre, de sohasem tud emléküktől szabadulni.”² Kádár Judit tanulmányában más szempontból közelít az iskolai helyszín(ek)hez, hiszen elemzésében „a hangsúly nem az íróról Kaffka Margit műveinek életrajzi faktualitásán vagy fikcionalitásán van, hanem a leveleiből és műveiből a korabeli lányiskolákról nyerhető ismereteken”.³ A regény helyszínéről szólva ugyanakkor mindannyian egyértelműen a Szatmári Irgalmas Nővérek rendházával azonosítják a *Hangyaboly* zárdaiskoláját, azonban ehhez a megállapításhoz indoklasként csupán annyit fűznek, hogy Kaffka Margit ebben az intézményben tanult.⁴ A regény szövegszerű adatait, utalásait figyelembe véve pontosabban körvonalazható, több ponton is „beazonosíthatóvá” válik a rendház helyszíne, történeti ideje. Lássuk, milyen tárgyi utalásokat, megjegyzéseket találunk a szövegben!

¹ FÜLÖP László, *Kaffka Margit*, Bp., Gondolat, 1987, 45.

² BODNÁR György, *Kaffka Margit*, Bp., Balassi, 2001, 263.

³ KÁDÁR Judit, *Engedelmes lázadók: Magyar írónők és nőideál-konstrukciók a 20. század első felében*, Pécs, Jelenkor, 2014, 100.

⁴ „A tanítónőképzőben szerzett tapasztalatait Kaffka a 'prepák' (tanítóképzős lányok) és tanáraik zárdai életét ábrázoló kisregényében, az 1917-ben megjelent *Hangyaboly*-ban dolgozta fel.” KÁDÁR, *i. m.*, 115.

Kaffka és a zárda-élmény

Kaffka Margit 1886 és 1898 között az alábbi intézményekben tanult, legtöbbször bentlakóként, átélve a zártság élményét. Elemi iskolai tanulmányait Szatmárnémetiben, köznapi nevén Szatmáron kezdte bentlakó növendékként a Szatmári Irgalmas Nővérek bentlakásos iskolájában, ahol közel négy évet töltött.⁵ Középiskolai tanulmányait a Szatmármegyei Nőegylet Nőiipariskolájában és a Nagykárolyi Polgári Leányiskolában végezte; innen ismét átment Szatmárra tanítóképzőbe, a Szatmári Királyi Katholikus Tanítóképző Intézetbe, a Szent Vince Irgalmas Nővérek zárdájába. Kezdetben bejáró növendékként tanult, kosztosdiákként, nagynénjénél, Uray Dezsőné Kölcsey Annánál lakott, majd az anyagi nehézségek miatt felvetődött az a kérdés is, folytathatja-e tanulmányait, vagy tanuljon kesztyűkészítést. Kaffka maga járt el a zárda fejedelemnőjénél, felajánlotta, ha befejezi a tanítóképzőt, cserébe egy évig fizetés nélkül tanít. Így került be ingyenesnek a szatmári tanítóképzőbe, „a képezdébe”,⁶ ahogy leveleiben említi. 1898-ban kapta meg elemi népiskolai tanítónői oklevelét, mellyel a rend miskolci zárdájában bentlakó, fizetés nélküli tanítónőként egy évet tanított, az ingyenes oktatásért cserébe. 1899-ben felvették a pesti Erzsébet Nőiskolába, ahol 1902-ben szerezte meg a polgári iskolai tanári diplomáját, magyar nyelv és történelem szakos oklevelét.⁷

Helyszín – tér – zárda

Kaffka személyes iskolai élményein túl milyen adatok, beazonosítható részletek utal(hat)nak a helyszínre, segíthetik az azonosítást a szatmárnémeti zárdával?

Ahogy azt az egyháztörténész Gergely Jenő megállapította, „a magyar polgári fejlődés egyik sajátossága volt, hogy az oktatásügyben az egyházak megőrizték korábbi meghatározó pozícióikat, illetve hogy a polgári állam elsősorban velük osztotta meg a közoktatás feladatait”. Az egyház „komplex nőnevelési struktúrák” létrehozására törekedett: egy helyen, egy rendház mellett szerveztek gimnáziumot, líceumot

⁵ Apja, Kaffka Gyula korai halála miatt került ebbe az intézménybe, innen anyja, Uray Margit újbóli férjhezmenetelekor hazavitte.

⁶ ROLLA Margit, *A fiatal Kaffka Margit*, Bp., MTA Könyvtára, 1980, 31.

⁷ Az ismertetett életrajzi tényeszerű adatainak összefoglaláshoz az alábbi munkákat használtam fel: FÜLÖP, *i. m.*, 229–230; SÁNDOR Júlia, *Kaffka Margit életének nyomában*, Irodalomtörténet, 1961, 448–451 (Kaffka Margit levelei Kiss Józsefhez); ROLLA, *i. m.*; *A lélek stációi: Kaffka Margit válogatott levelezése*, s. a. r. SIMON Zsuzsanna, Bp., Nap, 2010.

– amelyet már a gimnázium alsó négy osztályához is lehetett csatolni –, polgári leányiskolát, szakirányú képzést adó ipari vagy kereskedelmi iskolát, valamint elemi népiskolát, tanító- vagy óvónőképzőt.⁸ Ilyen komplex intézmény volt a Páli Szent Vincéről Nevezett Szatmári Irgalmas Nővéreké Szatmárnémetiben, ahol a zárdá mellett leánygimnáziumot létesítettek, a „kis zárdának” nevezett épületükben pedig árvaházat tartottak fenn. Hám János szatmárnémeti püspök⁹ telepítette le a Páli Szent Vince rendjéhez tartozó irgalmas nővéreket, ő létesítette a leányiskolát és a tanítóképzőt.¹⁰ A püspök, miután látta egyházmegyéje elhanyagolt állapotát mind kulturális, mind szociális-karitatív szempontból, elhatározta, hogy egy női szerzetesközösséget telepít le a városban. Magyar jelentkezőket küldött a Bécs melletti Gumpendorfba, hogy ismerkedjenek meg az irgalmas nővérek szabályaival, tevékenységével, majd visszahívta őket Szatmárnémetibe néhány osztrák társukkal együtt. 1842. augusztus 29-én megérkezett öt magyar leány Strasser Xavéria nővér vezetésével, és még három nővér és három jelölt, akik birtokba vették a gyönyörű épületet, és azonnal munkába álltak. Új néven (Szatmári Irgalmas Nővérek), új öltözetben, de az alapelvek megtartásával folytattak betegápolást, tanítást. Hamarosan szerzetesházakat hoztak létre a Dunántúlon, Erdélyben. A századfordulón már több mint ötszáz fiókházuk működött.¹¹ 1866 óta különféle iskolatípusokat működtettek óvodától a tanítóképzőig, árvaházakat és internátusokat tartottak fenn a leányifjúság nevelésére. Szociális és missziós tevékenységet is folytattak.

A nővéreket a műben kegyesrendi apácákként említik.¹² A rend alapítására és az alapító tagokra is találunk utalásokat:

⁸ GERGELY Jenő, *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*, Bp., ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1997, 257–258.

⁹ Hám János (Gyöngyös, 1781. január 5. – Szatmárnémeti, 1857. december 30.) szatmári püspök, kinevezett esztergomi érsek. IRSIK Ferenc, *Boldog emlékü Hám János szatmári püspök élete*, Szatmár, Pázmány-sajtó, 1894, 116–117; *Hám János szatmári püspök 1827–1857*, szerk. BURA László, ILYÉS Csaba, Szatmárnémeti, 2007.

¹⁰ A Páli Szent Vincéről Nevezett Szatmári Irgalmas Nővérek Társulata az első magyar alapítású női szerzetesközösség. Hám János többször járt Bécsben, megismerte az irgalmas nővéreket, akik Páli Szent Vince szabályait követve életüket a tanításnak, betegápolásnak és szegénygondozásnak szentelték. Éppen ilyen nővérekre volt neki is szüksége, de kérésére csak tanácsot kapott: küldjön fiatal leányokat, akiket kiképeznek a szerzetesi életre és az említett feladatokra. Küldött is hat leányt, és amíg kiképzésük folyt, a püspök felépítette az anyaházat a Hild József tervezte templommal. (<http://szatmariegyhazmegye.ro/url/Bemutakozas>)

¹¹ BOTTLIKNÉ KÁRÁSZ Aranka, *A Vincés nővérek története = Budapesti helytörténeti emlékkönyv*, IV, szerk. GÁBRIEL Tibor, Bp., Budapesti Honismereti Társaság, 2008, 84.

¹² KAFFKA Margit, *Színek és évek; Hangyaboly*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 300, 344, 365.

Ezt a főasszonyt még a mostani öregek, a penziós sororok választották meg valaha, de javakorukban az elődjének engedelmeskedtek, kinek legtöbben közülük földjei is voltak, vele együtt kerültek ebbe az országba. Egy bajor misszióból telt ez a gárda; egy régi püspök hozatta ide őket; az, amelyik megfogadta, hogy „még a kanászok is németül fognak káromkodni” ezen a vidéken, hol eddig csak néhány elszórt sváb falu szerénykedett a tiszta és konok magyarság közt. Abban az időben volt ez, mikor itt ilyenekkel lehetett fogadkozni büntetlenül. A jó püspök fontosnak tartotta céljaira a nőnevelést; és az akkori úri osztály leánykái (mostani fiatal asszonyok nagyanyái) csakugyan itt kezdtek volt németül gagyogni, és itt tanulták meg a híres „Spitzmalerei”-t.¹³

Források alapján állíthatjuk, hogy a püspök négy lányt küldött Gumpendorfba, ahol tanítónői és betegápolói képesítést szereztek: Papp Karolinát Szatmárról, Kapusinszky Ceciliát és Vultur Karolinát Máramarosszigetről, Pauer Eleonórárt Ungvárról, és még három másik lányt 1837-ben.¹⁴ Egy másik forrás névjegyzéke eltér a fent idézettől, ám szerepelnek benne a Strasser Xavériával érkező német apácák nevei is. 1842. augusztus 21-én Strasser Xavéria örökre búcsút vett Gumpendorftól, és hat nővérral (Brigitte Koch, Beatrix Freiin von Duval, Stephanie Papp, Emmerika Pauer, Georgine von Juhas és Albertine Demel), továbbá három kandidátával megkezdte útját Magyarország felé, ahol ő töltötte be a zárda főnökasszonyi tisztségét.¹⁵ A gyermeknevelde mellett a betegápolás volt Szatmáron a rend lényeges feladata. A regényben is olvashatunk erre vonatkozó utalást, az egyik nővér, Simonea emlékezésében:

Leona nővér földink, első, legrégebb társnőink közül való, kikkel hajdan még gyengéd ifjúságunk idején együtt utaztunk ide az idegen országba, hogy az üdvözítőt kövessük. Ah, kedves nővér, az az utazás! – A búcsú (végbúcsú; tudtuk) szülőktől és rokonoktól, a honi vidéktől; tizenhat évünket mily könnyű szívvel hoztuk! Legtöbb helyt még delizsánszon kellett jönnünk, de néhol parasztszekéren, sőt gyalog is. „Némöt kutyák! Cudar, időgön frajjok!” – morogták utánunk néhol a bennszülöttek – a falusi parasztok, úgy akartam mondani. Most már tudom, mit jelentenek e szavak. – Ah, és a régen megboldogult első Würdige velünk (Leonánk testvérnénje), az a szent, drága lélek: ő volt talán húszéves mindössze – a legöregebb köztünk. Falumbeliek voltak; egy gazdag

¹³ *Uo.*, 258.

¹⁴ *A szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében (schematismus centenarius) 1804–1904*, Szatmár, Pázmány-sajtó, 1904, 393–396. (A továbbiakban: *Emlékkönyv.*)

¹⁵ <https://www.pflege-wissenschaft.info/component/content/article?id=4742>.

mészárosmester egyedüli leánygyermekai – elhagytak családot és jómodot, mert a Jézus hívta őket. Ó, hányan ott vannak már azok közül – a legtöbbje fenn, a mennyei örök vígságban! – Kedves nővér, Berchtolda, ezt, ugye, meg kell bocsátaniok nekünk – nekünk, érzékeny öregeknek, hogy utolsó Főasszonyunkul őt kívánjuk – az elsőnek hűgát, ki velünk együtt úgyszólván – igen, egy kissé mégis alapítója is ennek a háznak.¹⁶

A kongregáció szatmárnémeti fiókházára utaló adat a regényben a zárda templomának a Szeplőtelen Fogantatást ábrázoló ekphraszisa, képleírása:

A kedves, szép kis templom főoltárán ott a Szűz képe, a mosolygó telt, édes asszonyé – murillói derűben áll felhők és rózsák között; angyalfejecskék kacagnak, rózsák piroslanak a felhőfüggöny kedves rejtekeiből; kandi angyalok vagy ámorok tán; pufók pogány puttócskák. A Szűz sugárzó feje körül csillagkoszorú; szép, erős lábai alatt a telihold sarlója, úgy lebeg rajta, és nyugodt győzelemben tapos a Kígyó fején.¹⁷

A szatmárnémeti Zárdatemplomot a szeplőtelenül fogant Mária tiszteletére szentelték, a négy méter magas Immaculata-főoltárképét Pesky József készítette el 1845-ben.¹⁸ A részlet Murillo híres Immaculata-oltárképére és a barokk festészet jellegzetes toposzára utal,¹⁹ a Pesky által festett kép a művészettörténészek szerint nemcsak témavilágában, de ábrázolásmódjában is a 17. századi spanyol festő munkájára hajt.²⁰

¹⁶ KAFFKA, *i. m.*, 366–367.

¹⁷ *Uo.*, 368.

¹⁸ Hám János..., *i. m.*, 37; *Pesky József = Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, X, Bp., Szent István Társulat, 2005, 850.

¹⁹ A barokk festészet jellegzetes toposza, minden spanyol udvari festőnek van ilyen témájú képe, sőt a barokk művészet propagandista jellegének megfelelően ezek a festmények vetették rá a Vatikánt, hogy dogmává nyilvánítsák a szeplőtelen fogantatásról szóló tanítást. A szeplőtelen fogantatás toposz volta az ábrázolásmód ismétlődő elemeiben áll: Mária a kép közepén kibontott hajjal, kék köpönyegben lebeg, angyalok vagy felhők vagy a Hold (teli vagy fogyó állapotában) tartja, illetve ezek díszes kombinációja. Suzanne L. STRATTON, *The Immaculate Conception in Spanish Art*, Cambridge, 1994, 143.

²⁰ MUHI Sándor, *Szatmárnémeti római katolikus templomai*, Kolozsvár, 2000; MUHI Sándor, MURVAI György, *Szatmárnémeti római katolikus templomai*, Szatmárnémeti, 2001.

Idő – regényidő

A regénytörténet nem tartalmaz egyértelmű adatszerű utalásokat a történelmi időre. Ehhez csak közvetve ad támpontot a regény: tény, hogy a zárdában még nincs vilanyvilágítás, még nincsen telefon, nedves, egészségtelen az épület. A városkát tájékoztató lapot zsidó újságírók írják – a megnevezésnek akkora jelentősége van, mint román osztálytársat vagy sváb nővéreket emlegetni. Már törvény van arról, hogy a különböző iskolákban csak arra kiképzett tanszemélyzet dolgozhat. A törvény alól – a regényszövegből is kikövetkeztethető módon – az egyházi iskolák sem kivételek. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a regénytörténet ideje a 19. század végének azzal a szakaszával esik egybe, amikor az állami oktatási törvénykezés horizontálisan és vertikálisan is szabályozza az iskolarendszert, a tanárképzés rendszerét és a laikus tanfelügyeletet, vagyis az 1868-as népoktatási törvény utáni időszakra épülő oktatási rendszer képe körvonalazódik.²¹

Azt tudjuk, hogy a cselekmény egy tanév eseményeit örökíti meg, hiszen ősszel, édes szeptemberi ragyogással kezdődik, és a tanév végi záróvizsgákra való készüléssel, orgonanyíláskor ér véget. De melyik tanév ez? Egy fiktív tanév, amibe belesűrít több évnyi gyermekkori, fiatalkori élményt, vagy valóságban is lezajlott cselekmények láncolata? A rend történetét áttanulmányozva megtudhatjuk, hogy az első rendfőnöknő, Strasser Xavéria 1842-től 1868-ig, haláláig töltötte be a tartományfőnökségi posztot, arcképe megtalálható a zárdafolyosón. A regényből fent idézett szövegből tudjuk, hogy a második Würdige betegsége, halálhíre, és az ezzel összefüggő választás a cselekmény gócpontja. Mivel a második rendfőnöknő életéről semmilyen adatot nem találtam, megerősíthetem az előző feltevésemet, hogy 1868 után játszódik a cselekmény.

A következő viszonyítási pont az, hogy a negyedéves növendékek a regényben a Fehér Ipoly-féle fizikakönyvből tanulnak. Ennek a könyvnek az első kiadása 1871–1873-ban jelent meg ezzel a címmel: *Kísérleti természettan: az újabb elméletek alapján szerkesztett kézikönyv középtanodák felsőbb osztályai számára.*²²

A regényszöveg említi az *Ehrenfeld-kódexet*, mely számunkra egy újabb mankó a vizsgálódásban és segédeszköz Magdolnának az egyik tanóráján. Virginiának mondja

²¹ CSERHALMI Zsuzsa, *Érzés megváltoztatása gondolat által? Kaffka Margit Hangyaboly című regényének értelmezéséhez* = *Nő, tükkör, írás: Értelmezések a 20. század első felének magyar női irodalmából*, szerk. VARGA Virág, ZSÁVOLYA Zoltán, Bp., Ráció, 2009, 198, 201.

²² *Fehér Ipoly Kálmán* = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III, Bp., Hornyánszky, 1894, 238–241. – Fehér Ipoly (1842–1909) fent nevezett tankönyve 1888-ra már hat kiadást ért meg.

róla: „[...] könyvet a tanári szobában hagytam; Ehrenfeld-kódex, egy akadémiai kiadvány; ej, de hát ne fuss helyettem!”²³ Az *Ehrenfeld-kódex*et 1881-ben tette közzé Volf György a Nyelvelméltár hetedik köteteként az Akadémia kiadásában.²⁴ A fentiek alapján kijelenthető, hogy a regényidő a szövegbeli utalások alapján mindenképpen 1881 utánra tehető.

A kisregény három paptanárt és egy a rendben tevékenykedő káplánt említ: Kaposy, a neveléstörténet-tanárt, aki a negyedévesek osztályfőnöke, Szelényi papát, a természettudományos tárgyak oktatóját, Fóth József tiszteletelőt, aki hittant és németet tanított, és Fénrich főtiszteletelőt, a püspöki intézőt. A szatmári egyházmegye áldozópapjainak jegyzéke szerint öt paptanár tanított a feltételezett regényidő alatt az irgalmas rendi zárdaiskolában. Az első feltüntetett dátum a születési időt, a második a zárdai tanítás kezdetét jelöli: Pataki Lajos (1854, 1880), Fechtel János (1859, 1885), Bodnár Gáspár (1861, 1891), Ratkovszki Soma (1862, 1890), Krasznay Zsigmond (1864, 1894).²⁵ Bodnár Gáspárról továbbá megtudhatjuk, hogy a katolikus legényegylet elnöke, valamint a Szent István Társulat irodalmi osztályának tagja.²⁶ A regényszövegben Fóth tiszteletelő az, aki Király Erzsikehez intézi az alábbiakat: „Nézze, kérem, pár hét múlva itt megnyílik a mi legényegyleti katolikus kaszinónk; egy kis ünnepélyvel kötjük egybe, csak magunk közt leszünk, papok és katolikus tanárok; nekem kellett faragni egy ünnepi ódát; ilyen az, ha az embernek költői híre van.”²⁷ Az *Emlékkönyv*ben szintén megtalálható volt a szatmári rendház tagjainak 1904-es névsora, melyben találtam néhány érdekes keresztnévegyezést a regénybeli nővérek neveivel: Amrein Kunigunda, Kozsanovits Gregoria, Borz Geralda, Gnant Márta.²⁸

Természetesen a Kaffka-regény referenciális utalásai, életrajzi faktualitásai művészi, esztétikai többletjelentéssel töltődnek fel a fikció során, mely a zárda egyedi térédejének sajátos művészi tulajdonságaiban értelmezhető.²⁹

²³ KAFFKA, *i. m.*, 287.

²⁴ Az *Ehrenfeld-kódex*et 1925 óta *Jókai-kódex*nek hívják.

²⁵ *Emlékkönyv*, *i. m.*, 419–423.

²⁶ *Uo.*, 421.

²⁷ KAFFKA, *i. m.*, 310.

²⁸ *Emlékkönyv*, *i. m.*, 396–397.

²⁹ Vö. HORVÁTH Zsuzsa, „*ázalagok egy csöpp vízben*”: *A zárda kronotoposza a Hangyabolyban = Elbeszélés és prózanyelv*, szerk. HORVÁTH Kornélia, Bp., Ráció, 2010, 158–172.

IMRE MIHÁLY

*A magyar gályarabok rendhagyó emlékezete Gregorio Leti
1686-os történeti munkájában*

A magyar gályarabok és fogságot elszenvedettek történetét, publikált és kéziratossá tett műveiket az utóbbi évtized megújuló kutatásainak eredményeként sok forrásmunkára és feldolgozásra támaszkodva egyre jobban ismerjük, e források döntő többsége különböző nyelveken svájci, német, holland és angol környezetben született meg.¹ A történetnek vannak olyan olasz szereplői is, akik maguk is segítettek a kiszabadítást (különösen a Welz-testvérek és Nicolaus Zaffius), ennek során számos levelet írtak, diplomáciai iratokat szerkesztettek Itáliában és szerte Európában végezték kiterjedt szervező munkájukat.² A szintén olasz származású Gregorio Leti történetírói műve ezektől mégis eltérő, mivel maga ugyan az események közelében élt genfi éveiben, és közvetlen kortársnak tekinthető, magyarországiakkal való kapcsolatáról nincs tudomásunk. Leírásából az is kiderül, hogy érzelmileg sem került annyira közel az exulánsokhoz, mint az idézett olasz szereplők vagy a svájci kortársak esetében – ez

¹ Vö. *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, Studia Litteraria, 2012/3–4, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor; *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3); IMRE Mihály, *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015; ebben több tanulmány vonatkozik a protestáns mártírológiára és a gályarabokról szóló vagy általuk alkotott-szerzett művekre. Ugyancsak ezt a kérdéskört kutatta az utóbbi másfél évtizedben Bujtás László – különböző helyeken publikált – számos tanulmánya.

² Természetesen vannak még más olasz szereplői is az eseményeknek, akik Nápolyban vagy másutt segítettek a rabokat vagy a rabságukból szabadultakat, ők azonban vagy névtelenek, vagy olyan segítők, akik maguk titkolt protestánsok voltak, de a történet megformálásában vagy egy narratíva születésében nem vettek részt. Jól példázza ezt Tobias Masnicus és Johann Simonides több műve, különösen a kéziratossá tett, terjedelmes *Brevis Consignatio* emleget ilyen olasz kortársakat. Vö. IMRE Mihály, *Johann Simonides Nápolyban: A mártírológiai elbeszélés egy 17. századi változata = Mártírium és emlékezet... i. m.*, 79–113. A Nápoly felé hajtott rabok eleve nem kerülhettek személyes kapcsolatba más olaszokkal, szabadulásuk után pedig minél gyorsabban igyekeztek elhagyni szenvedéseik színhelyét, nem is törekedtek az Itálián keresztül vezető útvonal megőrkítésére. Kivételt hárman képeztek, Johann Simonides, Tobias Masnicus és Georg Lani, akik szökésük után még több hónapig időztek Nápolyban és más olasz városokban, itt sok helybelivel megismerkedtek, akik jóindulatú segítők voltak útukon.

szinte kivétel nélkül – jól megfigyelhető, és elbeszélése is erősen eltérő szemlélete miatt más narratívát követ.

Gregorio Leti, (Gregorius Letus 1630–1701) korának nagyon közismert, hírhedt értelmiségi alakja, akiről a korszakkutatás szinte folyamatosan ír, napjainkig bezárólag. Életműve rendkívül szerteágazó, több nyelvű, és nagyon kiterjedt. Magyar recepciója már saját korában is számottevő, a legújabb hazai szakirodalom szintén vizsgálta pályafutását, néhány művét.³ Bene Sándor a politikai nyilvánosság és közvélemény változásának, alakulásának szempontjából végezte Letihez fűződő kutatásait.⁴ A „század botrányhőse, tollkalandor”, idézi a kortársak és az utókor egy részének elitélő véleményét, bár hangsúlyozza, hogy Leti életművének számos részlete jelentős értéket képvisel. 2010-ben védte meg Pécsen doktori értekezését Farkis Tímea, aki Letinek egy jelentős művét vizsgálta, de az egész életművet áttekintette, összefoglalta a legújabb külföldi szakirodalom eredményeit is.⁵ Célszerű felidézni Leti életútjának és művei szemléletének néhány olyan vonatkozását, amelyek a most tárgyalandó munka magyarázatául szolgálhatnak. Gregorio Leti Milánóban született, családja papnak szánta, a jezsuitáknál tanult. Rövid római, velencei, majd bolognai tartózkodás után Franciaországba ment, ezt követően Genfben fejtette ki írói tevékenységét, lelkeszi munkát sohasem végzett. Itteni környezete hatására felvette a protestantizmust, és elnyerte a genfi állampolgárságot. 1661 és 1672 között Genfben napvilágot látott művei – látszólag – kizárólag a katolikus egyház ellen íródtak, közülük több is heves és gunyoros kritikát fogalmazott meg.⁶ Művei részben heves és zajos elutasítást, részben pedig nagy sikert és népszerűséget váltottak ki, közülük több megjelent francia, német és angol nyelven, amivel a szerző egyre növekvő európai ismertségre tett szert. Genfben tizenkét év alatt 23 művet publikált. „Az 1661-ben napvilágot látott *La strage de' riformati innocenti* (Az ártatlan reformátusok lemészárlása)

³ Nagyobb könyvtáraink jelenleg is mintegy ötven művét őrzik, ehhez hozzászámíthatjuk a korábbi könyvlistákon szereplő – talán már azóta elkallódott – példányokat. Ezek szerint viszont jelenlegi hazai könyvtárainkban nem lelhető föl a *Historia Genevrina* egyetlen kötete sem.

⁴ BENE Sándor, *Theatrum Politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 198, 204, 268–276, 278, 313.

⁵ FARKIS Tímea, *Egy 17. századi értelmiségi pálya: Gregorio Leti Történelmi, és politikai ceremónia című művének jelentősége és helye az író életművében*, PhD értekezés, témavezető: Dr. Sashalmi Endre, PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Középkori és kora újkori Történeti program, Kárpát-medence és szomszédos birodalmak 600 és 1700 között.

⁶ BENE, *Theatrum Politicum...*, i. m., 269: „[...] a korabeli római egyház és a világi hatalmasságok romlott erkölcsű hatalmi gyakorlatát pamfletek sorozatával leleplező »tollkalandor«, Leti saját szellemi magatartásformájának igazolását egy új közvélemény-modellben kereste és találta meg.”

és az 1662-es kiadású *i Discorsi accademici* (*Akadémiai beszédek*) című művek, Leti protestánsok mellett szóló megnyilvánulásai voltak. Romei szerint Leti ezekkel a művekkel fizette meg Genfben való tartózkodásának az árát.⁷⁷ Az olasz szakirodalom egy része határozottan a botránnyhős tevékenységének tekinti Leti genfi működését, amelynek legfőbb célja mindenáron az olvasóközönség érdeklődésének megszerzése és annak megtartása úgy, hogy a szerző ennek során feladja értékelveit, csak a hírnév, a siker és az üzleti érdek vezérli. Mindez nem jelent szakmai értéktelenséget, mert Leti történetírói és szépírói kvalitásokkal egyaránt rendelkezett.

1679 júliusában Leti kénytelen volt titokban elhagyni Genf városát. Erről a kevésbé dicsőséges eseményről ő is beszámolt az 1686-ban napvilágot látott *Historia Ginevrina* (*Genfi történelem*) című művében, ám a levéltári kutatások az eset más értelmezését adták.⁸

A Lelkipásztorok Testülete tizenhárom vádpontban marasztalta el Letit, amelyek szinte kivétel nélkül a katolikus egyház és a pápaság iránti – rejtett vagy burkolt – szimpátiával, erre vonatkozó művekkel vádolták meg az olasz szerzőt. Ezek között a legtöbb állítás arra vonatkozik, hogy Leti ekkor mutatott protestantizmusa csak színlelt, előnyökért vállalt hazug látszat.⁹ A vádat képviselők között volt a Lelkipász-

⁷ FARKIS, *i. m.*, 25–26.

⁸ *Uo.*

⁹ *Uo.*, 28–30: „1. A *Livello politico* (*Politikai színt*) című művében a római udvarnak tanácsot ad, hogyan gyengítsék a protestáns kantonokat. 2. 1678-ban tett svájci utazása során a protestáns kantonok és a katolikusok közötti közvetítés során a katolikusok érdekeit tartotta szem előtt. 3. Az *Itinerario della corte di Roma* (*Római udvar itineráriuma*) és a *Vita di Filippo II* (*II. Fülöp élete*) című műveiben kijelentette, hogy a pápát a „Santissimo” (legszentebb) cím illeti, és azokat a protestánsokat, akik ezt nem ismerték el, alávalóknak nevezte. 4. A *Livello politico* (*Politikai színt*), a *Vita di Sisto V* (*V. Sixtus*) és az *Itinerario della corte di Roma* (*Római udvar itineráriuma*) című könyveiben a pápát Krisztus valódi helytartójának, az egyház fejének és minden keresztény közös atyjának nevezi. 5. Az *Itinerario... (Itinerarium)* című művében a Johanna nőpáparól szóló történetet az eretnekek őrdögi kitalálásának nevezi. 6. Meggyőződött egy bizonyos firenzei illetőségű nyomdász, Francesco Livit, hogy, hagyja el Genfet, mivel az az inkvizíció ellen szóló könyvön dolgozott, megfenyegette, hogy feljelenti a nagyhercegnél, és adott neki 3 scudot az útra. 7. A *Vita di Filippo II* (*II. Fülöp élete*) című művében megállapítja, hogy Kálvin egy olyan vallásnak az alapítója volt, amelyet politikai okok miatt a franciák szellemisége szerint formált. 8. Meggyőződött egy bizonyos Galt, hogy ne nyomtasson ki egy művet a jezsuiták ellen. 9. Az összes művében a protestánsokat eretnekeknek nevezte, és mindig a katolikusok számára kedvezett. 10. A *Vita di Filippo II* (*II. Fülöp élete*) című művében Ausztriai Rudolf császár szentségimádását nagy jámborságnak nevezte és azt tartotta erről a gesztusról, hogy az uralkodóház nagysága innen eredeztethető. 11. A

torok Testületében (Compagnia dei Pastori) egy bizonyos Benedetto Calandrini nevezetű lelkész, aki azt sérelmezte, hogyan írhatott Leti dicsérően a „római egyházzól és magáról a pápáról”, s igazi hadjáratot indított személye és könyvei ellen két társával, Francesco Turretinivel és Fabrizio Burlamacchival együtt.¹⁰ Turretini (Franciscus Turretinus) neve azért is érdemel figyelmet, mivel ő volt az, aki a genfiak közül kiemelkedően sokat tett az egykori gályarabok megsegítéséért prédikációival, gyűjtéseivel, általában szervező munkájával. Nem tudjuk, hogy Turretini 1679-es kifogásai között szerepelt-e Letinek olyan megnyilatkozása, véleménye, amely a gályarabok szerepének értékelésére, esetleg jelentőségük kicsinylésére vagy bármely leértékelésére vonatkozott. Ezt azért nem zárhatjuk ki, vagy inkább feltételezhetjük, mert – majd látni fogjuk – az 1686-os *Historia Genevrina* meglepő értékelését adja a magyar gályarabok történetének. Az viszont bizonyosnak mondható, hogy Turretini Leti protestantizmusát határozottan gyanakvással és kritikával szemlélte, amely egyértelműen szembekerült a genfi protestánsok – legalábbis annak intézményes formájú – álláspontjával.

Leti botránys indulatokat kavarva 1679 júliusában távozott Genfből, tehát 1676–78-ban még közelről láthatta, vagy szerezhetett bőségesen információkat a magyarok svájci fogadtatásáról Zürichben, Bázélben és Genfben is. 1686-ban a magyar gályarabok történetére vonatkozóan már számos forrásmunkát, feldolgozást ismerhetett volna, hiszen ezek jelentős része éppen Svájcban, Zürichben jelent meg Johann Heinrich Heidegger környezetében. Más kiadványok, dokumentumok, szépírodalmias feldolgozások szerte Európában napvilágot láttak több nyelven, amelyek a nyolcvanas évek közepéig széles körben napirenden tartották a gályarabok történetét. Ez az időpont még a kommunikatív emlékezetnek is korszaka, csak lassan veszi át helyét a más szerkezetű és médializáltságú kulturális emlékezet. Letinek nyilván tudnia kellett pontosan, hogy a magyarok közül kik látogattak Genfben, kik szorgoskodtak útjuk megszervezésén, és a segélyezésük milyen formában zajlott. A rendelkezésre álló magyar források szerint a genfi egyházi környezet igen tájékozott volt a magyarok sorsáról, erre vonatkozó hírei már a szabadulás előtt időszakból is voltak. A legtájékozottabb szervező és legtöbbet segítő François (Franciscus) Turretin(us) volt, amint erről a papi testület jegyzőkönyvei tájékoztatnak: 1676 januárjától folyamatosan levelező kapcsolatban állt Zaffiussal, de Bátorkeszy István is

Vita di Sisto V (V. Sixtus élete) című művében azt állítja, hogy a pápaválasztás során a Szentlélek is közreműködik. 12. A katolikus egyházat elhagyni kívánó papokat lebeszélte ezen szándékukról, és meggyőzte őket, hogy térjenek vissza konventjeikbe. 13. Levelezésben állt katolikus apátokkal, kardinálisokkal és más egyházi személyekkel.”

¹⁰ *Uo.*, 24.

levéllel kereste fel még a gályákról. Zaffius többször levélben értesítette a fejleményekről a genfieket, a gályákon raboskodók közül többen kértek segítséget, aminek nyomán jelentős adománygyűjtésre került sor, a rabok kiszabadulása után pedig néhányan személyesen is Genfbe látogattak.¹¹

A visszatérő hírekben 1675–1677 között sokszor szerepelt a magyaroknak szánt gyűjtés, annak összege, az adakozók köre (ezek között vannak egyházi előljárók, de szép számban akadnak módos világi személyek is: Dufout úr, Fontaine és Berger kereskedők). 1676 februárjáig már jelentősebb pénzádomány gyűlhetett össze, amelyet az ekkor még fogságban lévő magyarok hálálkodva köszönnek meg: „1676. február 11-én olvastatott egy latin nyelven írott levél, mely a Nápolyban fogva lévő összes magyar papság nevében íratott, 1676. január 18-án (?) címezve a genfi egyház, s annak vezetőihez. Ezen levélben megköszönik a kegyesség nyilvánítását, a kollektát, melyet ugyan még nem kaptak meg; és kéri a genfieket, hogy az ő kiszabadításukon munkálkodjanak, és könyörögjenek érettük.”¹² A hálálkodó köszönet hangja továbbra is megszólal többször a jegyzőkönyv szerint. 1676. június 23-án a magyarok egy csoportja látogatott el Genfbe, hogy személyesen is megköszönjék az értük tett fáradozásokat és áldozatvállalást. (Sajnos, neveket nem közöl a forrásunk, így nem tudjuk azonosítani a Genfbe látogatókat.) „1676. június 23-án, azon alkalommal midőn a magyar papok itt voltak, maguk s társaik nevében megköszönni a kollektát, indítványoztatott: vajon nem lehetne-e ezek részére valami kegyadományt eszközölni az itt lakó idegen nemességtől? ebbe nem egyezett bele a papi testület.”¹³ 1677

¹¹ SZÉL Kálmán, *A magyarhoni b. h. egyházra vonatkozó egyes adatok a genfi papi testület jegyzőkönyvéből*, Sárospataki Füzetek, 1862, 922–925. 1675. október 8-án már tárgyalták Dufout előterjesztését, miszerint „a tanács egy kollektát csinált, azon szegény magyar papok részére a kik a gályákra (vallásos) küldettek. Elhatározta a papi testület, hogy az egész kollekta elküldessék, még pedig nagy vigyázat mellett, azoknak, kiknek számára gyűjtetett, továbbá hogy ezen kollekta hasznosan osztassék ki [...]” *Uo.*, 922. 1675 novemberében megismerték Otrókocsi Főris Ferenc azon levelét, amelyet Franciscus Burmannak írt Utrechtbe, ennek egy másolata jutott a papi testület elé, amely azt további másolatokban sokszorosította. Otrókocsi viszonylag pontos képet adott a rabságban sánylódnók számáról, a különböző börtönökben való sorsukról. A genfiek Zaffius levelei révén jól ismerték az ekkor zajló diplomáciai erőfeszítéseket is, amelyek közül különösen fontos volt a bécsi holland követ fáradozása. 1676 januárjában levelet írtak Nápolyba, a gályaraboknak: „Határozatott: hogy Turretin írjon a foglyoknak, Otrókocsinak és Zaffiusnak, biztosítván őket, hogy mi reánk teljesen számíthatnak.” *Uo.*, 924.

¹² *Uo.*, 923.

¹³ *Uo.*, 924. Az utolsó két tagmondat arra utal, hogy valamilyen vita alakult ki a segélyezés módjáról és mértékéről a genfi egyházon belül. Még azt is megjegyzi, hogy Ruyter rabszabadítása nem került külön költségbe, amire esetleg a kollekta egy részét kellene fordítani: „itt megemlítettük, hogy ez ingyen és csupán Ruyter által történt. De azért szükségök van

őszén, hazájukba való visszaindulásuk alkalmával levélben elbúcsúznak a genfiektől és még egyszer köszönetet mondanak minden anyagi támogatásért: „1677. november 23-án olvastatott, a hazájukból száműzött magyar papok latin nyelven szerkesztett levele a genfi papi testülethez címezve, e levél kelt 1677. október 11-én Zürichből; e levélben megköszönik a nekik küldött segélypénzt, s búcsút vesznek, tudatván azon szándékukat, hogy ők honukba vissza menni akarnak.”¹⁴ Kocsi Csergő Bálint még 1678-ban is Svájcban tartózkodott, és áprilisban Genfbe látogatott, ebből az alkalomból bemutatta bizonyítványait és támogató leveleit Zürichből és Bázalból, Bernből. Itteni időzésének megsegítésére „havonkint 6 tallért” kapott szállásdíja kifizetésére, majd Franciscus Turretinus még júliusban újabb adományt juttatott számára a papi testület pénztárából.¹⁵ Forrásaink szerint tudunk még Alistaly K. György látogatásáról, aki szabadulása után Velencében fordult meg, onnan Genfbe, majd Zürichbe érkezett.¹⁶

Leti munkájában a margón összefoglaló mondat áll: *Ministri liberati dalle Galere in Geneva*, a vonatkozó szövegrészlet fordítása így hangzik: „Eközben, ugyanezen év nyarának végén, néhány magyar lelkész érkezett Genfbe, részben lutheránusok, részben kálvinisták. Azok közül valók voltak, akiket Montecuccoli, Magyarország kormányzója vagy talán más császári tisztek a nápolyi spanyol gályákra küldtek, de elég annyi, hogy több mint negyvenen életfogytig tartó börtönre és gályarabságra ítéltettek. Ruyter admirális azonban, aki Nápolyban tartózkodott, miután értesült minderről, és együttérzést keltett benne ezeknek az ártatlan lelkipásztoroknak a nyomorúsága, kötelességének érezte, hogy szolgálatot tegyen a protestáns vallásnak, ezért azt a kegyet kérte az alkirálytól, aki de los Velos márki volt, hogy adja át neki

ezeknek a pártolásra, hogy élhessenek, s hogy megfizethessék a kereskedőknek tartozásait, a honnan szükséges volna, hogy collecta gyűjtsék szükségük fedezésére, és azok megszabadítására, kik mintegy 16-an Magyarországon inségben élnek.”

¹⁴ *Uo.*, 924.

¹⁵ *Uo.*, 925: „1678. július 15-én rendeltetett, hogy az ifjabb Turretin, a papi testület pénztárából adjon át Kocsinak 10 fehér tallért, megmondván egyszersmind, egy ez, egyszer mindenkorai adomány.” Ezekről az eseményekről tájékoztat a debreceni kézirat, amely elmondja, hogy Bázelen, Bernben, Schaffhausenben és Genfben is üdvözölték az oda eljutó magyarokat, vagy prédikációban imádkoztak értük és adtak hálát megszabadulásukért. Kiemeli különösen Genfet, ahol Franciscus Turretinus 1676. június 18-án tartott egy prédikációt ebben a tárgyban: *Qua in Praesentia quatur Fratrum Exemplum, Causam Ecclesiarum Hungaricarum, et Ministrorum afflictorum, suae Ecclesiae quam humanissime recommendant. Contio Fran: Turret. Lit. Sanct. Dei Mini. acomodata. Textus 1 Petr. 5:8*. Tiszántúli Református Egyházkerület nagykönyvtára, kéziratok, R 2754: 580–583.

¹⁶ RÁCZ Károly, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*, Sárospatak, 1874, 30.

azt a 25-öt, akik a nápolyi-öbölbeli gályákon voltak. Ezt a kegyet az alkirály első kérésre megadta, és megszabadította őket a láncoktól. Ruyter ezen kívül a sajátjából némi támogatást is nyújtott nekik az utazáshoz.

Közülük heten útba ejtették Genfét, ahol a tanács nagy szeretettel és emberséggel fogadta őket, és tíz napon keresztül a köz pénzén tartották őket. A Lelkészek Társasága nagy tisztelettel bánt velük, ketten vagy hárman, hol ezek, hol azok, mindig a társaságukban voltak, hol otthon, hol a vendéglőben, vagy a városba és a templomba kísérgették őket. Ezenkívül gyűjtést szerveztek számukra, amit a helyi lelkészek olyan melegen ajánlottak a szószékről a hívek figyelmébe, hogy végül több mint 1300 tallér gyűlt össze, amivel elégedetten távoztak. Továbbmentek Svájcba, Hollandiába és más protestáns helyekre, ahol mindenhol tisztelettel fogadták őket, és bőkezűen költöttek rájuk, de ami még ennél is fontosabb, ellátták őket azzal a pénzzel, ami a számos gyűjtés alkalmával jött össze, és mondhatom, számtalan ilyen volt. Ily módon a gályarabság jövedelmező árunak bizonyult számukra, mert annyi pénzt gyűjtöttek össze, hogy hátralevő életükben több mint kényelmesen élhetnek otthon anélkül, hogy többé a szószéken kellene törni a fejüket. Prof. Minutoli úr verset publikált a tiszteletükre.”¹⁷

¹⁷ A munka teljes címe: *Historia Genevrina o sia Historia della Città, e Repubblica di Geneva*. Cominciando dalla sua prima fondatione fino al presente. Con tutti i Successi, Guerre, Mutationi di Governi, e di Signorie, et interessi tanto esterni, che interni, con tutti gli euvenimenti piu riguardevoli, e curiosi. Con un' esatta relatione del suo Stato tanto antico, che moderno, e cosi spirituale che temporale, e con tutte le Massima piu recondite. Scritta da GREGORIO LETI. Parte Quinta. In Amsterdamo, Per Pietro et Abramo van Someren, M. DC. LXXXVI. A magyar fordítás Száraz Orsolya munkája, amelyet itt köszönök meg néki. Az olasz nyelvű szöveg így hangzik, 134–135: „Capitarono in questo mentre in Geneva nel fine dell' esta di questo anno alcuni Ministri Ungari parte Luterani, e parte Calvinisti di quei ch'erano stati mandati alle Galere di Spagna in Napoli dal Montecuculo, Governator dell' Ungaria, o fosse d'altri Officiali di Cesare, basta che piu di 40. ne furono condannati alle carceri perpetue, et alle Galere; mal' Ammiraglio Ruyter trovandosi in Napoli essendo stato di cio informato, e compassinando la miseria di questi innocenti Pastori si stimo obligato di render questo servitio alla Religion Protestante, che pero domando in gratia al Vicere ch'era il Marchese de los Velos quei 25. che si trovavano nelle Galere ch'erano nel Porto in Napoli, che dal Vicere alla prima istanza venne concessa la gratia, et libertati dalla Catena; In oltre il Ruyter li fece provvedere di qualcha sussidio del suo per fare il viaggio. Sette di questi passarono per Geneva, dove furono con molta carita, et humanita ricevuti dal Consiglio, e per dieci giorni spesati, col danaro publico: la Compagnia de'Pastori l'honoro molto, e due o tre hora gli uni, hora gli altri, li tennero di continuo compagnia sia in Casa, sia in Tavola, sia nell'accompagnare per la Citra, e nella Chiesa; In oltre si fece una Colletta per loro, e da' Ministri fu cosi bene raccomandata su i Pulpiti, che si raccolse la somma di piu di 1300. Scudi, con li quali partirono molto sodisfatti, e passati in Suizza, in Holandia,

Ezt követi Minutoli professzor latin nyelvű propempticum.

Ad strenuos Christi Confessores viginti sex Pastores Hungaricos e tremibus Neapolitanis Dei beneficio tandem ereptos, nec non quinque alios a Bucarinis Carceribus pariter eductos, cum quatuor e priorum numero Genevam appulissent PROPEMPTICON.

- Adsunt pulchri igitur sanctae sudore palestra
Mystae de Siculo littore jam reduces,
Pro Christoque suum pia turba parata cruorem
Fundere, propter eum et tristia passa diu:
- 5 Talibus Athletis votivum pangere Carmen,
Si licet exilis ne mea Musa neges.
Orbem dum totum feralis scindit Enyo,
Militiamque sequi cogitur omnis huomo (sic!);
Dum *Lodix* illinc, hinc *Caesar, Belga, et Iberus*
- 10 Divisas gentes in sua Castra trahunt;
Et dum quisque Ducum periturae percitus oestro
Gloriolae, tumet, et nulla pericla fugit;
Condaeo Batavus dum jungit fractus honorem,
Teutonicoque madet sanguine *Turenus*;
- 15 Tertius *Auricas Wilhelmus* arescere lauros
Dum verat, atque novas non sine laude serit;
Dum Pelagi decus aeternum *Ruitere* vocaris,
Multorum ut sileam nomina clara Virum:
Ad vestram accedit nulla horum gloria laudem,
- 20 *O vos Pannonij Christigenaeque Viri:*
Vos qui perpetuo quo Christi Ecclesia bello
Concutitur, fortes estis et intrepidi;
Vos Antichristi furor est aggressus, et in vos
Incassum sparsit tetra venena Satan:
- 25 Vos tot, tantorum et facies non una laborum,
Frangere Conata, at frangere non potuit:
Carceribus claudi duris, et compede necti.
Quam temerare fidem vester amor maluit:
Transtrave quid memorem? quibus et Considerare visos,
- 30 Remigij haud vicit nocte dieque labor:
Quis non tantorum terraque marique malorum

& in altri luoghi Protestanti, vennero da per tutto ricevuti con honore, e spesati con liberalità; ma quel che piu importa provisti di numerose collette, esto per dire innumerabili, à segno che la Galera gli fervi d'una fortunata Mercantia, havendo raccolto per vivere il resto de'loro giorni piu che commodamente in casa loro senza rompersi piu la testa ne' Pulpiti. Il Signor Professore Minutoli, publico in loro lode i seguenti versi."

Victores, aliis omnibus anteferat:
Turenius terrae palmam, qui vestra removit
 Vincula *Ruiterus*, credit et ipse maris.
 35 Pergite foelices, et quae superanda supersunt
 Det Deus ut pergat vincere vestra fides;
 Donec parta piis atque incorrupta Corona
 Imposita a Christo tempora vestra premat.

Ita vovebat, ut Vestri admirator zeli, sic et commodi
 vestri non incurius VINCENTIUS MINITOLI¹⁸ in Acad.
 Genevens. Ling. Graec. Eloq. et Historiarum Professor¹⁹

Leti leírásának első fele a Genfben érkezésig tekinti át az eseményeket, viszonylag szűkszavú és adatszegény, néhol pontatlan. A per és a fogság hosszú eseménysorát, a megpróbáltatások és szenvedések sokaságát nem ismerteti; volt-e azokról tudomása vagy nem: nem derül ki, bár aligha feltételezhető, hogy a rendkívül jól tájékozott genfi környezetben ehhez ne fért volna hozzá; így a benne szereplők rajza sem kap semmilyen érzelmi ábrázolást vagy többletet. (Azt is tudjuk, hogy az erre vonatkozó nyomtatott nemzetközi irodalom éppen a fogság-gályarabság gazdag, részletező mártírológiai, szenvedéstörténeti ábrázolására fekteti a hangsúlyt, bőszesen alkalmazva a bibliai tipológiai eljárás sajátosságait, amihez a képi ábrázolás – fametszetek sokasága – is hozzá tartozott.) Montecuccoli soha nem volt Magyarország kormányzója, a gályarab perben eljáró, kezdeményező-bonyolító személyeket nem ismeri. Huszonöt gályákról szabadult lelkészről-tanárról tud, ez nagyjából megegyezik a tényleges számmal, tudomása szerint közülük hét fordult meg Genfben is. (Zavaró azonban, hogy Minutoli propempticum már a címében is 26 volt gályarabról beszél – viginti sex Pastores – és négyről tud, akik Genfben látogattak: quatuor e priorum. A kétféle adatot Leti nem egyeztetette, eltérésekre nem volt figyelemmel.) Két esetben beszél a Genfben érkezettekéről, először csak néhányat, majd később hetet említ: sajnós neveket nem mond. A leírás első felében Leti még valamelyest igazodik az ekkorra megszilárdult narratívához, helyet kap abban a foglyok, gályarabok sanyarú sorsának leírása, igen szűkszavúan ugyan, de rokonszenvező érzelmekkel beszél róluk. Ugyanígy jelenik meg az elbeszélésben Ruyter admirális szabadító akciója, aki „kötelességének érezte, hogy ezt a szolgálatot megtegye a protestáns vallásnak.” Itt is elmarad Ruyter megszokott heroikus, mártírológiai bemutatása, amely gyakran

¹⁸ Egészen biztosan sajtóhiba ez a névalak, mivel a szerző valódi neve: Minutoli, vagy latinósított formában: Minutolius.

¹⁹ *Historia Genevrina, i. m.*, 135–137.

alkalmazta a mitológiai és biblikus fogalomrendszert és nyelvezetet a holland admirális jellemzésére. Mindebben azonban nyoma sincs annak a látásmódnak, amely a mártírológia nyelvén, értékszemlélete szerint értelmezné az eseményeket, azok szereplőit; tárgyilagos, szinte tudósító hangvétel jellemzi a leírást; az események, személyek semmilyen eszkatologikus, spirituális vagy morális többletjelentéssel nem rendelkeznek.

A szövegrész utolsó egysége a genfi tartózkodásról, az exulánsok javára rendezett segélyezésről szól, és metszően gunyoros hangvételű. Pedig az előző szövegrészlet még rokonszenvvel és együttérzéssel idézte fel a magyarok megpróbáltatásait, ehhez viszonyítva furcsa és meghökkentő az egész történet lezárása, amely retorikailag és gondolatilag is az itteni értékelést véglegesíti. Hiszen valamely nyereszkesedő, bántóan profán történet kezdeményezőivé és gátlástalan haszonélvezőivé lesznek így az egykori gályarabok. Genfi tartózkodásuk során sem túl kedvező fényben tünteti fel azokat: bőkezűen ellátták, „a köz pénzén tartották őket, bőkezűen költöttek rájuk”, hol az otthonukban, hol a vendéglőben voltak. Ezen kívül legjobban azzal jellemzi őket, hogy buzgó, áldozatkész svájci lelkésztársaik folyamatos templomi, szószékről elmondott prédikációkkal állandóan adományokat gyűjtöttek nekik. Különösen a záró mondat páratlanul bántó, miszerint „a gályarabság jövedelmező árunak bizonyult számukra” (à segno che la Galera gli fervei d’una fortunata Mercantia), ezért lehetőségük lett arra, „hogy hátralévő életükben több mint kényelmesen élhetnek otthon anélkül, hogy többé a szószékeken kellene törni a fejüket.” Ez azt sugallja, hogy a megszerzett adományok birtokában minden további nélkül, elfogadva a kényelmet, anyagi biztonságot, otthon majd akár le is mondanak lelkészi hivatásukról; arról, ami pedig korábban minden megpróbáltatásuk oka és forrása volt, mondhatni teljes egzisztenciájuk, antropológiai, konfesszionális, spirituális, erkölcsi, nemzeti identitásuk lényege. Ez a feltételezés kizárólag vagyonszerzési lehetőségként értelmezi a lelkészi hivatást, ami itt azért diszsonáns, mivel a volt gályarabok valamennyien kivételes hitvalló, spirituális vállalás teljesítői, hitbéli áldozatuk minden e világi értéket meghaladó többlet. Ráadásul teljesen elsikkad annak a jelentősége, hogy valamennyien – a végletekig, a létezés határaiig vállalt következményekkel – elutasították a legdurvább erőszakkal kikényszeríteni akart konverziót. (Amellett a svájci környezetben ismert volt a magyarok szilárd elhatározása, miszerint valamennyien haza akartak térni és vállalni a továbbiakban is lelkészi hivatásukat, erre vonatkozó levélbeli és nyomtatott, írásos nyilatkozataik, fogadalmaik közismertek voltak.) Ismereteink szerint ez a hangvétel

protestáns környezetben sehol sem jelent meg, bár rejtett, kevésbé rejtett konfliktusokról van tudomásunk, amelyek a reformátusok és evangélikusok között alakultak ki később, de ilyen tagadás sehol sem tapasztalható.²⁰

Svájcban különös kivételnek számít Leti gunyoros megfogalmazása, hiszen itt bontakozott ki és vált szélesebb körben ismertté a történet erőteljes és egyértelmű mártírológiai értelmezése, összetett textuális és ikonográfiai reprezentációja, ebben különösen a zürichi környezet és Johann Heidegger volt kezdeményező és nagy hatású. Ezt a mártírológiai értelmezést a többi svájci kortárs is osztotta, Bazelben éppúgy, mint Genfben, itt pl. Franciscus Turretinus. Ezt erősítik meg az album amicorumokba tett hosszabb-rövidebb bejegyzések is a terjedelmes elméleti munkák mellett.²¹ Ehhez a narratívához természetesen hozzátartozott egy nyelvi-elbeszélői diskurzustípus.

Míntha ennek a történetnek a végső kicsengése és történetírói értelmezése valóban Leti más műveiben is érvényesülő módszereihez igazodna, amelynek lényege Bene Sándor megfogalmazása szerint: „Gregorio Leti kísérlete a teoretikus allúziókkal operáló „dekonstruktív” újságírás, az önmagára ironikusan reflektáló publikus beszédmód megtevesztésére, bár magában hordozza a reményteljes „lázaság” lehetőségét, egyelőre elszigetelt marad (még magának Letinek a munkásságán belül is)”.²² Ez a szemlélet egybevág a szerzőnek azzal a véleményével is, amelyet az egyház politikai szerepvállalása ellen fogalmazott meg a *Dialoghi Politici* című munkájában: „Módfelett veszélyesnek tűnnek nekem az olyan prédikátorok felszínes szavai, akik mostanság az erkölcs hirdetésére való szószékből politikai fórumot akarnak csinálni, sőt magát a prédikációt politikává alakítják.”²³ Indokolt Bene Sándor megállapítása, miszerint ebben a korban is több érvényes nyilvánosságmodell él párhuzamosan, ezekhez pedig hozzátartozik egy-egy diskurzustípus. A leírás első felében – visszafogottan ugyan, de – az európai protestáns közösség által elfogadott diskurzustípus szólal meg, amely az ekkor érvényesülő nyilvánosságmodell értékrendjéhez igazodik. A szöveg második részlete merőben más diskurzustípust szólaltat meg és más nyil-

²⁰ Vö. IMRE Mihály, *Hazai protestáns szerzők mártírológiai tárgyú disputái és orációi a gyászévtizedből* = IMRE, *Utak Herborn és Nápoly között...*, i. m., 113–145.

²¹ Vö. IMRE Mihály, *Consolatio és reprezentáció: Mártírok vizsgálása Zürichben*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 161–189.

²² BENE, *Theatrum Politicum...*, i. m., 278. Az album amicorumok bejegyzéseiből jól látszik a magyarok svájci kapcsolatrendszere, Zürich mellett más városokba tett látogatásaik dokumentálása. Vö. *Inscriptiones Alborum Amicorum*, iaa.bibl.u-szeged.hu (utolsó megtekintés 2017. január).

²³ BENE, *Theatrum Politicum...*, i. m., 272.

vánosságmodellhez szól. Bene Sándor megállapítása érvényes jelen példánk esetében: „Az egyik diskurzustípus közvélemény-konceptiója (tágabb értelemben véve nyilvánosságmodellje) a humanista irodalmi gyakorlat [...] technikáira épül, az alárendeltek indulataik, szenvedélyeik segítségével, ösztönalapon manipulálhatóknak tekinti. [...] A másik típus megpróbálja „visszacsempészni” a szó eredeti jelentését, az értelmes polgárok közösségét törvényesen és igazságosan kormányzó »politika« jelrendszerét – de ezt ugyancsak manipulatív szándékkal, a hatalom befolyásolására, de legalább állandó ellenőrzésére irányuló kísérlet jegyében teszi. Látni fogjuk, hogy sokszor ugyanaz a személy vált diskurzustípust, s képviseli hol az uralkodói szuverenitás, hol a politika színházában (vagy üzletében) kötelező racionális beszámoltatási kötelezettség álláspontját.”²⁴

Az idézett részlet történetírás és konfesszionális elkötelezettség, vagy azonosulás kapcsolatát, elutasítását, ellentmondásait hangsúlyozza. Ez az alapelv nem – vagy csak alig – engedi meg a gályarabok történetének mártirologiai jellegű értelmezését, a zárórész még ezt a részleges engedményt is visszavonja és kioltja. Ebben a bonyolult szerzői szándékban vélhetően jelentős szerepet játszott Leti bizonytalan konfesszionális, csalódottsága, kiábrándultsága, amely a konverzió és a többszörös konvertita alappozíciójából is következhetett: katolikusból genfi környezete hatására református (?) lett, de ezt ugyanitt később alapvetően gyanakvással nézték, majd elutasították, azzal súlyos összeütközésbe került. Leti azonban nagy kockázatot nem vállalt, a felelősségre vonás elől megszökött, innen távozva pedig minden konfesszionális elköteleződést bizalmatlanul szemlél, azoktól eltávolodva kereste saját pozícióját írói-történetírói-értelmiségi identitásának alakítása során.²⁵

²⁴ *Uo.*, 278.

²⁵ Vö. FARKIS, *i. m.*, 63: Gregorio Leti, az 1672-ben megjelent, *Az Apostoli Szentszék romlása* című művében a következőket írta: „Az én szándékom az, hogy megírjam a dolgokat, úgy ahogy vannak, és nem úgy, ahogy mások szeretnék, hogy legyenek. Más dolog az írás, és megint más a hit. A hit a vallásra vonatkozik, az írás a történelemre.” Saját történetírói elveiről, dilemmáiról így ír Leti genfi története előszavában, 7–8: „De különösen a lelkem mélyéig hatolt az a gondolat, hogy megírjam Genf történetét, ami abból a sok és sokféle, eltérő véleményeket képviselő beszélgetésből született, amelyeket a tereken hallottam. [...] A katolikusok megvetéssel beszélnek róla, hogy fokozzák azt a borzalmat, amit szívükben ébreszt e név. A lutheránusok nem kevésbé gyűlöletes szavakkal beszélnek róla, legalábbis azok, akik számára gyalázatosabb Kálvin emléke. A kálvinisták ellenben fővárosukként, vallásuk szülővárosaként, az Úr nyájának karámjaként tekintenek rá, menedékként azok számára, akiket azért üldöznek, mert a szent evangélium tisztaságát vallják. Egyszóval nincs olyan a világon, aki ne mondana százféle elbeszélésben jót vagy rosszat Genfről. Valójában fiatalkoromban tett számos utazásom során semmi másról nem hallottam annyit beszélni, mint V. Sixtusról és Genf városáról, ami miatt egyre erősebb lett bennem a gondolat, ahogyan azt már mondtam, hogy megírjam az egyik életét, amely már el is készült, és a másik

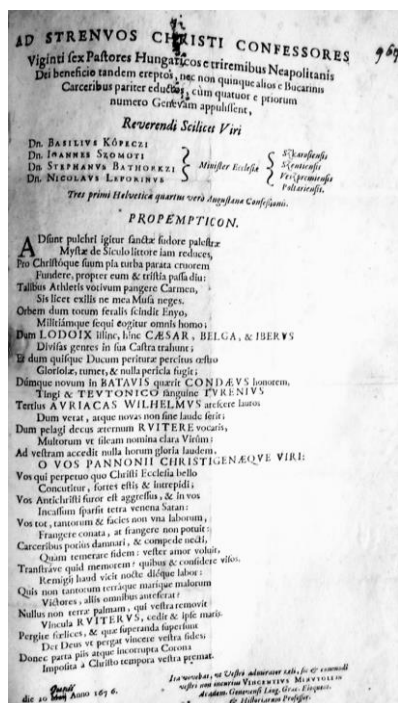
Vincentius (Vincenzo) Minutoli (1640–1710) a genfi egyetem professzora volt, a görög nyelv és retorika, valamint a történettudomány tanára. Maga is olasz származású, aki szintén Svájcba települve protestáns hitre tért.²⁶ (Groningenben Samuel Maresius tanítványaként folytatott tanulmányokat és itt disputált.) Műveinek egy része francia és olasz nyelvű (vagy vonatkozású), de hollandból is fordított kortárs teológiai jellegű munkákat. Tehát látható, hogy igen érdeklődő és tájékozott volt a korabeli protestantizmus nemzetközi eseményeiben, jó kapcsolatrendszerrel is rendelkezett. Egyháztörténeti érdeklődése a valdensek felé fordult, több művet is publikált ebben a témakörben.

Itt szereplő latin nyelvű verse jól ismert műfaj, a propempticum (vagy görögösen propemptikon) igazi humanista költői tradíciót folytat: egyetemi körökben, nagyobb szellemi központokban sokan művelték a 16–17. században, amikor valaki távoli országban befejezte tanulmányait, a maradó barátok, tanárai búcsúztató versekkel köszöntötték. Erényeit, megszerzett tudását dicsérték, tanulmányai színhelyét, mestereit méltatták, haza vezető útjához sok szerencsét kívántak. A korabeli poétikai praeeptumok jól ismerik ezt a műfajt, és használatát javasolják.²⁷ A gályarabok és exulánsok körül kialakult terjedelmes irodalomban is találkozunk propempticummal, hiszen élethelyzetük, kényszerű vándorlásuk során többször szakadnak el külföldi védelmező környezetüktől, indulnak vissza hazájukba. Amikor 1677-ben Niklétzi Sámuel,

történetét, amelyet most kezdek el írni. Tervemnek kedvezett, hogy 24 évig folyamatosan Genfben tartózkodtam, ahol volt elegendő időm arra, hogy emlékeket gyűjtsék, hogy megfigyeljem a kormány elveit és természetét, és hogy alaposan kiismerjem az itt élő népek jellemét. Mivel az a gondolat, hogy kiadjam ezt a történetet egyszerre fogalmazódott meg bennem azzal, hogy megjelentessem V. Sixtus életét, ezért ugyanazt a stílust követem, ugyanazt az írásmódot, *a szókimondás ugyanazon szabadságát, és elszakítom a kezem a szívemtől, a tollam beszéltem. Ahol arra van szükség, ott a katolikus tollam használom, ahol a protestáns tintára, ott azt.*” (Száráz Orsolya fordítása)

²⁶ Vö. Emidio CAMPI, *Vincenzo Minutoli, un teologo protestante italiano del Seicento = I Lucchesi a Ginevra da Giovanni Diodati a Jean Alphonse Turretini*, Lucca, Istituto Storico Lucchese, 1996, 39–51.

²⁷ Erről a műfajról, a 16. századi magyarországi neolatin irodalomban játszott szerepéről szól Móré Tünde 2016-ban megvédett, publikálás előtt álló doktori értekezése: *Móré Tünde, Ars peregrinandi: A 16. századi wittenbergi magyar peregrinusok neolatin búcsúztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban*, Debreceni Egyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Doktori Iskola, kézirat.

Leporini Miklós és Zsedényi István – mindhárman Nápolyból szabadult, majd Svájcban is időző gályarabok – Wittenbergből továbbindulni készülnek, vendéglátóik propempticumokat írnak nekik, a kötetben a szerzők verseikben – és már a címlapon is – „a magyar Sion mártírjai”-nak nevezik őket. (Martyribus Christi Constantissimis in Propempticis his dederunt, [...] reliquae desolatae Sionis Hungaricae [...])²⁸ Tudjuk, hogy Minutoli propempticumá önálló nyomtatványként (Einblattdruck) is megjelent Genfben, ma is őriznek belőle több példányt a svájci nagyobb könyvtárak.²⁹ Leti nyilván ezt az önálló aprónyomtatványt használta fel és illesztette bele munkájába.

Minutoli versének sikerült megszerezni az eredeti szövegét, melyet itt képmellékletben közlünk, így össze tudjuk hasonlítani Leti szövegközlésével.³⁰ Láthatóan vannak ap-

²⁸ *Affectus Aureus, in discendi confinio crescens [...] viris clarissimis Dn. Samueli Nikletzio, [...] Nicolao Leporini, [...] Stephano Zedeni [...] ceu Martyribus Christi constantissimis in Propempticis his dederunt [...]*, Wittebergae, Johann Borchhardt, 1677. RMK III 2846.

²⁹ Zürichben a Zentralbibliothek és Genfben az Egyetemi Könyvtár őriz belőle példányokat. Ezt tudva, egy tétellel bővíthetjük az Apponyi *Hungarica* gyűjteményét, hiszen kétségtelenül magyar vonatkozású kiadványról van szó.

³⁰ A digitális másolat a Zentralbibliothek (Zürich) példányáról készült, amit Jan-Andrea Bernhardnak köszönök meg, ottani jelzete: F 199, 305, vagyis két példány van belőle. Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck, Ruprecht, 2015. Erre vonatkozó fejezet: Der diakonische Einsatz der Schweiz und Bündens für die Galeerensträflinge, 562–570. Az 567. lapon a szerző név szerint felsorolja a Genfbe látogató magyarokat, tud a Minutoli-kiadványról, bár részletesen azt nem tárgyalja: „Manche zogen weiter nach Genf, andere nach Basel und wieder andere reisten über Schaffhausen nach Deutschland, Holland oder England [...] Balázs Köpeczi, János Szodmoy, István Batorkeszi und Nicolaus Leporinus zogen bereits im Juni weiter nach Genf, und Vincenzo Minutoli, Professor für Griechisch und Geschichte an der Akademie von Genf, verewigte deren Ankunft in einem glänzenden in Distichen verfassten

róbb és nagyobb különbségek a két változat között. (Azt nem tudjuk, hogy a változtatásokat Leti Minutoli tudtával végezte vagy anélkül.) Feltűnő különbség, hogy Minutoli felsorolja és megnevezi pontosan a Genfben látogató négy gályarabot, ez Letinél hiányzik. Tehát a következő neveket olvashatjuk: Reverendi Scilicet Viri D. Basilius Köpeczi, Dn. Ioannes Szomoti, D. Stephanus Bathorkzi [sic!], Dn. Nicolaus Leporinus. Megadja – egy kis pontatlansággal – a szolgálati helyüket is: Szkarosiensis, Szentiensis, Veszpremiensis, Poltariensis, felekezeti megoszlásukat is pontosan jelöli: Tres primi Helveticae quartus vero Augustanae confessionis. Különbség van néhol az ortográfiában, több helyen maiusculat használ Minutoli, ezeket Leti kurzív betűvel cseréli ki. Ugyancsak eltérés van abban, hogy Minutoli a vers végén megjelöli a szerzés pontos dátumát: die 20 Junii Anno 1676.³¹ Június 23-án érkeztek meg a magyarok, Minutoli tehát bizonyosan a fogadásukra írta versét, amely köszöntő, de útra bocsátó – propempticum – is egyben. Lehet, hogy az valamely fogadási reprezentációnak is eszköze volt.

Minutoli művének hosszadalmas címe részben a tárgyra vonatkozik, részben a keletkezéstörténetre. Huszonhat magyarról beszél, akik megmenekültek a gályákról, további másik öt Buccari börtönéből szabadult meg; közülük négyen Genfben látogattak. A szerző mindannyiukat Krisztus erős, állhatatos hitvallóinak nevezi.

(Ad Strenuos Christi Confessores) Krisztusért saját vérüket voltak készen ontani, bajnokok valahányan. Róluk énekelni, múzsám, a száműzöttekről, ne tagadd meg a dalt. Az egész világot szétépte a halált hozó Bellona, a hadakozás istennője, az emberek ezt követik, belgák, ibérek táborba szállnak.

Christigenae, Ó, ti pannoniai férfiak, Krisztus törzséből származottak, Ti, akik megrendültetek Krisztus egyházának örök háborújában, legyetek erősek és rettenthetetlenek. Titeket az Antikrisztus vad gyűlölete támadott meg és hiába szórt rátok a Sátán sötét mérget, Titeket nem tudott megtörni annyi szenvedés, Bezárt durva börtönitekben bilincsekbe verve. Amennyire mások megszenteltségteleníteni akarták a hitet, a

Gedicht (vgl. Vincentio Minutoli: Ad strenuos Christi confessores viginti sex pastores Hungaricose triremibus Neapolitanis [...], 20. Juni 1676.)”

³¹ Az apróbb szövegváltozások a következők, sorrendben az első Leti kiadása, a második Minutolié: *Condaeo Batavus dum jungit fractus honorem, / Teutonicoque madet sanguine Tureninus; — Dumque novum in BATAVIS querit CONDAEUS honorem, / Tingi & TEVTONICO sanguine TVRENIUS; claudi duris — potius damnari; vester amor maluit: / — : vester amor maluit; Tureninus terrae palmam — Nullus non terrae; credit — cedit.*

ti szeretetetek annyira akarta ugyanazt, a gályák evezőpadján is. Kerekedjetek fel szerencsések, és adja a mindent felülmúló Isten és győzzön le mindent a ti hitetek, míg nem a kegyeseknek Krisztustól kapott romlatlan koronája titeket ékesítsen.

Minutoli propempticumának szemlélete sokkal inkább igazodik a többi svájci munkájához, a magyarokat Krisztusért vérüket ontó hitvallóknak tekinti, a hit bajnokainak. Szenvedéseiknek, megpróbáltatásaiknak eszkatologikus távlata, oka van: az Antikrisztus és a mérgező Sátán sanyargatta őket, kijár nekik a mártírok koronája. Külön sajátosságot ad Minutoli versének, hogy a magyar gályarabok történetét beilleszti egy történeti folyamatba, amelyben helyet kap Orániai Vilmos (1533–1584, Auricas Wilhelmus), Turene (Turrenius), Henri de La Tour d’Auvergne-Bouillon (1611–1675) és Condé herceg (Condao Batavus). Turenne hugenotta családból származó főnemes, Orániai Vilmos unokája, korának egyik legkiválóbb hadvezére. Édesapja, az idősebb Henri de La Tour d’Auvergne, Bouillon uralkodó hercege (1555–1623) volt. Vele kezdődött a család felemelkedése a 16. század végén. Az apa részt vett a francia vallásháborúban, és 1576-ban áttért a kálvinizmusra. Orániai Vilmos közismerten a protestantizmusnak – közelebbről a kálvini ágnek – kimagasló hőse, aki a németalföldi fegyveres küzdelem vezetője volt, maga is – közvetve – a katolicizmus áldozata. Condé hercege néven a francia protestantizmus több személyiségét is számon tartjuk. I. Louis de Bourbon-Condé (1530–1569), Condé hercege, Enghien hercege, Soissons grófja, Franciaország pairje, a Condé-ház alapítója volt. Fontos szerepet játszott a francia vallásháborúk során mint a református (hugenotta) párt vezetője. (I.) Henri de Bourbon-Condé (1552–1588) Condé hercege, I. Louis de Bourbon-Condé fia volt. Apjához hasonlóan ő is a hugenották egyik vezéregyénisége és hadvezére, akit kortársai az egyik legfanatikusabb protestánsnak tartottak. Minutoli verséből nem derül ki, hogy a Condé- és a Turene-család melyik tagjáról van szó, valószínű, hogy a család egészére gondol, hiszen összefűzi őket állhatatos protestantizmusuk (közelebbről kálvinista voltak), és mindannyian olyan fegyveres harcban, háborúban voltak kiválóak, amelyet az ellenreformáció erőivel szemben vívtak. Legfőbb értékeik a gloria, honor, laurus, laus, decus, clara, Ruyter admirálist is ebbe a sorba illeszti (pelagi decus aeternum, Multorum ut sileam nomina clara Virum). A magyarok szárazon és tengeren sokat szenvedtek, sok rosszon győzedelmeskedtek, amint Turen dicsőséget szerzett a szárazföldön, úgy Ruyter is a tengeren, a kiszabadításukkal. (Quis non tantorum terraque marique malorum / Victores, aliis omnibus anteferat: / *Turenus* terrae palmam, qui vestra removit / Vincula *Ruiterus*, cedit et ipsa maris.) Minutoli verse tehát erőteljes protestáns történeti látásmódot szólaltat meg, amelybe beemeli a magyar gályarabok történetét. Így kettős szólama van művének: részletesebben a történeti összefüggést mutatja be, bár markáns és

határozott a mártírológiai értelmezés is. A gályarab-történetnek ehhez hasonló történelmi értelmezésével – amely egy európai, vallásvédő hosszú küzdelem részének tekintett azt – másutt nem találkozunk a kortársak műveiben. A gályarabok erényei is kissé ebbe az irányba hangolódnak át és válnak erőteljessé, heroikussá, a mártírium hagyományos szemlélete mellett. A mártírium itt egyben mintaadó hősiességnek is forrása.

Felvethető a kérdés, vajon a magyar(országi) kortársaknak, az egykori gályaraboknak volt-e tudomása Leti munkájáról, abban a szerző meghökkenítő álláspontjáról, értékeléséről, esetleg született-e valamely válasz erre a véleményre? Külföldön elképzelhető lett volna egy rá adott válasz, a protestánsoknak a romló hazai viszonyok nem kedveztek. Mindaddig nem találkoztunk olyan munkával, amely erre vállalkozott volna; talán a Leti hazai recepcióját megcélzó kutatás hozhat valami eredményt. A svájci protestáns egyháztörténet-írás viszont reagál Leti munkásságára és szemléletére, bár példánk nem a gályarabok emlékéhez kapcsolódik, de Leti történetírói alapelveit erősen kritizálja. Abraham Ruchat (1680–1750) a retorika tanára és svájci egyháztörténész volt a lausanne-i egyetemen, az első francia nyelvű protestáns egyháztörténet szerzője: *Histoire de la Réformation de la Suisse* (I–VI, 1727–1728).³² Igen nagy forrásanyag felhasználásával készítette munkáját, de a szakirodalom megállapítása szerint is erős felekezeti elkötelezettség jellemezte álláspontját, amelynek során katolikus-ellenessége is kifejeződött.³³ Ruchat és más protestáns kortársak álláspontját nagyon befolyásolhatta Leti bizonytalan, ellentmondásos konfesszionális állása, hiszen erős jezsuita szellemi közegből érkezve lett protestáns, de genfi környezete fokozódó gyanakvással figyelte magatartását, amelyet megítélésük szerint vallási, felekezeti színlelés határozott meg, karrierérdek és hírnévkeresés mozgatta az olasz szerzőt. Munkájának előszavában a felekezeti elkötelezettség (Partialité) és a történetírói tárgyilagosság, pártatlanság (Impartialité) összefüggéseit vizsgálja, ennek kapcsán idézi erős kritikával Leti genfi egyháztörténetét.³⁴ Hivatkozik a *Historia Genevrina* első kötetének bevezetőjére (Tom. I., p. 8.): „Il parroit que c’était là la maxime de G. Leti. La Religionne è un istromento per il cuore non per la penne, perche quella

³² A Genève, Bousquet.

³³ Vö. Catherine SANTSCHI, *L’historiographie des évêques de Lausanne: Des origines à Abraham Ruchat (IXe–XVIIIe siècles)*, Lausanne, Vaud, 1975, 363–415.

³⁴ Abraham RUCHAT, *Histoire de la Réformation de la Suisse*, I, Geneve, 1727, XIII–XIV: Préface, „J’ai tâché d’écrire avec toute l’impartialité possible. Mais par Impartialité je n’enters pas une entière indifférence de religion, et je ne pense pas que cette vertu consiste à écrire avec tout de froideur, que les Lecteurs ayent de la peine à deviner la religion de l’Historien. Pour moi, je croi qu’un honête homme ne doit jamais dissimuler sa religion, ni se faire de la peine de parler selon ses principes; pourvou qu’il le fasse d’ailleurs avec modération.”

altre tanto puòvivere trà le sue passioni, quanto intieramente spogliata deve mostrarsene questa.” (A vallás a szív számára eszköz, és nem a toll számára, mert a vallás éppen annyira élhet a szenvedélyei között, mint amennyire a tollnak teljesen szenvedélymentesnek kell mutatkoznia. A történetírás arra kötelezi a tollat, hogy ne azt írja, amit hisz, a szívnek viszont azt a sok mindent kell láthatóvá tennie minden szem számára, amit a bensőjében őriz.” Száraz Orsolya fordítása)³⁵ Historikusként igyekszik teljes pártatlansággal írni, de ez a pártatlanság nem jelentheti a saját vallása iránti közömbösséget. Az előszó tágabb kontextusa – közvetve, rejtetten – egyértelműen Leti álláspontjával vitázik (Préface, XIV–XV).

³⁵ A részrehajlásnál, az elköteleződésnél is nagyobb hibának tartja a tárgyilagosság színlelését, noha a szerző valójában szimulációs módszerrel elfogultságai és érdekei között ingadozik megtevénytően.

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

„Az Isten mindenben megáld, valamibe fogtam.”

A brassói magyar evangélikus templom építése – a templómépítő Goedri János

Az erdélyi Brassó már a kezdet kezdetén is zárt szász város volt, de mégsem annyira zárt, hogy ne éltek volna ott egyéb etnikumok is, főleg a középkori nagy építkezések során; így magyarok, „oláhok” és bolgárok is dolgoztak a nagytemplom építésén. Igaz, hogy ők a külvárosokban éltek, külön negyedeik jöttek létre. De már ekkor akadtak olyan magyarok, akik összeházasodtak a szászokkal, s kapcsolataik révén a városi céhekbe is bekerültek. Később, a 16. századtól azonban e nyitott társadalmi kapuk egyre inkább bezárultak.¹ Az önéletíró Tatrosi György, aki évekig Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) szolgálatában is állott, hazaköltözvén, Brassóban kereskedést nyitott, ám 1631-ben hiába tanulta ki a szappanfőző mesterséget, sem a városi tanács, sem a szappanos mesterek nem engedték meg a mesterségével való élést.²

A reformáció kezdetekor, amikor a szászok Johannes Honterus vezetésével a reformált hit híveivé szegődtek,³ egy emberként álltak a magyarok hitváltása mellé, azt támogatván:

...elállván a magyarok a pápistaságtól mintegy 1549. esztendőben, csaknem mindnyájan bévevék: tehát az itt lévő magyarság is önként követte a szászoknak példájokat, annál is inkább, mivel látták, hogy a régi vallásokon volt papok is vagy vallásokat elhagyták, vagy Brassóból elmentenek. Az akkori buzgó Magisztrátus és főpap nem hagyhatta a kevés magyarságot vigasztalás nélkül:

¹ A magyarok Szabó, Takács, Kádár, Szócs stb. foglalkozást jelölő családneveket viselvén, közülük számosan szász céhtagok voltak. Azonban a 16. században kezdtek beszűkülni lehetőségeik. Az íjgyártócéh 1505. évi statutuma kimondja, hogy a régi magyar céhtagok a céh tagjai maradhatnak, de új tagokat csupán a szász etnikumból vesznek fel. BINDER Pál, *Brassói magyar krónikások és barcasági evangélikus egyháztörténetészek (1550–1800)*, Szecseleváros, 2000, 6.

² TATROSI György *Önéletírása* = BINDER, *Brassói magyar krónikások...*, i. m., 28–34, 33.

³ Johannes Honterus 1543-ban kinyomtatta a brassói és barcasági egyházak evangélikus hitvallását.

hanem a' régi mód szerint gondot viselt arról, hogy nékiek magyar papot és mestert, azoknak szállást, salariumat⁴ és templomot és oskolát rendeljen.

– írta Goedri János magyar pap *Historiájá*-ban, aki nemcsak templomot épített közösségének, hanem annak minden egyes mozzanatáról is készített feljegyzéseket, és megírta egyházának történetét is.⁵

A hétfalusi csángó – bácsfalusi születésű – Goedri János (1742?/1738–1795) a 18. századi erdélyi magyar evangélikus értelmiség egyik legkiemelkedőbb alakja. A helyi kisiskolából a brassói magyar iskolába bekerülő, majd mintegy tízévi magyarországi peregrináció során Sopronban, Pozsonyban és Modorban tanuló, később Lőcsén, Iglón és Rimaszombatban tanítóskodó Goedri e kiváló iskolákban és az ott működő tanároktól a pietista szellemet magába szívta, hogy majd azzal térjen vissza hazájába.⁶ Brassóban tanítóskodott, majd 1771-től lelkészként működött,⁷ ugyanakkor egyháztörténetet is írt, amelyben részletesen bemutatta a brassói magyarság történetét, különös hangsúlyt fektetve a társadalmi tagozódásra is.⁸ Éles szemmel észrevette, hogy a korai évszázadokban a brassói szász vezetés sok gondot viselt az etnikumok együttélésére, s az 1730-as években a városi magisztrátus kifejezetten pártfogolta a magyar lutheranizmust; természetesen, valójában nem etnikai, hanem vallási alapon, hiszen érdekében állt saját hitének terjesztése, védelme. Az 1770-es évektől azonban szűkkeblűvé vált mind a magisztrátus, mind a szász papok, és a „concvilitas”-nak, amelyet Goedri is annyira hiányolt, nyoma sem volt. Ahhoz előbb

⁴ évi fizetés

⁵ Goedri János evangélikus lelkész egyháztörténete: *Historia Ecclesiae Hungaricae Augustanae Confessionis Addicta Coronensis per Johannem Goedri 1784*, 1. (Eredeti, papírkötéses kézirat, fűzött, a szerző saját kezű írásával. Brassó, a Magyar Evangélikus Egyház tulajdona.) – Goedri János, elődei nyomán az egyházi Protocollumot is vezette, s mindenféle eseményt, hivatalos okmányt, levélmásolatot belevezetett. (Eredeti, fűzött, papírkötésű kötet, a Brassói Magyar Evangélikus Egyház tulajdonában.) Harmadik ilyen kötet a templom építésének költségvetési naplója. (Eredeti, fűzött, papírkötésű kötet, a Brassói Magyar Evangélikus Egyház tulajdonában.) Evangélikus anyakönyvek is fennmaradtak a bejegyzésekkel. Azért, hogy a dokumentumokat kutathattam, illetve fényképeket készíthettem, Raduch Zsolt evangélikus lelkésznek tartozom köszönettel.

⁶ Goedri életútjáról részletesen: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „Egy [...] bujdosónak élete lerajzolása” (Goedri János brassói magyar evangélikus lelkész ismeretlen önéletírása) = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanulmányok által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, 2007, 297–312, a tanulóvevekről: 301–307.

⁷ GOEDRI, *Historia Ecclesiae...*, i. m., 23.

⁸ Goedri *Historia Ecclesiae*-jét részben kiadta: BINDER, *Brassói magyar krónikások...*, i. m., 121–179.

II. József (1780–1790) polgári egyenjogúsítást célzó rendeletének kellett életbe lépnie, amelynek mind a magyar, mind az erdélyi jozefinisták – Goedri is – rendkívüli módon örültek.⁹

Goedri János az önálló magyar evangélikus egyház első szakaszát az ún. klastrombeli templomhoz köti a szász cinteremmel együtt, amelyet a magyarok temetőként is használtak. A középkori domonkosrendi kolostorból¹⁰ már a reformáció kezdetekor elmentek a barátok, és 1542-től egy Demeter nevű magyar lelkész magyarul prédikált a híveknek a kolostori templomban.¹¹ Mivel a templom igen nagy volt, annak csak az első részét használhatták a magyarok, a hátsó felét gabonaraktárrá alakították át, deszkákkal leválasztván. Ezt nevezte Goedri „fél-templom”-nak. Tehát – miként fentebb jeleztem – a magyarok már a reformáció kezdetekor az új hit hívéül szegődtek, amihez a szászoktól támogatást is kaptak. Ezután kolozsvári Basilius Ferenc lelkészkedett kb. 1546 és 1560 között, majd őt követte Árkosi Veres Péter.¹² Ekkor már magyar iskolának is kellett működnie a Bolonyai negyedben. Ezután Brassóban a magyar egyház évtizedekre református befolyás alá került, sőt Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) idejében még inkább nyomást gyakoroltak rá. A fejedelem megintette a berethalmi szuperintendenst, hogy Szeli György személyében evangélikus lelkészt neveztek ki Brassóba, s helyébe Gotthárd Jakab református papot helyezték a klastromtemplomba, amelyet viszont a szászok nem engedtek meg.¹³ Ezután a magyar reformátusok magyar templomot akartak építeni a magyar negyedben – erről országgyűlési végzés is született 1680-ban –, de ezt a szászok megakadályozták. Így református magyarok éltek ugyan Brassóban, nem is kevesen, de sosem volt templomuk, viszont „crypto-calvinista” papjaik igen – ezt Goedri így jegyezte fel.¹⁴

⁹ II. József 1782. évi rendeletét a brassói magyar evangélikus anyakönyvbe is feljegyezték: „I. Az inclytus szász natióának exclusivium privilegiuma iránt, mellyel eddig minden más nemzeteket a polgári társaságokból kirekesztenek vala. Ez egészen eltöröltetik, és a magyar, székely, sőt oláh és örmény nemzeteknek is szabadság adatik a Regius Funduson vagy minden szász városokban, nemcsak fundusoknak, házaknak stb. vételére, s a concivilításra; hanem successive a magisztratualé officiumokra is.” BINDER, *Brassói magyar krónikások...*, i. m., 119, 122.

¹⁰ Szent Péter és Pál domonkosrendi kolostor a Kolostor utcában.

¹¹ GOEDRI, *Historia Ecclesiae...*, i. m., 9.

¹² BINDER Pál, *Árkosi Veres Péter, a brassói humanista gimnázium rektora*, Művelődés, 1978/9, 25–26.

¹³ BINDER, *Brassói magyar krónikások...*, i. m., 11.

¹⁴ GOEDRI, *Historia Ecclesiae...*, i. m., 4.

A kolostortemplomot azonban 1713-ban elvették, és a jezsuitáknak adták. „Elgondolhatni, mely keserves lehetett némelyeknek, hosszas nyugodalmakból való kiköltözése, mellyel mintegy 164 esztendeig éltenek vala! Itt mondhatták keservesen: Abeamus hinc! Menjünk el innét!”¹⁵

Goedri egyháztörténetében a brassói magyar protestantizmus második korszakát az ispotálybeli templom használatával (1713–1718), a harmadikat pedig a „bolonyai kis kőtemplombeli” korszakkal azonosítja, amely eredetileg az apácák kápolnája volt. A reformáció térhódításával a mindenkori szász pap járt ide prédikálni annak a kevés szász polgárnak, akik ekkor a Bolonyai negyedben laktak. Az ispotálytemplom 1718-ban leégett, s azért kellett a magyar egyháznak Bolonyába, a kis kápolnába költöznie.¹⁶ De a Szent Borbála felügyelete és a kulcsa továbbra is a szász papot illette. Goedri ez utóbbi korszakot négy szakaszra tagolja: 1. 1718–1755; 2. 1755–1771 (a templom megnagyobbításán hiába való munkálódás); 3. 1771–1777 (a megújított kis kőtemplom); 4. 1777–1783 (a kis templomnak szászok által történt megővítése); végül a jelenlegi korszak: az új templom ideje.¹⁷

1755 augusztusában a magyar közösség, templomuk megnagyobbításáért, igen szép stílusú alamizsnalevelet intézett a szász előkelőségekhez, akiket „Isten Házának oszlopi”-nak, „Izraelnek serényen vigyázó őrállója”-nak nevezett. A kérelemben – amelyet nyilván az akkori lelkész, Szeli József fogalmazott – röviden benne van templomuk története, s hogy jelenleg miért kénytelenek alamizsnagyűjtést indítani:

Jóllehet, az Augustana Confessión lévő Brassai Magyar Ecclesiának eleitől fogva nem volt oly magános fundussa¹⁸ és jövedelme, mellyből az Isten házat fundamentomból felállíthatná, vagy romlását építhetné, és az egyházi szolgálakat illendőképpen eltarthatná, mindazonáltal az ő plántáltatásának virágzó idejétől fogva Brassó nemes szabad királyi várossának és ebben lévő Anya Ekklesiának annyi jótéteményivel élt, hogy mindeddig nem csak teljes vigasztalódásában fennállhatott; hanem alamizna-kérés végett kezeit kinyújtó és hozzája folyamodó más Ekklesiákat is tehetsége szerént segíteni el nem mulatott. Maga pedig soha még eddig másoknak ajtajokon alamiznáért nem zörgetett. De az időnek mostohasága és a szegénységnek mint pajzsos férjfinak eljövetele miatt, minekutána régi, igen szép és tágos templomától megfosztatván, egy igen kisdud templomba szorult volna, tovább harminc esztendőknél

¹⁵ *Uo.*, 9.

¹⁶ *Uo.*, 11. – Ez az egykori bolonyai leprástelep régi, középkori eredetű temploma volt, amelyet Zsigmond király idején (1387–1437) építettek.

¹⁷ *Uo.*, 3.

¹⁸ saját telke, alapja

ebben tisztelvén az Úrnak nevét. [...] ezen kised templomocskának megtá-
gítását, amint kívánta, megnyerte [...]. [Ti. a szegénység miatt] ezen Brassai
Ekklesia kételenített ez úttal [...] a' jótéteményt gyakorlani szokott kegyes
Uraihoz és Asszonyaihoz alázatos instántiájával folyamodni, és kebeliből
evégre kibocsáttott hiteles tagjainak, Olajos Györgynek és Baláska Istvánnak
általok ezt kiáltani; Szánjatok meg, óh izraelbéli Attyafiak a' Juda kőfalainak
romlásait, keserüljétek az ő porát, és az ő segedelmére kinyújtván kezeiteket,
hasonlatos szükségtekben megkívántató hasonló szolgálatra kötelezzétek el
ötet. Mellyet midőn meghajtott fővel és illendő leborulással a' mi rajtunk való
szánakodásnak teljes reménysége alatt váránk [...]¹⁹

A brassói magyarok eme igyekezetét a magisztrátus kezdetben ugyan támogatta,
később azonban megakadályozta az oratórium megnagyobbítását, és a közösségen
belül is sok súrlódás, civakodás történt, úgyhogy Szeli József pap otthagyta Brassót.
Majd az őt követő papokkal, így Bartha Mártonnal és Bartos Mártonnal sem volt
elégedett a közösség.

Nem jött volt el még akkor az az idő, melyben a magyarok tulajdon templo-
mokkal dicsekedhettek volna. Nagy kövek voltak akkor előttünk! Akkor nem
uralkodott még II. József; akkor az exclusivum divatjában volt; akkor sem volt
az concivilitasnak nyoma. Ezt halasztotta volt az isteni bölcsesség a' II. József
uralkodásáig és az én brassai papságomig 1783 esztendőre.²⁰

1771-ben, majd 1775-ben ismét napirendre került a saját templom építése, de
ekkor újra a közösség közötti egyenetlenség győzött. Sőt 1777 után a százszok nem
engedték meg a magyaroknak a templomépítést, mert – ahogy Goedri írta –

Könnyű is volt ekkor a' magyarral így bánni. [...] a' concivilitasról és a' tole-
rantiaról még nem is álmodozhattunk ekkor. A' magyart tehát odatették ek-
kor, a' hová az oláhot és még messzebb is; mert ezek a' falukon templomokat
építettek szabadosan, de a' magyar nemcsak Brassóban, hanem falun is
meggátoltatott abban.²¹

Az egykori Szent Borbála-kápolnát a százszok egy fatornáccal megbővítették, majd
magát a kőtemplomot is; ezt a magyarokkal közösen használták. Ez azonban fölöt-
tebb nehézkesen működött; a magyaroknak messze volt a templom, hosszú időt vett

¹⁹ Egyházi protocollum, No 3. (számozatlan lapok).

²⁰ GOEDRI, *Historia Ecclesiae...*, i. m., 19.

²¹ BINDER, *Brassói magyar krónikások...*, i. m., 156; GOEDRI, *Historia Ecclesiae...*, i. m., 29.

igénybe a város kapuin való átjutás,²² a városfal mentén sáros volt az út, a hívek a hosszú út miatt folyton elkéstek az istentiszteletről, a vasárnapit pedig igen sietve kellett a papnak összecsapnia, mert már a szászok ideje következett; a szászok templombért követeltek a magyaroktól.²³ 1777–1778-ban végül elkészült a szászok által megbővített templom, de a közös használat ekkor is igen kínosan működött.

Végre elérkezett az 1782. év és a jozefinisták által méltán kiemelt józsefi törvények, amelyek a többi etnikum számára is biztosították a városi polgárjogot. Goedri János, aki 1771 óta több pozitív újítást is bevezetett az istentisztelet rendjében, például új énekeket tanított, a szász agendát magyarra fordította, jótévedőket és pénzt szerzett a szász templom számára,²⁴ úgy érezte, hogy az Úr meghallgatta kérését, s utat mutatott neki a külön templomhoz.²⁵ A következő rövid megjegyzést írta naplójának 1782. évéhez: „Die 30. Oct. [1782] A’ templom-építés iránt beadatik a’ legelső instantia a’ Nemes Magistratusnak. [...]”²⁶ Tehát valójában ekkor kezdődött el a templomépítés fáradtságos, de viszonylag igen rövid és eredményes szakasza. Majd a buzgó lelkész a következő évet ekként kezdte el, amely szakaszok felsorolása a templomépítés főbb fejezetcímei is lehetnének:

²² A Bolonyai kaputól az Óbrassai, azaz a Kolostor utcai kapun át vezetett az út. A kapukat esténként becsukták, és sokat kellett várakozni a kinyitásra. Vö. BINDER, *Brassói magyar krónikások...*, i. m., 160.

²³ GOEDRI, *Historia Ecclesiae...*, i. m., 32–37; BINDER, *Brassói magyar krónikások...*, i. m., 160–164.

²⁴ GOEDRI, *Historia Ecclesiae...*, i. m., 41.

²⁵ *Uo.*, 42.

²⁶ Ekként folytatódik: „Lásd erről a’ többi dolgokat a templom-építésre való *Históriában*.” Vö. GOEDRI János *Önéletírása*, 108. (A kézirat a szerző tulajdonában.) – A kézirat első lapja, a címloldal így kezdődik: „Egy E’ Világ Pusztáján, sok kedves és kedvetlen történeteket tapasztalt, meg-esmért és meg-győzött Bujdosónak Élete Le-rajzolása, mellyet írtt Gödri János, magáról és Háza-népéről. Első Darab. Melly magában foglalja: Születésének, Neveltetésének, Brassóban való Tanulásának, Magyar Országon volt hoszszas bujdósásának, Brassai rectorágának és Papságának, templom-építésének, Neudorfra való hivattatásának, és itt való Papságának 1794. esztendeig való Historiáját. Irta rendre 1774. eszt. fogva. 1793. esztendeig. Nota: A második Darab következik az 1794. esztendővel.” (A továbbiakban: GOEDRI *Önéletírása*. A címloldal betűhíven közlöm. A továbbiakban a kéziratból vett idézeteket a régies hangzást megtartva, ám a mai helyesírás szabályait követve írom át.) – A templom építéséhez a kérvény valóban beérkezett a brassói magisztrátushoz 1792. december 19-én, ahol a 9273. iktatószámot kapta. Még december 24-én meg is tárgyalták az ügyet, és megadták az engedélyt. (Az irat a Román Állami Levéltár Brassói Területi Levéltárában található (Archivele Naționale Brașov, ANB, Brassói Magisztrátus Levéltára, IV. C.33.f. 4.), amire Szirtes Zsófia hívta fel a figyelmemet; ezúton is köszönöm neki.)

Anno 1783.

I. A' mi a' különös templom²⁷ dolgát illeti, kezdődött az még in Anno 1782. Octoberben. Ezen esztendőnek fogytán pedig ezeket tettem, hogy rövideden említsem.

1. Meggondolván a simultaneumnak bajosságát,²⁸ a concivilitasról és tolerantiaról való Decretumokat,²⁹ kezdek Kőfaragó házánál különös templomról beszélni: Hagyjátok el a' zűrzavart, gondolkodjanak inkább-inkább új templomról! Most ideje! Ha akarnak, én is megsegítem. Ez hamar kiterjed.³⁰ Reál-lának.

2. Pénzről gondolkodom. Elmegyek, imádkozván, a feleségem részéről való atyafiakhoz, jelentem a' szándékot: 1.) id. Enyedi Györgynek: mindjárt ígér HF³¹ 600, 2.) napám asszony³² HF³¹ 200, 3.) az Ekklesiának volt HF³¹ 300, 4.) az én ígérettemmel együtt volt HF³¹ 1200.

3. Ekklesiát gyűjtetek, velek contractusra³³ mégyek, megmondván az ígért summát, mely mivel elegendő nem leszen, mondom, hogy vagy magok todlják, vagy kölcsön vegyenek pénzt interesre.³⁴ Mind a' kettőre reáállanak, sőt, a' mire magokat ajánlották, írásba tétetem. [...]

4. Az instantiákat concipiálom,³⁵ írom és beadom.

1.) A' magistratushoz, b.) a' szándékot jelentem. Erre jó válasz jó. b.) a' resolutióra³⁶ felelek, mennyi pénzünk légyen, mennyi légyen nagysága a' templomnak, és micsoda helyet választottunk. Ezek mind megengedtetnek. Rendeltetik itt két investigátor senátorok.³⁷ Ezek: a.) a' helyet investigáltatják, s kiméretik a' fa-piacon. b.) az evangelikus lelkeket, kihagyván a' reformátusokat, conscribáltatják,³⁸ de sok idő telik belé. Sürgetem a' dolgot nagyon.

2.) A Guberniumhoz. Itt szerencsésen foly a dolog. Minden kéréseink ex toto³⁹ megadatnak. A' decretum Karácson szombatján íratik meg. Elérkezik a' Magistratushoz is, publicaltatik, kiadatik, in copii⁴⁰ is.

²⁷ Értsd: külön templom, a magyarok saját temploma.

²⁸ A közös templomhasználat miatt folytonos torzalkodás volt a szászok és a magyarok között.

²⁹ II. József polgári egyenjogúsítási rendeletére és a türelmi rendeletre utal a szerző.

³⁰ Értsd: szétterjedt a hír.

³¹ Florenus Hungarus, magyar forint

³² Értsd: anyós.

³³ szerződésre

³⁴ kamatra

³⁵ a kérvényeket megfogalmazom

³⁶ elhatározás

³⁷ olyan szenátor, aki az ügyet kivizsgálja

³⁸ összeírattatják

³⁹ teljesen, egészében

⁴⁰ másolatban

3.) A' gubernátor és két református consiliarius uraknak⁴¹ recommendálom⁴² dolgunkat. Sokat használnak leveleim. Az Isten mindenben megáld, valamihöz fogtam. [...] ⁴³

E rövid feljegyzés szerint igen egyszerűen és gyorsan végbement a brassói magyar evangélikus templom építése. A valóságban azonban messze nem volt ilyen egyszerű a dolog. Az önéletíró lelkész jelezte is élettörténetében, a *Historia Ecclesiae*-ben pedig részletesen leírta a pénzszerzés és az építés minden egyes mozzanatát a kőhordástól kezdve a mészégetésen át a harangöntésig és a templom berendezéséig. De a sok fáradtság igen szépen kamatozott; a templom azóta is áll, és szolgálja az ott élő magyar evangélikus közösséget.

A magyar evangélikus templom, Brassó. Fotó: J. Újváry Zsuzsanna.

⁴¹ kormányzósági tanácsos urak

⁴² ajánlom

⁴³ GOEDRI *Önéletírása, i. m.*, 108–109.

KICZENKO JUDIT

Gyász és vigasz: Tompa és Arany

Mielőtt témám rövid ismertetésére térnék, meg kell említenem, hogy választásom azért is szorítkozik az embernek a halállal kapcsolatos egzisztenciális léthelyzetére, mert nagy általánosságban ez hívja elő a legközvetlenebbül a transzcendens és ontológiai szempontokat, a legélesebben ez téteti fel a lét értelmére, az Istenhez való viszonyulásra (kérdő, perlekedő, vádló, elfogadó stb.) vonatkozó kérdéseket.

Tompa Mihálynak két gyermeke született. Az első, Kálmán, Magyarország „zivatáros” esztendejében, 1850-ben. Ez az év az egyik legjelentősebb magyar allegória, a költő nevét máig fenntartó *A gólyához éve* (a fia születése utáni hetekben keletkezett), illetve két hónapos gyermeke haláláé.¹ Június 12-én Tompa így válaszolt az őt a szabadságharc bukása óta először levéllel fölkereső Aranynak:

Leveled néhány nap óta feltörve és olvasatlan hever asztalomon [...] Ne csudálkozzál pedig édes barátom, hogy ez így történt; keserves dolgok történtek velem pár hét alatt. Temettem és beteget ápoltam;² kisfiam himlőben megholt. [...] Tehát temettem és virrasztottam, s gondolhatod, hogy saját egészségem is megtört a sok nyugtalanság és fájdalom alatt. Bolond a ki szeret, — boldogtalan kinek függnie kell valakin; a ki egyedül áll a világban, mint az újjam, az a szerencsés.³

Költeményben is megörökítette kisfia elvesztését. Az Aranyhoz írt levelébe foglalt elkeseredett indulata ebben is változatlan. A lelkész-költőtől elvárható Istenbe vetett

¹ Tompa Kálmán 1850. március 10-én született, május 18-án halt meg.

² Felesége is válságos állapotban volt.

³ Tompa Aranyhoz, 1850. június 12. = ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei, XV: Levelezés, 1), 279. — Arany ebben a levelében kísérli meg a szabadságharc bukása után felvenni újra a kapcsolatot Tompával, akivel ekkor még személyesen nem is találkoztak. A válaszlevélből értesül csak Tompa házasságáról (1849. május 1.), illetve gyermekéről. Mint Arany László írta: „Tompa levelei megvannak kezdet óta, atyám leveleit azonban 1852-ben, a Tompa házánál tartott kutatás alkalmával, egyéb irataival lefoglalták, a kassai haditörvényszékre vitték, s azok oda veszttek.” (*Arany János levelezése író-barátaival*, I, Bp., Ráth, 1888, X–XI.) Így nem ismerjük Arany részvéte kifejezésének mikéntjét.

bizalom még pünkösöd ünnepe misztériumának hatására, a teofánia megélésének, felidézésének lehetőségére sem nyilvánult meg, a hit vigasza még a gyász műalkotássá érlelésekor, akár elégius rezignáció formájában sem érvényesült:

Busan szól az ünnep harangja...
S míg más az Ur házába mén,
Hogy emelkedjék a legelső
Pünköszt csudás történetén:
Ah, addig a mély fájdalom szól
Emésztő lángnyelven velem...
Kórágyon fekszik szenvedő nőm,
Terítón kedves gyermekem!⁴

Második, nagyon várt gyermekük 1853 januárjában jött a világra a szülők végtelen örömeire, de azzal a keserű diagnózissal, hogy több gyermekük nem lehet.⁵ Tompát röviddel ezután, január végén, ismét „befogták”, Kassára idéztették. Onnan szabadulva értesítette csak – az anya gyöngeségét ismerő, s ezért a szülés lefolyása miatt aggódó – Aranyékát a bekövetkezett örömteli eseményről:

Fiam, mennyi családias érzés volt lelkemben születésekor, s mint akartam azt veletek közleni, veletek megosztani, s örömömnök felöletek jövő visszhangjában gyönyörködni – a midőn megint Kassára kellett mennem. —Most eny-nyiből álljon egész értesitésem: fiam született, neve Géza.⁶

Aranyék örömmel konstatálják, hogy a szülő anyától nem vonta „meg segélyét Lucina istennő”. Arany hozzáteszi Tompáéknak a születést követő drámai sorsfordulatára: „Elképzeljük sorsotokat — s könnyeztünk.”⁷ S bár a kis Géza is „vékony-pénzű egy legény”,⁸ sokat betegeskedik, a családi élet örömet, a filozófiai értelemben

⁴ TOMPA Mihály, *Pünköszt reggelén* (1850) = T. M. *Válogatott művei*, vál., bev., jegyz. BISZTRAY Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1961 (Magyar Klasszikusok), 218. – A teológiai fogalmakhoz, kifejezésekhez: *Bibliikus teológiai szótár*, főszerk. Xavier LÉON-DUFOUR, ford. SZABÓ Ferenc S. J., NAGY Ferenc S. J., Bp., Szent István Társulat, 1986; Christian SCHÜTZ, *A keresztény szellemiség lexikona*, ford. BÚZÁS József, Bp., Szent István Társulat, 1993.

⁵ Ez a tény (is) magyarázhatja Tompa vigasztalan kétségbeesését gyermeke halálakor.

⁶ Tompa Aranyéknak, 1853. április 19. = ARANY János *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, XVI: Levelezés, 2), 197. (A továbbiakban: AJÖM XVI.)

⁷ *Uo.*, 205.

⁸ Tompa Szemere Miklósnak, 1855. július 15. = TOMPA Mihály *Levelezése*, s. a. r., jegyz. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964, I (A magyar irodalomtörténet forrásai, 6), 240.

is vett „otthon-lét” bizonyosságát, a teljesség érzetét adja meg e drámai történeti pillanat bizonytalanságában zaklatott apjának:

S nem is tudom: félig alva, félig ébren
Pihenek a szeretetnek hiv ölében;
Két karomon ami kedves, kis családom;
Mí reményem, vágyam van még a világon?

Kis fiamat az ölembe teszi anyja,
S hosszan nyugszik mindkettőnkön pillanatja...
Nem tudok én mit mondani, nem tud ő sem, -
De beszél a mosolygó ajk s könyező szem.

Majd ha lelkem szomorítják újra gondok,
Vagy étellel és világgal meghasonlok:
Akkor nyájas, kibékítő gondolattal,
Ez a könyű, ez a mosoly megvigasztal.

Zárd magadba, lelkem! ezt a boldogságot,
Mely ez édes szép órában rád szivárogo;
Mint a cseppet a virágnak kelyhe szokta,
Tartogatván hév napokra, bus napokra.⁹

Amikor Aranyék 1855-ben hosszasan nyaraltak Tompáéknál, szívükbe zárták és gyakran emlegették hazatérve is, még évekig „Gézubabát”; speciális gyermeki szókincsét, kifejezéseit a kis Géza lexikonaként aposztrofálták.¹⁰ A kisgyermek szintén emlékezett a vendég famíliára, mint apja írta: „Még Géza is erősen keres benneteket, Julcsát, Aranybácsit, sőt Laczit kottára teszi egészen, kiábalván [!] a tornácban, ilyen formán: A – l – la – – – ci!”¹¹ Ekkor erősödött meg a – túlzás nélkül – familiárisnak mondható kapcsolat a két család között.¹² A sokat betegeskedő „vékonypénzű” fiúcska ekkortájt oly egészséges, hogy épp apja névnapján hosszú gyalogtúrát tesz anyjával.

⁹ TOMPA Mihály, *Itthon vagyok...* (1853) = T. M. *Válogatott művei, i. m.*, 264–265.

¹⁰ Arany Tompának, 1855. Mihály napján (szeptember 29.) = AJÖM XVI, 622.

¹¹ Tompa Aranyanak, 1855. szeptember 28. = AJÖM XVI, 620.

¹² Ennek fenntartása Aranynak lelkileg-érzelmileg oly fontos volt, hogy kitartóan „dolgozott” is érte, minden sérelmen túltette magát, újra és újra fölvéve levelezésük időnként akadozó fonálát. Aranyné Tompánéval levelezve lett annak lelki támasza. Arany a baráti szereteten túl is minden lehetőséget felhasznált Tompa különböző jellegű segítségére: pályázatok megnyerése, díjak odaítélése, pénzsegély gyógyíttatásához, akadémiai tagság érvényesíttetése (Tomba nem tartott székfoglalót) stb.

Az 1857-es év viszont nem kímélte Tompáékát, maga Tompa, az első szülése óta gyakran gyöngélgedő felesége és fia is csaknem szünet nélkül különböző betegségekkel küzdöttek. A kis Tompa Géza nem egészen öt évesen, 1857. október 23-án halt meg.

Mi már nyomorékok, koldusok vagyunk; de meggazdagodtunk ínségben és fájdalomban. Elfeledhetetlen kedves Gézánkat tennap tettük a sírba. Többet nem szükség mondanom.¹³

[...] bár férfi vagyok, majd megtébolyt a fájdalom.¹⁴

Mindennek vége!¹⁵

[...] a szív, az érzés még most süket [...] nagy vagyok erős férfi, igaz keresztyn stb. s mindennek eredménye az: hogy fájdalom nem enyhül. Ha azt tudná a mi nálunk és bennünk történik: a nagy tömeg hogyan kinevetne bennünket.¹⁶

[...] vagyok valami: mesterségem, kenyérkeresetem martyrja; a templomba kell járnom, papolnom, halottat temetnem! [...] beszélék az isten jószágáról a szomorú feleknek: a ki bölcsen tette, amit tett, vigasztalom a megkeseredett szívüeket satsat; aztán néha jót nevetek a sors e gyalázatos satyráján”.¹⁷

Ilyen és hasonló, nemcsak hivatását, de a létezés értelmét egyre fokozottabb szkepszissel szemlélő magatartásról vallanak évekig nem enyhülő fájdalomról szóló sorai. Az *Itthon vagyok...* című versében megfogalmazott (ezért is idéztem hosszasan e költeményből) – mely a jelen boldog teljességét átélő családapának egy esetlegesen bekövetkező tragikus fordulatra elraktározott, azt megírásával végteleníteni szándékozó gesztusa volt – vigasz, enyhülés pillanatokra sem következik be. Holott feltehetően hitének az a tudata örököltette meg vele ezeket az idilli pillanatok, amely még a létezés legjelentéktelenebbnek tűnő jelenségéről is tudja annak múlandóságát,

¹³ Tompa Borsodi Józsefnek, 1857. október 26. = TOMPA Mihály *Levelezése, i. m.*, 284.

¹⁴ Tompa Aranyinak, 1857. október 24. = ARANY János *Levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004 (Arany János Összes Művei, XVII: Levelezés, 3), 109. (A továbbiakban: AJÖM XVII.)

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ Tompa gróf Mikó Imrének, 1857. december 2. = TOMPA Mihály *Levelezése, i. m.*, 285. (A levél – és más levelek – kontextusából kiderül, hogy lelkészi mivoltát véli jelen lelkiállapotában „nevelésnek”, a „tömeget” a hívőknek.)

¹⁷ Tompa Aranyinak, 1858. február 5. = AJÖM XVII, 148.

s épp azért megismételhetetlenségét is.¹⁸ Az iránta megnyilatkozó, mély baráti részvét kifejezése sem vigaszt jelentett (a felebaráti szeretetét), hanem sebeinek újabb és újabb, megrendítő, indulattal telt megfogalmazására készítette. Mint az előbbi idézetek datálásából látható, elsőként Aranyéknak írta meg a fájdalmas hírt, akik az elvárható szeretettel, az alkalomhoz illő, de átélt vigaszformulákkal és mély együttérzéssel kondoleáltak. Arany ugyanakkor már ebben a levelében megemlítette, hogy Tompának helyzete elviseléséhez „philosophia szükséges”, s azt is írta: „Adja Isten, hogy nem sokára nyugodtabb leveled vehessem.”¹⁹ Nem véletlenek ezek a – halálesetre azonnal válaszoló kondoleáló levélben illetlennek, oda nem illőnek, esetleg érzéketlennek (?) tűnő – megjegyzések. Arany ismerte barátja indulatos, szenvedélyes, alkalmanként másokat érzéketlenül bántó viselkedését. Még az oly idilli közös nyaralásról szóló – kettejüktől és egy-egy meglátogatott ismeróstől származó – levelek eufemisztikus célzásából is kiolvashatók a súrlódások, hangulatingadozások stb. Tompa részéről, illetve – egyébként szeretett – feleségével szembeni türelmetlensége, a vendégeket feszélyező bánásmódja.²⁰ Ezért figyelmeztette Arany a lelkészt és a férjet a szolidaritás, vigasz-, támasznyújtás kötelezettségére a hit szó udvarias megkerülésével, azt filozófiával helyettesítve. Arany az elkövetkező hónapokban a szokásosnál gyakrabban kereste fel levélben barátját, egyszer-egyszer akár „semmiségekről” fecsogve, vagy irodalmi újságokat megosztva, hogy elterelje gyászáról figyelmét, felkeltse érdeklődését valami iránt, vagy próbálja – nem verbálisan, nem konkrétan – gyógyító szándékkal az alkotói ösztönt ébresztgetni. Máskor komoly lélektani-ontológiai kérdéseket vetett föl: vigaszul, értelmezésül, analógiaként Tompa jelenlegi állapotára.²¹

¹⁸ Lehetetlen nem gondolnunk az önmagát nem vallásosnak tekintő (egyébként római katolikus hitben felnőt) Kosztolányi *Most harminckét éves vagyok* című művének erre a – meglehet, öntudatlan – páratlan átlényegítő erővel megélt és rögzített aspektusára.

¹⁹ Arany Tompának, 1857. október 28. = AJÖM XVII, 110–111.

²⁰ Beszédeselek – a szinte tomboló gyász szempontjából is – Tompának 1850-ben (első gyermeke halála után) barátjához, Szemere Miklóshoz írott sorai: „Feleségem nekem sincs, vagy legalább ma holnap nem lesz. Feleségem meglehetősen lányka volt: mindenekfelett fiatal és egészséges, színe szép mint a rózsa. Másfél éve barátom, hogy velem van, s oda van; gyenge, színtelen, beteges, sőt szeme formaliter kiment, fényét, színét elhagyta [...] fogékonysága van annyi, hogy concipiáljon, de ereje nincs annyi, hogy szüljön [...] S ha végre szült a gyermek nem egészséges, s elhal. [...] No barátom! Van-e hát nekem is feleségem. Lásd Miklós<kám>, nem csak neked van comediád!” Tompa Szemere Miklósnak, 1850. október 7. = TOMPA Mihály *Levelezése, i. m.*, 115.

²¹ Arany Tompának, 1857. december 29., 1858. február 9., 1858. április 17. stb. = AJÖM XVII, 140–142, 151–155, 181–182.

Arany és Tompa barátsága erős kötelék volt „a koporsóig”.²² Mutatja ezt Arany-nak az a gesztusa, hogy leánya halála után pár órával Tompának írta meg a gyászhirot, tudván, ő – a gyermekeit eltemetett szülő – érti meg igazán őt, a lányát éppen elvesztett apát.²³ És mutatja két másik levél is. Ezeket akkor írta, amikor úgy érezte, már megkerülhetetlen a csaknem kíméletlen őszinteség, a nyílt kimondás. Az, hogy férfiként szóljon a férfival.²⁴ Egy 1866-os levelében,²⁵ de azt megelőzően először ekkortájt, fia elvesztése után bő egy évvel tette ezt, amikor a hívő, szintén református Arany belátni kényszerült, hogy a lelkész Tompát sem a parúzia, sem a keresztyén értelemben vett alázat mint az eszkatologikus remény kifejezője, sem a szolgálat teológiája és spiritualitása nem segíti. Hogy, mint leveléből (1858. február 13.) kiténik, képtelen az általa hirdetett Igét és más papi feladatainak „szakrális” dimenzióját önmagára vonatkoztatni. Szinte kettészakadt gyászában a magánember és „Isten szolgája” (ezt ő maga is érezte, láthatjuk Mikó Imréhez írott teljes leveléből az önmagával emiatt vívott küzdelem leírását). Tompának mint lelkésznek Szent Pál tanácsai szerint (csak önkényesen kiragadva néhány ajánlást, szintén önkényesen választva a vonatkoztatható újszövetségi textusok közül) lelkészi mivoltában kötelességei vannak: „Míthogy azért külön-külön ajándékaink vannak a nekünk adott kegyelem szerint, akár írásmagyarázás, a hitnek szabálya szerint teljesítsük. Akár szolgáló a szolgálatban, akár tanító a tanításban; Akár intő az intésben; az adakozó szelídségben; az előjáró szorgalmatossággal; a könnyörülő vidámsággal *mívelje*.” (Róm 12,6–8.) És a halálról, ugyanezen levélből: „Mert közülünk senki sem él önmagának, és senki sem hal önmagának: Mert ha élünk, az Úrnak élünk; ha meghalunk, az Úrnak halunk meg. Ezért akár éljünk, akár haljunk, az Úréi vagyunk.” (Róm 14,7–8.)

²² Arany Tompához 1858. november 28-án írott levelének zárlata: „hived a koporsóig Arany János”. AJÖM XVII, 254.

²³ Arany Tompának, 1865. december 29. = ARANY János *Levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Bp., Universitas, 2014 (Arany János Összes Művei, XVIII: Levelezés, 4), 668. (A továbbiakban: AJÖM XVIII.)

²⁴ Első, kondoleáló levelében is ezt írja: „te légy férfi”; ehhez ajánlja a – már említett – filozófiai alapállást. AJÖM XVII, 110. (A „kíméletlen” csak jelképes kifejezés, Tompa előbb indulatos természete, majd fokozódó betegsége miatt annyira érzékeny és sebezhető volt, hogy a legjobb indulatú, szeretettől vezérelt megjegyzéseket és érdekében tett dolgokat is hajlamos volt azonnal sértésként, „ellene szőtt merényletként” félreértelmezni. Barátai, így Arany is, ezért roppant körültekintően fogalmaztak, ezáltal leveleik lényegi mondandója elsikkadhatott a címzett számára.)

²⁵ Arany Tompának, 1866. november 14. = ARANY János *Levelezése (1866–1882)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2015 (Arany János Összes Művei, XIX: Levelezés, 5), 47. (A továbbiakban: AJÖM XIX.)

Barátja, a *Bibliát* jól ismerő, hitét családjával együtt gyakorló férfi megrendülten érezte át Tompa emberi-keresztyéni-lelkészi krízisét, s egy rá nem jellemző hosszas levél végén, befejezésül rátér lényegi mondandójára (valószínűleg több hónapig érlelte magában az elszántságot, ez tűnik ugyanis Tompa februári levelére az érdemi válasznak):

Hisz úgy sem tudok egyebet írni, mint azt, hogy megvagyunk, élünk s nektek is a jó istentől mindazon áldást kérjük, a mi sorsotokat enyhítheti, s életeteket ismét boldoggá teheti. Mert van, – a legbensőbb meggyőződés hangján mondom, – van istennek ily áldása, csak bízni, remélni kell. Nem akarok papi szakmádba vágni, praedicationát tartani neked; de ne vedd rosszúl tőlem, ha ismét a hit balszámbájához útasítlak. Petőfivel hasonló esetben talán nem mertem volna tenni: de ha a te öt kötet költeményed elolvasom, esküdni mernék rá, hogy az alaphang, a hit sohasem fog szívedben elnémulni. Ehhez útasítlak, édes barátom; ez adjon neked enyhülést, vigasztalást, reményt a jövőre. Rosszul áll tán levélben az efféle, nem is divat, azt tudom, nincs benne semmi esprit: de el kellett mondanom.

Fogadjátok legforróbb ölelésemet és baráti csókomat mindketten édesim!

híved a koporsóig

Arany János²⁶

Tompa erre a levélre két és fél hónap múlva válaszol csak,²⁷ az általam kiemelt részletre nem reflektál. Egy, a levél elején található, eufemisztikusan körülírt, imitálandó példaként említett részletre viszont igen,²⁸ elvetve azt a lehetőséget is.²⁹ Arany a to-

²⁶ Arany Tompának, 1858. november 28. = AJÖM XVII, 253–254.

²⁷ Tompa Aranyanak, 1859. február 12. = *Uo.*, 271.

²⁸ Arany a Tompáéknál töltött nyaraláskor megismert hölgyre, Recskynére hivatkozva az ő módszerét ajánlotta barátjának: hogy a gyászt a szép emlékek megidézésével és az emlékhely (sír) esztétikai széppé varázslásával enyhítsék. Erről Tompa: „nem hiszek egy betűt sem abból, mi leveledben írva van. Az egyéniségtől függ minden e széles világon! Mit Recskynénél észleltél, azt igen szépen mondd el nekem s alkalmazni akarod reám, reánk: de feledd: hogy ugyan-azon betegségben, ugyanazon gyógyszert alkalmazni mindenkinél: czéltalan, sükertelen munka lenne.” *Uo.*, 272.

²⁹ Ugyanakkor egy helyi anekdota a következőre emlékezik: „A felejthetetlen gyermek sírján, akinek elvesztése mély, gyógyíthatatlan sebet ejtett Tompa szívében, tavasszal rendesen szép rózsák illatoztak, amelyekre Tompa gondosan felügyelt. Egy alkalommal a templomba menők közül valaki leszakított a sírről egy szép rózsát. Tompa ezt észrevette s istentisztelet után elsőnek hagyta el a templomot s megállva az ajtóban, a kimenőkhöz indulatosan így szólt: – Hol a rózsám? És a rózsza egy-kettőre előkerült. Nem is bántotta az ő rózsáit ettől kezdve senki sem, mert annyira tisztelték és félték tőle.” *Tompa Mihály az anekdoták tükrében*, szerk. PANKA Károly, Bp., Gergely R., 1940, 56.

vábbaikban nem veti fel direktben a kérdést, Tompa e levelére csevegő-tréfás elemeket sem nélkülöző, „farsangi” választ küld.³⁰ Még az általa javasolt (az eufemisztikusan körülírt) lelki „gyógymód” – szinte sértő megfogalmazásának tekinthető – elutasítását is tréfával üti el.³¹

Géza fiának nevét haláláig nem ejti ki többé Tompa, ezzel megtagadva magától a „szelíd emlékezet” vigaszát is. Majd lassan a múltó idő, a napi gondok-teendők, kisebb-nagyobb sikerek terelik vissza a hétköznapi mederbe – a következő néhány rövid évben, betegségének súlyosbodásáig – Tompa Mihály életét.

„Utóhang”. Ez a kis összefoglalás Tompa Mihály gyászáról és annak súlyáról, milyenségéről semminemű értékítéletet nem tartalmaz. Nem is tehetné, hiszen a legjobb, azonos hitű barát sem tett ilyet. Fölmerülhet kritikaként Arany leveleit, álláspontját megismerve, hogy ekkor Arany még nem temetett gyermeket, nem ismerhette azt a fájdalmat, amelyet Tompa már kétszer átélt. A következő, Arany Juliska halálával kapcsolatos idézeteket csak Tompa értelmezéséhez, komplexebb megértéséhez szánom kiegészítésként. Kettejüknek ahhoz a karakterológiai különbségéhez, amely a megrendítő gyász elviselésében is megmutatkozik. Az Arany-vonatkozásokat nem fejttem ki, az már másik kis dolgozatot vagy nagyobb terjedelmet igényelne.

Arany 1865. december 12. körül válaszolt lányának, őket ezüstlakodalmukon köszöntő levelére:

48 éves koromra két gyermekem tőrhetően fölnevelve, egyikkel magam már nagyapa – a másik is ott áll, hogy ide s tova – megélhet; hogy 25 évünk mint egy boldog óra röppent el; hogy azt a megelőző szíves női gondot, melyben édesanyád folyvást részesített, soha én meg nem hálálhatom [...], szóval, hogy mégis jó az isten [...].³²

Röviddel e bizalomteljes sorok után, december 28-án már lánya halálos ágyánál állt. Mint említettem, Tompát értesítette pár óra múlva gyászáról (nyolc év múlt el a kis

³⁰ Arany Tompának, 1859. február 20. = AJÖM XVII, 274. – A levelet Juliska első farsangi báljának említésével kezdi.

³¹ „Ha neked az én „töltöttkáposzta” curám, melytől a magyar meggyógyúl a német „krepíroz” – nem tetszik: arról édes barátom, nem tehetek. Győződjél meg, hogy a doktorban megvolt a legjobb szándék [...]” *Uo.*, 274. – A „töltöttkáposzta cura” visszautalás egy 1852-es Tompa-levelel (június 23.) kitételére, amellyel – egy szerkesztői méltánytalanságon bosszankodó – Aranyt nyugtatja tréfásan: „Haragszol édes Jánoskám, haragszol? Pedig hidd el, kár vesztegetni az epét, mely szükséges leend majd a töltöttkáposzta megemésztésére.” (AJÖM XVI, 64.)

³² Arany lányának, 1865. december 12. körül = AJÖM XVIII, 662.

Géza halála óta). Levele és a leánya halála utáni magatartása, reflexiói mély hitéről tanúskodnak. Ennek legfeltűnőbb jele az a keresztyéni értelemben vett passzivitás, ahogyan Arany fogadja a tragédiát. (Passzivitás értelme e kontextusban, hogy az ember, az egyedüli teremtmény, aki tud a halálról, képes elfogadni, hogy az élet kizárólagosan Isten adománya, kezdete és vége is Isten „kezában” van).³³ Nincs indulat, szenvedély, düh Arany mérhetetlen fájdalomának – amely, tudjuk, haláláig állandósult trauma – semmilyen ránk maradt megnyilvánulásában. A Gondviselésbe vetett hit (értve itt, hogy a „Gondviselő”, az Atya leginkább a megpróbáltatások idején nyilvánítja ki igazi arcát) számtalan jelével találkozunk különböző típusú megnyilatkozásaiban (*Toldi szerelme* VI., XII.,³⁴ két sírfelirat, több „apróvers”, köztük több töredék, levélrészletek stb.); Aranyt a teológiai értelemben vett alázat (humilitas), szelídség és bizalom jellemzi. 1866. február 18-án, másfél hónappal Juliska halála után írja Tompának, hogy előző nap küldette el Szalontára Juliska síremlékét.

A hová eddig legörömbösebb pillantott lelki szemem [...] most, azon vidék felé, e kő zárja el a kilátást! –

De nem örökre. A mit reá metszettem: azt a meggyőződést épen a haladókó ágyánál merítém. Nem tudom megítélni, a vers ér-e valamit: de híven adja az utolsó, a legutolsó óra benyomását. Így van:

Midőn a roncsolt anyagon
 Diadalmas lelked megállt;
 S megnézve bátran a halált,
 Hittel, reménnyel gazdagon
 Indult nem-földi útakon:
 Egy lőn közös, szent vigaszunk:
 A LÉLEK ÉL: találkozunk!

Köszönöm én ezt az én kedves angyalomnak; köszönöm, hogy midőn lelkünk letört, ő fölemelte. Áldassék az óra, mely elhunyt kedvesem elköltöző szellemét oly magasztos világitásban tünteté elem! Ez az egy vigasztalás kitörölhetetlen.³⁵

³³ Ugyanígy fogadja 1847-ben, hivatalos minőségében a nagyszalontai – a város négyötödét elpusztító – tűzvészt. A szörnyűségek drámai felsorolása után írta a Jegyzőkönyvbe: „nincs egyéb hátra, mint Isten akaratán való megnyugovással, s keresztyéni béketűréssel, zúgolóadás és meddő panaszok nélkül a teendők végtelen láncolatának első szemét megkezdni”. (Idézi DÁNIELISZ Endre, „Szülőbelyem. Szalonta...”: *Tanulmányok, esszék Arany János köréből*, Nagykovács, Arany János Múzeum, 1992, 117–118.) Megrendültségét mutatja ugyanakkor, hogy a hivatalos feljegyzést imaformulával kezdi: „Atya-, Fiú-, és Szentlélek-Istennek nagy nevében. Amen.” (Uő.)

³⁴ Erről lásd: CSÜRÖS Miklós, *Közéletek Toldi szerelméhez* = Cs. M., „Lesz idő, hogy visszatérhet”, Bp., Kráter Műhely Egyesület, 1994, 13.

³⁵ Arany Tompának, 1866. február 18. = AJÖM XIX, 16–17.

Ha azt hinnénk, hogy a szerető apa elfogultsága szólal meg lányának ebben az eszkatologikus sugallatú megidézésében, olvassuk Arany Lászlót, aki húsz évvel apja e levele után jegyzi le nővére halálát, szinte a szakralitás attribútumaival és a szentek spiritualitásával, misztériumszerűen (ésszel fel nem érhető hitigazság megnyilatkozása értelemben használom itt a kifejezést).

Az utolsó napon arczáról eltűnt a bágyadtság, tekintetében a kimerültségnek nem maradt nyoma, szeme fölragyogott, homlokát lelkesültség tette sugárzóvá s egész valóján oly szemmel-látható volt a szellem erejének utolsó fellobbanása, hogy ez órákban szörnyű tusáját s a halál rettenetességét még környezőivel is csaknem feledtetni bírta.

Míntha oly sphaerákból tekintett volna vissza reánk, melyek a mi szeminknek láthatatlanok s onnan hozott volna nekünk vigasztalást és enyhületet.

Biztos öntudat látszatával s egész tekintetén a tiszta-látás kifejezésével beszélt nekünk a túl-világról, melyet ő már szemeivel lát: «ne búsuljanak, kedveseim, a lélek él, mi találkozni fogunk.» – – «Én látom az utat, mely ama hazába visz.» – – «Látom az arany hidat ... ott ... ott ... menni fogok.» – – «Az ige, az eszme örökké való! » [...]»³⁶

Tompák együttérzése folyamatos, mély és megható, és ki is nyilvánítják minden alkalommal:³⁷

Keserves sírásra fakadt egész kis családom³⁸; s higgyétek el: nem valamely futó szomorúság, de tartós fájdalom lépett soraiddal fedelünk alá; mint szegény feleségem mondja: megrendült a lelkünk. – Az ember ilyenkor látja, mennyire szereti, de se meg nem mentheti, se meg nem vigasztalhatja egymást. [...] nem tudjuk mivel vigasztalni átvert sziveteket. Isten enyhítsen, erősítsen, támogasson benneteket ez iszonyú csapásban. Írom, írjuk könnyezve [...] Hanván [...].³⁹

³⁶ ARANY László, *Piroska és édes anyja emlékéül* [1886. november] = ARANY László *Összes művei*, kiad. GYULAI Pál, I, Bp., Franklin, 1900, 351–352.

³⁷ A következőben csak a gyászírré írott soraikból idézek. De mély érzéssel reflektálnak az építáfium olvasásakor (1866) és a *Toldi szerelme* VI. énekének első hat, Juliskát megidéző strófájának megküldésekor is (1868).

³⁸ Tompáné unokahúga, fogadott leányuk is velük él már ekkor.

³⁹ Tompa Aranynek = AJÖM XIX, 7.

KILLÁN ISTVÁN

A jezsuita iskolák létszámadatai a történeti Magyarországon

Kedves Laci!

Ne haragudj, de mielőtt ebbe az írásműbe belefognék, engedd meg, hogy téged 70-dik születésnapodon szeretettel köszöntsek. Nem akarom elhinni, hogy már ennyi esztendő t hurcolsz válladon. Szinte még csak az imént történt, hogy több éven át együtt tanítottunk, s kapcsolatunk, ismeretségünk, barátságunk tartósnak ígérkezett. Remélem te is így gondold. Ha jól emlékszem soha nem vitáztunk, ha volt bármivel kapcsolatban ellenvéleményed, megmondtad, s én azt vagy elfogadtam, vagy nem. De vita soha nem volt közöttünk. Ezt, gondolom, elsősorban neked köszönhetem. Te ugyanis mindig mértéktartóbb voltál, mint én. Sokszor kaptam tőled az apró munkában segítséget, a kutatásban támogatást, biztatást, nagyon hasznos ötleteket. Természetesen ezt is köszönöm. S most mit is tudnék más tenni, mint a legjobbakat kívánni.

Kedves Laci! Isten éltesen nagyon-nagyon sokáig mindannyiunk örömére.

Szeretettel Kilián Pista

A magyarországi jezsuita rend tagjai, mint a világ nagyon sok városában, úgy Magyarország városaiban is otthonra találtak, és sok magyar városban iskolát, rendházat, templomot építettek és nyitottak. Magyarországon 40-nél több városban iskolát nyitottak, templomot, rendházat építettek. Iskoláikban természetesen minden olyan tárgyat tanítottak, amelyre a 17–18. században egy tanult fiatal embernek szüksége volt. A jezsuita atyák a lelkipásztorkodástól egészen az iskolai tanításig, a földműveléstől a beteggondozásig minden feladatot elvállaltak, hiszen rendi szabályzatuk arra kötelezte őket, hogy a hit terjedése, terjesztése érdekében minden feladatot elvállaljanak, és lelkiismeretesen el is végezzenek. Minden olyan feladatot vállalniuk kellett, amit a pápa az emberek hitének megerősítése érdekében szükségesnek tartott. A rend maga azzal a kifejezett szándékkal alakult, hogy mindenben segítségére lesz elsősorban a pápának, az ő beosztottjainak, hogy az éppen aktuális pápa tervei az életben megvalósulhassanak. Különösképpen szüksége volt a pápának a jezsuita rend tagjaira a reformáció idején, amikor a katolikus egyház erőviszonyai meggyengültek, tehát elsősorban a katolikus egyházat kellett talpra állítaniuk, majd ezek után iskolákkal, könyvnyomtató műhelyekkel, templomokkal kellett a katolikus egyház meggyengült erőviszonyait stabilabbá tenni.

Ebben a munkában igen jelentős részt vállaltak a jezsuiták. Ők pedig mindent elvégeztek, amit a pápa szükségesnek tartott, tehát tanítottak, prédikáltak, ifjúságot neveltek, templomokat, rendházakat, iskolákat építettek, könyveket írtak, háborúban a katonák lelkesi szolgálatát látták el azért, hogy a magyarországi katolikus egyház erőviszonyait valamelyest helyre állítsák.

A történeti Magyarországon a jezsuiták először 1556-ban, majd újból 1614-ben Nagyszombatban telepedtek meg, s indítottak középfokú iskolai intézményt, s ebből az intézményből felsőfokú oktatási intézmény lett. Itt kaptak képezést a leendő tanárok, s majd nemsokára az oltár elé lépő papok. A következő jelentős iskolájukat Kolozsvárott indították 1579-ben, ahonnan ugyan 1588-ban kiutasították őket, ők azonban kolozsvári visszatérésüket egyre határozottabban szorgalmazva 1595-ben újból bebocsátást nyertek úgy, hogy felhasználták természetesen az aktuális fejedelem jóindulatát. Bárhonnan is utasították őket ki, nekik újra és tartósan sikerült házat vagy házakat alapítani, ahol otthonra találtak, s végtelenül sok munkát is vállaltak. Ezután előbb Gyulafehérvárott 1579-ben, majd Nagyváradon 1581-ben létesítettek középfokú iskolai intézményt. Ezt követően pedig letelepedtek és iskolát alapítottak Vágsellyén, 1586-ban Túrócon, 1613-ban Homonnán, majd Pozsonyban 1622-ben. Szepeskáptalanon 1622-ben, Komáromban 1624-ben nyitottak középfokú oktatási intézményt. Természetesen ezután az iskolaalapítás tovább folyt, az egykori Magyarország területén közel félszáz városban telepedtek le, ahol templomot, iskolát, rendházakat építettek. S még egy teljes évszázadra sem volt szükség ahhoz, hogy épületeikkel, templomaikkal, iskoláikkal, rendházaikkal, növendékképző intézményekkel behálózják az egész földkerekséget. Mi volt ennek a gyors terjedésnek az oka?¹

A magyarázat egyszerű. A középkorban alakult szerzetesrendek mesterségesen elzárták magukat a világtól, szinte csak a templomban és a rendházban éltek, s reggeltől estig csak a közös kórusimádsággal és a létfenntartásukhoz szükséges fizikai munkával töltötték el napjaik minden percét. A jezsuiták pedig az emberek között, a világban éltek, nem zárkóztak el az emberektől, a kórusimádság helyett az Istennel való kapcsolatukat a magánimádsággal oldották meg, s vasár- és ünnepnapokon a templomi istentisztelet után a hívó emberekkel a lehető legszemélyesebben foglalkoztak. Azt tették és úgy tették, ahogyan ezt a pápa megkívánta tőlük. Az emberek között éltek, és az emberek javát szolgálták, a mindenkori pápa kívánsága szerint. Ha nem lehetett reverendában járniuk, jártak és járnak ugyanolyan polgári ruhában, mint

¹ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, I–III, Bp., MTA Könyvtára, 1984–1988.

bármelyik más férfi kortársuk. Így nagyon sokan még ma sem tudják, hogy akivel éppen megbeszélést folytatnak, felszentelt pap-e, vagy közönséges polgár, mint bármelyikünk. S ezt ma már mindannyian tudjuk, talán ezért, talán valami másért a rend tagjai rohamosan gyarapodtak, s egyre határozottabban szervezték meg életük minden percét. Bárhol telepedtek le, előbb nagyon szerény lakhatási lehetőséget biztosítottak maguknak, majd vagy vállalták az istentiszteleti hely ideiglenes létesítését, vagy már végleges templomot kezdtek építeni. Ezzel párhuzamosan egyedülálló módszerrel közelítették meg a fiatal generációt annak érdekében, hogy őket hitre neveljék, és az arra alkalmasakat Isten szolgálatára biztassák.

A jezsuita rendet a meghatározott évenként megválasztott általános generális rendfőnök vezeti. A rend a továbbiakban kisebb közösségekbe szerveződik. Ezeket a kisebb közösségeket rendtartománynak vagy provinciának nevezzük; egy rendtartományhoz természetesen több ház, azaz több domus tartozik. Ennek a többnyire egy-egy újonnan alapított házból kiindult kisebb egységnek a megválasztott főnökét provinciálisnak, vagy magyarul tartományfőnöknek nevezik. A tartományfőnök meghatározott ideig vezeti a tartomány tagjait. A tartomány állhat egy nemzet vagy több kisebb nemzet fiaiból. A mértékegységet természetesen a rendtagok száma határozhatja meg. Az osztrák–magyar jezsuita tartomány már neve szerint is két nemzet fiait tartotta egy csoportban. De volt idő, amikor ehhez a tartományhoz tartoztak a német, a belga flamand vagy éppen a cseh jezsuiták is. A tartomány határai ezért nagyon gyakran túlnyúltak a nemzeti határokon is, vagy olyan is előfordult, hogy ebbe a kisebb egységbe két vagy több nemzet jezsuitái is besorolódtak. Ha valamelyik tartomány már területi okok miatt nem tudta ellátni a rend valamennyi házát, templomát, embereit, akkor egyszerűen szűkítették a tartomány területét, s ezzel a rend szervezését javítani tudták. Tehát a jezsuita rend a 16. századtól kezdve természetesen a megszokottnál sokkal gyorsabb léptekkel haladt a teljes szervezettség felé.

Még a rendalapító Loyolai Szent Ignác gondoskodott arról is, hogy közösségének tagjai írásbeli emlékeket hagyjanak maguk után. Köztudott, hogy minden szerzetesrendnek, de még a világi papoknak is vezetniük kellett a ház *Historia Domus*át. A *Historia Domus*, a háztörténet azonban csak egy szűk közösségnek az érdeklődését tudta kielégíteni. A jezsuita rend mindenkori vezetői azonban arról is gondoskodtak, hogy a rendi központban, Rómában, vagy bárhol máshol tisztában legyenek a napi történésekkel. Ezért úgy rendelkezett az aktuális tartományfőnök már a rend alakulásának a kezdő éveiben, hogy minden rendházban – az erre a feladatra kiválasztott rendtag – az aktuális esztendőben történeteket egy másik irományban, az ún. *Annuae Litterae*-ben (Évenkénti jelentés) írja le. Ebben számoljanak be az építkezésekről, a tervekről,

a rend és a rendtagok mindennapjairól, a templomi, az iskolai munkáról, a rendház alkalmasságáról vagy akár a rend házának állapotáról. Az évi jelentést két példányban, a megadott határidőre kellett megírnia, s azt azonnal postára is kellett adnia a rendház főnökének. Az egyik ment Rómába, a jezsuita rend központjába, a másikat pedig a provincia központjába, a magyarországi jezsuiták esetében így Bécsbe küldték. Ebből nyilván publikussá vált mindaz, ami a rendtartományban történt.

A jezsuitáknál készülhetett egy harmadik írásmű, a napi feljegyzések gyűjteménye, az úgynevezett *Diárium*, amelynek vezetését a rend nem írta kötelező erővel elő, de ha a házfőnök szükségesnek tartotta, kötelezhette erre a ház történéseit.

A bécsi rendtartomány, és így a magyar provincia *Annuae Litterae*-jének minden évfolyama megmaradt Bécsben. Ez mind a mai napig használhatóan és olvashatóan maradt ránk, és tudtom szerint Rómában is elérhetőek az *Annuae Litterae* évfolyamai, és ezek segítségével hitelesen feldolgozható lehet egy-egy ház története.

Megírását követően tehát a *Historia Domus* és a *Diárium* eredetileg a házban maradt. Mivel azonban 1773-ban XIV. Kelemen pápa feloszlatta a jezsuita rendet, valamint a magyar történeti viszonyok igen zavarosak voltak, így a magyarországi jezsuita rendházak közül alig maradt meg néhánynak a *Historia Domus*, illetve *Diárium*.

Az Annuae Litterae jelentése Magyarországról

Mint fentebb említettem, a történeti Magyarország területén a jezsuiták negyvennél több városban létesítettek templomot, iskolát, rendházat, diákothont. Ezekről igen határozottan és részletesen beszélnek az úgynevezett éves jelentések. Ez azt is jelenti, hogy valamennyi magyarországi ház, a templom, az iskola, a rendház építéséről, egyáltalán az épületek állapotáról egészen részletes, meglehetősen aprólékos információink vannak. Magyarországon tehát már a 16. században letelepedtek Nagyszombatban a jezsuiták, s ott egy középfokú oktatási intézményt létesítettek. A gimnázium tökéletesen működött, és néhány esztendő elmúltával már felsőfokúvá vált ez az intézmény. Meg kellett indítani a teológiai képzést, hiszen a törökök másfél évszázados itt léte után a hitélet teljesen ismeretlen fogalom volt. Amint a török véglegesen eltávozott Magyarország területéről, a felszabadult városok közép- és alsófokú oktatási intézményeikben igen gyorsan megindult a tanulók oktatása és képzése. Erre kiváló példa Eger felszabadítását követően az oktatás hallatlanul gyors normalizálódása.²

Itt alább az *Annuae Litterae*-ből emeltünk ki egy korai és igen kevés adattal ellátott közleményt: Varasd, Gyöngyös, Homonna és Szatmár iskoláiról, az iskolában bemutatott színjátékokról kapunk kevés információt. 1642-ben Varasdon Julianus

² KILLIÁN István, *Három színjáték az egri jezsuita diákszínpadon*. Megjelenés előtt.

aposztatáról mutattak be egy darabot a diákok. Gyöngyösön ebben az évben is a jezsuiták tartottak fenn oktatási intézményt. A tanítást két férfi vállalta a középiskolában az egyik felszentelt pap volt, a másik egy civil polgár. Gyöngyösön is, mint Varasdon, arról értesülünk, hogy 200, 220 tanulójuk volt. A homonnai oktatási intézményben Alexandriai Szent Katalinról, az irodalom pártolójáról mutattak be egy darabot, de az iskola tanulóinak számát, sajnos, nem közölte a historicus. S végül Szatmáron a halált szenvedő Krisztusról mutattak be egy darabot a diákok, s még azt is megtudjuk, hogy 50 tanulójuk van, akik Úrnapján, feltehetőleg az úrnap körmeneten két színjátékkal léptek fel.

Varasd

A középiskola diáklétszáma: 200.

Szeptemberben a diákok bemutatták a *Julianus Apostata* című darabot.

Scholae non tam numero frequentes, (tametsi supra ducentos censuerint), quam industria et in litteris progressu commendabiles: tum vero teneriore in Dei parentem affectu. Quo fit, ut nihil votis magis scholaribus sit, quam ut istic sodalitiū erigatur ad aliorum Gymnasiorum normam, quorum desiderijs spes est brevi satisfactu iri. Sub initium Autumni in scenam datus cum plausu Julianus Apostata, eorum, qui in Elea literaria primas obtinuerunt, illustrissimo Domino comite Casparo Draskovich diligentiam renumerante.³

Az iskolában nemcsak számszerűen voltak sokan, 200-nál ugyanis több diákok számláltak meg, hanem az iparkodásuk az irodalmi ismeretekben való előhaladásuk is figyelemre méltó volt.

Gyöngyös

Középiskolai diák-létszám: 200.

Scholis, quas de Societate bini sacerdos alter, alter non sacerdos cum externo quopiam ad id conducto curarunt, hoc anno Poesis accessit docentium numerus ducentesimum attigit.⁴

Homonna

Martyr Catharina, literarum Praeses. Certamen

³ *Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1642*, 49v. Bécs, Nationalbibliothek 12039. STAUD III. 279.

⁴ *Litterae Annuae Societatis Jesu Provinciae Austriae Anni 1642*, 21r. Bécs, Nationalbibliothek 12035. MTA MF 6990.

Scholae pietate in litteris fructu non paenitendo promoverunt certamina in eis cum Nobilitate frequentia Scholasticorum industriam accessit Illustrissimus Dominus Comes Franciscus Chiosko inter peritiores diligentiae praemia par-titus, postquam illis praebuissent laureata Partheno Martyris Catharinae lite-rarum Praesidis cum plausu certamina.⁵

Szatmár

Létszám: 50. Egy Pater vezeti és tanítja a fiatalokat.

Nagypéntek ápr. 18. vagy nagyböjt: *Christus moriens* (drama)

Úrnapja: jún. 19. *Drama duplex*

Dictum qua in Vrbe, qua extra illam ad populum utroque idioma te frequen-ter, neque solum fideles in fide roborati; sed in haeticorum etiam sensim animos demerendos influxum. Quare et permulti nostrum horrere commer-cium desierunt, quipiam etiam illo frui gaudent, et ut in morborum molestiis sibi adsimus, desiderant. Auxit hunc in nos affectum drama duplex, quorum altero Christo morienti condolitur, altero in sacra hostia eidem triumphanti applausum, ad quod utrumque tota paene civitas, quidquid Pseudoministri impedire niterentur, convolvavit.⁶

Mit tartalmaznak tehát az *Annuae Litterae* kötetei? Abban természetesen szerepelnie kellett egy beszámolóknak az iskola, a templom és a rendház körülményeiről, állapotáról. Közlik a rendtagok létszámát, olykor még az alkalmazottak nevééről is értesülhet a kutató. Természetesen beszámolnak a historicusok az előadott drámáról vagy színjátékról, vagy a diákok bármilyen nyilvánosság előtti fellépéséről. Tehát pontos címadatokat kapunk. Beszámolnak az épület vagy épületek állapotáról, a templom papjainak tevékenységéről, s a diákoknak a tanulásban és a színjátszásban elért sike-reikről, de az ide érkező vagy az innen távozó vendégekről is kapunk információt. A jezsuita paptanárok azonban nemcsak tanítottak, hanem lelkészi szolgálatot is ellát-tak.

Most azonban ebből a nagyon sokféle lehetőségből az *Annuae Litterae* átvizsgálá-sakor csak a diáklétszámra vonatkozó adatokra koncentráltunk. Természetesen, ha bármelyik jezsuita ház historica nem küldött az *Annuae Litterae*-hez iskolai létszám-adatokat minden esztendőben, a hiányt ma már pótolni semmiképpen sem tudjuk.

⁵ Uo., 44r. STAUD I. 360.

⁶ Uo., 45r. KILLÁN István, *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1602*, s I. Martin Bibliotheca SAV MS-Ba Par; C86a RHKS 1425a.; *Litterae Annuae societatis Jesu Provinciae Austriae Anni 1616*. Bécs National Bibliothek 13 561. (Megjelenés előtt.)

Az 1618. évtől az 1769. esztendeig találtam magyarországi adatokat, s eszerint a jezsuita rend 49 településen működtetett iskolájáról, és összesen 379 178 tanulórol van biztos tudomásunk.

Sejtésünk szerint eddig a jezsuita középiskolák diáklétszámrol a kutatónak nagyon kevés információja lehetett, pedig a diákok száma meghatározza a tanárok létszámát, az iskolaépület méreteit, s a diáklétszám függvénye a rendház mérete is. Tudtom szerint most először fordul elő, hogy a jezsuita iskolák diákjainak létszámáról megbízható és hasznos információkat kapunk.

Nagy örömet jelent számomra, hogy N. Lutter Katalin rendszerszervező vállalkozott a neki átadott kutatási adatoknak a számítógépes adatrögzítésre. Így nyílt lehetőség arra, hogy az egykori Magyarország jezsuita iskoláinak diák-étszámát éveként, azon belül városenkénti bontásban, valamint városenként és azon belül éves bontásban és összesítve veheti kezébe az olvasó.

A táblázatok Megjegyzés rovatában feltüntetettek képzési szintek értelmezésére vonatkozóan *A megjegyzések tartalma* c. kiegészítő táblázat csak nagyon megközelítő információt ad, hiszen ebben az időben ezeknek még nincsen úgymond szabályosan definiált besorolása.

A táblázatok a következő internetes címen találhatóak:

<https://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutatocsoport/kiadvanyaink/lelkiseg-es-irodalom>

KISS FARKAS GÁBOR

Elias Corvinus verse Radéczy püspök hársfájáról

Az Oláh Miklós esztergomi érsek, majd Radéczy István egri püspök köré szerveződő költői kör a 16. század hatvanas, hetvenes éveinek a legjelentősebb neolatin irodalmi csoportosulása volt Magyarországon. Előbb – a hatvanas években – Oláh Miklós bécsi és pozsonyi palotái, majd Oláh halála után Radéczy püspök,¹ a királyi helytartó pozsonyi lakhelye és az amelletti kert volt a humanista költészet otthona. A komoly politikai döntések és a fárasztó szakkönyvek olvasása mellett itt lehetőség volt gond-
úzó irodalmi tanulmányokra is, vagy épp arra, hogy pihenésképpen Telegdi Miklós és Radéczy egy „csúf, de elegáns” kismajommal játsszanak.² A kert díszét, a püspök terebélyes hársfáját többen megénekelték: Istvánffy Miklós 1570–71-ben két verset szentelt a Radéczy-kert dicséretének, a hazai arisztokráciával szoros kapcsolatban álló, nagyrészt Bécsben élő Elias Corvinus pedig két kísérőepigrammában dicsérte Istvánffy verseit.³

Elkerülte eddig azonban a figyelmet, hogy Elias Corvinusnak fennmaradt egy hosszabb, 38 soros költeménye is a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Camerarius-gyűjteményében (clm. 10368, Collectio Camerariana vol. 18, n. 333). Ezt a hatalmas forrásanyagot tartalmazó gyűjteményt Ludwig Camerarius, id. Joachim Camerarius unokája kezdte összeállítani, nemcsak saját családjának hagyatékából, hanem a 16. század nemzetközi értelmiségének egymás közti levelezéséből is. Ide került be az a levél is, amelyet Elias Corvinus küldött Hubertus Languetusnak két

¹ Életére ld. MIKÓ Árpád, PÁLFFY Géza, *A pozsonyi Szent Márton-templom késő-reneszánsz és kora barokk síremlékei*, Művészettörténeti Értesítő, 2002, 131–132. E tanulmány elkészültét az OTKA-104316 és az MTA Lendület pályázata támogatta.

² „Et cum simiola lubet iocari, / Turpi simiola, sed eleganti / [...] Seu libros legitis laboriosos, / seu curis animo procul fugatis / parvam ludere simiam iubetis.” Nicolaus ISTVANFFY, *Carmina*, ed. Iosephus HOLUB, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae–Szeged, Teubner, 1935, 26.

³ ISTVANFFY, *i. m.*, 39–42; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Versék a Radéczy-körből* = „*Nympha super ripam Danubii.*” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002, 224–231. A Radéczy-körrel általában ld. még BARLAY Ö. Szabolcs, *Radéczy püspök híres hársfája*, *Vigilia*, 1976, 744–748; BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 2007, 157–185; CSEHY Zoltán, *Radéczy István, a költő*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2011, 217–224.

verssel, *A Radéczy egri püspök hársfájáról* (*De tilia Radetij Episcopi Agriensis*) című versével,⁴ és az Istvánffy Miklós hársfaversét dicséző epigrammájával.⁵ Talán Languetus küldte tovább a szövegeket id. Joachim Camerariusnak, akivel szoros kapcsolatban állt.⁶ A nyugat-csehországi, német származású Elias Corvinus (eredetileg Raab, 1530 k.–1602) bécsi tanulmányai után nyerte el a poeta laureatus címet 1558-ban, majd Padovában tanult öt-hat éven keresztül.⁷ Itt ismerte meg a nyugat-magyarországi egyetemjárókat, Batthyány Boldizsárt, akivel 1557-től kezdve évtizedeken át szoros kapcsolatot ápoltak, Istvánffy Miklóst, és Georg Purkirchert.⁸

A küldemény célja elsősorban az lehetett, hogy Corvinus saját verseivel európai szinten elterjessze a pozsonyi hársfának és a körülötte létrejött humanista kör mecénásának, Radéczynek a hírét. Hubertus Languetus (1518–1581), a francia származású, de sokáig a szász választófejedelem szolgálatában álló, lutheránus diplomata és humanista gyakran megfordult Európa fejedelmi udvaraiban. Bár élete jelentős részét Wittenbergben töltötte, a Szent Bertalan-éjszakát követő időszakban, 1573–75 között Bécsben, II. Miksa császár udvarában tartózkodott, és onnan tájékoztatta a szász választófejedelmet az aktualitásokról.⁹ Languetus kapcsolati rendszere olyan kiterjedt volt, hogy gyakran fordultak hozzá segítségért közép-európai tájékozódásuk során a Nyugatról érkezett vendégek is, mint pl. Philip Sidney, akit ő vezetett be a Habsburg-világba, és akit Bécsből ő ajánlott be 1573 szeptemberében Georg Purkircher pozsonyi házába vendégül.¹⁰ A Languetusnak szóló küldeménynek, és ezzel együtt a vers keletkezésének időpontját pontosabban is meghatározhatjuk, köszönhetően egy levélnek, amelyet Elias Corvinus Batthyány Boldizsárnak írt Bécsből

⁴ A 19. századi müncheni kéziratkatalógusban tévesen Elias Conringként szerepelt Corvinus neve, emiatt került el eddig a kutatás figyelmét ez a szöveg.

⁵ Ez utóbbit közölte már RITOÓKNÉ SZALAY, *i. m.*, 230.

⁶ Béatrice NICOLLIER-DE WECK, *Hubert Languet, 1518–1581: un réseau politique international de Melançon à Guillaume d'Orange*, Genf, Droz, 1995, 34–36.

⁷ BOBORY Dóra, *The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2009, 63–64.

⁸ BARLAY Ö. Szabolcs, *Elias Corvinus és magyarországi barátai*, Magyar Könyvszemle, 1977, 345–353, kül. 347; MAURER Zsuzsanna, *Lusus poetici ad Georgium Purkircherum Pisoniensem = Magyar művelődéstörténeti lexikon LX. [...] Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István et al., Bp., reciti, 2011, 127–128.

⁹ NICOLLIER-DE WECK, *i. m.*, 311–343.

¹⁰ Ld. GÖMÖRI György, *Sir Philip Sidney magyarországi kapcsolatai és hírei Magyarországról* = G. Gy., *Nyugatról nézve*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 23–39; MOLNÁR BASA Enikő, *English and Hungarian cultural contacts in the 16th century*, Hungarian Studies, 1995, 205–234, itt 219–221, 232. Languet levelét Sidneyhez ld. Philip SIDNEY, *The Correspondence of Sir Philip Sidney*, ed. Roger KUIN, Oxford, Oxford University Press, 2012/1, 22–23.

1573. május 7-én.¹¹ Eszerint Corvinus elküldte Batthyány Boldizsárnak Radéczy hársfájáról írt versét (*Carmen de Tilia*), arra kérve őt, hogy az első adandó alkalommal adja a püspöknek művét. Mivel Corvinus másik két hársfáról szóló epigrammája jóval rövidebb terjedelmű, és valójában csak Istvánffy verseit dicsérik, gyanítható, hogy Radéczy számára is ezt a hosszabb verset (carmen) küldette meg Batthyány Boldizsárral, amelyet egyúttal a szintén Bécsben tartózkodó Languet számára továbbított. Ez alapján a vers 1573 májusában keletkezhetett, nem sokkal a hársfa júniusi virágba borulása előtt.

Talán ez a hamarosan várható nagy átalakulás, a virágba borulás inspirálta Elias Corvinust arra, hogy a hársfa keletkezéstörténetét egy metamorfózis keretében formálja mítosszá. Eszerint a szépséges és szűzies Thileia nimfa Görögországban élt a hegyekben, és minden művészetet, Apollón összes mesterségét kitanulta. Egyetlen vágya nem teljesült csupán: az, hogy bekerülhessen a Múzsák közé mint tizedik Múza. Apollónhoz intézett kérésére azonban Zeusz nemet mondott: ahogy hárman vannak a Khariszok (Gráciák), hárman a Párkák, így a Múzsák is csak háromszor hárman, azaz kilencen lehetnek, tizediket nem tűrnek meg maguk mellett. Fájdalmában Thilea elhagyta Hellászt, és a Duna mentén indult el, egészen addig, amíg el nem ért a Piso alapította városba, azaz Pozsonyba (Pisonium-Posonium).¹² Itt olyannyira sírva fakadt, hogy Apollónt megérintette a fájdalma, és úgy, ahogy Daphné babérfává változott, így Thileiát is hársfává, azaz tiliává változtatta. Így most már Thileia, aki korábban szépségében minden pannon nimfát maga mögé utasított, fává változva is kimagasodik minden más hársfa közül. Radéczy püspök szentelte aztán sok-sok év után ismét e hársfát Apollónnak, és az alatta összegyűlő költők az asztal mellett borral és lakomával egyaránt ünneplik a költészet istenét és a tanulmányaikat támogató Radéczy püspököt.

¹¹ BARLAY, *i. m.*, 352. A levél eredeti lelőhelye: Magyar Országos Levéltár P 1314/8077. A levél mellékletében minden bizonnyal eredetileg szerepelt a vers is, de ez ma már nem található meg.

¹² Corvinus itt arra a humanista elképzelésre utal, hogy Pozsonyt egy római Piso alapította. Ezt az elgondolást Bonfini nyomán (*Decades* 1, 1, 68; Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. Iosephus FÖGEL, Bela IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1936, 8) számos 16. századi humanista vette át (pl. Georgius PURKIRCHER, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Miloslaus OKÁL, Bp., Akadémiai, 37, 183). Az a felvetés (Eva FRIMMOVÁ, *Renaissance et humanisme en Slovaquie*, Renaissance and Reformation, 1998, 19–40, itt 30.), miszerint a kör botanikai érdeklődése (pisum – borsó) miatt használták volt a Pisoniensis jelzőt, véleményem szerint nehezen értelmezhető és alaptalan.

A metamorfózis költői műfaja nem volt ismeretlen már a korábbi magyarországi neolatin irodalomban sem: Janus Pannonius gyakran idézte meg az átváltozások témáját verseiben,¹³ Bessenyei Jakab pedig Alcyone és Ceyx történetének (Ovidius: *Metamorphoses* 11, 410–748) neolatin feldolgozása nyomán írta meg magyarul a *Házasságról való szép énekét* (1562; RMKT XVI/7, 183–200). Azonban szemben Janusszal vagy Bessenyei Jakabbal Elias Corvinus aitológikus eredetmítoszt alkotott Thilea alakja köré, és egy kitalált mítosszal (erre a német szakirodalom a Kunstmythos szakkifejezést használja) teremtette meg Radéczy hársfájának antik mitológiai hátterét. Ez a fajta ál-eredetmítosz épp a 16. században kezdett igazán népszerű lenni – amelyre példaként említhetjük Marco Girolamo Vida selyemhernyó-tenyésztésről írt *De bombycét*-jét (1527), Fracastoro *Syphilis*-ét (1530) vagy Federico Frangipane (1530–1599) *Lusus poeticus*-ját –, és a 17. századtól kezdve a jezsuita költészet egyik legkedveltebb formájává vált. Így Corvinus verse a kortárs neolatin költészettel egyidejűleg honosítja meg a műfajt Magyarországon.¹⁴

¹³ Retorikai gyakorlatként való használatáról ld. JANKOVITS László, *A Heliasok mítosza Janus Pannonius költészetében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 686–700.

¹⁴ Ld. Martin KORENJAK, *Short mythological epic in Neo-Latin literature = Brill's companion to Greek and Latin epyllion and its reception*, ed. Manuel BAUMBACH, Silvio BÄR, Leiden–Boston, Brill, 2012, 519–536. A 17–18. századi jezsuita metamorfózisköltészetről: SZÖRÉNYI László, *Il genere gesuitico »metamorphosis« e la poesia di Bernardo Pannagl = Troisième congrès international d'études néo-latines, Tours – Acta conventus neo-Latini Turonensis*, éd. par Jean-Claude MARGOLIN, Paris, Vrin, II, 1207–1214; Andrée THILL, *Métamorphoses néo-latines = Ovid-Werk und Wirkung: Festgabe für Michael von Albrecht zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Werner SCHUBERT, Bern, Peter Lang, 1999, II, 967–975.

[clm. 10368, Collectio Camerariana vol. 18, n. 333, betűhív kiadás]

LVSVS

De tilia Radetij Episcopi Agriensis

Ante alias forma longe pulcherrima nymphas
Per Graium populos quondam Thilea vigebat,
Musarumque sacras et Phoebi nouerat artes.
His addicta choris, semper degebat in altis
Montibus, illaeso cum uirginitatis amore. 5
Ecce autem Phoebum, solus dum forte uagatur,
Orabat, numero sineret succedere Musis,
Et decimam faceret haec pulchra per agmina diuam.
Cui Pater: haud ulli fas haec sperare puellae:
Fata Iouis prohibent, caelique immobilis ordo. 10
Tres numero Charites, ternaque ex ordine Parcae,
Ter tres sunt Musae: sic diuum est alta uoluntas:
Tu uero nostras artes per secula habeto. [1v]
Indoluit uirgo, non haec licuisse precanti,
Et Graios liquit colles, euicta pudore, 15
Pannoniaeque oras petijt: qua spumeus Ister
Regnatam ueteri Pisone allabatur urbem.
Hic illa assiduos gemitus, hic carmine fletus
Edebat, miseros animi testata dolores:
Donec paulatim pulchros contabuit artus, 20
Atque animam optaret Phoebi expirare sub auras.
Tum memor ille suae Nymphae, tactusque dolore,
Viue inquit, formamque nouam uiresque resume,
Ceu spetie uersa uiuit Peneia Daphne.
Dixerat haec Clarius: formam exuit illa puellae, 25
et Thiliae assumit dulcis Thileia figuram:
Quaeque prius nymphas omnes per Pannona rura
Vicerat, haec eadem tiliis supereminet omnes.
Post autem longis praesul Radetius annis [2r]
Hanc iterum sacram tibi maxime uouit Apollo, 30
In celebrique horto Tiliam tibi seruat amatam.
Nos autem studijs Musarum addicta corona,
Has supra frondes, per brachia florida tandem,

In mensa laeti ueteres reuocamus honores:
Et te cum chara nympha celebramus Apollo, 35
Colloquijs laetis, et lauto munere Bachi.
Viue diu florens tilia: et tu semper in annos
O nostris studijs Radeci floride uiue. 38

**

De eadem tilia laudata uersibus Magnifici Nicolai Istbanfy [I]
Radetij tiliam culto qui cernis in horto,
Cur iam plus solito floreat, anne rogas? [2v]
Fonte Medusaeo, Clarijsque Istbanfius undis
Sic illam nuper reddidit irriguam:
Vt folia, et frondes lapsuras tempore nullo
Sumserit, ac lauro cedere iam renuat.
Suo percharissimo et iucundissimo Huberto Langueto author Elias Coruinus
dicat.

KÓNYA FRANCISKA

*Christian Scriver magyarra fordított elmélkedésgyűjteményének kuriózumai**

[...] az ilyen ezüst korona nem csak a hosszú élet által, hanem nagyobb részent a sok bú, gond, szorgalmatosság, fáradságos munkálódás által szerzetik: a[nnak] o[káért] arra tanítja az ifjakat, hogy annak illendő tisztességet tegyenek, azoknak eltűrt sok gondjaikat, véghez vitt sok munkáikat háládatossággal megismerjék, és az Istent kérjék, hogy az ilyen érdemes ősz embereket sokáig tartsa meg öközöttök, mivelhogy azoknak fejér hajszálaikkal sok értelem, sok tanács és okosság vagyon béfedeztetve.¹

Ezzel az ősz hajhoz kapcsolódó elmélkedésrészlettel köszöntöm a Tanár Urat tanulmányom elején. A szerző/fordító szavaival kívánom, hogy az ismert derűjével, bölcsességével még nagyon sokáig munkálkodjon köztünk.

Választásom erre a műre főként a meditációs témák sokszínűségéért, különlegességéért esett. Takács Ádám (?–1797) református lelkész, fordító 1796-ban adta ki Pozsonyban és Pesten *Gottboldnak külön-különbjéle dolgokról és alkalmatosságokról vétegett kegyes elmélkedései* címmel Scriver-fordítását. Az evangélikus Christian Scriver (1629–1693) műve akkor már több mint száz éve megjelent (*Gottbolds zufällige Andachten*, 1663), és népszerűsége folytán addig 22 német kiadást (és több idegen nyelvű fordítást) megért. A következőkben először röviden összefoglalom az elmélkedésgyűjtemény előtörténetét a szakirodalom alapján, így egyszerre betekintést nyerünk magyar megjelenésének előzményeibe is. Ezután kifejtem, hogy miért nevezhető sajátosnak tematika szempontjából Scriver műve a 16–18. századi magyar és nyugat-európai meditációs irodalmat tekintve.

A forrásmű címe máris sokat elárul előzményeiről: a *zufällige Andachten* ugyanis alkalmi meditációt/áhitatot jelent hasonlóan Joseph Hall (1574–1656) azonos című kötetéhez (*Occasional Meditations*, 1630). Az egyezés nem véletlen, Christian Scriver

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ TAKÁCS Ádám (ford.), *Gottboldnak külön-különbjéle dolgokról és alkalmatosságokról vétegett kegyes elmélkedései*, Pozsony–Pest, 1796, 54–55.

meditációira hatással volt az anglikán püspök elmélkedésgyűjteménye.² Peter Damrau monográfiájában arra hívja fel a figyelmet (részben Scriver kötetének előzményein keresztül), hogy az ún. Andachtsmeditation nem 18. századi, német puritán „találmány”, hanem már a 17. század eleji Angliában is előfordult.³ Joseph Hall ugyanis az elsők között kezdett a bibliai tematika helyett természeti jelenségekhez kapcsolódó elmélkedéseket írni.⁴ Hall meditációit Scriver a Georg Philipp Harsdörffer (1607–1658) által készített német fordításból (*Gottholds Tagreise christlicher Gedanken*, 1650–1651) ismerhette.⁵ Munkája során Harsdörffer oly mértékben kezelte szabadon a forrásszöveget, hogy egy fiktív szereplővel bővítette és kapcsolta össze az egyes meditációkat. Az addig különálló részek a zarándok Gotthold alakja által egy történet (*Erzählzyklus*) apró epizódjaivá kerekednek.⁶ Ez a Gotthold vált később Scriver elmélkedésgyűjteményének címadó karakterévé, és a köré épített narrációs eljárás a könyv szerkezeti alapjává. Itt megemlíteném, hogy néhány kutató az emblémával rokonítja Scriver meditációit. Eric Lund szóemlémának (word-emblem) nevezi ezeket, mivel bár hiányzik a hagyományos képi ábrázolás, a szerző szavakkal festi le az elmélkedés kiindulópontjaként szolgáló tárgyat, személyt, jelenséget.⁷ Takács Ádám a forrásmű 399 (400. a zárás) meditációja közül 347-et fordít magyarra. A kimaradó 52 részt vizsgálva úgy látom, tematikailag hasonló arányban hagy ki a különböző kategóriákból, csupán a zöldséggel és gyümölcscsel kapcsolatos szövegek közül mellőz többet. (Takács fordítói eljárásáról nincs lehetőségem e tanulmányban írni.)

Az elmélkedések körülbelül egyharmada a természetből (állatok, növények, természeti jelenségek) merít (l. Hall hatása). Scriver kötetének újdonsága, hogy előbbieknél mellett döntő arányban jelenik meg az ember világhoz kapcsolódó tematika. Egyrészt maga az ember válik a megfigyelés, elmélyülés tárgyává: úgymint jó és rossz

² Gerhard KURZ, *Zur Bedeutung der „Betrachtung“ in der deutschen Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts = Meditation und Erinnerung in der Frühen Neuzeit*, ed. G. K., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000 (Formen der Erinnerung, 2), 219–250: 239–240.

³ Peter DAMRAU, *The Reception of English Puritan Literature in Germany*, London, Maney, 2006, 79–84.

⁴ Kert és természetközeli témákat dolgoz fel a földművelőknek címzett angol elmélkedésgyűjtemény: Edward BURY, *The Husbandman's Companion, Containing One Hundred Occasional Meditations*, London, 1677.

⁵ Eric LUND, *Introduction = Seventeenth-Century Lutheran Meditations and Hymns*, ed. and intr. E. L., Mahwah, Paulist Press, 2011 (Classics of Western Spirituality), 1–29: 19–20.

⁶ Jean-Daniel KREBS, *Tradition und Wandel der Allegoresis bei Georg Philipp Harsdörffer: Die „Zufällige Andacht“*, *Chloe*, 16(1993), 219–238: 234.

⁷ LUND, *i. m.*, 20.

tulajdonságok, érzések, kapcsolatok, foglalkozások, tevékenységek. Másrészt az épített környezet, a hétköznapi tárgyak és művészeti alkotások szintén gyakran vezetnek szemlélődéshez. A következőkben néhány példát emelek ki ezekből a meditációkból.

Scriver igen kedvelt, vissza-visszatérő témája a gyermek alakja. Összesen 15 elmélkedésének kiindulópontja a gyermekek játéka, viselkedése. Jellemző, hogy Gotthold „kiváltképpen való gyönyörködéssel” nézi őket. Ártatlanságuk, boldog elfoglaltságuk megindítja. Több esetben állítja a felnőtteket párhuzamba velük, és nevezi őket (saját magával együtt) vén gyermekeknek.⁸ A 16. részben a dolgozó, de a szeméit a játszó gyermekén tartó apa láttán a zarándok „így elmélkedett magában”:

Mi vén gyermekek ide s tova futkosunk ebben a világban, és sokszor grombábban hibábanvalóskodunk, mint a kisgyermek; rakásra győjtünk, vesztegetünk, építünk, rontunk, plántálunk, szaggatunk, kocsizunk, hajókázunk, eszünk, iszunk, adunk, veszünk, stb., és azt gondoljuk, hogy valamely derekas nagy dolgokat cselekeszünk [...].⁹

Máshol az anya-gyermek viszony válik a gondviselés szimbólumává, a járnivaló baba pedig saját lelki előmenetelét sejteti. Az isteni hívogatóra

igyekezem hozzád menni teljes erőmmel; mászok, ha nem léphetek; a te szent beszédedhez tartom én magamat. Amidőn tántorgok, bízom, hogy megtartasz engemet; amidőn elesem, felemelsz engemet: míg nem végezetre hozzád jutok, és minden én erőtlenségimmal, tehetetlenségimmal, nyomorúságimmal és szükségemmél a te áldott öledbe borulok.¹⁰

Számos meditáció kiindulópontja az emberi tökéletlenség (részegség, tudatlanság stb.), célja nem a mások feletti ítélkezés, hanem az önvizsgálat. Jó példa erre az indulatos ember esete, aki miután kártyán elveszti minden pénzét, mérgében tombolva összetépi a lapokat. Látva ezt Gotthold, alig tudja visszatartani nevetését, és ekképp elmélkedik: „Így szoktunk mi emberek cselekedni! Nem könnyen esmérjük meg, hogy mi magunk vétettünk, hanem mást tartunk vétkesnek.”¹¹ A záró imádság is ehhez kapcsolódik, kérés a saját bűnök felismeréséért. A zarándok embertársait figyelve nem csupán magában elmélkedik, hanem a szerző néha intés, buzdítás szavait adja szereplője szájába. A 21. elmélkedésben hét veszekedő embert látva egy példá-

⁸ A párhuzam rossz cselekedetek esetében is fennáll (madár rabul ejtése, játék az étellel).

⁹ TAKÁCS, *i. m.*, 19. Hasonló párhuzam: a *Hosszú vészőn nyargalozó kisgyermek* című elmélkedésben. *Uo.*, 180–182.

¹⁰ *Uo.*, 73.

¹¹ *Uo.*, 106.

zattal nyugtatja azt a személyt, aki bár kiszállott egy időre a vitából, nem akar gyávának tűnni. Ahogy félreugrana a hegyről szembeguruló szikla előtt, ugyanúgy bölcs dolog távol maradni a részeg és haragos embertől. Ez a rész egy újabb tanulság megfogalmazásával zárul: „Aki a maga indulatainak ura, az felmagasztaltatik, aki pedig azoknak szolgálja és rabja, az megaláztatik.”¹² Máshol Gotthold szigorúan megint egy cselédjét, amikor a fülszengése kapcsán a régi babona szavaival él („valahol hazudnak reám”). Felvilágosítja annak lehetséges fizikai okairól, majd azt tanácsolja, inkább tartson önvizsgálatot, nem ártott-e másnak, nem szolgált-e arra, hogy rosszat beszéljenek róla.¹³

Scrivernél nem csupán a természet szépségei vezethetnek Isten dicsőítéséhez, hanem az emberi építmények, egyszerű hétköznapi tárgyak is hálaadásra serkenthetnek. Amikor Gotthold a szétszedett óráját tisztítgatja, több kegyes gondolat fordul meg a fejében: először Isten jóságára vall, hogy megengedte feltalálni az embernek ezt a hasznos szerkezetet; aztán elgondolja, hogy minden óraütés életünk mulandóságára emlékeztet; továbbá az óra a kereszténység jelképe is, a kegyességnek ugyanígy állandóan mozgásban kell lennie (jócselekedetek gyakorlása), és súly nélkül egyik sem működhet (keresztviselés).¹⁴ Változatosan és életszerűen keverednek az egyes témák. Az égitestek nagysága, a virágzó fák szépsége mellett egyszerre van jelen a tökéletlen valóság: a sáros víz, egy összetört toll. A német szerzőnél az élet minden pillanata, tényezője bölcs tanulságokhoz vezet(het). Gotthold egy hibásan kötött könyv kapcsán arra gondol, hogy bár mind jó, ami az egyes lapokra írva van, helytelen sorrendben teljesen haszontalanná válnak. Ugyanez történik a mi szavainkkal, gondolatainkkal is, ha „nem illendő időben, nem illendő helyen és módon mondatatnak.”¹⁵

Befejezésként megállapítható, hogy nem csak a magyar nyelven megjelent (fordításokat is értve) meditációs könyvek között újszerű Christian Scriver változatos témagyűjteménye. A 16–18. századi európai meditációs irodalom (katolikus, protestáns) főként a négy végső dologról, Krisztus és Mária élettörténetéről, a passióról, erényekről és bűnökről, szerzetesi fogadalmakról, jócselekedetokről, bibliai szereplőkről és történetekről szóló elmélkedésekből építkezik. A természet jelenségei máshol is szemlélődéshez vezethetnek, viszont az egyes (vad- és házi) állatok, konyhakerti növények, emberi tevékenységek és alkotások, használati tárgyak Scriver művére jellemző középpontba állítása kurióznak nevezhető.

¹² *Uo.*, 25–26.

¹³ *Uo.*, 163–164.

¹⁴ *Uo.*, 38–39.

¹⁵ *Uo.*, 46.

KORONDI ÁGNES

*A Kazinczy-kódex Szent Jeromos hatalmát illusztráló exemplumának forrásáról**

A *Kazinczy-kódex* 18–19. levelén¹ egy eddig ismeretlen forrású példa olvasható arról, „mely igen jó az Szent Jeromosnak áhítatossággal szolgálnia és ő képét az szüzeknek cellájukba tartania.”² A történet egy szent életű apácáról szól, aki Jeromos nagy tisztelője, s képmását a cellájában tartja. Az ördög egy szerelmes ifjúval próbálja bűnre csábítani, aki miután nem tud a szűz közelébe férkőzni, egy mágus segítségéhez folyamodik. Ám az „ördögös ember” által megidézett démonok hatalma csődöt mond Jeromos erejével szemben, akinek képe miatt az ártó szellemek nem juthatnak be a lány cellájába. Mi több, egyikük végül csak az álmukból felriasztott apácák imájának köszönhetően távozik el a kolostorból, s Jeromos okozta szenvedéseieért a máguson áll bosszút, akit a fenyítéstől szintén az egyházatya ment meg. Hálából az ördögös is szent életű remetévé lesz, a reményvesztett szerelmes ifjú pedig felakasztja magát.

Az exemplum forrására a Cirill jeruzsálemi püspöknek tulajdonított, Szent Ágostonhoz címzett levél 13. fejezetében találtam rá.³ Ez egyike a három Szent Jeromos haláláról és csodáiról szóló levélnek (a másik kettő állítólagos szerzője Szent Ágoston

* A tanulmány készítésekor a szerző az MTA Posztdoktori Kutatói Program támogatásával az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport posztdoktori ösztöndíjas kutatója.

¹ OSZK, MNY 11. Kiad.: *Kazinczy-kódex: 1526–1541*, kiad. KOVÁCS Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003 (Régi Magyar Kódexek, 28), 35–38 (az e kiadásban szintén feltüntetett paginaszámozás szerint).

² A szöveget az MTA Nyelvtudományi Intézetének Ómagyar Korpusz című nyelvtörténeti adatbázisában közzétett, mai helyesírás szerint ártírt, normalizált változat szerint idézem: http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/KazK/3a/KazK_3a.txt. (Megtekintve: 2017. 01. 03.) Ettől csupán annyiban tértek el, hogy a mondathatároknál pontot és nagybetűt használtak.

³ *Epistola Cyrilli episcopi Jerosolymitani de miraculis Hieronymi ad Sanctum Augustinum episc. Hipponensem = Patrologiae cursus completus: Series Latina*, red. Jacques Paul MIGNE, Paris, 1845, tom. 22, 289–326; a 13. fejezet: 309–311. (A *Patrologia Latina* továbbiakban: PL).

és Cremonai Eusebius),⁴ amelyek a 14. század elején bukkantak fel, és amelyek fontos szerepet játszottak a Jeromos tiszteletének népszerűsítésére irányuló törekvésekben. Jeromost 1295-ben a négy latin egyházdoktor egyikévé avatták. Kultuszának felívelése összefüggött ereklyéinek megtalálásával és translatiójával. A szent kiválóságát és csodatevő erejét bizonygató hamis levelek nagy valószínűséggel az ereklyék új őrzőhelyének, a római Santa Maria Maggiore bazilikának a környezetében készültek.⁵ E szövegek együtt terjedtek előbb Itáliában, majd Itálián kívül is Jeromos újraformált kultuszával, amelyet különböző remetecsoportok hívei mellett jeles értelmiségiek és humanisták is terjesztettek.⁶ (Az utóbbiak között volt Giovanni d'Andrea kánonjogász, aki a Jeromos-ikonográfia kialakításában is jelentős szerepet játszott, vagy az élete utolsó éveit Magyarországon töltő idősebb Pier Paolo Vergerio.)⁷

A három levél népszerűségét nemcsak a számos latin kézirat és nyomtatott kiadás mutatja, hanem az is, hogy anyanyelvű (toszkán, szicíliai, német, holland, francia, spanyol, katalán, dán, angol) fordításaik is korán elkészültek.⁸ E szövegek már a 14. század második felében megjelentek Kelet-Közép-Európában is. Jan ze Sřredy/Johann von Neumarkt püspök, IV. Károly cseh király, majd német-római császár kancellárjának közreműködésével eljutottak Csehországba. Ő személyesen másolta le őket urának, majd 1371 és 1375 között a császár sógornője számára német nyelvre fordította.⁹ Ismeretlen fordító cseh nyelvre is átültette ezeket.¹⁰ Az apokrif levelek a 15. századra Magyarországra is megérkeztek. A lehnici karthauziak könyvei közül ismerünk egy teológiai műveket tartalmazó kódexet, amelyben szerepelnek,¹¹ s egyes

⁴ *Epistola Eusebii de morte Hieronymi* = PL 22, 239–282; *Epistola Augustini Hipponensis episcopi ad Cyrillum Jerosolymitanum episcopum, de magnificentiis beati Hieronymi* = PL 22, 281–289.

⁵ Eugene F. RICE, *Saint Jerome in the Renaissance*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1988, 49–63.

⁶ *Uo.*, 64–115.

⁷ John M. MCMANAMON, *Pier Paolo Vergerio (The Elder) and the Beginnings of the Humanist Cult of Jerome*, *The Catholic Historical Review*, 71 (1985), no. 3, 353–371.

⁸ RICE, *i. m.*, 49.

⁹ Julia VERKHOLANTSEV, *The Slavic Letters of St. Jerome: The history of the legend and its legacy, or, How the translator of the Vulgate became an apostle of the Slavs*, DeKalb, Northern Illinois University Press, 2014, 109. A német fordítás és a latin forrás párhuzamos kiadása: *Schriften Johannis von Neumarkt, Zweiter Teil: Hieronymus: Die Unechten Briefe des Eusebius, Augustin, Cyrill zum Lobe des Heiligen*, Hrsg. Joseph KLAPPER, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1932. <http://147.231.53.91/src/index.php?s=v&cat=21&bookid=870&page=422> (Megtekintve: 2017. 01. 04.)

¹⁰ Kiadása: *O sv. Jeronymovi knihy troje: Podle rukopisu Musea Království Českého v Praze*, vydal Adolf PATERA, Praha, 1903.

¹¹ ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 108.

nyomatott kiadásait itt is használhatták. A Pszeudo-Ágoston levél helyenként nehezen érthető magyar fordítása olvasható az *Érsekújvári Kódex*ben,¹² s részben az *Érdy-kódex* Jeromos-legendája¹³ is erre a latin szövegre megy vissza.¹⁴

A Cirill-levél részletének *Kazinczy-kódex*beli átültetése több egyszerű fordításnál, a fejezetet önállóan is használható példává dolgozták át, amint azt a latin fejezet és a magyar szöveg lezárásának eltérése mutatja:

Ecce quot malorum causam turpissimum luxuriae vitium esse liquet. Nil tam ruinae animae pariter et corporis promptum, quantum istud nequissimum arbitror scelus. Ex ipso namque homicidia, ebrietates, et contentiones, et pene universa oriuntur mala: ut veteris et novi Testamenti infinitis patet exemplis: nec non et continuis manifestisque experientiis declaratur. Ad hoc autem ut maior iuvenibus detur astutia se tuendi (nam status ullus periculosior non est insipientis iuventutis statu) aliud censui exemplum mei nepotis Ruffi, aetate forte annorum decem et octo, quam dolore nimio, subrogare.

Ez példából azért elérhetőek, mely igen jó ez dicsőséges Szent Jeromosnak szolgálatok, és képét cellátokba tartanotok. Aki írta, egy Ave Mariát kér.

Míg a latin zárlat általánosabb közönséghez szól, s legfőbb, legveszedelmesebb bűnként a testet-lelket romlásba döntő, egyéb bűnök forrásául szolgáló bujaságot ostorozza, majd megteremtí az átmenetet a következő fejezethez, amely Cirill unokaöccsének szomorú esetét meséli el, addig a magyar példázat összegzése kifejezetten a kódex célközönségét képező apácákhoz szól, s Jeromos hathatós segítségét ígéri tisztelőinek. Az apácák számára készített magyar szöveg kihagyja például a szerencsétlen véget ért fiatalember sorsa kapcsán ifjaknak megfogalmazott tanulságot („Huc quaeso iuvenes omnes currant, et insani iuvenis exemplo discant, ne quod illi

¹² MTAK Kézirattára, K 45. Kiad.: *Érsekújvári kódex: 1529–1531*, kiad. HAADER Lea, bev. MADAS Edit, H. L., Bp., A MTA Nyelvtudományi Intézete – MTAK – Tinta, 2012 (Régi Magyar Kódexek, 32), 332–343.

¹³ OSZK, MNY 9. Kiad.: *Érdy codex*, kiad. VOLF György, Bp., MTA, 1876, II (Nyelveléktár, 5), 353–366.

¹⁴ HORVÁTH Cyrill, *Középkori legendáink és a Legenda Aurea*, Bp., 1911, 41.

contigit, sibi postmodum doleant contigisse.”); szintén kimarad belőle az apokrif levél címzettjéhez, Ágostonhoz intézett, Jeromos ördög fölötti hatalmát hangsúlyozó kiszólás is, ami az önállósított példázatban funkciótlan lenne:

Ad cellulam itaque accedens daemon, transire ultra cellulae Hieronymi imaginis in cella pictae **timore nimio** nequit limen. Mira res, Augustine (ut multiplicibus patet exemplis) tantus gloriosi Hieronymi timor diabolo inest, ut etiam suae picturae non audeat apparere. Nam si cui obsessio corpori pretiosa demonstratur imago, ab eodem continuo diabolus effugatur. Igitur commissum explendi opus nequam spiritus desperans, ad mittentem revertitur: **sibique negari ad monialem introitum** pandit, ob gloriosi Hieronymi imaginem in cella pictam, quem deridens magus dimisit. Moxque convocatum alium daemonem, quam potest mittit citius ad **huiusmodi opera finienda**: fitque secundo id quod primo.

Az ördög kedig ez apácának cellájának küszöbét által nem meheté az cellába való Szent Jeromosnak képétől **megijedvén**, és ismét az őtet bocsátóhoz tére megjelentvén neki **az ő elfutásának okát**, kit az ördögös megcsúfolván más hiva, kit is **az szűznek cellájára** küldte, kinek is úgy történék dolga, mint az elsőnek.¹⁵

A közvetlenül ezután következő sorokban már kicsit többről van szó, mint a latin szöveg új műfajhoz és apácaközönséghez való alkalmazásáról. A fordítót/átdolgozót talán magával ragadja a mesemondás lendülete, és a latinban szereplő két démon mellé beiktat egy harmadikat is, aki az előzőeknél ravaszabb, mégis Jeromos ereje odaláncolja a cella elé:

At secundus per horam forte manens, coactus excelsas coepit voces emittere: *Si me, Hieronyme, hinc sinis recedere, huc ulterius non revertar.*

Harmadikat is elküldte, az többenél okosabbat és ravaszabbat, ki mikoron az szűznek cellájához közelgett volna, íme kezde **nagyot kiáltania és mondania:** „Ha énnem, Jeromos, innéten el hagyasz mennem, én továbbá soha ide nem jövök.”

¹⁵ Az aláhúzások a másik változatból kimaradó részeket, míg a félkövérrel szedett szavak a megfogalmazás kisebb-nagyobb különbségeit jelzik.

A latin és a magyar szöveg összevetésén végig jól észrevehető, hogy a fordító-átdolgozó tömörít, helyenként a bonyolultabb latin megfogalmazásokat egyszerűsíti. Például az alábbi részből kimarad a hajó-metaphora, illetve az új információt nem tartalmazó, csupán érzelmi színezést nyújtó könyörgés:

Inter haec autem **verbera tam horrenda**, magus **cum se pene pernicii pro-pinquum cerneret**, suas videns artes nullum sibi auxilium adhibere, **ad totius refugii portum**, Hieronymum **gloriosum iam naufragus se dirigens**, **Gloriose**, inquit, *Hieronyme, huic ad tuam clementiam subveni misero accurrenti, solita misericordiae dona praegrandia non denegans. Promitto namque si tuis hac hora adiutus auxiliis pernicii tam horribili non succumbam, quod deinceps cunctis excutus fallaciis, a tuis obsequiis non recedam.*

Az ördögös azért ilyenén **veszedelemben** lévén látá, hogy az ő ördögi mesteriségével magát meg nem segítheti, **kezdé segítségül Szent Jeromost hívnia** mondván: „**Szent Jeromos**, felfogodom én teneked, hogy ha **ördögtől én meg nem ölettetendem**, te engemet megsegítvén, **minden ördögi mesteriségnek** ellene mondok, és az te szolgálatodtól soha el nem szakadok.”

Biztosan nem tudhatjuk, ki fordította magyarra ezt a kis szöveget, s hogy esetleg nem egy az eredeti kontextusból már eleve kiragadott latin szöveg volt-e a forrása. Az átdolgozás mikéntje, szerves beillesztése a kódex jól felépített szerkezetébe, valamint az apácaközösséghez való alkalmazása azonban arra mutat, hogy fordítója-átdolgozója a kódexet gondosan összeállító F. fráter lehetett, aki valószínűleg azonos Lippai Ferenc ferences provinciálissal.¹⁶

¹⁶ F. fráter tudatos szerkesztői módszereiről l.: TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 280–281; valamint Kovács Zsuzsa a kódexhez írt bevezető tanulmányát: *Kazinczy-kódex, i. m.*, 37–65. F. fráter személyéről l. Kovács bevezetését: *Tihanyi Kódex: 1530–1532*, kiad. KOVÁCS Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007 (Régi Magyar Kódexek, 31), 20–29.

KÖRMENDY KINGA

Föltámadt Krisztus a lövészárókban

Tóth Károly visszaemlékezése 1916 húsvétjára

Dunántúli bajtársiassággal ajánlom

Ad multos annos

Anyai nagyapám, Tóth Károly¹ az I. világháború kitörésekor azonnal a galíciai frontra került.² Az itteni,³ majd a román fronton kapott sebesüléseiből felépülve, 1916 tavaszán az egykori kelet-galíciai orosz frontra irányították.⁴

A frontvonalban a katonák lelki állóképességét kívánták biztosítani az egyházi és állami ünnepek megtartásával, de felekezeti hovatartozás nélkül figyelembe vették a

¹ TÓTH Károly (Bezeréd, 1887 – Külsővat, 1962) *Egy árva fűgyermek hányatott élete 4 éves korától 75 éves koráig* címmel, 1961/1962-ben írta meg élettörténetét. – Az életrajzi „regény” ceruzával írt, nagyon jól olvasható, autográf kézirat. Három negyedret, spirálos iskolai füzet, 120 + 114 + 101 oldal terjedelmű, ez utóbbiból a 37–69. oldal kitépve. – Az itt közölt szöveg és a jegyzetek alapja a kézirat 2. részének 22., 24–26., 28., 40., 44., 56–66., 67., 71. oldala, szövegkihagyásokkal. A szöveget a mai helyesírási szabályok szerint közlöm. A túl hosszú mondatokat tagoltam, az értelemzavaró hibákat javítottam. – A kéziratot legidősebb unokaként hálával őrzöm.

² Zalai lévén, a nagykanizsai 20. honvéd gyalogezredhez kellett bevonulnia. Ezredével Rava Ruskában (1918-ig a Monarchiához tartozott, ma Rava-Ruska, Ukrajna, határváros Ukrajna és Lengyelország között) esett át a tűzkeresztségen az 1914. szept. 3–11-ig tartó csatában. Vö. NÉMETH István, *Az I. világháború „elfeledett” keleti frontja*, 19. http://uni-eszterhazy.hu/public/uploads/nemeth-istvan-az-első-világhaboru-elfeledett-keleti-frontja_56a7286481209.pdf (letöltve 2016. október 5.).

³ Jaroslawban szerencsés kimenetelű haslövést kapott, amit bécsi, majd magyarországi kórházakban kezeltek. 1915 márciusától újból a galíciai fronton harcolt. A Przemysl felmentéséért vívott harcokban ismét megsebesült.

⁴ „Vonatunk a fűty szava után elindult. Volhinia, Luck térségében szálltunk ki.” Kelet-Galícia Lengyelország 1795-ös felosztásakor került Oroszországhoz. Ma Ukrajna, Volinyi kerület. Luck városa járási székhely.

katonák többségének vallásosságát is.⁵ 1916 nagyheti eseményeire és húsvétjára így emlékezett vissza nagyapám.⁶

„Egy német ezredet váltottunk le,⁷ egy igen jól kiépített pihenőállást hagytak hátra a részünkre. Nem volt sok alakítanivaló rajta. Már a húsvéti idény közelsége volt érezhető, mivel a 35 dkg-os szeretetsomagok megérkeztek a földben épült városainkba. Az oroszok oldalán készülődés volt tapasztalható, nagyon szorgalmasan hányták a földből a földet. Mi sem álltunk tétlenül, az én orosz géppuskámnak⁸ épült egy beton födözkék, melyet csak éjszaka építhettünk, nappal nem. Befejezés után maradt betonvas különböző vastagságokban, kb. 6, 7, 8, 10 mm. A fegyvermesteremtől megkérdeztem, hogy a maradvány betonvasakból legalább 3 méter nagyságú ember vázát [tudná-e] összehajtogatni, benne kis gyertyatartókkal. A munkát vállalta. Nagycsütörtökre elkészült, utána a szabók kezdték el a fölöltöztetését, hólepedőből palást készült, birkabekecsből süveg, piros jelszalagból szív és feltámadási zászló. Nagyszombaton este a tábori őrs magasabb helyén helyeztük el az orosz állással szemben. A testben elhelyezett gyertyákat meggyújtották és a testet felállították.

A rakéták szárai röpködtek a levegőben, különböző színűek, megszólaltak a fegyverek, géppuskák, aknavetők, különböző kaliberű ágyúk bömbölése alakította pokolivá át a békességesnek elképzelt feltámadási esténket. Rókalyukakban kényszerültünk menedéket keresni. A hadosztály parancsnoka érdeklődött, hogy miféle támadásban vagyunk. Az ötödik század föltámadási Krisztust állított fel kivilágítva, és azt lövik oly hevesen, mivel a valódi értelmét nem ismerték fel. A puska és gépfegyvergolyók szárai lyuggatták keresztül a krisztusi palástot. A nagy ágyúk közül egy sem találta el, és hogy szét nem zúzta, a véletlennek kell tulajdonítani. A Krisztusunk állja a borzalmas orosz poklot, már-már csendesedni kezd a Krisztus ellen támadt harci zaj.

⁵ Vö.: STENCINGER Norbert, *A Magyar Királyi Honvédség tábori lelkész szolgálata 1868–1918*, PhD értekezés, Bp., 2011, 78. Kiemelten az I. világháború időszakában folytatott tevékenységre.
http://uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2011/stencinger_norbert.pdf (letöltve 2016. október 5.).

⁶ TÓTH Károly kézírata, 2. füzet, 56–66, 67.

⁷ 1915 nyarán, a gorlicei áttörést követően került a német és osztrák-magyar csapatok ellenőrzése alá a térség. 1916 nyarán Bruszilov ellentámadása után a Stochod/Stichod folyó mögé vonultak vissza, és ott szilárdították meg a védelmet. Vö. PINTÉR Tamás, *Vollhinia = A nagy háború írásban és képen*, <http://nagyhaboru.blog.hu/2010/10/19/volhinia> (letöltve 2016. szeptember 8.).

⁸ A frontra indítás előtti lábadozásában a zsákmányolt orosz géppuskák kezelésére indított tanfolyamon vett részt, így két hónapig a front mögött tudott maradni.

A mi frontunk mögül messziről hallani lehet, amint húsvéti énekeket játszanak tároгатón, mindig, mindig közelebb, már a férfi dalárda hangja is hallható, már egy lövés sem dördül el. A tároгатós dalárdánk már a föltámadás színhelyére érkezett, egy tábori lelkész vezetésével föltámadási énekeket énekelve további föltámadási szertartásokat végeznek.⁹

Az oroszok a fedezékeik tetejére kiülve többféle hangszerük megszólaltatásával együtt énekelve a mi föltámadási énekarunkkal.¹⁰ Az oroszok felálltak a fedezékük tetejére és átkiabáltak: Magyarcki ne poszeej, muszkálii áá ne poszeej.¹¹ Ezt a jelene-t kellett volna filmre venni; ez a film lenne a filmek egyik legértékesebbje. A messze keleti Japán országa táján bontakozik ki egy hatalmas vörös korong, mely csíkjaít el-elyűjtja az orosz harctéren őrködő katonák szeméig.

A Krisztust négy erős katona megfogja, és hátra, a front mögé indul vele. [...] A mögöttünk lévő terepet egy hatalmas domb alkotja. A még mindig világító Krisztu-sunkat állandóan a dombra mindig fölfelé kellett vinni. Ezt a természetes valóságlá-tomást az igazi értékelésével sem elmondani, sem leírni hű kép alkotásával nem lehet. Ennek csak látva lehet a teljes valóságos értékéhez hozzájutni. Az utolsó hegycsúcs egy zöldellő fenyőerdőben végződött. Ez az erdő vette át katonáinktól a föltámadt Krisztust, mint az igazi mennyország. Ha a római katolikus Anyaszentegyháznak e jelenetről filmje volna, az egy felbecsülhetetlen értéket jelentene, ha nem csak a templom körüli föltámadást mutathatná be.

Már nappali világosság bontakozik elő. Az oroszok átjönnek a drótkerítésük elé a senki földjére, hangszereiket magukkal hozva, és keresik a Krisztust. Mi mondjuk nekik, hát látnod kellett, amint éjjel az égbe fölment. Az oroszok áthozták a húsvéti kalácsot¹² bennünket megkínálni, de sajnos mi nem viszonzozhattuk, mivel 1916 húsvétján már nekünk csak kukoricás kenyérünk volt. Azért nekünk is volt, ami nekik kedves, cigaretta és cigarettadohányunk. A senki földjén összeültünk, autogramokat

⁹ A katonai szolgálati szabályzat előírta, hogy a húsvéti ájtatosságot kellő időben és módon meg kell tartani. Vö. STENCINGER, *i. m.*, 68.

¹⁰ A húsvét időpontja 1916-ban április 23-ra, ugyanarra a napra esett a nyugati és a keleti egyházban.

¹¹ A szöveg fölé írva: magyarok ne lőjetek, oroszok sem lőnek. – Negyvenöt év után, a hallás alapján visszaidézett szöveg ebben a formában nyelviileg nem azonosítható. Bizonyosan nem orosz nyelvű, mert az oroszok magukat nem hívják muszkának. A muszkálii megnevezés alapján talán ukrán vagy belorusz lehetett az illető, ők hívják így az oroszokat. A cári hadseregben ugyanúgy sok nemzetiség szolgált, mint a Monarchiáéban. Babus Antalnak köszönöm a szövegmagyarázatot.

¹² Az orosz húsvéti ünnepekör fontos étele a cukormázzal bevont húsvéti kalács, a kulics. Nagypénteken ünnepélyesen szentelik meg.

cseréltünk. A legnagyobb barátkozás közepette egy riadalom zavarta meg a barátkozást.

Egy hatalmas bombaszerűség csapódott le közénk, egy ott ülő orosz térdére. A bombaszerűség nem robbant fel, helyette jó messze elugrott. Ez a jelenet pánikot idézett elő. A magyar legénység hamar feltalálta magát, már rúgta is a bombaszerűséget. Két-két sapka alkotta a futballkaput. 11 magyar és 11 orosz rúgta máris a labdát, még hivatásos bíró is akadt az ezred kötelékében. Oly kellemes és mélyreható baráti viszony fejlődött ki a két nemzet között, hogyha itt jelen lett volna Miklós cár, Vilmos császár, Ferenc József, úgy azonnali hatállyal megköthetjük volna a békét.

Ismét egy incidens zavarta meg a barátkozásunkat. A drótakadályok előtt egy nyúl szaladt el, és a figyelő őrszemünk agyon akarta löni. Ez a lövés ismét pánikot idézett elő. A lövés oka ismertté vált, újra helyreállt a jó viszony.¹³ Utána különböző játékokra tanítgattuk egymást. [...]

Délután öt óra tájban az összes morzejeles tábori telefonok megszólaltak, melyek a hadosztályparancsnokság parancsait osztogatják, mely szerint a további barátkozást azonnali hatállyal megszünteti. A drótakadályok közötti terület senki földjéről a legénység azonnal vonuljon vissza a földözékbe. Az utolsó szó jogán figyelmeztetésül minden zászlóalj területéről ösztüzet adtak le. Ezzel az 1916 évi húsvét ünnepe véget ért. Húsvét másodnapján a tábori lelkész tábori misét mondott, húsvéti közös szentgyónással egybekötve.¹⁴

Az ünnepek után a mindennapi harctéri napok következtek. [...] Húsvét utánra a tizedik napon pergőtüzet zúdított [az orosz fél] állásainkra, hajnaltól este hat óráig tartóan. E borzalmas pergőtűz alatt csak a rókalyukakba megbújva maradhattunk életben.¹⁵ Az én géppuskám beton földözéke megvédett bennünket. [...] Az orosz gyalogsági rohamok megindultak.”¹⁶

¹³ Mások harctéri naplói is megörökítettek hasonló eseményeket. Vö. TOPOR István, *Frontbarátkozás 1916 húsvétján = A nagy háború írásban és képben*, http://nagyaboru.blog.hu/2015/04/04/frontbaratkozas_1916_husvetjan (letöltve 2016. szeptember 7.).

¹⁴ A tábori lelkészek a nagyobb hadműveletek előtt általános feloldozást adtak. Vö.: STENCINGER, *i. m.*, 76.

¹⁵ A lövészárókban megélt húsvéti élmény hátterét, a háború teste-lelket nyomorító valóságát Ady Endre *Kronikás ének 1918-ból* című versében általános érvényű, költői látomásokban fogalmazta meg. „Szegény emberek ölnek és csak ölnek. /S láz-álmaikban boldogan békülnek. / S reggelre kelvén megint megdühülnek, /Kárhoznak, halnak, vadakká törpülnek.” <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00238/07190.htm> (letöltve 2017. július 14.).

¹⁶ Az egyik orosz gyalogsági támadás során egy repeszszilánk fúródott a fejébe. „E sokat érő sebbel” otthagyhatta az orosz frontot. A nagykanizsai kórházban kezelték. Sebesülése után nem sokkal később, 1916 nyarán, a Bruszilov-féle támadáskor (ld. 7. jegyzet) szinte egész

A frontok közötti senki földjén, 1916-ban megélt húsvét története Ady krónikás verssoraival: „Kik olvasandják ezt, majd elképülnek, / Ha ő szívükben hiv érzések fülnek.”

ezrede orosz fogságba esett. Gyógyulása után átminősítették géppuskás harcosná, majd Lé-
vára vezényelték. Itt nyugodtabb hónapok következtek, „mivelhogy a géppuskás harcos
nem indul rohamra.” 1918 tavaszán, Léván a rohamgéppuskás osztag egyes tagjainál már
mutatkoztak az elégedetlenség jelei. Az osztag nyugtalankodó részét az ország belsejébe
helyezték át. Nagypám viszont ismét a Kárpátokba, Iglóra került. Innen indították osz-
tagával 1918 júniusában az olasz harctérre, a Piave völgyébe. Itt a két hónapi, szinte kizá-
rólagos kukoricakása és répa tápláléktól vérhast kapott. (Vö. BENCZE László, *A Piave front*,
<http://mek.oszk.hu/05000/05005/html/> (letöltve 2016. szeptember 9.). – „Kb. egy heti
kezelés után vonatra fektettek, és jó hosszú utazás után Nyíregyháza kórházában ébredtem
föl. [...] Az Istenhez úgy már most buzgó imával kell fohászkodnom, amiért a halál előtti
pillanatban hazaségített a drága magyar földre. Mert ha egy héttel később indulhattam volna
Olaszországból, úgy akkor a Károlyi Mihály-féle forradalom Olaszországban ért volna, és
a súlyos betegségben ott kellett volna pusztulnom.”

Az *Érsekújvári kódex* a Nyulak szigeti domonkos apácák legterjedelmesebb, vegyes tartalmú könyve, 1529–1531 között íródott. A benne található későbbi bejegyzésekből világosan kitűnik, hogy még a 18. században is olvasták a nagyszombati klarissza apácák. A számukra már elavult szavakat a kornak megfelelő új szavakra cserélték, a szöveg mellé a margóra megjegyzéseket, jegyzeteket írtak.¹ Minden írás mögött egy-egy valóságos személy áll. Bennünk meg ott motoszkál a kíváncsiság, vajon ki lehetett ő, mikor, miért, mi célból forgatta a kódexet. Haader Lea egy korábbi tanulmányában számba vette az *Érsekújvári kódex* utólagos kezeit, és különböző időszakokhoz kötve legalább tíz kezet különített el egymástól a kéziratban, de ismert személyhez kötni nem tudta.² A következőkben a kódex egyik későbbi használójának azonosítására teszek kísérletet. Ehhez több szempontot veszek figyelembe:

1. az *Érsekújvári kódex* provenienciáját, illetve hol volt a vizsgált bejegyzés feltételezhető időpontjában,
2. korábbi kutatásaim eredményeit,
3. az újabban felbukkant dokumentumokat, amelyek alapján meg lehetett kísérelni a kéz azonosítását,
4. a megelőző három pontból levonható következtetéseket és eredményeket.

* A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült, és a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2014. április 24–26-án tartott *A nők és a régi magyarországi vallásosság* című konferencián elhangzott előadás (akkori címe: *Azonosítható-e az Érsekújvári kódex 17. századi keze?*) átdolgozott változata.

¹ Sőt, az egyik Krisztus kínszenvedéséről szóló elmékedésnek, *A fegyvereknek avagy az állatoknak eredete, melyekkel Krisztust kínozták* (65–73) egy hiányzó levelét is pótolták (69–70). Nagy valószínűség szerint az eredeti levélről másolták át, amely valamilyen oknál fogva olvashatatlaná válhatott. A nagyszombati klarisszák oklevelein látott írásképek vizsgálata kapcsán feltűnt, hogy a ferences atyák írásai is nagyon hasonlóak, de a klarissza apácákétól jól elkülöníthetőek. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy az *Érsekújvári kódex* hiányzó levelét ferences szerzetes pótolhatta.

² HAADER Lea, *A nyelvi (izlés)változás nyomai az Érsekújvári kódexben = 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, szerk. MÁRTONFI Attila, PAPP Kornélia, SLÍZ Mariann, Bp., Argumentum, 2006, 103–109.

1. Az *Érsekújvári kódex* a domonkos apácák menekülésének egyik állomáshelyére, a nagyszombati klarissza zárdába került. A fehér apácák érdekes módon, több más ismert domonkos kódexszel ellentétben ezt a kódexet 1618-ban nem vitték magukkal Pozsonyba. Erről tanúskodik a nagyszombati klarissza kolostor apátnője, Orbovai Jakusics Anna halálára utaló 1652-es bejegyzés is.

2. A közelmúltban sikerült bebizonyítanom, hogy a nagyszombati zárda egyik szerzetesnője, Újfalusi Judit 1712-ben nyomtatásban megjelent Krisztus-életrajzának, a *Makula nélkül való tükrök* megírásához nemcsak a *Piry-hártya* anyakódexét, hanem az *Érsekújvári kódex* szövegeit is fölhasználta, és olyan részleteket, imádságokat válogatott ki belőlük, amelyek a kolostori hagyományban még kétszáz évvel később is elevenen éltek.³

Sőt, az *Érsekújvári kódex*ben ennek kézzelfogható nyomát is hagyta.⁴ A devóciós passióban két jelenetnek és a húsvétra szóló prédikációban egy jelenetnek az elejét egy kereszttel, a végét pedig egy duplakereszttel jelölte meg, ezek az alábbiak: *Márta házában a nagybétűi vacsora* (80–81); *Szűz Mária betér a Jézus keresztjét készítő ács házába* (93); *Jézus nagyszombaton megjelenik Szűz Máriának* (120–122).

A fentebb elmondottak témánk szempontjából két dolgot bizonyítanak: az *Érsekújvári kódex* jóval Jakusics Anna halála után, még 1712-ben is, amikor Újfalusi Judit a *Makula nélkül való tükrök* írta, Nagyszombatban volt, másrészt az *Érsekújvári kódex*ben a kereszttel megjelölt passiójelenetek bizonyítják, hogy Újfalusi Judit a kódex olvasója volt.

3. Az utóbbi időben Újfalusi Juditnak több, személyes hangvételű levelére is rábukantam. Közülük az egyiket már ismertettem egy korábbi tanulmányomban. Akkor mindenekelőtt személyiségének bemutatására, a kolostor életében való szerepvállalására, családjával ápolat kapcsolatára helyeztem a hangsúlyt.⁵ Az említett, unokahúgához, Berényi Judithhoz szóló levelet 1730. március 7-én Nagyszombatban keltezte

³ LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése: A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükrök*, Magyar Könyvszemle, 2012, 234–255; Uő, *Egy középkori nyelvemlék, a Piry-hártya kódexe ismeretlen szövegeinek felbukkanása a kegyességi irodalomban = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2012, 377–384; Uő, *Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükrök: A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban*, Magyar Könyvszemle, 2014, 218–236.

⁴ *Érsekújvári Kódex 1529–1531*, kiad., bev., jegyz. HAADER Lea, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, MTA Könyvtára, Tinta, 2012 (Régi Magyar Kódexek, 32).

⁵ LAUF Judit, *Egy szerzetes írónő kolostori élete: Újfalusi Judit a nagyszombati klarissza kolostorban = Makulatlan tükrök: Tanulmányok a Makula nélkül való tükrök című kegyességi műről*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 13), 15–24.

Újfalusi Judit.⁶ Berényi Judit annak az Újfalusi Klárának volt a lánya, akinek költségén a *Makula nélkül való tükkör* megjelent. Azóta sikerült Újfalusi Juditnak épp Klára testvéréhez szóló öt további autográf levelére is ráatalálnom. Árad mindegyikből a testvéri szeretet. Sok mindenről beszámol, de sajnos a *Makula nélkül való tükkör*ről nem esik említés. Igaz, a könyv megjelenésénél (1712) három évvel későbbben íródott levelekről van szó (1715–1716 között).⁷

Újfalusi Judit hiteles kézírását korábban nem ismertük. Jelenlegi témánk szempontjából különös jelentőségük van ezeknek a missziliseknek. Segítségükkel sikerült azonosítani Újfalusi Juditnak a nagyszombati klarisszák jó néhány oklevelére írt tartalmi megjegyzését, illetve az oklevelek rendezéséhez szükséges utasítását is.⁸ Felbukkanásukkal arra is lehetőség nyílt, hogy az *Érsekújvári kódexben* a biztosan tőle származó keresztekkel történt szövegjelöléseken túl, kézírását is összevegyessük a kódex 17–18. századból származó szöveges kiegészítéseivel.

4. Már Haader Leának is feltűnt, hogy az *Érsekújvári kódexben* az egyes használói kezek hasonlóságot mutatnak,⁹ és némely esetben rendkívül nehéz elkülöníteni őket egymástól. Újfalusi Juditnak a leveleken látható írása is kétségkívül szoros kapcsolatban áll a kódex több, más kéztől származó bejegyzésével, mégis jól elkülöníthető azoktól, egyetlen esetet kivéve.¹⁰ Épp arról a kézről van szó, amely a 2. jegyzetben már említett, Krisztus kinszenvedéséről szóló elmélkedéshez (*A fegyvereknek avagy az állatoknak eredete...*, 65–73) fűzött glosszákat. Ugyan a rendelkezésre álló szöveg-minta a kódexben nagyon kevés (12 szó és további, valószínűleg azonos kéztől származó apró javítás), és a korhoz köthető jellegzetes betűformák is megtévesztőek lehetnek, de vegyük sorra azokat a paleográfiai, nyelvi és tartalmi érveket, amelyek egymást erősítve azt támasztják alá, hogy Újfalusi Judit javította a passió szövegét. A levelek és a kódex glosszái írásának ductusa nagyon hasonló. Mivel kurzív levélírást és a kódexben a könyvrészhez közelebb álló egyszavas bejegyzéseket kell összehasonlítani, teljes azonosság nem várható el. Némelyik szó mintha kevésbé dőlne

⁶ Fukári Valériának, a Zay család monográfusának hagyatékában talált rá Újfalusi Judit autográf levelének xeroxmásolatára Körmendy Kinga. Hálásan köszönöm, hogy felhívta rá a figyelmemet. A levél eredetije a Zay család ugróci levéltárabantalálható: Bratislava, Slovenský Národný Archív, Uhrovecký archív, Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 65. Vö. FUKÁRI Valéria, *Felső-magyarországi főúri családok: A Zayak és rokonaik 16–19. század*, Pozsony, Kalligram, 2008, 140.

⁷ *Berényi család levéltára* (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 49. Fasc. 72, No. 95, f. 150–151, 164–165, 166–167, 175–176, 180–181 és egy rövid feljegyzés: f. 177).

⁸ LAUF, *Egy szerzetes írókolostori élete...*, i. m., 22.

⁹ HAADER, i. m., 103.

¹⁰ Köszönöm Haader Leának, hogy külön fölkhívta a figyelmemet erre a kézre.

jobbra a kódexben, szerepet játszhat ebben az is, hogy a bekötött levelekhez a pen-nával nehezebb volt hozzáférni. A betűk vonalvezetése megegyezik az Újfalusi Judit leveleiben látott betűk kialakítási módjával. A *t* és a *k* betű különösen nagyon jellegzetes, az utóbbinak többféle változata itt is, ott is megfigyelhető.

A módosítások nyelvi szempontból elsősorban stílárissak. A kódex régiesnek ítélt és az emocionálisan számára már nem megfelelő szavait áthúzta a javító kéz, és a lapszálon, illetve a sorok között újakra cserélte: *Eszközök* (*állatok* helyett, 65), *Szajak* (azaz *szíjak* *ydgek* helyett, 66 és 72), *erös* (*elsen* helyett, 67), *Tiszta* (*zynten* helyett, 68), *Titulusrol* (*nevezetrol* helyett, 71) *el* (*meg* helyett, 71). Ezekon kívül néhány szót be is toldott: *nagy* (66), *volt* (66), *ác* (majd kihúzta a saját betoldását, 66), *valót* (66), *mint* (68). Egy helyen javított: *Eszaka* (*eeth* helyett, 66), egy esetben pedig hangjelölésen változtatott: az *erodes* szó elejére írt egy *H*-t (*Herodes*, 65). A beírt új szavak hangjelölése pedig megegyezik Újfalusi Judit levélbeli hangjelölésével: *ö* (ld. *Eszközök*, *erös*). Az is megfigyelhető, hogy a kódexben és a leveleiben egyaránt az esetek többségében a főneveket nagybetűvel írja.

Grammatikai változtatások is vannak a passió szövegében. Mivel egy-egy betűt érintenek csak, nem lehet megállapítani, hogy a glosszákat beíró kéztől származnak-e. A *volt* létigében a *t-t* rendszeresen *a-ra* javította: *vala*, például: *akarta volt* javítva *nola* (67). Újfalusi Judit ismert leveleiben nem található meg a múlt idő ezen formája, mégis figyelemre méltó, ugyanis az *Érsekújvári kódex*nek azokban a részeiben, amelyek bekerültek a *Makula nélkül való tükörbe*, a *vala* alak fordul elő, és a nyomtatvány is ezt a formát használja. Akár a nyomtatásra való előkészítés egyik lépéseként is értelmezhető ez a javítás.

Tartalmi érvek is szólnak amellet, hogy Újfalusi Judité az a kéz, amely részben kora nyelvhasználatának megfelelően módosította ezt a középkori szöveget, másrészt talán a *Makula nélkül való tükör*hez igazított bizonyos stíláriss elemeket. A nyelvemlékben szinte közvetlenül a tárgyalt javításokkal tűzdelt passió után következik az a devóciós passió, amelyben ő maga jelölte ki kereszttel Krisztus passiótörténetéből a fentebb leírt jeleneteket, és amelyek a *Makula nélkül való tükörbe* is belekerültek. Így minden okunk megvan azt feltételezni, hogy ezt a megelőző lapokon található passiót is olvasta. Sőt, az tűnik a legéletszerűbbnek, hogy a *Makula nélkül való tükör* írása közben elgondolkodott azon, hogy ennek a Krisztus kínszenvedéseinek eszközeit taglaló passiónak a szövegét is fölhasználja. Miközben ennek lehetőségét mérlegelhetette, itt-ott belejavított. Saját nyomtatott művében Krisztus keresztútjának követésekor, valószínűleg tudatosan mégsem ezt a kihívóan naturalisztikus elbeszélést választotta, hanem a Cochemnél szintén érzékletes, mégis a szenvedéseket visszafogottabban megjelenítő változatot.

A javítások közt, úgy tűnik, egy érdekes áthallásról is szó lehet. A keresztfát készítő *mester* kifejezést a javító kéz *ács mesterre* egészítette ki, majd át is húzta saját ki egészítését.¹¹ Az *Érsekújvári kódex* devóciós passiójának abban a jelenetében, amelyet Újfalusi Judit kereszttel megjelölt, és amely belekerült a *Makula nélkül való tükörbe*, ugyancsak ács készíti a keresztfát. Lehetséges, hogy a javító kéz össze akarta hangolni a két jelenetet?¹²

A passió végzett stílári változtatásokra való törekvés mikéntje is hasonlóságot mutat a *Makula nélkül való tükörben* azokkal a részekkel, melyeket Újfalusi Judit a kódexekből másolt be. Ugyan még hátravan a nyelvészek igen szép feladata, hogy ebbe a 18. század elején nyomtatásban megjelent könyvbe beillesztett nyelvelékszövegeknek a nyelvi változásait kielemezzék, de néhány jellegzetes módosításra, melyek témánk szempontjából fontosak, felhívom a figyelmet. Újfalusi Judit tiszteltben tartja a régi szövegeket, csak a legszükségesebb esetekben változtat rajtuk. Érinti ez az általa már nehézkesnek ítélt mondatszerkezeteket, melyeket leegyszerűsít. Tömörít, szavakat hagy ki, az elavultakat újakra, egyeseket pedig érzékletesebbre cseréli. Ugyanezek a törekvések figyelhetők meg a passióhoz írt bejegyzések, kihúzások esetében is. Vagyis Újfalusi Judit személyiségére, munkamódszerére utal az is, hogy csak néhány szóra és rövidítésre terjed ki a passió „modernizálása”.

Haader Lea legalább tíz javító kezét számolt össze az *Érsekújvári kódexben*. Ezek közül egyet vettünk közelebből szemügyre. Az apácák írásainak hasonlósága arra utal, hogy a betűvetést azonos oktatási folyamatban sajátúthatták el. Ezt bizonyítják a nagyszombati kolostor klarisszáinak jó néhány oklevelén szereplő aláírások, és elvéve az oklevelekhez fűzött megjegyzések.¹³ Külön érdekesség, hogy a pozsonyi apácák is hasonló módon írtak.¹⁴

Mivel a fentebb vizsgált, Krisztus kínzóeszközeit tagláló passióban igen kevés az összehasonlítható írásminta, teljes bizonyossággal nem állíthatom, hogy Újfalusi Judit módosított a szövegen. De a felsorolt paleográfiai, nyelvi, stílári, tartalmi érvek és a *Makula nélkül való tükör* lassanként követhetővé váló alkotáslélektani folyamata mind-mind emellett szólnak.

¹¹ A *Makula nélkül való tükör* nyomtatott változatában az *ács* már *ács* alakban szerepel, de ez a nyomdász helyesírását is tükrözheti, amint az is, hogy az Újfalusi Judit leveleiben is megfigyelhető nagybetűvel írt főneveket és mellékneveket a nyomtatványban már következetesen kis betűvel szedték.

¹² LAUF, *Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör...*, i. m., 222.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E 151 Magyar Kamara Archívuma: *Acta ecclesiastica ordinum et monialium*, 27–32. doboz.

¹⁴ Vö. HAADER Lea, *Csáky Éva Franciska és Szent Paszkál életrajza* című, jelen kötetben megjelent tanulmányával.

+

Uramnak Mynny Halabra való
Ezeres laca. 1719.

Újfalusi Judit kézírása egy oklevélen. (MNL OL, E 151, 29. doboz, Fasc. 10, No. 28, f. 21.)

Szétajgyi Uramnak Váram de be nem Tere huztam.
azért Porsai alkalmassággal kellet és költö
nem az Levélokai, Saja Eüsim Uram, hogy nagy
kezdve. Tanál. azon Város Táblával melyet ő
föld aitam. az minémű Belgiaikat. Nyert. Bajra
De Recordit. az Sinek kezdve. Vö. náham
et költöte

Újfalusi Judit levélből részlet (Berényi család levéltára. MNL OL, P 49, Fasc. 72, No. 95, f. 177.)

MACZÁK IBOLYA

Jezsuita rendalapító – pálos szemmel

*Csúzy Zsigmond beszéde Loyolai Szent Ignácról**

A szerzői jegyzés szerint Csúzy Zsigmond 1707. március 14-én, a tövisi (Spinopoli) pálos rendház lakójaként mondott beszédet Gyulafehérváron Loyolai Szent Ignác-ról.¹ A dátum és a hely(ek) az első margójegyzetben, az évszám a prédikáció végén olvasható. Utóbbi nyomán még kronosztikont is készített Loyolai Szent Ignác nevére a leleményes hitszónok: „Ignác PatrIárka, Istennek szoLgáIa / társosságoDnak Most LégII párt-fogóIa.”² A hitszónok nem adta pontos indokát a beszéd elmondásának, de tény, hogy a jezsuita rendalapítót 1622. március 12-én avatták szentté. Az ehhez közel eső március 14-i dátum indokolhatja esetlegesen az ünnepi alkalmat, melynek során pálos szerzetes méltatta a szentet. Az bizonyos, hogy a beszéd a jezsuiták kívánságára hangozott el, amint erre a hitszónok több ízben is utalt. Már a propozícióban is jelezte, hogy a hallgatóság „szentséges atyjáról” fog beszélni. Egy további helyen pedig a következőképpen fogalmazott, hangsúlyozva felkérését: „Bezzeg, most volna szükséges, [...] fő kép-íróknak festő ecsetecskéje; mellyel e’ máj Dicsösséges Szent Ignácot [...] *kivánságotok szerint* le-ábrázolhatnám [...]”.³ A beszéd minden bizonnyal a jezsuiták gyulafehérvári templomában hangozhatott el, amit az „Albae Carolin.” szerzői jegyzés is mutat.⁴

A tövisi hitszónok

Csúzy meghívását minden bizonnyal a tövisi pálos rendház Gyulafehérvárhoz viszonyított közelsége indokolta. Hitszónoki gyakorlatával összhangban a pálos rendház neve és a belőle származó szójáték beszédének gyakorta visszatérő eleme: „A’ mi pedig a’ beszédet illeti, mivel ugyan most említett Salomon bölts tanátsa, Laudet te

* A szerző a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Lukácsy Sándor a beszédet – helytelenül – Tövisre lokalizálja. (LUKÁCSY Sándor, *Az állam lelke: Machiavelli és egyházi irodalmunk*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1998, 301–336.)

² CSÚZY Zsigmond, *Zengedező sípszó*, Pozsony, 1723, 314.

³ *Uo.*, 302.

⁴ *Uo.*, 300.

alienus; ezért szolitottatok-ki a' Tövisses pusztából közitekbe; hogy csekély tehetségem-szerént, az-iránt, képeteket viselvén, köteles kivánságotoknak meg-felellyek. De mit mentetek-ki kivánságotokkal a' pusztában? s-mit is reménlhettek a' tövéses burjánból? vallyon teremhet-e a' tövés szölöket?"⁵ A propozícióban pedig a következőképpen fogalmazott: „mert noha most Tövési vagyok, nem tövéses sértegetéssel, hanem tartozó kötelességgel, s-háladó szeretettel szeretettel kívánok szollani.”⁶

Jezsuita vonások

A pálos hitszónok természetesen feleleveníti beszédében Szent Ignác alakját, életének fontosabb eseményeit – ez utóbbi esetben külön is hangsúlyozva, hogy „maid útolszor állott ugyan bé a' M. cselédes ember szölejében.”⁷ Természetesen nem hagyta említés nélkül Szent Ignác belső tulajdonságait: jó szándékú, jócselekedeteket végrehajtó, türelmes lényét – s nem hagyta szó nélkül az ellenreformációban betöltött szerepét sem.

A pálos hitszónok a jezsuita rend más szentjeit is megemlíttette: Xavéri Szent Ferencet, Borgia Szent Ferencet, Gonzanga Szent Alajost és Kosztká Szent Szaniszlót is megnevezve. Természetesen a hitszónok dicsérő szavakkal illeti a Szent Ignác által alapított szerzetesrendet is: „O boldog, és szerencsés sors! kinek Jéussal lehet szövetséges társosága. Ez az a' Társóság, mellynek arany, és minden drága-kövek, azaz szeretett, és egyéb jószágos-cselekedetek fundamentoma!”⁸ A konkrét utalások egyik leglátványosabb elemeként a pálos hitszónok a rend jelmondatát is megemlíti beszédében: „omnia ad Majorem DEI Gloriam”.⁹ Kiemelte a rend térítő tevékenységét is.

Kölcsönözött prédikáció

A beszéd – legalábbis részleteiben – kompilációnak tűnik. Ezt támasztja alá a következő szerzői jegyzés is: „Mind-az-által, ha csak kölcsönözéssel-is (ne-talám hál-adatlanságról feddettettessem), hadd szóllyak szabadosban a' csöcsömökkel [...]”¹⁰

A beszéd pontos forrását csak feltételezhetjük, ám bizonyosra vehető, hogy tartalmaz szó szerinti átvételeket. Ezek közé tartozik az „in me omnia” formula Szent

⁵ *Uo.*, 300–301.

⁶ *Uo.*, 302.

⁷ *Uo.*, 309.

⁸ *Uo.*, 311.

⁹ *Uo.*, 305. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰ *Uo.*, 302.

Ignáchoz kapcsolása és ennek magyarázata is. Hasonló szövegrész szerepel ugyanis Casimir Füsslin ferences szerzetes 1696-ban megjelent *Theatrum gloriae sanctorum* című kötetében is.¹¹ Csúzy beszéde számos ponton megegyezik Füsslin szövegével, amennyiben ez volt a forrása, a pálos hitszónok számos módosítást hajtott végre a szövegen. Először is magyarra fordította, majd több helyen tömörítette a szöveget:

Füsslin

„Referunt Annales Magnae Britanniae, ad nuptialem solemnitatem Eduardi Regis Angliae splendidius illustrandam (alii Henrico id tribuunt) cunctis Regni Proceribus solemnia indicta fuisse Tournaments. Advenere magno numero Magnates Regni, armati clypeis et symbolis suis.”¹²

Csúzy

„Edvárd névű, híres Angliai Király, új-új ki gondolt fényes öltözetekkel, mestersége küzdesekkel, baj-vivásokkal, pipes pompákkal, és alla-modios udvariaskodásokkal [...] akarván mennyegzős pompáját ékesíteni, híresíteni; senki belső tanácsi, Ministeri, s-fő-fő Tisztei-közül, nem találta; a’ ki, vagy modos maga-viselésével, vagy, öltözetére, s-fegyverére rajszoltatott képes formákkal nem-szaporította volna Fejedelmének pompás vigasságát.”¹³

A későbbiekben a két szövegben egyaránt példák olvashatók a nemesek szimbólumaira és jelmondataira. Ebben az esetben Csúzy elhagyta Füsslin számozását, és ki is hagyott közülük néhányat. A jelzőkkel és egyéb stílárís bővítmenyekkel bizonyos esetekben (például az első, rózsás pajzs esetében, vagy a végső, királyról szóló példarészben) szívesen élt, máskor (így a liliom-példánál is) tömörített, és sorrendi cserét is alkalmazott (a kőszikláról, illetve a faltörő ágyúról szóló rész esetében):

Füsslin

„Primus qui comparuerat inclypeogerebat depictas Rosas, spinis circumdatas, quo innuere volebat, se velut Rosam per medias hostium sarissas penetrasse, ac sanguine eorum aspersum triumphasse.

Csúzy

„Igy némellyek, tövésekkel környékeztett piros rosákat irattattak paisokra, imez szókkal *Robore et industria*; erővel, és szorgalmatossággal; jelentvén, hogy a’ fene ellenség tolyongo seregi-közt-is mindenkor szerencsésen győzedelmeskedtek; ámbár tulaidon, és az ellenség piros vérével festgettettek.

¹¹ Casimir FÜSSLIN, *Theatrum gloriae sanctorum*, Sulzbach, 1696.

¹² *Uo.*, 55.

¹³ CSÚZY, *i. m.*, 302–303.

Alter ostentabat candidum Liliū cum inscriptione, Candor illaeus, indigitare cupiens, fidelitatem suam erga Regem ita hactenus candidam exitisse, ut nulla eam turpitudinis macula unquam denigrarit.

Tertius prodibat in Scuto, monstrans Erinacium spiculis rigentem, cum lemmate, Nemo hic se fricet: significans, separem cunctis adversaris, semperque paratum ad hostium insultus excipiendos.

Quartus gloriabatur flore Heliotropii, cui subscriptum erat, Solem meum sequor; monstrans, se ad omnem Regis nutum pendere.

Quintus in Scuto depictum habebat Ramum Myrrrhæ, cui innexus Ramus Glyceritæ, indigetans, cuncta, quæ pro Regis gloria degustasset amara dulcia sibi visa suis.

Sextus praevehebat Anchoram, quæ rupi adhaerebat, cui Regia Insignia incisa erant, cum lemmate: mihi adhaerere bonum.

Septimus in Scuto depictum Tormentum bellietum gerebat, cui manus ignem Scipione admovebat, cui adscriptum, Si tangor, tono. Sequebatur tandem coeteros Rex, Scutum praesens aureum, cui Corona Regia incisa cum lemmate, In me omnia. Haec annales.¹⁴

Némellyek, ezen szókkal, Candor illaeus et c. feér lilimot; fedhetetlen hűséget akarván jelteni.

Némellyek, napra forduló virágot, solem meum sequor; Fejedelmek akarattját, s-dicsiretes nyomdokit követő serénységeket fitogtatván.¹⁵

„Mások, kö-sziklához akasztott vas-macs-kát, adhaerere mihi bonum est; Királyokban vetett reménségeket árnyékoztán.”¹⁶

„Némellyek, egy-maid ki-lövendő fal-törő ágyút, accensus fulmino; a’ pártosok-ellen fel-gerjett haragjokat mutatván.”¹⁷

„Mind ezek közt pedig magának a’ királynak több Fejedelmi pompás készületin-kivöl, egy aranyos pais látzatott a’ kezébe, mellyen-is Királyi koronája alatt, ezen szók valának ki-raiszolva. In me omnia! Én ben-nem mindenek. [...] Minden ékességek, dicsőségek, és pompás dicséretre méltó dolgok, mellyek másokban külön, és, csak

¹⁴ FÜSSLIN, *i. m.*, 55.

¹⁵ CSÚZY, *i. m.*, 303.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ *Uo.*

rész-szerént, in me omnia; én bennem, öszvetséggel mindenek tapasztaltatnak.”¹⁸

Füsslin latin beszéde egy Szent Kunigunda szűzről szóló prédikáció. Az adaptált részeken túl Csúzy a kapcsolódó gondolatmenetet is átvette Füssleintől (amennyiben valóban ő volt a közvetlen forrása), az „in me omnia” formulát ugyanis a ferences szerző Kunigundára alkalmaztatta, a következőképpen: számos női szentet sorolt fel (köztük a magyar Szent Erzsébetet is), az angol eredetű példában említett nemesekhez hasonlóan jelmondatokkal és emblémákkal – végül pedig kifejtve, hogy Kunigundában („in me omnia”) mindez együttesen megvolt.

Csúzy felsorolásában a már említett jezsuita szentek a következő jelmondatokkal és szimbólumokkal együtt szerepeltek:

<i>Név</i>	<i>Szimbólum</i>	<i>Jelmondat latinul</i>
Xavéri Szent Ferenc	Könyv	Quasi luna plena, in diebus suis.
Borgia Szent Ferenc	Pelikán	Bonus Pastor animam suam dat pro ovibus suis.
Gonzága Szent Alajos	Napraforgó	Decrevi soli servire soli.
Kosztka Szent Szaniszló	Építlen galamb, fehér lilium	Mori potius quam foedari.
Loyolai Szent Ignác	Királyi zászló	In me omnia.

Újabb bizonyítékunk van tehát arra, hogy Csúzy Zsigmond prédikációit a szövegalkotáshoz kapcsolódó hagyománytisztelet és a kompiláció alkalmazása – s a retorikai panelekben való gondolkodás – erőteljesen meghatározta.

¹⁸ *Uo.*

Az *Érsekújvári kódex* Szent Márton-legendáját¹ elemezve sok olyan fordítási hibára bukkantam, amelyek a fordító tájékozatlanságából, a világi életben való járatlanságából fakadtak, nem pedig hiányos latintudásából.² Mivel kíváncsi lettem, hogy egyedi jelenségről van-e szó, vagy a másolói portrék mellett végre egy fordítóhoz is közelebb juthatunk, elővettem a kódexben következő legendát, *Szent Flórián életét*.³ Kellemtelen meglepetés ért, amikor észrevettem, hogy a legenda forrását rosszul adtam meg a kódexkiadásban, a fordító nem a *Legenda aurea*-ban olvasható rövid kompendiumot ültette át magyarra, de Petrus de Natalibus *Catalogus sanctorum*-át sem használta.⁴ A hibát a valódi forrás azonosításával e helyen korrigálok.

Szent Márton püspök (november 11.) és Szent Flórián vértanú (május 4.) véletlenszerűen kerültek a kódexben egymás mellé. Mégsem tanulság nélküli megjegyezni, hogy szinte egy időben éltek, Szent Márton születését (316) 12 év választja el Flórián vértanúhalálától (304), Márton születési helye, Savaria (Szombathely) pedig alig 200 kilométerre fekszik Lauriacumtól (Lorch, ma Enns város része, Felső-Ausztria), melynek határában Flóriánt egy nagy kővel a nyakában az Enns folyóba vetették. Mire azonban Márton megszületett, Galerius császár 311-ben kiadott türelmi rendeletével véget ért a keresztényüldözéseknek az az utolsó, rövid, de kegyetlen időszak, amely 303 tavaszán Diocletianus császár első ediktuma nyomán

¹ A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

Érsekújvári Kódex, 1529–1531: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közlése HAADER Lea, bev. MADAS Edit, HAADER Lea, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete – MTA Könyvtára – Tinta, 2012, 343–353. (Régi Magyar Kódexek, 32).

² MADAS Edit, *Szent Márton a középkori legenda- és szerelmirodalomban = Martinus pauper et dives – Szent Márton öröksége. Tudományos konferencia Budapesten és Pannonhalmán, 2016. április 14–15.* (A konferenciakötet megjelenés alatt.)

³ *Érsekújvári Kódex, i. m.*, 353–355.

⁴ *Uo.*, 39, 36. sz. Nem tudom, hogy esett meg a tévedés, Vargha Damjánra hivatkozom (*Codexeink legendái és a Catalogus Sanctorum*, Bp., 1923, 31.), de ő köztudottan az érintkezéseket is számba vette. Horváth Cyrill állította össze a *Legenda aurea*-n alapuló magyar legendafordítások korpuszát (*Középkori legendáink és a Legenda aurea*, Bp., 1911.), tanulmányából hiányzik is a Flórián-legenda.

kezdődött, s negyedik ediktumával 304-ben tetőzött.⁵ Flórián – társaival közösséget vállalva – ennek esett áldozatul május 4-én. Sorsa nem is Mártonéval, hanem Pannonia Prima és Secunda keresztény mártírjaiéval rokon, akik közül most csak kettőt említünk. Szent Irenaeus, sirmiumi (Szávaasztendemeter, szerb. Sremska Mitrovica) püspök testét ugyanebben az évben, április 6-án vetették a Száva folyóba, miután karddal végrehajtották rajta a halálos ítéletet, mert nem akart a római isteneknek áldozni.⁶ Szent Quirinus scisciai (Sziszek, horv. Sisak) püspököt 308. június 4-én végezték ki azonos okból Savariában.⁷ Az ő nyakába is nagy követ kötöttek, és a Sibaris folyóba (ma Perint patak Szombathelyen) dobták. Irenaeust azért említjük, mert legendája hatott a Flórián-legendára, több helyen szó szerint egyeznek, Quirinust pedig a hely közelsége és az azonos kivégzési mód miatt. Szent Flórián, a római Noricum Ripense provincia – s egyúttal Ausztria – első név szerint ismert szentje abban azonban alapvetően különbözött Irenaeustól és Quirinustól, hogy ő nem keresztény püspök volt, hanem magas rangú római tisztviselő, a helytartó kancelláriájának vezetője. Diocletianus első ediktuma hatására valószínűleg nyugdíjba vonult Cetumba (ma Sankt Pölten), a negyedik ediktumot követően pedig, amikor egykori működési területén elfogták, megkínózták, majd börtönbe vetették a keresztényeket, maga jelentkezett korábbi főnökénél, a helytartónál, hogy ő is tanúságot tegyen hitéről. Miután megtagadta, hogy áldozzon az isteneknek, az említett módon kivégezték.⁸ Szent Flórián vértanú közép-európai szent maradt. Kultuszának központja a sírjára épült Sankt Florian ágostonos kanonok kolostor Felső-Ausztriában. Ünnepe az 5. században összeállított *Martyrologium Hieronymianum*ban viszonylag hosszú (31 szóból álló) elogium olvasható,⁹ a 8. század végéről származó legendája elsősorban ezen alapul.

⁵ Rajko BRATOŽ, *Die diokletianische Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen = Diokletian und die Tetrarchie: Aspekte einer Zeitenwende*, Hrsg. Alexander DEMANDT, Andreas GOLTZ, Heinrich SCHLANGE-SCHÖNINGEN u. a., Berlin – New York, 2004, 115–140. Anhang I, *Verzeichnis der Opfer der Christenfolgungen in den Donau- und Balkanprovinzen*, 209–252.

⁶ *Uo.*, 216.

⁷ *Uo.*, 212–213. Az évszám csak valószínű. A martyrologiumokban az évenkénti megemlékezés miatt a hónap és a nap fontos.

⁸ *Uo.*, 209–210; Willibord NEUMÜLLER, *Der Heilige Florian und seine Passio*, Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 1971, 1–35.

⁹ BRATOŽ, *i. m.*, 209, 2. jegyzet.

Szent Flórián e korai, ritmikus prózában írt legendájának egy rövidebb¹⁰ és egy hosszabb¹¹ variánsa ismert, ezek keletkezési sorrendje vitatott. A legenda mindkét változata élt az egész középkoron át. A hosszabb változat több fiktív dialógust tartalmaz, ezek növelik meg jelentősen a terjedelmét. A legenda magva történelmileg hiteles, a vértanúságot követő csodák hagiográfiai toposzok. Az első a szentet vízbe taszító ifjú megvakulása;¹² a második, hogy a sziklára kivetett testet sas őrzi;¹³ a harmadik, hogy a szent látomásban megjelenik egy ájtatos asszonynak és rendelkezik testének eltemetéséről; a negyedik, hogy az asszony imádságára bővizű forrás fakad,¹⁴ amelyből megitatja szomjúságtól elgyötört állatait, s azok így el tudják vinni a szent testét a megjelölt helyre.

Az *Érsekújvári kódex*be a rövidebb legenda szó szerinti fordítását másolta a kódex „harmadik keze”. A fordító a birtokos szerkezeteket kivéve szinte teljesen megőrizte a latin szöveg szórendjét. A szövegeket párhuzamosan közlöm, a magyar szöveget átírásban,¹⁵ az eltérések kurzívval vannak kiemelve és általában lábjegyzettel kommentálva.

Szent Flórián mai hazai népszerűsége a 17–18. századra tekint vissza, ekkor már – későbbi legendái nyomán – elsősorban a tűzvészek ellen védelmező szent, akinek szobrai tereken, házakon is megjelentek. Leggyakrabban római katonaként ábrázolják, jobbáiban dézsa, melyből vizet önt a lábánál lángoló házikóra, bal kezében lándzsát vagy zászlót tart.¹⁶

¹⁰ *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, ed. Socii Bollandini, I, Bruxelles, 1898–1899, Nr. 3055. (BHL). Inc. *In diebus Diocletiani et Maximiani imperatorum facta est persecutio* [...]. Kritikai kiadása: NEUMÜLLER, *i. m.*, 1971, 25–28.

¹¹ BHL, Nr. 3054. Inc. *In illis diebus sub Diocletiano et Maximiano imperatoribus facta est persecutio* [...]. Krit. kiad.: NEUMÜLLER, *i. m.*, 28–35.

¹² Kurt SMOLAK, *Zum Martyrium des heiligen Florian*, Mitteilungen zur frühchristlichen Archäologie in Österreich, 1994, 4–16.

¹³ A motívum Zoerard és Benedek legendájában is előfordul (SRH II, 359, 26–29), de lehetséges, hogy Mór püspök vagy a szóbeli hagyomány éppen innen kölcsönözte.

¹⁴ Ld. Mózesről (2Mózes 17,1–7; 4Mózes 20,2–11) Szent Lászlóig (Szent László esetében a néphagyományban).

¹⁵ Haader Leának köszönöm, hogy az átírást ellenőrizte.

¹⁶ A tűzoltók körében élő tiszteletének szép példája a „Flórián-szobrok képes adatbázisa” a „Lánglovagok” honlapon (<http://www.langlovagok.hu/cgi-bin/lang/index.cgi?view=flo-rian&function=keres>, megtekintve: 2017. január 15.).

**Dücsőséges Szent Flórián élete
kezdetik immár, miképpen szenvedé
mártíromságot az megfeszült
Jézus Krisztusnak szerelméért etc.**¹⁷

De passione sancti Floriani¹⁸

In diebus Diocletiani et Maximiani imperatorum facta est persecutio christianorum. Quando diversis agonibus concertantes christiani, devota mente pro Domino supplicia sustinebant, ut promissionibus Christi participes efficerentur.

Cum venisset ergo sacrilegorum principum praeceptio apud Noricum Ripensem (!) *administrante Aquilino praeside*, qui veniens in castrum Lavoriacense coepit *vehementer* inquirere christianos.

Comprehensi sunt ab eo sanctorum non minus quadraginta, qui diutissime concertantes, multis suppliciis cruciati, missi sunt in carcerem.

Ad quorum confessionem beatus Florianus gaudens successit.

Dücsőséges Szent Flórián kénja

Mikor Dioklecianus és Maximianus császárok idejében lőn keresztyéneknek háborúságok, mikoron külön-külön viaskodásokkal víván keresztyének ájtatos elmével Úr Jézusért ként szenvednek vala, hogy Krisztus ígéletiben részesek lennének.

Mikoron eljűtt volna azért az szentségtörő fejedelmeknek ő parancsolatjok Noricus Repensisbe,¹⁹ *Aquilinus fejedelemségben*,²⁰ jeve az fejedelem Lauricus nevő várban,²¹ és²² kezdé *bertelen* keresni az keresztyéneket.

És megfogának az szentekben negyvennél nem kevesebbet, kik soká víván, külön-külön kénokkal gyetretvén, temlecben vettetének.

Kiknek vallására Szent Flórián eremben lőn.

¹⁷ *Érsekújvári Kódex, i. m.*, 353–355. (ld. az 1. és 3. sz. jegyzeteket). A vörös címfelirat önálló szerzemény.

¹⁸ NEUMÜLLER, *i. m.*, 25–28 (ld. a 8. és 10. sz. jegyzeteket).

¹⁹ Noricum Ripense a római provincia északi, (Duna-)parti része, a déli rész Noricum Mediterraneum. A felosztás Diocletianus nevéhez kötődik, így a megnevezés hitelesíti a legendát. Ld. Jenő FITZ, *Noricum* (Art.), *Der Kleine Pauly*, IV, 1979, 159–164 (dtv 5963).

²⁰ A latin szövegben a 'császár' *imperator* vagy *princeps*, a 'helytartó' *praeses*. A fordító az *imperator*-t császárnak fordítja, de a *princeps*-et és a *praeses*-t egyaránt fejedelemnek. Az *administrante Aquilino praeside* (melyet akkor Aquilinus helytartó irányított) abl. abs. szó szerkezettel ezért sem tud megbirkózni.

²¹ Lavoriacum vagy Lauriacum (az ausztriai Lorch) jelentős castrum volt a római limesen, ld. Alfred Richard NEUMANN, *Lauriacum* (Art.), *Der Kleine Pauly*, III, München, Deutschen Taschenbuchverlag, 1979, 520–521.

²² Az *és* kötőszó négy alkalommal a latin eredetűtől függetlenül jelenik meg a fordításban.

Audiens etenim tanta fieri in Lavoriaco, dixit ad suos: „Oporet me Lavoriacum ire, et ibidem pro nomine Christi diversa supplicia sustinere.”

Cum autem venisset ibi, et ad commilitones suos pervenisset, cum quibus antea militaverat, ut audivit ab eis, quod christiani ad sacrificia idolorum quaerebantur, dixit eis: „Quid aliud quaeritis? Nam et ego christianus sum. Ite et nuntiate praesidi, quia hic sum”.

Praeses autem Aquilinus audiens de eo, vocavit eum ad se, et iussit diis sacrificare. Quod cum ut faceret, non potuit compellere eum, iussit eum fustibus caedi, iterumque caesus permansit fidelis. Tunc quoque praeses iussit scapulas eius acutis ferris *confringi*, quod beatus Florianus totum cum gaudio suscepit, et glorificabat Deum.

Tunc iniquissimus praeses cum se superatum vidit, iussit eum duci ad fluvium Anesum et ibi praecipitari de ponte. Beatus Florianus data super se sententia mortis gaudens et exultans ibat ad mortem, quia ad vitam se credidit destinatum aeternam. Ligato autem lapide magno ad collum eius, iuvenis quidam saevus nimis praecipitavit eum de ponte in fluvium, et statim oculi eius crepuerunt.

Hallván kedég ilyeneket lenni Lauricusban, monda övéinek:²³ „Alkoszik²⁴ énnekem Lauricusban mennem és ott Krisztus nevéért külön-különb kénokat szenvednem.”

Mi[kor] kedég jutott volna oda, és az ő vitéz társihoz jutott volna, kikvel azelőtt vitézkedett volna, hogy hallá túlök, hogy keresztyének bálványoknak áldozatjára kerestetnének, monda nekik: „Mit kerestek egyebet mastan? Én is keresztyén vagyok. Ereggyetek, és izenjétek meg az fejedelemnek, hogy itt vagyok”.

Aquilinus fejedelem azért hallván őróla, hozjá hívatá, és parancsola az isteneknek áldozni. Kit tenni mikor őtet nem kételenejthette volna, parancsolá őtet dorongokkal verni, és ez szerént veretvén *méges* híven marada.

Tahát az fejedelem parancsolá ő lapockáit élös vasakkal *vakartatni és egybe szorittatni*,²⁵ kit Bódog Flórián mind eremmel fogada, és dücsősíté Istent.

Tahát az álnokságos császár mikor magát gyézettnek látnája, parancsolá őtet vinni Anensis²⁶ vizéhez, és az hídról alá vetni. Bódog Flórián tedég, az halál szentenciája reá adván, erelvén és vigadván megyen vala az halálra, mert erek életre küldettnek hiszi vala magát.

És ő nyakára egy nagy kő ketvén egy kegyetlen ifjú őtet az hídról az folyóvízben veté, és ottan annak szemei kirepedének.

²³ A kódexben hibás alak: ewt wynek.

²⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, I, Bp., Akadémiai, 1967, 135: 'illik'.

²⁵ A latinban a „hegyes vasakkal” összetörök Szent Flórián lapockáit.

²⁶ Az Enns folyó latin neve.

Fluvius autem suscipiens *martyrem* Christi expavit, et elevatis undis in quendam eminentiorem saxum corpus eius deposuit. Tunc iussu Dei adveniens aquila expansis alis protegebat eum.

Et beatus Florianus *in visione* apparuit cuidam matronae Deo devotae, indicavitque ei, quo loco eum conderet humo.

Mulier autem hac visione *communita* statim iungit animaliola, et ad fluvium properavit, et prae timore gentilium in virgultis eum involvit deducens ad locum, ubi sepeliret eum.

Lassatis autem animaliolis et mulier tremens oravit ad Dominum, ut subveniret ei. Et statim in eodem loco fons largus effluxit, et reficiens animaliola, *perduxit ad locum et* sepelivit.

In quo loco fiunt sanitates multae, et omnes, qui ex fide petierint, impetrabunt misericordiam Dei. *Vitae enim sanctitas et constantia fidei athletas Christi coronat, et cum palma martyrii ad vitam aeternam perducit.*

Auxiliante rege aeterno domino Jesu Christo qui una cum Patre ... Amen.

Az folyóvíz kedég fogadván Krisztusnak *szolgáját* elámula, és habi felemelvén egy magasabb helre, az ő testét kiveté. Tahát Isten parancsolatja miatt eljévéen egy keselyű, ótalmazza vala őtet szárnyai kiterjesztvén.

Azután Bódog Flórián megjelenék egy isteni ájtatos asszonnak, és megmondá neki, mely helyen temessék őtet az földben.

Az asszon tedég ez látáson *megjide*,²⁷ ottan befogá ő barmait, és az vízhez mene, és az pagányaknak féleméért őtet az *gyakorba*²⁸ takará, *azután* vivé őtet az helyre, hol eltemeté.

*Kijogván*²⁹ kedég az barmokat, és az asszon imádkozék Istennek reszketvén, hogy *szegénységének* segítene. És ottan azon helyen bőséges kútfő kifolyamék, és megkönnyítvén az barmokat, *azután* eltemeté őtet.

És az helen lesznek sok egészségek, és kik hitvel kérik, irgalmasságot nyernek Istennek *nagy szentsége miatt, ki ő viaskodóit koronázza, és mártíromságnak pálmája miatt erek életre viszi*.³⁰ Ámen.

²⁷ A commoneo inkább 'figyelmeztet'.

²⁸ Itt 'ágak' jelentéssel.

²⁹ A lasso 1 (elfáraszt) ige helyett a laxo 1 (kifog) igét fordítja. A hosszabb legendából részletesebben lehet tudni, hogy a szekér elé fogott állatok a szomjúságtól a nagy hőségben már egy lépést sem tudnak tenni, az asszony ekkor imádkozik. A rövid legendából is kiderül, hogy az állatok el vannak gyötörve, s csak miután ittak, tudják folytatni az utat. A magyarban az asszony kifogja a szekérből az állatokat, ekkor a vízfakasztás valójában értelmét veszti, az itatás után nem is mennek tovább, rögtön a temetés következik.

³⁰ Az utolsó mondat alanyává a fordító Istent teszi az 'élet szentsége' és az 'állhatatos hit' helyett. A doxológia a fordításból hiányzik.

MARTÍ TIBOR

„Mindeneknek ideje vagyok”¹

Prédikációk a farsangról – farsang idején a 17–18. században

A Vízkereszttől hamvazószerdáig tartó időszak gazdag művelődéstörténeti hagyományának tanulmányozása szerteágazó, a legkülönbözőbb irodalmi műfajokat felölelő forrásanyag alapján lehetséges.² Magyar szakos diplomamunkámat Tanár úr témavezetésével *A farsang a régi magyar nyelvű prédikációirodalomban (1800-ig)* címmel írtam: dolgozatomban különböző, farsanghoz kapcsolódó műfajokat, illetve műveket hasonlítottam össze, elsősorban 17–18. századi magyar nyelvű prédikációkat, de vizsgáltam iskolai színjátékokat és más irodalmi műfajokat, például alkalmi verseket, illetve közköltészeti alkotásokat is. Az érdekelt, hogy az év e különleges periódusában, vagyis a farsangban, hogyan esett szó a különböző felekezetek egyházi beszédeiben a mulatságról, a táncról, a szórakozásról, és a prédikációk „eszköztára” (retorikája, célja, tematikája) hogyan „változott” a kánai menyegző bibliai textusa kapcsán a tisztes, a maga idejében történő mulatság elfogadásától, sőt dicséretétől a hetvened-, hatvanad-, majd ötvenedvasárnapi beszédek dorgálásáig, majd a hamvazószerdán elhangzó figyelmeztetésig, végül a böjti időszak elején mondott homíliákban a farsangi vétkek (részség, buja tánc stb.) dörgedelmes ostorozásáig. A farsang idején szokásos ünnepek különböző elemei, jelenségei – morális vonatkozásaik miatt – gyakran képezték tárgyát erkölcsi prédikációknak. Az egyházi beszédek egy része nem általánosságban ejt szót a farsangról, hanem egy-egy jelenséget (maskarázás,

¹ „Mindeneknek ideje vagyok. Ideje a’ sírásnak, és ideje a’ nevetésnek, ideje a’ jajgatásnak, és ideje a’ táncolásnak. Eccl. 3. v. 4.” (SOMOGYI Elek, *Idvességes mulatság*, Pest, 1792, 103). A bibliai rész a Prédikátor könyvéből való (Préd 3,4).

² Néhány, a témával foglalkozó klasszikus munka: DÖMÖTÖR Tekla, *Naptári ünnepek – népi színjátszás*, Bp., Akadémiai, 1964, 79–95; BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Szeged, Mandala, 1998, II, 146–147; CSÁKY Károly, *Hallottátok-e már hírét?*, Pozsony, Bp., Madách, Szépirodalmi, 1987, 84–102; UJVÁRY Zoltán, *Farsang*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1990 (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 5); PETER BURKE, *A népi kultúra a kora újkorban Európában*, Bp., Századvég, 1991, 213–242; VOIGT Vilmos, *Karneválunk kérdései = Hiedelmek, szokások az Alföldön*, szerk. NOVÁK László, Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1992, II, 547–558; UÓ, *Világnak kezdetétől fogva: Történeti folklórisztikai tanulmányok*, Bp., Universitas, 2000, 287–306; CSÁKY Károly, *A farsangi szokások hiedelmeköre, költészete és dramaturgiája*, Irodalmi Szemle, 2006/1, 79–94.

alakoskodás, tánc, részegeskedés, torkosság) tárgyal. Katolikus lelkiségi irodalomban még a 20. század második felében is található a túlzásba eső farsangolóknak szóló, egyre szigorodó figyelmeztetések.³

Izgalmas kérdés, hogy a farsang képe az adott műben mennyire függvénye a műfaj funkciójának (funkcionalitásának), illetőleg, hogy a műfaj keretein belül a mű mennyire „használja ki a lehetőségeket”, azaz hol vannak az egyes műfajok „határai”. Nyilvánvaló, hogy az egyházi beszédek többsége a farsanggal kapcsolatban a mértéktartásra int, vagyis a funkcionalitás szempontjából a tiltó funkciót képviseli. Egy katolikus vagy protestáns tanintézményben bemutatott profán farsangi iskoladráma/iskolai színjáték funkciója a farsanggal kapcsolatban, hogy szórakoztassa mind a közönséget, mind a szereplőket; egyúttal viszont az is, hogy „tartsa mederben” (vagyis a színpadon) a legtöbbször Bacchus által megtestesített farsangi dévajtságot.⁴ Ebből a szempontból tágabbak a lehetőségei, a megfelelő keretek között jóval „szókimondóbb” lehet, nem is beszélve a közköltészeti alkotások vagy a diákköltészet darabjairól, melyek ellenőrizetlenül, olykor kendőzetlen szabadszájúsággal szólnak és árulkodnak a farsangolásról, más-más funkcióval és formában, az irodalmiságnak is egészen eltérő mértékű igényével.

³ „Használjuk fel most a böjt előtti időt. Lelkünkéből dobáljuk ki a köveket, a bűntöviseket [...] Gyomtalanítsuk lelkünket, akkor porhanyós lesz a talaj Krisztus igéjének befogadására. Nem kell minden álarcos bálon és táncmulatságon okvetlenül megjelenni! Ne feledjük: farsangkor is érvényes a tízparancsolat [...] A 6. és a 9. is! [...] Ha házon kívül vagyunk – akkor is!... Isten igéjét pedig becsüljük meg! Ámen.” (BÁNK József, *Vasárnapok – ünnepnapok: gondolatok és buzdítások az egyházi év vasárnapjaira és ünnepeire*, Bp., Szent István Társulat, 1966, 155.) „A farsangi bálók alkalmával éjfél tájban el szokott hangzani a jelszó: „Le az álarcall!” Ilyenkor sokszor nagy meglepetés éri a jelenlévőket. Ez itt legtöbbször tréfa, mulatság. De vannak egészen komoly álarcletételek is! 1. Nagyböjtben szól az Egyház: le az álarcall! Mutasd meg valóságos arcodat! Ne tégy magad elé semmit!” (Uo., 175). „Hamvazószerda: »Memento homo, quia pulvis es...« Az arcod bármennyire is üde, fiatal és jól ápolt, csak lárvá, amely mögött ott húzódik a halál... Bűnös vagy! Igen, az. Ha mást mondanál, hazudnál (1Jn 1,8). Nézz jól befelé... Vizsgáld meg jól lelkiismeretedet, főleg az utolsó hetekben: Milyen volt a ruhád? Milyen volt a táncod? A társaságod? Késői elmaradozásod? Verd melledet: szánom, meggyónom, vezekelek.” (Uo., 176).

⁴ Legismertebb példája kapcsán összefoglalja: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Bors Dániel: Bakchus, Bevezető a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szent Özséb Színtársulatának előadásához = Decus solitudinis: Pálos évszázadok*, szerk. ÓZE Sándor, közreműk. SARBÁK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 4/1), 721–729. A népekekben ugyanez az elmarasztalás látható, lásd: MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009, 337–354.

A farsang szó hallatán szinte mindenkiben az álarcosbálok, táncos multságok megkapó hangulata, a jelmezes felvonulások színes kavalkádjá elevenedik meg. Már a 15. század óta szólnak feljegyzések álarcviselésről, állatalakoskodásokról. A királyi udvartól a kis falvakig mindenütt farsangoltak Magyarországon; mindmáig ez a lakomák, táncmultságok, bálok hagyományos évadjá:

Ha jó kedvük támadt eleinknek, táncra perdültek. Ha bú és gond nehezedett rájuk, táncot roptak. Ha borittukban muzsikáltatták magukat, a mulatozásnak tánc volt a vége. Táncoltak farsangban és böjtbén, keresztelőkor és karácsonykor, menyegzőhíváskor és lakodalomban. S ha valamikor ez országot táncosországnak hitták, úgy ez legjobban a XVII. századra illik.⁵

A „farsangi üdő” említése szinte mindennapos a kora újkori főúri levelezésekben,⁶ a farsangi „csengettyűs szánkázások”, bálok, népi játékok hagyományának társadalmi jelentősége évszázadok óta nyilvánvaló. A farsangi kicsapongás, dorbézolás elleni határozott egyházi, illetőleg világi fellépés, a tánc tiltása, ostromozása egyházi beszédekben, zsinati határozatokban vagy éppen városi statútumokban a 16–18. század közismert, bőséges forrásanyaggal adatolt jelensége.⁷

A legindulatosabb prédikációk érthető módon ötvenedvasárnap hangzottak el, a farsangi háromnapok utolsó mulatási alkalmai előtt. A rossz erkölcsöket ostromozó prédikációknak, a különböző vallási indíttatású műveknek köszönhetően ma viszonylag sokat tudunk a farsangi ünnepkörhöz tartozó népszokásaink középkori előzményeiről. Jól ismert Temesvári Pelbárt (1435 k.–1504) egyik, hívei léhaságát ostromozó prédikációja.⁸ A 16. század prédikátorai mindannyian egyöntetűen és megingathatatlanul támadták a farsangot: Bornemisza Péter, Heltai Gáspár, Magyar István, Decsi Gáspár, Melius Péter. Telegdi Miklós (1535–1586) húshagyókedd

⁵ TAKÁTS Sándor, *A régi Magyarország jókedve*, Bp., Athenaeum, 1921, 148.

⁶ Pl. Esterházy János Esterházy Pálnak, Győr, 1659. január 21. MNL OL, P 125, Nr. 848: „[...] az Farsangh üdőkben Fraknóban vagy Kismartonban igyekezem Nagyságodnak udvarlanom”.

⁷ TAKÁTS Sándor, *Küzdelem a részegeskedés ellen* = T. S., *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*, s. a. r. BENDA Kálmán, Bp., Gondolat, 1961, 296–301; Uő, *Küzdelem a tánc és a muzsika ellen* = Uő, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 1961, 302–316; DÖMÖTÖR, *i. m.*, 79–90; RÁTH-VÉGH István, *A táncdüb* = R. V. I., *Magyar kuriózumok*, Bp., Ifjúsági, 1955, 103–112; BOGDÁN István, *Régi magyar multságok*, Bp., Magvető, 1979; TÓVAI NAGY Péter, „Szabad hát a’ Tánc?”: *a tánc motívuma a 16–17. századi magyar és latin nyelvű egyházi irodalomban: Pázmány Péter, Gyulai Mihály, Pathai Baracsi János, Szentpéteri István művei alapján*, Sic Itur ad Astra, 2004/1–2, 169–260.

⁸ Idézi: DÖMÖTÖR, *i. m.*, 81–82.

alkalmából elhangzott prédikációi világosan árulkodnak az álarcos, maszkos szokások meglétééről.⁹ A neves evangélikus püspök, Zvonarics Mihály (1570–1625) nagybőjt előtti utolsó vasárnapon elmondott prédikációja – *Isten haragja az bűn ellen és az fársángozásnac rettenetes vétke*¹⁰ – figyelemreméltóan erős felindultsággal kel ki Bacchus ünnepe ellen, „mellynek urasága még az keresztyének seregét is anyira el birta és el bolondította, hogy az fársáng innepét az Christus innepével, az Bacchus bolondságát Christus keserő siralmával föllyebre böcsüllí ő”. Félreérthetetlenül és engesztelhetetlen módon ostorozza a fársángolókat, akik „áll orczákban futosnak, részegsködnek, tobzódnak, minden latorságra szabadságot vésznek”. A mértéket, tisztességet nem ismerő mulatozók „meg keményedése az bűnben” arra enged következtetni, hogy kitartoan és tántoríthatatlanul, évről-évre „áldoznak pogány módon az Bacchusnak”, „fársángolnak”. A „házonként való szemtelen buja fársángolás” ráadásul nem elszórt jelenség; a „fársángosok serege” a közelgő bőjttel semmit nem törődve, hangosan kiáltozva dorbézol, eszik, iszik, játszódik, förtelmesen nyájaskodik, bujálkodik. A felháborodott lelkész megütközéssel állítja szembe a kicsapongók tobzódását Urunk kinszenvedésével: beszédének különleges hatású része az a drámai ellentét, amely Krisztus megtérésre hívó felszólítása és a farsangolók szemtelen megátalkodottsága között feszül; az istentelen duhajkodók ahelyett, hogy magukba szállnának, „ördögi modon Comoedia játékra” adják fejüket. Zvonarics *Magyar postillája* 1627-ben jelent meg Csepregen; idézett prédikációja szervesen illeszkedik az erkölcsei kérdésekben rendkívül határozott, markáns módon állást fogláló protestáns igemagyarázatok sorába. Ugyanebből a korszakból bőven említhetünk katolikus adatokat is, melyek Zvonarics állásfoglalásához hasonlóan támadták a farsangolókat, és igyekeztek elejét venni a fejtetlen mulatságnak. Pázmány Péter Nagyszombat város bírójához intézett levelében emelt panaszt farsangosok ellen: 1632. február 8-án este Magyarbélben (Pozsony vármegye) némelyek az érsek háza közelében zajosan farsangoltak, holott az éppen akkor dühöngő pestisre való tekintettel ezt abban az évben Bécsben megtiltották.¹¹ Pázmány tiltó rendelkezés foganatosítását kérte a

⁹ TELEGDY Miklós, *Az Evangeliumoknak [...] magyarázattyának Első Része*, Bécs, 1577. (RMK I 122.) Idézi: DÖMÖTÖR, *i. m.*, 1979, 88.

¹⁰ ZVONARICS Mihály, *Quinquagesima vasarnapra valo praedicationis*, = Z. M., *Magyar postilla, azaz a vasárnapokra rendelt evangéliumoknak [...] magyarázatja*, Csepreg, 1627, 445. (RMNy 1380.)

¹¹ „Az este késsőn, úgy mint kilencz óra után, nagy zörgéssel, kiáltással farsangoltak ott az mi utczánkon valakik. Illyen közönséges csapások között, úgy teszik, nem illenik efféle farsangolás, és nem csak Bécsbe megtiltotta a váras és ő felsége is, hogy semmi maskarák és afféle illetlen vigasságok ne legyenek, de Posonban sem szenvették meg csak az csengetyűs szánkázásokat is.” PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, s. a. r. HANUY Ferencz, Bp., 1911, II, 241. A Pázmány által említett farsangi „csengetyűs szánkázás” régi szokást takarhat; egy 18–19.

bírótól; kérésének indoklása nyilvánvalóan azt a felfogást tükrözi, miszerint a farsangolás, kivált pestisjárvány idején, még fokozza az isteni csapások mértékét.¹² Pázmány *Imádságos könyvének* (az 1631-es kiadás) lelki tükrében a 6. parancsoltnál találunk táncra, alakoskodásra vonatkozó kitétel.¹³ Műveiben több helyen is előfordul a farsangos álorcázás, mint a hamisság, az igazság elferdítésére utaló hasonlat említése.

A 18. században, különösen a század második felében, a magyar nyelven nyomtatásban kiadott prédikációs-kötetek száma nagymértékben megnőtt a megelőző századhoz képest.¹⁴ Kétségtelen szemléletváltozás figyelhető meg a prédikációkban: a 16–17. századi, a mulatozásnak szinte minden fajtáját könyörtelen módon elítélő és ostromozó beszédek retorikája a 18. században megváltozott; habár a féktelen életöröm farsangban szokásos megnyilvánulását természetesen továbbra is tiltották,¹⁵ az

század fordulójáról való erdélyi hazugságvers (mulattató) sorai a szánkózás későbbi meglétéről, illetve elterjedtségéről árulkodnak: „Jartam oly országban, hol szunyaggal szántnak, / A bolhakkal nagyon könnyen lovagolnak, / A teli időben tökéket vontatnak, / Fársangi napokban csak velek szánkóznak.” (CSÖRSZ RUMEN István, *Erdélyi hazugságversek a XVIII–XIX. század fordulójáról*, Lymbus, 2003, 310.). A szánkózásról mint Európa-szerte kedvelt udvari mulatságról: KÖKÉNYESI Zsolt, *A magyar arisztokrátiák integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között*, doktori disszertáció, ELTE BTK, 2016, 196–207.

¹² „Azért kegyelmedet atyai szeretettel intjük, hogy az böcsületes Tanácscsal egybegyűlvén, tegyen oly rendelést, melylyel az Isten engeszteltessék, mert ha Isten nem könyörül rajtunk (minthogy nem is könyörül, ha ő szent felségét boszontjuk), félő, hogy az öröm siralomra fordul.” PÁZMÁNY, *i. m.*, 241 (nr. 710).

¹³ „Gonosz tekintetekkel, fajtalan könyvek olvasásával, ocsmány énekekkel, képekkel, fajtalan beszéddel, buja illetekkel, játékokkal, tánczokkal, áll-orczázással, ölelésekkel, bántottad-e Istenedet? Ezekkel mást botránkoztattál-e?” (PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a r. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001, 227.) A lelkítükör a kicsapongó mulatozásról, dorbévolásról is kérdez: „El-távozottad-e a' fajtalanságra vívő vétkeket, ugy-mint, a' részegséget, tobzódást, hivolkodást, és asszony-emberekkel-való gyakor társalkodást?” (*Uo.*) Köszönöm Bogár Judit segítségét.

¹⁴ Az MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport értékes munkájának egyik jelentős eredménye az 1800 előtti magyarországi prédikációk adatbázisa, amelyet jelen közlemény elkészítéséhez is sokrétűen tudtam felhasználni: <http://www.predicatio.btk.ppke.hu>.

¹⁵ Például Alexovics Vazulnál (1742–1796) olvashatjuk, hogy a mértéktelen, féktelen mulatság elvonja a hívőket a templom látogatásától: „A komédiaház rakva vagyon halgatókkal; a bálház rakva vagyon táncolókkal; a heccház rakva vagyon játékosokkal”, „de a szentegyház üres és puszta.” (ALEXOVICS Basilius [ALEXOVICS Vazul], *Vasárnapi prédikációk: Tavaszi rész*, Pest, 1790, 114. – Idézi: LUKÁCSY Sándor, „*Trombita, kiürt, tanító vagyok*”: *Prédikátorok – hivatalásokról, műfajokról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1995, 283.) A farsangi vétkeket érzékletesen írja le Hajas István (1733–1798): HAJAS István, *Quinquagesima vasárnap, második beszéd: a fársangi vétkeket ellen = Régi magyar prédikációk: 16–18. század*, összeáll. SZELESTEI N. László, Bp., Szent István Társulat, 2005, 134.

erkölcsileg nem kifogásolható, „tisztos” szórakozás létjogosultságát elfogadták, sőt esetenként hangsúlyozták, illetve szembeállították a rossz, tivornyázó jellegű kicsapongással szemben.¹⁶

Somodi István (1759?–1845) református lelkész fiataloknak mondott farsangi prédikációjában – a tékozló ifjúról szóló példabeszéd kapcsán – a kegyes élet fontosságát hangsúlyozza; a kegyesség fogalmának magyarázata jó alkalom arra, hogy a keresztyén mulatságról, vígságról is szó essék:

Az a hamis vélekedés, hogy az ifjú idő nem a kegyességnek, hanem csak a gyönyörűségnek ideje, ezt a képtelenséget foglalja magában, hogy a kegyesség komorrá, melancholikussá teszi az embert, és hogy a vallással, vagy kegyességgel az öröm és vigasság együtt meg nem állhat. Goromba vélekedés ez, szerelmesim! A keresztyén vallás sohol nem tiltja az örömet, a vigasságot, a mulatságot, egyedül csak a visszaélést tilalmazza, azt a visszaélést, mely által magamat is, másokat is boldogtalanokká tehetnék.¹⁷

Török Damaszcén (1757–1824) egri minorita¹⁸ a 18–19. század fordulóján prédikált a kánaai menyegzőről szóló evangéliumi szakasz kapcsán a keresztyének farsangi multságáról:

Ne gyalázza senki azt, a’ ki vendégségben hívatván örömet el megyen: Ime maga Üdvözítőnk is vendégségbe hívatván, elméne. Vendégségbe hívatatték, mert a’ menyegzői multságára hívatatték. E’ pedig az ételben, italban, jól lakozásban, szóval: vendégségben áll. Kinek lett légyen a’ menyegzői vendégsége azt az Irás fel nem jegyzi, de hogy vendégség volt, azt az Irásból könnyen ki lehet hozni, mert menyegző volt, vagyis menyegzői multság, ennek pedig dísze a’ vendégeskedés, bor volt fel téve hogy igyanak, tehát ettek is. Ezen

¹⁶ Stankovátsi Leopold (1742–1789) ferences gyertyaszentelő alkalmával elmondott beszéde a legjellegzetesebb példa: „A’ szép musika, tánc, nyájasság becsületes embernek való dolog, kivált a’ víg farsangi napokban. Nem tagadom én, Atyámfiai, hogy becsületes embernek való a nyájasság ’s multság, csak hogy botránkoztató ne légyen. De mit akarnak sokan behozni közünkbe efféle nyájasságokkal? nem azt-e’, a’ mit siránkozó szemekkel kell nézni a’ lelki Pásztoroknak? tudni-illik: hogy a sz. Templomok üressen maradjanak: a’ bál-házak ’s korcsmák pedig éjjel, nappal teli legyenek: a’ mérték nélkül való dobzódás, részegség, fajtalan nyájasság, bűnöknek se tartassanak, hanem becsületes módinak, és illendő szokásnak: Az Isten, és Anyaszentegyház törvényi megtapodtassanak, az Egyházi, és szerzetes személyek kicsufoltassanak, az Elöljárók’ parancsolati kinevettenessnek: ne légyen Egyházi, vagy világi Bíró a’ ki merjen fenytetni, mert nem léssen a’ ki akarjon engedelmeskedni.” (STANKOVÁTSI Leopold, *Gyertyaszentelő B. Aszszony napi prédikátság: A’ botránkoztatás távoztatásáról = Ünnepp-napokra való Predikátságok: Első rész*, Győr, 1788, 125–126.)

¹⁷ SOMODI István, *Farsangi prédikáció = Régi magyar prédikációk, i. m.*, 346.

¹⁸ TÖRÖK Damaszenus, *Vasárnapi és ünnepi prédikátságok*, Eger, 1802, 156–171.

vendégségre hívatott Jézus Tanítványaival együtt, el is ment. Ugyan Keresztények kinek ne volna kedve a' barátságos mulatságra, a' vendégeskedésre, mikor még Kristus-is, nem tartotta disztelenségnek az ilyen üdő töltésre megjelenni? Vígán tehát, vígán legyetek ezen fársáingi napokban Keresztények, tartsatok barátságos gyülekezeteket, füstölyenek a' konyhák, ropogjanak az asztalok a' sok féle eledeleknek terhe alatt; egyetek, igyatok, vendégeskedgyetek. Íme Üdvözítőnk is hívataték a' menyegzőre, 's el méné.”¹⁹

¹⁹ TÖRÖK, *i. m.*, 156.

Tekinthetjük-e úgy a történelmet, mint világnézetek történetét? Az egyes emberek döntései és a véletlenszerűség milyen arányban formálják történelmünket? Mennyiben felelős az ember tetteinek következményeiért? A lélekben avagy a cselekedetekben keresendő a keskeny határ bűn és erény között? – Ilyen és ehhez hasonló erkölcszociológiai és metafizikai kérdéseket feszegetnek Kemény Zsigmond történelmi regényei a múlttal, a léttel kezdeményezett párbeszéd során. A megértés keresésének hermeneutikai szituációjában Kemény az embert vizsgálja, az örökösen fejlődő, örökösen keletkező, örökösen növekvő ént¹ a maga mozgatórugóival. A hit mint az egyén fő mozgatórugója érett történelmi regényeiben fontos szerepet játszik; közülük kettőnek a cselekménye kifejezetten a személyes és a közösségi hit körül forog.

Az *Özvegy és leánya* és *A rajongóké* című regények témájuk miatt is szoros intertextuális viszonyba kerülnek a vallási hagyomány szent szövegeivel, a *Bibliával*. Ha az özvegy Tamóczy né lázas szónoklatainak *Ószövetség*ből kiragadott bőségeire vagy a fanatikus szombatosoknak a *Jelenések könyvének* riasztó, szó szerinti értelmezéseire gondolunk, első benyomásunk könnyen lehet az, hogy Kemény hősei többnyire visszaélnék a „szent szövegekkel”. Önkényesen, a saját céljaikra használják azokat, leginkább fegyverként, néha védőpajzsként a képzelte vagy valós ellenséggel szemben. Egy elferdített, félreolvasott világ törvényei szerint élnek, mert a *Szentírás*ban csak az erőszak és negatív indulat történeteit, képeit – saját lelki világuk tükörképét keresik. Eltorzult érzelmeik, értékeik igazolását így találják meg az átokszóltárookban, miként a bosszútól lihegő Tamóczy né a tiszta öröm helyett kárörömöt, a szeretet helyett csak gyűlöletet tud érezni, vagy ahogyan Kádár, a szombatosok agg prófétája tulajdon gyermekére áldás helyett csak átkot tud szórni, és Csulai tetteit is a valódi hivatástudat helyett az önmagát hergelő vakbuzgóság vezérli. Mind a regény világában, mind a befogadóban idegenkedést, szánalmat vagy nevetséges hatást keltenek. Ők testesítik meg azokat a típusú embereket, „kik miatt el kell szoknunk a vallásosságtól,”² ahogy az *Özvegy és leánya* egyik józan szereplője megfogalmazza.

¹ Rudolf BULTMANN, *Történelem és eszkatológia*, Bp., Atlantisz, 1994, 162.

² KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 280.

A kereszténység eltorzult arcát, a katasztrofista vagy fundamentalista világfelfogást képviselő hősök mellett azonban legalább ugyanannyi hiteles istenhívő szereplővel és pozitív töltetű „szent szöveggel” találkozhatunk Kemény történelmi regényeiben. Gondoljunk csak a „tévedezőkre”, a zsoltáros szavaival feljajduló Pécsi Simonra remeteségében vagy a börtönben eszmélkedő Szőke Pistára. „Kiszólásaik” kétségbeesésük mélyéről fakadnak, és felfelé irányulnak, nem pedig valaki ellen, ezért megrendítőek és felemelőek. Ekképp imádkozik Báthori Zsófia szívének belső szobájában katolikus hitének megőrzésért, így elmélkedik a hazavágyó Mikes Móric a lélek égi és földi kötelekeiről, és az öreg Dajka püspök a csillagok alatt a mulandóságról. „Miért tapadunk annyira a végeshez, midőn a végtelent hitünk biztosította?”³ Befogadó és szereplő egyaránt hatása alá kerül a végtelent szólongató párbeszédnek/monológoknak, mint ahogy a múltjától búcsúzó Kassai Elemér lélekállapotába is belejátszanak Dajka püspök emelkedett gondolatai anélkül, hogy személyesen találkoznának.

A regények bármely pontján is érezhetőek a lélek finom, transzcendensre irányuló rezdülései, valamiféle átragyogás következik be a regények szövetében. Hát még ha a „törékeny”⁴ főhősök megnyilvánulásait tekintjük: Tamóczy Sárát és Bodó Klárát! Alakjuk, szólamuk jézusi fényben tündöklük, az önkéntes áldozat fényében. Istenükkel való kapcsolatukról szűkszavúan tájékoztat az elbeszélő. Az igazán mély érzések nem szorulnak bizonygatásra és analízisre. Bodó Klára „csak lelkében imádkozott”, hiszen „nemcsak kőből épült templomok vannak, minden ember szíve az”.⁵ Ha mégis szavakkal szólnak hitükről, hitükért, rendkívül tömören teszik. Éppen az átszűrt érzelmek, a tömörség miatt lesz Sára esküvő előtti imája olyan szívszorító: „Istenem, add, hogy el tudjam viselni az élet terhét; Add, hogy ne gyűlöljem azokat, kiket szeretni tartozom; Add, hogy higgyek az erényben; Add, hogy ne tagadjalak meg téged!” (285.)⁶ Sára alakja utolsó megnyilatkozásával még inkább felmagasztosul, amikor szörnyeteggé torzult anyjától a megbocsátás gesztusával búcsúzik, előbb a földre, majd az égre mutatva: „Én nem panaszklok ellened sem itt, sem ott.” (351.)

³ KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*, Bp., Szépirodalmi, 1969, 228. – A regényből vett további idézetek is ebből a kiadásból származnak.

⁴ BARTA János, *Sorsok és válságok: Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai* = B. J., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 206.

⁵ Keményt sohasem a vallás szabályszerű követése foglalkoztatja, hanem a személyesen megélt hit.

⁶ KEMÉNY, *Özvegy és leánya*, i. m. (Az idézetek után található számok az idézetet tartalmazó oldalak számát jelölik.)

A rajongók Bodó Klárája még cizelláltabban ábrázolt egyéniség, hiszen végigkövethetjük szüzsés és lelki útját, megismerhetjük belső monológjait. A szentség mégsem csak imáiból vagy kinyilatkoztatásaiból árad, hanem egész lényéből: szelíd-ségből, tisztaságából, önfeláldozásra is hajló szeretetéből és gyermekies ősbizalmából. Jellemző, hogy a 23. *zsolnár* sorában találja meg önkifejezési formáját, a bárány metaforában: „Az Úr énnekem őriző pásztorom! Azért semmiben meg nem fogatkozom.” (268.) Itt a teljes ráhagyatkozás és a sebezhetetlenség tudata kapcsolja lényét a bárány szakrális szimbólumához, más szüzsés helyzetekben azonban az áldozatra való predesztináltsága is. Ő az egyetlen, akinek imája valódi párbeszéd lesz Istennel, hiszen azonosulási vágyára válasz is érkezik, s ennek a befogadó is tanúja lehet: „Higgy Klára és remélj!” (268.) – visszhangzik szívében a szózat, s mintegy varázs-ütésre, a kimondott szó valósággá lesz: hite megújul. „Middőn a nő a vigasztalás forrását föllelte, megeredtek szemének könnyei, s a kegyes ég e jótékony harmatjától kedélye mindinkább üdült, éledt, megkönnyült”. (268.) Klárát mindössze ez az állandó metafizikai párbeszédre való képessége különbözteti meg metaforikus párjától, Kassai Elemértől, különben morális szempontból mindketten a szereplők hierarchiájának csúcán állnak. Elemért erkölcsi tudata, mely „valósággal metafizikai rangra emelkedik”,⁷ becsületessége és a szükséglet szenvedők önzetlen segítése „anonim kereszténnyé” avatják. Ő azonban nem képes fellelni vigasztalásának kútforrását, s így Hamletként önmagába zárva emészti magát. Klára életformája iránt viszont maga az elbeszélő is mély rokonszenvet árul el. Neumer Katalin számba is veszi az elbeszélő által elejtett, a követendő életformára vonatkozó szentenciákat a regény során. „Kemény a takarékos bőséget, a csendéletet, a bensőséges idillt értékeli, a rendezettséget, olyant, »mint a józan embereknél kell lennie, kik a világgal és magokkal békében élnek.«”⁸ Bár ezt az életformát egyedül Klára valósítja meg a regény végére, és bár „alakjának kétségtelenül az az üzenete, hogy csak egy következetesen hit-elvű magatartás lehet az integer személyiség alapja”,⁹ a cselekményalakítást, a számára kedvező végkimenetelt azonban ez mégsem befolyásolja. Klára mindenekelőtt magához vonzó lény ott ragyog a többi hős fölött, s ez által „értelmező perspektívát nyit a valóság-hősök bukását előidéző téves magatartásmintákra, közösségi attitűdökre”,¹⁰ de útja csak az egyik életlehetőség a regényben végigkövetett számtalan közül. A

⁷ BARTA, *i. m.*, 188.

⁸ NEUMER Katalin, *Kemény Zsigmond három regényének értelmezése*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986, 159.

⁹ BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 359.

¹⁰ *Uo.*, 359.

regény világképe nyitott, hiszen több szereplő sorsa is nyitva marad a regény végén, ezen kívül belső dialógusaik, akárcsak az elbeszélő is, lezáratlanok.¹¹

Az olvasónak szabadságában áll megvizsgálni e pluralista mikrotársadalmat, és megmérnie magát e tükör által. „Melyik félnek van igazja?” – ezt a költői kérdést többször is felteszi az elbeszélő a regény során, s mindannyiszor tartózkodik az állásfoglalástól: „nem ide tartozik” (206.), vagy „az idő fogja megmutatni” (18.) – hátrítja el az író többször is a részrehajló, szájbarágós elbeszélői módszert, és távolságtartását gyakran az igazság viszonylagos voltával magyarázza: „Mindketten a saját helyzetök szempontjából néztek Gyulaira és Elemérre.” (206.) Az elbeszélőnek ez a megengedő attitűdje összhangban van Klárának egyik mélyen emberi, ugyanakkor evangéliumi vonásával, amely magatartását mindvégig jellemzi, s amelyet legtalálósabban talán „szent bizonytalanságnak” vagy Pilinszky szavával „diszkréciónak”¹² nevezhetnénk. Magába foglalja ez az ítélkezéstől való vonakodást („Az Isten színe előtt nem mindig az a valódi bűnös, ki megbotlott.” – mentegeti férjét)¹³ s a felsőbb akarat félnék fürkészesét, az isteni titok előtti megtorpanást. Szent bizonytalanság, mely lázongás helyett tűnődik – „A nyíl öl-e vagy az a kéz, amely célzott?” –, mely megengedi magának a kételkedést, de nem marad a kétségben. „Ah, hisz az embernek szabad akarata van!” (260.) – eszmélkedik Klára, s e szilárd igazsághoz való visszatéréssel rövidre zárja töprengését a predestináció kérdése felett. Az ő bizonytalansága óvatosság, melynek nem a viszonylagosság-élmény az alapja, sokkal inkább a viszonyítottság felismerése, a mindenben megnyilvánuló isteni jelenlét sejtelme.¹⁴ Végtelesség halogatott ítélkezése pedig egybecseng a regény felfüggesztett befejezésének üzenetével: a végső szó nem a miénk.

A rajongók világában megnyilvánuló pluralizmus – a hősök jellembeli ellentmondásai, lezáratlansága, bűnök és erények árnyalatokra bomlása, egymással dialogizáló sorsok, szabad akarat és végzetszerűség kérdésének eldöntetlensége – mögött egy

¹¹ Neumer Katalin nyomon követi az elbeszélői attitűd változását a regény során: az értékelő, moralista és a leíró-szemlélő nézőpont váltogatását, és megállapítja, hogy az utolsó részben is egyfajta távolságtartás jellemzi az elbeszélői magatartást. Emellett rámutat az elbeszélő és a szereplők morális és metafizikai kérdésekről szóló elmélkedéseinek többértelműségére is. NEUMER, *i. m.*, 160.

¹² PILINSZKY János, *Levél a diszkrécióról* = P. J. *Összegyűjtött művei: Tanulmányok, esszék, cikkek*, II, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Századvég, 1993, 333.

¹³ Metaforikus párjának, Kassai Elemérnek szintűgy sajátja ez a tulajdonság.

¹⁴ Richard Rohr használja az említett kifejezést ebben az értelemben: RICHARD ROHR, *Reménység a sötétben: Assisi Szent Ferenc lélekmegújító látomása a nyugtalanság korában*, Bp., Ursus Libri, 2005, 130.

olyan szerző áll, akinek magának is személyes élménye a pluralizmus. Vallási és nemzetiségi, társadalmi és világnézeti sokszínűség veszi körül születésétől Erdélyben és később Magyarországon. Reformátusként szerzetesektől tanulja az olvasást és a betűvetést a zalatnai katolikus iskolában;¹⁵ arisztokrata léte polgári életformát él, és hajnalokba nyúló kemény munkával keresi kenyerét; liberálisként Széchenyi személyiségének és elveinek büvkörébe kerül. Szellem hol a művészet, hol a politika váltólázában ég; s a nagyenyedi kollégiumból hozott kantianus életvezetési elvek és a skót morálfilozófia között egyensúlyoz a korabeli „egyezményes” gondolkodókkal együtt. Különböző vallási hagyományok, társadalmi osztályok, filozófiai felfogások, életformák között próbálja megteremteni magában a „súlyegyent”, az átjárhatóságot. Így lesz maga Kemény is színtere a különbözőségek közti dialógusnak. E dialógus gyümölcse az a páratlan türelem, mellyel ő a vallások és mindenféle világnézet felé fordul.

A dialogikusság Keménynél nemcsak érett regényszüzséinek rendezőelvévé női ki magát, hanem maga a dialógus, mint epikai formaelem is sokszor szimbolikus jelentéstöbblettel telítődik. Mindhárom érett történelmi regényében találunk egy-egy nagy dialógust, amely a reveláció erejével hat nemcsak a művek immanens világában, hanem azon túlmutatva felfed valamit a megértés soha le nem záruló folyamatáról, a valódi párbeszéd varázslatos természetéről általában. Ilyen felforgató erejű, szüzsén túlmutató dialógus az *Özvegy és leányában* Haller Péter és Tarnóczy Sára két utolsó beszélgetése, *A rajongókban* Pécsi Simon és lánya, Deborah kandalló előtti egymásra találása, és a *Zord idő záró* jeleneteiben Izabella királynő és udvarhölgye, Dóra valódi találkozása. Olyan szellemi összekapcsolódások ezek, amelyekben a szüzsés „viszonyok vonalai, a párhuzamosak metszik egymást”.¹⁶ Közös bennük az is, hogy kommunikációs kudarcok sorozata előzi meg őket, sikerültségükkel ezért is hatnak olyan intenzíven és felszabadítóan. Maradéktalanul megfelelnek a valódi párbeszéd Buber és Gadamer által is leírt feltételeinek: a beszélgető társak nyitottak, és maximálisan figyelnek egymásra; egyenrangúak; szabadon engedik magukat a „szóban forgó dolog által vezetni”, és nem beszélnek el egymás mellett.¹⁷ Máságukat megőrizve észrevétlenül közösséggé változnak, olyanná, amelyben egyikük sem marad az, aki korábban volt.¹⁸ Valamiféle ontológiai vagy transzcendentális kinyilvánítódás részeseivé avatódnak.

¹⁵ Az 1820-tól 1823-ig tartó időszakról: PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., A Magyar Tud. Akadémia kiadása, 1922, 17–27.

¹⁶ Martin BUBER, *Én és Te*, Bp., Európa, 1991, 33.

¹⁷ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., Osiris, 2003, 407.

¹⁸ *Uo.*, 420.

Kemény regényeiben e közös nyelv megtalálásának, e mély lelki közösség születésének katartikus élménye gyakran még a szüzsé tragikus végkifejletét is felülírja, különösen a *Zord idő* esetében. Ez az utolsó Kemény-regény reflektorfénybe állítja a valódi dialógust azáltal, hogy cselekményzáró szerepet szán neki. Az „emberi vágyak kiteljesedésének brutális megszakadása”¹⁹ után, azon a ponton, amikor eluralkodik a káosz és kilátástalanság mind az egyén, mind a nemzet sorsán, egy valódi találkozás által „ember és ember közti tiszta viszony absztrakt szférába”²⁰ emelkedünk. Lehet-e megrázóbb evangéliumi üzenet, mint az, hogy a remény benne rejlik a dialógus pusza lehetőségében is?

Kemény dialógusai nem megváltó, de megvilágító erejű dialógusok, mint minden igazi beszélgetés, amely nem mindig segít, „hogy életben maradj, csak abban segít, hogy megsejtsed az örökkévalóságot”.²¹

¹⁹ BÉNYEI, *i. m.*, 373.

²⁰ Mihail BAHTYIN, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, Bp., Osiris, 2001, 77.

²¹ BUBER, *i. m.*, 42.

Szegei Lőrinc két zsolttárparafrázisát tartalmazó fiatalkori műve 1564-ben jelent meg Wittenbergben.¹ Ez a dedikációs kötet a tanulmányait finanszírozó patrónusok előtti humanista tisztelgés, amelynek egyik apropóját az 1562/63-as magyarországi pestisjárvány adhatta. Szegei egy laza kötetkompozíciót épített fel a hat költeményből. A versek három egyértelmű csoportra oszthatók: az első vers egy dedikáció, a következő két vers zsolttárparafrázis, amelyeket végül három vigasztaló epicedium követ.² A kompozíció gerincét az a két zsolttárparafrázis alkotja, amely összeköti a dedikációt és a halotti verseket. Ezek egyszerre szólnak a mecénásoknak és a megvigasztalándóknak is. Mivel Szegei Lőrinc életrajza még mindig nagyon homályos,³ és a legelső biztos adatunk 1562. július 8-i beiratkozása a wittenbergi egyetemre, ezek a költemények pár aprócska adattal – vagy legalábbis lehetőséggel – egészíthetők ki azt.

Az első vers egy disztichonos levéldedikáció (A_{1v}–A_{1f}),⁴ amelyben három mecénását üdvözlí, és köszönetet mond – feltehetően – egyetemi tanulmányainak támogatása miatt (*Praestantes pietate viri et virtute, Patroni, / Artis et ingenii fida columna mei*). Maga a költemény is már a tanulmányaiban elért eredményeit bizonyító humanista beszámoló, amelyet különböző mitológiai – főleg a múzsai tudományokra vonatkozó – képekkel díszített, azonban konkrét információt nem tartalmaz se a szerzőről, se a mecénásokról, akiknek a nevét csak a vers címéből ismerjük: Johannes Mercator Szegeidinus, Johannes Literatus Nagy és Benedictus Pap. Mindhárman szegei születésűek, és a török elől menekültek el. Hármójuk közül az eredetileg tőzsérüzletember és énekszerző Pap Benedek a legismertebb, aki 1547-ben dokumentálhatóan már Debrecenben tartózkodott, majd 1554-ben Kassára költözött, ahol a

* A szerző az MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ *Psalmi LI. miserere mei Deus et CXXVIII. nisi Dominus aedificaverit etc. redditi elegiaco carmine et scripti ad Moecenates, perpetua observantia colendos. A Laurentio SZEGEDINO Ungaro. In fine addita sunt Epitaphia ab eodem scripta.* Vitebergae, [s. n.], 1564 (RMK III 4806).

² Talán a hat vers 1, 2, 3-as felosztása mögött is tudatos szerkesztést feltételezhetünk, amely a Szentháromságra utalna?

³ A legrészletesebb életrajz még mindig: HÁZY Albert, *A XVI. század társadalomszemlélete Selencerus Miklósnál és Szegei Lőrincnél (Adalékok az irodalomtörténet szociológiájához)*, [Szegei, 1935].

⁴ A vers címe alatt a következő áll: *Laurentius Sz[e]gedi s[alutem] d[icit]*.

legjelentősebb nagykereskedők közé emelkedett. Itt halt meg 1564-ben, valamikor február és szeptember között.⁵ A másik patrónus – a szintén kereskedő – Szegedi Kalmár János, aki folyamatos és élénk kereskedelmi kapcsolatban állt Kassa városával. 1542-ben egy kassai polgár lányát vette feleségül, majd Szegedről 1542-ben Makóra menekültek. 1552-ben Beregszászra mentek tovább, majd 1553 tavaszán Kecskemétre költöztek, ahol később a város nagyra becsült főbírája lett 1581. augusztusi haláláig. A család megmaradt kassai érdekeltségeit nagyon jól tükrözi az az 1562-es per, amelyet Kalmár Jánosné indított.⁶ A harmadik mecénásról szinte semmi információnk nincs. Valószínűleg ő az a Deák Nagy János nevű személy, aki Pap Benedekkel együtt tűnik fel a fennmaradt kevés forrásban: egyszer Debrecenben, majd 1555-ben Kassán, ahol egy szintén Szegedről elszármazott kassai család végrendeletét érvényesítették.⁷ Ez különösen fontos lehet Szegedi Lőrinc életrajzához, mivel mindhárom patrónust Kassa városa köti össze.

A következő két zsolttárparafrázis (A_{ij}^r–A_{ij}^v) egyrészt a mecénásoknak bizonyítja újfent, hogy megérte Szegedi tanulmányait támogatni, másrészt pedig az epicediumokhoz átvezetve az igaz keresztényi hit által kínál gyógyírt a bánatra. A latin zsolttárátirat különösen jó választás, amellyel egyszerre lehet csillogtatni a humanista felkészültséget és az ekkor már feltehetően Kálvin hatása alatt álló keresztény morált.⁸ A metrikus latin – és olykor görög – nyelvű zsolttárparafrázisok a 16. században éltek fénykorukat, és habár már a század elején megjelentek, igazán divatosá George Buchanan 1556-os műve tette őket.⁹ Egy magára valamit is adó tanult humanista, ahogy Szegedi is, biztos megpróbálta legalább egy iskolai gyakorlat erejéig megfenni

⁵ SZAKÁLY Ferenc, *Szegedi diaszpórák a XVI. századi Magyarországon* = Sz. F., *Mezőváros és reformáció*, Bp., Balassi, 1995, 190–196; KEMÉNY Lajos, *Pap Benedek és Huszár Gál életéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1911, 485–493.

⁶ REISZIG Ede, *A Mezőszegedi Szegedy-család ősei*, Turul 1918–1921, 22–23, 29; SZAKÁLY, *Szegedi...*, i. m., 196–202.

⁷ ZOLTAI Lajos, *Ő-ző nyelvjárás Debrecenben*, Magyar Nyelvőr, 1906, 124; BLAZOVICH László, *Bevándorlók Debrecenbe a 16. század második felében* = B. L., *Demográfia, jog és történelem*, szerk. ANTAL Tamás, Szeged, 2013, 250–251.

⁸ Azonban megjegyzendő, hogy Kálvin 1557-es zsolttárkommentárjának számozása nem egyezik Szegedi számozásával.

⁹ Összefoglalását ld. Johannes A. GAERTNER, *Latin Verse Translations of the Psalms: 1500–1620*, *The Harvard Theological Review*, 1956, 271–305. Szegedi előtt talán mintaként lebeghettek még a következő művek (egyértelmű forrást nem találtam): *Psalmi omnium selectissimi* [...], Hagenau, J. Setzer, 1532 (VD16 B 3426); Eobanus HESSUS, *Psalterium univrsum* [...], Marburg, E. Cervicornus, 1537 (VD16 B 3162); Marcus Antonius FLAMINIUS, *Paraphrasis in triginta psalmos versibus scripta*, Lutetia, R. Stephanus, 1546; Adam SIBER, *Psalterii* [...], Basel, J. Oporinus, 1562 (VD16 S 6227).

karmait a zsoltárokra. Habár a zsoltárolvasás és éneklés általános közösségi gyakorlat volt, a latin metrikus átíratok egy szűkebb, tanult réteghez szóltak, akik az intellektuális gyönyör kedvéért olvasták ezeket. Azért is lehettek annyira népszerűek és hatásosak, mert a mögöttük húzódó eredeti szövegek mindenki számára közismertek voltak, és így a hol merészebb, hol konvencionálisabb metrikus átíratok az eredeti zsoltárok által kimért pálya és partvonal játékerében gurultak és pattogtak tovább. Így aztán Szegedi e műfajjal mecénásait is a tanult műértők közé emelte. Jóllehet szerzőnk a legegyszerűbb megoldást választotta és disztichonos formában írta át az 51. (inc. *Summe Deus vasti index iustissime mundi*) és 128. [127.] (inc. *Ni Deus aedificet, solus frustra ille laborat*) zsoltárokat, mégis a magyar irodalomtörténetben valószínűleg ő a legelső ebben a műfajban.¹⁰ A zsoltárok szövege nagyjából megegyezik az eredetivel, de vannak saját betoldások is, és a 128. zsoltárban mitológiai képeket is felhasznál (Phoebus, Mars, Styx).

A zsoltárokat követő első gyászének (A_{iii}^v–A_{iii}^f) egy bizonyos Vincentius Szintai Anastasia nevű feleségét siratja el, aki húsz év házasság után halt meg Pesten (inc. *Cuius in urbe docet divinum dogma maritus*). A férj minden bizonnyal az a Szintai (Kalmár) Vince, aki 1551 márciusában iratkozott be a wittenbergi egyetemre, és még ugyanez év végén a mágocsi gyülekezet papja lett. Ezek szerint 1563/64-ben már Pesten éltek, Szintai valószínűleg református lett, öt gyermekük volt, a legidősebb fiuk Mózes. Ami szempontunkból különösen figyelemreméltó, hogy Szintai a Kassa közelében lévő Merényben (Wagendrissel, Nálepkovo) született.¹¹ A következő gyászének (A_i_{iii}^f–A_{iii}^v) phalaikoszi hendekaszillabusban vigasztalja Bakonyi Albert ceglédi református lelképásztort fia, János halála miatt (inc. *Alberti iacet hoc loco Bakonii*).¹² Az utolsó

¹⁰ Később a 104. zsoltár latin nyelvű parafrázisával találkozunk Budai Parmenius Istvánnál. Az 51. bűnbánati zsoltár magyar átírata pedig Balassi Bálintnál és Rimay Jánosnál tűnik fel. Meg kell jegyezni, hogy épp 1564-ben az a Szegedi Gergely ajánlotta Lőrincnek a 7. zsoltár magyar parafrázisát (RPHA 1298), aki 1557-ben Pap Benedek támogatásával Kassán prédikált. Érdeemes megemlíteni azt is, hogy habár nem ismerünk Szegedi Lőrinctől magyar nyelvű éneket, a *Theophaniája* első felvonásának végén feltűnő „Dicsérjétek az Urat minden nemzetségek” kezdetű betét (RPHA 273) később két unitárius énekeskönyvben is felbukkan (RMNy 983, 1541). Sőt ezeknél valamivel korábban román nyelvű fordításával egy református énekeskönyvben is találkozhatunk (RMNy 313). (Segítségéért köszönettel tartozom Hubert Gabriellának.) Mivel a *Theophania* 1571-es megírását alapul véve ez lenne a legkorábbi előfordulása az egyelőre beazonosítatlan szerzőjű versnek, javaslom, hogy Szegedi Lőrincet tekintsük e rövid kis ének szerzőjének.

¹¹ PRÓNAY Dezső, *Wittenbergben lelkészessé avatott magyarok jegyzéke (1541–1610) = Magyar evangélikus egyháztörténelmi emlékek a tótpárnai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából*, szerk. STROMP László, Bp., 1905, 11.

¹² FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*, Bp., Werbőczy Ny., 1898, 65–66.

epicedium (A_{III}^v) saját nővéreit, Katalint és Zsófiát siratja, akiket elragadott a pestis (inc. *Μοῖρα μένει πάντας καὶ μηδεὶς ἐστὶ κεν ἀνδρῶν*). Valamennyire ez a vers is a mecénásoknak szólhat, hiszen az első három disztichont görögül írta meg.

A tanulmány terjedelme nem enged meg részletesebb elemzést, azonban a fentiek valamennyire kiegészíthetik Szegedi Lőrinc hiányos életrajzát. Az biztos, hogy ezt a zsolttáros könyvecskét 1563 második felében, vagy legkésőbb 1564 első felében írta, mert Pap Benedek szeptember 19-én már nem volt az élők sorában, és erre semmi sem utal a műben. Az utolsó versből az is megtudható, hogy volt két nővére. A legfontosabb felmerülő kérdés viszont az, hogy hol végezhette elemi iskoláját? Ha feltételezzük, hogy a mecénások nem véletlenül finanszírozták Lőrinc tanulmányait, akkor minden szál Kassára vezet.¹³ Ez – családi és üzleti kapcsolatai miatt – még az épp Kecskeméten élő Szegedi Kalmár Jánosra is igaz, akihez kecskeméti reformációs tevékenysége miatt a ceglédi Bakonyi Albert személye is köthető. Szintai Kalmár Vince pedig a Kassa melletti Merényből származott. És itt kapcsolódik mindez Varjas Béla korábbi – Szegedi Gergely zsolttárajánlásával alátámasztott – felvetéséhez, miszerint hazajövetele után Szegedi „valahol Kassa–Tokaj–Eger tájékán” prédikátorkodott.¹⁴ Vagyis az egyetem után visszatért volna oda, ahonnan peregrinációra indult. A Baranyában és később Pesten tevékenykedő Szintai Vince személye is elgondolkodtató, akinek feltételezhető pesti tartózkodása tökéletesen összевág a város reformációjának kezdetével, és aki – lévén Merényben született – talán maga is Kassán kezdte meg tanulmányait. Nem lehet véletlen, hogy ilyen személyes információkat is tartalmazó epicediumot írt Szegedi a felesége halálára. Sajnos Szintairól csupán ennyi adatunk van, azonban a vers alapján feltételezhető, hogy szerzőnk közelebről is ismerte őt. Ha nem Kassáról, akkor talán máshonnan. Ezzel kapcsolatban pedig – habár Eckhardt Sándor általában véve elvetette¹⁵ – érdemes leporolni Gerhäuser Albert száz éves tanulmányát, amelyben nyelvészeti érvekkel igyekszik bizonyítani, hogy Szegedi Lőrinc Tolna–Baranya–Pest vármegyékben is huzamosabb időt tölthetett.¹⁶ Ha igaza van Gerhäusernek, és a *Theophaniában* megjelenő baranyai, pesti nyelvi jellegzetességek mögött Szegedi Lőrinc tartózkodási helyeire következtethetünk, akkor ezt mindenképp megerősíti a Szintai Vincével való feltételezhetően szoros kapcsolata is.

¹³ A kassai iskoláról ld. SZABÓ András, *Kassai magyar lelkészek és tanárok a 16. század második felében*, Urbs, 2008, 179–191.

¹⁴ VARJAS Béla, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1970, 144–145.

¹⁵ ECKHARDT Sándor, *Szegedi Lőrinc levelei*, Magyar Nyelv, 1951, 101.

¹⁶ GERHAUSER Albert, *Szegedi Lőrinc „Theophaniá”-jának e-féle hangjai*, Magyar Nyelv, 1917, 294.

MONOK ISTVÁN

Farsangi versek, vagy tréfás mulatságok, 1790

Balogh István kézirata az Országos Széchényi Könyvtárban

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őriz egy kéziratot, amelyet a címlap tanulsága szerint egy bizonyos Balogh István írt, jegyzett le Tápíogyörgyén 1790-ben. A kézirat fotomechanikus másolatát a falu önkormányzata 2006-ban 50 számozott példányban sokszorosította. A sokszorosított kéziratmásolathoz nem készült kísérő szöveg, így – ebből a kiadványból – nem tudunk meg róla lényegében semmit.

A kézirat leírása:

Farsangi versek, vagy tréfás mulatságok melyeket írta Balogh Istvány 1790^{dik} Esztendőben. Nevezetes Györgye Helységében. 70 fol. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 146.

f. 1r: Címlap

f. 1v: Metszetrajz

ff. 2r–46r: Tréfás „Ének”-ek

ff. 47r–48v: „Mindennapi Tisztaságot tanító tükör” – tréfás szöveg arról, hogyan kell egy asszonynak viselkednie.

f. 49r: vacat

f. 49v: Faludi Ferenc (1704–1779) idézet: „Ime a Te Reménységed szükségben ide néz. Faludi”

ff. 50r–56r: „Köz-példa beszédek” – nem ellenőriztem, de minden bizonnyal használta Faludi példabeszéd-gyűjteményét. A mondásokat több alkalommal írhatta, eltérő tintával és változó kézírással. Nem tűnik azonban feltétlenül más kéznek.

ff. 56v–61v: „Explanatio Sacrae Scripturae, Pars Libri Deuteronomii” – latin magyarázatai egyes szöveghelyeknek.

ff. 62r–65r: „Adnotationes in Librum Josuae” – latin jegyzetek.

f. 65v: vacat

ff. 66r–68v: „De Libro Iudicum” – latin jegyzetek.

ff. 70r–70v: Elkezdte a Királyok Könyvének kivonatát („Ex Libro 1° Regum”), de csak egy sort írt, és elkezdte az azonos alakú német szavak jegyzékét írni (vagyis tanult németül): „Voces Germanicae sibi similes et in articulis solum differentes”.

A kézirat úgy fest, mintha valaki nyomtatásra készítette volna elő. A kötetnek megszerkesztett címlapja van, ennek versóján egy bocsánatkérő feliratú metszetnek szánt rajz („*Bocsánat a szónak*”).

Ezt a manuscriptumot ismeri már Szinnyei József is,¹ a szerzőről azonban nem közöl adatokat. A szakirodalomban először ezt a művet Wix Györgyné kötötte össze² Balogh István, Vác egyházmegyei pappal, akinek életére ő csak Chobot Ferenc klasszikus egyházmegyei archontológiáját hivatkozta.³ Balogh azért került Wixné látókörébe, mert Takáts Rafael renegát pap, önképzett nyomdász életművét vizsgálta, és ennek egy ritka nyomtatványán szerepelt Balogh István neve, mint tulajdonosi bejegyzés.⁴ Boros István⁵ segítségével, illetve Kerényi Ferencnek a Pest megyei irodalmi élet monográfiájában⁶ sikerült kiegészítenie Chobot Ferenc adatait. Így a következőképpen alakult ki Balogh István (1773–1846) életrajza:

1773: születési év, református

1773 után, 1790 előtt katolizál

1790 után: iskola, Vác, szeminárium (papnevelde)

1796: pappá szentelik

1796–1800: Archivarius et Caeremoniarius Episcopalis – levéltáros, és Zerdahelyi (Szerdahelyi) Gábor váci segédpüspök ceremoniáriusa

1801–1810: Secretarius, et Notarius Sanctae Sedis – püspöki titkár Erdélyi József Antal (1737–1811?) váci segédpüspök (ügyvivő püspök) mellett, és Szentszéki jegyző

¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., Hornyánszky, 1891, 461.

² WIX Györgyné, *Egy XVIII. századi »Typographia privata«*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1967, 177.

³ CHOBOT Ferenc, *A váci egyházmegye történeti névtára*, II, Vác, Pestvidéki Nyomda, 2017, 686.

⁴ *Appendix ad Párizs Pápai Dictionarium*, Hely, dátum, nyomdász és nyomdahely említése nélkül (feltehetően: Takáts Rafael, Pádé, 1794–1798 között). Ennek egy példányát bemutatta BARTHA József, *Törlalék: Egy ismeretlen szótár a nyelvújítás idejéből*, Magyar Könyvszemle, 1897, 184–190. (Balogh neve itt: 184.)

⁵ Segítségét itt köszönöm meg, hiszen átnézte a vonatkozó évek (1790–1846) egyházmegyei schematismusait és directoriumait.

⁶ KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete, 1790–1867*, Bp., Pest Megye Monográfia Köz-alapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához, 3).

- 1806: váci kanonok⁷
1808–1809: Canonicus honorarius
1810–1812: Canonicus a Latere, vagyis oldalkanonok Kálmánházy László (1753–1817) püspök (1808–1817) mellett
1810–1832: Vác alsóvárosi plébános
1813–1817: nem ismerünk rá vonatkozó dokumentumot
1818–1832: Canonicus, Archi-Diaconus Csongradinensis
1833–1836: Archi-Diaconus Cathedralis et Paenitentarius
1841: nem ismerünk rá vonatkozó dokumentumot
1842–1846: Lector et canonicus
1846: meghalt, Vácott temették el, a székesegyházban

Ebből az adatsorból nem világos, hogy miként említhet valakit több levéltári dokumentum váci kanonoknak, ha az egyházmegyei schematismus erről hallgat.

Két kérdés maradt még nyitott: Vajon Balogh István (1773–1846) valóban a szerzője, vagy a lejegyzője a kérdéses kéziratnak?⁸ Kerényi Ferenc hivatkozott monográfiájában a váci (és kalocsainak mondott) kanonok Balogh Istvánon kívül csak Balogh István (1790–1873) ismert színészt mutatja be, aki pedig a datált kézirat lejegyzése évében született. A második kérdés: mi köze lehetett Balogh Istvánnak Tápiógyörgyéhez?

Magam valószínűtlennek tartom, hogy egy 17 éves valaki az OSZK-ban lévő kéziratban szereplő énekeket írta volna, hacsak nem leírta azokat, mondjuk olyanok-

⁷ A schematismusok sem, és Chobot sem tud erről, de Kerényi Ferenc két dokumentumra is hivatkozik, amelyben „váci kanonok”-ként szerepel. Az első: KERÉNYI Ferenc, *Pest megye...*, i. m., 33. hivatkozik Horvát Istvánnak Ferenczy Jánoshoz írott levelére (1806. december 4.). Vö.: HORVÁT István és FERENCZY János *levelezése*, s. a. r., jegyz. SOÓS István, Bp., MTA ITI, 1990 (Magyarországi tudósok levelezése, 2), 55. (Balogh István vitatkozik Révai Miklóssal [1750–1807] a Pest megyei tisztí szótár ügyében.) A második: KERÉNYI Ferenc, *Pest megye...*, i. m., 57. hivatkozik egy levéltári iratra, amely szerint Balogh István, kalocsai kanonok, 1806. március 1-én három példány *Hazai Tudósítások* című lapot fizet elő. Grócz Zita segítségét kértem, ő átnézte a kalocsai nyomtatott és levéltári nyilvántartásokat. Balogh István nevű kanonok nem ismert, sőt ebben a korban, olyan, aki előfizető lehetett volna, Balogh vezetéknevű sem. Nyilván egy elírás Kerényi Ferenc munkájában, és Balogh István váci kanonokról van szó. Ámde: csak annak hitték? Boros István sem talál arra utaló nyomot a váci dokumentumokban, hogy valóban már 1806-ban kanonokká lépett volna elő.

⁸ Fontos megemlíteni, hogy az OSZK katalógusa szerint a kézirat több kéz írása. Véleményem szerint a magyar szövegírást, a későbbi, más tintával írt szövegek, a latin, illetve a német nyelvű bejegyzések egy kéz írásai, csak az illető közben időszódot, többféle tollat és tintát használt.

ként, mint amelyek szájhagyomány útján ismertek voltak. Ha igen, akkor Balogh István a váci teológiai stúdiumai előtt jegyezte le ezeket. A közmondásokat, a bibliai magyarázatokat és a német szójegyzéket pedig később írta a kézirat kötet bekötött üres lapjaira. Zavarba ejtő ugyanakkor, hogy ennyire nincsen a környéken más „Balogh István”, aki egy írástudó nyomát hagyta volna.

A „leírta” gondolatot felvetheti a Kerényi Ferenc által *Az alkalmazott irodalom műfajai* fejezetben bemutatott asztaltársaságok, vadászkompaniák irodalmizáló tevékenysége is.⁹ Falucsúfolókat, farsangi tanításokat mutat itt be. A Balogh István névvel lejegyzett *Farsangi versek* is ilyen, bár Kerényinél nem szerepel maga a nemzeti könyvtárban megőrzött kézirat.

Valóban Györgyén írta, vagy írta le ezeket a *Farsangi verseket*? A válasz nem egyszerű. Megfogalmazható ugyanis egy hipotézis, amely a történetet összeköti a botrányos viselkedésű Takáts Rafael pap nyomdással. Takáts Rafael a betűkészletét a váci nyomdásztól, Ambró Ferenc Ignáctól, illetve annak segítségével szerezte be. Ezt említi Wix Györgyné¹⁰ és a váci nyomdászat monográfiusa, Holl Béla is.¹¹ Sőt, Takáts kiadta néhány váci család genealógiáját is.¹²

Balogh István elvileg tehát ismerhette Takáts Rafaelt. Ambró kiadványszerkezetébe nem illett bele a farsangi mulatsági énekek, nőkkel évődő szövegek kiadása, talán ezt Takátsnak szánta Balogh István. Ugyanakkor Takáts kiadványai mind kis terjedelműek, talán nem is lett volna neki ennyi betűje, a nyomda technikai állapota tehát ellentmond a feltevésnek. Vagy éppen ezért maradt kéziratban a *Farsangi versek*. A Györgyéhez való viszony azonban továbbra is megfejtésre vár.¹³ Takáts nyomtatványai kis falvakban jelentek meg (Pádé, Dorozsma stb.), Györgye éppen ezekhez hasonló nagyságú volt. Még az is feltehető, hogy Györgye csak hamis helynév adat, és vagy Ambró, vagy Takáts akarta a kiadványát e mögé „elrejtetni”. További levéltári kutatás nélkül azonban a megoldásról még csak fantáziálni sem lehet.

⁹ KERÉNYI, *i. m.*, 212–236.

¹⁰ WIX, *i. m.*, 174.

¹¹ HOLL Béla, *A kétszázéves váci könyv*, Bp., Helikon, 1973. Takáts Rafaelt mint aki kapcsolatba került Ambró Ferenc Ignáccal, éppen csak megemlíti (112, 7. jegyzet); magáról Ambróról: 20–35. Balogh Istvánt nem ismeri.

¹² WIX, *i. m.*, 176.

¹³ Balogh István, tudunkkal, dokumentáltan, csak egyszer járt Tápiógyörgyén, 1804. március 14-én, az új harangot szentelte fel. Erről a györgyei plébános, Nagy Mihály emlékezik meg a parókia történetében: *Diarium, seu Historia Domus Parochialis*, 54. (Tápiógyörgye, Római Katolikus Plébánia; másolata: MTAK Kézirattár).

OSZTROLUCZKY SAROLTA

„Édes fiam”

A Minden megvan *mint tékozló fiú-átirat*

„És felkelvén elméne az atyához.
Mikor pedig még távul vólna,
meglátá őtet az ő atya, és
irgalmasságra indítotték, és hozzája
futván a nyakára esék, és megcsókolá őtet.”¹

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy Ottlik Géza *Minden megvan* című elbeszélését kultúránk egyik alaptörténetének, a *Lukács evangéliumában* olvasható *Tékozló fiúnak*² a parafrázisaként értelmezzem újra. Bár ilyen irányú megközelítésére korábban még nem került sor, meglátásom szerint Ottlik 1968-as elbeszélése olyan apa-fiú, illetve hazatérés-történet, amely egy tékozló felőli olvasatban az evangéliumi példabeszéd értelemlehetőségeit is gyarapíthatja.

A tékozló fiúról szóló evangéliumi történet újraértelmezhetősége egyrészt a műfaj sajátosságaiból következik. A parabola – Paul Ricoeur meghatározása szerint – egy zárt narratív formát és egy nyitott metaforikus működésmódot ötvöző beszédmód, olyan fikció, amely képes a valóság újjáírására.³ A metaforikus folyamat, melyet a rendkívüliség (az „extravagancia”) mozzanata szabadít fel, „kinyitja a szöveget az élet és az értelmezés végtelensége felé”⁴ – állítja Ricoeur. A folytonos újraértelmezhetőség másik oka, hogy a példabeszédnek (a cím által sugallattal szemben) három egyenrangú hőse van, és az általuk képviselt három különböző nézőpont ugyancsak megsokszorozza a szöveg jelentéslehetőségeit. Ezt támasztja alá a 20. század második felében Hollandiában és Amerikában tevékenykedő, ismert katolikus hitszónok,

¹ Lk 15,20. *Szent Biblia*, ford. KÁLDI György, Bécs, 1626.

² Lk 15,11–32.

³ „A parabolát ideiglenesen olyan beszédmódként határozzuk meg, amely egy narratív formát egy metaforikus folyamattal kapcsol össze. Definíciónk szakzsargonja voltaképp az avatatlan olvasó ama spontán felismerését mondja ki, hogy egyszerre áll szemben szabadon megformált történettel és olyan átvitt értelemmel, amely nem a történet egyik vagy másik részére vonatkozik, hanem az elbeszélés egészére, s így az élet újjáírására alkalmas fikciót alkot.” Paul RICOEUR, *Bibliai hermeneutika*, szerk. FABINY Tibor, Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 1995 (Hermeneutikai füzetek, 6), 100.

⁴ *Uo.*, 108.

Henri Nouwen 1992-ben írt főműve, *A tékozló fiú hazatérése*⁵ is, amelyben saját és Rembrandt életének, illetve kései festményének példáján keresztül tárja fel, hogy a tékozló fiú, a törvénytisztelő fiú és az irgalmas atya szerepében és sorsában, életünk más-más szakaszában ugyan, de mindannyian osztozunk. Nouwen szerint a keresztény ember feladata a létezés e három aspektusának átélése, megértése és kibontása, amely a hit mélyrétegeibe, végső soron Istenhez vezet el.

Miről szól tehát a példabeszéd? Szól az apának fiaihoz, a fiúknak apjukhoz és egymáshoz való viszonyáról. A felelőtlenségről, a kudarcról és a kiszolgáltatottságról. Az aggodásról és a feltétel nélküli szeretetről. A testvéri feltékenységről és irigységről. A bűnbánatról és a megbocsátásról. Az idegenből való hazatérés örömről. A szeretet közvetett és közvetlen megtapasztalásának, vagyis a szónak és az ölelésnek a különbségéről. Az emberi erkölcs és az isteni szeretet fogalmi különbségéről, vagy – ahogy Pilinszky mondja – arról, hogy „az erkölcs még távolról sem vallás”.⁶ Mindezeket túl meghatározó szerepet játszanak benne a „csönd” és a „semmi” hangjai, azok a hiány-jelek,⁷ amelyekben nem a szó, hanem éppen annak hiánya alapozza meg a jelentést. Ilyen hiány-jel vagy értelmezésre felszólító csönd többször is szerepel a példabeszédben. Rögtön a történet elején, amikor a kisebbik fiú „váratlanul” kikéri a ráeső örökséget, az apa szó nélkül szétosztja közöttük vagyonát. Később, amikor a fiú hazatérve mintegy felmondja a korábban kigondolt, előkészített szavakat (az utolsó félmondat kivételével), apja – akitől a megbocsátást várja – nem ad választ az elhangzott, bűnbánó szavakra. Ahogy Jelenits István mondja: „[...] öleli, csókolja, és rendelkezik. Nem őt szólítja meg, nem dédelgeti vagy becézi. A szolgálkhoz fordul: [...] tetteivel beszél.”⁸ Az utolsó két hiány-jel a példabeszéd zárlatában található. Az idősebb fiú szemrehányását, amely burkoltan tartalmazza a testvéri feltékenység örök kérdését (Őt miért szereted jobban, mint engem?), az apa – emberi nézőpontból – nehezen értelmezhető szavai követik („S illet vigadnunk és örülnünk”), melyek nem adnak választ arra a jogosnak vélt erkölcsi kérdésre, hogy van-e különbség jó és rossz, engedelmes és bűnös, hű és hűtlen között. Ismét Jelenits Istvánt idézem: „Ez a megbocsátás nem jutalom, hanem ajándék. Az atya nem azért bocsát meg, mert igaz megbánásával fia kiérdemelte ezt a bocsánatot, hanem azért,

⁵ Henri J. M. NOUWEN, *A tékozló fiú hazatérése: Egy hazatalálás története*, ford. BALÁZS Katalin, Bp., Ursus Libris, 2001.

⁶ PILINSZKY János, *Két „rendbogyó” szent = A magyar esszé antológiája, IV: Esszék a kultúráról*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Osiris, 2007, 438.

⁷ Vö. SZITÁR Katalin, *Hiány-jelek: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Krúdy Gyula írásművészetéről*, Bp., Gondolat, 2013.

⁸ JELENITS István, *Betű és lélek*, Bp., Szent István Társulat, 1978, 48–49.

mert ő – ő.”⁹ A történet nincs lekerekítve, az idősebb testvér apjának válaszára adott reakciójáról már nem ad hírt a parabola: ez az utolsó hiány-jel ugyanis a mi személyes válasunk helyét jelöli ki. „Az első testvér útja – írja Jelenits István –, külső és belső története a példabeszédben szemünk előtt lezárul, mégpedig megnyugtatóan, de a másodiké függőben marad. Mintha nekünk kellene eldöntenünk, hogy ennek mi lesz a befejezése.”¹⁰

Mielőtt áttérnénk az Ottlik-novella elemzésére, érdemes a példabeszédet tér- és testpoétikai szempontból is megvizsgálni. A térbeliség a két fiú apjához való viszonyának szimmetriáját mutatja, hiszen az idősebbik fiú ugyanúgy hazaérkezik, mint a tékozló fiú valamivel korábban, és az apa mindkettőjükhez kijön a házból. Az aszimmetriát az elébe sietés mozzanata jelzi: kisebbik fiának elébe siet, sőt – ahogy Jelenits István írja – „elébe fut, pedig ez a szaladás egyáltalán nem illik egy koros, vagyonos, tekintélyes férfihoz.”¹¹ A különbséget a találkozások, a testek érintkezésének módja is jelzi: az apa tékozló fiának – még mielőtt az bármit is mondhatna – a „nyakába borul és megcsókolja”, vagyis a feltétel nélküli szeretet közvetlen tapasztalatában részesíti, míg az idősebb testvért „kérleli”, és szavak révén, tehát közvetett módon biztosítja arról, hogy hűségét respektálja („mindenem a tied”). Míg a szó közvetíti a szeretetet ember és ember között, addig a testek szavak nélküli érintkezése, az ölelés a szeretet közvetlen megtörténe, kiáradása.

Ottlik *Minden megvan* című elbeszélésének hőse, Jacobi Péter kisfiúként hagyta el az országot, apjáról semmit nem tudunk meg az elbeszélésből, negyven évvel később nem hozzá, nem a családjához jön haza. Nem is tékozolt, sőt talentumait kamatoztatta, világhírű hegedűművész vált belőle az évtizedek során. Bár karrierje csúcán talán túl van, nem vallott kudarcot idegen földön, anyagi értelemben nem vesztette el mindenét, sőt, amit lehetett, megnyert. Felmerül tehát a kérdés: mi indokolja, hogy a szöveget *A tékozló fiú* áíratként olvassuk?

Igaz, hogy Jacobi nem az apjához tér haza, ám nem is az elismerés átvétele motiválja visszatérését. A kérdésre, melyet útítársnője tesz fel neki („Miért jött most haza tulajdonképpen?”¹²), a repülőn még nem ad választ. Csak később, amikor múltját felvillanó emlékképekből és az emlékezetébe bevésődött – gyerekként még nem is nagyon értett vagy félreértett – szavakból (mint a szavatosság) próbálja újraalkotni.

⁹ *Uo.*, 49.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Uo.*, 48.

¹² OTTLIK Géza, *Minden megvan* = O. G., *Hajnali háztetők; Minden megvan*, Bp., Európa, 1994, 393.

Akkor fogalmazza meg magának az egykori indiánregényt létmetaforaként alkalmazva, hogy „Nem ezért jött. Hajótörött apját jött megtalálni a lakatlan szigeten.”¹³ Egy bekezdéssel később, az aranyhegedű átvétele és a kitüntetési ceremónia után ismét megfogalmazza – ismét metaforikusan – hazatérése valódi célját: „Nem ezért jött. Nem ezért tanult meg járni, nem ezért tanult meg beszélni az emberek nyelvén.”¹⁴ Az elbeszélés itt egyértelműen Pilinszky *Apokrifjára* utal, megerősítve ezzel a tékozló-motívum szövegbeli jelenlétével kapcsolatos gyanúnkat.

Ezért tanultam járni! Ezekért
a kései, keserű léptekért.
[...]
Szavaidat, az emberi beszédet
én nem beszélem.
[...]
Nem értem én az emberi beszédet,
és nem beszélem a te nyelvedet.

Pilinszky 1950–1954 között született költeménye egy apokaliptikus-látomás közegebe, egy kiégett, üres világba lépteti be a világvége-tapasztalat pusztulással szembenő, haza, vagyis az eltűnt gyerekkor paradicsoma felé tartó tanúját, a tékozló fiút. Pilinszky tékozlója a meg-nem-nevezettel való találkozást és szóváltást várja:

Csak most az egyszer szólhatnék veled,
kit úgy szerettem.

Az emberi beszéd, a szó, az üresség, az ablak, az arc és a kő motívumazonosságai elmélyítik a költemény és az elbeszélés szövegek közötti kapcsolatát, s az olvasó – ha eleinte reflektálatlanul is – egy találkozásra vár.

Két találkozásnak is tanúi lehetünk: Jacobi megtalálja halottnak hitt gyerekkori barátját, Grynaeus Ottót, akiben – a tékozló-allegória felől olvasva történetét – az idősebb, otthon maradt, családi értékrendhez ragaszkodó fiúra ismerhetünk. Ottó nem tékozolta el örökségét, amit tudott, megmentett belőle. Bár komikusan hat, feleségül vette öreg dadáját, hogy e „csel” révén megtarthassák Grynaeusék egykori lakását, pontosabban a cseléd- és gyerekszobát. Bár kivételes tehetségét eltékozlta,

¹³ *Uo.*, 404.

¹⁴ *Uo.*, 405.

erről nem vesz tudomást, a bibliai idősebb fiúhoz hasonlóan szűk látókörű, az anyagi létezés horizontján mozog. Az elbeszélés címe az ő szájából hangzik el („És minden megvan, minden a régi, mi?”¹⁵), ám igazi jelentése Jacobi nézőpontjából bomlik majd ki a történet végén. Ehhez azonban a másik találkozásra is szükség van. Az öreg, vak zongorista, akiben Jacobi ráismer arra a fiatal, katonaruhás koldusra, aki után gyerekként Ottóval „nyomoztak”, és akit később a Papagáj-bár zongoristájaként látott, az elbeszélés záró jelenetében, közös koncertjük végén „Édes fiam”-nak szólítja Jacobit, és „finom, tétova kezével megsimogatta a hegedűs fejét”, „Mintha egyedül volnának. Mintha egy lakatlan szigeten lennének.”¹⁶ Jacobi megtalálta hát, amiért jött: „hajótörött apját a lakatlan szigeten”, gyerekkori emlékeit egy idegen világ ismerős másikában.

A zongorista vaksága és az érintés fontossága eszünkbe juttathatja Rembrandt híres, kései tékozló-festményének apafiguráját, akinek kihunytt szemei és a tapintás közvetlenségét és intenzitását kifejező, nagyméretű kézfejei képileg a „legbensőbb visszafogadást” jelenítik meg.¹⁷ Ottlik vak zongoristája nem láthatja Jacobit, nem láthatja „könnyed és kellemes mosolyát” sem, melyet még a repülőn, társnője pipere-tükrének segítségével ölt magára, hogy „elmélyült komolyságot sugározzon”¹⁸ a belül érzett nyugtalanság és üresség helyett. A vak zongorista a tapintáson és a hangon keresztül, a látásnál közvetlenebb, bensőbb módon érzékeli a világot. Jacobiról – mivel szó alig esik közöttük – a hegedűjátéka alapján alkot „képet”, ahogy Jacobi is zongorajátékán keresztül ismeri meg, illetve fel az öreget, vaksága külső jeleire csak később, az első együttzenélés után figyel fel. Ők ketten jobban beszélnek a zene nyelvén, mint az emberi beszédet. A zene pedig – ahogy Hegel mondja – a „legtisztább bensőség manifesztációja”,¹⁹ az érző lélek kifejeződése. „A zene tartalma az érzés és a szenvedély; nem az ésszerű vagy az objektív, hanem a szív és a lélek indulatai.”²⁰ Az öreg hibás zongorajátéka Jacobi lelkét érinti meg: igazabbnak, valódibbnak érzi tőle saját játékát is. Ezt az élményt sem szóban köszöni meg, két kezével úgy „öleli át” a finom öreg apai kezét, ahogyan a példabeszédbeli apa ölelte át hazatért fiát:

¹⁵ *Uo.*, 425.

¹⁶ *Uo.*, 426–427.

¹⁷ RÉNYI András, *A tenyér ünnepe: Rembrandt: A tékozló fiú hazatérése* = R. A., *A testek világlása: Hermeneutikai tanulmányok*, Bp., Kijárat, 1999, 87.

¹⁸ OTTLIK, *i. m.*, 394.

¹⁹ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Esthétique*, ford. TANDORI Dezső, Bp., Gondolat, 1974, 312.

²⁰ *Uo.*, 322.

Az öreg zongorista megint hibázott. Jacobi különös módon ettől egyszerre valódi kedvet kapott a játékhoz. Nemcsak a fiús tarkóját szerette, hanem a kétszeri melléütését is. Hónapok óta, talán évek óta nem érezte ilyen valódinak a zenét. Amikor befejezték a szonátát, az öreg mozdulatlanul ülve maradt a zongora előtt. Sóhajtott, felemelte a két kezét, leejtette tehetetlenül. Nem szólt semmit. Végre megmozdult, jobb kezével a hegedűs felé nyúlt, hogy megtapogassa. Jacobi csak most vette észre, hogy valami hiba van a szemével. Alig lát, vagy vak. Nem párás volt a szemüvege, hanem vastag szürke üvegből való. Jacobi két tenyerébe fogta a finom öreg kezét.²¹

Az elbeszélés hiány-jelei, a vakság és a szótlanság, nem valamiféle veszteség jelei, éppen ellenkezőleg. Az öreg zongorakísérő vaksága – hasonlóan a Rembrandt-festmény világtalan apafigurájához – a „vak”, feltétel nélküli szeretetre és az ölelésre, a szeretet közvetlen kiadására hívja fel a figyelmünket, míg a két férfi, Jacobi és az öreg egymás közötti szótlansága – a példabeszéd csendjeihez hasonlóan – egy bensőbb, lelki (zenei) megértés, illetve egymásra találás fontosságát hangsúlyozza.

Jacobi olyan tékozló fiú tehát, aki elveszett önmagát keresve tér haza, de keresés közben váratlanul – ez a történet „extravaganciája” – rátalál otthon maradt „testvérére” és a vak zenésztársban „apjára”. Kiüresedett, lélektelen játékába újra életet lehel az öreg zongoristával való találkozás. Jacobit megváltja a hazatérés, megtalálja valódi, érző önmagát.

²¹ OTTLIK, *i. m.*, 406.

Szelestei Nagy László egyik korai tanulmányában hívta fel a figyelmet régi magyar nyelvű, fennmaradt közgyónásszövegünkre, amely a *Missale Strigoniense* (1493, RMK III 27) németújvári példánya utolsó nyomtatott levelének verzóján található. A liturgikus imádság a szövegközlő szerző megállapítása szerint a „16. század első harmadában” került a szertartáskönyvbe, valamint azt is megállapította, hogy ez a szöveg jelentősen különbözik a korban előforduló confessióktól, hiszen elmaradt a mea culpa-formula, „hiányzik Szűz Mária és a szentek említése is, amelyet a III. ravennai zsinat 1314-ben szabályozott.” A bűnbánati imádságban megjelenik ugyan a „Krisztus érdemébe vetett hit által Isten kegyelméből való megigazulást hozó protestantizmus evangéliumi mélységű büntudata”, azonban a szövegelemzés eredményeként Szelestei Nagy László arra a következtetésre jutott, hogy a közgyónás kontextusa „katolikus liturgiai gyakorlatra” utal, amelyben a „katolikus felfogásnak ellentmondó tétel nem szerepel.”¹

A szöveggel kapcsolatos bizonytalanságok továbbra is fennmaradnak. Szelestei nem zárja ki, hogy esetlegesen a római katolikus-lutheránus felekezeti éles, egyértelmű elkülönülés előtti, a lutheri reformáció irányvonalába tartozó (vagy azzal szimpatizáló szöveggel) van dolgunk, emiatt maradhatott el a Szűz Máriára és a szentekre való utalás. Ha a római katolikus liturgia oldaláról nézzük, akkor az anyanyelvű imádság elmondására a misekánon *Communicantes* kezdetű szövegrészéhez kapcsolódva kerülhetett sor, amely tartalmazza a szentek megemléését, ezért nem feltétlenül szükséges azt megismételni. A kutatások hiányossága, a „magyar liturgiátörténet kidolgozatlansága” egykor és ma is meggátolja a közgyónásszöveg és a reformáció kapcsolatának egyértelmű tisztázását. Az viszont bizonyos, hogy a negyven évvel ezelőtt közölt szöveg eredőit tekintve a reformáció előtti, azonban – bizonyos szempontok szerint – mostohán kezelt magyar nyelvű liturgikus nyelvhasználat egyik tanúja.² A jelen írással a közgyónás vagy nyilvános bűnvallás (*confessio generalis*) és a

¹ SZELESTEI N. László, *Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről*, Magyar Nyelv, 1976, 502–503. A jelen tanulmánnyal köszöntöm Szelestei Nagy László professzor urat 70. születésnapja alkalmából, hálás köszönettel a magyar prédikációtörténeti kutatás előmozdításáért.

² *Uo.*, 503.

reformáció előtti ún. prédikációs istentisztelet (pronaus) kapcsolatára szeretném felhívni a figyelmet.³

A *Confiteor* eredetéhez röviden annyit szükséges megjegyezni, hogy a 9. századtól megjelenő szöveg nagyjából a 11. századtól kapcsolódik a mise, azaz a vasár- és ünnepnapi istentiszteleti nagyformához. A szöveg és a liturgikus használat történetére nem térhetünk ki, csupán annyit jelzünk, hogy a római katolikus liturgiában a korábbi lépcsőima a 20. századi liturgiareform óta a misét bevezető közösségi bűnbánati cselekmény (actus penitentialis) része.⁴

A kolduló- és prédikálórendek megjelenése és tevékenysége (jelen ismereteink szerint) legfőképpen a dél-német liturgikus tájegységben egy többé-kevésbé rögzült rendtartású ún. prédikációs istentiszteleti forma kialakulásához vezetett, amit pronausnak (esetlegesen pronaosnak) nevezünk. A kifejezés etimológiája vitatott. Kézenfekvő lenne a görög pronaosz (templomi előcsarnok) építészetileg is ismert fogalmát sejteni a háttérben, hiszen azok a szószerkezetek,⁵ amelyek templomépítészeti újításként kb. a 13. század után jelentek meg a szentélyen kívül, a templom csarnokában/főhajójában helyezkedtek el.⁶ Ezt az etimológiai értelmezést javarészt elvetik a témával foglalkozók. Másik megoldásként a latin praeconium és a francia prône kifejezéseket vélik felfedezni a kifejezés mögött.⁷

A *pronaus* általában a misét előzte meg, de attól függetlenül is tarthatták, így azt a fő- és mellékistentiszteleti cselekmények közötti áthidalásként is fel lehet fogni. E flexibilis, olykor helyenként változó sorrendben egymás után következő elemekből

³ E helyen megközelítőleg sem tudom a témakört minden részletre kiterjedően tárgyalni, valamint a vonatkozó szakirodalmat lehipotézisre. A kérdés több aspektusával foglalkoztam a következő korábbi tanulmányaimban: PAP Ferenc, *A szószerkezet = Ki szíveket tanít: Jubileumi kötet dr. Boross Géza teológia professzor 75. születésnapjára*, szerk. BÉKÉSI Sándor, Bp., KRE, 2006, 119–130; UŐ, *Református gyónás: A bűnvallás, bűnbocsánat- hirdetés történeti és gyakorlati kérdései*, Porta Speciosa, 2007/1, 28–50; UŐ, „Reformátusok a kegyelem trónusánál”: *Teológiai alapelvek és a mai magyar református istentisztelet kérdései*, Collegium Doctorum, 2011, 180–192; UŐ, *Bűnbánat és úrvacsora: szertartási, teológiai és terminológiai kérdések*, Teológiai Fórum, 2015/2, 4–14.

⁴ Vö. MIHÁLYFI Ákos, *A nyílvános Istentisztelet: Egyetemi előadások a lelképásztorkodástan köréből*, Bp., 1918², 441–443; *Lexikon für Theologie und Kirche, Zweiter Band*, Hrsg. Walter KASPER, Freiburg im Br., Herder, 2006, 1294.

⁵ Nem véletlenszerű, hogy különösen a reformáció svájci ága, kiterjesztve pedig az egész protestantizmus számára: a prédikáció, igehirdetés és a szószerkezet templomtérben belüli elhelyezkedése lett az egyik markáns szimbólum és – mondhatnánk – legfontosabb kérdés.

⁶ Akár a templom előtti, melletti térre is nyílhattak, ahogyan több építészeti emlék is mutatja.

⁷ *De neg van de liturgie: Tradities, achtergronden, praktijk*, ed. Paul OSKAMP, Niek SCHUMAN, Zoetermeer, Meinema, 2001³, 213; Ralph KUNZ, *Gottesdienst evangelisch reformiert: Liturgik und Liturgie in der Kirche Zwingli*, Zürich, Pano, 2001, 39–40.

álló kvázi liturgikus cselekmény középpontjában a magasra emelt szószékről elhangzó anyanyelvű prédikáció állt, amit a nép sokkal szívesebben látogatott, mint a misét. A *pronus* állandó elemei közé tartozott a *Miatyánk*, az *Apostoli hitvallás*, az *Ave Maria* és a *Tízparancsolat*, valamint a közgyónás (*confessio generalis*, *Offene Schuld*) és a feloldozás (*absolutio generalis*). A bibliai-, hitvallási szövegeket katekizáló formában magyarázhatták, az imádságokat anyanyelven közösen el is mondhatták.

Johann Ulrich Surgant (ca. 1450–1503) a *pronus* rendjét a prédikáció után ekként jegyezte fel: *Miatyánk* és *Ave Maria*, hitvallás, *Tízparancsolat*, bűnvallás feloldozással.⁸ R. Kunz meglátása szerint a *pronus* legfontosabb része a közgyónás volt, amely a prédikáció előtt és után is állhatott.⁹ A közgyónás igénye és létjogosultsága abból fakadt, hogy „a fülbegyónáskor némely bűnök feledésbe merülhetnek.”¹⁰

Az előreformatori időre tehát a kvázi „igeliturgiát”, az anyanyelvű prédikációt javarészt leválasztották az úrvacsora szertartásáról (*mise*).¹¹ A reformáció előtti egyház általános és mélyreható krízisét éli – különösen igaz ez a (dél-)német és svájci vidékekre –, ami a liturgia és az egyházi ének-zene területén követhető és érthető meg a leginkább, a középkor emberét pedig kiábrándultság jellemezte a vallás és az erkölcs területén. A *pronus* a kor emberének és egyházának megszólítására és felrázására szolgált, de egyúttal „előszertartásként” fokozatosan elkülönült és levált a misétől. A reformáció és a reformátorok legfőbb törekvése liturgiai téren a prédikációs istentisztelet és a sákramentumos, úrvacsorai szertartás összekapcsolása volt. Ez a vágyott egység és egyensúly azonban maradéktalanul és hosszú távon nem érvényesült, hiszen a prédikáció és a prédikációs istentisztelet kibillentette azt. Még a 20–21. századi protestáns liturgikus törekvések is javarészt csak óhajként fogalmazzák meg.

A protestáns istentisztelet történetében a közgyónásnak (nem csupán a bűnbánat, megigazulás teológiai hangsúlya miatt) különleges liturgikus, liturgiátörténeti szerepet tulajdoníthatunk, hiszen a magyar református istentisztelet-történetben is a közgyónás a prédikációs istentiszteleti rész és az úrvacsora sákramentuma szertartása között fontos átkötő szereppel bírt. A közgyónás a reformáció évszázadában és évszázadától kezdve az istentisztelet része: a reformátoroknál, a svájci városok fennmaradt ágendáiban az istentisztelet bevezető szakaszában vagy a prédikáció után, az úrvacsora előtt ott találjuk. Az elrendezés feltehetően attól függött, hogy az adott

⁸ OSKAMP, SCHUMAN, *i. m.*, 186. Lásd még: SZELESTEI N. László, *Magyar nyelvű bűnvallóimák* = Sz. N. L., *Rekatolizáció és barokk ábrát*, Bp., METEM, 2008, 17–26.

⁹ KUNZ, *i. m.*, 43.

¹⁰ Honorius von Autun, idézi KUNZ, *i. m.*, 43.

¹¹ *Uo.*, 37.

városban, régióban a korábbi pronausban hol kapott helyet, amit a prédikációs és úrvacsorai cselekmények összekapcsolásakor is megőrzött. Javarást a 19. század második felében figyelhető meg, hogy a magyar református istentiszteleti gyakorlatban a bűnbánati szertartás és az úrvacsora cselekménye teljesen összemosódott, ami megannyi, mai napig égető liturgikus és kegyességi problémához vezetett. Az úrvacsora egyfajta gyászvacsora lett, amit a bűnbánat és nem a bűnbocsánatot nyert hívő öröme és hálája ural.

Németh Balázs szerint a „magyar református istentisztelet elsődleges gyökere a népszerű középkori prédikációs istentisztelet volt”,¹² de forrásaink és a kutatás jelen állása szerint továbbra sem tudunk konkrét kapcsolópontokat felmutatni a magyar református istentisztelet és a pronaus előreformátori formája között. Más-más volt a reformáció liturgikus szituációja, kontextusa az észak- és közép-német, a dél-német, helvét (svájci) területeken, így Luther, Zwingli vagy Kálvin városaiban, illetve Németalföldön és Magyarországon, éppen ezért térhetnek el területenként a válaszok és a megoldások. A magyar liturgikus élet – sok, a reformáció előtt megjelenő általános problémától eltekintve – „a középkor végén sem mutatta a hanyatlás jeleit”.¹³ A reformáció szelleme és célkitűzése (liturgikus összefüggésben is) egy gazdagabb táptalajra épülhetett.

¹² NÉMETH Balázs, „... Isten nem aloszjik, rejánk pislong...”: Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa, Bp., Kálvin, 2005, 120.

¹³ TÖRÖK József, *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon: A kezdetektől a 19. század végéig*, Bp., Mundus, 2000, 81.

PETRŐCZI ÉVA

Holisztikus vonások Pápai Páriz Ferenc

Pax animae és Pax corporis című műveiben

Azt, hogy Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi orvos, filozófus és professzor – puritánus apjától, Pápai Páriz Imrétől örökölt, mély kegyessége mellett – egyik legkorábbi holisztikus szemléletű gyógyítónk, tudósunk is volt, munkásságának sok elemzője leírta. Igaz, nem pontosan ezt a kifejezést használva. Azt azonban mindnyájan egyértelműen hangsúlyozták, hogy a test és a lélek békéjét egymástól el nem választó gondolkodó és orvos volt ő, még hozzá nem is kizárólag a témát nevesítő és központi témául választó *Pax corporis* és *Pax animae* lapjain. Életpályájának ezt a „test doktora–lélek doktora” kettősségét már egy nevezetes, régi kiadvány, a *Nagyenyedi album* három szerzője, három dolgozata is hangsúlyozta; Szigethy Lajos történetesen úgy, hogy magát Pápai Párizt ábrázolta a testi és lelki erények ékes példájaként: „Csernátóni örökébe még nála is kiválóbb utód lépett, az enyedi nagy tanárok sorában is a legnagyobb: Pápai Páriz Ferenc, Apáczai méltó tanítványa, a test és a lélek minden kiválóságaival megáldott férfiú.”¹ Hatvan évvel később Vita Zsigmond így írt esszéjében, *Az enyedi kobóban*: „De nemcsak a testre gondol, hanem a lélekre is, és azt mondja [Pápai Páriz], hogy az egészség »igazi fundamentuma a lélek csendessége.«²

Mielőtt részletesebben belemerülnénk a *Pax anima*nak az emberi testtel is foglalkozó részleteibe, továbbá a *Pax corporis* lelki étellel kapcsolatos vonatkozásiba, legalább futólag utaljunk két olyan Pápai Páriz-műre, amelyek címükben és vállalt témájukban – látszólag – ugyan nem ezt a test-lélek másrautaltságot teszik a középpontba, mégis ugyanezen alapelveket képviselik. Az első egy jóval későbbi *Béke*-kötetben, a *Pax sepulchr*ban olvasható:

¹ SZIGETHY Lajos, *A Nagyenyedi Bethlen Kollégium története = Nagyenyedi album*, szerk. LUKINICH Imre, kiadja a Nagyenyedi Bethlen Kollégium volt diákjainak testvéri egyesülete, Bp., 1926, 147. – Hasonló jellemzéseket olvashatunk ugyanitt: SZÖNYI Sándor, *A Bethlen Kollégium tanárai* (176–179.), továbbá CSÜRÖS István, *A Bethlen Kollégium jóltevői* (202.) című áttekintésében is.

² VITA Zsigmond, *Egy orvos a test és a lélek békéjét keresi = V. Zs., Az enyedi kobó*, Bp., Magvető, 1986, 186.

Mennyiszer vagyon kiváltképen nagy Dög-halálnak idején, hogy a' Prédikátorok el-halnak, vagy hozzád nem érkeznék, a' mikor minden szív a' tanításra, vigasztalásra is igazgatásra áhétozik. Ollyankor ki-ki ez együgyü Könyvetskéből maga magának vigasztalást nyújthat.³

Itt Pápai Páriz Ferenc voltaképpen nem tesz egyebet, mint azt, hogy a jóval korábbi, a *Pax corporis*-ban hangsúlyozott öngyógyítást tömeges veszélyeztetettség – pestisjárvány – idején javasolja megerősíteni a lelki öngyógyítással is, ha már a fekete halál a hivatásos lelki gondozók, a lelkészek közül ugyancsak szedi áldozatait. Erről a test-lélek kettősségről még egy olyan, vállaltan alkalmi művében sem mond le, amikor a Bethlen-família felkérésére 1703 tavaszán megírja *Izrák és Rebeka* című biblikus lakodalmi darabját. Bár főrangú ifjú párhoz és atyafiságához szól, itt sem fukarkodik a test és a lélek együttes egészségére vonatkozó tanácsokkal, kitér az ételben-italban tobzódás veszélyeire éppúgy, mint a házasság emberek és asszonyok kicsapongásaira, „fűzfa hiten”, azaz nem Isten előtt kötött új kapcsolataira.⁴

Arra, hogy a fiatal erdélyi magyar orvostudor, Pápai Páriz Ferenc 1680-ban *Pax animae* címmel tolmácsolja majd egy Angliában menedéket lelt hugenotta lelkészcsalád sarja, Peter Du Moulin Oxfordban tanult teológus lelkigondozói traktátusát, már addigi munkásságában is számos előjel mutatkozott. Alig öt évvel korábban, amikor legfőbb bázeli mesterét, Johannes Henricus Glaserus orvosprofesszort elbúcsúztatta, már ezt a gyászbeszédét is átszövik a test és a lélek közötti összefüggésekre való hivatkozások. Búcsúbeszéde kezdetén többek között ezt írja Glaserusról: „Az étkezésben annyira mértékletes, hogy sosem kelt fel jóllakottan az asztaltól, mert nem feledkezett meg az arab bölcs mondásról: akik az étel megrágását elmulasztják, saját lelküket gyűlölik.”⁵

A folytatásban pedig külön is kitér arra, hogy Glaserus nem csupán iskolatehertő anatómus (ha úgy tetszik, egy korai svájci Szentágothai János!) és gyakorló orvos volt, de paciensei lelkének elkötelezett gyógyítójaként – voltaképpen pszichiáter is: „Amit annyi beteg megvizsgálásából, azok állapotának rosszabbra

³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax sepulchri. Az az: Idvességes és igen szükséges elmélkedés arról, miképen kellessék embernek mind keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalni*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1766, B6v.

⁴ Erről bővebben: PETRÓCZI ÉVA, *Biblicitás és kora újkori erdélyi valóság Pápai Páriz Ferenc lakodalmi színdarabjában* = P. É., *Holt költők társaságában*, Sárospatak, Hernád, 2014 (Nemzet, egyház, művelődés, 9), 80–94.

⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *A Glaserus-i Szent Hagyaték*, kiad. SZIGETHY Gábor, Bp., Magvető, 1982 (Gondolkodó magyarok), 31.

vagy jobbra fordulásából, a különböző vérmérsékletek, szenvedélyek, testalkatok, ízlések, szokások, főleg a betegségek és tüneteik csodálatos változatoságából [...] összegyűjtöttél [...].”⁶

A Pax-sorozat nyitó darabjáról az 1680-as esztendőben, két enyedi tűzvézből családosan kimenekedve, Pápai Páriz naplójában csak ennyit jegyzett fel: „Edálám ez esztendőben a Pax Animaet.”⁷ Ez az egy mondatban megemlített editio princeps Kolozsvárott, Veresegyházi Sz. Mihály nyomdájában jelent meg, az Apafi-házaspár támogatásával, akiknek ő nemcsak háziorvosa, de sok teher-tételtől, például a nagyon gyakori gyermekvesztéstől dült lelkük gyógyítója, gondozója is volt. Szállási Árpád egyik rövid írásában jó orvosi magyarsággal „perszuázíós pszichológiai trankvilláns textus”-nak nevezte ezt a művet.⁸

Jómagam ezúttal a második, 1775-ös kiadást forgattam, Kolosvári István nagyenyedi professzor versezete ebben is olvasható:

A' lélek munkáit
A' testnek mozgásit
Ha vennők különbségben,
A' jót ki bennünk van
Közölhetnők bátran
Másokkal ez életben.⁹

A terjedelmes kötet gazdag anyagából olyan példatár állítható össze, amelyben a szerzőhöz mindvégig hűséges fordító a lélek torzulásait minden esetben testi szimptomákkal párosítja. Mutatós lenne egy olyan kis elmélet, miszerint ezek az emberi fizikumot is érintő exemplumok mind a mi Pápai Párizunk tollából származtak, de – sajnos – ez nem így van. Nézzük a szemelvényeket: „[...] a háborús és gonosz lélek nem tudgya meg-kóstolni, hogy jó legyen az Úr, I. Pét. 2,3, és az jókat gonoszokra fordította, valamiképpen a máj a' forró hideglelésben a' tápláló jó eledelekkel még inkább meg-gyúlad.”¹⁰ A következő részlet pedig, a méltatlan uralkodói pompát jellemzi, az ékes korona alatt fájó királyi fő betegség-metaforájával: „A nélkül [t. i. a lelki békesség nélkül] minden tisztességnek és

⁶ *Uo.*, 38–39.

⁷ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Életem folyása* = P. P. F., *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 172.

⁸ SZÁLLÁSI ÁRPÁD, *Pápai Páriz Ferenc és a Pax animae*, Orvosi Hetilap, 119(1978), 210–211.

⁹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax animae. Az az, A' lélek bekessegeről, es az elme gyönyörüseréről való Tracta*, Kolosváratt, a Ref. Collégium betűivel, 1775, §§8r.

¹⁰ *Uo.*, 3.

gazdagságnak pompája tsak olyan, mintha az rettenetes fájdalomban való főre aranyas és drága gyöngyös ékességet tennél.”¹¹

A szöveg egy jóval későbbi pontján, az első könyv tizedik részében ismét a táplálkozás kerül a szöveg középpontjába. Ez természetesnek is tekinthető, hiszen a tizenhetedik században az orvosi elméletek és az orvosi gyakorlat tetemes része a többihez képest jóval ismertebb és felderítettebb emberi emésztőrendszer körül zajlott: „Mert valamint-hogy az egészséges test kívánsággal vészi-bé az ő eledelét, úgy a jó lelkek-is szent kívánsággal adgyák reá magokat a jó tselekedtekre.”¹² A folytatás, az érvelés kibontása különösen érdekes: ennek a részletnek az értelmében a testet és a lelket is folyamatosan kell táplálni, sem az étkezések, sem a jó cselekedetek nem „hagyhatók abba”, mert az mindkét szférában működési zavarokhoz vezet:

De mint-hogy egy eledel nem elég mind örökké, hanem minden nap újjonnan táplálódunk kell, másképpen testünk el-szakaszkodik, és rövid időn meg-hal, úgy a jó tselekedetek gyakorlásának-is szüntelen kell lenni, és ha azt félbe-félbe hadgyuk, sok időkig el-vész kívánsága, és így a’ hitnek pulsusa igen gyengén kezd fel verni, nem külömben, mint egy lassu hideg lelésben.¹³

A második könyv első részében azután elérkezünk egy olyan idézethez, amely a francia eredetiben a 78., míg a második, a puritán fordítók óta megszokott, hagyományosan bővebb magyar szövegben viszont csak a 100. oldalon található: „[...] mert a kegyesség által meg nem ízenteltetett [ízestített!] okosság szintén olly veszedelmes, mint a’ meg nem készített Antimonium (Piskóltz), vagy Mercurium.”¹⁴ Ez a titokzatos „Piskóltz” nem egyéb, mint a szörptartósítás egyik klaszszikus vegyszere, a borkő, amelyet a homeopata orvosok mind a mai napig használnak. Ez a periódusos rendszer 51. eleme. A „Mercurium”, azaz a higany pedig a régi időkben a szifilizis gyógyszere volt.¹⁵ Azt talán mondanunk sem kellene, hogy a szárazabb „car la raison non sanctificée par la pieté”, a magyar változatban „mert a kegyesség által meg nem ízeltett okosság”-ként jóval

¹¹ *Uo.*, 5.

¹² *Uo.*, 87.

¹³ *Uo.*, 87.

¹⁴ *Uo.*, 100.

¹⁵ Az eredeti francia szövegben ugyanitt ez olvasható: „Car la raison non sanctificée par la pieté, est aussi dangereuse que le Reagal et le Mercure non prepare.” *Traité de la paix de l’ame, et du contentment de l’esprit*, a la Haye, Chez Jacob van Ellinkhuysen, 1720, 78.

távlatosabbnak, kifejezőbbnek, egy dimenzióval gazdagabbnak, költőibbnek hangzik, mint az eredeti szöveg.

A második könyv negyedik részében ugyancsak valósággal összeér a testi, az anyagi világ és a lelki; ezúttal a morális vonatkozásokat hozva előtérbe: „Ollyan a' gazdagság a' betsülletnek, mint a' tsont 'a húsnak, mert a' tartya azt meg.”¹⁶

Kitüntetett figyelmet érdemel a továbbiakban a *Pax animae* azon részlete, amely a szépség témájával foglalkozik, komoly különbséget téve a romlandó testi szépség s a lélek maradandó szépsége között. Ezt az érvelést olvasva ismét eszünkbe juthatnak Pápai Páriz Ferenc *Izsák és Rebeka házassága* című lakodalmi színdarabjának nagyon hasonló tartalmú erkölcsi intelmei:

A' szépség első tekintettel mingyárt kelletti magát, és a belső szépségről is alkalmas bizonyosságot téssen. A' szépség jele a' természeti jósnak. A' szép villogó szemek, az ember gyenge teste [...] megannyi jelei a rend szerént a' vidám és jó állapottyában való léleknek [...] Az, hogy a kevélység együtt jár a szépséggel, nem ennek az ő természetiből, hanem csak történet szerént esik. Mert holott a' szép embereket minden ditsíri és tsudálja, nem kell tsudálni, ha el-hiszik magokat, mivel sok munkával jár az ő szépségeknek meg-tartása, mossák, szappanozzák magokat.

A második könyv nyolcadik részében nagyon sajátos okfejtéssel találkozunk: Pápai Páriz egészen másként értékeli a humorral, nevetéssel elviselt testi kínokat, mint az manapság szokásos. Ő nem hősies magatartást lát ebben, hanem a testi kínok táplálta tébolyt:

A' ki azt vallja, hogy a fájdalom nem gonosz akkor-is, mikoron azt szenvedí testében, és az árénnának, s' köszvénynek kinnyaiban erőlteti magát a' maga megtartóztatására és nevet akkor, mindőn jajgani kellene, nem egyebet tselekszik, hanem erővel öregbiti fájdalmát és nyavalyájához bolondságot töld.¹⁷

A *Pax corporis* második könyvének tizenkettedik részében a mai olvasó számára is világossá válik, hogy Pápai Páriz teológiai stúdiumait legalább olyan komolyan vette, mint bázeli orvosi tanulmányait. Ebben a részletben ugyanis a betegségeket úgy mutatja be, mint a bűn legfőbb megfőkezőit, az embert az Isten által a kijelölt útra visszavezető erők egyikét: „Ez kegyelem által a' betegségek le-

¹⁶ PÁPAI PÁRIZ, *Pax animae...*, i. m., 119.

¹⁷ *Uo.*, 152.

török szarvát a' kevélységnek, meg-óltyák a testi kívánságokat, el-fordítyák a' szívet e' világ szeretetitől, és az igazságnak éhezését és szomjúhozását szerzik."¹⁸

A harmadik könyv számos epizódjában a szerző még ennél is tovább lép. Az itt következő idézetekben konkrét, egy-egy szervhez, szervrendszerhez kötött betegségek tüneteivel találkozhatunk, olykor a mai olvasó számára naivnak tűnő, de sok bölcsességet is tartalmazó megfigyelések formájában. Különösen is magával ragadó a második részben olvasható, emocionális alapú, s így szokatlan keringésemélet: „A' szeretet annak az erekre hirtelen ki-oszlásától, a' Reménység pedig a' fő fölé való felszállástól vagon.”¹⁹

E gondolat mentalitásbéli és logikai rokona pedig így hangzik, a harmadik könyv 11. részében: „Mit cselekednék a' harag külsőképpen mikor ugyan felforrasztja az embert. Mert mikor a' bilis, vagy epe-sár a' vér közé elegyedik, ottan a' harag is bé-férkezik a lélekben [...]”²⁰ Végül egy utolsó, az eddigiektől nagyon különböző *Pax animae*-szemelvény, amelyben Pápai Páriz frappáns párhuzamot von a poézis túlzott élvezete és az édes ételek okozta csömör között:

A' Poesis vagy vers szerzés igen gyönyörködteti az embert, tsak hogy egy végben nem kell sokáig rajta ülni, mert úgy únalmat szerez, mint az édes étel, ha sokat észnek benne. Sokkal nagyobb gyönyörűség ezt olvasni, mint szerezni 's írni.²¹

Ezeknek az idézeteknek az ismeretében nehéz elképzelni, ugyan mi is ingerezhette a nagyenyedi diákságot egészségükre és szellemi-lelki jól-létükre leginkább odafigyelő professzoruk, a test és a lélek bajainak érzékeny doktora ellen? Nagy Levente szerint a feszültségek forrása elsősorban az volt, hogy Pápai Páriz a peregrinus-évei alatt megszokott európai normákat akarta meghonosítani az öntörvényűbb, érdesebb enyedi diákközösségben:

Pápai, aki teljes mértékben szinkronban volt a korabeli Európa kulturális, teológiai, egyház- és iskolaszervező elveivel, ugyanezt a gyakorlatot kívánta folytatni Enyeden is. A diákok részéről szinte természetes, hogy igyekeztek

¹⁸ *Uo.*, 187.

¹⁹ *Uo.*, 267.

²⁰ *Uo.*, 369.

²¹ *Uo.*, 641.

ellenállni ezeknek a törekvéseknek, és foggal-körömmel védeni a diákság régi arany szabadságát.²²

Ugyanezt a magyarázatot olvashatjuk több helyütt már évtizedekkel korábban is, a Jakó Zsigmond–Juhász István szerzőpáros könyvében: „A diákközösség a maga együttesében a legszabadabb microsocietas volt a Habsburg-kori nagyfejedelemség történetében.”²³ Ezen általános megállapítás előtt néhány lappal pedig ezt olvashatjuk, konkrétan Pápai Páriz méltatlan feljelentésére, bepanaszolására vonatkozólag:

A Kollégium történetének fájdalmas pontja, hogy e bizalmatlanságok a Kollégium egyik legkiválóbb professzora, Pápai Páriz Ferenc elleni panaszíratokhoz vezettek. De az ifjúság kíméletlenségének dokumentumai kétségbevonhatatlanul a diák-»societas« védelméből születtek.²⁴

Eddig Pápai Páriz Ferenc a lélek egészségével foglalkozó könyvének az emberi testre vonatkozó kitérőit vizsgáltuk meg, a továbbiakban viszont az „ikerkönyv”, a sokkal többször – orvostörténészek, gyakorló orvosok által is – elemzett *Pax corporis* azon helyeire térünk ki, amelyekben a szerző a testi betegségek és gyógy módjaik mellett utal a lelki vonatkozásokra is. Azaz: eddigi szemelvénygyűjteményünk fordítottja következik, hogy a két példatár segítségével fel tudjuk idézni Pápai Páriz mint korai holisztikus gyógyító alakját. Gyűjtésünk alapjául a *Pax corporis* negyedik, 1701-es lőcsei kiadása szolgált. Első példánkban a szerző Krisztus egyik nevezetes gyógyítását, a vak szemének „látóvá tevését” elemzi, a bibliai történet felidézésén túl kitérve arra is, hogy saját kora szemészeti gyakorlatában a szembetegségeket sikerrel vélték kezelni tiszta, éhgyomorra keletkező emberi nyállal:

A’ Christus ama’ vakon született embert akarván gyógyítani, nem kapá akármí sárt elő, hanem a’ maga nyálával tsinála porból sárt, s’ azzal kené meg szemeit. Igaz dolog, hogy ennek lelki értelme is vólt, jelentvén, hogy a’ lelki szemnek

²² NAGY Levente, *Tanársors a nagyenyedi kollégiumban: Nadányi János és Pápai Páriz Ferenc esete = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., L’Harmattan, KRE, 2012 (Károli könyvek: Tanulmánykötet), 83.

²³ JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok*, Bukarest, Kriterion, 1979, 24.

²⁴ *Uo.*, 18.

vakságában nintsen jobb szem gyógyító ír a' Christus szájából ki-jövő beszédnél. De az-is való dolog, hogy az ember éh-nyála igen jó a' szemnek sok nyavalyáiban.²⁵

A Fő-Szédélgsről címet viselő alfejezetben a szerző arra figyelmezteti olvasóit, hogy a szédülés gyakran a szangvinikus, könnyen dühbe guruló alkutú embereket sújtja, tehát az öngyógyítás első lépcsőfoka az önfegyelem. Nincs ez másként a 21. században sem: „Minden fel-háborodásttól, elmebusulástól, haragtól 's egyéb indulatосkodástól ojjá igen, mint a' tűztől, nagy kárával is az ilyen ember magát.”²⁶ Érdekes, a mai orvosi gyakorlatban már ismeretlen az az érvelés is, amelyet Pápai Páriz az ájulással kapcsolatban ír. Ha manapság valaki elájul, elveszíti az eszméletét, legfeljebb diagnosztikai gépek sokaságára kapcsolják, de a jelenség lelki okairól többnyire minimális szó esik. A *Pax corporis*-ban azonban igen:

Az El-ájulásról vagy El-halásról: OKAI: 'E nyavalyára sok dolgok adhatnak okot; 's egy szóval mind azok, valamelyek az éltető és elevenítő spiritusokat fogyattják, vagy pedig azonokat a' Szüben meg-fogyattják: minémű a' hosszú ideig való alatlanság [kialvatlanság!], szomorúság, nagy félelem, fájdalom.²⁷

Ugyancsak érdekes Pápai Páriznak a menstruáció kimaradásához fűzött elmélete: „A Hó-Szám megrekedésének külső okai is lehetnek [...] hosszas busulás, félelem, 's a többi: mellyek mind hütik és sűritik a vért, 's fogyattják az erőt, melly a' természetet tisztulásra segitené.”²⁸

A *Pax corporis* nem csupán a kora újkor egyik legnagyobb hatású orvosi kézikönyvének tartják, hanem egyszersmind a legkorábbi magyar gyermekgyógyászati munkának is. Ezek a gyermekek gyógyítására vonatkozó kitérők nem csupán szaktudásról, de egy sokgyermekes apa gyermekszeretetéről is tanúskodnak. Különösen igaz ez a nyugtalan álmú és álmatlan gyermekekről írott részletre. Az utóbbinál különösen is rokonszenves, s mindmáig érvényes az az intelem, hogy az álmatlanság okát kell megkeresni, s nem a gyermeket kell nyakra-főre elbódítani:

Néha nagy Alatlanság vagyon és tart sok ideig az apró gyermekeken? melly-is vagy Forrózástól, vagy Has-fájástól, és afféle keserű páráknak a' Gyomorból

²⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis, az-az: az emberi testi nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s azoknak orvoslásának módjáról való tracta*, Lócse, Brewer, 1701, A3r. (RMK I 1636.)

²⁶ *Uo.*, 9.

²⁷ *Uo.*, 219–220.

²⁸ *Uo.*, 219–220.

a Fejekre felemelkedésétől, ez az Agykérenek [agykéregnek!] feszítetéstől vagyon [...] Itt-is azért a' nyavalya okára kell vigyázni; nem kell mindjárast valami altatóval el-bódítani a' Gyermekek Fejét, melly miatt a' Nyavalya-is ki szokta rontani.²⁹

Mindezek után nem haszontalan áttekintenünk azt sem, hogyan értékeli két jelenkori neurológus, Bereczki Dániel és Szathmári Szabolcs a *Pax corporis*-ban leírt neurológiai kórképeket. Fő témánk, a test versus lélek téma mellett maradva, a két orvos-szerző nyomán a *Pax corporis* negyedik kiadásának szövegéből a fantomfájdalomra vonatkozó megállapításokat idézzük először:

A fájdalom pszichés vonatkozásait is lényegesnek tartotta, ez tükröződik a *Pax corporis* [...] ajánlóleveléből, ahol a fantomfájdalomról is ír: „Mert ugyanis tulajdonképpen nem fáj sem fejük, sem kezünk, sem lábunk, hanem egyedül a lélekben van a fájdalom, [...] és hogy tagainkat mondjuk fájni, nem annyira úgy vagy az, mint tetszik. Mert esik olyan példa: valakinek ellövik a lábát, az mindjárt elájul, semmit benne nem tud, lábát azonban az ájulás alatt békóttik: minekutána észére jó, ha kérdik, hol fáj, azt mondja, fáj a lába feje; holott régen oda vagy, elsodortatta az ágyúgolyóbis, melyet ő azután tud meg.”³⁰

A mai orvos-szerzőpár méltatja nagy elődje és erdélyi honfitársa megfigyeléseit a fejfájással, az epilepsziával és a gutaütéssel kapcsolatban is. Kiemelik továbbá, hogy ő, jó három akkori emberöltővel James Parkinson előtt, pontosan leírta a Parkinson-kór tüneteit.³¹ Éppen egy évvel a két neurológus után egy egészen más szakterület képviselője, Matekovits György fogorvosprofesszor is megszólalt a *Pax corporis* fogászati vonatkozásait elemezve. Akad a Pápai Páriz-féle kezelési javaslatok között olyan is, amelyet egy mai tekintélyes szakember is elfogadhatónak tart, például egy növényi alapú gyulladásgátló, összehúzó szert, amelyben az „asszú harangvirág levelé”-t is felhasználhatja az ínygyulladástól szenvedő beteg.³² Matekovits is mindvégig a test-lélek kettőséget hangsúlyozza dolgozatában (a fogorvoslásban ez mindmáig fontos szempont!), s a *Pax corporis* „a magyar orvoslás Corvinája”-nak nevezi.³³

²⁹ *Uo.*, 322–323.

³⁰ BERECKZI Dániel, SZATHMÁRI Szabolcs, *Pápai Páriz Ferenc és a neurológia*, Orvostudományi Értesítő, 84(2011), I, 42.

³¹ *Uo.*, 43.

³² MATEKOVITS György, *A Pax Corporis a fogorvos szemével*, Magyar Orvosi Nyelv, 9(2009), I, 28.

³³ *Uo.*

Vita Zsigmond nem orvos, hanem művelődéstörténész volt ugyan, de a *Pax corporis*-kiadásokról szóló tanulmányainak megállapításai összecsengenek a neurológus szerzőkével, s a fogorvosprofesszoréval is. Vita, Nagyenyed szülőtteként, egykori Áprily-tanítványként ugyancsak hangsúlyozta a szerző munkásságát mindvégig jellemző testre-lélekre figyelés következetes kettősét:

De nemcsak a testre gondol, hanem a lélekre is, és azt mondja, hogy az egészség igazi »fundamentuma« a lélek csendessége. Az orvostól a kortársak is azt várják, mint az a Pápai Párizhoz intézett versekből is kitűnik, hogy az orvos a lélek békéjére, nyugalma is figyelmeztessen, a test és a lélek egészségét egyaránt szolgálja.³⁴

Pápai Párizról így ír Kapronczay Katalin:

Rendkívül küzdelmes, tragédiákkal teli életében az egyéni harmónia keresése mellett arra törekedett, hogy kortársait is megtanítsa [René Descartes szellemében! P. É.]– könyvein és írásain keresztül – a test és a lélek kiegyensúlyozott békéjének megteremtésére.³⁵

Végezetül a Pápai Páriz kiválóságát dicsérő korabeli versek közül idézzük három kortárs, Szatmár-Némethi Sámuel nagyenyedi, Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári professzorok és a baráti tipográfus (és paciens!) Tótfalusi Kis Miklós néhány sorát:

„Ritka dolog, Lélek és Test orvoslását
Együtt fel-találni, de itt leled mássát.” (Sz. Némethi)

„Testnek a’ Lelken semmi ereje,
Lélektől a’ Test függjön mindenbe:
A’ Lélek nézzzen maga tisztire,
A’ Test vigyázzon bölts Vezérére.”
(Csepregi T.)

„Mint Biblia lelkednek,
Ollyatén ez testednek.”
(Tótfalusi Kis)

³⁴ VITA Zsigmond, *Pápai Páriz, Ferenc Pax corporis-ának különböző kiadásai*, Orvostörténeti Közlemények, 25(1962), 151.

³⁵ KAPRONCZAY Katalin, *A magyar nyelvű orvosi szakirodalom Magyarországon = A magyar orvosi nyelv tankönyve*, szerk. BŐSZE Péter, Bp., Medicina, 2009, 123.

RADVÁNSZKY ANIKÓ

A végtelen tér távlatai Weöres Sándor költészetében

Önmagad beutazása: a mindenség beutazása.¹

A változó világon
átnyúlva szakadatlan,
fürdöm oly végtelen harmóniában,
mit a művészi álom
nem rögzíthet szavakban,
belőle a versben néhány szilánk van.²

Weöres Sándor életműve kápráztatóan sokféle hagyományból táplálkozik, a belőle kiolvasható gondolatok sokaságát az irodalomtörténet mégis gyakorta megpróbálta valamely kész koncepció szerint számba venni, legyen szó a szemantikailag alig-alig átlátható, enigmatikus vagy akár egyes bölcseleti, világszemléleti megfeleltetésnek kevésbé ellenálló darabjairól. Bevett vélekedés, hogy a weöresi költészet egyik alapvetése az ún. „teljesség iránti vágy”, ami leggyakrabban sommásan az abszolútum kereséseként, illetve a transzcendenssel való kapcsolatteremtésként határozódik meg.

E költészet a transzcendentális, illetve a kozmikus távlatokat a tér és idő sokrétű végtelenségében idézi meg abban az értelemben is, hogy legtöbbször a végtelenre táguló téridő horizontjában helyezkedik el. Talán nem túlzás azt állítani, hogy e sokrétű, közkeletűen próteuszinak nevezett életmű egyfajta koherenciája a *végtelen* témájával, motívumával és alakzatával kapcsolatba hozható szövegek sokaságában ölt testet.³ Absztrakt térkonstrukciói között legmeghatározóbb, egyben integratív térmodellje a végtelen. Azt a kérdést, hogyan gondolkodik Weöres a végtelenről, a következőkben elsősorban afelől közelítjük meg, hogy a poétikai diskurzus hogyan

¹ WEÖRES Sándor, *A teljesség felé*, Bp., Tercium, 1995, 13.

² WEÖRES Sándor, *Grádicsok éneke*

³ Erről maga a költő egy interjúban így nyilatkozik: „Az ismeretlen és a végtelen ifjú éveimben rengeteget foglalkoztatott. [...] Valójában tényleg a hatalmában tart, és ez a verseimet keresztül-kasul szövi. Bár a végtelennek, határtalannak a kérdései racionálisan meg nem oldhatók, a költőnek az ilyenfajta érdeklődés annyit jelent, hogy zenitjét a végtelenbe helyezheti.” *Egyedül mindenkivel: Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai*, összeáll., szerk., s. a. r. DOMOKOS Mátyás, Bp., Szépirodalmi, 1993, 151.

hozza létre (közvetíti, módosítja, kondicionálja, kérdőjelezi meg stb.) a végtelenről való fogalmainkat és tapasztalásunkat a versbefogadás során. Hogyan beszél a Weöres-vers a végtelenről? A kérdés több szempontból izgalmas. A végtelen mint absztrakt vallási és filozófiai fogalom egyúttal kulturális és tudományos konstrukció, amely egzisztenciálisan a teljesség és a tökéletesség képzeteként alakíthatja létezésünket, és mint ilyen megtalálható minden alapvető emberi kérdés gyökerénél.

A végtelen világmindenség gondolata, illetve a világmindenségnek a végtelen háttere előtt való elgondolása a lét mélységi dimenziójának fölismeréséhez segít hozzá. Történetileg nézve azonban csupán a kopernikuszi világkép teszi elfogadottá a végtelen univerzumra vonatkozó bárminemű elképzelést. Mindezzel együtt a végtelen gondolata a nyugati filozófia számára évszázadokon át az egyik legnagyobb lázadásnak számított, és a természettudományos ismeretek rohamos fejlődése és elterjedése ellenére is zavarba ejtő paradoxonok övezik – az emberi felfogás és megismerés számára leginkább hozzáférhetetlennek tartott terület maradt. Könnyen belátható, a pozitív végtelen fogalma kockázattal bír. A véges zárt világ helyébe hiába állítjuk a végtelent, hogyha tárgyiasítjuk, azaz létét bármely filozófia vagy világnézet keretében bizonyítjuk, az sokkal inkább a végtelen kérdésének kikerülését, mintsem a vele való szembenézést eredményezi. A valódi végtelen nem lehet más, mint olyan valami, ami meghaladja a felfogásunkat, vagyis számunkra csakis a negatív végtelen, a kontingenciaként létező értelem és ész lehet adott. Mindazonáltal a művészi teremtő reprezentáció, részben a fogalmi és figurális nyelv szükségképpen különbségéből adódóan, képes a megismerés számára a legkülönbözőbb okokból hozzáférhetetlen területeket feltárni. Míg az emberi elme megismerőképessége által kimerevített, bármily módon rögzített és önmagával akár ellentmondásba kerülő fogalmiság számára bizonyos régiók hozzáférhetetlenek, addig a reflexív és a nyelvi megjelenítés problémájával szembesítő művészi alkotás az adott valóságunkon túli tartományokat is nagyobb eséllyel közelítheti meg.

Arra a kérdésre, hogy Weöresnél a transzcendens, tehát a köznapi értelemben vett megismerés határán túli területet hogyan próbálja meg a nyelv birtokba venni, az egyik magától értetődő válasznak versei térpoétikai vizsgálata mutatkozik.⁴ Anél-

⁴ Megfigyelhető, hogy a közelmúlt Weöres-szakirodalma mind határozottabban előtérbe állítja a tér szerepét. Nem egy elemző kiemeli a helyek, térirányok és térbeli mozgások kitüntetett szerepét, rámutatva arra, hogy a költőnél az emberi létezés legfőbb aspektusai e vonatkozásban is leképezhetőek. Lásd: HARMATH Artemisz, *Szűntelen jóvátétel: Újraolvasni Weörest*, Bp., Helikon, 2013, 147–177; BARTAL Mária, *Áthangzások: Weöres Sándor mítoszpoétikája*, Bp., Kalligram, 2014, 182–239; BEDNANICS Gábor, *Tér és kép a Weöres-lírában = „tánc*

kül, hogy csupán egyértelműsíthető metafizikai jelképként gondolnánk a téviszonyokra, annyit máris leszögezhetünk, hogy a természetfölötti tapasztalata, illetve a világi és másvilági lét kettőssége oly jelentős mértékben áthatja e költészetet, hogy a legkülönfélébb téridő-viszonyok, köztük a végtelen legtöbbször poláris térszerkezetben jelennek meg. Azt, hogy a transzcendenssel való kapcsolatteremtés mitikus tartalmakként milyen térpoétikai eljárással összefüggésben valósul meg, a közelmúltban Bartal Mária vetette alapos vizsgálat alá. Monográfiájában a költő filozófiai, irodalmi és mitológiai háttértudását tüzetesen feltérképezve bemutatta, hogy az erős kulturális beágyazottságú költemények miként gondolják újra pretextusaik tér- és időszerkezeit. Az olyan mítoszi versek, mint a *Medeia*, a *Minotaurusz*, az *Orpheus*, szövegszervező elveként az ellentét alakzata a szemantika szintjén az „élet és halál tereinek szembeállításaként, majd azt lebontva e terek átjárhatóságaként tételeződik”⁵. E szövegek alapvető jellegzetessége, hogy a mítosztöredékek összeegyeztetésére és azonosítására tett kísérletet lezárhatatlan feladatnak mutatják, amivel párhuzamosan térszerkezetüket folyamatosan újrastrukturálódó, többértelmű helyek rendszere alkotja, és az ebből következő átfoghatatlan jeláramlás e (szöveg)világ végtelenségét egyúttal az olvasás tapasztalatává is teszi.

Mint arra fentebb utaltunk, a végtelen – bármifajta racionalizálására irányuló törekvésnek ellenálló fogalom lévén – a nyugati gondolkodástörténet számára mindig is rendkívüli kihívást jelentett. Minthogy az újraírás különböző költői gyakorlatai Weöresnél rendszerint átértelmezik a nyugati mítoszból és logoszból kibomló végtelen képzetét, a következőkben a végtelen térképző elemeinek bemutatását előkészítendő, röviden tekintsük át a filozófia fogalomtörténetének néhány vonatkozó és kardinális megállapítását. Megkockáztatható a kijelentés, hogy a véges elme és a végtelen konfrontációjának legegységesebb példáival a felvilágosodás gondolkodói szolgálnak, akik számára a végtelen elgondolására irányuló kísérlet – bármennyire eltérően gondolkodjanak is a kérdésről – egyfajta határtapasztalatot eredményez a megismerésben.⁶

volnék, mely önmagát lejtí’: *Tanulmányok Weöres Sándorról*, szerk. BARTAL Mária, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, PALKÓ Gábor, PIM, Bp., 2014, 42–58; BARTAL Mária, *Térkonstrukciók poétikai vonatkozásai Weöres Sándor költészetében* = *Uo.*, 58–87; PATAKY Adrienn, *Térbeliség és temporalitás Weöres Sándor szonettjeiben* = *Uo.*, 87–103.

⁵ BARTAL, *Áthangzások, i. m.*, 169.

⁶ E kérdésről részletesen lásd: PAVLOVITS Tamás, *A végtelen megérthetelensége Pascal és Descartes szerint*, *Különbőség*, 2013. május, 103–115; Dan ARBIB, *Descartes et l’infini: le concept en question: Enjeux d’une recherche en cours*, *Laval théologique et philosophique*, 69, 2013. október, 535–547; Jonas COHN, *Histoire de l’infini dans la pensée occidentale jusqu’à Kant*, Paris, Cerf, 1994.

Ismert, hogy a korszakot fémjelző René Descartes az egész univerzumban egyetlen biztos pontként kizárólag az emberi tudatot ismerte el. S noha nála a végtelen ideájának abszolút elsőbbsége van az észlelés rendjében, a véges elmét mégsem tartotta alkalmasnak a végtelen megértésére. A gondolkodással képes vagyok ugyan a belátására, azaz képes vagyok megbizonyosodni arról, hogy létezik, ám nem tudom megismerni, miként létezik, vagyis számomra végső soron felfoghatatlan marad: „Isten, akinek ideája megvan bennem, [...] rendelkezik mindazon tökéletességekkel, amelyeket én felfogni nem, pusztán csak gondolkodással valamiképpen megérinteni tudok.”⁷ A végtelen kontemplációja során annak végérvényes felfoghatatlansága egyfajta határtapasztalatot vált ki az észben, hiszen az csak úgy képes megnyílni a végtelen felé, ha közben tapasztalatot szerez saját meghaladhatatlan végeségéről. A kontempláció tárgya ez esetben a végtelen elméleti reprezentációja, és a határtapasztalat pedig nyilvánvalóan arra mutat rá, hogy Isten nemcsak metafizikai, de ismeretelméleti vonatkozásban is transzcendens. Már kortársai közül is többen kétkedéssel fogadták, hogy az emberi elme magába tudná foglalni a tökéletes végtelen ideáját. Így volt ezzel Pascal is, aki a végtelent a természet kontemplációja révén ismerte fel. Ha az ember a csillagos égre tekint, a végtelen univerzumra lát rá, amely meghaladva minden elgondolható formát, épp arra a felismerésre juttat, hogy nem rendelkezhetünk a végtelen ideájával. Elgondolhatóságának kudarca pedig egyszerre kelt rettegéssel és csodálattal vegyes érzést.

Bár a végtelen Weöres minden korszakában hangsúlyosan jelen van, számtalan példát hozhatunk akár fiataalkori, akár érett költészetéből, megjelenítésében meglátásunk szerint az életmű alakulástörténetét követve mégis eltérő tendenciák rajzolódnak ki.⁸ A továbbiakban a költői nyelv és a képteremtési mód a *Medúzától A fogak tornácáig* terjedő fordulatanak időszakában született egyik modellértékű mű elemzésén keresztül közelítjük meg a végtelen absztrakt térszerkezet egy jellemző típusát.

E korszakában Weöres a téridő végtelenjéről alkotott költői felfogásának egyik reprezentatív műve *Az állandó a változóban* (1947) című költemény,⁹ amely biztosan nem az életmű legmélyebb darabja, mégis szempontunkból a költői magatartás egyik

⁷ René DESCARTES, *Elmélkedések az első filozófiáról*, ford. BOROS Gábor, Bp., Atlantisz, 1994, 65.

⁸ Az itt olvasható szöveg egy készülő nagyobb tanulmány része. A végtelen weöresi térkonstrukciójának különféle változatai ott kerülnek majd részletes tárgyalásra.

⁹ A költemény megírásának ideje 1947-re tehető, majd később a *Hallgatás tornya* c. kötetben a *Hatodik szimfónia* zárótételeként jelenik meg.

foglatának tekinthető. A vers, mely a személyes tudat és a végtelen viszonyrendszerét viszi színre – eredeti címe szerint: *Meditáció* –, hangsúlyosan a kognitív megismerés és érzékszervi tapasztalat szembeállításából építkezik. Retorikáját a „[h]a sokat láttál, szólj: mit rejt a tér?”, a kozmikus terek természetét, rejtelseit faggató kérdés mozgósítja. E kérdésre azonban, miként az égboltot jelölő metafora („óriás koronát, mely alatt nincsen homlok”) kifejezi, megismerő, gondolkodáson alapuló egzakt válasz nem érkezik. A látás itt egyfelől a kognitív megismerés eszköze, amely csak a végtelen idegen, kiismerhetetlen távlataira – „embertelen ragyogására” – pillanthat rá. Mindezzel ellentétben a belső látás által megnyíló tér, amely az emlékek és a képzelet birodalmaként egy titokzatosabb és humánusabb dimenziót tár fel.

Jóllehet e költeményt bizvást tekinthetjük gondolati fogantatásúnak, teljesen világos, hogy mégsem az európai logika ok-okozati felépítését követi, hanem a látvány által feltárt és megfogalmazott valóságnak juttat központi szerepet. A megvilágosodási pontból feltörő képek özöne az érzékszervekkel befogható belső világot és vele együtt a személyiség határait is felszámolja. E belső perspektívában ugyanis a két dimenzió egybeolvad, a belső világ élettel tölti be az embertelen űrt, a kozmikus tér látványval telítődik, és intim közelségűvé válik.

Mélyebben, mint a gond fészke szivedben,
kéрге alatt minden dolognak,
a tünemények medrei,
a világ eresztékei ragyognak,
örvénylik a láng, parttalanul forog
az eleven tűz, az ezerszemű,
párába borult paripák dobognak,
megvillan tajtékos tomporuk,
áthallik érc-patáik csattogása,
füled mellett süvít a híg elem,
bőrödöt érinti a végtelen
[...]

Szólít – vagy képzeled? Ha arra riadnál,
hogyan nem rideg, nem idegen!
hogyan elven hullámzó szerelem!
hogyan rokonabb veled önmagadnál!

Láttuk, Descartes szerint a végtelen tapasztalatához a lelki szemünket a végtelen ideája felé kell fordítanunk. Ez azonban csakis akkor kivitelezhető, ha az elménket minden, az érzékelésből vagy a képzeletből származó véges tartalomtól megisztítjuk. Pascalt pedig azért tölti el a végtelen félelemmel, mert azt nem csupán a behatárolt

látás, de még a véges formákhoz kötött képzelet sem tudja megragadni. Nyilvánvaló, hogy *Az állandó a változóban* ismeretelméletileg e bölcséleti elképzelésekkel teljesen ellentétes perspektívát nyit a végtelenre. A kozmikus távlatban felfogott tér rétegzettségét leíró látvány ugyanis hangsúlyozottan a szemlélet belső terében születik meg. A képzelet a kozmikussal való azonosságra eszméléshez vezet el, ahhoz a megrendítő és felemelő tudáshoz, hogy a magányos ember mégis része a végtelen univerzumnak. Ez a modell, melyben a lírai én saját belsőjében, önnön mélyén lát rá a végtelenre, és így a külső és a belső tér egybeolvad, több későbbi jelentős Weöres-vers alapvető jegye.¹⁰

A Weöresnél kitüntetettnek tartott metafizikai irányultság miatt külön is fontos tudatosítani, hogy bár a végtelen gondolata azért számított hosszú időn át lázadásnak, mert Isten megkülönböztetett pozícióját látszott veszélyeztetni, mégis elsőként a teológia fedezte fel a nyugati bölcsélet számára, azon meggyőződés hatására, hogy Isten végtelen mindenhatóságát és tökéletességét a véges kozmosz helyett sokkal inkább a tökéletesen végtelen univerzum jelenítheti meg.¹¹ A zsidó-keresztény kultúrkörben a végtelen mint elvont fogalom legkivált az istenfogalom absztrakciójára vezethető tehát vissza, mely – az ember mulandó életén túlmutató, másvilági lét iránti vágya és reménye okán – központi jelentőségű. Ha a véges emberi elme saját erejéből nem képes megalkotni a végtelent, az csak azt bizonyítja, hogy ideája kívülről származik, és eredője maga az Isten. A végtelen, ismeretlen és félelmetes univerzum kontemplációjából adódó határtapasztalat úgyszintén világnézeti következményekhez, Isten létének felismeréséhez vezet el.

Nem nehéz felismerni, hogy e vers nem a transzcendencia számunkra hagyományos, azaz nyugati létélményéhez kapcsolódik. Az észlelés kiszélesítésével a térszegmensek kontrasztját feloldó vízióban épp arra derül fény, hogy a kozmosz ki- és befelé is végtelen, nincsenek különböző minőségű terek, a transzcendens nem csupán a világon túli, hanem a világi tartományokat is jelöli. Az 1940-es évek poétikájának egyik visszatérő eszményét kifejezésre juttatva, itt a végtelen nem Isten, hanem a képzelet attribútumának bizonyul, mely képes a transzcendens és az immanens

¹⁰ Számos példát lehetne hozni, a legjellemzőbbekben a külső és belső világ viszonya többféleképp reflektálódik: *A benső végtelen*; *Grádicsok éneke*; *A belső végtelenből*; *Két világ határán*.

¹¹ Lásd erről: John D. BARROW, *A végtelen könyve*, ford. ERDEŐS Zsuzsa, Bp., Akkord, 2005. 25–30. Descartes maga különbséget tett a végtelen és a határtalan között. A végtelenség egyedül Isten jellemzője, minden más, amiről nem tudjuk, hogy ténylegesen végtelen, csak határtalannak nevezhető. PAVLOVITS Tamás, *Evidencia és végtelen Descartes-nél*, Magyar Filozófiai Szemle, 2013, 9.

dimenziók összefüggését megérezékíteni, amit a lírai beszélő nem határ-, hanem teljességtapasztalataként él át.

Sajátos tény, hogy e periódus, melyben a költői érzékelés nem reflexív megragadásával folytatott kísérletezés folytán a szokásosnál jóval nagyobb szerepet kapnak a meditáció elemeit magukban foglaló bizonyosságok, legismertebb és legnépszerűbb darabjává a *Teljesség felé* (1945) prózában megírt, különböző filozófiai rendszerek ötvözetéből született életbölcesség-gyűjtemény vált. Az aforizmaszerű tömör beszéd-módban megszólaló kötet darabjaira az ellentétekre épülő harmóniára törekvős jellemző, melyek közül a legalapvetőbb a változatlan létezés és változó élet szembeállítás. Ennek megfelelően a (véges) tér és idő világa helyett a végtelen és változatlan létezés felfedezésére sarkallnak az *Állandó a változóban* gondolatmenetéhez hasonlóan. Mint az alábbi közismert, sokat idézett részletben:

Éjjel, a csillagos ég alatt felfohászok: Mily nagy a világ! De ládd: egyetlen gondolatod a legtávolabbi égitesten is túl-fut pillanat alatt. [...] ¹² Szállj le önmagad mélyére, mint egy kútba; s ahogy a határolt kút mélyén megtalálsz a határtalan talajvizet: változó egyéniséged alatt megtalálsz a változatlan léte-zést. ¹³

Mindazonáltal e könyv legfőbb értékét és érdekességét elsősorban nem az adja, hogy a személyiség feletti emberi lét Weöresnél már korábban megjelenő gondolatát egyfajta misztikus tanítássá alakítja, hanem az, hogy a lét teljességére való reflexiója elválaszthatatlannak bizonyul a művészi teremtés létmódjától. Ars poeticaként válik tehát olvashatóvá, mivel benne a megismerés központi kategóriája a képzelet, amely a lét törvénye szerint működik, s mint ilyen képes a széttöredezett látszatból az egy-séges valóságot, a végtelen teljességet helyreállítani.

A Föld a hazugság tisztítótüze; itt minden hazug körülöttünk: a tér ál-végte-lenje, a dolgok ál valósága, önmagunk ál-sokasága. [...] A hazugság-áradatból az egyetlen kivezető út éppen az, amely leghazugabbnak látszik: a képzelet. A sok ál-valóság közt képzeletedre van bízva az igazi valóság helyreállítása. [...] *[A] jelenség világ ál-végtelenjéből képzeleteden át vezet az út a benned rejlő igazi végtelenbe.* Más a képzelet és más a képzelődés, ahogy más a beszéd és más a fecsegés. A

¹² WEÖRES, *A teljesség felé*, i. m., 13.

¹³ *Uo.*, 15.

képzeldés az élet törvénye szerint működik és az éhen maradt vágyakat köddel eteti; a képzelet a lét törvénye szerint működik és amit megteremt, műalkotást, tettet, gondolatot: valódi és igaz.¹⁴ [kiem. R. A.]

„A kettősségen át a teljesség felismeréséig akar bennünket Weöres Sándor költészetében elvezetni”¹⁵ – írja BENEY Zsuzsa. Rajta kívül az életmű ismerői szinte mind kiemelik, hogy a költő szemléletmódját alapvetően határozza meg a kettősség. Az egymást kizáró és egyúttal egymást kiegészítő ellentétpárokból felépülő világlátás, melynek eredeti forrásvidéke a távol-keleti filozófia és vallási rendszerek, egy olyan költői felfogást alapoz meg, melyben egyfajta „kozmosz harmónia”¹⁶ válik esztétikai mértékké.

Mindemellett az életmű egésze szempontjából azt is figyelembe kell vennünk, hogy a kettősség formájában megnyilvánuló végső egység a polarítások lehető legnagyobb mértékű széthúzásával, „végtelenítésével” születik meg,¹⁷ ugyanakkor e polarítások végső soron a költészetben, a szavakon túlra, a megnevezhetetlen végtelenségbe hatolnak. E líra, melyben az ellentétek nem ellentéteket jelenítenek meg, és a kárhozottat különléttel együtt a megnevezhető különbségek is megszűnnek, a végtelen és a semmi koegzisztenciájának felismeréséig vezet el bennünket. Azzal, hogy a végtelen és a semmi polarítását egymásra vonatkoztatásaikkal minduntalan felidézi, felfokozza, szintén a teljesség képzetét kelti, de nem kizárólag a pozitív vagy harmonikus teljességként, hanem a megsemmisülés, az üresség, a nemlét értelmében. Az is nyilvánvalónak tűnik, hogy a végtelen és a semmi, lét és nemlét komplementaritása, mely alapvetően különbözik a nyugati filozófiában megjelenő dualizmustól, a transzcendenshez fűződő viszonyulás mellett a poétikai vonatkozások továbbgondolására is készítenek. A végtelen e léten túli semmibe mutató távlatai, melyek a költészet korábbi felfogásrendjétől való elmozdulást is maguk után vonják, a *Hallgatás tornyai* (1956) című kötettől, az életmű csúcseit jelentő hosszúversektől válnak majd fokozatosan láthatóvá.

¹⁴ Uo., 15.

¹⁵ BENEY Zsuzsa, *Az elérhetetlen jelentés: Irodalmi esszék*, I, szerk. DARÓCZI Anikó, Bp., Gondolat, 46.

¹⁶ Lásd erről: KENYERES Zoltán, *Weöres Sándor*, Bp., Kossuth, 2013, 92–95.

¹⁷ „Ha pokolra jutsz, legmélyére térj: / az már a menny. Mert minden körbe ér.” WEÖRES Sándor, *A fogak tornáca*.

SIPOS LAJOS

Beszédmód és műfajmódosulás

Berda József: A fóti találkozóra

Berda József 1954 végén és az 1955-ös Vörösmarty-émlékévben megélt gondolkodástörténeti és költészettani módosulását az Új Hang 1955. évi első számában megjelent verse mutatta.

A fóti találkozóra

A soha ki nem alvó lángnak, mely addig
lobog, míg él e hon a nagyvilágban;
Vörösmartynak hódol rendületlenül e mindig
szébre szomjas baráti kör, mikor évről évre
találkozik itt a szőlőt érlelő sugárzó
őszben a fóti domb megszentelt tetején, hogy
magábaszállván, meghallja a költő legfájóbb
intelveit a haza sorsa felől.
S lám, esztendő esztendőt követvén, szorgos
gazdák arról gondoskodnak immár; ne
aludjon ki egy pillanatra se
az emlékezés őrtüze itt!
Ha meghalnak, kik jönnek a helyükbe, kiket
hoz fölübénk a jövő? A szárnyaló szellem
szép angyalait, emberséget diadalra vivőket,
vagy a gonoszság bárgyú ördögeit-é? – ki tudja?
De élni, élni kell! az értelem magasabb
vágya szerint; hogy lélek és test egyaránt
örvendjen s így népünk is vidámabb sorsra virrad tán.
Erre igyunk, erre koccintsunk barátaim e fóti
szüret könnyű, de üde zamatú nedveit csurgatván, mint
áhitatos szertartáshoz tartozót, mely felett most
Vörösmarty Mihály bennünket megáldó
szent szelleme lebeg.¹

¹ BERDA József *Összegyűjtött versei*, s. a. r. URBÁN László, Bp., Helikon, 2003, 339–340.

Fót a reformkorban fontos irodalmi találkozóhely volt. 1832-ben itt vásárolt magának szőlőt és „borház”-at Fáy András, az ő javaslatára vett itt szőlőt Ferenczy István és Vörösmarty Mihály, aki nemcsak bor-, hanem pezsgőkészítéssel is próbálkozott. Többször vendégeskedett Fáy Andrásnál Deák, Kossuth, Széchenyi, Bajza, Czuczor, Garay, a színész Megyeri és mások. Minden András-napkor nagy társaság gyűlt össze a „borház”-ban. Itt írta és mondta el először Vörösmarty a *Fóti dal* című költeményét.² A 20. században, 1946 után, Németh Kálmán (1903–1979), a Fót-Kisalagon letelepedett faszobrász és restaurátor révén a település újból irodalmi gyülekezőhellyé vált. A Fót-Kisalagon lévő ház rövid időn belül irodalmárok, képzőművészek állandó találkozóhelye lett. Az itt összegyűltek minden évben együtt emlékeztek meg március 15-éről és október 6-áról. Nem tudható, hogy a fóti dombokon szívesen túrázó Berda mikor ismerkedett meg Németh Kálmánnal. Valószínűleg az 1940-es évek legvégén vagy az 1950-es évek legelején. Berda az 1848–1849-re emlékező találkozókon kívüül havonta egyszer mindenképpen meglátogatta a faszobrászt és feleségét. Ha a látogatás vasárnapra esett, együtt elmentek az Ybl Miklós által tervezett fóti templomba is, meghallgatni Schaub Zoltán egykori újpesti káplán, majd fóti plébános, szentszéki bíró, prépost és kanonok prédikációját. Berda mindkettőjüket versbe is foglalta.³

A fóti találkozóóra című versnek tehát egy évszázadnál hosszabb előtörténete van. A hegy, a Fáy-présház, Vörösmarty itteni (feltehetően rövid ideig tartó) szőlőbirtokossága, a *Fóti dal* emléke, az 1940-es évek végétől itt összegyűlő társaság, az ittléthez kapcsolt, az 1948 utáni évektől számítva valódi tartalmától hivatalosan megfosztott március 15-ék és október 6-ák emlékezete határozza meg a vers motívumrendszerét, a lírai „én” és a megszólított „baráti kör” viszonyát.

Vörösmarty *Fóti dala* bordal. Az antik görög költészetben, Alkaiosznál és Anakreónnál, akárcsak a középkori latin költészetben, az ebbe a műfajba tartozó alkotások általában a bort és annak fogyasztását magasztalták, hasonlóan Csokonai *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz* című verséhez. Horatius e szövegforma gondolatibb változatát valósította meg. Vörösmarty *Fóti dala* a bort, a borivást és a jó bor kedvet adó hatását tematizálta. A százharminchat soros versből negyvenegyben ez történik. Az alkotás

² GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Bp., Ráth Mór, 1866, 166–197; KABA Eszter, *Fáy András baráti társasága: A reformkori Pest egyik társaséleti központja*, Budapesti Negyed, 2004/4, <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/kaba.html>.

³ Vö. *Egy kiváló faszobrászunkhoz, Egy borpince felirataként. Németh Kálmánéknak; A reverenda = BERDA, i. m., 328, 442; 544.*

szűken vett kétharmadában felbukkan a „magyar ember”, aki „a hazáért” és a királyért iszik, aki a jókívánásokban nem ismer határokat. A vers kezdő egyharmad része és a befejező kétharmada közti gondolkodás- és műfajtörténeti törést alig észrevehetővé teszi a vers ritmusformája. A páratlan sorok, sorközépi metszettel, felező nyolcasok, a párosak együtemű négy szótagosak. A felező nyolcas folyamatosan „lefékeződik”, ez növeli a versritmus játékoságát, ez a játékoság pedig csökkenti az alkotás nagyobbik felében felbukkanó, a hazára, a haza üdvére, múltjára, jövőjére vonatkozó kitételek hatásosságát.

Berda József *A főtí találkozóóra* című alkotása mértéksejtető szabadvers. A sorok nem egyforma hosszúságúak, hat és tizenhat szótagos határok között különböző terjedelmű sorok következnek egymás után. Sok sor, sorrészlet időmértékes rendszerben értelmezhető. Van trochaikus indítású szövegdarab daktilussal és jambussal, van helyettesítő verslábakkal induló sor jambussal és anapesztussal, van jambikus sor anapesztus zárattal:

– v |v–|v – | – – | – v v|– v
 „őszben a főtí domb megszentelt tetején, hogy”

– – |v v|v v v– | v v–
 „intelmét a haza sorsa felől”

v –|v –|v – |v –|v– | v v –
 „De élni, élni kell! az értelem magasabb”

A főtí találkozóóra leginkább meghatározó vonása reformkori szövegekből való átvételek, sorokra történő intertextusok, allúziók, 19. századi archaizmusok, a vers lírai „én”-je és a megszólítottak közötti sajátos beszédpozíció megalkotása.

A szöveg háttérében ott van a huszonnégy soros vers felütésében és zárlatában Vörösmarty neve. Az első névemlítésnél ez az odafordulás, a másodiknál a költő „megáldó szellemé”-nek emlegetése a templomi szertartás képzetét erősíti az olvasóban. Ezt a szakrális szintet a „soha ki nem alvó láng”, az örökmécses, a „megszentelt tető”, a felszentelt tér képzete kapcsolja be a szövegbe. A „halál” és a következők „születése” az emberi nem folytonosságát, „a szellem angyalai” és „a gonoszság bányágyú ördögei” a jó és a rossz emberért vívott harcát, a „lélek és a test” a szellemi és a materiális világot idézik fel. A „rendületlenül” a *Szózatot*, a „míg él e hon” a *Szép Ilonka* „addig éljen, míg e honnak él” mondatát hívja elő a befogadói emlékezetből. Rájátszik a vers Kölchey *Himnuszára* és a *Parainesiére* is.

Szembetűnnek a reformkort idéző régies archaizmusok. A „rendületlenül”, a „hon” látványosan odakapcsolja a verset a 19. század első feléhez, különösen az 1830-as évtizedhez. A „legfájóbb intelmek”, az „emlékezés őrtüze”, a „diadalra vívők” emlegetése Berzsenyit és a *Zalán futását* idézi föl. A tágabban értelmezett reformkor szó- és nyelvtani fordulatait az „üde zamatú”, a „nép vidámabb sors”-ában való gondolkodás reprezentálja itt. Az alapformájukban és toldalékokkal felbukkanó melléknévi igenevek („sugárzó”, „vivőket”, „megáldó”) és a ma már legfeljebb a passzív szókincsbe tartozó, az időre is utaló határozói igenév („magábaszállván”) archaikusabbá teszik az egész verset.

Különös jellegzetessége Berda versének a lírai „én” és a megszólítottak között megteremtett beszédpozíció. Az „én” itt nem a közösség nevében fordul Istenhez, mint a *Himnusz* lírai „én”-je, nem közbenjárója a közösségnek világi vagy transzcendens hatalomnál, nem égi vagy földi lényegű pártfogó.⁴ E szerepminták lehetőségeit inkább megsejtve alakította ki Berda a vers lírai „én”-jének pozícióját és dikcióját. Nem bordal ez a vers. A huszonnégy sorból az utolsó öt pohárköszöntő vagy köszöntő vers, a 19. század kötelezően fontos beszédformája, melynek egyik változatát jelentik Csokonai Vitéz Mihály [*Horváth Ádám nevenapjára*] és a *Tekintetes nemes Nádasdi Sárközi Istvánné, született chernelházi Chernel Eszter asszonynak tiszteltetére* című versei. Berda nem személyekhez, még csak nem is baráti társasághoz szóló köszöntőt írt. *A főtí találkozóóra* című vers első tizenhat sora köszöntő ének, melyben fel-feltűnnek a 16. században kialakult feddő ének jellemzői, nem a bűnöket, az erkölcsi és vallási eltévelyedést ostorozó mozzanatok, hanem a figyelmeztetés, tanács és óvás e vétkek elkerülésére. Az utolsó öt sor pohárköszöntő, esetleg bordal. Így alakult ki Berda költészetében egy új szövegforma, a fenti műfajok sajátos kontaminációja, melyet a 19. századi hagyomány emléke, egy Vörösmarty-vers, az akkor írt versek egy részébe beszüremkedett nemzetföltés, szabadságvágy, a Vörösmarty-évre való készülés, a hirtelen időszerűvé lett reformkori irodalom emléke egyformán inspirált.

*

Az 1955-ben és 1956-ban folyóiratokban és napilapokban olvasható Berda-versekben ugyanez a gondolat- és érzéshullám jelent meg. Az *Eltrévedésben*, a József Attila születésének ötvenedik évfordulóján írt versében „[...]sokat szenvedett szépséges

⁴ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *A Hymnus paraklétszói szerephagyománya = A nemzet imája*, s. a. r. POMOGÁTS Béla, Nagyvárad, Pro Universitate Partium Alapítvány, 2007, 154–159.

hazá”-nkról beszélt. A *Hajnalbasadásra* című versében ez olvasható: „Hosszú halálhörgés után visszatért / életünk egyre élénkebb éneke zengett fel”. A *Madarak szavával szóló* művében ez a sor szerepel: „[...] a szabadság volt az én hazám”. 1956-ban a *Visegrádi varázslat* hely-ihletése így érhető tetten: „[...] itt, hol él a nagy múlt és elibénk / harangoz a biztató, emberibb jövendő”. A *Századnak nevében* című epigramma a Csillagban, a Magyar Írók Szövetsége irodalmi és kritikai folyóiratának a májusi számában jelent meg:

Az apák tudomásul veszik, hogy fiaik felnőnek;
hát éljenek boldogan a fiatalok!
De csak addig, míg bennük a szabadságszeretet
szentséges lángja lobog!⁵

Az 1955 decemberében írt köszöntő-dicsőítő epigrammában, a *Kodály* című alkalmi versben, melyet a zeneszerző *Zrínyi Szózata* című kórusművének ünnepi bemutatója inspirált, Berda három érzelmi-értelmi mozzanatot kapcsolt össze: a hazához való kötődés szükségességét, ebben a „fiatalok” és „öregék” azonos szándékát és a nemzet jövőjét illető reménységet. Ennek a szövegnek pretextusa Zrínyi politikai röpirata, a *Ne bántsd a magyart! Az török áfium ellen való orvosság*, bizonyos értelemben János evangéliumának 12,46. szakasza és az „ég és föld” felemlegetésével a *Teremtés könyve*, melyek együttesen felerősítik „a küldeteses Kodály” és a magyar haza és nép megválthatóságának gondolatát és reményét.

⁵ BERDA, *i. m.*, 340–341, 342, 351; 332, 365.

SZABÓ ANDRÁS

Egri Lukács levele Paul Eberhez

A Melanchthon-tanítványból antitrinitárius mártírrá vált Egri Lukács (Eger, ?–Jászó, 1574 eleje) életével és munkásságával az 1980-as években kezdtem foglalkozni.¹ Miután a *Bibliotheca dissidentium* című sorozatban a részletes bio-bibliográfiája is megjelent,² úgy tűnt, hogy róla már mindent elmondtunk, ami emberileg lehetséges. Véglegesen lezárt témák azonban nincsenek: a wittenbergi coetusra vonatkozó kutatásaim közben bukkantam rá a Paul Eber életművét tárgyaló friss tanulmánykötetre, benne a gothai Forschungsbibliothek anyagában található levelezésének leírására.³ A több magyarországi levelet tartalmazó gyűjtemény egyik darabját bizonyos „Lucas Agrien” írta, akit a német kolléga nem tudott azonosítani.⁴ A levél keltezése – Kolozsvár, 1561. szeptember 30. – azonban rögtön elárulta, hogy Egri Lukácsról van szó, aki ekkor a kolozsvári magyarok prédikátora volt. Nevét rövidítve írta alá: „Agrien[sis]”, a levél autográf, csak a végén jegyzi meg Paul Eber, hogy a levelet Titus Amicinus hozta magával.

Azt idáig is tudtuk, hogy Egri Melanchthonnal levelezett, mestere azonban ekkor már nem volt az élők sorában, ezért fordult Paul Eberhez. Eber (Kitzingen, 1511. november 8.–Wittenberg, 1569. december 10.) ebben az időben teológiaprofesszor, a városi templom első lelkésze és Szászország szuperintendense volt, s Melanchthont követve elsősorban közvetítő szerepet próbált betölteni az

¹ SZABÓ András, *Egri Lukács „megtérese” (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984/5–6, 543–557.

² András SZABÓ, *Lukács Egri = Ungarländische Antitrinitarier (Tamás Arany, István Basilius, István Csázmái, Lukács Egri, Elias Geczvidele)*, Einleitung von Mihály BALÁZS, Baden-Baden, Bouxviller, Valentin Koerner, 1990 (Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, XII), 127–150.

³ Paul A. NEUENDORF, *Die Korrespondenzpartner Paul Ebers in den Beständen der Forschungsbibliothek Gotha = Paul Eber (1511–1569): Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation*, hrsg. von Daniel GEHRT, Volker LEPPIN, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2014 (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie, 16), 587–600.

⁴ *Uo.*, 588.

ortodox lutheránusok és a kryptokálvinisták között.⁵ Egri Lukácsot jól ismerte, ezt mutatja a német teológus családjának küldött üdvözlete is. Egykori magyar diákja úgy fordul professzorához, hogy meg van győződve róla: támogatni fogja. Ugyanakkor – akárcsak Melanchthon – Eber soha nem állt nyíltan a svájci teológia mellé, úrvacsoratana mérsékelt lutheránus álláspontot tükrözött.

Mi volt az a helyzet, amely Egri a levélírára készítette? Már évek óta zajlott a teológiai küzdelem Erdélyben és Kelet-Magyarországon, amely a két nagy protestáns felekezet, az evangélikus és a református végleges különválását eredményezte. A svájci teológia követői eleinte Melanchthonra hivatkoztak, s elhatárolódtak Kálmáncsehi Sánta Márton zwingliánus irányzatától.⁶ Így tett Kolozsvárott Molnár Gergely, Egri Lukács, Dávid Ferenc és Heltai Gáspár is, ez azonban folyamatos vitákhoz vezetett az erdélyi szászokkal, akik rávették János Zsigmond fejedelemet, hogy küldjön egy küldöttséget Németországba az egyetemek véleményét kikérni; az erdélyi uralkodó ezt éppen egy 1561. szeptember 20-án kelt levelében jelezte Ágost szász választófejedelemnek.⁷ A címzett a levelet november 29-én a wittenbergi szuperintendensnek (tehát Paul Ebernek) küldte tovább, aki a választ Paul Crell⁸ teológus segítségével már a következő napon megfogalmazta.⁹

Egri mellékeli barátjuk, Fodor Bálint (Valentinus Crispus) nagyszzebeni magyar prédikátor levelének másolatát is, ez sajnos nem található meg Gothában. Fodort korábban Kálmáncsehi Sánta híveként tartották számon, de környezetete hatására nemsokára csatlakozott a lutheránusokhoz.¹⁰

⁵ Róla az előbbieken idézett tanulmányköteten kívül lásd még: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118681524.html#indexcontent> (utolsó megtekintés: 2017. január 2.); Walter THÜRINGER, *Paul Eber (1511–1569): Melanchthons Physik und seine Stellung zu Copernicus = Melanchthon in seinen Schülern*, hrsg. von Heinz SCHEIBLE, Wiesbaden, Harrassowitz, 1997 (Wolfenbütteler Forschungen, 73), 285–321.

⁶ ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., Genius, 1922, 392–394.

⁷ MARCZALI Henrik, *Regesták a külföldi levéltárakból*, Történelmi Tár, 3. sorozat, 1 (1878), 471–472.

⁸ Paul Crell (Eisleben, 1531. február 5.–Meissen, 1579. május 24.) lutheránus teológus, ebben az időben a vártemplom lelkésze és teológiaprofesszor. – <https://www.deutsche-biographie.de/sfz8930.html#indexcontent> (utolsó megtekintés: 2017. január 2.)

⁹ Paul Crell levele (Paul Eber javításaival) János Zsigmond erdélyi fejedelemnek, Wittenberg, 1561. november 30., Forschungsbibliothek Gotha, Handschriftenabteilung, Chart. A. 124, ff. 112r–115v.

¹⁰ A kolozsvári bírónak, Fodor István fiának. Gyalui Torda Zsigmond 1555. március 14-én írt levelében Melanchthon figyelmébe ajánlotta mint rokonát. 1555. június 5-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol alapító tagja lett a magyar coetusnak. 1557-ben tért haza Wittenbergből, s Tordán lett lelkész. A júniusban tartott kolozsvári zsinat Kálmáncsehi Sánta Márton helvét irányzatának híveként ítélte el. 1558-ban lektori állást kapott Molnár Gergely mellett a kolozsvári iskolában. 1559-ben és 1563-ban a nagyszzebeni magyarok prédikátora

A levelet vivő Titus Amicinus (Brassó, ?–Kolozsvár, 1566. augusztus 29.) 1550-ben lépett a brassói gimnázium nagyobb diákjai közé, 1553. március 4-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre két másik erdélyi szász diák társaságában.¹¹ 1555. március 13-án felszentelték a brassói prédikátori állásra, de 1560 júliusában már Zürichben írt be Konrad Gesner emlékkönyvébe.¹² 1561. május 26-án Brassó város vezető lelkésze lett.¹³ Ezt a tisztséget azonban csak tíz hétig töltötte be, mert radikális szertartási reformokat vezetett be, s nyilvánosan is hangot adott helvét irányú meggyőződésének, s ennek következtében leváltották.¹⁴ Ezután (mint ez a levél mutatja: októberben) visszatért a wittenbergi egyetemre, innen hívták meg 1563-ban kolozsvári prédikátornak; diáktársa, Kecskeméti Agricola János egy latin nyelvű eklogával búcsúztatta.¹⁵ Esküvőjére 1565. június 18-án a besztercei származású Anna Auerrel a kolozsvári iskola rektora, Szikszai Fabricius Balázs adott ki epithalamiumot.¹⁶ A helvét irányú reformáció mellett a város többségének antitrinitáriussá válása után is kitartott, egyes szerzők szerint végül csatlakozott volna az antitrinitáriusokhoz,¹⁷ de erre semmilyen bizonyíték nincs, nem is maradt rá ideje, mert fiatalon meghalt.

Ezek után lássuk magát a szöveget:

volt. – JAKAB Elek, *Kolozsvár története. Második kötet. Újabb kor, nemzeti fejedelmi korszak (1540–1690)*, Bp., 1888, 103, 107; ZOVÁNYI, *i. m.*, 310, 390; GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, Kolozsvár, Minerva, 1935, 507; Géza SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941 (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum, Band 2), 22, 132.

¹¹ *Album academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII usque ad annum MDLX*, edidit Carolus Eduardus FOERSTEMANN, Lipsiae, Carolus Tauchnitius, 1841, 278.

¹² Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskerone: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandhoeck, Ruprecht, 2015 (Refo 500 Academic Studies), 399.

¹³ Ernst WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1), 50.

¹⁴ ZOVÁNYI, *i. m.*, 391.

¹⁵ KECSKEMÉTI AGRICOLA János, *Ecloga propemptica [...] domino Tito Amicino Coronensi Transylvano, e celeberrima Academia Witebergensi, ab ecclesia Claudiopolitana in Transylvania, ad munus docendi incorruptam evangelii doctrinam revocato, et iam secundo in patriam feliciter redeunti [...]*, Vitembergae, Iacobus Lucius, 1563. (RMK III 521; VD 16 A 1035) – <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/id/995934> (utolsó megtekintés: 2017. január 2.)

¹⁶ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Epithalamium in nuptiale sacrum [...] domini Titi Amicini Coronensis [...] et Annae Auere Bistriciensis [...]*, Claudiopoli, Heltai, 1565. (RMNy 212.)

¹⁷ Legújabbán lásd: BERNHARD, *i. m.*, 399.

Dávid Ferenc kolozsvári első lelkész és társa, Heltai Gáspár kérésére ír az úrvacsora körüli harcokról és a szász papok ellenük folytatott hadjárataról. Az első küldönc elvesztette a levelet, ezért most röviden megismétli annak tartalmát. Az előző esztendőben eljutott hozzájuk Eber egy írása az úrvacsoráról, amelyet a szászok kérésére küldött. Ennek először megörültek, de aztán a szászok egy zsinaton vették elő, a maguk kísérszövegével elferdítve annak értelmét. Bizonyítékként mellékeli barátjuk, Fodor Bálint levelét – másolatban, mert az eredeti az előző, elvesztett levél mellett volt. Arra kéri a címzettet, hogy egy újabb írásban erősítse meg álláspontját, amely egyezzik Melanchthonéval, s amellyel ők egyetértenek. Minden jót kíván a címzettnek, s a levélíró szerető családjának.

V. Lucas Agriensis¹⁸

Gratiae et pacis Iesu Christi incrementa precatur. Scripseram, Vir clarissime, nuper quoque ad tuam pietatem adductus auctoritatibus praestantium virorum, domini Francisci Davidis¹⁹ pastoris ecclesiae claudiopolitanae, et symmistae eius domini Casparis Helti.²⁰ Qui cum cognovissent ex nostratibus me aliquando usum fuisse disciplina et benevolentia singulari pietatis tuae, petiverant me ut breviter ad Reverendam tuam scriberem de miseranda nostrarum ecclesiarum conditione, deque saeva ministrorum saxoniorum in ecclesiis transylvanicis docentium belligeratione circa negocium coenae dominicae. Etsi autem intelligebam, quam esset inconveniens, te virum tantum gravissimis tum ecclesiasticae provinciae, tum privatae familiae curis occupatum a me interpellari: Attamen partim magnitudine rei, partim auctoritatibus virorum nominatorum, maxime vero omnium perspecto animi erga me tui favore (ut hoc verecunde dixerim) ad scribendum sum excitatus. Quia vero tabellarius rescripsit ad nos sese per infortunium quoddam literas sibi ad Reverendam tuam datas in itinere amisisse, nunc denuo iisdem rationibus impulsus sum, ut qui brevissime de re eadem dignitatem tuam alloquor. Paucioribus itaque iam querelam nostram et petitionem simul cognoscere, reverenter oro, ne gravetur tua praestantia.

Anno superiore allatum erat ad nos scriptum quoddam Reverentiae tuae de controversia coenae divinae, quod (ut postea intelleximus) expetitum fuerat per

¹⁸ A levélgyűjtemény összeállítójának kézírása, a levél sorszámával. A levél közlése betűhű, néhány megszorítással: az „u” és „v” írásában a standard latin helyesírást vettük figyelembe, az „e” helyett „ae”, az „ÿ” helyett „ii” áll. A hangsúlyjeleket nem reprodukáltuk, a számos rövidítést jelölés nélkül feloldottuk.

¹⁹ Dávid Ferenc (Kolozsvár, 1520?–Déva, 1579. november 15.) Kolozsvár első lelkése.

²⁰ Heltai Gáspár (Nagyszében, 1510 k.–Kolozsvár, 1574) kolozsvári lelkész, nyomdász, könyvkiadó, író.

venerabiles dominos pastores Ecclesiarum Saxonicarum in Transsylvania constitutarum. Illud cum vidissemus ac legissemus gratis Deo actis vehementer laetati sumus de tam pio et vero testimonio Reverentiae tuae. Statim enim spem bonam concipiebamus fore iam tandem, ut diutina dissensione conciliata, multorum ex animis et intestina odios, et errores superstitionum plenum eluerentur, optataque concordia ecclesiis harum partium restitueretur. Nam putabamus bonos viros stultos esse tam perspicuae et verae sententiae, praesertim opera ipsorum efflagitatae. Sed proh dolor quam misere nostra spe frustrati sumus. Cum synodus fuisset indicta, ibi placida sententiarum collatione lis de coena domini orta dirimeretur, simulac scriptum Pietatis tuae in medium prolatum est, ut pars utraque illi acquiesceret, sicque dissidiorum et rixarum finis aliquis statueretur, ecce calumniosis inter praefationibus scriptum tam perspicuae veritatis depravare ceperunt, ut pia aures et pectora veritatis amantia ferre nullo modo temeritatem et iniuriam tam iniquam possent. Effectum itaque est, ut boni Saxones odia longe saeviora in nos conciperent, quam ulla in ipsis antea unquam fuerant. Tanto his moerore affecti sumus, vir clarissime, ut non multi nostratum a lachrymis temperare possent. Et quid? Iam ab eo tempore odiis implacabilibus, convitiis atrocissimis insectantur, et quod miserabilius est, insidiosis apud aulam regiam machinationibus ut locis nostris pellamur elaborare non cessant.

Hac de re querelam institueramus ad tuam pietatem reverendam prioribus etiam in literis, non tam ut illos bonos viros accusaremus, quam ut et de miserabili illorum pertinacia, iniustissimaque saevitia, et de tristi nostro dolore tuam Pietatem certiores faceremus, unaque peteremus ut pietas tua, qua posset ratione tanto malo subvenire curaret. Hoc consilio et literas boni cuiusdam amici nostri, Valentini Crispi ad nos datas tuae Reverentiae legendas transmiseramus, ut videret quanta animi aequitate tractentur a nostris Saxonibus eruditorum et piorum virorum testimonia illustrandae veritati lata. Quoniam autem autographum Crispi Valentini in itinere amissum est una cum prioribus literis nostris, libuit nunc exemplum tantum ad tuam praestantiam mittere, non traductionis sane, sed veritatis studio, cui et scripto Reverentiae tuae consultum fuisse animadvertimus. Ex illis literis Crispi facile patebit, quam digne ad novam excellentiae tuae opem refugiamus. Nunc igitur ut denuo nostrum desyderium aperiamus, propter gloriam Filii Dei, et amorem ecclesiae veritatisque eius debitum observamus, ut tua reverenda pietas ne dedignetur novo scripto veram et geminam prioris scripti sui sententiam contra tam insanas et absurdas calumnias asserere, unde (si Deo ita visum est) et ipsorum Saxonorum tuorum, et aliorum multorum infirmorum tristisque dubitatione irretitorum conscientiae emendentur

et tranquilluntur. Certissime redat veneranda tua dignitas, quod omnes dissentiones et contentiones sopiantur, imo prorsus sedabantur in hisce partibus, tantummodo veritati doctrinae de coena domini, iam ubique terrarum patefactae et apertissimis scriptis Reverendi etiam piaae sanctaeque memoriae domini Philippi comprobatae, unico iam novo scripto Reverentia tua suffragium ferre ne dedignetur. Horum enim iam in ore nihil superest, quando vident testimonia quiescentis in Christo Reverendi Praeceptoris post mortem eius evulgata, nisi hos, se testimonium tuae Reverentiae habere, ab eo nolli discedere. Nobis autem sicut et multis bonis viris nihil est dubii, id quod scriptum etiam ad Saxones datum testat, per omnia consentire tuam Reverentiam, cum mente et sententia Reverenter nominati domini Praeceptoris. Succurrerat tua Pietas veneranda labore non magno fructu profecto incomparabili nostris misere tum in animis tum in corpore aut statu externo quassatis ecclesiis, ut tua divina opera sanati aut levati et emendati, coniunctis animis, et concordibus linguis palmisque in caelum levatis assiduas pro tua Reverentia preces ad aeternum Mediatoris nostri Patrem offerre queamus. Si haec verbosius quam vel par erat, vel institueram exposui, reverenter oro, ut Pietas tua veneranda mihi meoque affectui iustissimo, quantum arbitror, ignoscere velit. Et iam precor ut ille clementissimus domini nostri Jesu Christi pater defendat servet et sanctificet tuam Reverentiam una cum ecclesia nunc fidei tuae concredita, et una cum familia de me bene merita. Datae Claudiopoli ultima die Septembris. Anno 1561.

Reverentiae tuae discipulus indignus, Lucas
Aagriensis, contionator Ungaricae nationis
Claudiopoli.

Titus Amicinus attulit.²¹

²¹ Paul Eber megjegyzése.

|| SZABÓ FERENC S. J.

|| Emlékezés az „Imaasszonyra”

A 70 éves Szelestei Nagy Lacinak, az újabban imagyűjtő tudósnek ajánlja ezt az emlékezést a 86 éves jezsuita Feri bácsi

Erdélyi Zsuzsannát (1921–2015), az örök-fiatal „imaasszonyt” az 1970-es évek végén, Rómában ismertem meg Szőnyi Zsuzsáéknál, a híres „Triznya-kocsmában”. Akkoriban Itáliában gyűjtött. Interjúkat is készítettem vele a Vatikáni Rádió számára.

Személyes találkozásunk előtt már olvastam az 1976-ban megjelent *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című archaikus imádsággyűjteményét.¹ Megindultan kiáltottam fel: Hiszen gyerekkoromban ezeket imádkoztam én is este az *Úrangyala*, a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy* után! Mindjárt megszületett *Esti ima* című versem, amelyet Erdélyi Zsuzsannának ajánlottam. Tetszett neki, egyik legjobb versemnek tartotta.²

Zsuzsannával később sokszor találkoztam. Mint a *Szolgalat* társszerkesztője, kértem Alszeghy Zoltánt, a Gergely Egyetem magyar jezsuita professzorát, hogy írjon az archaikus népi imádságokról – teológiai szempontból.³ Utána következett Erdélyi Zsuzsanna „beszámolója” hagyománymentő szolgálatáról.

A *Hegyet hágék... 1999-es* alaposan bővített kiadását⁴ Gyovai Bodák Eszter illusztrációi díszítik: a naiv művésznek a paraszti lelkiséget nyersen megjelenítő grafikái különös hangulatot árasztanak. Erdélyi Zsuzsanna huszonöt év múltán visszapillant a megtett útra: összefoglalja negyedszázad gazdag kutatását, újabb 70 szöveget hozzáad a korábbiakhoz (így a vaskos kötet 321 imádságot tartalmaz), közli a hivatkozott irodalmat (a recenziókat, saját cikkeinek jegyzékét), így valóban teljes képet kapunk munkásságáról.⁵

Természetesen számolt más néprajztudósok gyűjtéseivel (Pais Dezső, Bálint Sándor stb.), a vonatkozó irodalommal, tehát nem csupán saját hazai és külföldi gyűjtését

¹ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Bp., Magvető, 1976².

² A verset a cikk végén közlöm.

³ ALSZEGHY Zoltán, *A magyar népi vallásosság*, Szolgalat, 1983, 5–13.

⁴ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Pozsony, Kalligram, 1999³.

⁵ Többször írtam én is Erdélyi Zsuzsanna munkásságáról. Vö. SZABÓ Ferenc S. J., *Archaikus népi imádságok*, Távlatok, 2000/4, 642–646; Uő, *Új távlatok: Válogatott irodalmi, művelődéstörténeti és teológiai tanulmányok*, Bp., Éghajlat, 2011, 450–463.

rendezte el, „gondozta”. A hetvenes évek elején és derekán, a kommunista kultúrpolitika idején segítette az „áttörést” Ortutay Gyula szellemi támogatása, akinek mindig hálás maradt Zsuzsanna asszony.

Ebben a kötetben is közölte az első – rövid, de lényeglátó – *Előszót*, melyben miután utalt Pais Dezső véleményére (akinek könyvét ajánlotta), Ortutay „lelkesült” bevezető tanulmányát említi.

Erdélyi Zsuzsanna tehát az elmúlt negyedszázad során folytatta a kutatásokat, kereste az európai gyökereket, és igyekezett pontosabban meghatározni a ma már másvilágra költözött öregasszonyok ajkáról oly nagy szeretettel „megmentett” imádságok műfaját. A néprajztudós maga így jellemzi/összegezi munkásságát:

Sokesztendőös hazai és külföldi gyűjtő- és kutatómunkám eredményeként elmondhatom, hogy ez a tízezres bőségben felszínre hozott imádsághagyomány annak a szakrális költészetnek – a szóbeliségben a központi téma, a szenvedéstörténet folytán imádságfunkciókban fennmaradt – nemzeti nyelvű emléke, amelyet a középkor köznépi vallási mozgalmak éltettek. [...] A középkor évente ismétlődő katartikus tömegélménye a nagyhét ünnepei: Krisztus halála – Mária gyásza – föltámadás.⁶

A szenvedő Krisztussal azonosulni akaró vallásosságnak megfelelő műfajok születtek:

a sokszor véresen realiztikus, sőt verista passió-epika és az anyai fájdalmat megjelenítő Mária-siralom-líra, illetve a nagyhét történéseit bemutató, a misztériumdrámák körébe sorolható passiók. [...] Mind a szent dráma emlékeit, mind a belőle kialakult és fokozatosan önálló műfajjává terebélyesedett lírai alkotásokat, akár csak a passió-epika emlékeit, megőrizte a néphagyomány. [...] A néphagyomány megtartó erejét bizonyítja [...] az a tény is, hogy hazai nemzetiségeink emléktanyagában szintén nagy számban találtam népi imádságokat, amelyeket annak idején nyilván anyaországukból hozták magukkal.⁷

Magyarországon a szóbeliség őrizte meg a késő középkor nemzeti nyelvű vallási költészetéből azt, amit szerencsésebb országokban az írásbeliség is. Tehát az orális kultúra állománya nálunk esetenként forrásértékű lehet. Még akkor is az, ha dokumentumokkal nem, vagy alig hitelesíthető.⁸

Nem szólok most az archaikus népi imádságokba keveredő – pogány eredetű – ráolvasásokról, paraliturgikus áldásokról és ördögűzésekről, csak egy fontos teológiai szempontot említek. Zsuzsannával többször beszélgettem arról a tényről, hogy a népi

⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 1999³, 774.

⁷ *Uo.*, 775.

⁸ *Uo.*, 776.

vallásosságot tükröző archaikus imádságok túlnyomó része Jézus és Mária szenvedésére összpontosul. A szenvedés és gyász elbeszélését szinte sohasem követi a feltámadásba vetett reménység felszabadító érzése. Pedig a keresztény élet és lelkeség a húsvéti misztériumban, Krisztus kereszthalálában és feltámadásában való részesedés. Ezt jelenítik meg hathatósan a szentségek, különösen is a szentmise Erről a szenvedésmisztikáról bővebben írtam, teológiailag is elmélyítettem a témát.⁹

*

Az egyházatyáknál – például a görögöktől függő Szent Ambrusnál – felleljük ezt a szenvedésmisztikát, amelyet a középkori szenteknél (Szent Bernátnál, Assisi Szent Ferencnél és a ferences szenteknél), később a Rajna-vidéki misztikusoknál (Eckhart mesternél, Taulernél, Susonál), vagy a devotio modernát képviselő *Imitatio Christi*ben szintén megtalálunk.

A szenvedésmisztika szűkebb értelemben Krisztus megváltó titkának kegyelmi megismerése, „objektív” módon a pszichikai vagy fizikai kínok valóságos átélésével, vagy „szubjektív” módon az érzelmileg átélt együtt-szenvedéssel. Tágabb értelemben a szenvedésmisztikához tartozik a kereszt tiszteletének mindenféle formája és a kereszt követése.¹⁰

A szájhagyomány révén terjedő népi vallásosság az egyházi szónoklatok, a liturgikus és paraliturgikus ájtatossági gyakorlatok révén érintkezett ezzel a misztikus hagyománnyal.

A középkori szerzetesi lelkeségben, főleg a Cluny reform kisugárzó erejében, nagy teret kap az Úr szenvedéséről való elmélkedés (*contemplatio dominicae passionis*). Szent Bernát szerint a Krisztus szenvedéséről való elmélkedés, a Megfeszített követése a szeretetben bensőséges egyesüléshez vezet a megtestesült Igével. Magdeburgi és Hackeborni Mechtild vagy Nagy Szent Gertrúd látomásaikban megélik azt, hogy Krisztus az ő bűneik miatt szenvedett. Assisi Szent Ferenc látomása a Megfeszített képe előtt és a Szenvedőhöz való hasonulása eljut egészen a stigmatizációig. Később Jan van Ruysbroeck meggyőződése, hogy a szenvedő Krisztussal való azonosulás által jut el a megdicsőüléshez, mind a Krisztus szenvedésében való üdvhozó részesedést célozza, miként az archaikus imádságok legkeresztényibb központi magva is. Korunkban Lisieux-i Szent Teréz vagy újabban Szent Maximilian Kolbe és a nemrég

⁹ SZABÓ Ferenc, *A szenvedésmisztika és az archaikus imádságok*, Távlatok, 2003, 128–134.

¹⁰ *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, XIII, Bp., Szent István Társulat, 2008. <http://lexikon.katolikus.hu/S/szenved%C3%A9smisztika.html>.

szentté avatott zsidó származású karmelita, Edith Stein is e szenvedésmisztika vonalába tartozik.

*

Visszatérve felvetett problémánkra: Erdélyi Zsuzsanna közöl néhány olyan imádságot, amelyek utalnak Krisztus feltámadására (például egy zalai és egy moldvai ima). Figyelemre méltó az is, hogy a záradékok általában a „megüdvözölést” ígérik, melyet Jézus a keresztfán kiontott vérével szerzett meg nekünk. Ezek tehát a passió öröndetes végkicsengését jelzik.

Ami teológiai szempontból a leglényegesebb, az a következő: a szenvedésmisztika teológiai magyarázatánál ragaszkodni kell ahhoz, hogy a természetfeletti hit Krisztus szenvedésén és halálán alapszik; a megdicsőült Krisztus szemlélése – az időn és téren túl – az együttsszenvedésben van jelen, és Krisztus mint megdicsőült Fő ajándékozza tagjai szenvedésének az üdvözítő erőt „testének, az Egyháznak a javára” (Kol 1,24).¹¹

Tény az, hogy a II. vatikáni zsinat liturgikus reformja (részben ökumenikus megfontolásokból is) úgy ajánlotta a keresztény nép áhítatgyakorlatainak ápolását, hogy az Egyház előírásainak, szabályainak megfeleljenek.¹² A zsinat utáni reform – legalábbis Európában – jórészt figyelmen kívül hagyta a népi vallásosságot. Viszont Latin-Amerikában, ahol a hetvenes évektől kibontakozott az ún. felszabadítás-teológia, egyre jobban kezdték értékelni a „szegények vallását”. VI. Pál *Evangelii nuntiandi* kezdetű buzdítása szerint a népi vallásosság „olyan isteni vágyat mutat, amit kizárólag az egyszerű és szegény szívek érezhetnek”. A lelkipásztorokodásnak el kell fogadnia az „alulról jövő” vallásosság pozitív elemeit, és az evangélium szellemében kell azt nevelni, a mágikus elemeket viszont lehántani.

A liturgiának nyílnak kell lennie a népi vallásosság kifejezési formáinak befogadására (inkulturáció!). [...] A népi vallásosságnak fontos, liturgiát kiegészítő funkciója van, amennyiben meghosszabbítja az istentiszteletet a hétköznapokon (népszokások), és a mindennapi életet összekapcsolja Istennel (Úrangyala, reggeli és esti imák, étkezési imák, zarándoklatok, hálaadó és könyörgő ájtatosságok, áldások). A népi vallásosság kötetlen formáiban személyesebben fejeződik ki a hit, mint a liturgia kötött formáiban és igényes szövegeiben. A népi vallásosságnak – ha el akarja kerülni az egyénieskedést és a zabolátlan érzélgősséget – be kell fogadnia a liturgia inspirációját, bizonyos mértékig a liturgiából kell táplálkoznia és oda kell visszatérnie (SC 13).¹³

¹¹ Vö. Christian SCHÜTZ, *A keresztény szellemiség lexikona*, Bp., Szent István Társulat, 1993, 355.

¹² *Sacrosanctum concilium*, 13. fejezet. <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=1#SC13>.

¹³ SCHÜTZ, *i. m.*, 277–278.

ESTI IMA

Erdélyi Zsuzsannának

„Én lefekszem én ágyomba
mint a testem koporsómba...”
Órangyalok puha szárnya
legezgetett, én az ágyra
gondoltam hol várt a dunyha
hosszú imám mormolgatva
„forogjatok szent keresztetek...”
láttam amint Jézus reszket
forgó küllők és keresztetek
piros vére földre cseppent
felvitték az angyalkezek
felvitték a magas mennybe
a nagy Isten eleibe
Isten ült az aranyszékén
mint apám az ágya szélén
ha mondta a Miatyánkot
miközben a puha ágyat
melengette kályhánk lángja
de jó is volt a tűz előtt
melegedni ima előtt!
Hol is járok az imában
az előbb már mennybe szálltam
„én lefekszem én ágyomba
mint a testem koporsómba...”
mennék én már koporsómba
ott vár az a puha dunyha
nem láttam még én halottat
temetőket koporsókat
ha ilyen lesz nem kell félnem
koporsómba fekszik testem
Istenhez száll fel a lelkem
két jó anyám fenn vár reám
Jézus anyja meg az anyám
„Fehér rózsza Mária...”
meg Pásztori Juliska

SZÁDOCZKI VERA

*Makó Pál Szűz Máriához címzett versei**

Kerekgedei Makó Pál (1723. július 9., Jászapáti¹–1793. augusztus 19., Buda) a 18. század kiemelkedő matematikus-fizikus tanára volt, mellesleg költő. Iskoláit a jezsuitáknál végezte, akik közé 1741. október 20-án lépett be. A próbaidők, tanulás, tanítás szokásos jezsuita lépcsőfokai után 1755-ben, 31 éves korában szentelték pappá, és 1759-ben tett örök fogadalmat. Az örökfogadalom után Nagyszombatban oktatta a mennyiségtant, metafizikát és logikát, majd Bécsbe helyezték, ahol a Collegium Theresianum tanára lett, matematikát, fizikát, logikát és mechanikát tanított. Tevékenysége nem korlátozódott a tanításra, közben tankönyveket írt a diákjai számára, melyek több nyelven és több kiadásban jelentek meg már a szerző életében. A rend feloszlatása után pályáját világi papként folytatta, váci kanonok lett, bélai apát és királyi tanácsos, s ilyen minőségében szerepe volt a *Ratio Educationis* megszületésében. 1777-ben, amikor a nagyszombati egyetem Budára költözött, Makót a bölcséleti kar igazgatójának nevezték ki, ekkor hagyta el a Theresianumot. Majd amikor az egyetemet 1784-ben tovább költöztették Pestre, és az igazgatói tisztségek megszűntek, a helytartótanács tanulmányi bizottságának lett a tagja. A magyar nyelv nagy pártfogója volt, indítványozta, hogy a magyar rendes tantárgy legyen, és annak segítségével oktassák a latint. Még hetvenévesen is tele volt tervekkel, amikor 1793. augusztus 19-én váratlanul elhunyt.

A matematika-fizika könyvei mellett megjelent négy verseskötete és további két kézirat őrzi költői munkáit.² Ezek mindössze huszonkét latin nyelvű elégiát, egy ódát és egy drámát tartalmaznak. Makó mégis nagy gondot fordított költeményeire, folyton csiszolta, alakította azokat, egy-egy verset többször átírt, mely folyamatot jól nyomon lehet követni az egyes kötetekben. Verseinek témái igen változatosak. A

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ Wirth Lajos a jászapáti plébánia anyakönyvének bejegyzésére alapozza ezt a dátumot, szemben a Lukács *Catalogus*ában szereplő dátummal. Ez utóbbi szerint Makó 1724. június 18-án született.

² Paulus MAKÓ, *Elegiarum libri duo*, 1750 (Váci Egyházmegyei Könyvtár, 219.148); *Elegiacon*, [1780 körül] (Egyetemi Könyvtár, Kézirattár H 61); *Carminum libri tres*, Tyrnaviae, 1764; *Carminum libri tres*, Colocae, [1760 k.]; *Carminum libri tres*, Basiliae, 1783; *Elegiacon*, Budae, 1780; *Elegiarum liber unicus*, Viennae, 1752.

mindennapi élet költője volt, ez megmutatkozott a műfajválasztásban is: az elégia tökéletesen illett az apró-cseprő alkalmak, események és érzések megverseléséhez. Ezt a választását több versében magyarázta.³ Írt antik költők, így Ovidius mintájára,⁴ versbe foglalta a hétköznapi élet eseményeit, betegséget, születésnapot, utazást, megörökítette az őt körülvevő tájat,⁵ üdvözölte az uralkodóház tagjait,⁶ és többször igyekezett az erkölcsöket formálni.⁷ Csak istenes verseket nem írt. Mindez egyáltalán nem példa nélküli a 18. század szerzetes-költői közt. A kor társadalmi elvárásai azt kívánták, hogy hétköznapi alkalmakra tudjanak verselni a költők, és ők meg akartak felelni ezen elvárásoknak. Nem tanulták ezt másképp már az iskolában sem. Ha megnézzük azokat az iskolai jegyzeteket, melyek a poétikaoktatás gyakorlati termékeit őrzik, ugyanez a tendencia rajzolódik ki.⁸ A győri repetensek és a kolozsvári nemesi konviktus poétaosztályos tanulóinak több száz verse közt nemigen találunk úgynevezett istenes verset: Istenhez, az Atyához, Jézushoz, Szentlélekhez címzettet. De Máriához és a szentekhez időnként szóltak, illetve a vallásos élet egy-egy eseményét megörökítették. A kolozsvári nemesi konviktus diákjai arányaiban véve több ilyen témájú feladatot kaphattak, mint a repetensek, de náluk sem ez teszi ki a versek többségét. Kik azok, akikhez mégis szívesen írtak? Szűz Máriát szólítják meg legtöbbször, illetve a rend nagy szentjét, Szent Alajost; magyarországi szentek közül előkerül István és Imre neve. Olvashatunk egy-egy vers erejéig Dávid és Góliát küzdelméről, a kínai keresztényüldözésről, a vallási változásokról, felekezetek harcáról. Hasonló megfigyeléseket tett Hubert Ildikó a szintén ex-jezsuita Baróti Szabó Dávid kapcsán, akinek több száz (magyar nyelvű) verse közt – a műfordításokat leszámítva – nincsenek istenes versek, mindössze három Máriához szólót talált.⁹ Bő száz évvél

³ *Praefatio* (a korábbi kötetekben *Colloquium Poetae cum Elegia*), *Ad elegias suas*. A verscímek az *Elegiacon* kötetből valók.

⁴ *Fabula de Perseo et Andromeda*.

⁵ *Cum aegrotaret, Ad natalem suum, Cum ad Matbeseos studium Viennam mitteretur* etc.

⁶ *De reddita valetudine Mariae Theresiae Augustae* (ez aprónyomtatványként önállóan is megjelent Bécsben 1767-ben), *Ad Josephum II. Romanorum Regem inauguratum*.

⁷ *In lingua, Ad duos socios verbis inter se iurgantes*.

⁸ [*Elegiae Poetarum de annis 1766–1773*] (Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Msc 525); *Exercitationes Poeticae Repetentium Jaurinensium S. J. de anni 1767* (Pannonhalma 120b A. 9); *Exercitationes Poeticae Repetentium Jaurinensium S. J. de annis 1767–1770* (Pannonhalma 120b A. 3); *Poemata ab anno 1750–1758* (Pannonhalma 118 E. 1); *Poemata dicta Jaurini a Repetentibus Hum. S. J. 1759–1765* (Pannonhalma 118 E. 19); *Varia poemata* (Pannonhalma 119 B. 7); *Varia poemata* (Pannonhalma 118. D. 12).

⁹ HUBERT Ildikó, *Baróti Szabó Dávid: Versek Szűz Máriához*, Távlatok, 2003/2, 275–283; UÓ., *Arcok és művek a magyar múltból: Tanulmányok*, Bp.–Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2005, 144–152.

korábban ez szinte elképzelhetetlen lett volna. A költők mintaképeinek tekintett, tankönyvbeli példaként is szereplő Sidronius Hosschius, Guilielmus Becanus vagy Jacobus Wallius még bőségesen írtak ilyen témájú verseket.¹⁰

Mindennek fényében visszakanyarodhatunk Makó Pálhoz, aki istenes verset ugyan nem írt, de két költeményét a Szent Szűzhez címezte, az *Elegiacon* 10. és 17. elégiáját. Mindkét vers szerepel Makó összes kötetében, a kéziratokat is beleértve, így legalább négy-négy változatuk van. Máriához könyörgő versek, de más a kiindulópontjuk és más a velük elérni kívánt cél.

A 10. elégiának már a címéből is kiderül, hogy a betegségből való gyógyulásért könyörög a költő: *Ad B. Virginem pro cultoris aegroti valetudine*. Az azonban nem egyértelmű az *Elegiacon* változatából, hogy a maga számára kéri a felépülést, vagy valaki másért esedezik. A tisztelő (cultoris) bárki lehet: akár ő, akár egy rendtárs, egy tanítvány, egy barát, egy hívő. A szöveg először a 21–24. sorokban engedi azt sejtteni, hogy nem Makóról van szó, ahol az anya és a nővér könnyeivel érvel, kik gyászolják a hitvest/apát. Ez Makó esetében nem állja meg a helyét, mert a vers keletkezésének időpontjában (legkésőbb 1750)¹¹ még élt az édesapja.¹² A vers második felétől pedig egyértelmű, hogy másról beszél, a betegre következetesen többször is az ille szót használja, míg önmagáról egyes szám első személyben ír. Ha más kiadások szövegét és címvariánsait nézzük, rögtön kiderül, hogy egy diákjéért fordul Máriához: *Pro charissimi discipuli valetudine* (1750), és *Pro valetudine M. discipuli sui* (1752).

A vers a megdicsőült asszony megszólításával kezdődik, akinek közbenjárását kéri a napok óta lázasan fekvő betegért. Majd a betegség rövid, realiztikus leírása következik, melyen az orvosok már nem tudnak segíteni, nem maradt más remény, csak a Szűzanya. Innen kezdődően az alkudozás, fogadkozás szövi át a könyörgést, Szűz Mária korábbi csodatételeinek felsorolásával, mintegy érvként használva azokat. A beteg jámborságának, hitbeli buzgalmának, az oltár körül végzett fáradhatatlan

¹⁰ Sidronius Hosschius (1596–1653), Guilielmus Becanus (1608–1683) és Jacobus Wallius (1599–1690) mindhárman németalföldi jezsuita szerzetesek. Hosschius *Elegiarum libri sex* című kötetében olvashatók például a *De Christo patiente* vagy *De lacrymis S. Petri* elégiaciklusok, melyeket Baróti Szabó magyarra fordított (vö. HUBERT Ildikó, *A szenvedő Krisztusról. Szent Péter siralmai: Sidronius Hosschius elégiái Baróti Szabó Dávid fordításában*, Bp., Napkút, 2012). Vagy ugyanebben a kötetben Becanus *Idyllia Sacra* című könyve. Wallius ódás kötetének versei pedig nagyrészt szentekhez, püspökökhöz vagy rendtársakhoz szólnak.

¹¹ A vers már szerepel az 1750-es kéziratban. Az anya és nővér képe a 81–82. sorban újra előkerül.

¹² A jászapáti plébánia temetési anyakönyve szerint Makó Gergely 1777. január 3-án, életének 80. évében hunyt el. Az adatért köszönet Wirth Lajosnak.

munkájának felemlegetésével szintén a Szűzanyát kívánja meggyőzni, hogy a fiú érdemes a gyógyulásra. A vers a költő fogadalmával zárul, ha felépül a beteg, emléktáblát állít, melyen ez fog állni: „A gyógyító orvosok semmiféle tudományától nem kelt fel, ám alig mondtuk ki, segíts, Anyánk, ő segített.”¹³

Az elégia, ha témájában nem is, de versírási módszerében és az elődök követésében mindenképp illeszkedik Makó költői gyakorlatához. Minden versében sorok, jellemzőbb felsorok szó szerinti egyezéseit lehet kimutatni ókori és újkori költőelődök műveivel. Makó elégiáiban a legtöbbet idézett költő Ovidius, nincs ez másként itt sem. Hat sort kölcsönöz mesterétől. Nem a Máriaához fordul szavai ezek, hanem például a láz leírása a 11. sorban: *Conciderunt oculi tremulo fulgore micantes* – Ovidius *Ars amatoriájában*¹⁴ (még ezt a művet is fel tudta használni egy vallásos vershez!): *Aspicies oculos tremulo fulgore micantes*. Vagy a vers záró sorait bevezető fogadalom szövege: *Adiuciam, et versus unus et alter erunt* – Ovidius *Heroidesében*¹⁵ egy Szapphó szájába adott mondat, mely szintén feliratot vezet be: *Et sub ea versus unus et alter erunt*. Újkori elődjeivel nemcsak az átvett sorok kötik össze, hanem a vallásos verseket író jezsuita hagyomány egy darabkájának megőrzése is. Sorokat kölcsönöz Sidronius Hosschiustól, Livinus Meyertől, Jacobus Walliustól, Guilielmus Becanustól, stb. De ezeket nem alkalmi versekből veszi Makó, hanem nagyrészt Máriaához címzett elégiákból.¹⁶

A másik vers, az *Ad B. Virginem, dum praesentissimam eiusdem opem duo clientes experti essent*. Mária megszólításával kezdődik, aki mindig segít minden szükségben. De hogyan lehetne szavakat találni arra, hogy beteget gyógyít vagy kiment a veszedelemből? Inkább tetteket énekel (9. sor: *Facta cano*). És belekezd egy történetbe. Egy pásztor (más szövegváltozatok szerint egy ruszin ember, Russus) feleségével együtt át akart kelni a Tiszán egy csónakban, de viharos szél támadt, mely óriás hullámokat kavart a vízen, és a férfi a folyóba esett. Már azt hitte, itt a vég, mikor Máriahoz kiáltott, és csodálatos módon a túlsó parton találta magát. De a felesége még mindig veszélyben forgott a hányódó csónakban, így a pásztor ismét az égre emelte szemét,

¹³ *Decubuit nulla medici sanabilis arte; Vix fer opem mater, diximus, illa tuli/*

A vers rövid, tartalmi összefoglalója: TÓTH Sándor Attila, *Latin humanitas, neolatin poézis I/1: A jezsuita rend 18. századi költői*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2010, 57–58.

¹⁴ OVIDIUS, *Ars amatoria* II. 721.

¹⁵ *Elegiacon* X. 84. sor. OVIDIUS, *Heroides* XV. Sappho Phaioni 182.

¹⁶ Pl. *Elegiacon* X. 37. – HOSSCHIUS, *Elegiarum libri sex*, lib. II., I. *Matri misericordiae votum a lethali morbo*, 73.

Elegiacon X. 42. – MEYER, *Poematum libri duodecim*, *Elegiarum liber II.*, IV. *Ad noctem Domini natalem ut properet* 34.

Elegiacon X. 49. – WALLIUS, *Poematum libri novem*, *Elegiarum lib. II.*, I. *Ad Matrem Misericordiae*, 49.

és most feleségéért, élete másik feléért könyörgött. Imái ismét meghallgatásra találtak, az asszony is biztonságban partot ért. Hálából a pásztor ajándékot vitt a Szűzanyának, és Máriának tetszett ez a hálával telt adakozó szív. Az utolsó két sorban a költő levonja a történet tanulságát: Mária mindenkiel kegyes tud lenni, aki hisz.¹⁷

Az elégia szinte teljes egésze a pásztor történetének leírása. Noha előkerül Mária mint segítő, beteggyógyító, akihez könyörögni lehet a szükség idején, hiányzik a versből az az érzelmi töltet, mely az előző elégiát jellemezte. Nincs meg benne az alkudozás, a fogadkozás, Mária csodatetteinek sorolása. Tényszerű leírás: a veszélyben levő, ha Máriához könyörög és hisz, megmenekül. A pásztor imájában (19–24. sorok) ugyan felkiált a Szűzhöz, és próbálja meggyőzni, hogy jámborságát nézze, könyörüljön rajta, de ez mindössze hat sor az ötvenkettőből.

Ebben az elégiában is kimutathatók szöveghelyegyezések más költőkkel, de viszonylag kevés, mindössze tíz sornyi, és csak ókori szerzőktől: Vergiliustól és Propertiusztól egy-egy, Ovidius műveiből¹⁸ hét sor (illetve egy sor Homérosz *Odüsszeiájának* egy újkori latin fordításából). Meglepő, hogy a Máriás versben előbb merít Ovidius „tiltott” műveiből (*Ars amatoria*, *Remedia amoris*), mint a rendtárs elődöktől. Talán már ez is a hagyományoktól való eltávolodást és az új elvárásoknak való megfelelés igényét jelzi.

Makó, ahogy a korban bármely rendtárs szerzetes, pap, tudós, tanár, költő volt egyszerre. Ezt egységben tudták megélni. Nem rakták külön rekeszekbe az életükben a vallásosságot, a tudományt és a költészetet. Elsősorban Isten szolgái és Mária tisztelői voltak, mely áthatott minden mást is, amit csináltak, még ha ezt nem is mondták ki konkrétan, mert már koruk más igényeinek is eleget kellett tenniük.

¹⁷ A vers tartalmi összefoglalóját ld. még: TÓTH, *i. m.*, 67–68.

¹⁸ *Epistulae ex Ponto*, *Heroides*, *Fasti*, *Remedia amoris*, *Metamorphoses*, *Tristia*, *Ars amatoria*.

A jezsuita Gyalogi János (1686–1761) neve nem ismeretlen a régi magyarországi irodalommal foglalkozók számára. Eddig irodalomelméleti és emblémaszerzői munkássága és főleg a Csete-prédikációk kiadásában játszott fordítói, átdolgozói szerepe vált vizsgálat tárgyává.¹ Egyházi beszédeinek és latin nyelvű költeményeinek a kutatás nem szentelt nagyobb figyelmet.²

Gyalogi több rendházban működött hitszónokként.³ Nyomtatásban megjelent magyar nyelvű prédikációiból mégis csak két funerációs és egy beöltözési beszéd ismert.⁴ Gyalogi 1750-ben összeállított egy kéziratot *Sylvae opusculorum P. Joannis Gyalogi*

* A kutatást az OTKA PD 112622 számú pályázata támogatta.

¹ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Sedes Musarum*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009, 121–173; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Universitas, 2003, 102, 115, 193; GÁBOR Csilla, *Változatok a sorsértelmezésre: Csete István prédikációi Mária országáról és annak történetéről* = G. Cs., *Laus et polemia*, Debrecen–Kolozsvár, Debreceni Egyetemi – Bolyai Társaság Egyetemi Műhely, 2015, 153–170; UŐ, *Csete István és Gyalogi János prédikációi Szent Erzsébetről: lelkiség és változó szentségi kritériumok* = Uo., 171–184; BALLA Lóránt, *Csete István és Gyalogi János mint a kora újkori jezsuita szisztematikus történelmi-liturgiai-filozófiai prédikációs irodalom képviselői* = *Filológia és irodalom*, szerk. TOMPA Zsófia, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 63–86; UŐ, *Kuruckodó jezsuiták a 18. században: Csete István („mester” – író) és Gyalogi János („tanítvány” – fordító, értelmező, közvetítő) esete* = *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József et al., Bp., Reciti, 2015, 355–369.

² Műveinek listáját lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Bp., Hornyánszky Viktor, 1896, 1–5; PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, II, Bp., Dobrowsky Ágost, 1890, 2; *Magyarország bibliographiája*, V, Pótlások Petrik Géza *Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művének 1–4. kötetéhez: az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, Bp., OSZK, 1971, 180. – Kéziratban megtalált verseiről lásd RITTER Márton, *Gyalogi János ismeretlen latin versei az Egri Főegyházmezei Könyvtárban*, Vigilia, 1965, 63–64. Néhány éve Hubert Ildikó adta ki Gyalogi egy kéziratban maradt munkáját: *Az hitnek, mely a szeretet által munkálkodik...*, s. a. r. HUBERT Ildikó, Bp., METEM, 2014.

³ Hitszónok volt Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Nagyszombatban, Kolozsváron, Szatmárnémetiben, Egerben és Pécsen. Vö. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, I, Romae, IHSI, 1987, 484–485.

⁴ *Keresztes vitéz, avagy [...] Keresztes Marton [...] halotti dicsérete*, Kolozsvár, Akadémiai betűkkel Weilhammer Bernard által, [1728]; *Halotti praedikatio [...] Bornemisza Janos [...] fölött*, Kolozsvár, Akadémiai betűkkel Fej András által, [1747]; *Az Orsolitánknál, templom dedikációja*

S. J. per Hungariam, et Transylvaniam Concionatoris Dominicalis annis tribus et triginta címmel.⁵ Ebből tudható, hogy voltak kézíratos prédikációi is, amelyeket ő maga gyűjtött össze.⁶ Erről a gyűjteményről ma semmi közelebbit nem tudunk. Jelen tanulmány sem számolhat be arról, hogy az eddig lappangó vagy rosszabb esetben elpusztult kéziratgyűjtemény előkerült, csupán arról, hogy a marosvásárhelyi jezsuita misszió diáriuma megőrzött számunkra egy kézíratos Gyalogi-prédikációt.⁷

Marosvásárhelyen a jezsuita misszió 1702-ben telepedett le,⁸ 1728-ban kezdték el a Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templom építését. A templom alapkövét ünnepélyes keretek között 1728. augusztus 8-án Endes János, a misszió superiora tette le. Ezen a napon a diáriumot vezető jezsuita azt jegyezte fel, hogy „ad populum dixit p. Gyalogi elegantem concionem”.⁹ Gyalogi ekkor a kolozsvári szeminárium és a nemesi konviktus régense volt, valamint hitszónoki és könyvtárosi feladatokat látott el.¹⁰ Személye nem volt ismeretlen Marosvásárhelyen sem: 1716–1717 és 1721–1724 között hitszónokként dolgozott ott.¹¹

A már említett, életét és munkáját összegző kéziratában (*Sylvae opusculorum*) Gyalogi felidézte az 1728-as marosvásárhelyi alapkőletételt is, igaz, az esemény dátumára már nem emlékezett pontosan.

napján, a' midőn [...] Szjögvény Ilona, Szűz Szent Orsolya Szerzetes Társaságába bé-öltözne, Kassa, Akadémiai betűkkel, 1752.

⁵ Ennek alapján mutatja be Gyalogi életét és műveit N. N., *Gyalogi János élete*, A Kolozsvári Rom. Kath. Nyilvános Teljes Gymnasium Évkönyvei, VII, 1857/58, 5–18. A szerző a kézirat hollétééről nem árul el semmit, azonban megadja annak címét és terjedelmét (385 lap), valamint többször idéz is belőle, szinte mindig a lapszámok megjelölésével. Ezek az adatok azt valószínűsítik, hogy a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Mss. KJ 178. jelzetű (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Josephus KEMÉNY, *Collectio minor manuscriptorum historicorum*, XXXIV. – a továbbiakban *Sylvae*) dokumentumáról van szó. Némileg kérdésessé teszi ezt az, hogy a kéziratához képest az idézett szövegekben számos apró és két nagyobb eltérés (két szót hasonló jelentésűre cserél) található. Egyelőre nem eldönthető, hogy átírási hibákról van-e szó. – Itt köszönöm meg Baricz Ágnesnek, hogy lefényképezte nekem a kéziratot.

⁶ N. N., *i. m.*, 17; *Sylvae*, p. 238.

⁷ Gyulafehérvár, Batthyaneum, Ms. XI. 68, *Diarium Missionis Societatis Jesu Maros-Vásárheliensis*, tom. II, ff. 232–235. A diárium digitalizált változatát használtam, amely elérhető a <http://www.manuscriptorium.com> honlapon (2017. 01. 05.).

⁸ 1703-tól két páterrel indult el a misszió működése. Vö. Ladislav LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., VI, (1700–1717)*, Romae, IHSI, 1993, 217.

⁹ Gyulafehérvár, Batthyaneum, Ms. XI. 100, *Diarium Missionis Societatis Jesu Maros-Vásárheliensis*, tom. I, f. 170. A diárium digitalizált változatát használtam, amely elérhető a <http://www.manuscriptorium.com> honlapon (2017. 01. 05.).

¹⁰ LUKÁCS, *Catalogus generalis...*, *i. m.*, 485.

¹¹ *Uo.*

Missio, quae hoc currente cum saeculo ortum et incunabula habuit sane auspicata, et in hanc jam et animarum, et aedificiorum amplitudinem favente Deo est provecta: quod unice desiderabatur ad ejus felicitatem, futuri Templi primarium Lapidem posuit Anno 1728. 12. Aug. Superiore P. Joanne Endes, Concionatore, Philosophiae Doctore, an Oeonomo meliore? nescias. Diversis jam ante vicibus quod illam missionem sexennio ipse coluerim, immo et de utriusque nostrum nomine, deliberavit futuram Ecclesiam Joannis Baptistae dici: ad primi Lapidis celebritatem panaegyrico honorandam, me Claudiopoli evocavit; quando desumpto ex Propheta textu: *Super lapidem unum septem oculi*, ostendi cum Gregorio Naz. hunc Lapidem jure vocari posse *Anastasin*, quod super illum Catholica Ecclesia resurgat, esseque in illum *coelestium, terrestrium, et inferorum* oculos undique intentos, nimirum, de coelo ut veniat authoramentum, de terris adjumentum, de abyso impedimentum[.]¹²

Gyalogi nem utal arra, hogy beszéde nyomtatásban megjelent volna, ahogyan azt – ugyanebben a kéziratban – más művei esetében megteszi.¹³ A *Sylvae opusculorum* néhány részletét a 19. században publikáló személy jegyzetében a következőket olvasuk: „Kinyomtatott-e ezen beszéd, figyelmes utánteintéssel sem juthattunk tudomására.”¹⁴ A bibliográfiákban végzett kutatásom és a kollégákkal történő egyeztetés is arra az eredményre vezetett, hogy ez a prédikáció csak kéziratban maradt fenn.¹⁵ Hogy a szöveg autográf-e, nem tudtam megállapítani.¹⁶

Gyalogi beszédét szövegűen, de mai helyesírással és központozással közlöm. A latin idézetekben a j-ket i-re változtattam. A forrásmegjelöléseket és az egyes beszéd-részek megnevezéseit, melyek a margón szerepelnek, kerek zárójelben az idézetek mögött, illetve a megfelelő szöveghelyeken hozom. Az aláhúzott részeket kurzívval szedtem. A rövidítéseket, a forrásmegjelölések kivételével, feloldottam. Szögletes zárójelben a kézirat fóliószámait adtam meg. A kéziratban három rövid beszúrás volt, ezeket jelölés nélkül írtam át.

¹² Gyalogit idézi N. N., *i. m.*, 9. Az eltérések miatt a kéziratból idézek: *Sylvae*, p. 97.

¹³ *Sylvae*, passim.

¹⁴ N. N., *i. m.*, 9.

¹⁵ Köszönöm Balla Lórántnak, Gábor Csillának és P. Vásárhelyi Juditnak, hogy megosztották velem ismereteiket erről a kérdéstről.

¹⁶ Köszönöm Hubert Ildikó és Balla Lóránt szíves segítségét. Mindketten készségesen a rendelkezésemre bocsátották az általuk Gyalogi-autográfnek tartott kézirat egy-egy részletét. A három kézírás összevetése azonban azt az eredményt hozta, hogy mindhárom más kézírása.

A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé e helyen, hogy a beszédet retorikai szempontból elemezzem, valamint, hogy a marosvásárhelyi jezsuita misszió tevékenységének kontextusában értelmezzem. Ez egy későbbi tanulmány témája lehet majd.

[f. 232]

a P Gyalogi¹⁷

Concio,
in impositione primarii lapidis templi Sancti Ioannis Baptistae
Missionis Societatis Iesu Maros-Vásárheliensis:
habita Dominica XII. post Pentecostem Anno 1728, Die 8. Augusti.

(De auspiciati huius lapidis faustis auguriis.)

Ecce lapis, quem dedi coram Iesu: super lapidem unum septem oculi. Zach. cap. 3. v. 9.

Nem képes elhinni valamely keresztyén városról, hogy templom nélkül volna. Én tudok egyet, és olyan fejedelmi kulcsos várost, akinek tiszta arannyal kirakva az utcái, tizenkét kapui mindannyi drágakövek és gyöngyök; és azt írja felőle, aki látta: *Templum non vidi in ea. Templomot nem láték benne: mert a mindenható Úr Isten annak az ő temploma, és a Bárány.* (Apo. 21. v. 22.) Most értitek, miért hogy annak a mennyei királyi városnak különös temploma nincsen, ahol az egész város egy közönséges templom, akinek ő maga a mindenható Isten és a Bárány dücsőség hajléka és ura, temploma és fundátora, oltára és áldozatja. Ó Istennek áldott Báránya!

(Missionis Societatis Iesu, cum civitate coelesti convenientia.)

E folyó saeculumnak kezdetitől fogva az itt megtelepedett kicsiny nyájad a te szárnyaid árnyékában bízott, és sok ideig te magad valál fedező hajlékunk, te templomunk, te oltárunk, te tornyunk, bástyánk és mindenünk. Ahol jártunk, keltünk, a keresztfán kiterjesztett két kezed mindgyárást fedeles templom volt. Ahol megtelepedtünk, a te megnyitott oldalad imádságnak háza volt. Ahol tanításhoz fogtunk, a te szent neved cathedra volt, a te igéd gyertyavilág és lámpás a setétben. Te aranyoltár, te öltözet, te hajlék, te minden mindenekben. Könnyűszerrel indulnak, Uram, akik téged magokkal hordoznak. Készen van ott minden,

¹⁷ Más kéz. Ceruzával.

ahol te jelen vagy hivatalos szolgálóiddal. Miben fogyatkozzanak meg, akikkel a mindenható bővség és tárház együtt jár, kél?

(Causa templi huius condendi.)

Jácob pátriárka ezt az okát adja, hogy Bethelben templomot akar vala emelni az Seregek Urának nevére: *Mert megballgatott engem* (úgymond) *háborúságom napján, és társam volt az én útomban* (Gen. 35. 3.), mikor az atyjafia előtt szaladván, azon útjában megjelenék néki az Isten. Nem különben ma itt, Maros mellett megtelepedett Jézus Társasága régen feltett célját, szándékát akarván végbevinni, az örök mindenható Istennek nagyobb dücsőségére templomot szentelni kívánt azon a helyen, ahol az Úr kezéből sok jót vett, sok irgalmasságiban részesült eleitől fogva, sok harcokon forgott: *Quis locus, aut regio nostri est ignara laboris?* (Æn. 4.)

Ott mondom, ahol bujdosásában az Istennek kegyes voltát tapasztalta, [f. 232v] és lelki érdemekre őtet bátorítá azt mondván, amit Jácobnak: *Ego sum Deus patris tui: Én vagyok Atyádnak Istene* (Gen. 28.). És amint Lojola Ignáccal, a te Atyáddal voltam, azonképpen teveled minden ügyedben, hivatalos utaidban igazgatód leszek és kormányod.

(Propositio.)

Szerencsés templom, akinek első szentelt követ a Jézus előtt állani, és *hét szemekkel* rakva szemléli a próféta! *Egy követ hét szemeki*, kik e kőre terjednek mennyekből, a föld határiból, és onnét alól a mélységből. És vajon mit jövendölnek a sok szemek felőled, ó áldott *kő*?

(§. I. Oculi abyssi.)

Ecce lapis, quem dedi coram Iesu. Az újszületett gyermek, Jézus csillaga ottan, hogy feltetszett napkeleten, néztek arra mind, akik szerették, s mind, akik gyűlöltek Krisztust. Ennek világánál vígan járnak vala a három mágusok, és reá találtak, akit kerestek. Annak aranyugara a gyilkosok kardját köszörülte, és fel nem találtak, akire céloztak: *Turbatus est Herodes.* Ma szintén így megyen ez új templom dolga. *Ezeket mondja az Úr: Íme én bocsátok a Sion fundamentomában egy követ, próbált szégelet, drága fundamentomban fundált követ.* (Isa. 28.) E köve, ki a mi Urunk Jézus Krisztust (akín felépül minden magasság az égen és földön) ábrázolja és képzí. E kőre, mondom, a mélységből néznek ma fel sok szemek, némelyek sírva, némelyek tűzlángot okádván ellene. Akik *a mélységből kiáltnak tehozád, Uram*, e követ építendő szent oltárról várnak emlékezetet az imádságban, *mementót* az áldozatokban, örök váltságot a tűzlángokban. (Lapidis in Iesu nomine missi vis.) *E kőre* néznek fel sok irigy szemek a kárhozat torkából. E kőre néz a pokolbeli testtorony, Goliath Philistaeus, szemlélvén a Jézus nevét rajta, mely névvel jó ez a kő a homlokára: *Ego autem venio ad te in nomine Domini exercituum, Dei agminum*

Israël. Ó áldott *kő*, ki tartani fogod a cathedrát, akiből sok evangéliomi kövek a Jézus nevében jönnek a sötétség fejedelme homlokára! Az arithmetikusok sok cifrát 0000. írnak és mindössze sem tesznek semmit. Elejekbe egy I. tétetik, és számlálnak ezereket. A mi tanításunknak is sikere, foganatja nem volna magán, de a Jézus nevében küldtetett kis *kő*, kis ige, sententia, az ördögöt dúlja, poklot rémíti, bűnt oszlatja, kősziklákból poenentiának vizeit árasztja. *E kőre néz* ma a pokolbeli Nabuchodonosor a kevélység királya, és fél attól, hogy amit mívelt e városban egy saeculumtól fogva, amely címeres bálványt emelt fel az Anyaszentegyház ellen, ez a *kő* a Jézus nevével jöven, halomba ne rontsa, semmivé ne tegye egészen. (Sacri huius lapidis auguria.) E kővön immár is ő látja a cirkalomnak egyik lábát, micsoda kerekségre és udvarra menendő léssen valaha, belső oltárokat, gyóntató székeket, cathedrát, a szent asztalt, kiket ő kihordott vala, és kiirtott a várbeli templomból, helyreállíttatni világosan látja. Papok celláit, convictust, semináriumot, iskolák készületit, a szent hitnek számkivetésből hazajövetelét, sa-[f. 233] cramentomok szolgáltatását, kereszt jelét a falokon és homlokokon és a szíveken. Szűz Mária nevét (ki az ő fejét megrontotta) sok szájokban és ajakokon zengetni, kereszties zászlókat hordoztatni az utcákon, és Jézus nevét magasztaltatni a mezőkön: *Peccator videbit et tabescet*, a bűnnek atyja látja jól ezeket, és mérgeződik magában. Ne engedjed, Uram, az irigy ellenségnek e *követ* valaha helyéből megmozdíthassa, mint a Szent Jób házát! Parancsolj a szeleknek, és tégy csendességet a te szenteid hajlékában! *Ecce lapis quem dedi coram Iesu: super lapidem unum semptem oculi.* S mit jövendöl neked a pokol félelme, ó áldott *kő*! Nemde jót? Kit állandóvá tégyen az Isten örökké.

(§. II. Oculi piorum fidelium.)

Idefel a föld határiból sok catholicus szemekből a könyv kiesik, emlékezőn az Anyaszentegyháznak sok romlásira, pusztulásira török és eretnek háborúban, akik között e városban az régi keresztény szentségnek csak a nyoma sem maradt, és emlékezete is eltemetődött. Már az új templommal, annak felsarjuzó újulását s virágozását szemlélvén, a magasságbéli Istennek hálákat adnak, akinek kezétől vagyon ez a változás, aki *szegénnyé tészén és meggazdagít, megöl és megelevenít, pokolig leviszen és visszahoz.* És a pokol kapuinak nem engedi teljességgel letörni a Krisztus váltságát, és véreinek kereset in erőt venni és hatalmat. (Persecutio fidei in hac civitate.) Csak a ti időtökben is, a Krisztus szolgálái ha lopva nem mentek által a város utcáján, mint valami csúfot, lüdercet tikmonnyal, sárral hagyigálták. Nem régen, nem tudom, melyik Semei, az igaz Dávidra követ hagyított Úr napján, és úgy arányozta volt, hogy a szentséges Sacramentomra essék, kit az ördög nem szenvedé a vásárhelyi utcákon hordoztatni. Azon szentek szentinek már

most a kerubimok vállalai bástyát, és abban királyi széket emelnek e kövön. *Ecce lapis, quem dedi coram Iesu!* Mit láttok, ó catholicus szemek? Mit szemlélték ti ezen a kövön? A királyi vacsorának, Krisztus asztalának körületiben annyi olajfiatalokat, csömötéket szemlélték, amennyi áldozó lelkeket, szentség vétele előtt leborúlt fiaitokat, leányitokat, a békesség jelével, jóságos cselekedetek jó illatjával, lelki töredelmességgel járulni a Krisztushoz. Szemlélték már is azt az Krisztus testéből kijövő titkos erőt a betegségek gyógyítására, mert sok elesteknek, kétséges lelkeknek kiáltja a próféta, hogy vegyenek vigasztalást, és ne féljenek, mert ma helyhezsetti Isten az örök reménységnek házáat, és első követ fundálja, hogy az alá nevét adja, valaki a halál torkából üdvösségre és szabadságra kíván által jöni: *Delebitur foedus vestrum cum morte, et pactum vestrum cum inferno non stabit. Eltöriültetik a ti szövetségtek a halállal, és a ti kötéstek a pokollal meg nem áll.* (Isa. 28.) Elrontja Isten az eretnekekkel való cimborát, elvágja az undok Dágonnak kezét, lábát, hogy ne merészelje magát az Istennek [f. 233v] győzedelmes szekrényével összetenni. Elválasztja Isten az ő népét az ő szárnyai alá, és ott táplálja szent vérivel, szent ajándékával kövéríti, hogy ne folyamodjanak tovább az Aegyptus zavaros vizeihez, akiknek italára az igaz hitnek tisztaságos pataki e kövből erednek ki szünetlen folyamattal. *Ecce lapis quem dedi coram Iesu! Super lapidem unum septem oculi.*

(§. III. Oculi Ariani.)

Örülj, örvendj, ó mi kicsiny Sionunk fundamentomában helyhezsetett kő, akiből forr az új születésnek forródjé és Izraél házáának nyilvánvaló élő kútfeje. Ezt várják, erre vannak szegezve sok szemek, és immár is abból jövendölnek valamit, hogy e kő Keresztelő Szent Jánost választotta Isten színe előtt való patrónusának. *Erat homo missus a Deo, cui nomen Ioannes.* (Io. 1.) Úgy van. Ezen apostoli misszióknak olyan szentre volt szüksége, aki Istentől küldetve volt (amint Szent Lukács szól), *Illys lelkében és erejével, hogy megtérítse az atyák szívét a fiakba, és az hitetleneket az igazak okosságára, hogy az Úrnak tekéletes népet készítsen.* (Luc. 1. 17.) Pusztában kiáltónak szava a Jordán vizei fölött: *készítsétek el az Úr útját.* A Jordán mellyékiről ma a Maros vize mellé költözik, jól tudván, hogy Erdélyben sokaknak kell hirdetni poenitentiát, ujjal mutatni az Isten Bárányát, a megtestesült ígét. Sok kövekből Ábrahámnak fiakat támasztani, sok Heródéseket megfeddeni amaz szóval: *Non licet tibi!* Sok nyakakat meghajtani az hitnek járom szege alá, sok fariseusokkal szembeszállani, kígyók fajzatit gehenna tüzével megalázni, sok Krisztus kisebbítő nyelvekre lakatot tenni. Nemes Maros, Aranyas és Udvarhely széki ariánusok maradéki, nézzetek erre az mutatóujjra: *Ecce Agnus Dei!* Nézzetek erre a kőre!

Abból kifolyó új születés förödőjére! Nyisd meg, ó kegyelemnek Ura, ennek a népnek az élő víznek kincsét ebből a te szent kövedből, áraszd ki ezerekre!

(§. IV. Oculi Calviniani.)

Örülj mégis és örvendj, új Sion fundamentomába tétetett *keő*, akit amaz lajtorja, ki a földet mennyekkel egybekapcsolván fekszi meg, utat mutat az angyaloknak, hogy hozzánk lejöjjenek; embereknek, hogy hozzájuk felmenjenek. E kőre néznek most a városiak szemei, és mit jövendölnek e mai gyülekezetből? Theologus Nagy Szent Gergely, Valens császár idejében megmutatta példájával, mit vihetne végbe Isten egy hív szolgájának karjával. Constántzinápolyban oratóriumot épített vala, a catholicusok imádságára kis alkalmatosságot, s azt a kápolnát nevezé Anasta- [f. 234] sis, tudniillik, hogy valaha abból az kis templomból és tanító székből az igaz hit, mint valami pálmafa, virágzani és kijebb terjedni fogna, s romlása után talpra állana a catholica religio. (Lapis iste, Anastasis fidei catholicae.) Én is ezt a kis alkalmatosságot, akiben eddig az Istent tiszteltük szent áldozatokkal, nem annyira festékkal, mint verejtékünkkel íratott kápolnát, Anastasis, avagy religio talpra állásának nevével tisztelem. Hogyha ez a kis alkalmatosság nem lőtt volna, ma nem gondolkodnánk nagyobbról, itt hamuban és porban kerestük amannak aranyát és bársonyát. (Veteris oratorii laus.) Ezután is drágább lábak ne tapodják bár az új templom küszöbét, mint a tiédet, ó rongyos kis hajlék! Fejedelmi, grófi lábak, generálisok, ország urai Maros hidaira kerültek, hogy a te kebeledben az Istent imádnák lélekben és igazságban. Sok Sábák és Máriák itt ülnek meg a Krisztus lábainál, hallgatván az ígét, a selyemköntös porban hevert, a lélek a mennyekben mulatott. Márpedig ezt az *Anastasis* hajlékát bátran megszólítja a próféta: *Dilata locum tentorii tui, ne parcas. Tágasítsd sátorod hegyét, ne késsél, ne kimiljed, mivel jobb és bal kéz felé eljutsz, és a te magvad a nemzetségeket örökösíti.* (Isai. 54. cap. v. 2.) Magasztald fel a te tanító székedet, és abból az országnak négy részeire nézzenek a szemes kerubimok, és szárnyaikat egymáshoz verjék! Szóljanak e cathedrából Ambrosiusok, Ágostonok, Gergely, Leo pápák! Ezeknek hangjára sokan az új vallásnak idegenségét tapasztalván, a szent atyák, palástjok peremjét fogván kiáltásák: *Ibimus vobiscum, audivimus enim, quoniam Dominus vobiscum est. etc.* (Zach. 8. 23.)

(§. V. Oculus Pontificis, et Caesaris.)

Erre az *Anastasis* kis kőre látok más szemeket is fordítva kegyes tekintettel. Aegyptus bölcsei régenten a királyi pálcára írtak egy kinyílt *szemet*, kivel jelentik vala, hogy az Isten mindeneket látó, igazgató, gondviselő szem. Úgy a fejedelmi szemek is, kik az Isten képében parancsolnak, nem lehetnek reánk is behunyva.

Ide terjed Róma várából a főpásztorunk atyai szeme és áldása, ki e kis szent kőnek József hármás áldását kívánja (Nascentis templi benedictio triplex): *Filius accrescens! Omnipotens benedicat tibi benedictione coeli de super benedictionibus abyssi, et benedictionibus uberum. Felnevelkedő fiú, felnevelkedő kő, a mindenható áldjon meg téged az égnek áldásával* (Gen. 49. 2.). És amit Salamon templomának megígirt, teljesítse be rajtad: *Ott lésszen az én szívem és az én szemeim minden időben.* (2. Par. 7. 16.) Áldjon meg a *mélységnek áldásával*, hogy a fundamentomok mélységéből gyorsan fölnevelkedve, lássunk Isten kincseinek fogyhatatlan ládájából. Áldjon meg az *emlők áldásával*, sok elterjedő lelki fiakkal, leányokkal, akikről mond hassad gyönyörködve maholnap: *Én örömem s fejem [f. 234v] koronáit* (Phil. 4. 1.)

Ugyanerre a kis Anastasis kőre terjednek a császári szemek, akikről azt jövendöli vala Isaias a Krisztus Anyaszentegyházának: *Erunt reges nutriti tui, et reginae nutrices tuae. Királyok lesznek a te nevelőd, és királyné asszonyok a te dajkáid.* (Isai. 49. 23.) (Piorum regum liberalitas in Deum et Ecclesiam.) Már eleinten mindjárt a szent királyok arannyal tisztelték a Krisztus jászolát, betöltvén a törvény parancsolatát: *Ne jöjj üres kézzel a te Urad Istened eleiben*, és a Jesse fiával mondották a bethlehemi jászol előtt: *Quae de manu tua accepimus dedimus tibi.* (I. Par. 29. v. 14.) Tiéid, Uram, mindenek, és *amiket a te kezedből vettünk, visszaadtuk néked.* A keresztyén monárkák minden felséges titulusok között kiket az Istennel közösen bírnak, náluk egyik fejebb haladó dücsőség az, ha a fegyvert, kit Istentől vettek, az Anyaszentegyház oltalmára tartják úgy, mint *Protectorok: Protector Salvationum Christi tui.* (Psal. 27 v. 8.) Ha ami az Istené, az Istennek visszaadják, és Krisztus Urunk véres verejtékivel szerzett keresményire és váltságára fő gondot viselnek. Mely protectorra szükség nem volna, ha az *Assur vesszeje* nem volna, ha a palotákban a templom arany-, ezüstédenyiből nem torbézolnának, és az oltárok ékeségét kurvákra nem ruháznák. Tartsd meg, Uram, a te felkenettetett szolgádat a te Krisztusod oltalmára! A te szőleidet pusztító *vadkannak* rettentésére és ostorára! Ennek a *kőnek* gyarapodására, békességére!

(§. VI. Oculi Sociorum.)

Ó Maros mellett megtelepedett Jézus Társasága! E kőre, kit ma a Jézus nevében helyeztetel a fundamentomban, közelebről és messzünnen is néznek több atyádfiainak szemei, örvendeztetvén ezt az szent palántát, a te verejtékid ültetését, hogy a te kezed által terjedjen kicsinyről nagyra: *Soror nostra es crescas in mille millia et possideat semen tuum portas inimicorum suorum. Atyánk fia vagy, nevelkedjél ezerekről ezerekre, és a te magvad bírja ellenségid kapuit* (Gen. 24. v. 60), akikről megígírte az örök igazság, hogy pokolnak kapui erőt nem vesznek rajta, hanem hogy

te azokat megdúljad és megholdultasd, azt kívánják, ezért könyörögnek sok kezek, sok térdek ezért meghajolnak, sok szemek segítségért a magasságba néznek, ezért sok kegyelemnyerő áldozatok küldtetnek fel a királyi szék eleibe.

(§. VII. Oculus Coeli.)

Küldtetnek, mondám, avégre, hogy e szentelt kőre az Istennek szeme és szíve legyenek függesztve minden időben. Ezt látszatnak jö- [f. 235] vendölni több hasonló irtalmasságok és tapasztalt mennyei gondviselések. (Praeterito civili bello conservatio Societatis nostrae in Transylvania, opus digiti Dei.) Ezt jövendöli az elmúlt háborúban, sok lángok között szerzetünknek itt benn békességes megmaradása. Odaki, ahol mint hazafiai, ország tagjai, nemesi szabadsággal virágozván, bátoroktunk igazságunk mellett. Se törvény, se szabadság, sem igazság nekünk nem patrocínálván, jószágunktól megfosztattunk, hazánkból kiküldtetettünk számkivetésbe, keserves exiliumba, s bujdosásra. Itt, ahol se haza törvénye nekünk akkor nem patrocínált, sem régi szabadságunkhoz és fejedelmi fundatióinkhoz, sem emberek kedvéhez, szeretetihez sokat nem bízhattunk, magyarországi gyulladásokat látván kétségbe eshettünk mint gyámoltalanok. Áldassék Istennek szent neve érettel! Mindannyi lángok között egy hajunk szálában kár nem esett, és magyarországi számkivettett atyánkfiaiak tekervényes habzásokat békesség partjáról szemléltük. *Digitus Dei est hic! Az Isten ujja van itt!* És ahol az Istennek keze, ott az ő mindeket látó, vigasztaló, oltalmazó szemei is, akikben, ahol minden istápok ledőlnek is, teljességes bátorságot találhatni.

(Peroratio.)

Ez ilyen s több rendbéli irtalmasságidból, melyeket a mi Atyánk házával cselekedtél, Uram, aki mondottad: *Ego sum Deus Patris tui! Én vagyok az Atyádnak Istene!* (Gen. 28.) Bátorságos reménységet ígér magának ez a *kő* és hajlék. Mind a több *szemek*, kiket lát a próféta reá terjedve, megváltozhatnak, jóakaróink szemeit befogja a halál, vagy kicsiny szikrából támadható bosszúság tüze, kit Isten távoztasson! Ellenség szeme jót nem ígér, kártételt intéz és romlást. A te szemeidben vagy, Uram, e kőnek minden reménye helyeztetve. A te kezéd annak tárháza, kincsesládája. Te vagy kezdője, te légy előbb mozdítója, végzője, koronája, ki élsz és uralkodol mindörökkön örökké. Ámen.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Egy Budát, Velencét és Firenzét magasztaló epigramma születése és utóélete a barokk korban

A Zsigmond és Mátyás király idejében Budán kiépült királyi palotának a csodájára jártak a kortársak. Hartmann Schedel (1440–1514) is fontosnak tartotta, hogy 1493-ban, Nürnbergben kiadott, később igen híressé vált világkrónikájában, két lapra terjedő metszetben mutassa be Budát, mégpedig a Duna felől készített valós rajz alapján. Ötven évvel később, éppen a fénykor végét jelentő időpontban, azaz 1541-ben, a Buda török kézre jutása előtti napokban, Erhardt Schön (1491–1542) készített igen részletes metszetet a várhegy egészéről, immár a Naphegy felől nézve. Ám nemcsak a képek tanúskodnak arról, hogy az akkori Európa legszebb királyi palotája a budai volt, hanem számtalan kortársi feljegyzés és irodalmi alkotás szólt felettébb dicsérőleg róla. A török időkben Budán átutazó diplomaták néha megnézhették az elhagyatott palotát, amelyet még romladozó állapotában is ámuldozva személtek.

Buda a reneszánsz korban annyira híressé vált szépségéről, hogy csupán az itáliai városok voltak hozzá mérhetőek. Európa három legszebbnek tartott városáról akkoriban fogalmazódott meg az a közmondásszerű vélemény, amelynek nyomait ma már csak nehezen lehet összegyűjtögetni. Calepinus (1435–1511) híres szótárába, annak többnyelvűvé bővítése során, 1585-ben, a magyar nyelv is belekerült.¹ Az így létrejött tíznyelvű dictionariumba a magyar értelmezéseket Laskai Csókás Péter (?–1587) és két Wittenbergben tanuló magyar diák készítette.² A végül tizenegy nyelvűre tovább bővült szótárba a nevezetesebb városok nevei is bekerültek. A Buda címszó Mátyás király dicső korszakára utaló sóhajjal indul: „Haj, régi jó Buda!”, majd egy magasztaló mondással zárul: „Fuit aedes et inhabitatio Regum Ungariae longe pulcherrima et munitissima, unde dicerio locus in tota Europa tres omnium pulcherrimas esse urbes, Venetias in aquis, Budam in monte, Florentiam in planitie.” Azaz: A magyar királyok otthona és tartózkodási helye volt sokáig a legszebb és legerősebb; innen a közmondásban a szakasz, egész Európában az összes között három

¹ Ambrosii CALEPINI *Dictionarium decem linguarum, [...] nunc primo et Polonicae, Ungaricae atque Anglicae adiectae sunt [...]*, Lugduni, 1585, 141. – *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*, s. a. r. MELICH JÁNOS, km. JAKUBOVICH Emil, SÁGI István, Bp., 1912, 30.

² SZILY Kálmán, *Helyreigazító adatok Calepinus Latin–magyar szótárához*, Magyar Nyelv, 1913, 49–57.

várost [tartanak] a legszebbnek: Velencét a vizeken, Budát a hegyen, Firenzét a síkságon.

Századok múltán a Calepinus-szótár ezen mondatát először Szily Kálmán (1838–1924) nyelvész idézte,³ majd újabban Balogh Jolán (1900–1988) művészettörténész és Zolnay László (1916–1985) régész írásai tették ismertté.⁴ Ennek a közmondásnak a magyar fordítását máig sokan és gyakran idézgetik, a latin nyelvű előzményre azonban többnyire nem utalnak.

Az első latin–magyar szótár készítője, Szenci Molnár Albert (1574–1634) is felhasználta munkájához a Calepinus-féle tíz nyelvű szótár magyar értelmezéseit.⁵ Ezen szótár göröggel is megbővített, 1621-ben megjelent, heidelbergi kiadásában, a Buda címszónál a három várost említő dicséret két hexameter-soros versként jelenik meg: „Buda, g. f. Βοῦδα, κοῦρτα, Magyarország fő városa. Haj, régi jó Buda! Vulg. Tres superant urbes toto loca caetera mundo: Buda jugo, Venetae pelago, Florentia campo.” Azaz: Három város haladja felül a többi helyet az egész világon: Buda a hegyháton, Velence a tengeren, Firenze a síkságon.

Nem tudni, hogy a verset vajon maga Molnár Albert költötte-e, vagy pedig valamely régi feljegyzésből merítette-e azt. A Buda szócikk szerepel szótárának későbbi kiadásában, majd az 1708-ban Nürnbergben megjelent, Johann Christoph Beer (1638–1712) lutheránus teológus német értelmezésével négy nyelvűre bővített dictionariumban is.⁶ Ezek egyikéből másolhatta ki a három várost magasztaló verset gróf Koháry István (1649–1731) 1720 körüli naptári jegyzeteibe.⁷ E két soros verset Wenzel Gusztáv (1812–1891) történetíró 1877-ben megjelent értekezésében a 15. századból valónak gondolta.⁸

A Szenci Molnár-féle versezet azonban más változatokban is felbukkant a barokk korszak irodalmában. Daniel Wilhelm Moller (1642–1712) pozsonyi születésű, ám Altdorfbán tanító lutheránus professzor Buda visszafoglalásának örömeire Regensburgban jelentette meg a városról szóló kétsoros, az 1686-os dátumot magukba

³ NAGYSZIGETHI Kálmán, *Szólásmagyarázatok*, Magyar Nyelvőr, 1889, 97. – SZILY Kálmán, *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*, Bp., 1898, 350.

⁴ BALOGH Jolán, *Mátyás király és a művészet*, Bp., Magvető, 1985, 120; ZOLNAY László, *Az elátkozott Buda – Buda aranykora*, Bp., Magvető, 1982, 132.

⁵ SZENCI MOLNÁR Albert, *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum*, Heidelberg, 1621, 140.

⁶ *Dictionarium Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum*, [...] ab autoribus Alberto Molnar Szenciensi et Johanne Christophoro Beer, Noribergae, 1708, 215.

⁷ THALY Kálmán, *Gr. Koháry István naptári jegyzeteiből*, Történelmi Társulat, 1878, 400.

⁸ WENZEL Gusztáv, *Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben*, Bp., 1877, 45.

foglaló, kronosztichonos epigrammáit. Köztük a huszadik a három várost dicséző vers második sorát tartalmazza, ám disztichonná kiegészített változatban:⁹

BVDa IVgo: Venetae peLago: fLorentIa In arVo
ELVCent: VaLIDa haec sInt LoCa trIna preCor!

Azaz: Buda a hegyháton, Velence a tengeren, Firenze a mezőn tündöklenek. Kíváncsi, hogy ezek a helyek mindhárman erősek legyenek! Moller talán egy már korábban meglévő disztichont alakított át, hogy az általa megváltoztatott szavakba a dátumot rejtő római számokat beléhelyezhesse.

A lutheránus tudós, Bél Mátyás (1684–1749), *Notitiájának* 1737-ben kiadott harmadik kötetében csupán a Szenci Molnár Albert által közölt vers második sorát idézte, helyeslően az egykori poéta Budát illető dicséretét.¹⁰ Ugyanezt tette 1754-ben Orosz Ferenc (1697–1771) pálos szerzetes is egyik orációjában.¹¹

A 18. század elejétől kezdve jezsuita tudósok műveiben bukkant fel a három város verses dicsőítésének egy másik változata. 1712-ben Joseph Perbegg (1677–1728) grazi jezsuita tanár,¹² 1721-ben Franciscus Gross (1685–1743) osztrák jezsuita geográfus,¹³ 1751-ben Muszka Miklós (1713–1783) nagyszombati jezsuita tanár,¹⁴ 1775-ben Palma Károly Ferenc (1735–1787) jezsuita történétíró,¹⁵ 1804-ben a jezsuita neveltetésű zempléni táblabíró, Szirmay Antal (1747–1812),¹⁶ majd Csevapovich Gergely (1786–1830) kapisztrán rendi tartományfőnök,¹⁷ egy meg nem nevezett poétára hivatkozva, egy állítmánnyal kiegészített, csonka versváltozatot idézettek: „Buda jugo, Venetae pelago, Florentia campo eminent.”

⁹ [Daniel Guilelmus MOLLER], *Clarissimi cuiusdam viri lusitani geniales, sive et eo disticha Budensia, h. e. Annum expugnatae Budae exhibentia*, Ratisbonae, [1686],):3r.

¹⁰ Matthiae BELII *Notitiae Hungariae novae geographico historica. Partis primae Cis-Danubianae, tomus tertius*, Viennae Austriae, 1737, 245.

¹¹ Franciscus OROSIUS, *Orationes regum et principum magni regni Hungariae ab Attilae primi Hunnorum regis temporibus usque annum Christi 1598. inclusive*, Ginsburgi, 1754, 221.

¹² Joseph PERBEGG, *Geographicum Europae compendium*, Graecii, 1712, 138.

¹³ Franciscus GROSS, *Continuatio geographica globi terraquei synopsis*, Graecii, 1721, 226.

¹⁴ Nicolaus MUSZKA, *Imperatores Ottomanici a capta Constantinopoli, cum epitome principum Turcarum, Pars sexta*, Tyrnaviae, 1751, 46.

¹⁵ Carolus Franciscus PALMA, *Notitia rerum hungaricarum, Pars tertia*, Tyrnaviae, 1775, 503.

¹⁶ SZIRMAY Antal, *Hungaria in parabolis: sive, commentarii in adagia et dicitia hungarorum*, Budae, 1804, 6.

¹⁷ Gregorius CSEVAPOVICH, *Recensio observantis minorum provinciae s. Ioann. a Capistrano, per Hung. Austr. Infr. et Slavon.*, Budae, 1830, 177.

Kubinyi Ágoston (1799–1873) lutheránus tudós, aki 1843–1869 között a Nemzeti Múzeum igazgatója volt, 1853-as úti jegyzeteiben ugyancsak erről a bővített versorról elmélkedett:¹⁸ „Eszembe jut itt egy régi utazónak mondata, ki Európát beutazván, annak három városát ekképp tüntette ki: »Buda jugo, Venetia pelago, Florentia campo eminent – Buda, mert hegyen; Velence, mert tengeren; Firenze mert síkon fekszik, jeles.«”

Ennek a sokat idézett változatnak a teljesebb alakját, amely szintén egy disztichon, egy 1764–1771 között a nagyszombati egyetemen teológiát tanító belga jezsuita tudós, François-Xavier de Feller (1735–1802) európai utazásairól szóló könyve őrizte meg.¹⁹ Ebben az 1820-ban, Liège-ben megjelent útikönyvben Buda bemutatásánál – ahol Feller 1767-ben fordult meg –, jóllehet forrására való hivatkozás nélkül, ez a két ép verssor olvasható:²⁰

Buda jugo, Venetae pelago, Florentia campo
Eminent. His similes quae tibi terra dabit?

Azaz: Buda a hegyháton, Velence a tengeren, Firenze a síkságon tündöklök. Hozzájuk hasonlít neked melyik föld fog adni? – Hogy végső soron honnan, melyik százból, és kitől származik ez a Budára nézve hízelgő mondas, illetve annak többféle verses változata, egyelőre nem sikerült kiderítenünk.

A főként jezsuita tudósok által megőrzött disztichon első sora megegyezik a református tudós, Szenci Molnár Albert által közölt hexameteres vers második sorával. Úgy vélem, hogy a két versváltozat összekapcsolható, hiszen mindkettő egy eredetileg négysoros epigrammából származhat, amelynek idézgetésre kevésbé alkalmas második sora elveszett a számunkra:

Tres superant urbes toto loca caetera mundo,
[.....],
Buda iugo, Venetae pelago, Florentia campo
Eminent. His similes quae tibi terra dabit?

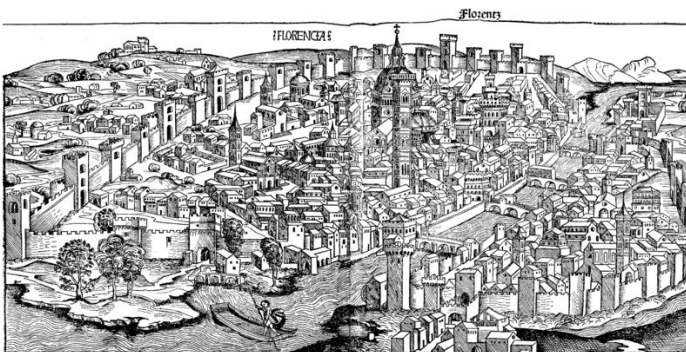
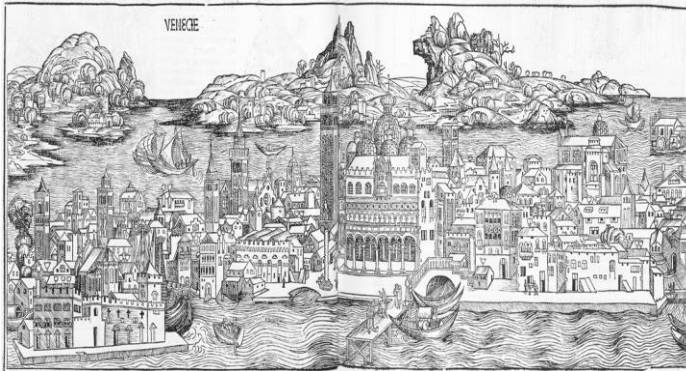
¹⁸ KUBINYI Ágoston, *Úti jegyzetek*, Divatcsarnok: Tudományos, szépirodalmi, művészeti és divatközlöny, Pest, 1853, 334.

¹⁹ Roland MORTIER, *Un jésuite belge en Hongrie au siècle des Lumières*, Hungarian Studies, 1985, 213–223.

²⁰ François-Xavier de FELLER, *Itinéraire, ou voyages de Mr. l'Abbé de Feller en diverses parties de l'Europe, Tome premier*, Paris, 1820, 28.

Metrikus magyar fordításban:

Három város a többi felett áll széles e földön,
[.....],
Búda hegyen, tengerbe' Velence, Firenze a síkon
Tündöklük. Te velük lelsz-e hasonlatosat?

SZETEY SZABOLCS

*Albertini énekeskönyvének fordítója: Dobos János**

Dobos János (1804–1887) református lelkész a 19. század egyik kiemelkedő személyisége volt.¹ A jelen írásban J. B. Albertini² énekeskönyvének magyar fordításával kapcsolatos, irodalomtörténeti szempontból is érdeklődésre igényt tartó adatot szeretnék közölni. Dobos visszaemlékezéseiben a következőket írta, amit Szász Károly zárójeles megjegyzéssel egészített ki: „Kevesen tudják[,] ismerik Albertini énekeit[,]”³ melyeket sok gonddal én fordítottam a Nádorné (József nádor harmadik felesége, a protestáns vallású Mária Dorottya főhercegné; württembergi hercegnő, aki 1855-ben halt meg) megbízásából.”⁴ A korabeli recenziók, ill. rövid könyvismertetések az Albertini-énekeskönyv fordítóját ismeretlenként nevezik meg. Ez annak is köszönhető, hogy a magyar nyelvű könyv előszavában sem jelenik meg a fordító neve. Az egyik recenzióban a következőket olvashatjuk:

A' fordítás' homlokán fonséges nádornénk' neve fénylik [...]. Nehéz ez énekeknek illő helyet találni egyházi irodalmunkban, a' mennyiben őket valami megelőzőtthöz kötni nem lehet, mint külföldi növény van e' fordítás hozva

* E tanulmánnyal szeretném köszönteni a 70 éves Szelestei Nagy Lászlót, köszönettel azért az igényes szellemi közegért, amelyhez protestáns prédikációtörténeti kutatásainkkal csatlakozhatunk.

¹ Szolgálati helyei sorrendben Óbuda (1831–1844), Kömlőd (1844–1845), Pécel (1845–1852), Tótfalu (1852–1854), Cegléd (1854–1887). Életével és életművével korábban részletesen foglalkoztam: SZETEY Szabolcs, *Dobos János (1804–1887) élete és prédikációs öröksége = Illés lelkével: Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelképásztori működéséről*, szerk. PAP Ferenc, Bp., KRE – L'Harmattan, 2012, 203–668. A jelen munkában ismertetett fordítástörödékekhez lásd: *Uo.*, 247–250.

² Johann Baptist von Albertini (1769–1831) a hermnhuti testvérközösség püspöke, énekköltő, botanikus. Albertini neves prédikátor volt, Novalis énekköltője. Több prédikációja és beszéde jelent meg nyomtatásban, valamint a *Geistliche Lieder* (1821; harmadik kiadás: 1835). Albertini jelentősége a zinzendorfí irányultságú, de mindenféle túlzástól mentes bensőséges vallásosságában rejlik; prédikációi és énekei által a racionalizmus korában nagy befolyást fejtett ki a testvérközösség határain kívül is. *Allgemeine Deutsche Biographie*, I, Leipzig, 1875, 216–217; *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, I, Hamm, 1990, 86; *Neue Deutsche Biographie*, I, Berlin, 1953, 142–143.

³ *Lelki énekek Albertini után*, Pápa, 1842. A kötet előszavából és magából a teljes kötetből sem derül ki, hogy melyik fordítást vette alapul Dobos János.

⁴ SZÁSZ Károly, *Egy régi öreg pap leveleiből*, Protestáns Szemle, 1942/8, 250.

éghajlatunk alá, mellynek földje, légmérséklete itt nincs. Fordító hibásan számított, ha munkáját népkönyvnek szánta, mert népünk még nem rég szaggatá vagy viselé el graduálját.⁵

Dobos János óbudai lelkészi szolgálata idejében készítette a fordítást, azonban az utolsó szolgálati helye, a ceglédi egyházközség egyházkerületi levéltári anyagában⁶ található egy kéziratos töredék, amely az Albertini-fordítás és fordítója vonatkozásában fontos adatokkal szolgál. Az alábbiakban közlöm a kis méretű lap két oldalán található szöveget betűhív átirásban, valamint utána a sajtóságot németességgel és helyesírással írt levél magyar fordítását.⁷

[...]
 Arczodra esve itt küzdtél teremtőm
 Halálos harcztot értem, idvezitőm!
 A' lelkedig ható nagy fájdalommal
 Meg van szerezve üdvöm vigalommal
 Szivem ki sirja itt fóró könnyeit
 Fájdalmas édes, hálás, bús érzetit
 Fől megyek sirni gyakor hegyedre
 Gyászba borult liget Getsemáne!⁸

⁵ *Irodalom. Lelki énekek Albertini után. Pápán, 1842.*, Athenaeum, 1843, 124. A „graduálra” utalás a református istentiszteleti és kegyességi életben évszázadokon keresztül használt debreceni énekeskönyvre (cantonale) vonatkozik, amit sokszor neveztek „graduálnak”. Az 1806-os énekeskönyv – mint első magyarországi egységes énekeskönyv – néhány évtizeddel korábbi bevezetésének összefüggésében értelmezendő a fenti megjegyzés. Vö. részletesebben: PAP Ferenc, *Az 1806-os reforménekeskönyv: Egy kétszáz esztendő énekeskönyv-bagyomány és kritikája* = „A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretke” – *Népénektáruink tegnap és ma*, szerk. KOVÁCS Andrea, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2011, 293–336.

⁶ Ráday Levéltár, D/77, 15. doboz.

⁷ A német szöveg átirása és fordítása, illetve értelmezése Pap Ferenc munkája.

⁸ A versszak Albertini *Geistliche Lieder* 40. éneke utolsó versszakának (*Geistliche Lieder*, Für Mitglieder und Freunde der Brüdergemein[d]e, Bunzlau, 1827², 34) költői igényű pontos fordítása, csak az utolsó két sor kerül az eredetitől kissé távolabbra. A versszak német nyelvű szövege: „Hier lagft Du, Schöpfer! zitternd, zagend / für Dein Gelchöpf im Todesfret; / Dein Seelenfchmerz, im Innern nagend, / erwarb mir ew'ge Seligkeit. / Hier wein' ich heiße Herzenstränen / voll Lieb' und Schmerz, voll Luft und Weh: / nie will ich mich von dir entwöhnen, / du feliges Gethfemaneh!”

41.⁹

K[aiserliche] K[önigliche] H[oheit]

Ich schrack vor Albertinis gröse da ich Hand an diese übersetzung legte seine ~~Hoheit~~ ~~schwebte weit~~ hoher Swung swebte über meinem Geiste¹⁰ gemässigten Flug,¹¹ seine Tiefe womit er aus Gottes Geheimnisen schöpfte ward mir versagt, da saß ich betrübt an Jordanufer wie einst der Profet Elisa, blickte nach seinem Feuerwagen und schrie laut: „mein Vater! mein Vater! Wagen Isräels und seine Reiter“¹²

Da fiel sein Mantel aus der Höhe über mich,¹³ Seelenruhe, eine Himmlische Wonne lag über mein ganzes Wesen segnend, Ich legte ~~die~~ Hand an die swere arbeit, schlug mit seinem Mantel in das tiefe Wäfler, da theilte sich auf beiden Seiten, und ich fing an zu gehen.¹⁴

Ah! die Wäfler fangen an auf beiden Seiten einzustürzen, geheimnißfolles Bangen ergreift mich, mein Geist zag, ich weis nicht, ob ich vergessen soll was dahinten ist, oder mich strecken zu dem das vorne ist? Fil. 3. 13.¹⁵

In dieser Besorgniß legen ich die 40. schon übersetzten Lieder zu Ihre Füßen, der Huldvolle Blick den Seine Kaiserliche Königliche Hoheit auf meine Wenigkeit gnadigt fallen lies, der Liebefolle Wink der mich aus meiner niedern Hütte hervorrief soll ~~entscheiden~~ über mein Stillestehen oder Weitergehen entscheiden. Allenfalls bleiben mir die Stunden Heilig sie werden die schönften meines Wanderlebens seyn welche ich mit Albertini zubrachte. Und diese Seeligen Stunden habe ich Ihre Kaiferlichen Königlichen Hoheit zu verdanken.

J[ános] D[obos]
Pastor der ung[arischen]¹⁶ Refor[mierten] Gem[einde]
zu Altofen.”

⁹ Utalás arra, hogy a 41. számú ének fordítása következik. Dobos János, a fordító – a töredék szerint – e ponton megszakította fordítása elkészítését, és a már papírra vetett 40 fordítást a folytatólagosan írt, költői ihletettségu datálatlan levél kíséretében – a fennmaradt példány minden bizonnyal a kísérőlevél tervezete, illetve piszkozata – mutatóba elküldi a megbízónak, Mária Dorotyának, József nádor hitvesének, akit arra kér, hogy döntsön a fordítás folytatása vagy abbahagyása felől. Mind a 400 ének magyar fordítása megjelent Pápán, 1842-ben Mária Dorotheának szóló ajánlással. Ez minden bizonnyal annak köszönhető, hogy a nádorné a folytatás mellett döntött.

¹⁰ Bizonytalan olvasat, a két szó utolsó betűje a szerzői javítások miatt nem állapítható meg egyértelműen.

¹¹ Nehezen értelmezhető mondat. A legvalószínűbb feloldás az, ha a mondat második felét birtokviszonyként értelmezzük, és ekként korrigáljuk: „sein hoher Schwung schwebte über meinem Geiste gemäßigten Fluges” (Pap Ferenc).

¹² 2Kir 2,12 (Luther-fordítás).

¹³ Vö. 2Kir 2,13.

¹⁴ Vö. 2Kir 2,14.

¹⁵ A *Luther-Biblia* számozása; Károli és protestáns új fordítású *Biblia*: Fil 3,14.

¹⁶ Sor fölötti, utólagos betoldás, ill. egyértelműsítő kiegészítés ugyanazon kéz által, ugyanazzal a tintával.

A német szöveg magyar fordításban ekként hangzik:

Császári Királyi Felség!

Megrettentem Albertini nagyságától, amikor hozzáfogtam ehhez a fordításhoz. Nagy lendülete meghaladta mérsékelt szárnyalásra képes szellememet; mélysége, mellyel Isten titkaiból merített, felülmúlt engem. És ekkor ott ültem szomorúan a Jordán partjánál, mint hajdan Elizeus próféta, tüzes szekere után tekintettem, és hangosan kiáltottam: „Édes atyám! Izráel szekerei és lovagjai!”¹⁷

Ekkor palástja a magasból reám hullott, lelki nyugalom, mennyei öröm pihent egész lényem felett áldóan, hozzáfogtam a nehéz munkához, palástjával a mély vízbe csaptam, ekkor az kétfelé vált, és hozzákezdtem menni.

Ah! a vizek mindkét oldalon elkezdenek ledőlni, titokzatos szorongató érzés ragad meg engem, lelkem csügged, nem tudom, hogy el kell-e felejtennem, ami hátam mögött van, vagy azért nyújtózkodjam-e, ami előttem van? Fil 3,13

Ezzel az aggodalommal helyezem a 40 már lefordított éneket az Ön lábaihoz; a kegyes pillantás, amelyet Őcsászári és Királyi Felsége kicsinységemre legkegyesebben vetett, a szeretetteljes intés, amely engem az én alacsony kunyhómból előhívott, döntsön megállásomról vagy továbbhaladásomról. Jobb híján szentek maradnak számomra az órák, ezek lesznek zárandok életem legszebbjei, amelyeket Albertinivel töltöttem. És ezeket a boldog órákat Önnek kell megköszönöm, Őcsászári és Királyi Felség.

Dobos János
az óbudai magyar reformá-
tus gyülekezet lelkipásztora

Az Albertini-énekeskönyv magyar nyelvű fordításának hazai használatáról, utóéletéről gyakorlatilag nem rendelkezünk adattal. Csak kevés példány maradt fenn közgyűjteményeinkben. A nádorné kegyessége közel állt az Albertini-gyűjtemény hitesezményéhez, ezért feltehetően leginkább ő szerette volna, ha a nagyközönség is megismerheti ezeket az énekeket. Nem lehet pontosan tudni, hogy miért éppen Dobos János kapta meg a fordítás feladatát, de megtiszteltetés lehetett számára, még akkor is, ha az énekeskönyv által tükrözött kegyességgel nem tudott teljes mértékig azonosulni. Talán ez az indoka annak, hogy a fordító neve hosszú ideig rejtve maradt a közvélemény előtt.

¹⁷ A revideált Károli-fordítás szerint.

|| SZIGETI JENŐ

|| *A vallásfelekezetek proverbsainkban*

Az előítéleteink nem mások, mint egymásról alkotott nézeteink tömör foglalatjai. Minél kevesebb lehetőségünk van a közvetlen megismerésre, annál fontosabbak azok az előítéletek, amelyek személyesnek tűnő, de mégis a társadalom közös értékítéletétől függő véleményünk kialakításában segítenek. Ezeknek megismerése, értelmezése emberi kapcsolataink ápolása, alakítása szempontjából fontos feladatunk. Vizsgálunk nemcsak nyelvi szempontból fontos, hanem a szociológia és a szociálpszichológia szempontjából is lényeges tanulságokat rejtő a kutató számára. Benne az emberi közösségek egymáshoz való viszonyai tükröződnek. Gazdaságilag és kulturálisan egyre jobban globalizálódó világunkban a kisközösségek szerepe, értékőrző szolgálata egyre fontosabb lesz. Közhelynek számít, hogy a globalizáció kivált egy lokalizációs folyamatot, ami együtt jár a közösségek identitáskeresésével. Ezek megismerése szempontjából elsőrangú forrásnak számítanak a proverbsok, vagyis a szólások és közmondások, valamint a többi kisepikai prózai hagyományanyagok áttekintése.

Mielőtt a konkrét témára térnék, fontos lenne néhány, a szociálpszichológiában kimunkált fogalmat definiálni. Ezek: a sztereotípiák, az etnocentrizmus és az előítéletesség. A másik probléma, ami e nagyon kézenfekvő feladatunk kimunkálását nehezíti, kisepikai prózai hagyományanyagunk rendezetlensége és feltárásának esetlegessége. Vannak remek eredmények (pl. O. Nagy Gábor¹ munkásságára gondolhatunk) és kevésbé feltárt területek, mint például a találósok összefoglaló vizsgálata.² Ezeket a műfajokat Voigt Vilmos vizsgálata szerint „a nemzetközi folklorisztika is gyakran mostohán kezeli. Mindenütt az úgynevezett ’kisebb’ műfajok azok, amelyeknek nemzeti és nemzetközi vizsgálata általában háttérbe szorult,

¹ O. Nagy Gábor (1915–1973) – Munkásságának jó összefoglalása: KOVALOVSKY Miklós, *O. Nagy Gábor és a szóláskutatás* = O. NAGY Gábor, *Mi fán terem?: Magyar szólásmondások eredete*, Bp., Gondolat, 1988, 5–10. – A korábbi magyar szóláskutatás történetét is ő írta meg: O. NAGY Gábor, *A magyar frazeológiai kutatások története*, Bp., Akadémiai, 1977 (Nyelvtudományi Értekezések, 95).

² A korábbi helyi kutatásokról: MÁNDOKI László, *Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1979/1980, 301–326. (Bibliográfiával.)

hosszú ideig módszertanilag elcsökevényesedett.”³ Ennek a dolgozatnak nem más a célja, mint az, hogy úgy az ifjabb, mint a tette kész korosabb kutatókat szorgos gyűjtőmunkára serkentse, és néhány szempontot ajánljon a további fáradozáshoz abban a reményben, hogy az utóbbi évtizedekben megélénkült munkát⁴ ez a gyűjtőmunka is erősíteni fogja. A nagyszerű részeredmények ellenére a magyar proverbsmunkának nincs katalógusa, archívuma vagy áttekintő folklorisztikai publikációja. Reméljük, hogy a gyűjtőmunkában mi is részt vehetünk.

A sztereotípiá fogalmát Walter Lippman 1922-ben vezette be a szociálpszichológiába.⁵ Szerinte a sztereotípiá egy leegyszerűsített, egyoldalú sematikus kép egy adott jelenségről, amelyet mindig az a kulturális közeg formál, amelyben élünk. Ebben a meghatározásban hangsúlyos az általánosítás és az a tény, hogy a sztereotípiá mindig egy kulturális közösség alkotása. G. W. Allport *Az előítételek*⁶ című munkájában némileg pontosította ezt a meghatározást. A sztereotípiák értékelő jellegét hangsúlyozta, amelyek minősítenek, értékelnek, és nem csupán megállapítanak valamit. Ennek a jellemzői:

- bizonyítás nélkül, másodkézből vett megállapítások.
- általánosítások.
- hajlanak a leegyszerűsítésre, a teljes valóságnak csak egy részletére figyelnek,
- mereven ellenállnak minden olyan tényezőnek, amelyek a sztereotípiát módosíthatják.
- gyakran érzelmi színezetűek a megállapításai.
- nem egyéni, hanem közös, társadalmi jellegű megállapítások.⁷

Az etnikai sztereotípiák különböző, általánosnak tekintett tulajdonságok definíciójából épülnek fel. Szép példája ennek egy valószínűleg Stájerországban készült 18. század eleji „Völkertafel”, amelyet Vörös Károly közölt a *História* című folyóirat egy régebbi számában.⁸ Az ilyen képes táblák az út menti fogadók számára készültek, ahol sokféle nép megfordult. A német „bennszülöttek” számára készült használati utasításként, a betévedő idegenekkel való bánásmódhoz. Az azonosításban a viselet

³ VOIGT Vilmos, *A magyar folklór*, Bp., Osiris, 1998, 303.

⁴ A sok nagyszerű részeredmény közül: PACZOLAY Gyula, *European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*, Veszprém, 1997. – Összefoglaló munkája: PACZOLAY Gyula, *Magyar proverbiumok európai rokonsága*, Ethnographia, 1986, 334–360.

⁵ Walter LIPPMAN, *Public Opinion*, New York, Harcourt, Brace, 1922.

⁶ Gordon W. ALLPORT, *Az előítételek*, Bp., Gondolat, 1977. (Első angol kiadása 1954-ben.)

⁷ *Uo.*, 281–302.

⁸ *História*, 1987/1: „Az Európában található népek és tulajdonságaik rövid leírása.” Ld. Melléklet 1.

ábrázolása segített. A magyarokról, és benne a valláshoz való viszonyukról is meglehetősen negatív képet fest ez az emlék. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy Stájerország a függetlenségi harcok során erősen ki volt téve a magyar, kuruc harcosok betörésének, másrészt pedig azért, mert elsősorban a nyugatra élő marhát exportáló marhahajcsárokkal kerültek kapcsolatba a stájerok.⁹ Csoma Zsigmond megállapítása szerint

ezeket eredetileg [...] nem sértő s bántó értelemben használták, hanem az eltérő természeti adottságú területeken élő, eltérő gazdálkodási formát folytató, egymás mellett élő népcsoportok, nemzetiségek gazdasági kultúrájának különbözősége fogalmazódott meg az általánosításban.¹⁰

Etnocentrikus gondolkodási mód az, amelyik a világot a saját csoportja, nemzeti kultúrája szempontjából értelmezi. A csoport közös kultúrájától idegen vonásokat tünteti fel ellenséges színben. A másik mint veszélyforrás jelenik meg. Gyakran a hagyományra, a múlt ellenőrizhetetlen történeti tapasztalataira hivatkozik. Ebben az esetben a hagyomány nem más, mint a nemzedékről nemzedékre átadott sztereotípiák összessége. Az etnocentrizmus szélsőséges formái: a nacionalizmus és a különböző fajelméletek.¹¹

Az etnológiai és szociológiai kutatások egyöntetűen azt tanúsítják, hogy a kulturális és a vallási előítéletek minden ismert társadalomban fellelhetőek. A különböző vallásfelekezetek népi kultúráját és a kommunikációt befolyásoló hatása – úgy gondolom –, nem szorul különösebb bizonyításra. Erre csak egy egészen különleges példát szeretnék idézni. Szentés (város) Nyíri Antal vizsgálatai szerint nemcsak vallásilag, hanem nyelvjárásilag is két részre oszlik. A felsőpártiak, akik a mai Kossuth utcától, Kossuth tértől és a Hősök terétől északra laktak, az *i-ző* nyelvjárást beszélték, és reformátusok voltak. Az ettől délre lakó alsópártiak és kisérick viszont katolikusok voltak, és *é-ző* nyelvjárást beszélték.¹² Az előítéletek közül a legtöbbet kutatott, legjobban ismert a

⁹ GÖMÖRI György, *Magyarok angol szemmel a 16–18. században*, História, 1987/1, 9–11; HAHNER Péter, *A 'békaevő' franciák és a 'perfid' angolok*, História, 1987/1, 11–12; Dorothee NEHRING, *Sárkányölő és hálósípka: A német Michel*, História, 1987/1, 13–14; Werner PHILIPP, *Az orosz medve nyomában*, História, 1987/1, 15–16. stb.

¹⁰ CSOMA Zsigmond, *A hagyományos gazdálkodási kép és az etnikai szomszédságtudat a Kárpát-medencében = Nemzetiség – identitás*, UJVÁRY Zoltán közreműködésével szerk. EPERJESSY Ernő, KRUPA András, Debrecen, Ethnica, 1991, 101.

¹¹ CSEPELI György, *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a betvenes években*, Bp., Múzsák, 1984.

¹² NYÍRI Antal, *Szentés nyelvi sajátosságai és az irodalmi nyelv = Szentési tanulmányok: Az 1975. évi honismereti napok előadásai*, szerk. PÉTER László, Szeged, Somogyi Könyvtár, 1977, 71–79.

cigányok elítélése és az antiszemitizmus, melynek jelentős irodalma van. Nyilvánvaló, hogy a többség mindig a virulens kisebbségektől fél, ezeket ítéli el, vagy jellemzi negatív módon. Ezeknek vizsgálatával kapcsolatban csak Görög-Karády Veronika nemrég megjelent kitérő könyvére szeretnék utalni.¹³

Közmondásainkban jól tükröződnek az elmondottak. Ezekben a gyakorlati tapasztalatokból leszűrt általános igazságokat adja tovább a nép. Ezek az életben a könnyű és gyors eligazodást szolgálták, amelyre rá lehetett vetíteni a friss tapasztalatokat. Néhány alábbi közmondás könnyen eligazít abban, hogy hogyan ismeri a nép a Magyarországon található vallásfelekezeteket. Idézek néhány Sirisaka Andor gyűjteményéből¹⁴ való közmondást, melyekben a jó bor tulajdonságait jellemzi a felekezetek hitével. „A bor legyen római katolikus hitében (erős), legyen református (tisztá), legyen zsidó (kereszteletlen) és legyen lutheránus (se hideg se meleg)”. Néha rövidebb formában is előfordul ez: „A jó bor legyen lutheránus.”¹⁵ Egy általam már nem rekonstruálható anekdotából leszűrt, szintén a borral kapcsolatos mondást idéz Margalits: „Megadja módját, mint a lutheránus pap a szüretnek”. Ezt akkor szokták mondani, amikor nagy hűhóval készül valaki valamihez hozzá, aminek nem sok eredménye lesz.¹⁶

A lutheránusokra úgy tűnik, jobban rájárt a rúd régi szólásainkban és közmondásainkban. Ravasznak tartották őket, hiszen ha valakire azt mondták, hogy „nagy lutheránus”, vagy azt, hogy „a lutheránus eszét vette elő”, akkor azt jelzik vele, hogy ravaszodik valaki.¹⁷ Ugyancsak Sirisaka által közölt közmondás az, hogy „Lutheránus cigány, kálvinista kőműves, okos orosz, döglött számár – ritkaság.”¹⁸ Ugyanakkor a népi sztereotípiák körülményeskedőknek tartotta őket. „Küszködik, mint lutheránus gyerek az anyjában.”¹⁹ De olyan közmondásokat is ismerünk, amelyek a lutheránus hit pozitívumairól tudnak. Pl. „Összetartanak, mint a lutheránusok” vagy „Összetartunk, mint a zsidók vagy a lutheránusok.”²⁰ – bár ez a dicséret sem egyértelmű, hiszen azt is jelentheti, hogy a zsidók és a lutheránusok csak a hitsorsosaiknak kedveznek.

¹³ GÖRÖG-KARÁDY Veronika, *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete: Mesék, teremtéstörténetek, etnoszemiótikai elemzések (Afrika, Európa)*, Bp., L'Harmattan, 2006.

¹⁴ SIRISAKA Andor, *Magyar közmondások könyve*, Pécs, 1890.

¹⁵ MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., Kókai Lajos, 1896, 401, 515. (Reprint kiadása: Bp., Akadémiai, 1990.)

¹⁶ *Uo.*, 515.

¹⁷ Margalits az elsőt Erdélyi János könyve alapján (ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve*, Pest, 1851), a másikat pedig a Nyelvőr 1876. évfolyamában közölt közmondás alapján közli.

¹⁸ MARGALITS, *i. m.*, 515. SIRISAKA, *i. m.* alapján.

¹⁹ Magyar Nyelvőr 1875, 46; MARGALITS, *i. m.*, 515.

²⁰ MARGALITS, *i. m.*, 515; GÖRÖG-KARÁDY, *i. m.*, 100.

A kálvinistákról, akiket a népi sztereotípiák „vastagnyakúaknak” tart – bár még Baranyai Decsi János a rácokat tartotta annak²¹ – „nyakas mint a kálomista” mondást Ballagi Mór jegyezte fel,²² aki talán az első protestáns teológus, aki a folklórral behatóan foglalkozott. A „vastagnyakú kálomista” formát először Erdélyi János nevezetes gyűjteményében találjuk.²³ Leginkább a puritán vallásgyakorlatokra utalnak a népi sztereotípiák. Például: „A rossz asszony kálvinista kereszt”. A pénz „kálvinista olvasó”, a jó leves pedig „kálvinista mennyország”. Puritán viselkedésük ihlette „a kálvinista varjú”²⁴ kifejezést, ami arra utalt, hogy a papok és a presbiterek talpig feketében jártak a templomba, amit ma is „varjú ruhának” mondanak a kálvinista vidékeken. A kálvinista hithűség is közmondásos volt: „Áll, mint a kálomista hit.”²⁵

Az unitáriusokról – Berki Feriztől, régi atyai jó barátomtól – hallottam egy jó mondást. A budapesti unitárius püspököt mentem látogatni egyszer, amikor a kapuban összeakadtam vele. „Tudod milyen vallás az unitárius? – kérdezte, majd gyorsan meg is válaszolt rá: olyan, amelyik a Szentháromságból csak egy Istent hisz, azt is ritkán”. A mondás minden bizonnyal az unitáriusok között előrehaladott szekularizáció miatt születhetett.

Amíg a katolikusok a reformátusokat kálomistáknak, az evangélikusokat lutheránusoknak nevezték, a katolikusok népies neve a pápista volt. Őrülök is sok csipkelődő tartalmú közmondás maradt ránk. Ha valaminek a színe halovány volt, az volt a „pápista szín.”²⁶ A közmondások egyrészt csalónak, másrészt könnyen megcsalhatónak tartották a pápistát. „Ne higgy neki, mert pápista.”²⁷ Dugonics András szerint is megcsalhatóak voltak a papok: „Csald meg a pápistát, lopd el olvasóját”. Mivel a varjak életmódját mi nem ismerjük olyan jól, mint a régiek, nehezen érthető az a Dugonics által feljegyzett közmondás, hogy „Nehéz a pápista varjút húsrá szoktatni”. Ehhez Margalits a következő jegyzetet fűzi: „Fekete varjú pápista varjú; a hamvas színű a kálvinista varjú kártékonyabb”.²⁸

A katolikusokra vonatkozó sztereotípiák legnagyobb része az egyház hierarchikus rendjére vonatkozik, elsősorban a papra, de a kántorok, a tanítók sem maradnak

²¹ MARGALITS, *i. m.*, 745; BARANYAI DECSI János, *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*, Bartphae, 1598.

²² BALLAGI Mór, *Magyar példabeszédek (közmondások, szólások gyűjteménye)*, I–II, Szarvas, 1850.

²³ MARGALITS, *i. m.*, 403; ERDÉLYI, *i. m.* alapján.

²⁴ MARGALITS, *i. m.*, 403; a Magyar Nyelvőr 1873–1881. évi számaiban közölt közmondások alapján, valamint ERDÉLYI, *i. m.* – A „nehéz mint a kálvinista dob” értelmét nem tudom.

²⁵ ERDÉLYI, *i. m.* – MARGALITS, *i. m.*, 403.

²⁶ MARGALITS, *i. m.*, 608. – Erdélyi János gyűjtése alapján.

²⁷ *Uo.* – Erdélyi János gyűjtése alapján.

²⁸ *Uo.*, 608. – A többi is innen, ha külön nem jelzem.

ki proverbiumainkból. Néhányat ezekből: „Ki tehet róla, hogy a barát pápista.” Vagy: „Ki tehet róla, ha a pap pápista”. Ha valaki távol tartotta magát az emberektől, azt mondták rá: „olyan hideg, mint a pápista pap”. Margalits a papokról – protestánsokról, katolikusokról – közel kétszáz közmondást közöl, amiből a papi hivatás kis tükrét össze lehetne állítani. Mellé lehet tenni a prédikálásra vonatkozó proverbiumainkat is.²⁹ Mindenesetre eleinknek nem sok bizalma volt a 19. században a papjaihoz. Csak egy közmondást idézek a Nyelvőr 1872-es évfolyamából. „Bízd papra lelkedet (egészen), doktorra testedet, prókátorra peredet, pokolba leled helyedet”.

A hierarchia magasabb fokán állók sem maradtak ki, hiszen Erdélyi János feljegyzése szerint: „Bolond pap az, aki nem akar püspökké lenni”, hiszen a legjobb falat az ételből a „püspökfalat”. Ha valaki nem akarta a nehéz munkát vállalni, így korholták: „Mért nem lettél püspökké”. Ha sikerült a nehéz munka alól kibújni: „Püspök leszek én akkor”. Ha valamit végképp nem akart megcsinálni az ember, akkor: „A püspöknek se tette”. A magasabb egyházi állások eléréséhez protekció kellett: „Kinek pápa a barátja könnyen lesz az püspök”, hiszen „a pápa is csak deák volt” tartja egy Szirmai Antal által gyűjtött szólás.³⁰ A pap meg nem más, mint „a pápa katonája”.

Legtöbb vallásra vonatkozó közmondásunk, a zsidóságra vonatkozik. Margalits Ede³¹ gyűjteményében 78 adatot találunk erre. Flesch Ármin (1865–1819) közel száz esztendővel ezelőtt feldolgozta azt, hogy a magyar közmondásokból és szólásokból a zsidóknak milyen képe bontakozik ki.³² A zsidókról szóló közmondások jelentős része a zsidók vallásos státuszát, a kereszténységhez való kapcsolatát érinti, valamint kereskedelmi, gazdasági szerepükre utalnak. Ezeket Görög-Karády Veronika elemezte.³³ A zsidókból a keresztény ünnepek – melynek hagyományait ők nem követték – rettegést, félelmet váltottak ki. Erre mutat például az a közmondás, hogy „Fél, mint nagypénteken a zsidó”,³⁴ vagy „Fél, mint keresztől a zsidó”.³⁵ A zsidóság Jézussal való szembenállása egyik fontos eleme a zsidókra vonatkozó sztereotípiáknak.

²⁹ MARGALITS, *i. m.*, 602–604 (pap, papság, papol), 621–622 (prédikáció, prédikál).

³⁰ SZIRMAI Antal, *Hungaria in parabolis*, 1804, 1807². Ennek alapján közli Margalits.

³¹ MARGALITS, *i. m.*, 764–765.

³² FLESCH Ármin, *A zsidó a magyar közmondásban*, Izraelita Magyarok Irodalmi Társulata Évkönyv, 1908, 176–193.

³³ GÖRÖG-KARÁDY, *i. m.*, 99–102.

³⁴ MARGALITS, *i. m.*, 764.

³⁵ *Uo.*; DUGONICS András, *Magyar példabeszédek és jeles mondások*, Szeged, 1820, I–II.

A keresztény gondolkodás közhelyei szerint ez zárja ki őket a mennyországból, és teszi őket az ördög szövetségésévé.³⁶ Erre egy példa:

A zsidónak nincs Krisztusa,
Nincs is annak mennyben jussa
Van neki egy zöld papucs
Azzal csúszik a pokolba.³⁷

Külön téma a zsidóság körében keletkezett közmondások és szóláshagyományok vizsgálata, amelyek nagyrészt a vallás gyakorlásának kérdéseivel függnek össze.³⁸ Ezek közül sok a *Talmud*ból ered,³⁹ melyek közül többnek a magyar közmondások között is megtaláljuk a variánsait. Ezekben viszont a zsidók pozitív önértékelése,⁴⁰ néha vallásos életük hiányosságaira vonatkozó önkritikája nyilvánul meg.⁴¹ Külön feladat lenne a biblikus eredetű közmondásaink alaposabb vizsgálata, melyekből legutóbb Csizmadia Károly készített szép gyűjteményt.⁴² Más, de ezzel rokon feladat lenne a bibliai történetek hatásának összegyűjtése proverbiumainkból, hiszen a *Könyvek Könyvének* felmérhetetlenül nagy befolyása van a magyar népi műveltségre.

Az újabb vallásfelekezetek megjelenése kapcsán is születtek hasonló sztereotípiák, annál is inkább, mivel legtöbbjük népies neve eleinte „csúfnév” volt.⁴³ Gagy László erdélyi írónk *A kívánszöttak* című regényében a mezősegi adventisták indulásáról ír. Folklór hitelességű az, ahogyan a református gyerekek az adventistákat gúnyolták:

³⁶ Néhány erre vonatkozó közmondás: „A zsidó az ördög fúrója”; „Benne van, mint zsidóban az ördög”; „Annyit ér, mint pokolba a zsidó” stb. MARGALITS, *i. m.*, 764.

³⁷ Idézi GÖRÖG-KARÁDY, *i. m.*, 100.

³⁸ NAGY Imre, *Zsidó közmondások jiddis és magyar nyelven*, Bp., Olajág, [é. n.], 367. közmondás. Néhány példa: „Úgy megy (az üzlet) mint a macesz a Vatikánban”(326); „A kutya is látja az újhóldat, mégsem mond imát az újholdra”(195); „Tíz keresztény az csak tíz keresztény, de tíz zsidó már gyülekezet”(6); „Ha már tréfli, akkor legalább legyen zsíros”(258) stb.

³⁹ *Magyar zsidó lexikon*, szerk. ÚJVÁRI Péter, Bp., 1929, 512–513. Seltmann Rezső cikke közel harminc példát sorol, valamint számos askená-zsidó közmondást.

⁴⁰ Pl. „Az igazi zsidót három tulajdonság jellemzi: szemérmesség, mérsékletesség és jóindulat”(Talmud); „Ha a zsidónak igaza van akkor annál jobban verik meg”(askená-zsidó). *Magyar zsidó lexikon*, *i. m.*, 513.

⁴¹ „A zsidók építették a jeruzsálemi Templomot, de aranyborjút is csináltak.” (Talmud) – „A legnagyobb gazemberek hordják a legnagyobb pajeszt”. NAGY, *i. m.*, 262 stb.

⁴² CSIZMADIA Károly, *Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások*, Győr, Hazafias Népfront Győr-Sopron Megyei Bizottsága, 1987.

⁴³ Pl. a metodisták neve abból jött, hogy mindig a megtérés módjáról beszéltek. – A korai pünkösdi népies neve a „reszketősök” volt. FÉJA Géza, *Viharsarok*, Bp., 1957, 176–180; KOVÁCS Imre, *A néma forradalom*, Bp., 189.

Álem, kálem bálem Pista
Bolond minden adventista.

Természetesen a csúfolással az adventista gyerekek sem maradnak adósak, és így csúfoltak vissza:

Áli, káli vén Pilátus,
Bolond minden református.⁴⁴

A példákat, a sztereotípiákat folytatni lehetne. Mindenesetre a tanulság megszívlelendő. Ezeket a rövid mondásokat, amelyek közül nagyon sok nem időtálló, a feladás tengerébe kerül, vagy átértelmeződik, jó volna a folklórgyűjtés szabályai szerint összegyűjteni, megmenteni az enyészettől, hiszen egyházi önismeretünknek ez is fontos része.

⁴⁴ GAGYI László, *A kiválasztottak*, Bp. – Kolozsvár, 1938.

SZILÁGYI ANDRÁS

*Votívtárgyak, a magánáhítat rekvizitumai az Esterházyak
fraknói kincstárában*

Szakmai körökben jól tudott, ám a hazai közvélekedésben inkább csak az utóbbi tíz évben vált ismertté, hogy a nagyhírű Esterházy-kincstár anyagának számottevő, mennyiségileg igen jelentős részét ma is az „eredeti helyszínen”, a fraknói vár – annak idején, a 17. század végén – e célra kialakított termeiben őrzik. A sok műfajú, igen változatos gyűjteménynek azokról a darabjairól van szó, amelyekre Esterházy IV. Miklós herceg (1869–1920) 1918. évi döntése nem vonatkozott, s amelyekkel kapcsolatban a „Tanácsköztársaság” 1919. áprilisi rendelkezését nem hajtották végre. Így ezek a tárgyak – ahelyett, hogy, a gyűjtemény reprezentatív műalkotásaihoz hasonlóan, 1919-ben Budapestre szállították és az Iparművészeti Múzeumban helyezték volna el őket – a fraknói vár biztonságos őrzetében maradtak mindmáig.¹ Ebben a jelentős részben egzotikus anyagokból készült és kuriózumokat tartalmazó tárgyegyüttesben jó néhány, a művészi érték (továbbá a hangszer- és zenetörténet) szempontjából kiemelkedő alkotás is fellelhető. Közöttük találjuk azt az ébenfa keretbe foglalt, a gyermek Jézus imáadását ábrázoló ezüst domborművel és angyalfigurákkal díszített házioltárt, amelyet az augsburgi barokk ötvösművészet jeles mestere, Elias Lenker készített 1626 és 1630 között. (1. kép.) E műtárgy részletes leírása egy

¹ Ehhez két megjegyzést kell hozzáfűznünk. Az 1919-ben az Iparművészeti Múzeumban elhelyezett, s ott 1920-tól 1942-ig letétként őrzött műtárgyanyag egy részét – az érmekeket és rendjeleket tartalmazó numizmatikai gyűjteményt – utóbb, 1962-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára vette át. Más előzmények után és más időpontban, de ugyancsak a Nemzeti Múzeumba került néhány további műtárgy, amelyek szintén a fraknói kincstárból származnak, ezeket 1959-ben vette leltárba e múzeum Középkori Osztálya.

1. kép: Esterházy Miklós nádor házioltára.
Elias Lenker műve, Augsburg, 1626–1630
között. Fraknó, Esterházy-kincstár

2006-ban megjelent kiállítási katalógusban olvasható,² alapadatai pedig megtalálhatók az augsburgi ötvösművészet történetét feldolgozó legújabb tudományos feldolgozásban.³ E publikációk közléseit érdemes azonban néhány további információval egészítenünk.

A házioltár készítési idejének ismeretében⁴ a hazai kutató számára kézenfekvőnek tűnik a feltételezés, miszerint megalkotására Esterházy Miklós gróf (1583–1645) – 1625 és 1645 között Magyarország nádora – adott megbízást. Ezt a hipotézist egy közel egykorú írott forrás nemcsak alátámasztja, de nyilvánvalóan bizonyítja is. Nevezetesen az a terjedelmes műtárgyjegyzék, amely közel két hónappal a nádor halála után, 1645 novemberében készült, s amely az ő hagyatékában maradt mobiliumokat sorolja fel tétélesen, az alábbi címmel: *Inventarium rerum mobilium quondam [...] Principis Nicolai Esterhasi de Galantha, Regni Ungariae Comitis Palatini [...] conscriptum in Thesauraria domo Arvis Frakno die secunda et sequentibus Novembris Anno Domini 1645.*⁵ E jegyzékben az alábbi részlet vonatkozik a szóban

² *Esterházy-kincsek: Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből*, szerk. SZILÁGYI András, Bp., Iparművészeti Múzeum, 2006, 132–133, kat. szám: 63 (Stefan Körner leírása). A házi oltár leltári száma a fraknói kincstári gyűjteményben: K 65.

³ Helmut SELING, *Die Augsburger Gold- und Silberschmiede 1529–1868: Meister, Marken, Werke*, München, 2007, I, 251, Nr. 1423/c.

⁴ Stefan Körner téves datálását – „1624/25” – Helmut Seling korrigálta, vö. 2. és 3. jegyzet.

⁵ E kézirat forrás lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár: Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, P. 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 32. Közölte (az Esterházy család cseszneki ágának pozsonyi levéltárában őrzött, egykorú másolat alapján): THALY Kálmán, *Gróf Esterházy Miklós nádor kincstára, 1645*, Történelmi Tár, 1883, 753–767.

forgó műtárgyra: „[...] az Ladakon kívül vagion egi fekete Hebanum ezüstös oltar, az Christus születese Historiaja az közepin, dupletek (sic) vannak benne, tokostol?”

A házi oltár megalkotásának alkalmára, körülményeire, továbbá a készítés pontos évére vonatkozó adatokat nem ismerünk, tény azonban, hogy a nádor – ágensei révén, az akkori magyar főurak és főpapok többségéhez hasonlóan – kapcsolatban állt a korszak több neves augsburgi ötvösevel is.⁶ Aligha kétséges tehát, hogy munkája során Elias Lenker Esterházy Miklós nádor személyes megrendelését teljesítette.

Tudnivaló, hogy a nádor házi oltára nem áll társtalanul a tárgytypus egykorú hazai emlékei között. Létezik ugyanis egy „párdarabja”, egy valamivel nagyobb méretű, hasonlóképp felépített és díszített házi oltár, amely Pázmány Péter hagyatékaként került az esztergomi káptalan (utóbb a Főszékesegyház) – az idő szerint Pozsonyban őrzött – kincstárába. Ennek elkészítésére egy ugyancsak jó nevű augsburgi ötvös, Albrecht von Horn kapott megbízást a prímás-érsektől.⁷

Szembetűnő, hogy a középen elhelyezett ezüst dombormű szinte azonos méretben, mindkét esetben ugyanazt a jelenetet, a gyermek Jézus imádását ábrázolja, azonos kompozícióban és megformálásban, azaz ugyanannak a grafikai előképnek, az augsburgi Sadeler-műhely egy 1610 körüli metszetének a felhasználásával. Ugyanakkor bizonyos különbségek is mutatkoznak a két házioltár figurális díszítményei között. Pázmány oltárának magas talapzatán az Angyali üdvözlés kétalakos ábrázolása – Mária és Gábrriel arkangyal – is helyet kapott. A középső jelenetet itt térdelő, adoráló angyalok övezik, szemben a nádor oltárával, ahol az oldalsó álló angyalfigurák a Passió eszközeit hordozzák. (2. kép.) Ez utóbbi darabnak az

2. kép. A házioltár (1. kép) részlete.

⁶ Vö.: PANDUR Ildikó, *Über vier unbekannte Goldschmiedearbeiten Lukas Neussers: Augsburger Kerzenleuchter mit dem Wappen Miklós Esterházy's um 1630–1635*, *Ars Decorativa*, 2000, 29–44.

⁷ CSÉFALVAY Pál, *Az Esztergomi Bazilika, Kincstár és Vármúzeum*, Bp., Helikon, 1992, 46–47; SELING, *i. m.*, 222 (Nr. 1307/d). A mester ma ismert kilenc műve között a negyedikként közli e darabot, az alábbi datálással: 1626 és 1630 között.

oromzatán egy, az Atyaistent ábrázoló ovális domborművet is látunk. Mármost, eltekintve ezektől az eltérő részletektől és a feltűnő azonosságokat figyelembe véve óhatatlanul felmerül a kérdés: melyik készült korábban a két házi oltár közül? Erre utaló egyértelmű adatok hiányában csak annyit mondhatunk, hogy bizonyosan közel egy időben, még az is lehet, hogy ugyanabban az időpontban kellett elkészülniük.⁸ Ami kétségtelen: a megrendelői útmutatás és előírás a primás-érsek, illetve a „hitvitázó nádor” részéről nagyon hasonló lehetett.

Miklós nádor házi oltára az Esterházy-kincstár későbbi, 17. századi inventáriumában is szerepel, általában rövid, de jól azonosítható leírással. Különös és némiképp meglepő azonban, hogy ezek a leltári tételek nem tesznek említést az eredetéről, nevezetesen arról, hogy ki volt a műtárgy készíttetője és eredeti tulajdonosa. Példaként az 1696. évi latin nyelvű inventárium megfelelő tételét idézzük: „Altare parvulum argenteum cum circumferentia ex ligno hebrano et 4 Angelis argenteis, ac nonnullis lapidibus exornatum, Nativitatem Christi repraesentans”⁹.

Ez annál is inkább meglepő, mivel ezeknek a későbbi, a 17. század második felében, majd az 1700 körüli években felvett inventáriumoknak az összeállítója – Miklós nádor fia, az 1681-ben ugyancsak nádorrá választott Esterházy Pál (1635–1713), 1687-től birodalmi herceg – nyilvánvalóan tisztában volt az oltár eredetével. Ő ugyanakkor számos tétel esetében fontosnak tartotta, hogy jelezze az adott műtárgy provenienciáját, megnevezve azok eredeti, valós, de többnyire inkább vélt birtokosát. (Továbbá ezeknek a vélekedéseknek az adatszerű rögzítését is – a vonatkozó leltári tételek mellett – a kincstár egynémely darabjaihoz tartozó „annektált czédulákon”.) Nem árt azonban leszögezni és ezúttal is hangsúlyozni, hogy ezek a közlések az esetek jelentős részében nem bírják el a szigorú forráskritika kontrollját. Mondhatnánk azt is, hogy a tényekhez nagyjából úgy viszonyulnak, mint a família 17. századi fiktív genealógiáinak azok a kitételei, amelyek az Esterházyak eredetére és legendás „őstörténetére” vonatkoznak. Lássunk tehát egy példát az Esterházy Pál által – illetve utóbb, a halála után, de az ő „instrukciói” nyomán – összeállított inventáriumok téves (megtévesztő?) közlései közül.

A korallszemekből kialakított szentolvasót a fraknoi kincstár anyagában elsőként az 1685. évi műtárgyjegyzék említi azzal a megjegyzéssel, hogy „János királyé volt”.

⁸ Az ötvösjegyeknek, pontosabban a városi hitelesítő jegyeknek azok a variánsai, amelyek e két tárgyon megjelennek – s amelyek ilyen és hasonló esetben a datálás tényszerű alapját jelentik – 1626 és 1630 között voltak használatban az augsburgi ötvöscéh tagjainak körében.

⁹ *Inventarium Thesauri Celsissimi Sacri Romani Imperii Principis Pauli Esteras [...] in Arce sua Frakno existentis*, Anno 1696, Almarium 51 et 52. (A 17. polc klenódiuai közé sorolva, Nr. 9.) E kéziratos forrás lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár: Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, P. 108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 37/NB.

Ugyanerről a darabról az 1696. évi inventárium azt adja hírül, hogy Báthory István lengyel király volt az eredeti tulajdonosa – ezt a kitélt ismétli meg az 1721-ben összeállított, majd 1725-ben hitelesített leltár vonatkozó tétele is. E közlések hihetőségét illetően igen erős fenntartásaink vannak. Sokkal valószínűbbnek tűnik, ha e darabot azzal a „kláris olvasóval” azonosítjuk, amelynek egészen más eredete és előtörténete van. (3. kép.)

*3. kép: Szentolvasó korallszemekből. Itália, 17. század közepe.
Budapest, Iparművészeti Múzeum*

1665. április 19-én Rómában VII. Sándor pápa audiencián fogadott néhány ott tartózkodó jelentős személyiséget, közöttük az akkori magyar országbíró, Nádasdy Ferenc grófot, akit ez alkalommal egy gömb alakú korallszemekből összeállított szentolvasóval is megajándékozott. A pápai ajándékozás tényéről, illetve a darab sajátos „utóéletéről” két, hiteles forrás tudósít. Ezek egyike az országbíró 1669-ben, saját kezűleg írott sárvári inventáriumában olvasható – egy kláris olvasó, melyet Rómában azon pápa, Alexander septimus adott, egy arany numisma rajta¹⁰ –, a másik az 1670-ben konfiskált és Bécsbe szállított Nádasdy-kincsek az évi összeírásának egyik tétele. Ez utóbbi jegyzéket a bécsi Hauptmünzamt alkalmazottai állították össze. Az elmúlt évek kutatásai megállapították, illetve okkal feltételezték, hogy az ott

¹⁰ *Nádasdy Ferenc sárvári kincstárának 1669. évi leltára*, Takáts Sándor kéziratos másolata a bécsi Hofkammerarchiv aktája alapján, Budapest, Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Takáts Sándor hagyatéka, V. 384/17, Inventarium 1669, Almarium 3, Nr. 17.

felsorolt tárgyak némelyike utóbb, az 1671 utáni bő egy évtizedben az Esterházyak fraknói kincstárában bukkant fel. Ez a tulajdonosváltás azoknak a más-más forrásokban hasonlóképp megnevezett és máig fennmaradt daraboknak az esetében valószínűsíthető, amelyeknek – bár korábban készültek – nincs nyoma a fraknói kincstár 1685 előtti inventáriumában. Ezeket a tárgyakat nyilvánvalóan Esterházy Pál szerezte meg vétel útján, kamatoztatva jól kiépített kapcsolatait a bécsi udvari körökkel. (Különösen azokkal a tisztségviselőkkel, akik a Hauptmünzamt tevékenységét felügyelték.) A tíz + egy nagyméretű csiszolt korallszemből megformált és egyéb tagozatokkal kiegészített kláris olvasó¹¹ mellett bizonyára ezek közé tartozott az a – leírások nyomán ugyancsak jól azonosítható, és szintén napjainkig fennmaradt – sajátos votum is, amely egy különlegesen ritka tárgytípust példáz, s amely bilincs alakú láncos gyűrű néven ismert a szakirodalomban.¹² (4., 5. és 6. kép.)

4–6. képek: Bilincs alakú láncos gyűrű. Lengyelország, 16. század közepe. Budapest, Iparművészeti Múzeum

Ezt a 16. század közepéről származó, felettébb ritka darabot, az aranyból készült amulettékszerek e sajátos variánsát főként az teszi különlegessé – egyszersmind jól felismerhetővé –, hogy a gyűrű abroncsán, kívül és belül, egy-egy zománcozott felirat jelenik meg: IEZUS MARIA IOZEH, illetve IAM IEST NIE WOLNICZA. Az utóbbi négyzavas felirat – jelentése: Rabszolgád vagyok – nyomban értelmezhető lesz, ha felismerjük, hogy egy lengyelre fordított zsoldáridézet áll előttünk. Ennek nyomán a két felirat közötti tartalmi összefüggés is kitapintható, ha felidézünk a

¹¹ Legújabb feldolgozása: *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében: Thesaurus Domus Esterházyanae*, I, szerk. SZILÁGYI András, Bp., 2014, 261–262, Kat. szám: V.7. (Pandur Ildikó leírása, amely idézi a tárgyra vonatkozó forrásadatokat, és hivatkozik a korábbi irodalomra.)

¹² Rövid említése az 1670-ben Bécsben összeírt Nádasdy-kincsek között: „Ain goldener Ring sambt ainem Kettel, darauf Jesus, Maria, Joseph”. Nádasdy-Inventarium, 1670, Kaste Nr 1., Nr. 33. Közölte: Alfred SITTE, *Die Schatzkammer Nádasdy's*, II, Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien, 1900, 73.

„szövegkörnyezetet”, azaz a *Hálaének*ként ismert 116. zsoltár megfelelő, vonatkozó passzusait:

Zsolt 116,3: Körülvettek a halál kötelékei s az alvilág csapdái; elmerültem a nyomorban és a félelemben. (Circumdede runt me dolores mortis, pericula inferni invenerunt me, tribulationem et dolorem inveni.)

Zsolt 116,4: Akkor segítségül hívtam az Úr nevét [...]. (Et nomen Domini invocabi.)

Zsolt 116,6: Nyomorult voltam és az Úr szabadulást hozott. (Humiliatus eram et Dominus liberavit me.)

Zsolt 116,9: Újra az Úr színe előtt járhatok az élők földjén. (Placebo Domino [...] in regione vivorum.)

Zsolt 116,14: Amit az Úrnak ígértem, feláldozom [...]. (Vota mea Domino reddam coram omni populo eius.)

Zsolt 116,16: Uram, a Te szolgáló vagyok, szolgáló vagyok, szolgálódnak fia. Te oldottad meg bilincseimet. (O Domine, quia ego servus tuus, ego servus tuus et filius ancillae tuae. Disrupisti [dissolvisti] vincula mea.)

Zsolt 116,17: Dicsőítő áldozatot mutatok be neked. Segítségül hívom az Úr nevét. (Tibi sacrificabo hostiam laudis et in nomine Domini invocabo.)

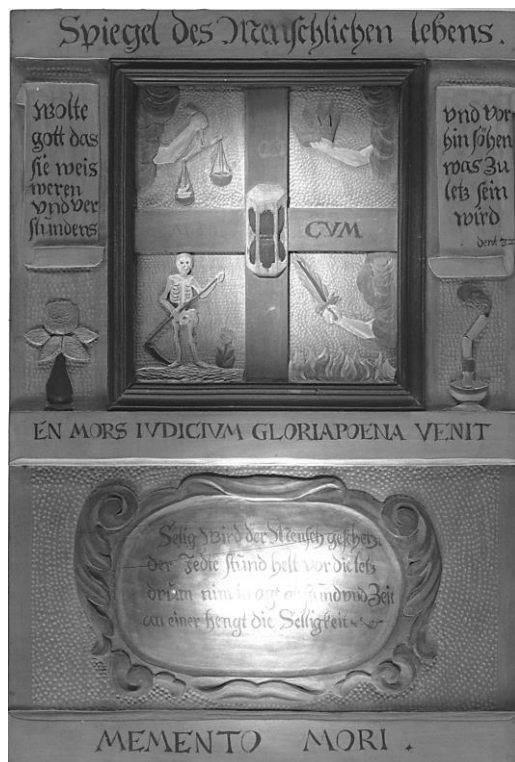
Ősi, ihletett sorok ezek a *Zsoltárok könyvé*ből, az istenfélő, a hívő szavai, aki magát az Úr szolgájának nevezi. A 16. századi vallásháborúk korában bizonyára sokan voltak, akik idézték őket, azonosultak velük mély átéléssel. Viszontagságos, kiszolgáltatott helyzetükben kérték a Teremtő irgalmát, s szavaik meghallgatásra találtak: az Úr megoldotta bilincseiket. Ugyancsak sokan voltak, akik hálaadó imáikban – háborúból, fogságból szabadulva – így fohászkodtak az Üdvözítőhöz. S akik a napi áhítat óráiban, a *Credo in Deum* szavai után, a keresztyén hívő testamentumának fohását ismételve ezt vallották: Ultima mea verba erunt Jesus, Maria, Joseph, in illorum amplexu vivere et mori volo. [...] Et si usu rationis in hora mortis destituar, iam protestor, iam enuntio pro tunc omni possibili ardore, reverentia et submissione, JESUS, MARIA, JOSEPH.

Tény, hogy e névtelen sokaságban – egy vészterhes korszak hitvallóinak sorában – volt valaki, aki fogadalomtételének, buzgó vallásosságának egyfajta tárgyi rekvizitumát az utókorra hagyományozta. Valaki, aki nevének jelzését, megörökítését nyilván nem tartotta fontosnak, azt azonban igen, hogy hálaadásáról, a kiszolgáltatottság óráiban – napjaiban? éveiben? – tett fogadalmáról egy becses klenódi um is tanúságot

tegyen. Egy votívtárgy, amely őt az átélt viszontagságokra, akkor vállalt „kötelezettségeire” emlékezteti, s amely számára a személyes devotio eszköze, a napi áhítat kézzelfogható tárgyi „kelléke” lesz. Nevezetesen a szóban forgó darab. A bilincs alakú láncos gyűrű, amely a zsoltár hálaénekének szavait „hirdeti” és kapcsolja össze azok nevével, akikhez a keresztény hívő végső fohászaik szólnak. Akiknek a nevét a hívő utolsóként veszi ajkára, amidőn, a „jó halál óráján” Istenének kezébe ajánlja lelkét: Jézus, Mária, Szent József.

A bilincs alakú láncos gyűrű az Esterházy-kincstár barokk kori leltárai közül csak az 1721-ben összeállított és 1725-ben hitelesített inventáriumban fordul elő, a korábbiak nem említik.¹³ Ugyanez mondható arról az emblémaszerű ábrákkal díszített, latin és német

feliratokkal ellátott, 17. századi faragott fadomborműről, amelyről az említett inventárium a következőképp ad hírt: „mestersigessen ki faragott négy szegletű Táblácska,

7. kép: Votívtárgy a négy végső dolog és a milandóság szimbólumaival. Kismarton (?), 18. század eleje. Fraknó, Esterházy-kincstár

¹³ Említése: „[...] három rendű vékony arany lánczon függő gyűrű forma karikácska”. *Inventarium Thesauri Fraknensis*, die 6. Januarii 1725 erectum, Almarium 54–55, Nr. 45. (Ezután: *Inventárium 1725.*) E kéziratot forrás leelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár: Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, P. 125. Rep. 53. Nr. 11691. Közölve: KATONA Imre, *A fraknói kincstár 1725. évi leltára*, Művészettörténeti Értesítő, 1980, 142. A műtárgyról legújabbban: *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból*, i. m., 218–219, kat. szám: IV.15. (Pandur Ildikó leírása, hivatkozással a korábbi irodalomra.)

memoriam mortis repraesentans”¹⁴ (7. kép.) 2006-ban közzétett első leírását¹⁵ azzal a megállapítással egészíthetjük ki, hogy a négyzetes keretbe foglalt négy középső embléma jelentése végső soron egy ószövetségi forrás¹⁶ alapján válik világossá, mint-hogy ezek az ábrák az úgynevezett négy végső dolog allegorikus megjelenítéseként értelmezendők.

A halotti officiumok alkalmával elhangzó imák, himnuszok gyakori tárgyköre ez a késő középkor óta. Egyfajta ösztönzés a keresztény híveknek a büntelen életre, és bátorítás, hogy éberek és felkészültek legyenek arra, amivel szembesülnek, ha földi életük lezárul. A négy végső dolog, azaz az elmélkedések tárgya eszerint: Halál, Ítélet, Mennysország, Pokol. Ami a téma barokk kori képi feldolgozásait illeti, az ezzel foglalkozó szakirodalom¹⁷ főként azokat a műalkotásokat – elsősorban festmény- és metszetsorozatokot – elemzi, amelyek a négy végső dolog elvont ideáját egy-egy sokalakos kompozícióban jelenítik meg. Léteznek azonban másfajta változatok, közöttük olyanok is, ahol ezeket az ideákat egy-egy emblémaszerű ábra idézi fel. Ez utóbbiakat általában egy egyszavas felirat egészíti ki és értelmezi. Így a kaszát tartó csontvázhhoz a Mors, a mérleget tartó félkézhez a Iudicium, a mennyei koronát tartó félkézhez a Caelum, a lángpallost tartó félkézhez (alatta az örök kárhozat tüze) pedig az Infernus szó társul. Ezt a megoldást példázza, illetve erre emlékeztet a szóban forgó színezett fadombormű is, ahol a négyzetes keretbe foglalt középső ábrákra a latin felirat alábbi részlete vonatkozik: POST MODICUM MORS IUDICIVM GLORIA POENA VENIT. A votívtárgy egyéb jelképes-emblematikus motívuma-ihoz hasonlóan a további, részint latin, nagyoobbrészt német feliratok is a mulandóság képzetét idézik, s az erényes életvitel imperatívuszát fogalmazzák meg, többnyire a *Sirák fia könyvének* megfelelő passzusai nyomán.¹⁸ Leghosszabb közöttük az a MEMENTO MORI felirat felett megjelenő, ovális kartusba foglalt verszet, amely – különböző változatokban – több helyen is előfordul a 17. század német nyelvű kegyességi irodalmában: „Selig wird der Mensch geschätzt / Der jede Stund hält vor die letzt / Drum nim in agt [acht] all Stund und Zeit / um einer hengt die Seligkeit”.

¹⁴ Inventárium 1725. Az Almarium 81–82. utáni felsorolásban, „az öt fiokos kástlinak alsó fiókjában”.

¹⁵ *Esterházy-kincsek, i. m.*, 140, kat. szám: 70 (Stefan Körner leírása a fraknói Esterházy-kincstárban őrzött darabról, amelynek leltári száma: K 260). Újabbban: SZILÁGYI András, *Vergänglichkeiten, Treue, Tod: Kunstwerke mit allegorischen Darstellungen aus dem 17. Jahrhundert*, Ars Decorativa, 2008, 55–61.

¹⁶ Eccl. (Sir) 7,40.

¹⁷ Újabbban: Lutz MALKE, *Zur Ikonographie der „Vier letzten Dinge” vom ausgehenden Mittelalter bis zum Rokoko*, Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft, 1976, 44–66.

¹⁸ Eccl. (Sir) 7,36, illetve 38,21–22.

A votívtárgy leghangsúlyosabb közlése, a középen fent elhelyezett felirat – Spiegel des Menschlichen Lebens – a korszak hitbuzgalmi kiadványaiban gyakran megjelenik egy-egy elmélkedés kezdősoraként, olykor e művek címeiként is.¹⁹

Nem kétséges, hogy ez a szerény kivitelű, faragott (helyenként színezett) fadombormű alapvetően különbözik a fentiekben elsőként bemutatott impozáns műalkotástól, Esterházy Miklós nádor házioltárától. Mindkettő a magánáhitat, a személyes devotio „kelléke”, mégis, mintha egy világ választaná el őket egymástól. A házioltárt, a maga nemesfém reliefjével és angyalfiguráival, a 17. század legkitűnőbb ötvösmestereinek egyike formálta meg, a kevésbé igényesen megmunkált fadombormű inkább a szakrális néprajz tárgyi emlékei közé sorolható. Különös, hogy egyáltalán helyet kapott – éspedig, mint láthattuk, jól dokumentáltan helyet kapott – az Esterházyak fraknói kincstárában. Abban a kivételesen gazdag műgyűjteményben, amely a kora újkori európai iparművészet pazar műalkotásait vonultatja fel, s amelyet a herceg nádor, Esterházy Pál alakított ki. Nyilvánvalóan a maga ízlésének és preferenciáinak megfelelően, ám végső soron a familiáris főrendi reprezentáció igényei és szempontjai szerint. Kérdés mármost, hogy ez a – mondjuk ki: erősen provinciálisnak tűnő – darab mikor, milyen előzmények után és hogyan került oda.

Azt a lehetőséget, miszerint erre Esterházy Pál halála és a röviddel később összeállított, majd hitelesített inventárium elkészítésének időpontja között – azaz az 1713 és 1721 közötti intervallumban – került volna sor, a gyűjtemény történetének ismeretében nyugodtan kizárhatjuk. Leszögezhetjük ugyanakkor, hogy a darabnak – tekintettel a megmunkálás némely sajátosságaira – a 18. század elején, vélhetően az első évtizedében kellett készülnie.²⁰ Eszerint tehát Esterházy Pál szerzeménye lehetett. Elhelyezését – és besorolását a fraknói kincstár anyagába – csakis ő, a herceg nádor rendelhette el. Vajon milyen indíttatásból tette ezt? S hogyan jutott hozzá?

Meggyőző, vagy akár megfontolásra érdemes választ akkor adhatnánk e kérdésre, ha tudásunk lenne arról, hogy mikor, hol és kinek az intenciói és útmutatása szerint készült a szóban forgó votívtárgy. Minthogy erre vonatkozóan nincs információ, a darab provenienciáját illetően mindössze egy „munkahipotézis” felállítását kísérhetjük meg, amely kevésbé a tényekre, inkább feltételezésekre, sőt, azok láncolatára épül. Ami a tényeket illeti, bizonyos, hogy a votívtárgy „inventora”, illetve a

¹⁹ Egykorú változatai a németen kívül más nyelven írott munkákban, azok fő- vagy alcímeként is feltűnnek. Példaként egy, a szentek élettörténetét és legendáit feldolgozó, annak idején közismert hazai kiadványra hivatkozhatunk: ILJYÉS András, *Keresztyeni Eleitek Peldaja Avagy Tüköre*, Nagyszombat, 1682–1683. (RMK I 1291). Újabb, bővített kiadása: Nagyszombat, 1707 (RMK I 1728).

²⁰ Ezért sem találjuk nyomát a kincstár korábban összeállított inventáriumában.

„kivitelezője” egyike volt azoknak a házfőnököknek, illetve laikus testvéreknek, akik egy szerzetesrend valamely rendházában tevékenykedtek. Nagyon valószínű, hogy e rendház a ferences rend magyarországi vagy ausztriai provinciájához tartozott.²¹ Ebben az összefüggésben érdemel kitüntetett figyelmet az a személyes – mondhatni talán, hogy bensőséges – kapcsolat, amely az idős Esterházy Pált a kismartoni ferences rendház gárdiánjához, Johann Sebacher páterhez fűzte. Őt kora ismert hitszónokai között tartották számon, ez irányú működéséről néhány nyomtatásban megjelent mű is tanúskodik. E művek egyike – egy oratio a boldogasszonyi (ma Frauendorf, Ausztria) ferences templom és rendház újjáépítése és felszentelése alkalmával – a rend nagy jótevőjét, Esterházy Pált dicsőíti.²²

További, nem lényegtelen körülmény, hogy Esterházy Pál rendszeresen tartatott „megemlékező gyászmisét” számos elhunyt gyermekének, illetve közeli családtagjainak halálzási évfordulója alkalmával, s ezeket a szertartásokat a 18. század első évtizedében a kismartoni ferences templomban a rendház gárdiánja celebrálta. Mindezek alapján talán megengedhető az a feltételezés, hogy a votívtárgy e halotti officiumok immár „személytelenné” tárgyiasult mementója lehetett. Elkészítésére alighanem Johann Sebacher páter adott megbízást, s vélhetően az ő ajándékként került annak idején, a 18. század első évtizedében Esterházy Pál tulajdonába.

²¹ Erre a feliratok alapján gondolhatunk, amelyek jó része német nyelvű. Itt azonban fontos megjegyeznünk, hogy néhány magyarországi ferences rendházban Ausztriából és Dél-Németországból származó páterek, sőt házfőnökök is tevékenykedtek az 1700 körüli években. Ezek között említhető a boldogasszonyi (egykor Moson vármegye) és a kismartoni (egykor Sopron vármegye, ma Eisenstadt, Ausztria) kolostor. Vö. KARÁCSONYI János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp., 2010, I, 151–152, 128–131.

²² Johann SEBACHER, *Der zum vierten Erbaute Tempel Salomonis [...]*, Nagyszombat, 1703 (RMK II 2183).

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

*Az Amade család keresztet lovag őseiről szóló genealógiai legenda
„Hun király volt, hun meg nem?”*

Gálos Rezső Amade Lászlóról szóló kitűnő és a mai napig pótolhatatlan életrajzában megemlékezik egy furcsa családtörténeti mozzanatról. Eszerint élt egy olyan „eredetmonda” a családban, amely nem elégedett meg azzal, hogy ők a legrégebb magyar nemzetségek közé tartozó Gutkeled egyik ágából származnak, hanem azt tartották, hogy ők még ősbek, egyenesen Róma egyik patriciusnemzetségéből valók, legkorábbi ismert őseik római konzulok voltak, és Magyarországra úgy kerültek, hogy a család egyik tagja száz lovaggal segítette II. Endre királyunkat, azaz Jeruzsálemi Endrét szentföldi hadjáratában, majd Magyarországra jöttek, és itt a királytól hálából előbb megkapták Várkonyt, aztán egyre több birtokhoz és egyre magasabb rangokra jutottak.¹

¹ Vö. GÁLOS Rezső, *Báró Amade László*, Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 1937, 6. A vonatkozó jegyzet szövege: 183–184. – Ebből a latin oklevélmásolatból kiderül – hogy magyarul adjam vissza a jegyzetben közölt és Esterházy Pál herceg és nádor által hitelesített latin iratot –, hogy „Egy Amade Lőrinc (Laurentius Amadaeus) nevű, igencsak nemes úr a római konzulok ősi nemzetségéből eredt, és miután meghallotta, hogy András magyar királyt a keresztény fejedelmek megválasztották, hogy legyen annak a seregnek a vezére, amely a Szentföldet a hitetlenek kezéről vissza akarja foglalni, száz lovaggal, akiket saját költségén szerelt föl, Magyarországra jött Itáliából, és ugyanezen királlyal elindult Ázsiába. A király őt a legnagyobb megbecsüléssel fogadta, és amikor éppen és egészségben ugyanezen királlyal visszatért Magyarországra, hálája jeléül a király Várkonyt adományozta neki az 1220. esztendőben.” – Gálos természetesen a szövegközlés után teljes joggal megjegyzi, hogy az 1705. szeptember 5-én kiállított okirat legtöbb adata megbízhatatlan. Ez teljesen igaz, de hát mit is várjunk Esterházy Páltól, aki élete legnagyobb ambícióját is kielégítette, mert nemcsak lovasszobrot állított magának a saját kismartoni kastélya udvarán, hogy legyen miben gyönyörködni, ha kinéz az ablakon, hanem a hűséges sameszának jelentkező Pavao (Paulus) Vitezović-Ritter segítségével hatalmas ál-genealógiát is összeállíttatott családjáról, amelyben még Decebált és Drakulát is bevette ősei sorába. Vö. *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál, szerk. mtsa. BUZÁSI Enikő, olvasószerk. SZÉKELY Júlia, Bp., reciti, 2015, különösen: NAGY Levente, *Drakula a frankói kastélyban* (339–356), illetve TÓTH Gergely, *Egy kőbolmány bosszú árnyéka* (357–374.) – Amade törekvéséről, hogy kapcsolatba kerüljön Aloysius Homodeus (Omodei) bíborossal, illetve annak rokonságával, a büszkén vallott közös származás jegyében igen érdekesen ír és hivatkozik az Esterházy Pállal főnnálló kapcsolatra is az ebben a tanulmánykötetben ünnepelt jeles szerző, Szelestei

Nagyon nagy szerencsém volt, amikor – egészen más célból – elolvastam Mindszenti Antal nagyszombati jezsuita professzor (1687–1736) egyik könyvét, amelynek címe *Propugnaculum republicae christianae religione conditum, Hungarorum fortitudine V. saeculis defensum, nunc ethicae adumbratum, et honoribus [...] oblatum*. Ez egy kétkötetes nagyobb munka első fele, amelyet Mindszenti az ősid6kt6l, vagyis a szkíta-hun 6s6kt6l a mohácsi csatáig tartó korszakról írt, és mint a címb6l is láthatjuk, libellus promotionisként ajánlotta fel az 1724 májusában babérkoszorússá avatott hat diák tiszteletére, természetesen és a szokásnak megfelelően nem a saját nevében, hanem a több baccalaureus osztálytárs tisztelete jeléül. (A bibliográfiák egy része éppen ezért szokásos tévedéssel Csernovics Ferenc nevénel említi a művet, hiszen 6 volt a vizsgáztató professzor, és ezért az 6 neve szerepel is a címlapon.) Az 6t szerencsés neobaccalaureus a következő: méltóságos báró várkonyi Amade László, B6s, Baár és Berencs örökös ura, azután méltóságos Schucknecht Günter, azután: tekintetes fels6b6ki Nagy Lajos aranysarkantyús lovag; mindezen három hallgató a Szent Adalbert-szemináriumnak volt bentlakó növendéke. Következik tekintetes nagybossányi és pázsiti Bossáni Gábor; tekintetes lengyeltóti Lengyel Gáspár; ezen somogyi fiú is a Szent Adalbert-szeminárium lakója volt. Végül pedig tekintetes Rosty József Ádám Ferenc, aki viszont a Szelepcsényi György által alapított Szűz Mária-szeminárium bentlakója volt.

Így már érthető, hogy a derék szerző szeretett volna egy kis örömet okozni kedves tanítványának, Amade Lászlónak, akit egyébként a jezsuita tanárok azért is szerettek – mint szintén Gálostól tudhatjuk –, mert már az édesapját, a szintén Nagyszombatban tanult Amade Antalt is tanították. Éppen ezért a frissen, Esterházy kancelláriájától szerzett oklevél nyilván hozzásegítette Mindszenti ahhoz, hogy beillessze történetfilozófijának legfontosabb dokumentumai közé az Amade család előkelő származását. Ugyanis alapkonceptiója az, hogy Attilától Gézáig, illetve Szent Istvánig természetesen a pogány magyarok Isten büntető vessejeként működtek az elpuhult nyugat ostorozásában, ám miután Isten nagyra szánta 6ket jövendő terveiben, ezért nem engedte elfajulni teljesen az ostorozást, és ezért Nagy Szent Leó pápa, illetve az 6 hívására megjelent Péter és Pál apostolok visszaretentették a hun nagykirályt attól, hogy elpusztítsa Rómát, a szent várost. Később Isten utódaiban ezért jutalmazta meg, ezért kapta Szilveszter pápa álma után Szent István a lengyelek helyett a koronát. Később pedig, amikor a hunok helyett ezúttal az oszmánok jelentek meg mint irtóztatós veszély a keresztény Európára, nem az egymással viszálykodó

Nagy László barátom is. SZELESTEI N. László, *Adalékok Amade László ifjúkorához = A XIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2001, 340, 228–235, 229–230.

nyugati uralkodók, hanem a magyar királyok voltak azok, akik az élére álltak a Szentföld visszaszerzéséért indított hadjáratoknak. Maga Szent László lett volna az első vezére, de sajnos mielőtt még elkezdődött volna a hadjárat, hirtelen elhunyt. Később az őáltala felvállalt feladatot végülis II. Endre teljesítette, akit azért hívnak Jeruzsálemnek, mert a többi európai herceg és király őt választotta vezéréül, ő pedig annál nagyobb örömmel tett eleget a főlzabadtásnak, mert már édesatyja, III. Béla fogadalmat tett, hogy visszahódítja a Szentföldet, de ő is idejekorán meghalt.² Mindszenti itt iktatja be a magyarrá lett olasz eredetű Amedeo család dicsőítését, de ő még tovább bonyolítja Paulus Ritterhez méltó találékonysággal a családfát, ugyanis nála a Gutkeled-nemzetség Bogomér nevű tagja mint igazi őshun természetesen becsapott Itáliába, és ott is maradt, hogy megalapítsa az Amade családot, amelynek egy kései tagja Palesztinán keresztül visszajött Magyarországra. (Tulajdonképpen lefordítja a szláv eredetű Bogomér nevet latinra, illetve olaszra!) Persze maradt ott is, így például egy szent, a savoyai uralkodóhercegek családjából, aki gyönyörű költeményeket írt latinul a Szent Szűz tiszteletére, és ezért az egyház oltárra emelte.³ Így tehát az Amade

² Ld. a toposz későbbi utóéletéről, Pethő Gergelytől a jezsuita Spangár Andrásón át Kölcseyig tanulmányomat: „*Zászlónk gyakran plántálád...*” = *Művészet és mesterség: Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, szerk. HORN Ildikó, LAUTER Éva, VÁRKONYI Gábor, HILLER István, SZIRTES Zsófia, BALOGH Zsuzsanna, PÁSZTOR Katalin, TAMÁS Máté, Bp., L’Harmattan, 2016, II, 479–484.

³ „At Laurentii Amadei nobilissimae prosapiae apud Hungaros conditoris meminisse victrix de tempore fama & florens in seris nepotibus virtus imperat. Illustrissima Amadeorum propago ab eadem, pronum est credere, orta arbore (e qua nobilis ille fructus, Virginis Deiparae apud Italos enconomiastes etiam scriptis libris dulcissimus in Beatorum numerum translatus fuit) originem traxit ex Bogomero de genere Gutkelech; quanquam vero agnomen ipsum aliquod soni Hungarici imitatur, quid si ex primis Hunnis in Italiam stirpem translationem affirmet, quod confirmare videtur tam prompta & liberalis Laurentii Amadei ex vetusta Romanorum Consulium progenie oriundi in Andream Regem observantia & fides, ut conductis aere proprio centum equitibus ei se comitem dederit in Palestinam.” MINDSZENTI, *i. m.*, 22. – Az egész, az Amade családról szóló rész a 21–26. lapig terjed. – Kedves egykori tanítványom és jelenlegi intézeti kollégám figyelmeztetett arra, hogy a Savoyaiaknak maguknak is van egy különös családtörténeti legendájuk, amely a saluzzói krónikás szerint annyiból állt, hogy a saluzzói Teottone nevű őgróf jó szolgálatának jutalmául Szent István egyik nőtestvérének, Theodelindának a kezét nyerte el. Ld. MÁTÉ Ágnes megjelenés előtt álló könyvének (*Fabula és história határán, Vándormotívumok és anekdoták magyar történelmi alakokera vonatkozó itáliai elbeszélő forrásokban*) már megjelent következő fejezetét: MÁTÉ Ágnes, *Szent Istvántól Báltory Istvánig: Grizelda története saluzzói, lengyel és magyar mellékalakokkal*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2017, 3–22.

család ráadásul a később Itáliát egyesítő savoyai uralkodóházzal is rokonságban áll, amely természetesen maga is magyar eredetű.⁴

Ezek után Mindszenti a már ismert családtörténeti adatokat sorolja fel azokról a jelesebb Amade-fiakról, akik különféle magas tisztségeket töltöttek be a magyar történelem folyamán. Azután pedig azzal fejezi be, hogy a hajdani nagyszombati tanítvány, Antal íme megnősült, feleségül vette a szintén kiváló családból származó báró Horvát-Simoncsics János leányát, Rozáliát, aki olyan kiváló fiat szült, Lászlót, aki még apját is felülmúlta diákként, és akiből aztán a filozófia föl Kent tanítványa lett. (Ez azt jelenti, hogy beiratkozott a grazi egyetemre, hogy ott Arisztotelészt is felülmúlja.)

Egyszóval Mindszenti annak illusztrálására használta fel a kiváló diák laudációját, illetve családfáját, hogy cáfolhatatlanul igazolja: a magyar nemzetnek maga Isten adományozta azokat a kiváltságokat, amelyek alkalmassá tették, hogy királyai összeurópai feladatot lássanak el, és így a kereszténység védőbástyájává tehessék az országot.⁵

⁴ A szentről annyit kell tudni, hogy 1435-től 1472-ig élt, IX. Amadé néven lépett a savoyai hercegség trónjára, de a politikát utálta, az uralkodást nagyrészt átengedte feleségének, akitől tizenegy gyereke született, ő maga jótékonykodott és belépett a ferences harmadrendbe. XI. Ince pápa avatta boldoggá 1678-ban, pontosan annak a nagy törökellenes felszabadító háborúnak az előkészületei közepette, amely végülis Magyarországról kiűzte a törököt és majdnem megvalósította azt az álmot is, aminek II. Piusz pápa mellett éppen IX. Amadé volt a legnagyobb támogatója, ti. hogy szervezzen Európa közös kereszties hadjáratot Konstantinápoly visszafoglalására.

⁵ Az újabb szakirodalomból ld. AMADE László *Versei*, s. a. r. SCHILLER Erzsébet, AJKAY Alinka, Bp., Balassi, 2004 (RMKT XVIII. sz., VII)

TENGELY ADRIENN

*A pécsi Leányalkalmazottak Szent Katalin-kongregációja
(1918–1944)*

A Mária-kongregációk a 20. század legnépszerűbb katolikus hitbuzgalmi társulatai közé számítottak, melyek egyedi sajátossága volt, hogy a legtöbb társulattal szemben kizárólag egyazon nemű, korú, illetve társadalmi helyzetű és műveltségű tagokat tömörítettek. A kongregációk elsődleges célját a vallásosság és lelki élet elmélyítése jelentette mindenekelőtt Szűz Mária erényeinek követése által. Emellett a jezsuita szellemi irányítás következtében másik feladatuk a katolikus társadalmi elit kinevelése volt, ezért ez a társulati forma elsősorban a felső- és középrétegekben vált népszerűvé.¹

A szervezet eredete a 16. századra nyúlik vissza: 1563-ban Jean Leunis jezsuita atya a római jezsuita kollégiumban egy ifjúsági Mária-társulatot alapított a buzgóbb tanítványok számára, melyet XIII. Gergely pápa 1584-ben jóváhagyott. A Mária-kongregációk hamarosan az egész katolikus világban elterjedtek, de már nemcsak az ifjúság körében, hanem a társadalom szélesebb rétegeiben is. A kongregációk a barokk korban Magyarországon is az egyik legnépszerűbb társulati formának számítottak. II. József ugyan a többi társulattal együtt ezeket is feloszlatta, de a 19. század végétől a katolikus megújulás éveiben újra elterjedtek.²

Pécsen a török alóli felszabadulás utáni első Mária-kongregációt a jezsuita atyák alapították meg gimnáziumukban 1698-ban, amelyet azonban II. József 1784-ben megszüntetett.³ Több mint száz év után, 1901-ben alakult újra Mária-kongregáció a városban, a Miasszonyunk rend Tanítónőképző Intézetében. Ez rövid időn belül

¹ BANGHA Béla, *Mi a kongregáció?*, Bp., 1911, 3–9, 16–23; LÖFFLER Fülöp [Felipe LÖFFLER], *A Mária-kongregációk*, Bp., Mária-kongregáció, 1925, 8–67; *Kongreganták kézikönyve*, Bp., Mária-kongregáció, [1937], 3–5, 84–86.

² MOHL Antal, *A Mária-kongregációk története, különös tekintettel hazánkra*, Győr, 1898; HERMANN Egyed, *A Katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Aurora, 1973 (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, I), 332, 373, 442, 496; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században*, Néprajzi Látóhatár, 1992/3–4, 28, 33–34; PETRUCH Antal, *Száz év a magyar jezsuiták múltjából: 1853–1950*, I, Kecskemét, Korda, 1992, 141–142, 260–261; II, 161–168, 335–348; LÖFFLER, *i. m.*, 68–83.

³ SZENTKIRÁLYI István, *Őseink buzgósága*, III, Katolikus Tudósító, 1922. augusztus, 108–109; MOHL, *i. m.*, 173; HORVÁTH István, KIKINDAI András, SÜMEGI József, *Vallási élet a barokk korban = A Pécsi Egyházmegye ezer éve*, Pécs, Fény Kft., 2008, 112; HORVÁTH István, KIKINDAI András, *A felvilágosodás és a liberalizmus kora = A Pécsi Egyházmegye ezer éve, i. m.*, 130.

olyan népszerűsége tette szert, hogy az elkövetkező három évtizedben sorra létesültek különféle Mária-kongregációk Pécsen. A kongregációk két nagy csoportja alakult ki: az iskolai kongregációk – szinte minden közép- és felsőfokú iskolában működött kongregáció⁴ – és a felnőtt kongregációk, ide tartozott az Urak (1911 előtt),⁵ az Úrinők (1906), a Felnőtt Leányok (1917), a Leányalkalmazottak (1918), az Urileányok (1920) és az Iparos Asszonyok Mária-kongregációja (1924).⁶

A Leányalkalmazottak Mária-kongregációja 1918. december 8-án, Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepén alakult meg a Miasszonyunk rend zárdájában kimondottan az alacsony iskolai végzettségű varróleányok, cselédek, üzleti és hivatali alkalmazottak, valamint más hasonló foglalkozású leányok számára.⁷ A tagok társadalmi és anyagi helyzetét jól tükrözi Pércsics Vince, a kongregáció első praesesének kérvénye, aki Zichy Gyula püspöktől kért támogatást a társulat számára, mivel úgy vélte, hogy a leányok olyan szegény körülmények között élnek, hogy nem lehet tőlük tagdíjat kérni, az anyagi nehézségek pedig a szervezet fejlődését hátráltathatják. Zichy püspök adott is céljaikra 200 koronát.⁸ A létrejövő társulat újdonságnak számított Pécs vallási életében, mivel a korábbi kongregációk – az Urak, az Úrinők és a Felnőtt Leányok kongregációja – csakis a város középosztálybeli tagjait tömörítették. A társulatot a korban többféle elnevezéssel is illették: eredetileg Leányalkalmazottak kongregációjának hívták,⁹ de az 1920-as évek közepétől a helyi szóhasználatban egyre

⁴ A Miasszonyunk rend Tanítónőképző Intézetében (1901), a Püspöki Tanítóképző Intézetben (1902), a Miasszonyunk rend Belső Polgári Iskolájában (1903), a Miasszonyunk rend Külső Polgári Iskolájában (1906), a Püspöki Joglyceumban (1908), az Állami gr. Széchenyi Reáliskolában (1908), a Pius Főgimnáziumban kettő (1914 és 1919), a Ciszterci Főgimnáziumban kettő (1917 és 1918–1921 között), a Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskolában (1917), a Női Felsőkereskedelmi Iskolában (1920), a Fiú Felsőkereskedelmi Iskolában (1921), az Erzsébet Tudományegyetemen kettő a férfi és a női hallgatók részére (1923–1925 között), a Községi Polgári Leányiskola és Női pariskolában (1935 előtt), valamint a Községi Polgári Fiúiskolában (1941 előtt).

⁵ Az Urak kongregációjából az 1920-as évek elején kivált az Akadémikus Urak kongregációja, azonban néhány év múlva a két kongregáció újra egyesült.

⁶ TENGYELY Adrienn, *A pécsi Mária-kongregációk a dualizmus korában*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2013/3–4, 81–104.

⁷ Pécsi Püspöki Levéltár (továbbiakban: PPL) 1919/164, 1919/1245; Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54; Uo., 1925. május 10., 5–6; Uo., 1927. július–augusztus, 4–5; Dunántúl, 1929. március 24., 4.

⁸ PPL 1919/164.

⁹ PPL 1919/1245; Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54; Uo., 1922. május, 74–75; Uo., 1922. szeptember–október, 134; Uo., 1925. május 10., 5–6.

inkább elterjedt az Iparos Leányok kongregációja elnevezés,¹⁰ majd 1928-ban hivatalosan is felvette védőszentje, Alexandriai Szent Katalin nevét, és ettől kezdve mindvégig így szerepel a forrásokban.¹¹ Az új kongregációt hamarosan, 1919 márciusában Zichy püspök is jóváhagyta, és bejelentette a római anyatársulatnak.¹²

A kongregáció tagjai csak 16 éven felüli leányok lehettek. Felső korhatár nem volt, de a 40 év feletti tagok már nem számítottak sem választónak, sem választhatónak a társulat tisztikarába.¹³ Az általános kongregációs szabályok szerint¹⁴ a társulatnak voltak jelentkezői, jelöltjei és rendes tagjai. Ennek megfelelően az érdeklődők először két hónapig ismerkedtek a kongregációs élettel, majd hat hónapnyi jelöltségi idő következett, amely ünnepélyes tagfelvétellel ért véget rendszerint május végén vagy június elején a Miasszonyunk zárda templomában, de indokolt esetben ezt a praeses lerövidíthette vagy meg is hosszabbíthatta.¹⁵ Lehetőség volt más kongregációból is átlépni a társulatba, de csakis kellő igazolással, más vallásos társulat tagjai pedig nem lehettek tagok, illetve a kongregáció tagjai sem léphettek be ilyenbe.¹⁶ A társulat kezdetben még a kisebb kongregációk közé tartozott, megalapításakor csak 38 tagot számlált,¹⁷ ez azonban az 1920-as évek második felére már több mint 100 főre gyarapodott.¹⁸ A társulat népszerűsége feltehetően töretlen volt a következő évtizedben is, például 1932 tavaszán 18 új tagot vettek fel, amely számottevő gyarapodást sejtet.¹⁹

A kongregáció tisztviselői karának összetétele megfelelt az általános kongregációs előírásoknak.²⁰ A papi vezető, a praeses kinevezése a megyéspüspök jogkörébe tartozott. Az új társulat vezetését Pércsics Vince jezsuita atya vállalta el,²¹ aki az 1920-

¹⁰ Pécsi Katolikus Tudósító, 1926. október 3., 15; Uo., 1926. november 1., 14; Uo., 1926. november 28., 13; Uo., 1927. április 10., 17; Uo., 1927. július–augusztus, 23; Uo., 1927. szeptember 18., 6; Uo., 1928. április 29., 20; Uo., 1928. május 27., 19.

¹¹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1928. május 27., 19.

¹² PPL 1919/1245.

¹³ PPL 1919/1245.

¹⁴ *Kongreganisták kézikönyve, i. m.*, 95–98.

¹⁵ PPL 1919/1245; Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. május, 74–75; Uo., 1927. július–augusztus, 23; Uo., 1929. június 1., 5; Uo., 1931. június 1., 20; Uo., 1932. június 1., 16.

¹⁶ PPL 1919/1245.

¹⁷ PPL 1919/1245.

¹⁸ Pécsi Katolikus Tudósító, 1927. július–augusztus, 4–5; Uo., 1927. szeptember 18., 6.

¹⁹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1932. június 1., 16.

²⁰ *Kongreganisták kézikönyve, i. m.*, 91–95, 112–130.

²¹ Pércsics Vince 1883-ban született, 1900-ban lépett be a jezsuita rendbe. 1919-től szolgált Pécsen, ahol papi feladatai mellett a Pius Főgimnáziumban tanított, majd innen 1926-ban Budapestre távozott. BIKFALVI Géza, *Magyar jezsuiták történeti névtára: 1853–2003*, Bp., METEM, 2007 (METEM-könyvek, 53), 177.

as évek közepéig töltötte be tiszttét.²² Őt követően azonban gyakran, szinte évenként változott a praeses személye. A hivatalt rendszerint a székesegyházi karkáplánok látták el: 1927-ben Tiborc Benő, 1928-ban Gábrriel Pál, 1930 tavaszáig pedig Kocsis László, akit Domosvay Lajos, majd egy év múlva Mihalecz Ferenc követett.²³

A magisztrátust a tagság választotta meg saját kebeléből évente, rendszerint az ősz elején, amelyet ünnepélyes beiktatás követett.²⁴ A kongregáció helyi szabályai értelmében a világi vezető, a prefekta kétszer egymás után nem lehetett ugyanaz a személy, ami biztosította a társulatban „az eleven életet”.²⁵ Megalakulásakor a praeses és a prefekta mellett csak a vezetők munkáját segítő két asszisztens, egy titkár és négy tanácsos tartozott a tisztkarba,²⁶ de a kongregáció gyors fejlődése következtében hamarosan újabb tisztségek is megjelentek: a jelöltmester, a pénztáros, a sekrestyés és a beteglátogató, majd az 1930-as években ezek kiegészültek titkár helyettessel, könyvtárossal, könyvtáros helyettessel, háznaggyal és zászlóssal is.²⁷ A kongregáció kebelében az 1930-as évek elején már két szakosztály is működött: a missziós és az eucharisztikus, melyek vezetői szintén a magisztrátus tagjai közé számítottak.²⁸ A tisztkar általában havonta ülésezett a kongregációs gyűlések előtt vagy után.²⁹

A társulat megalapításakor a kongregációs élet gerincét jelentő rendszeres közös ájtatosságokat minden vasárnap délután 3-tól tartották a Miasszonyunk zárdájában, melyen mindenkinek rendszeresen és pontosan meg kellett jelennie. Aki ezekről háromszor igazolatlanul elmaradt, azokat kizárták a társulattól.³⁰ Azonban ez hamarosan – talán a dolgozó leányok elfoglaltsága miatt – kétheti rendszerességre csökkent,

²² PPL 1919/164, PPL 1919/1245; Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54; Uo., 1925. május 10., 5–6.

²³ Pécsi Katolikus Tudósító, 1927. július–augusztus, 4–5; Uo., 1928. április 29., 20; Uo., 1928. május 27., 19; Uo., 1930. április 1., 14; Uo., 1931. október 1., 15; Uo., 1932. december 1., 28. Sajnos a későbbi praeserek személyére vonatkozóan nem rendelkezünk forrással.

²⁴ Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. szeptember–október, 134; Uo., 1932. november 1., 16.

²⁵ Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. szeptember–október, 134.

²⁶ PPL 1919/1245. A kongregáció első tisztkara: Czigler Anna prefekta, Laukotka Mária és Bócz Juliska asszisztensek, Schender Mariska titkár, valamint Tombi Ilona, Gergely Mária, Ábrám Irma és Czéh Teréz tanácsosok.

²⁷ Pécsi Katolikus Tudósító, 1932. november 1., 16.

²⁸ Pécsi Katolikus Tudósító, 1931. december 1., 17; Uo., 1932. november 1., 16; Uo., 1932. december 1., 28.

²⁹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1926. november 1., 14; Uo., 1927. szeptember 18., 15; Uo., 1927. november 27., 19; Uo., 1932. március 1., 19; Uo., 1932. április 1., 11; Uo., 1932. június 1., 16; Uo., 1932. november 1., 16.

³⁰ PPL 1919/1245.

míg helyszíne továbbra is a zárda maradt.³¹ Az összejöveleken először a praeses tartott beszédet, majd lelki olvasmányt hallgattak, végül megtárgyalták a folyó ügyeket a zárda munkatermében. Ezt követően átvonultak a zárda kongregációs kápolnájába – melyet még a század elején a zárda iskolában működő kongregációk számára létesítettek, de más női kongregációk számára is megnyitottak³² –, ahol közös ájtatosságot végeztek.³³ Az ájtatosságok imádságait egy kis füzetben külön is ki nyomtatták a kongregációs kézikönyvből.³⁴ Az összejövetel végén rendszerint uzsonnát osztottak szét a közeli városi kórház betegei között.³⁵ Júliusban és augusztusban azonban „nyári szünetet” tartottak, ekkor havonta csak egyszer találkoztak a hónapok első vasárnapján a nyáron csodálatosan szép környezetet biztosító Havihegyi kápolnában, ahol együtt járultak szentáldozáshoz, majd megtartották a szokásos ájtatosságot.³⁶

A tagok havonta egyszer az általános kongregációs előírásoknak megfelelően³⁷ közösen járultak a szentáldozáshoz. A társulat 1919-es szabályzata szerint erre a hónap első vasárnapján került sor, de ez később gyakran más vasárnapokra tevődött át. Kezdetben a városi közkórház kápolnájában végezték a közös áldozást, és a társulat búcsúi is ennek oltárához voltak kötve, de az 1920-as évek közepétől ez áttevődött a székesegyházba a Mária-, illetve időnként a Corpus Christi-kápolnába.³⁸ Május 1-

³¹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54; Uo., 1925. május 10., 5–6; Uo., 1925. december 1., 11; Uo., 1926. október 3., 15; Uo., 1926. november 1., 14; Uo., 1926. november 28., 13; Uo., 1927. május 1., 16; Uo., 1927. június 5., 13; Uo., 1927. július–augusztus, 4–5; Uo., 1927. szeptember 18., 15; Uo., 1927. október 30., 20; Uo., 1927. november 27., 19; Uo., 1927. december 23., 20; Uo., 1928. február 2., 16; Uo., 1928. február 24., 19; Uo., 1928. április 1., 20; Uo., 1928. május 27., 19; Uo., 1928. szeptember 23., 21–22; Uo., 1928. október 28., 15; Uo., 1928. november 30., 20; Uo., 1929. január 1., 13; Uo., 1929. március 1., 19; Uo., 1929. december 1., 18; Uo., 1930. január 1., 13; Uo., 1930. február 1., 16; Uo., 1930. március 1., 15; Uo., 1931. január 1., 17; Uo., 1931. február 1., 18; Uo., 1931. március 1., 15; Uo., 1931. április 1., 17; Uo., 1931. május 1., 20; Uo., 1931. június 1., 20; Uo., 1931. október 1., 15; Uo., 1931. november 1., 16; Uo., 1932. március 1., 19; Uo., 1932. április 1., 11; Uo., 1932. június 1., 16; Uo., 1932. november 1., 16; Uo., 1932. december 1., 28; Uo., 1934. március 29.

³² TENGYEL Adrienn, *A pécsi Mária-kongregációk, i. m.*, 88.

³³ *Kongreganisták kézikönyve, i. m.*, 6–37, 86–88.

³⁴ Pécsi Katolikus Tudósító, 1926. november 1., 14.

³⁵ 1927. július–augusztus, 4–5.

³⁶ PPL1919/1245; Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54.

³⁷ *Kongreganisták kézikönyve, i. m.*, 88.

³⁸ PPL 1919/1245; Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54; Uo., 1926. október 3., 15; Uo., 1926. november 1., 14; Uo., 1926. november 28., 13; Uo., 1927. május 1., 16; Uo., 1927. július–augusztus, 4–5; Uo., 1927. október 30., 20; Uo., 1927. december 23., 20; Uo., 1928.

jén, munkás Szent József ünnepén – amely jellegéből adódóan a dolgozó lányok kedves ünnepe lehetett – azonban az volt a szokás, hogy kora reggel a Havi-hegyi kápolnában hallgattak misét és szentáldozáshoz járultak a Felnőtt Leányok Szent Ágnes-kongregációjával együtt.³⁹ Hasonlóképpen nyáron is itt részesültek a szentáldozásban, mint fentebb láttuk.⁴⁰

A kongregáció tagjai évente a nagybőjti időszakban a város több női kongregációjával együtt közös lelkipályáztatáson is részt vettek a székesegyházban vagy a belvárosi plébániatemplomban.⁴¹ 1924-től kezdve az is szokássá vált, hogy minden évben május végén vagy június elején a Felnőtt Leányok Szent Ágnes-kongregációjával együtt elzarándokoltak vonattal Máriagyűdre, a Dél-Dunántúl legkedveltebb kegyhelyére, ahol misén vettek részt, prédikációt hallgattak, szentáldozáshoz járultak, illetve keresztutat végeztek. Este Pécsre hazaérkezve a leányok gyertyás körmenetben vonultak a vasútállomásra a székesegyházba, ahol ünnepélyes áldásban részesültek.⁴²

A kongregáció főünnepének Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepe számított. December 8. az összes pécsi kongregáció számára kiemelkedő alkalom volt, melyet minden évben közös misehallgatással és áldozással ünnepeltek meg a székesegyházban. Ez a kongregációk demonstratív jellegű seregszemléjének számított, melyen természetesen a Leányalkalmazottak kongregációja is mindig részt vett.⁴³ A társulat védőszentje, Alexandriai Szent Katalin ünnepe (november 25.) a kongregáció másik főünnepének számított. Ez azonban – az előzővel szemben – nem volt hivatalos munkaszüneti nap, ezért rendszerint a rákövetkező vasárnapon ülték meg.

február 2., 16; Uo., 1928. május 27., 19; Uo., 1928. szeptember 23., 21–22; Uo., 1928. október 28., 15; Uo., 1928. november 30., 20; Uo., 1929. január 1., 13; Uo., 1929. március 1., 19; Uo., 1929. június 1., 5; Uo., 1929. december 1., 18; Uo., 1930. február 1., 16; Uo., 1930. március 1., 15; Uo., 1931. január 1., 17; Uo., 1931. március 1., 15; Uo., 1931. április 1., 17; Uo., 1931. május 1., 20; Uo., 1931. június 1., 20; Uo., 1931. október 1., 15; Uo., 1932. április 1., 11; Uo., 1932. november 1., 16; Uo., 1934. március 29.

³⁹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1931. május 1., 20; Uo., 1932. május 1., 13; Uo., 1933. május 1., 3.

⁴⁰ PPL1919/1245; Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54.

⁴¹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1927. április 10., 17; Uo., 1927. május 1., 3; Uo., 1928. február 24., 20; Uo., 1929. március 1., 7; Uo., 1932. március 1., 11; Uo., 1932. március 1., 19; Uo., 1934. március 29.

⁴² Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54; Uo., 1925. május 10., 6; Uo., 1925. július 5., 15; Uo., 1927. július–augusztus, 4–5; Uo., 1928. április 29., 20; Uo., 1928. május 27., 19; Uo., 1929. június 1., 7; Uo., 1930. június 1., 19; Uo., 1931. június 1., 20; Uo., 1932. június 1., 16; Uo., 1933. május 1., 3; Uo., 1933. július–augusztus, 16.

⁴³ Pécsi Katolikus Tudósító, 1929. december 1., 18; Uo., 1931. december 1., 17; Uo., 1932. december 1. 28.

Ekkor reggel közösen misét hallgattak és szentáldozáshoz járultak, majd műsoros ünnepséget tartottak szavalatokkal, beszédekkel, felolvasásokkal, ének- és zeneszámokkal, sőt, 1925-ben még színdarabot is előadtak a szent életéről.⁴⁴

A kongregációban igen erős missziós lelkület élt,⁴⁵ melynek okát valószínűleg abban kell látnunk, hogy a társulatnak sok tagja tartozott a ferencesek által gondozott Szigeti-külvárosi plébániához,⁴⁶ ahol a szerzetesek megismertették a leányokat a missziók ügyével. Külön missziós szakosztály működött a kongregáció kebelében,⁴⁷ 1929-ben pedig a társulat testületileg belépett a ferences Missziósövetségbe.⁴⁸ Elsősorban a kínai magyar ferences missziókat támogatták a maguk szerény lehetőségeihez mérten különféle módokon, mivel jó kapcsolatot ápoltak a Kínában szolgálatot teljesítő Károlyi Bernát ferences atyával, akinek a messzeségből a kongregációnak küldött hálás levelét még a Pécsi Katolikus Tudósító is leközzölte.⁴⁹ A társulat tagjai egyrészt felkeltették és ébren tartották a missziós lelkületet a város szélesebb közönségében missziós témájú műsorok és előadások szervezésével, másrészt missziós rendezvényeiken tombolat árultak,⁵⁰ illetve vasárnaponként a székesegyház előtt a Szív újságot, melynek bevételét a missziók javára fordították.⁵¹ De a figyelemfelkeltés és az anyagiak mellett buzgó imával is támogatták a missziókat, sőt a közös havi áldozást is erre a célra ajánlották fel.⁵²

⁴⁴ PPL 1919/1245; Pécsi Katolikus Tudósító, 1925. december 1., 11; Uo., 1927. november 27., 19; Uo., 1928. október 28., 15; Uo., 1931. november 1., 16; Uo., 1931. december 1., 17; Uo., 1932. december 1., 28.

⁴⁵ Az élénk missziós tevékenységet folytató jezsuiták nagyon ajánlották a kongregációknak a missziók támogatását. BANGHA Béla, *A Mária-kongregáció és a misszióügy* = B. B., *A Nagyszony zászlaja alatt*, II, Bp., Szent István Társulat, [1941] (Bangha Béla S. J. Összegyűjtött munkái, 6), 136–139.

⁴⁶ Erre utal, hogy a kongregáció 1919-es szabályzatában külön kiemelték: tagjai nem lehetnek a harmadrend tagjai. Ezzel minden bizonnyal a Szigeti-külvárosi plébánián működő ferences harmadrendre utaltak, mivel ekkor nem működött más harmadrend a városban. PPL 1919/1245.

⁴⁷ Pécsi Katolikus Tudósító, 1931. december 1., 17; Uo., 1932. november 1., 16; Uo., 1932. december 1., 28.

⁴⁸ Pécsi Katolikus Tudósító, 1930. július–augusztus, 10; Uo., 1932. december 1., 28.

⁴⁹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1930. július–augusztus, 10.

⁵⁰ Pécsi Katolikus Tudósító, 1931. május 1., 18; Uo., 1932. december 1., 28; Uo., 1933. július–augusztus, 16.

⁵¹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1931. november 1., 16.

⁵² Pécsi Katolikus Tudósító, 1930. július–augusztus, 10.

A Leányalkalmazottak kongregációja aktívan részt vett a város vallási életében is. Mint fentebb láttuk, tagjai a Szeplőtelen fogantatás ünnepén a többi pécsi kongregációval együtt hallgattak misét, és járultak a szentáldozáshoz.⁵³ Hasonlóképpen minden hónap első vasárnapján részt vettek a hitbuzgalmi társulatok egész napos székesegyházi szentségimádásán,⁵⁴ valamint a székesegyház úrnapi körmenetén is több más kongregációval együtt.⁵⁵ A kongregáció különösen a kissé magasabb műveltségű és társadalmi presztízsű – négy polgári vagy gimnáziumi osztályt végzett⁵⁶ –, de hasonló helyzetű és azonos korú tagságot tömörítő Felnőtt Leányok Szent Ágnes-kongregációjával működött szorosán együtt, szinte „testvér-kongregációknak” számítottak. A két leánykongregáció tagjai – mint fentebb láttuk – közösen végezték a májusi Havi-hegyi szentáldozásukat, együtt zarándokoltak évente Máriagyűdre, valamint nagyhéten és húsvétkor az irgalmasok templomában együtt végeztek szentségimádást.⁵⁷

Mivel a kongregáció tagjai csekély jövedelemmel bírtak, karitatív tevékenységük inkább munkában, mint anyagi áldozatokban nyilvánult meg. Jótékonykodásuk elsősorban a kórházi betegek segítésére irányult: kéthetente összejöveteleik után uzsonnát osztottak nekik,⁵⁸ illetve kiolvasott katolikus lapokat gyűjtöttek számukra.⁵⁹ Azért természetesen ők is szerettek volna adakozni, azonban mivel erre saját jövedelmükből nem volt lehetőségük, gyakran szerveztek jótékony célú műsoros esteket, melyek bevételét valamilyen nemes célra ajánlották fel: például 1927-ben Ákos

⁵³ Pécsi Katolikus Tudósító, 1929. december 1., 18; Uo., 1931. december 1., 17; 1932. december 1., 28.

⁵⁴ Pécsi Katolikus Tudósító, 1929. október 1., 13. A székesegyházi első vasárnapi szentségimádáson az egyes társulatok tagjai 8 és 17 óra között fél óránként váltották egymást a következő sorrendben: Felnőtt Leányok kongregációja, Oltáregylet, Iparos Asszonyok kongregációja, Főreáliskola kongregációja, Kereskedelmi Iskolák kongregációi, Szociális Missziótársulat, Urak kongregációja, Leánygimnáziumi kongregáció külsős tagjai, Úrinők kongregációja, Oltáregylet, Leánygimnáziumi kongregáció belsős tagjai, Római Katolikus Polgári Leányiskola kongregációja, Pius Főgimnázium kongregációi, Püspöki Tanítóképző Intézet kongregációja, Leányalkalmazottak kongregációja, Úrleányok kongregációja, Ferences Harmadrend.

⁵⁵ Pécsi Katolikus Tudósító, 1930. június 1., 15.

⁵⁶ Pécsi Katolikus Tudósító, 1925. május 10., 5–6.

⁵⁷ Pécsi Katolikus Tudósító, 1937. március 1., 58; Uo., 1938. március, 64; Uo., 1938. április, 88; Uo., 1940. március 1., 6; Uo., 1941. április 1., 5.

⁵⁸ Pécsi Katolikus Tudósító, 1927. július–augusztus, 4–5.

⁵⁹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1925. december 1., 11. A katolikus lapok gyűjtése a kórházi betegek számára a pécsi leánykongregációk közös akciója volt. A lapokat a Jótékony Keresztény Bazárban, a plébániákon, illetve Klobucár József és Köröstyös Vince üzletében lehetett leadni, ahonnan a kongreganták naponta elszállították.

Ferenc, a neves pécsi hitszónok épülő síremlékének támogatására rendeztek színelőadást,⁶⁰ 1934-ben pedig vállalták, hogy farsangi teaestjük bevételéből egy szegény családot egy éven keresztül segítyeznek.⁶¹

A kongregációban rendkívül élénk kulturális élet folyt, amely elsősorban különféle – mint fentebb láttuk, gyakran jótékony célú – rendezvényeken tartott műsoros előadásokban nyilvánult meg. Minden évben szerveztek farsangi „teaestélyt”, általában a Katolikus Legényegylet helységében, melynek műsora versekből, ének- és zeneszámokból, valamint vidám színdarabból állt, melyet táncmulatság követett. Ez nyilván jó alkalom volt arra, hogy a hasonló világnézetű és társadalmi helyzetű katolikus leányok és fiatal emberek ismeretségeket köthessenek.⁶² Emellett a Keresztényszocialista Egyesületben és a Katolikus Legényegyletben gyakran szerveztek vallásos témájú színelőadásokat és más jellegű műsorokat is,⁶³ illetve időnként felléptek a keresztényszocialista ifjúsági Arany János Önképzőkörben,⁶⁴ a Felőtt Leányok kongregációjával együtt pedig rendszeresen szerepeltek az Iparos Asszonyok kongregációja által szervezett, nagy népszerűségnek örvendő karácsonyi vásár esti műsorán.⁶⁵ Kiemelkedő jelentőségű rendezvényük volt 1929. március 24-én tíz éves fennállásuk jubileumi ünnepe a Katolikus Legényegylet dísztermében. Ez alkalomból gazdag műsort állítottak össze ünnepi beszéddel – melyet Györkös József leánygimnáziumi igazgató tartott –, versekkel, énekekkel, színdarabbal és a kongregáció történetének felolvasásával.⁶⁶ A kongregáció kebelében énekkar is működött, mely a miséiken és a rendezvényeiken szerepelt.⁶⁷ Feltehetően a társulat a többi kongregációhoz hasonlóan⁶⁸ az 1930-as években már rendelkezett egy szerény

⁶⁰ Pécsi Katolikus Tudósító, 1928. szeptember 23., 14.

⁶¹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1934. február, 25; Uo., 1934. március, 29.

⁶² Pécsi Katolikus Tudósító, 1929. március 1., 19; Uo., 1931. február 1., 18; Uo., 1932. február 1., 19; Uo., 1934. február, 25; Uo., 1934. március, 29.

⁶³ Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54; Uo., 1925. december 1., 11; Uo., 1927. július–augusztus, 4–5; Uo., 1927. december 23., 20; Uo., 1928. február 2., 16; Uo., 1928. február 24., 19; Uo., 1929. március 1., 18; Uo., 1928. április 29., 20. Például 1927 és 1928 januárjában a magyar leányifjúság védőszentje, a szenttéavatás előtt álló Árpád-házi Boldog Margit napján rendeztek műsoros estet, 1927. április 3-án *A kereszt üdvözít* című öt felvonásos darabot, 1928 virágvasárnapján pedig a *Pontiola* című bibliai témájú színművet adták elő.

⁶⁴ Pécsi Katolikus Tudósító, 1922. április, 54.

⁶⁵ Pécsi Katolikus Tudósító, 1929. december 1., 14; Uo., 1931. január 1., 14–15; Uo., 1932. január 1., 11–12; Uo., 1932. december 1., 24.

⁶⁶ Dunántúl, 1929. március 24., 4; Pécsi Katolikus Tudósító, 1929. március 1., 18.

⁶⁷ Pécsi Katolikus Tudósító, 1926. november 28., 13; Uo., 1927. július–augusztus, 4–5.

⁶⁸ TENGYEL Adrienn, „*A jó könyv – levél a jó Istentől*”: *A katolikus hitbuzgalmi társulati könyvtárak a 20. század első felében Pécsen = Ötörny vonzásában*, szerk. KERÉKES Imre, Pécs, Csorba Győző Könyvtár, 2014 (Csorba Győző Könyvtár kiadványai, 2), 122–125.

könyvtárral is – minden bizonnyal a Miasszonyunk zárdában, ahol rendszeres összejöveteleiket tartották –, mivel 1932-ben a magisztrátusban már szerepel a könyvtáros tisztsége.⁶⁹

A kongregáció a tagok vallási és kulturális igényei mellett illendő szórakozásukról is gondoskodott: mint láttuk, gyakran szerveztek műsoros esteket, melyek gyakran táncmulatsággal voltak egybekötve, 1928 júniusában pedig egész napos kirándulást szerveztek Fonyódra és Badacsonyba, ahova a csekély jövedelmű leányok a kongregáció segítségével nélkül valószínűleg nem tudtak volna eljutni.⁷⁰

A társulat a munkavállalásban is igyekezett segíteni tagjait, ezért 1925-ben egy különleges, de nagyon ötletes kezdeményezést indítottak. Egy „kongregációs állás- és munkaközvetítő hivatal” létrehozását vették tervbe az összes pécsi kongregáció bevonásával,⁷¹ melyek tagjai elsősorban azokból a társadalmi rétegekből kerültek ki, amelyek alkalmaztak cselédeket, varrólányokat, üzleti eladókat, vagyis olyan alkalmazottakat, amelyekből a kongregáció tagsága állt. Nyilván a lányoknak is könnyebbéget jelentett, ha olyan megbízható katolikus családoktól vagy vállalkozóktól kaptak munkát, akik vallási elkötelezettségüket jó szemmel nézték és támogatták. A terv szerint a Jótékony Keresztény Bazár lett volna a hivatal központja, ahova minden kongregáció egy megbízott által bejelentette volna a saját kebelében felmerülő munkaalkalmakat és tagjai közül az álláskeresőket. A Leányalkalmazottak kongregációja kérte a többi kongregációt, hogy gyűléseiken tárgyalják meg ezt a kérdést, majd pedig a praesések és a kongregációk egy-egy megbízottja jöjjen össze egy tanácskozásra a részletek megbeszélésére.⁷² Azonban minden előnye ellenére valószínűleg mégsem sikerült létrehozni a hivatalt, mert a forrásokban nem hallunk róla többet.

Mint láttuk, az 1920–30-as években a pécsi vallási élet egyik jelentős tényezőjének számított a Leányalkalmazottak kongregációja. Azonban a második világháború után a létrejövő kommunista diktatúrában a többi kongregációhoz hasonlóan ez is hamarosan megszűnt, de ennek pontos körülményei egyelőre még feltáratlanok.

⁶⁹ Pécsi Katolikus Tudósító, 1932. november 1., 16.

⁷⁰ Pécsi Katolikus Tudósító, 1928. május 27., 19.

⁷¹ Itt természetesen csakis a középréteget tömörítő felnőtt kongregációkról – Urak, Úrínők, Úrilányok, Felnőtt Leányok és Iparos Asszonyok kongregációja – volt szó, a kezdeményezés az iskolai kongregációkat nyilván nem érintette.

⁷² Pécsi Katolikus Tudósító, 1925. december 1., 11.

|| THIMÁR ATTILA

|| *A poétika határterületén – Berzsenyi és Isten-fogalmai*

Berzsenyi Dánielt – főleg a középiskolai tananyagban – a reformkor ódaköltőjeként szokták számon tartani, nagy pátoszú, hangzatos verseit már a középiskolások is unják, néhány, a tananyagban szereplő elégiáját pedig kevésre értékelik, főleg a tinédzser korosztály. Holott Berzsenyi a korszak egyik legérzékenyebb költőjeként s idővel komoly elméleti képzettséget szerző alkotójaként sokkal nagyobb elemző figyelemre tarthatna számot, már csak azért is, mert költészeti életműve igencsak gazdag téma-választékban, poétikai eljárásokban, sőt különféle költői hagyományok újraélesztésében vagy akár új megoldások kialakításában is. Berzsenyi példáján – akár figyelembe vesszük a biográfiához kötődő irodalomszociológiai vonatkozásokat, akár nem – elég sok mindent meg lehetne tanítani a 18. század végi, 19. század eleji irodalmunkból.

Mindezekén túl Berzsenyi érdemes lehet a figyelmünkre azért is, mert versei igen népszerűek a korszakban, s nemcsak a Kazinczy által is táplált „jó marketing” miatt, hanem mert a korabeli közönség jól reagáló befogadóként olvasta az általa használt poétikai eljárásokat. A költeményeiben megjelenő motívumok, képek, illetve témák sok esetben lehettek előkészítői, esetleg ihletői olyan későbbi alkotásoknak, vagy fogalmazzunk pontosabban, későbbi kicsiszolásoknak, mint például Kölcsey *Himnusa*, Vörösmarty epigrammái, vagy akár Petőfi tájleíró verseinek bizonyos szerkesztési eljárásai.

Most csak egy példát hoznék fel az „előkészítő”, „előjáró” szerepre *A tizennyolcadik század* című verséből. A vers születésének dátuma nem ismert, csak a tartalma alapján valószínűsíti Merényi Oszkár, hogy az 1799-es időszakban vethette papírra a költő. A Kazinczynak küldött csomagban 1808-ban szerepelt, ám aztán Kazinczy javaslatára kimaradt az 1813-ban megjelent versek közül. Kazinczy negatív véleményét minden bizonnyal az váltotta ki, hogy a Habsburg uralkodóknak a magyar történelemben játszott szerepét túlságosan pozitívan értékelte Berzsenyi. Kazinczy nem érzekelte, s talán nem is érzékeltette, hogy itt a Habsburg uralkodók, Mária Terézia és I. Ferenc pusztán olyan történelmi kellékek, amelyek a világtörténelem kerekének forgását, előregördülését szimbolizálják, s valójában nem önértékükért vannak jelen a versben, hanem mint az isteni szándék aktuális megjelenítői.

A vers Berzsenyinél eléggé szokásos erős retorikai felütéssel, megszólítással kezdődik: „Század hanyatlík. Már küszöbén vagyunk / Bámult korunknak, századok

Istene!” E megszólításnak a végén helyezkedik el a megszólított kulcsmomentumnak számító megnevezése. Hangsúlyosabb ugyan a horatiusi carment megjelölő és egyértelműen azonosító első másfél sor, azonban éppen Berzsenyi keresztény szemlélete miatt az itt megszólított Isten semmiképp sem lehet azonos azzal a személlyel vagy fogalommal, akihez Horatius fordult. A „századok Istene” a keresztény vallás Istene, aki egymagában, bármiféle egyéb rendszer vagy mitológiában megrajzolt kontextus nélkül határozza meg a világ, a nemzetek vagy az egyes személyek sorsát. A megszólítás azért válik itt hangsúlyossá, mert innentől kezdve a versszöveg tulajdonképpen hozzá szól, s Kölcsey *Himnusz*ához hasonlóan nem pusztán vallásos beszédrendben. Tehát míg ez az Isten azonos azzal, akit a *Fobászkodás* is megszólít – erről legutóbb Nagy László írt fontos elemzést¹ –, a megszólaló viszonya és a beszéd témája kívül esik a szokásos vallási beszédrendeken.

A tizenyolcadik század elsősorban elmélkedő, a történelem menetén, a nemzet sorsán és múlandóságán elmélkedő vers. Ám mindezeknek a gondolatoknak a háttere, vagy ha úgy tetszik, elsődleges befogadói szituációja az isteni megmértetés és ítékezés jó sorsról vagy balsorsról. Egész pontosan a kilencedik versszak második soráig, ahol egy új megszólított lép a versbe, a „magyar”, amely alatt a magyar nemzetet kell értenünk. Innentől a megszólaló én újramondja a történelmi képsort (illetve eseménysort), ám ebben egy fontos ponton újból előlép Isten. A grammatikai szerkezet, amelyben előfordul, erősen rájátszik a nyitó megszólalás helyzetére: „századok Istene” – „őseid Istene”, s önkéntelenül párhuzamot létesít a kétféle Isten-fogalom között. A birtokos személyjel hasonló rímhelyzetbe teszi a sorvégeken a két Isten szót (persze nyilván az időmérték is indokolta ezt erősen).

Ám ez az Isten a hagyományos, általános keresztény istenfogalom helyett már a különösként értelmezhető „őseid” Istene, azaz végső soron a „magyarok Istene” fogalom egyik megjelenése. A „magyarok Istene” fogalom történetével többen foglalkoztak már, mind kialakulását, mind Petőfinél való kiteljesedését leírták.² Ez a példa csak kiegészíti ezt a sort, de egy érdekes variáció is egyben.

Kazinczynak valószínűleg nem tetszett a tizenegyedik versszakban az „őseid Istene” kifejezés után a magyar történelem uralkodóinak megidézése a római példák-
kal, részben túlzásnak érezhette, amennyiben a korábban megnevezett Mária

¹ SZELESTEI N. László, *Berzsenyi Dániel Fobászkodása és az evangélikus egyházi költészet* = „...friss szellő eleven virágból...”: *Verselemzések Sipos Lajos tiszteletére*, szerk. FINTA Gábor, Piliscsaba, PPKE BTK, 2010 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 9), 27–42.

² A „magyarok Istene” fogalom kialakulása tömören: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 154–156; a romantikus kultuszteremtés tükrében: MARGÓCSY István, *„Égi és földi virágzásnak tükröze...”: Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap, 2007, 17–20.

Teréziára vonatkoztatta, részben a korábbi, inkább a harcaikról híres („vad”) uralkodókra tekintve sem találta helyénvalónak Traianus és Marcus Aurelius említését. Pedig a következő versszak megint megerősíti, hogy ezek a történelmi megnevezések csak példák a történelem alakulásának szemléltetésére, hiszen az egyéni teljesítmények, mondhatjuk akár: érdemek is, alá vannak rendelve az isteni elrendelésnek: „Mindenható kar méri ki sorsodat, / Kar, mellyen ég s föld sarkai forganak, / Kar, melly dicsőült őseidnek / Rettenetes hadait vezette.” A mindenható kar mégiscsak mindenható, akinek döntéseibe senkinek sincsen beleszólása, s az ő szándéka szerint lesznek uralkodóink Trajanok vagy Marcusok.

Mindezekkel együtt sem gondolom, hogy Berzsenyi verse előzménye lenne Kölcseyének, netán hatott volna rá, de azt mindenképpen megmutatja, hogy a történetfilozófiai kérdések, illetve azoknak különböző beszédrendekhez és irodalmi műfajokhoz való csatolása erősen jelen volt a 19. század elején költészetünkben, s a tartalmilag azonos kérdéseknek és hasonló válaszoknak igen sokféle poétikai megformálása létezett párhuzamosan egymással. Azt is mutatja egyben, hogy noha a szépirodalmi témák és diskurzusok voltaképpen leváltak a tudományos diskurzusról a 19. század elejére, első évtizedeire, mégis sok olyan mű született, ahol éppen a keveredés, a komplex együttmozgás érzékelhető. Berzsenyi versét az érzelmi ráhangoltság, az ihlet szülte minden bizonnyal, s nem a „hideg szemű”, racionális okoskodás. Az is biztos másrésztől, hogy olyan témához nyúlt, amelyet feltehetően sokszor végiggondolt, s amelynek racionálisan felderíthető vonatkozásaival megpróbált számot vetni. Itt nem elsősorban a magyar történelemnek politikatörténeti vetülete és annak uralkodó kérdései a fontosak (a viszony a Habsburg uralkodóházzal, az önrendelkezés és modernizáció megoldandó problémái), hanem egy általános történetfilozófiai kérdésfelvetés: van-e iránya, célja a történelemnek, mi irányítja a nagy történelmi folyamatokat. A versben a válasz egyértelműen a hagyományos keretek között születik meg (a világtörténelmi folyamatokat Isten irányítja), ám új tartalommal egészül ki, amikor az „őseid Istene” kifejezéssel egy speciális vonatkozást, egy külön a magyar nemzet sorsát vezető, meghatározó isteni akaratot („Mindenható kar”) jelöl ki. Ebből ugyanis egyfelől az következik, hogy az egyes nemzetek külön-külön sorsot járnak be (végső soron érdemelnek Istentől), másfelől, hogy a magyar nemzet sorsának alakulása, hullámozása nem feltétlenül van szinkronban az általános világtörténelmi események alakulásával.³

³ Ez a gondolat lesz majd az alapja Kölcsey versében a logikai-racionális érvelésnek, illetve annak, hogy a magyar nemzet sorsát egyáltalán racionális érveléshez lehessen igazítani az Istennel folytatott párbeszédben.

Berzsenyi verse nem a racionális érvelés felépítése mentén halad. Nem szól a lírai én ugyanis arról, hogy mikor, milyen eseményekben nyilvánult meg az az „aranykor”, amely most, a 18. században visszatért, s főképpen nem beszél azokról az okokról, amiért az aranykor elmúlt, illetve megszűnt. A „Meggzántad e nagy bajnoki nemzetet” sor előtt vagy után semmilyen indoklás nincs, az itt következő része a történelmi képsoroknak egy lineáris leírás, nem több. Hasonlóképpen a magyarokhoz forduló részben is a nézd ige ismétlésével „rendezi el” a történelmi eseményeket, mindenféle érvelés, racionális magyarázat nélkül.

A két párhuzamosan egymás mellé állított résznek megvannak a maga képsorai, az első részben nagyjából kétszer akkora terjedelmet tesznek ki (hat versszak), a másodikban mintegy ennek sűrítményeit látjuk (két versszak), s míg az első egység végén három versszak teszi ki a jelen boldog állapotának leírását, addig a vers végén ez két versszak terjedelműre tömörül. Az első egység „történelmi” képsora elsősorban a harcokhoz kapcsolódik, még ahol az antik mitológiai elem, Charybdis előfordul, ott is a harc válik a domináns cselekvéssé, korántsem a bolyongás, felfedezés, utazás: „Hány századoknak szélveszes ostromin / Harcolt szerettem nemzetem ekkorig! / Hány száz Charybdis s mennyi örvény / Várta nemes remeked halálát!” Amíg az első egység képsora a harcokhoz kötődik, s ezért viszonylag egységes elemeket tartalmaz, addig a második részben a képek eklektikusan követik egymást. Ezeknek befogadásához valóban a „meleg kebel” vagy inkább a képeknek meglehetősen metaforikus vagy szimbolikus értelmezése szükséges. A kiegyensúlyozott poétikai szerkezetben nagyjából két-két sor tartalmaz egy képet. Az első kép a szent királyok virtuális temploma, a második a hatalmas népek eltörlése, a harmadik a szegletkő pusztulásának képe, amely erősen keresztény jelkép, majd utána a hajózáshoz kötődő kép, ahol a hős kormányosok, akiket Traianushoz és Marcus Aureliushoz hasonlít a lírai én, állnak a haza hajójának kormányánál. Nagyobb csoportosításban a templom képe a szegletkővel és a hajózás képe a kormányosokéval szervezi a vizuális tartalmat.

Mindezeket természetesen össze kell vetnünk a vers címével, amely éppen egy kitüntetett időszakaszt, illetve annak értelmezését ígéri. Ezek szerint a 18. század lenne az az idő, amikor a korábbi vad harcok ideje után végre békés révbe kormányozzák az országot uralkodóink? De vajon láthatta-e, érezhette-e ennyire leredukáltan a történelmi változásokat Berzsenyi? Vajon tényleg így gondolta-e, hogy a 18. század végül is a béke százada lett? Másrészt még ennél is fontosabb, hogy mindezt a változást nem a történelem öntörvényű mozgásának tulajdonítja, és nem a felvilá-

gosodás előretörésének, ami szintén nem lett volna szokatlan a korban, hanem alapvetően az isteni szándék megvalósulásának, amely meghatározza az égi és földi történések menetét.

TOMPA ZSÓFLA

„én széppem”

Néhány bibliás, imádságos ige az erdélyi helikoni líra
(s azon belül Tompa László költészete) világából

Annak, aki segít tündökölni látni: mink van.

„A kisbaczoni lankás temetőben
Egy kettős sírra csak minap hullt a könnyünk,
Nehéz s gyér csöppben... mintahogy szirtjeink is
Gyöngyöznek itt-ott könnyüket mély sebükből
Néma sírással... [...]]
S immár itt – míg körül sápadnak az erdők –
Rőt tüze gyul fel az ünneplő örömmek,
Hogy fényében újra tündökölni lássuk
[...] mink van,
Multunk köveit –: pilléreit jövőnkek.”

(Tompa László: *Székekely-ünnepi vers*)

Mély sebből gyöngyöző

A keleti ortodox liturgiában a pap éneklő könyörgése alatt eredetileg a hívek nem hallgatnak, hanem egy iszont tartanak, vagyis végig egy hangon tartják az alaphangot, míg az énekes fölszendíti imádságát. „Az iszon megadja az alaphangnemet, de azt a szerepet is betölti, hogy amikor hangnemet vált a dallam (átválthat egyik hangból a másikba, vagy egyszerűen ugyanazt a hangsort folytatja kvárttal vagy kvinttel feljebb), az iszon segíti a váltást.”¹

A transzszilván–helikoni lírában a versek mélyén alaphangként mintha végig egy iszont hallanánk: a mély sebből gyöngyöző néma sírás iszonját – és ebből zendülne fel, ebből forrasozva alakulna szólamokká minden vers. A helikoni alkotók istenes motívumokban, Istenkereső megszólalásokban gazdag versei tanúsítják, hogy „a szenvedés az Istennel való találkozás senkiföldje”² – és ezt a senkiföldjét mint valami

¹ *Magyar ortodox énekeskönyv*, szerk. BILKU Marina, Bp., Magyar Ortodox Egyházmegye, 2014, 8.

² PILINSZKY János *Ősszegyűjtött művei: Naplók, töredékek*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Osiris, 1995, 198.

üres lapot³ tölti be a szenvedés szülötte, a szó. Akár Áprily gyöngykagyló-metáforájában a kagylótest sebzettségéből született gyöngyök,⁴ úgy születnek a szenvedésből a helikoni istenkereső versek is.

Ám e szövegek nem önmagukban állnak: egy évszázadok óta hangzó, éneklő könyörgés új szólamai, s mögöttük nem csupán a jelen sorstragédiájának alaphangját halljuk, hanem annak a hagyománynak a múltból fakadó, jelent megtartó erővel és jövőt szelídítő reménnyel szóló alaphangját is, amelyet erdélyiségnek nevezünk.⁵

Kereszténység előtti hiedelmek és szokások, nyírfaágas csíksomlyói csángó napközöntések és Boldogasszony-imádások [...], mélyen átélt keresztény rítusok és szertartások ősiséggel szerveződő hitformái, majd a protestáns bibli-kusság meggyökerező újításai és tradíciói, a Szentírást fordító Károli Gáspár szülőföldjének vagy a zsolttáros Szenczi Molnár Albertet pihentető Házsongárdnak (vagy magának az egész protestáns erdélyi fejedelemség példa-idejének) a szim-bolikus üzenetei: ez mind-mind egyszerre és együtt, összeszővődve és egy-mást erősítve tükrözi egy nemzeti sorsközösség, egy tág értelmű erdélyi régió spirituális minőségét és teremtő igazságabszolútumok fényétől megnemese-

³ „Mitől fél az író az üres lap előtt? [...] Az írást az teszi félelmetessé, hogy egyszerre tett, szembesülés [...]. Az írás [...] a növekedés kínjához-keservéhez hasonló.” (PILINSZKY János, *Egy lírikus naplójából (1974)* = P. J., *Publicisztikai írások*, szerk., kiad., jegyz. HAFNER Zoltán, Bp., Osiris, 1999, 733.)

⁴ „Az igazgyöngyről van szó, melynek keletkezéséről azt tanítja a természettudomány, hogy sebzből lesz, abból a fájdalmas izgalomból, mellyel [...] többnyire homokszem sérti meg a kagylóállatot. A megsértett állatka testének a fájdalom által kiváltott reakciója indítja meg azt a kiválasztást, melynek végső eredménye az igazgyöngy. [...] mindannyian gyöngykagylói vagyunk egy felkavart tengerfenéknek. [...] És talán a mi homoksebezte testünk sem szenvedhet haszontalanul, a mi fájdalomunknak is teremtenie kell valamit.” (ÁPRILY Lajos, *A produktív fájdalom* = Á. L., *Álom egy könnytárról*, vál., jegyz. UGRIN Aranka, Bp., Szépirodalmi, 1981, 153–168.)

⁵ „[...] egy különös, véghetetlen tavat lát az imádkozó zarándok, aki tollára támaszkodva bandukol ezen az erdélyi földön. Csodálatos tó ez, mint ama Szent Annáról nevezett: mélysége feneketlen, vizének színe nagy horizontok színével rokon, felette három jajgató madár, és rajta a színen háromszínű, soha nem hervadó virágok úsznak. Az erdélyi Földnek az erdélyi Emberrel való találkozása idején Isten teremtette ezt a csodálatos tavat, melynek neve: transzilvanizmus. Bevallom: nem tudom érthető módon nevének nevezni ezt a fogalmat. Csak megközelíteni tudom és sejtetni tudom körülakott képekkel. Talán maga a történelem sem tudta teljesen kifejezni még ezt a valamit, ami nem is fogalom talán, hanem értelem és érzés, vajúdás és sors, valóság és titok. [...] a transzilvanizmus különböző fajok életének találkozása fenn az emberi magaslaton. Én ezt vallom erdélyiségnek. De ez nem új, ez nem háború utáni gondolat, hanem örök erdélyi hitvallás.” (TAMÁSI Áron, *Azok a baloldali, erdélyi titánok* = T. Á., *Tiszta beszéd: Publicisztikai írások 1923–1940*, vál., utószó BERNÁTH Ernő, Bukarest, Kriterion, 1981, 71.)

dett arculatát. Ez a krisztusi reményperspektíva jelentette a legfőbb transzcendens támaszt és fogódzót akkor is, amikor a szégyenteljes trianoni országdarábolás után az elszakított erdélyi magyarság új – kisebbségi – életkezdesre szerveződött, s amikor így vallásos magatartását kataritikusan hatotta át veszélybe került önazonosságának emelkedett, átszellemült védelme; a múltból fakadó nyelvi, kulturális, hitbéli identitás, szellemi és tárgyi hagyomány- és értékvilág ragaszkodó féltése.⁶

Magvetőre vár

Ebben a féltésben „az »Örök-Úr« változatlanságát hirdette a komor székely hegyek és az »erdélyi végzet« alatt, »erdélyi télben« az unitárius neveltetésű Tompa László is:”⁷ hogy azon a földön, hol a táj – melynek „nyájas színét görnyedthátú sziklák / Sötét sorsukkal durván megszakítják” – „sorsunk valódi tükre”, „nincs segedelmünk / Magunkon kívül, csak az Istenk”.⁸ Tompa László székely hegyek közé zárt életművének bibliai motívumokból táplálkozó versei a maguk szerény módján az erdélyi szellem évszázados bibliai hagyományához csatlakoznak, mely által „millió titkos szálon szállva, zengve” (*Rádióvers*) hozzáöltődnek a magyar- és világirodalom szövevéhez is.

Akár egy-egy protestáns prédikáció kemény hangú dörgedelmeinek világát is megidézhetik azok a Tompa-versek, melyek az *Őszövétség* haragvó Istenét félik, vagy a *Jelenések könyvének* képeit tárják elének. Ez történik, mikor a tenger tébolyult viharában zátonyra futott fel hajónk, s

Fergeteg tört ki, elborult a föld, ég –
S milliók kellett, hogy egymást megöljék,
Valami gonosz tévedés miatt.
(Bár: ne ölj! – így szól a parancsolat.)

(*A züllés zátonyán*)

⁶ BERTHA Zoltán, *Istenélmény az újabb erdélyi lírában*, <http://eirodalom.ro/tanulmany/-item/957-istenelmeny-az-ujabb-erdelyi-liraban.html#.VNy7cPmG-VM> (2017. március 18.)

⁷ Uo. (Az *Erdélyi télben* és az *Erdélyi végzet* alatt egy-egy Tompa-vers címei.)

⁸ Az idézetek Tompa László *Szánkázás*, *Látó szemmel* és *Őszi szántás székely hegyek alatt* című verseiből valók.

A vers mottójaként a *Jelenések könyvének* zúgó haragja hangzik fel: „Menjetekek el és töltsétekek ki a földre az Isten haragjának hét poharait.”

Hasonlóan kemények az *Ábel számonkérésének* csitulni nem tudó, Káin-voltunkat ostorozó (ön)vádjai:

Tagadnál? Bujnál? Vitát kezdenél? –

Hisz kezeden még s Ábelé a vér!

[...]

S békéd sehol, egy zugod, hol saját

Őcséd jaját folyvást ne hallanád.

[...]

Mikor fogsz már tébolyod sötét

Szirtjein holtan zúzódni szertesét?,

vagy a későn érkező megbánás fájdalma:

[...] a végzet mély, sötét

Vadonban bősz vad,

[...] s mint Sámson körül: csak romok mutatják,

Hogy vakságod mit művelhetett.

(Ének a késői megbánásról)

Az egyiptomi első csapás félelmét vagy egy apokaliptikus jellegű végítélet képét idézhetik azok a sorok is, melyek a jellegzetes, a Tompa-versekben gyakran a lírai én sorsát megtestesítő erdélyi tájmotívumok közé szövődnek:

S egyszerre láttam, minden halni indul,

Szél jött s a fákról minden dísz levert,

Megtépve, dúltan nyöszörgött a kert.

Kuvik kiáltott, varjúraj kóválygott

A mező felett: jaj töltötte be

a levegőt s a gödrök és az árkok

Vízéből vér lett, bűzölgő epe.

(Nyárkeresés őszi ködben)

A vád, a végítélet hangját oldják a versekben a megváltást váró, líraibb ószövetségi motívumok, mint mikor a lírai én Noéként bocsátja útjára énekét, a reménység szelíd galambját:

Szállj, szelíd dal, szent galamb!

Tekints künt körül.

Ha friss földet lelsz alatt:
Jelentsd jó jelül.
Engem is tán odavet
Majd egy fuvalom,
S belül őrzött kincsemet
Széjjeloszthatom.

Ott majd jószág leszek én, –
Szem, mely égbe lát!
Örök sürgés közepén:
Örök Ararát!”

(Vérözön felett)

Szelédek azok a szavak is, melyek a Salamonnak tulajdonított énekeket idézve a Tompa-líra szerelmi ágának virágai:

Szulámith, hajh, a te nagy ifjúságod,
Mint rózsák szirma pereg vén szívemre.
Szemed kacagó fénye drága penge,
Mellyel agyam bús rémeit levágod.

Napom helyett, mely már bukásnak indul,
Hajad korongja ragyog, mint arany nap
[...]
Ha szólsz: csevegő, friss habok locsolnak,
A lélek tőlük testemben föléled
[...]
Már csak körödben élet még az élet!
Oh, szeress, ringass, karjaidban ápolj,
S rejts el, védj meg a rámleső haláltól.

(A vénülő Salamon király szerelmes énekeiből)

A halál(tól való félelem) múlásának vágya mozgatja az evangéliumokat idéző szövegeket is, melyekben Isten ítéletét irgalma váltja fel. A vágy,

Mellyel mindnyájan
Kézre várunk,
Mely jó balzsammal megken, – ajakra,
Mely visszacsókolja lelkünkre a szárnyat,
S fölkelünk, új Lázárok.

(Bíró előtt)

A béna meggyógyításakor (Mt 9,6; Mk 2,11; Lk 5,23–24; Jn 5,10), majd a naimi ifjú (Lk 7,14), Jairus leánya (Mk 5,41; Lk 8,54) és Lázár feltámasztásakor (Jn 11,43) elhangzó szavak („Kelj fel és járj!”) és variációik a Tompa-versekben több szöveghe-lyen is kiemelt szerepet kapnak:

Nagy kőbe koppant, zúzott fejedet
Veted-e már fel és mikor veted,
Ember, te csüggedt, kínoktól alélt? –
Az ár, mely levert, rajtad átrohant,
Már elhúzódott, s halld, ezernyi hang
Hírli, hogy ismét megmozdult a lét.
Az iszap által meghajtott füvek
Rendre megint zsendülni kezdenek – –
A föld sebei tünedeznek és
Nyomukra is szövíl a feledés...

S rád fentről szórnak fényt a csillagok – –
Mozdulj te is hát és emelj fejet!
Csillagok közt van neked is helyed
[...]
S tudd meg, hogy még sok öröm, szenvedés vár – –
Az élet szólít, – hallod? – : kelj fel, kelj fel
És járj!

(*Kelj fel és járj!*)

A krisztusi remény transzcendens perspektívát jelentett a traumatizált erdélyi magyar sorsközösség életében, s mi több, valamiképp e remény maga hívta életre a kor-szak költészetét. Tompa László líráját rendszerint konoknak, keménynek tartják, „versei ékesszólás nélküli monológok, pernyéző, kormozó kitörések, kemény fából, kőből egymás mellé rakott mondatok.”⁹ Költészete a rög-valósággal való birkózás hangja: „mintha nem is az írónak volnának gondolatai és mondanivalói, hanem maga a föld akarna megszólalni rengeteg mondanivalójával.”¹⁰ „Tompa rögöket szagat és görget, azt az illúziót keltve, hogy bennünk is nagy szántás-vetés folyik a mélyben valahol.”¹¹ Ám

⁹ VERESS Dániel, *Tompa László = Erdélyi panteon: Művelődéstörténeti vázlatok*, III, szerk. JÁNOS-HÁZY György, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 35.

¹⁰ VÁSÁRHELYI Z. Emil, *Tájszólás és igazmondás*, Pásztortűz, 1943/6, 252.

¹¹ FARKAS Árpád, *Gátzúgásban = F. Á., Asszonyidő: Publicisztikai írások*, Bukarest, Kriterion, 1983.

szántás után a lélek
megint kész talaj – –
Tárultan csak a magvetőre vár – –
A nagyra – –
s e nagy várás meg is szüli őt!

(*Még van remény!*)

„szavaim szava”

A bibliai motívumok versszövegbe emelése csupán egyik szála a helikoni líra istenkereső költészetének. Ennél titokzatosabb és személyesebb, amikor a megszólalás maga valamiképp az imádság rokona: a lélek talajába hullt ige szárba szökkenése, a lelki-szellemi anyaföld kalásza. Olyan vers, mely nem feltétlenül témájában vagy konkrét utalásrendszerében, hanem hangvételében, formájában, eszközeiben idézi a vallásos megszólalásmódokat. A helikoni költészetben, s a helikoni költőket követő nemzedékek erdélyi magyar lírájában gyakran az anyanyelv, a szó szerelmes féltése teremti ezeket az imádságokra emlékeztető versszövegeket. Olykor litániákra emlékeztető képhalmozással, akár egy tiszta nőiségről, szüzi anyaságról zengő Mária-ének:

Szavak: bolond kis jelek: fussatok.
Zuhanjatok. Emelkedjete. Szívem erejében. [...]
Különös szép szavak. Erdőszagú –
mezőszagú szavak: termő szavak.
Ó szavak –
Patak szavak. Egyszerű, tiszta, szép szavak.
Rozsoknak
barnája. Búzáknak aránya. Zaboknak sárgája.
Muskotályok hamvassága. Mézes szőlők cukrossága.
Érett almák komolysága.
Ó szavak – [...] Egyszer... virágos
szárnyatokra bocsátom a lelkem, a lélek-sötétből
kikelek – hogy vigyetek.
Szavak.

(Bartalis János: *Szavak*)

S ahogy a keleti ortodox liturgiában a közösség tartja az iszont, míg a liturgikus szolgálatot teljesítő énekes hangnemet vált, úgy a nemzedékekkel későbbi erdélyi magyar

líra gazdagon variált szólamai mögött is ott halljuk a közösség imádságos alaphangját, s benne történelmi múltunkat, szellemi és lelkeségi örökségünket, amely nélkül a jelenben sem születhetne szó.

némaságom
 n é m a s á g a
 szavaim szava
 anyám szava
 te árva
 [...]

 te vagy a csönd
 szabadságom
 nékem a levegő
 szomjam és éhem
 Rodostóm és Házsongárdom
 húzatlan szóaló
 mennyei harangom
 virágos kertemnek
 földönfutó füstje
 égbe ható lángja
 homlokomra fölszögezett
 csillag
 étellel áldott
 megszegett kenyér
 te árva
 t e d r á g a
 én szépem
 én vétkem
 én igen nagy vétkem

(Ferenczes István: *Szerelemes vers*)

TORNAY KRISZTINA

A jászói premonstreiek barokk templomának nőábrázolásai

A „szent női” – a nőiség spirituális megközelítése

Lélegzetelállító a jászói premonstre-i barokk templom belső terének látványa: „egyike az ország legszebb templomainak”.¹ Nemcsak az esztétikum vitathatatlan átütő hatása ez: élő, eleven szent hely, ahol megvalósul az építőművészet és a hozzá kapcsolódó képzőművészet Norberg-Schulz szerinti célja: a *genius loci* hiteles megjelenítése/láthatóvá tétele és „működésbe hozása”:² a *genius loci* ugyanis valójában interakció.³

E megközelítés szerint egy templomban a világ és az élet általános értelme jelenik meg. Az embernek szimbólumokra van szüksége, vagyis olyan műalkotásokra, amelyek „élethelyzeteket ábrázolnak”. A műalkotás egy élethelyzet konkretizálása. A konkretizálás kifejezéssel Norberg-Schulz és nyomában mások a műalkotások küldetését mint a tudományos absztrakció ellenpontját jelölik meg. A műalkotások egyfajta egzisztenciális kapaszkodóként konkretizálják, ami a tudomány tiszta objektumai között marad.

Teológiai megfogalmazással és a helyről inkább a helyet lakó közösségre helyezve a hangsúlyt: a szakrális művészeti alkotás a szent helyet létrehozó/fenntartó, az adott helyhez köthető keresztény (szerzetes) közösség egyedi módon, egyedi történetén át megélt hitének, karizmájának élő kifejeződése. A karizma meghatározása összekapcsolja a hely, idő és közösség fogalmát. VI. Pál pápa 1971-es exhortációjában⁴ a szerzetesélet karizmája „az egyházban mindig munkálkodó Szentlélek gyümölcse”, amely II. János Pál szavaival élve „megjelentette [...] a térben és az időben Krisztus

¹ *Abaj-Torna vármegye és Kassa*, szerk. SZIKLAY János, BOROVSZKY Samu, Bp., Apollo, 1896 (Magyarország vármegyéi és városai, 1), 343.

² L. Christian NORBERG-SCHULZ, *Genius Loci*, Ökotáj, 2004/33–34, 65–75.

³ KORODI János, *A hely szelleme és az egyetemes művészet interferenciái: Veszeleszky Béla és James Turrell világtengelye*, 2013, DLA dolgozat: http://doktori.mke.hu/sites/default/files/doktori/D-LA_Korodi_Janos.pdf.

⁴ VI. PÁL, *Evangelica testificatio*, 1971, 11. c. Magyarul: http://www.szerzetes.hu/system/files/szovegtar/2013/03_evangelica_testificatio.pdf.

misztériumát”.⁵ E megközelítésben a katolikus szerzetesrendeknek egyedi spiritualitásuk, karizmájuk van, egymástól különböző sajátosságokkal, amelyek térben, történetileg meghatározottan adott közösséghez köthetőek. Így egy szerzetesrend karizmája saját ajándéka Istentől, amit az a közösség alapítóján át kap, ezen keresztül éli meg hitét, hivatását, értelmezi szolgálatát, fejezi ki elkötelezettségét, és teremti meg saját világát: innen meríti minden szerzetescsalád saját dinamizmusának erejét.⁶ E saját világ megteremtődésének velejárója, hogy mindez kifejeződik esztétikailag is, s hogy a művészi megjelenítés visszahat, dialógusban áll az élő közösséggel.

A jászói premontrei közösség alapítása óta öt alkalommal kezdte újjá életét egy-egy kényszerű szünet után: így komoly történelmi tapasztalatuk van az ön-újradefiniálásban, újr alapításban.⁷ Egyedülálló lendületét, hatékonyságát nézve az 1745–1770 közötti újakezdés a legjelentősebb. Ekkor az addigi renoválások helyett az épületegyütttest teljesen lebontva koncepciójában és stílusában egységes templomkolostor együtttest alkottak, és a kor legjobb művészeivel dolgoztathattak. Templomuknak a rend lelkeségét reprezentáló ikonográfiai vizsgálatok⁸ és egy korábbi kutatás⁹ hatására merült fel a téma új megközelítésének gondolata: a premontrei rendi karizma női vonatkozásainak vizsgálata a barokk templom freskói, oltárképei és szobrai alapján.

Nőábrázolások a templom szakrális alkotásain

Alább a templom alaprajzán ábrázolom a fellelhető nőábrázolásokat, kiemelve a templom egészének leírásából. A freskókat római számmal jelölöm, az oltárképeket betűkkel, a szobrokat arab számokkal. A D és E oltárképekhez tartozik a d és e kisbetűvel jelölt két kisméretű olajkép.

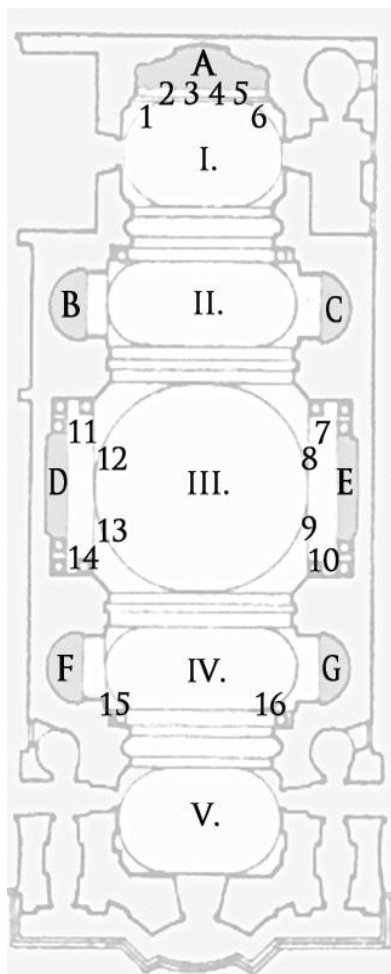
⁵ II. JÁNOS PÁL, *Vita consecrata*, 1996. Magyarul: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=73>.

⁶ *Evangelica testificatio, i. m.*, 12. c.

⁷ A 12. századtól (1171 előtt) számíthatjuk a premontreiek ittletét.

⁸ TORNAY Krisztina, *A jászói premontreiek templomának barokk újjáépítése: Egy katolikus férfi szerzetesrend spirituális önértelmezése = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. BÁTHORY Orsolya, KÓNYA Franciska, Bp., MTA–PPKE BILK, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 12), 377–396.

⁹ GUBA András, *A férfibeavatás szakrális megjelenése a jászói premontrei templomban*, Embertárs, 2011/2, 182–189.

1. Keresztelő Szent János születése
– Szent Erzsébet és az asszonyok csoportja

A A főoltárképen egy háttal álló nőalak

2. Menekülés a betlehemi gyermekgyilkosság elől: Szent Erzsébet és a gyászoló anyák

B Immaculata

C Szent Anna és a kis Mária

3. Nők Szent János prédikációjának hallgatósága közt

8 Alexandriai Szent Katalin

9 Palermói Szent Rozália

12 Szent Mária Magdolna

13 Szent Apollónia

D/d Pásztorok – Szűzanya

E/e Háromkirályok – Szűzanya

4. Szent János kivégzése – Szalóme

F Szent Borbála

V. Szent Cecília

Lelkipásztori megközelítés

Az ábrázolt nők a következő csoportokba oszthatók:

1. tökéletes női ideál – Immaculata Szűz Mária: szűz és anya
2. anya: szülő, nevelő/gondoskodó/védelmező – Szent Anna, Erzsébet, Szűz Mária
3. hűséges vértanú nő – Szent Borbála, Szent Cecília, Szent Katalin, Szent Apollónia
4. Istennek szentelt nő – Szent Rozália

5. bűnös/bűnre csábító nő – Szalóme; a megtérő nő – Mária Magdolna
6. tanuló/tanító/bölcs nő – női tudás – Szent Anna, Szent Katalin
7. Isten felé lendítő művészet és harmónia szimbóluma – Szent Cecília
8. hívő/mellékszereplő nő

E női típusok jól illenek az igehirdetés kereteibe, lelkipásztori szempontból megfelelő kiindulási alapot adnak. Felhívják a figyelmet a katolikus női eszményre, a kísértés elkerülésére és a megtérés lehetőségére, a helyes hívő női alpmagatartásra.

A női eszmény teljessége: a Szűzanya

Szent Anna oltár részlete, Immaculata oltár¹⁰

Az Istennek szentelt szüzek és vértanúnők (Cecília, Borbála, Katalin, Apollónia) mellett az ábrázolások közt feltűnően nagy az anyák száma. János édesanyja, Erzsébet, szülőként, gyermekét mentő nőként szerepel, mellette a gyászoló betlehemi anyák, a kis Máriát nevelő Szent Anna, a Szűzanya a pásztorokkal és a Háromkirályokkal. Mellékszereplőként is találunk édesanyát a kupolafreskón. E két életállapot, az Istennek szentelt szüzesség és az anyaság az ábrázolásokban számszerűen egyen-súlyban van.

¹⁰ A tanulmány fotóit a szerző készítette.

Szűz Mária személyében két, külön is megjelenített női alapérték (a tiszta, szűzi nő és az életet adó anya) kapcsolódik egybe, sugárzik fel: a Szent Anna-oltáron gyermeki ártatlanságban, az Immaculata-oltáron megdicsőülve a tisztaságot jelképezi, míg a két kisebb oltárképen (d, c) mint szerető, gondoskodó anya jelenik meg.

Pásztorok imádása, Háromkirályok imádása, részlet

Női tudás és harmónia

Alexandriai Szent Katalin, a tudósokat vitáikban legyőző okos nő és Szent Anna, a hagyományokat tisztán átadó bölcs anya a női tudás különböző minőségeinek megtestesítői. Katalin a szellem, a tudomány és az istenhit közti téren elért tudomány és istenhit közti integráció szimbolikus alakja, okossága és spiritualitása egymást kiegészítő kompetenciák. A Szent Katalin-szobor dinamikus derűje, szabadságot sugárzó elevensége ezek harmóniájából fakad. Szent Anna körül otthonos, családi légkör jelenik meg, a személytől személyig, anyától leányig ívelő hagyományátadás bensőségessége.

Alexandriai Szent Katalin

Másféle harmónia jellemzi Szent Cecília ábrázolását: alakja a művészet jelképe. Freskóján mennyei zenekar vezetője, összhang és szépség ihletett kifejezője. Így az Isten dicsőségét szolgáló művészet a transzcendenssel köti össze az evilágit.

A kísértő nő

A bibliai hagyományban az ember eredendő elbukását asszony, az őszanya, Éva okozta. E szemlélet alapján a nő képes utat nyitni a bűnnek. Szalóme története is ezt idézi fel. Az evangélium szerint táncával bűvölte el Heródest, aki jutalmul szabad választást kínált neki, mire ő anyja tanácsára Keresztelő János fejét kérte egy tálon.¹¹ A jászói képen felnőtt nőként ábrázolt Szalóme mosolyogva, díszes ruhában, fél kezét csípőre téve, másikkal a levágott fej felé intve áll az előtérben, míg a tálat tartó

¹¹ Mk 6,17–27.

szolgálólánya borzadva visszahőköl a látványtól. Ruhája, frizurája, kihívó tartása felidézi a férfit elbűvölő, lelkiismeretét megbénító táncát. Szalóme az igaz prófétát, Jánost elhallgattató gyilkos tettével a női csábítás példájává lett.

Keresztelő Szent János lefejezése

A kísértő, elbukott nő Mária Magdolna ábrázolásában is megjelenik. Szobra ég felé tekintő arccal, kibontott hajjal, könnyes szemmel, halálfejet tartva megrendítően állítja elénk a bűneit bánó, megtérő asszony alakját.

Szent Mária Magdolna

A keresztény hívő nő

A kupola Keresztelő Szent János prédikációját ábrázoló freskóján a hívő, Jánosra hallgató népben megjelenő asszonyok jól reprezentálják a régi katolikus hagyomány szerinti női szerepet: az asszony hallgat, figyel, háttérben van. Jelenléte figyelmes, alázatos, természetes, visszafogott, passzív.

Keresztelő Szent János prédikációja a pusztában

Oktatják, és ő engedelmesen, nyitottan figyel, gyermekkorától, mint a Szent Anna-oltár kisgyermek Máriája, s továbbadja a hagyományt, mint Szent Anna a lányának. Adott helyzetben segítően aktív, mint Szent Erzsébet szülésekor az asszonyok. Más-kor védtelen: a betlehemi gyermekgyilkosság jelenete tragikusan festi le a megkínzott anyák fájalmát. E típust a női közösség tagjaként jelenítik meg, inkább csoportosan ábrázolják, mint egyedül.

Reflexió: egy 18. századi katolikus férfi szerzetesközösség nőképe

A szüzességi fogadalmat tett és a katolikus tanítás eszményeinek (a szentségnek) megvalósítására törekvő férfiak számára elsődleges a nőiség tiszta, ideális formájával való találkozás. Erre ad módot az anya (és a nagyanya) sokszorosan ábrázolt képe, amint szül, menekít, oktat/nevel, gondoskodik. Az anyák (érett női közösség) pozitív töltésű megjelenítése begyökerezettséget, stabilitást sugall a férfi számára, a biztonságos (két vonatkozásban is: szexuális vonatkozásoktól mentes és elfogadott gyermeki) kapcsolódás lehetőségét az életet adó női oldalhoz. E képek végső soron Isten női arcát, az irgalmat, gyengédséget, életadást, elfogadást sugározzák.

Ugyanakkor szintén hangsúlyos a női princípium világos oldalához való kapcsolódás: ez a Szűz Máriában és a szent nőkben, vértanúknak megjelenő tisztaság/szüzesség, elkötelezettség, hűség, halálig való állhatatosság, türelem, szenvedni tudás, szeretet, rejtettség, bensőségesség, harmónia. A nőiségnek ez a megközelítése a férfi személyiségének integrációját, érlelődését (jungiónus fogalmakkal kifejezve a férfi animusának és animájának összekapcsolódását) erősíti.¹²

Kevésbé hangsúlyosan, de markánsan jelenik meg a jászói szakrális ábrázolásokban a csábító, a férfi vesztére törő nő, aki a nőiség sötét oldalát jeleníti meg Szalóme alakjában és az általa szimbolizált pusztító erők kiengesztelődését Mária Magdolna alakjában. Ennek a sötét energiának ellenőrizhetetlen voltára a nőket ábrázoló szobrok körül megjelenő feltűnő szimbólumok (sárkány, kígyó, halálfej) is utalnak. A sötét női, vagy szintén jungiónus kifejezéssel élve, a női árnyék képi megjelenítése lehetővé teszi a vele való párbeszédet, tagadás és elutasítás helyett az egyre érettebb megközelítést, végső soron ennek az integrációját.

A női princípiummal való kiengesztelt integráció a harmónia és az egyensúly lehetőségét hordozza: ennek archetipikus szimbóluma a szellemiek terén Alexandriai Szent Katalin, az esztétika világában pedig a művész Szent Cecília.

¹² GUBA, *i. m.*, 186.

TÓTH SÁNDOR

*Transzcendens tájmodell – avagy új humanizmus Prohászka Ottokár
esszéiben*

(Irodalmi esszé)

Az 1905-ben a székesfehérvári püspöki székbe iktatott európai gondolkodó író, tudós főpap, Prohászka Ottokár műveinek vizsgálata, a személyiségéből is fakadó különös varázsának, az esztétikai ember tulajdonságainak elemzése most van folyamatban. Alkotó embertípus volt ő is, „akinek lelke az egész világot esztétikailag, azaz tartalom-forma-egység gyanánt fogta fel,” illetőleg az egész életét így élte meg. Sík Sándor szerint:

Ez közelebről azt jelenti, hogy az esztétikai ember minden külső és belső tapasztalását áthatja érzellemmel, éspedig élethangulatával illetve világképével hozza kapcsolatba. Más oldalról nézve: életérzése, illetve világfelfogása állandó vagy sűrű, erős érzelmi élményekben aktualizálódik, amelyek könnyen és természetesen kapcsolódnak nála konkrét formákhoz. Ismét más oldalról: érzelmi élményei szinte maguktól kapcsolódnak konkrétumokhoz, miközben úgy árnyékolódnak, hogy egész-vonatkozást éreztetnek (ami nem más, mint jelentés). A negyedik felfogásmód: lelke állandó vagy sűrű mozgással kapcsol egyé és jelentőssé tapasztalást és érzelmet.

Prohászka írásművészetét az európaiság tükrében lehet csupán görcső alá venni, a kortárseszmék keresztény szemléletében, hozzáadva az otthon indítékát, a nevelést, az iskoláztatást, amely szivárvány-spektrumban áll előttünk. Nyitrán született, a családban németül folyt a szó. 60 éves korában a püspök így emlékezett: „Én tisztelem minden nemzetnek a nyelvét, magam sem beszéltem először magyarul, először otthon tanultam a szlovákokt és a németet, később tanultam meg a magyart.” Vagyis nyolcéves korában, 1866-ban, a losonci református algimnáziumban. Édesapja morva származású osztrák katonatiszt, édesanyja valószínűleg svájci eredetű nyitrai német polgárlány.

Apját – már pénzügyőri felügyelőként – Rózsahegyre helyezték. A Vág menti városkában Ottokár vadregényes környezetben kezdte meg elemi iskoláit. A hegyek,

az erdők, a táj megragadták fogékony lelkét. *Soliloquiájának* 1923. március 22-i följegyzésében olvassuk:

A rózsashegyi templomban voltam először az Oltáriszentség előtt, az első szentmisén [...] Hát lelkem a hegyen találkozott a misztériummal; nézte azt naiv gyermekszemmel, s nem értette, hogy mennyire veszi bele magát az a szeretet, amely hegyekről jön s a hegyeket nem felejtí [...] Azért megyek bátran és bizvást – mint aki hegyről jövök lendülettel s a hegyek energiáját érzem.

Ez az érzés meghatározó lett tájszemléletében, vagyis a teremtett világ befogadásában, hiszen bármely táj, ahol megfordult, számára a fönti üzenet közvetítője lett a Niagarától az Ondava folyóig, a Pilis hegyétől az Alpokig, az Appenninekig, a Kárpátokig. Ebben az üzenetben megcsendül a bibliai hang, s az ezen a hullámon felerősödött európai kontinens kultúrájának hangja; korok, századok örökségének dallama a görögökön, rómaiakon át e közép-keleti térségig, benne Szent István országáig. Keresztény-zsidó kultúráról beszél a művelődés- és eszmetörténet, a teológia az isteni kinyilatkoztatás jelenlétéről népek, nemzetek történelmében, próféták szaváról, s az örök Igéről, aki maga a kinyilatkoztatás, maga a kereszténység.

Prohászka egy új humanizmus jegyében fogalmazta meg tanulmányait, beszédeit, meditációit. A modern kor ütőerén tartotta kezét, és ismerte fel az idők jeleit. Ezért lett a 21. század számára is feladat gondolatainak kifejtése, értelmezése, gyakorlatba tétele.

Romano Guardini megjegyzése pontosan érvényes Prohászka szemléletére is. A látás, találkozás a valósággal, a szem pedig egyszerűen az ember, amennyiben megérinthetik őt a valóságnak fényhez rendelt formái. Vagyis a valóság, Guardini képzeletében, sohasem a csupán semleges fizikai világ, hanem a teremtettség révén szellemi meghatározottságú, s mivel az ember ezt a szellemi dimenziót fogadja be, „a szem gyökerei a szívbe nyúlnak”, alapjuk „a másik személyhez és a létezés egészéhez való viszonyulás, s így végső soron a szem a szív révén lát.” Amit a szerző a *Die Sonne und die religiöse Erkenntnis* (Az érzékek és a vallás megismerése) című írásában állít, visszhangzik Saint-Exupéry népszerű *A kis herceg* című művében: „Jól csak a szívével lát az ember.”

Prohászka Ottokár transzcendens tájmodellje benső tájak tükré, platóni és középkori misztikusok, bölcselők újraértelmezése, amely sohasem hideg, racionális szemlélődés, hanem a Lélek tüzével átjárt Szent Bernát-i élmény, melynek új műfaji megjelölést adott anélkül, hogy e műfajt meghatározta volna. Ha keressük e műfaj eredetét, a 16. századi francia Montaigne-nél találjuk meg, s ma sem mondhatjuk másként: esszé, vagyis régi-új kísérlet, a világ sokféleségét tükröztető, reneszánsz

szellemű teátrum, amely Prohászkanál minden esetben szent. Sík Sándor 1928-ban megjelent munkájában, a *Gárdonyi, Ady, Probászka* című tanulmánykötetében írja:

Soha még magyar író ilyen mélységesen egységes érzéssel nem ölelte magához az univerzumot. Ezt az egységes érzés-ölelést lényege szerint jellemzi, ha azt mondom, hogy misztikus világézés [...] Ezt a világot az érzelemnek belülről jövő szálai szövik át meg át, és ezek a szálak az átélés tűzének arany fényétől csillogók. A természet nincs mindenestül kívül, az emberek nem mindenestül mások, az ég nincsen a messze magasságban. Semmi sem idegen, mindennek kapcsolódása van a lélekbe, minden ölelkezik benne: hiszen belőle van, érette van.

[...] Ez a világ, világ nekem, mert én állok a központjában. Én szórok rá fényt szemeim tekintetével s zenét és ritmust idegeim rezgésével. Szemem nélkül ez mind sötét; ideg nélkül ez mind néma és buta: Nekem kell azt a világot színeznem s szépségbe öltöztetnem; nekem kell benn az érthetőt fölfedeznem. Nekem kell mélységeibe ereszkednem s a végtelent gondolataim aranyszálával összefűznöm: Nekem., nekem... kell ezt tennem. Így lesz a világ az én világom, melyet én étellel átjárók, s melynek én vagyok a virága s szemevilága. Így alakul ki bennem a lét ismertté, sejtéssé, hitté, szeretetté, erénnyé, boldogsággá, elragadtatássá. Így épül föl bennem az örök élet dantei szféráinak csigavonala, melynek csúcspontján állok én s élvezem a megnyugvást lét, élet, cél, s boldogság fölött.

Az egyéniségben alakul ki a világ s minden ott künn a belsőért van. Minden ott künn az élet kapuja előtt áll s kopog, zörög s kér bebocsátást, koldul életet. Töletek koldul, értsétek meg s élni fog. Tekintsetek rá s élni fog szemeitek tűzében, figyeljétek rá s élni fog harmóniátok zenéjében. Vegyétek föl magatokba s alakítsátok át művészté, boldogsággá, örömmé azt a pusztát, csupasz életet. A világ kitarja előttünk gazdagságát, a végtelenbe kinyújtja tereit, feneketlenségé mélyesztí ösvényeit s meghívja az életet, hogy benne fejlődjék. S az élet megint csak én, csakis én vagyok. Én élek s csak magamból tudom, hogy mi az élet. A világ, ég, föld, úszó csillagok az én életem tükrében akarnak tükröződni.

Ez a testvéri együttérzés a természetnek családiasan meghitt szemléletére képesít: mintha nem is kívülről nézné, együtt örül vele, együtt lélegzik vele. Mintha maga is beletartoznék a szemlélt képbe. Mikor leírja a júliusi erdőt, ahol a tölgyek, a bükkök, kőrisfák sejtjeiben millió rokka perdül, s millió szövőszéken a természet sejtiszöveté szövi a napsugarat, szinte érzi az ember, hogy járja át lelkét az éltető, meleg, zsongó napfény. Elhisszük neki – hisz csak úgy árad a bizonyossága minden ilyen tárgyú lapjáról –, hogy örül a természet szépségeinek: mintha a magáénak örülne. Örül neki, hogy úgy tele van formával és szépséggel és üdítő s gyógyító-olajjal s balzsammal. . .

Sík Sándor kifejtése, az idézet, a prohászka élet- és esztétikai modell lényegi megfogalmazása. A modell meglelhető a teljes életműben, de főként azokban az esszékben, amelyek a huszonnegy díszkötetből álló Prohászka-kiadásban a *Magasságok felé* címet viseli, amely már ezzel a titulussal többet sejtet pusztán irodalmi műformáknál. Schütz Antal piarista hittudós, író 1928-ban, a kiadás évében ekként jellemzi a kötetet:

Nincsenek itt elbeszélések, leírások, természetképek, de nem is elmefuttatások vagy elmélkedések. Ezek egy Isten kegyelméből való hívő, áhítatos [...] lángelmének teljesen eredeti adekvát megnyilvánulásai.

A szóban forgó kötet 1908-ban keltezett *Miramare* című rövid írásában a spirituális modell – mint önportré – ekként szemlélhető:

Szép, szép a tenger, a legfölségesebb szépség. Szép, mert egy darab földbe szakadt égbolt. Az Isten átka nem érte, mert nem volt az ember tanyája, ezért szépsége is érintetlen és bája homálytalan. Hullámai tisztált meg nem tűrnek, s kidobják ismét a mételyes földre. Nincs bennük tespedés, könnyen megindulnak, engedelmeskednek a szélnek, mely a szellem képe. Maguk meg nem rothadnak, mert a kesernyés sót, a bölcsesség savát szomjazzák s élvezik. A tenger a termékenység, a fejlődés bölcsője; fölötte lebegett 'kezdetben' az Isten lelke. A legnagyobb erő rejlik cseppjeiben: a gőz, az ember trónjának első zászlója. Hullámaiban a zsoltáros az Isten dicséretének majd lágyan zsongó énekét majd dörgő hozsannáját hallja. A tenger a legfogékonyabb az ég benyomásaira, tőle veszi színét s vidám, nyílt tekintetét. Az igazi értékét bölcsességében rejtegeti, mélységét nem tárja ki senkinek; vásárt, zajt, utcát, nem ismer; elég magamagának.

Ha az érzésegység mélységéről beszélünk, ebben a részletben mint az univerzum testvériségének gyökeréről kell meditatálni: „a mindent betöltő, mindenütt immanens, de ugyanakkor minden túlcsorduló, minden fölött transzcendens Istenség [...]” – ahogyan Sík Sándor tömören kifejti. Ez a transzcendencia ugyanakkor adekvát példája a később Karl Rahner által megfogalmazott vonatkozásoknak, amelyek nem csupán a létezők bizonyos körére szorítkoznak, hanem

szükségszerűen érvényesek minden valóságos vagy lehetséges létezőre; ilyenek például a lét, az egység, az igazság, a jóság stb. Az ilyen kijelentések azért transzcendensek, tehát metafizikaiak, mivel minden elgondolható létezőre kiterjedő érvényességük miatt az ember még akkor állítja őket (implicit módon), ha esetleg kérdésesnek tartja érvényességüket, vagy akár tagadja őket [...] Mivel az ember megismerő- és igenlő-képessége (szeretete és akarata) kizárólag

a transzcendens lét megsejtésében fogja fel az egyes dolgokat, csak implicit módon tudatos ismeretén alapul, amiben már benne foglaltatik valamilyen tudás Istenről, a transzcendens szellemről, szabadságról, és ezért a felettünk és bennünk lévő titokról, még ha e tudás nem válik is tematikussá.

Prohászka esszéiben, tájszemléletében az univerzum sohasem tematikus, hanem a látásmezőben természetes jelenlét, minő a fák, a vizek, a hegyek, maga a szeretet, a jószág, a szolidaritás, egy-egy személy, magatartás. (Csak megjegyzem: éppen a transzcendens fogalom körében lehetne vizsgálni az Ady költészetében gyakran előforduló „ős titkok” fordulatot, amely megjelenik követői sorának művészetében, például a többször idézett Sík Sándoréban.)

A prohászka tájmodell vizsgálatához nélkülözhetetlen annak a poétikai iránynak rövid bemutatása, amely az 1927-ben, Prohászka Ottokár halálának esztendejében távozott német költő, a művészetével mindmáig egyedülálló Rainer Maria Rilke érdeme. Korszakfordító verse az *Este (Abend)*, amely egy életézés tettenérése, a magas és mély, a fenti és a lenti ellentéte vagy egysége természetünkben. „E kettő közötti váltás, a kétfelé tartozás élménye” – írja róla a fordító, Nemes Nagy Ágnes.

Váltja az este lassanként ruháját,
mit régi fák karéja nyújt elé;
nézed: s otthagy a táj, kettőbe vált át,
egy ég felé tart s egy a mély felé;

otthagy, egészen egyikhez se kötve,
nem oly sötéten, mint a néma ház,
s nem oly bizton esküdve az Örökre,
mint az, mely kél, s csillagként éjszakáz –

otthagya (szóval föl se fejthető)
léted riadtan, érve, óriásnak,
úgy, hogy benned ma fojtva, s értve másnap,
váltja egymást a csillag és a kő.

Az időtlen pillanatban, amelyben a költő előtt a táj kettéválik, „egy ég felé tart s egy a mély felé” egészen addig a pontig, amikor megtudjuk, hogy „emberi természetünk szűnhetetlen dráma színhelye, váltakozván benne a csillag és a kő, egy [...] felismerésnek vagyunk tanúi.” Lélektani felismerésnek, amely természeti tárgyakon tükröződik, „a tudat tényei helyett természeti tárgyakat nevez meg, hogy kifejezhesse magát.” Rilke versbéli hangsúlya az ember kettősségét tekintve filozófiai, a magyar

lírából vett példában, Vörösmartynál ugyanez erkölcsi, míg Prohászka objektív természetlátásában a kettő együtt van jelen, miként *Az ondovai vámosban*, amely akár a modern magyar elbeszélő irodalomnak is lehet példája. A történet (valójában nincs történet) belső élmény szintézise drámai és lírai képek sorában, egyszerre romantikus, reneszánsz és impresszionisztikus, stílusában szecessziós. A felvidéki Ondava folyó mentén az író és társát elért viharban az élmény transzcendenssé és emlékezőn bölcselkedővé válik, s a végén erkölcsi tanulságul szolgál egy újfajta gondolkodásnak, mely a prohászka műveltség európai keresztény normáival látomásértékű, ha szembeállítjuk korunk külső és belső tájakat romboló valóságával, immár az élet valamenyny nagy kérdéseinek értékrendjében – rendtelenségében, ahol csak a kő látszik, a fenti csillagot felhők takarják:

[...] a 19. század gögös szelleme az őstermészet ez ösztönét, az ész s a szív e követelményét, a hódoló, kérő, hálátadó, engesztelő imát megvetni látszik, kivágódik a magábatérés szentélyéből, hol az ember érzi nyomorúságát s a fölötté uralkodó Isten hatalmát; kisiet a szabad cselekvés mezejére, a haladó, finomodó élet piacára, a magán segítő emberiség csodatettei közé, melyek diadalra juttatják azt az eszmét, hogy az ember az Úr, s ez Úré a világ. De a kevélység nem boldogít; izgat, hevít, mámorba hullámszik át a világon, diadalszekéren csörömpöl végig fővárosokon, kápráztat színházakban s múzeumokban; de a gondolkodó emberben utóvégre is le kell csillapulnia, – nem zaklathatja végig.

Korunk modelljébe helyezve ezt a minősítést, valóban arról az új humanizmusról kell gondolkodnunk, amely a művészetten túl a napi élet mozaikkockáit keresi, próbálja összerakni, az arányokat megtalálni, és a fényt, amely Aquinói Szent Tamás esztétikájában: *proportio, integritas, et claritas*.

Prohászka újreneszánsz-keresztény humanista gondolkodásrendszere teljességében a *Pilis hegyén* című, 1927-ben, halála előtt írt esszéjében jelenik meg. A művész és a filozófus, a kultúrtörténész és a lelkivezető találkozik e páratlan tanulmányban, az összegző az európai első reneszánsz szellem jegyével, s a folytatásban, amely a 20. századot és napjainkat ébreszti. Európa hasonmása ez a táj a kultúrában, szellemművelésben, a cluny lelkiség meghonosításában, Petrus Abelardus dialektikájának és Clervaux-i Szent Bernát misztikájának átélésében. Bölcelet és poézis szintézisében, kétségtelenül a pilisi táj szakrális vonzásában, s innen a mátrai szent hely öblében, korábról a bakonybéli csendes barlang bencés monasztikus örökségével úgy van jelen, ahogyan szerzetesközösségek e világtörténelem korszakokénti megújításában, amikor a szellem szab végtelen határt az Isten szabadságában élő, azt elfogadni

akaró ember életének. Időszerűsítve Ferdinandy Mihály író, történész sorait, az új humanizmus fogalmát ekként kapjuk meg – Dante nyomait követve:

Most már középütt állunk. Körülöttünk a szellem birodalmának hatalmas tartományai: hellenitás, latinitás, kereszténység. Állásunk azonban korántsem vesztéglés. Hanem a lebegésnek egy neme – a lebegő, alakító és teremtő szemlélődéséé.

Prohászka *A Pilis hegycsúcson* írásában ekként gondolkodott a bergsoni életbölcseletet, az aktivitást követve:

Szent Bernátnak nem kellett a dialektikus kereszténység, bár ő is tisztelte a teológiában a fogalmi garnitúrát, de ő az élet súlypontját a misztériumba, az intuícióba s kontemplációba, a psziché erkölcsi s kedélyi igényeibe, s az Isten-ségnek megtapasztalásaiba helyezte. Neki a szent, tiszta, a diadalmos élet kellett, mely fölött a dialektika fölépítheti ugyan a fogalmak holdvilágából íveit, de azok az ívek csak hidak a folyó, az élet folyama fölött. Szent Bernát úgy tartja, hogy kár a hidakon sátoztott ütni s rajtuk megtelepedni, hanem le kell ereszkedni az élet törtető árájába, a nagy energiák vágató hullámaira, s úszni kell bennük s vitetni kell magát hátukon az örök élet révpartja felé.

Hozzáadhatók még tizennégy esztendővel korábbról a *Ki lesz egész ember?* esszé sorai:

[...] erős természetesség s parancsoló eszményesség kell az emberi lét teljes s boldogító kialakításához. A természetbe belenövök fizikámmal s fiziológiámmal, ösztöneimmel és idegeimmel, a felém világító s nekem parancsoló eszménységbe pedig szellemi igényeimmel s akaratomnak a jóságot megteremtő erőlködéseivel. A természetet meg akarom érteni s azért szeretem, s hozzáfordulok érdeklődéssel, de van azután más feladatom is az emberi világ kialakításában s azt magamban kell megteremteni, s az eszményi javakat önmagamból kell a világba állítanom. Azoknak belőlem s általam kell a világba jönniük. Szeretem ezt a körülöttem pompázó világot; merítek erőt s inspirációt az égi kékségnek s a földi szépségnek óceánjából; de a jóságot s eszménységet, az erős élettudatot, a békét s örömet, s a végtelen jövődőségbe szegzett tekintetet, ezeket a felsőbb értékeket én magam élem át, én magam teszem s teremtem meg, s ez már nem a hársfaillatból s nem a napsugárból való, hanem a bennem nyíló világból, a világnak bennem kipattanó folytatásából. Ezekre az értékekre lelkemet az engem eltöltő eszményesség s a magát velem közlő felső akarat inspirálja. Ez az új világ!

Végül is európai újhumanista gondolatot tartalmaz a *Magasságok felé* kötet mind a negyvenhat esszéje, ha korunk tükrével szembesítjük, s megkérdezzük: lehet-e még megújulás, „egész ember”, vallási felvirágzás, vagy minden a múlté? A szeretetről és tárgyáról a középkori filozófia szellemében kultúrhistoriai szempontból író francia Étienne Gilson nyolc éve megjelent könyvében a teológiai gondolkodást sem mellőzi, testvéreül szegődik XVI. Benedeknek, aki feleletet keres korunk kaotikus kulturális rendjében. Ide társítható Prohászka utolsó jegyzettöredéke: „Odaadás, actio. Tenni, élni, gyakorolni... Szeretni...!”

Tájmodellje a lélek benső útja, új humanizmusa keresztény optimizmus.¹

¹ Az esszéhez felhasznált irodalom: BRISITS Frigyes, *Prohászka: Tanulmányok*, Bp., Szociális Misszió Társulat, 1927; Umberto ECO, *Arte e bellezza nell'estetica medievale*, Milano, Bompiani, 1987; FERDINANDY Mihály, *Itália és az északi ember*, Bp., Attraktor, 2004; Étienne GILSON, *A középkori filozófia szelleme*, ford. TURGONYI Zoltán, Bp., Paulus Hungarus –Kairosz, 2000; *Miért szép?: A világirodalom modern verseiből*, szerk. RÓNAY György, VARGHA Kálmán, Bp., Gondolat, 1970; PROHÁSZKA Ottokár, *Modern katolicizmus: Válogatás Prohászka műveiből*, szerk. KONCZ Lajos, Bp., Szent István Társulat, 1990; UŐ, *Magasságok felé*, Bp., Szent István Társulat, 1928; Karl RAHNER, Herbert VORGRIMLER, *Kleines theologisches Wörterbuch*, Freiburg im Breisgau, Herder, 1976; SÍK Sándor, *Esztétika*, Szeged, Universum, 1990.

TÓTH TAMÁS

Patachich Gábor érsek 1738-as Kalocsai Rituáléja

A mohácsi síkon hősi halált halt Tomori Pál érseket (1523–1526) követően, 207 év szünet után 1733-ban került újra először olyan főpap az ősi Kalocsa-Bácsi Főegyházmege élére, aki területén rezideálhatott.¹ Ő zajezdai (1706–1735 báró, 1735-től gróf) Patachich Gábor Hermann volt, egy ebben a korban felemelkedő horvát nemesi család sarja. 1799-ben látta meg a napvilágot Magyarlakon (Mađarevo, ma Novi Marof része, Horvátország), majd felső-stájerországi (alsóbb fokú képzés a bencésknél), varasdi (Szent Albert Szeminárium), nagyszombati (Seminarium Generale) és római tanulmányai (Collegium Germanicum et Hungaricum) végén 1722-ben szentelték pappá az Örök Városban, a Zágrábi Egyházmegye szolgálatára. Rövid varasdi plébánosságát követően már 1723-ban a zágrábi káptalan tagja lett. Kanonoki stallumát 1729-es szerémi püspöki kinevezését követően is, egészen 1733-ig megtartotta, mivel a török uralom alól éppen csak felszabadult egyházmegye híján volt minden anyagi erőforrásnak. Püspökké 1731-ben, a pápai megerősítést követően szentelhették. Kalocsa-bácsi érsekké 1733-ban nevezte ki III. Károly (1711–1740) magyar király az akkor mindössze 34 éves, lelkesedéssel teli, ifjú főpapot.

Érseki egyházmegyéje a török hódoltságot követően, a 18. század elején sok szempontból kritikus helyzetben volt. Az 1526 előtt mintegy 300 katolikus plébániát számláló, elsősorban magyarok lakta, gazdag főegyházmege 1733-ban mindössze 17 plébániából állt, és ezek nagy részét is csak Buda visszafoglalása, 1686 után alapították újra. Nyolc plébániát a ferencesek láttak el, az egyházmegyes papok száma 10 volt, káplán csak az érseki székvárosban szolgált. Ebben a helyzetben, amikor az új főpásztor híján volt papoknak és híveknek csakúgy, mint ahogy finansziális erőforrásoknak is, valóban nagy lelkesedésre és elköteleződésre volt szükség ahhoz, hogy elkezdje a munkát.

¹ Életről: TÓTH Tamás, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmege 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)*, Bp., Kalocsa, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Kalocsai Főegyházmegei Levéltár (KFL), 2014 (A Kalocsai Főegyházmegei Gyűjtemények Kiadványai, 8).

„Nos vero non tam praelatum habeatis, quam patrem”,² vagyis nem annyira főpapja, mint inkább atya akart a rábízottaknak lenni Patachich Gábor, ahogy kalocsai ténykedésének kezdetén írt pásztorlevelében buzdította klérusát és népét. Nagy odaadással fogott hozzá a munkához. Már az egyházmegye kánoni birtokbavételének napján, amely Borromeo Szent Károly ünnepére, 1733. november 4-ére esett, megalapította a szemináriumot, majd rövidesen elkezdte működését a trienti előírásoknak megfelelően az egyházmegyei konzisztórium (más néven szentszék) is, amely első ülését már 1733. november 18-án megtartotta.³ Ugyanaznap kezdték a *Liber beneficiorum archidioecesis Colocensis ac unitim Bacsiensis*-nek⁴ nevezett könyv vezetését, mely a plébánosok, plébániai kormányzók és káplánok esküjét tartalmazza. Természetesen azonnal elkezdte az új plébániák kialakítását és az érseki birtokok telepésekkel történő betelepítését; ő maga két település, Kecel és Császártöltés alapítója.

A kánoni látogatás, a vizitáció is első teendői között volt, hiszen ez segítette abban, hogy pontosan fel tudja mérni a rábízott terület helyzetét és a rá váró teendőket. Patachich Gábor két alkalommal vizitálta a főegyházmegyét. Első alkalommal, 1734-ben személyesen kereste fel a katolikus közösségeket.⁵ A második, 1738-ban tett látogatás kisebb jelentőséggel bírt, ez ugyanis, úgy tűnik, elsősorban csak néhány protestáns közösséget érintett, mint Dunapataj vagy Harta, valamint néhány, főleg közelebb eső illetve azóta felállított plébániát.⁶

Az új érsek érthető okokból személyesen akarta megismerni és megtapasztalni új egyházmegyéje állapotát. Az 1734-es vizitáció, amely nyolc jezsuita közreműködésével egyúttal missziós szerepet is betöltött, az érsekség legdélebbi pontján, a mai Újvidéken, május 26-án, illír és német nyelven elhangzott prédikációkkal vette kezdetét.⁷ A misszió 3 napig tartott, és az utolsó prédikációt Patachich maga tartotta német

² Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Kalocsa (KFL) I.1.c. Patachich Gábor, Hivatali iratok, Pest, 1734. február 17.

³ KFL I.1.e.A) 1. *Protocollum Determinationum, Venerabilis Consistorii Colocensis 1733–1745*, 3–4.

⁴ KFL I.1.e.D) 4. *Protocollum continens Formulas varias Juramentorum [...] item Parochorum, Administratorum et Capellanorum 1733–1850*.

⁵ KFL I.1.a. *Visitatio canonica, Prothocollum seu liber visitationis dioecesis Bacsiensis 1734.*; HEGEDŰS Antal, *Patachich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége*, Bp., Kalocsa, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Kalocsa–Kecskeméti Főegyházmegye, 2010 (METEM könyvek, 69), 46–47.

⁶ KFL I.1.a. *Visitatio canonica, Protestáns és zsidó gyülekezetek vizitációi, 1738*. Néhány kivonatról van csupán szó, így nem kizárt, hogy más protestáns közösségekbe is ellátogatott.

⁷ KFL I.1.a. *Visitatio canonica, „Közös” vizitációk jegyzőkönyvei, Prothocollum seu liber visitationis dioecesis Bacsiensis 1734*; HEGEDŰS, *i. m.*, 46–47. Amikor a jegyzőkönyvekben felsorolják a bérmálás szentségében részesülteket, feltételezhetjük, hogy az említett személyeket mind

nyelven. Ortodoxokat (a korabeli szóhasználattal skizmatikusokat) vett fel a katolikus egyház közösségébe, körülbelül 560 hívőt részesített a bérmálás szentségében, valamint kánoni látogatást végzett a szomszédos Temerin, Verbász és Futak helységeiben. Iskolát csak a fő helyen talált. A főpap innen északi irányba utazott tovább. Bács érseki város, Palona, Bogyán, Vajszka, Szond, Zombor, Monostorszeg, Küllőd, Béreg, Hercegszántó, Csátalja, Gara, Bácsbokod, Katymár, Bácsalmás, Szabadka, Jánoshalma és Mélykút után augusztus 1-jén, Bácsszentiván és Csávoly érintésével érkezett Bajára. A következő nap a ferencesek plébániatemplomában mutatott be ünnepi szentmisét. Augusztus 3-án a bajai magyar plébánián találjuk, ahol híveket bérmált, konszekrált 7 harangot, kelyheket áldott meg, liturgiát végzett az elhunytakért, valamint 22 protestánst (korabeli szóhasználattal eretneket) és ortodoxot vezetett a katolikusokkal való teljes egységre. Bajai tartózkodása alatt felkereste Bátmonostor, Pandúr és Kákony településeit is. Augusztus 9-én, három hónappal a vizitáció megkezdését követően a látogatást befejezte.

A kánoni látogatást követően az érsek azonnal hozzálátott főegyházmegyéjének újjáépítéséhez. Kalocsai működése során 10 új plébániát hozott létre, ezek: Bácsalmás, Bácsújlak, Bezdán, Csátalja, Dunapataj, Dusnok, Gara, Jánoshalma, Kecel és Nemesnádudvar.

Patachich Gábor lelkipásztori buzgóságát jól mutatja, hogy a nagypénteki körmeneten mezítláb vett részt, miközben vállán vitte a keresztet, fején pedig töviskoszorút viselt.⁸ Hegedűs Antal szerint az aktuális török háború okozta pestisjárvány idején felajánlotta segítségét a gyóntatásban, különösen azokban az esetekben, amikor a gyóntató nem beszélt az illír nyelvet.⁹ Kitarzott nyája mellett, engesztelő körmeneteket és imaalkalmakat tartott, melyeken gyakran ő maga is részt vett.¹⁰

Az 1738-as esztendő fontos év lett az újjászülető Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye életében, hiszen ebben az évben, a Nagyboldogasszony-búcsú előestéjén nyitották újra a kalocsai főszékesegyházat, és iktatták be az újr alapított Főszékeskáptalan tagjait. Ugyanakkor ebben az évben két, az egyházmegye életét meghatározó fontos

Patachich bérmálta, ugyanis úgy tűnik, hogy püspök hosszú ideje nem látogatta ezt a területet.

⁸ „In Parasceve hora 2-da pomeridiana, Sua Excellentia archiepiscopalis, cubi corona spinea, et tunc in collo suspenso procinebat lytanas Omnium Sanctorum in processione ad Calvariam, clericis in superpelliceis precedentibus, et cruce bajulantibus.” Kalocsa, 1735. április 8. KFL I.1.e.B) 15. *Sacrae Ordinationes, Consecrationes, Benedictiones et Caeterae Functiones Ecclesiasticae 1734–1739*, 119.

⁹ HEGEDŰS, *i. m.*, 84.

¹⁰ *Uo.*, 80–81.

előírást bocsátott ki Patachich érsek. Az egyik a *Statuta Generalia*¹¹ volt, amely nem annyira a vizitáció során tapasztalt problémák megoldására, inkább a lelkipásztorkodás egészére vonatkozóan fogalmazott meg javaslatokat. Az egyházmegyei statútumokat 1738. május 18-án szerkesztették Kalocsán, és érvényük az egész egyházmegyére kiterjedt. Ha megvizsgáljuk a dokumentumot, megismerhetjük belőle az egyházmegye állapotát és gondjait, de egyúttal azt is láthatjuk, hogy az előírások segítségével az érsek mily elkötelezetten igyekezett jobbá tenni a hívek lelki életét. Fő fejezetei: (1) a templom, (2) a harangozás, (3) a sekrestye, (4) a sekrestyés (gondnok), (5) a plébánia, (6) a stólabevételek, (7) az iskolamester és tanító (ludimagister et praeceptor), (8) a plébánia hívei és (9) a plébános.

A másik fontos dokumentum a *Kalocsai Rituálé*, amely fontos lépés volt Patachich lelki vonatkozású tevékenységének tekintetében. A *Rituale Romano-Colocense*¹² nyomtatásban 1738-ban, Budán látott napvilágot. Egy tipikusan trienti egyházképhez kötődő rituáléről van szó, amely irányelvekkel kívánt szolgálni, és javaslatain keresztül módszeresen a zsinati határozatokat igyekezett érvényre juttatni. A Zsinat egysége-síteni akarta a Katolikus Egyház rítusait. Amint az a bevezetőből kiderül, a mű az átvitt értelemben „minden templom anyját és fejét” jelentő Róma városában használatos rituálékból és szertartásokból indult ki, de nem hagyta figyelmen kívül a magyar hagyományokat sem.¹³

A *Rituálé* 1738. március 15-i megjelenésének alkalmából a főpap egy, a könyv előszavában is olvasható lelkipásztori buzdítással fordult papságához.¹⁴ Ebben szolgálatra és példamutató életre buzdította a papokat. Szent Pál szavaira (2Kor 3,2–3) emlékeztetve írja: „Sok bizalmam van bennetek: ti vagytok a leveleink; jobban mondva Krisztus levelei vagytok, amely általunk lesz kézzelfoghatóvá.”¹⁵

¹¹ KFL I.1.a. Visitatio canonica, Általános iratok, *Statuta Generalia 1738*. A forrást kiadta és magyarázatokkal ellátta: BÁRTH Dániel, *Statuta Generalia (1738): Vallásosság és mindennapi élet Patachich Gábor kalocsai érsek általános rendelkezéseinek tükrében*, Cumania, 2005, 141–173. A rendelkezések szövege: Uo., 155–165. Ezeknek létezik egy részletes és magyarázatokkal ellátott, magyar nyelvű összefoglalója, amely nem kifejezetten szó szerinti fordítás: HEGEDŰS, i. m., 91–97.

¹² *Rituale Romano-Colocense, seu Formula agendorum in administratione sacramentorum et caeteris ecclesiae publicis functionibus rite obeundis observanda. Ac in usum Colocensis, et comprovincialium dioecesium accomodata, et utilibus additamentis aucta. Auctoritate, opera, et impensis reverendissimi p[atris]. d[omini]. Gabrielis Hermanni Dominici miseratione divina metropolitanae Colocensis, et Baeciensis canonice unitarum ecclesiarum archiepiscopi*, Budae, 1738.

¹³ „[...] a matre, et magistra ecclesiarum omnium.” Vö.: *Rituale Romano-Colocense*, f. X2–X3.

¹⁴ Uo., f. X4–XX4.

¹⁵ „Multa autem mihi fiducia est apud vos: epistola enim nostra vos estis; imo epistola estis Christi, manifesta a nobis.” Uo., f. XX3v.

A könyv négy nyelven íródott,¹⁶ összeállítása ugyan egyértelműen latinul történt, de a dialógusokat és az Isten népéhez intézett beszédeket magyar, német és illír nyelvre is lefordították. A 400 oldalt számláló kötet meglehetősen vastag. Az első, legterjedelmesebb rész a szentségeket (1–236), majd a körmeneteket (237–276), az áldásokat (276–350), végül az ördögűzést (350–379) tárgyalja. Részletesen kifejti az előírásokat, és bemutatja az egyes szertartások pontos rítusát.

A *Rituálé* a szokásos módon veszi sorra a szentségeket: a keresztséget, a bérmálást, a bűnbocsánat szentségét, az Oltáriszentséget, a betegek kenetét, az egyházi rendet és a házasság szentségét. A betegek kenetét tárgyaló fejezetben szó esik a betegek és haldoklók látogatásáról, lelkigondozásáról, valamint a temetési szertartásról. Az egyházi rend szentségével kapcsolatosan a plébános feladatai közül hármat sorol fel: az anyakönyvek gondos vezetését az apostoli utódlás folyamatossága érdekében, és hogy a család kiküszöbölhető legyen, illetve a klerikusok és végül a papi hivatások gondozását. A *Rituale Romano-Colocense* által is tárgyalt, tipikusan magyar szertartások¹⁷ között említhetjük a jegyesek esküjét. A pár ennek során kinyilvánította egymás iránti szeretetét, és halálig tartó hűséget esküdtek. Ez a rítus közvetlenül a házasságkötés pillanata után következett úgy, hogy a szavak kiejtése közben a felek jobb kezüket egy ereklére helyezték.¹⁸

Körmeneteket tartottak például Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe alkalmával (február 2.), Szent Márk napján a vetés megáldásakor, Úrnapján, a rogációk (keresztjáró) napokon, de akkor is, ha kedvező időjárásért esedeztek, pestis vagy háború idején, illetve egyéb okokból.

A magyar liturgia jellegzetes és fontos elemeként a húsvéti vigíliát követően egy sajátos szertartás szerint végzett, gyönyörű körmenet következett.¹⁹ Némi változtatással ezt a mai napig ünneplik. A celebráns a néppel együtt processzióban a szent sírhoz vonult, ahol mindenki letérdelt. Miután a miséző pap szájából elhangzott az „Exurge”, a kórus a 138. zsoltár²⁰ eléneklésével folytatta az Úrhoz való könyörgést.

¹⁶ Hasonlóan az esztergomi rituáléhoz (*Rituale Strigoniense*), de a negyedik nyelv itt az illír helyett a szláv (szlovák) volt. Vö. *Rituale Strigoniense, seu Formula agendorum in administratione sacramentorum ac caeteris ecclesiae publicis functionibus. Jussu, et auctoritate eminentissimi ac serenissimi S. R. E. presbyteri cardinalis domini domini Christiani Augusti nationis Germanicae protectoris, archiepiscopi Strigoniensis, et S. R. I. principis, ducis Saxoniae, Juliae, Cliviae, etc. etc.*, Tyrnaviae, 1715.

¹⁷ Ezek megtalálhatóak a kortárs esztergomi rituáléban is. Vö.: *Uo.*

¹⁸ Ez a szertartás a mai napig használatban van, csak a jegyesek már nem ereklére, hanem feszületre helyezik jobb kezüket. E rítus miatt hívják a házasságkötés szertartását még ma is esküvőnek.

¹⁹ *Rituale Romano-Colocense, i. m.*, 238–239.

²⁰ 138. zsoltár, „Domine probasti me, et cognovisti me” („Uram, te megvizsgáltál és ismersz engem”), a *Vulgáta* számozása szerint.

Ezalatt a celebráns a sír fölött őrzött Oltáriszentséghez ment, incenzált előtte, majd azt a magasba emelve vagy kezében tartva énekelte: „Resurrexit”. A kórus folytatta: „et adhuc tecum sum, Alleluja. Posuisti super me manum tuam, Alleluja. Mirabilis facta est scientia tua, Alleluja, Alleluja.” Az ének alatt a hívek processzióban a főoltárhoz mentek, ahol a miséző pap az Oltáriszentséget kezében tartva, a néppel szemben állva énekelte: „Pax vobis, ego sum. Alleluja.” A kórus válaszolt: „Nolite timere, Alleluja.” A pap és a kórus közötti párbeszéd háromszor ismétlődött, egyre hangsúlyosabban. Ezután következett az eucharisztikus áldás, a tömjénezés és a *Christus surrexit...* (Feltámadt Krisztus...) húsvéti ének.

Szent Márk ünnepnapjához a vetés megáldása kötődött.²¹ Az imádság a templomban kezdődött, majd a *Mindenszentek Litániáját* énekelve, processzióban mindenki az áldás helyszínéül szolgáló földekre ment. A litániában a jó termésért fohászkodva háromszor ismételték a kérést, hogy az Úr a föld termését megadni és megőrizni méltóztasson: „Ut fructus terrae dare, et conservare digneris. Te rogamus, audi nos.” Miután megérkezett a körmenet, a szertatást végző pap a négy égtáj felé fordult, és egy-egy, összesen négy evangéliumi részletet olvasott fel a kapcsolódó saját könyörgésekkel. A végén hozzá lehetett tenni még a szőlő megáldását, ha volt, majd visszatértek a templomba, és elénekelték a *Te Deumot*.

A Dies rogationum névvel illetett, előre meghatározott ún. rogációs vagy keresztjáró napokon olyan körmenetet tartottak, melybe 12 imádság-antifónát, rogációs antifónát illesztettek a következő témákkal:²² a templom védőszentje, maga a rogációs nap, a Szent Kereszt, Szűz Mária, Szent Péter és Pál apostolok, Szent Adalbert, minden szentek, a bűnök bocsánata, a király, a pogányok és végül az eső.

Úrnapját Magyarországon négy stációval ünnepelték, mindegyik helyszínen oltárt építettek az Oltáriszentségnek.²³ Itt egy-egy evangéliumi részletet olvastak fel, majd áldást osztottak. Ezt a körmenetet lényegében ma is így végzik.

Az áldások között találkozunk még Szent Ignác vizével is,²⁴ amely akár összefüggésben állhat Patachich Gábornak a Collegium Germanicum et Hungaricum jezsuita nevelésében gyökerező, Ignác iránti tiszteletével is. Talán a ferenceseknek az egyházmegyében tapasztalható nagy száma miatt a könyv hasonlóképpen megemlékezett Páduai Szent Antal vizének megáldásáról is.²⁵

²¹ *Rituale Romano-Colocense, i. m.*, 240–249. Már nem kötelező, de sok helyen a mai napig él még ez a hagyomány.

²² *Uo.*, 249–252.

²³ *Uo.*, 253–260.

²⁴ *Uo.*, 304–305.

²⁵ *Uo.*, 305.

A *Rituálé* hatása igen jelentős volt. Érvénye a kalocsa-bácsi érsek alá rendelt, szuffraganeus egyházmegyékre is kiterjedt, így az önálló liturgikus könyv hangsúlyozta a Kalocsai Érseki Tartomány Esztergomtól való függetlenségét is. Még a 20. században is értékes hivatkozási alapul szolgált a szertartások végzéséhez, 1798-ban és 1838-ban jelent meg ismét nyomtatásban.²⁶ Ez, ahogy Patachich Gábor egész főpapi ténykedése, meghatározó és példaértékű lett az egész Kalocsai Főegyházmegye számára.

²⁶ BÁRTH Dániel, *Újjáépítés és reform*, *Vigilia*, 2000, 9–16: 15.

TÚRI KLAUDIA

Egy szeráfi prognosztikon

Aemilian Nieberle¹ ferences szerzetes *Calendarium Seraphicum*² című könyvét 1717-ben adták ki Augsburgban. Magyarországi kiadása majdnem ötven évvel később, 1766-ban jelent meg Szakolcán, Szőlősy Ferencnek, a Nyitra vármegyei ítélőtábla ülnökének költségén. A könyv a ferences rendiek egyik fontos olvasmánya lehetett, erről tanúskodnak a füleki,³ a kaplonyi⁴ és a szegedi⁵ ferences rendház könyvtárának katalógusai, továbbá P. Takács Ince OFM székfoglaló értekezése.⁶ Ez utóbbi egyik jegyzete szerint a könyv mindennapos használata a század elején szűnhetett meg.⁷ Ugyanitt a szerző sajnálattal állapítja meg, hogy nem fordították le magyarra, szerinte, ha lett volna magyar fordítása, talán még az ő idejében is használták volna a rendben.

¹ 1673-ban született, Westerdorfban tevékenykedő ferences szerzetes. <https://thesaurus.cerl.org/cgi-bin/record.pl?rid=cnp00114042> (2017. 02. 14.)

² Aemilian NIEBERLE, *Calendarium seraphicum tam contemplativae Magdalenae, pro affectuosa meditatione; quam activae Marthae pro fructuosa operatione ad annos perpetuos diebus singulis usurpandum* [Szeráfi kalendárium úgy a szemlélődő Magdolnának az áhítatos meditációhoz, mint a tevékeny Mártának a gyümölcsöző munkálkodáshoz, szüntelenül minden esztendőre, mindennapi használatra], Szakolczae, Literis Josephi Antoni Skarniczl, [1766].

³ MARTÍ Tibor, *A füleki ferences könyvtár régi könyvei*, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 7), 353–354.

⁴ VARGA András, *A szeged-alsónárási ferences rendház könyvtára 1846*, Szeged, Scriptorum, 1998 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 8). Asceticus, és ezekhez sorozott latin könyvek alcím alatt.

⁵ *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya*, szerk. MAGYAR Árpád, ZVARA Edina, Bp., OSZK, 2009 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 4), 316.

⁶ TAKÁCS Ince, *Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra*, Bp., 1942 (A Szent István Akadémia I. hittudományi és bölcséleti osztályának értekezései, III/7).

⁷ „A műnek fontosságát bizonyítja, a szombathelyi rendházban lévő példánynak ama bejegyzése, amelyet P. Elek Theodorik eszközölt. E bejegyzés szerint »Megerszűnt használtatni 1903 szept. hó 2-án. Usum hujus libri commendavit P. David Flemming, Com. Vis. Glis 1898. — Idem disuasit P. Aloysius Tamás Com. Vis. Glis 1903 mense augusto. Sabariae 1903. P. Theodoricus O. FFr. Minor.«” TAKÁCS, *i. m.*, 55.

A *Calendarium Seraphicum* egy örknapár formájúra szerkesztett áhítatos könyv, mely az év minden egyes napjára egy három pontból álló elmélkedést hoz. Ugyanazon szeráfi hév hatja át, mint Nieberle lelkigyakorlatos könyvét, az *Octava Seraphicát*.⁸ Hasonlóan a kalendáriumokhoz, január elsejével kezdődik, nem pedig az egyházi évkör kezdetével. Jelöli a karácsonyi, a nagyböjti, a húsvéti és az évközi időt. A szombatokat Máriának ajánlja. A kalendáriumi szerkezet szempontjából figyelemre méltó a *Praefatio ad Lectorem*, mely a mecénáshoz intézett köszöntő, az *Approbatio Theologica* és a *Licentia Ordinarii* után következik. Ez az előszó nem más, mint egy keresztény lelkiségi prognosztikon.

A prognosztikonok szerkezetére jellemző, hogy a csillagász először az adott évben megmutatkozó bolygóállásokat vázolja fel, megállapítja az év uralkodó bolygóját, mindezekből következtet arra, hogy béke vagy háborúskodás fog-e uralkodni az esztendőben, szűk vagy bő termésre lehet-e számítani. A föld légköri jelenségeit, alapvetően az időjárást is a bolygóállásokból vezeti le, a mezőgazdasági munkák és a bányászat sikerességét, a tüzesetek és járványok valószínűségét is ezek alapján jósolja meg, sőt a betegségekre való fogékonyságot és az azokra való gyógymódokat is hozzájuk köti.

Nieberle prognosztikonjában ugyanezt a sorrendet követi, de úgy, hogy kalendáriumának csillagterképét kereszténnyé alakítja, az embert körülvevő univerzumot pedig mintegy behelyezi magába az emberbe. Ő a mikrokozmoszban kíván eligazítást adni a makrokozmosz kifejezéseivel élve.⁹ Krisztus mint a belső Nap, Mária mint a belső Hold ragyogják be az embert. Rögtön az első részben felvázolja mint a lélek csillagásza az égboltot:

Az ég a szent egyház, a Nap Krisztus, a Hold Mária, a bolygók a szentségek, a zodiákusok az apostolok, a maradék csillagok pedig az egyházdoktorok, mint ahogy azt Dániel mondja és tanítja a 12. fejezet 3. versében: „Az értelmesek

⁸ A könyv alapos bemutatása: FARMATI Anna, „*Szerzetedet el-hagyod, ha égni, és Szeráfim lenni akarsz*”: *A misztikus tapasztalat mint argumentum- és identitásképző nyelvezet egy ferences lelkigyakorlatos könyvben = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 101–112.

⁹ A mikrokozmosz-makrokozmosz motívum Szent Bonaventuránál, a szeráfi doktornál is megjelenik. Vö. Szent BONAVENTURA, *A lélek útjai Istenhez, Itinerarium mentis in Deum*, ford., jegyz. DÁM Ince OFM, Vác, 1940, 13; http://www.ppek.hu/konyvek/Szent_Bonaventura_A_lelek_utjai_Istenhez_1.pdf (2017. 02. 14.).

pedig fénylenek, mint az égnek fényessége; és akik sokakat az igazságra visznek, miként a csillagok örökkön-örökké”^{10,11}

Az éggömb keresztényé tétele ez esetben tekinthető egyfajta írói eszköznek, de valójában ennek tudományos háttere is volt. A 17. században a keresztény csillagászok egy része a görög-római pogány kultúrában gyökerező csillagászati nevezéktant megpróbálta teljesen kereszténnyé alakítani. Erre a próbálkozásra példa Julius Schiller augsburgi, 1627-es kiadású, fekete-fehér nyomatú csillagatlasza, a *Coelum Stellatum Christianum*¹², és Andreas Cellarius 1661-ben Amszterdamban kiadott *Harmonia Macrocosmica* című kozmológiai és kozmográfiai műve,¹³ melynek bibliai témájú színes csillagképei Schiller metszetein alapulnak.

Nieberle bevezetőjében, az első mondatban olvasható keresztény csillagászati elnevezések részben – a Nap, a Hold és a tizenkét zodiákus – megfelelnek a fentebb említett atlaszokban lévő nevezéktannak. A többi megfeleltetése viszont már kevésbé tudományos, bár mind a szentségek, mind pedig az egyházdoktorok ott vannak a keresztény csillagtérképeken is. A félreértések elkerülése végett ő maga is leírja, hogy az általa felvázolt ég saját találmány, nincs mögötte tudományos megfontoltság.

Ha tovább olvassuk a prognosztikont, ezt írja:

Ezeknek a csillagoknak megvizsgáltam pályáját, egymásra hatásukat feljegyeztem, és ezt a kalendáriumot aszerint alkottam meg, miképpen a különböző utakat bejáró csillagok a pennámat irányították.¹⁴

A továbbiakban Nieberle egyaránt használja a régi, pogány és az új csillagászati nevezéktant. Végighalad a tizenkét zodiákuson, de most nem az apostolok neveit használja, hanem a klasszikus elnevezéseket. Az állatövi jegyeket sem a megszokott sorrendben említi, hanem tetszőlegesen, felhasználva őket Jézus üdvtörténetének elmondására, és ezzel át is lényegíti őket. Így szól az olvasóhoz:

¹⁰ Dán 12,3.

¹¹ NIEBERLE, *i. m.*, [8r]. „Est Coelum Sancta Ecclesia, pro Sole Christum, pro Luna Mariam, pro Planetis Sacramenta, pro Zodiaco Apostolos, proque Stellis reliquis Doctores numerat, dicente, ac docente Daniele C. 12. v. 3.”

¹² Julius SCHILLER, *Coelum Stellatum Christianum*, Augustae Vindelicorum, Apergerus, 1627. (VD17 14:641663G)

¹³ Andreas CELLARIUS, *Harmonia macrocosmica seu Atlas universalis et novus, totius universi creati cosmographiam generalem, et novem exhibens*, Amstelodami, apud Joannem Janssonium, 1661. (HPB Database, NL-UtRU.01.002072184)

¹⁴ NIEBERLE, *i. m.*, [8r]. „Harum stellarum ego cursus observavi, concursus notavi, et praesens calendarium, prout discurrunt haec astra sequacem pennem inclinabant, figuravi.”

Majd látni fogod, hogy az igazság Napja a Rák csillagjegyben kilenc angyali kóruson át érkezik le az Anya méhébe. Az Ikrek csillagjegyben a két természetet csodálatos módon egyesíti, a Szűz csillagjegyben újszülöttként pihen; a Vízöntőben a bűneinket megsiratja; a Nyilasban az Atyának küldi áhítatának nyilait; a Halakban Pilátus előtt némán áll; a Kosban önmagát az Atyának áldozatul adja; a Bikában a kereszt szárait öleli; a Skorpióban a halál végleges dőfését fogadja; az Oroszlánban dicsőségesen feltámad a halálból; a Bakban a mennyek országába jut; a Mérlegben pedig az élők és holtak fölött ítélkezik majd.¹⁵

A folytatásban a Nap párjáról, a Holdról ír, és a holdfázisok motívuma is megjelenik.

Majd látni fogod szombatonként Máriát, a gyönyörű Holdat, az erényeiben növekvőt, majd az újat kedvező előjelekkel, aztán a kegyelemben teljeset, a bűnösöknek éjjel is ragyogót, és a gyógyító hatása miatt mindenkit megsegítőt.¹⁶

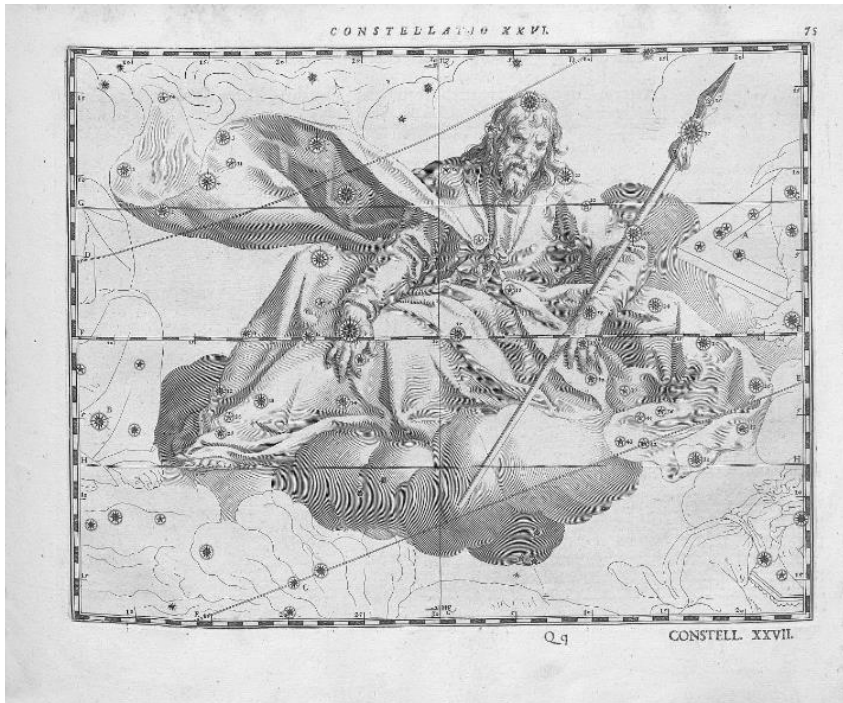
A csillagállás bemutatása után, mint ahogy a prognosztikonokban általában, itt is időjóslás következik. A légköri jelenségek ez esetben sem a külső világ részei, hanem a lélek rezdülései vagy viharai. Esőket és gyulladásokat helyez kilátásba a „csillagász”, de ezek a bűnbánat könnyzápórai és az isteni szerelem lángjai. Feltámadhatnak a kísértés szelei, a hideg tél megfagyaszthatja a szívet, kiszáradhat a lélek, mint aszálykor a föld, és az evilági gyötrelmek felhői takarhatják el a napot.

Mindezekre a lelki változásokra orvosságként és irányadóként szolgál e kalendárium. Nieberle asztrológiai prognosztikonja hasonlatai, retorikai fokozásai révén a Praefatio végére teológiai titokká és szerafikus lángolássá válik. Ő maga buzdítja az olvasóját, hogy minden nap vegye kézbe e könyvet, hisz aki olvassa a szerafi kalendáriumot, és megfogadja írójának tanácsát, annak a felhők ellenére derűs, a viharokban háborítatlan, a szerencsétlenségben pedig szerencsés lesz az élete.

¹⁵ *Uo.* „Videbis porro Solem justitiae in cancro per novem Angelorum Choros in uterum Matris descendentem; in Geminis duas naturas mirabiliter conjungentem; in Virgine recenter natum recumbentem; in Aquario peccata nostra deflentem, in Sagittario suorum affectum sagittas ad Patrem emittentem; in Piscibus coram Pilato obmutescentem; in Ariete se Patri in victimam offerentem; in Tauro Crucis cornua amplectentem; in Scorpione fatalem mortis ictum excipientem; in Leone gloriose a mortuis resurgentem; in Capricorno alta coelorum petentem; in Libra vivos et mortuos judicaturum venientem.”

¹⁶ *Uo.*, [8v]. „Videbis singulis Sabbathinis Mariam pulchram nt [!] Lunam, jam virtutibus crescentem, jam novis praerogativis novam, jam gratia plenam, jam in nocte peccatoribus micantem, jam salubri suo influxu omnes adjuvantem.”

Utere, vive, vale!¹⁷

Julius Schiller-Coelum Stellatum Christianum atlaszából Szent Tamás apostol (országán csillagjegy)

¹⁷ *Uo.*, [9v].

TUSOR PÉTER

*Két Pázmány-levelsor szüleiéről (Prága, 1616. szeptember 29.)**

Pázmány Péter kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvéről 2003-ban adtunk hírt az Egyháztörténeti Szemlében.¹ Az első olvasat eredményeit azzal az ígérettel zártuk, hogy a jegyzőkönyv – fordítással egybekötött – publikálásakor mélyebb elemzéssel fogunk szolgálni. Befejezéséhez közeledő kutatásunk során részben a már az érseki kinevezés mikropolitikai vizsgálata² közben feltárt és felhasznált forrásokra támaszkodva részletesen rekonstruáljuk a processzus római hivatali útját, szerepét. A tanúvallomásokot összevetjük egymással, és meghatározóan biográfiai, irodalomtörténeti szempontból elemezzük. Ismét és behatóan, széles historiográfiai kontextusban tárgyaljuk Pázmány katolizálását.³

E vállalkozásunk keretében itt és most egy olyan kérdéssel kívánunk előzetesen foglalkozni, amely a processzusról szóló előzetes híradásunkban még nem szerepel. Valójában egy olyan rejtélyről van szó, amely meghaladja a katolizálás datálásának több évszázados problémáját. Csak mivel az elődök egyáltalán nem ismerték, nem adott okot a fejtérésre. Elmondhatjuk, hogy ezzel a jegyzőkönyv ahelyett, hogy megnyugtatóan tisztázná képünket Pázmány fiatal koráról, illetve magáról az újdonsült prelátusról, bizonyos tekintetben tovább bonyolítja azt. Előbocsátjuk, hogy teljes

* Készült az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban

¹ TUSOR Péter, *Pázmány Péter processus inquisitionis az Aldobrandini hercegek frascati levéltárában*, Egyháztörténeti Szemle, 2003/1, 3–21; konferencia-előadásként, majd könyvfejezetként: Uő, *A prágai nunciátúra vizsgálata 1616-ban az esztergomi főegyházmegye állapotáról és az új főpásztor személyéről = Mater et magistra*, szerk. CSOMBOR Erzsébet, HEGEDŰS András, Esztergom, Prímási Levéltár, 2003 (Strigonium Antiquum, 5), 81–90.

² TUSOR Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Bp., Róma, MTA–PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2016 (Collectanea Vaticana Hungariae, I/13).

³ TUSOR Péter, *Kánoni kivizsgálás Pázmány Péterről, 1616: Családja, katolizálása, misszionálása (A Pázmány–Tholdy archívum irataival)*, Bp.–Róma, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2017 (Collectanea Vaticana Hungariae, II/6). A felekezetváltás kérdésével legutoljára Molnár Antal foglalkozott, és illette meglátásainkat kritikával: MOLNÁR Antal, *Pázmány Péter katolizálásának kérdéséhez = Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 7), 226–229.

megoldást annak ellenére nem fogunk adni, és feltételezésekre kell hagyatkoznunk, hogy vissza-visszatérve a kérdés jó másfél évtizede szemünk előtt lebeg.

Elemzésünk tárgya mindössze két sor. Nem a vallomásokban található, hanem Pázmánynak a kánoni kivizsgálást a pápai internunciustól 1616. szeptember 29-én, érseki kinevezése másnapján kérő, a jegyzőkönyv végére bemásolt levelében.⁴ Tömörségével egyedül a szöveg jelentősége vetekszik:

Ismeretes uraságodnak, hogy mily atyai sürgetéssel járt közben Őszentsége a császári Felségnél, hogy az esztergomi egyház élére nevezzen ki főpásztort, és ne hagyja – amint máskor lenni szokott – a lelkek nagy kárára több évig üresedésben a kamara haszna végett az érsekséget. Miután tehát Őfelsége kinevezésemet nyilvánosságra hozta, maga az ügy és a szóban forgó méltóság jellege megköveteli, hogy a felszentelés kitüntetését, amilyen hamar csak lehetséges, elnyerjem. Éppen ezért nagyon tisztelendő uraságodat arra kérem, hogy kánoni kivizsgálásomat halogatás nélkül folytassa le, és küldje el Rómába Őszentségéhez. A legalázatosabban előhozom azt is, hogy bizony minden ősom katolikus volt. Ugyanakkor apám és anyám zsenge korukban eretnek rokonaik hatására eretnekségbe estek, és, micsoda fájdalom, abban is haltak meg. Sőt engem is gyermekként eretnek iskolákba küldtek, és mintegy a tizenkettedik életévemig eretnekségben neveltek. Egyébiránt ezután, az igazságot megismerve, amikor is még laikus világi voltam, a katolikus vallást állhatatosan védelmeztem. *E dolgokat azért volt szükséges nagyon tisztelendő uraságod számára előhoznom, mivel – miután anyám már **negyvennégy** évvel, apám pedig **harminchat** évvel ezelőtt meghalt – aligha lenne itt bárki is, aki róluk ismerettel rendelkezne, hacsak nem az emberek szóbeszédéből.* Kérem tehát főtisztelendő uraságodat, hogy szíveskedjék Őszentségénél keresztülvinni, hogy az Apostoli Szék jóségából ez a fogyatékoság orvosoltassék. Mely főtisztelendő uraságod és az Apostoli Szentszék kegyéért szüntelen imádkozni fogok Istenhez uraságodért.

A bonyodalmat az okozza, hogy a kurrens szakirodalom szerint Pázmány anyja, Massay Margit 1578-ban, apja, Pázmány Miklós pedig 1584 őszén hunyt el.⁵ A processzus mindkét adata jócskán eltér ettől. Pázmánynak az internunciushoz írt prágai

⁴ Archivio Privato dell'Eccellentissima Casa Aldobrandini di Frascati (Villa Belvedere) Documenti Storici, n. 17/10, fol. 17rv. A latin szöveg fordítása a sajátom.

⁵ FRAKNÓI (FRANKL) Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I, Pest, Ráth Mór, 1868, 5–9; FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter 1570–1637*, Bp., Méhner Vilmos, 1886, 7–9; KARÁCSONYI János, *Pázmány Péter atyafiságáról*, Magyar Sion, 1897, 948–953; ZSÁK J. Adolf, *Ki térítette Pázmány Pétert a katolikus vallásra*, Nagyvárad, Szt. László nyomda, 1901, 1–28; KARÁCSONYI János, *Pázmány Péter ifjúsága és rokoni összeköttetései*, Religio, 1907, 351–353, 366–368; LÁNYI Ede, *Pázmány Péter fejlődése*, Egyházi Lapok, 1935, 339–343; 1936, 5–8, 55–57; SÍK Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 9–14; ÓRY Miklós, *Pázmány Péter*

levélsorai szerint Massay Margitnak 1572-ben, Pázmány Miklósnak 1580-ban kellett volna távoznia az élők sorából, ami azt is jelentené, hogy Pázmány Péter már 10 éves korától anyátlan-apátlan árva lett volna.

Bontsuk ketté a két adat kritikai vizsgálatát. Massay Margit haláláról Fraknói csupán általánosságban ír, és Pázmány Miklós második házasságának időpontját 1580 körülre teszi.⁶ Karácsonyi szövegéből az olvasható ki, mintha 1580-ban még élt volna, de ez az általa hivatkozott forrásból nem derül ki.⁷ Őry arról tudósít, hogy 1578 után halt meg, hivatkozást azonban nem hoz. Nem sikerült kiderítenünk, mire alapozza ezt az állítását, sem szakirodalomban, sem forrásokban nem leltük nyomát. Olyan említéssel nem találkoztunk, mely 1578-ban még életben lévőnek mondaná.⁸ A féltestvér Pázmány György 1582-re, illetve 1583-ra datált⁹ születése valóban kézenfekvővé teszi a második házasság 1580 körülire tételét – pozitív adat erre sincs –, továbbá a kötelező gyászévvel, esküvői előkészülettel számolva Massay Margit halálának 1578 tájára, utánra helyezését. Pázmány viszont pontos, kerekíthetőnek sem gondolható évszámot ad meg. Közlése szerint Massay Margit már 1572-ben elhunyt. Vagyis édesanyjáról semmilyen emléke sem lehetett, eszmélésétől kezdve félárvaként nőtt fel, mely szempontot lelki fejlődésének bemutatásakor ezentúl figyelembe kell majd venni.

Már amennyiben a közlést hitelesnek foghatjuk fel. Egyfelől nincs okunk kételkedni, hiszen az adatközlő hiteles személy, érintettsége a lehető legközelebbi, a közlés körülményei is autentikusak. Támogató érvet is találhatunk: így magyarázatot

tanulmányi évei, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006² (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 5), 10–17; ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter (1570–1637)* = PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, szerk. ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, I, 11–12; BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat, 1986 (Magyar História: Életrajzok), 10–11; UŐ, *Pázmány Péter = Esztergomi érsekek 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, Bp., Szent István Társulat, 2003, 284–291, 284–285.

⁶ „Anyját ugyanis korán elvesztvén, mintegy tíz esztendő volt, mikor atyja katolika hölgygel második házasságra lépett.” FRAKNÓI, *Pázmány Péter 1570–1637, i. m.*, 8.

⁷ KARÁCSONYI, *Pázmány Péter ifjúsága...*, i. m., 352. Hivatkozása: „Harruckern levelek a gróf Károlyi levéltárban. M. 18. 53–61”. Kurrens lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Harruckern család levéltára (P 418), fasc. 18, fol. 53–65 (Lit. X).

⁸ ŐRY, *Pázmány Péter tanulmányi évei, i. m.*, 11.

⁹ A Fraknóinál szereplő (*Pázmány Péter 1570–1637, i. m.*, 8.) 1582-es dátum mellé ŐRY (*Pázmány Péter tanulmányi évei, i. m.*, 11.) említi az 1583-at is. Nagy Iván közléséből („meghalt 1627. mart. 4-én, kora 45. évében, mint sirirata mutatja”) valóban mindkettő évszám pontos lehet. NAGY IVÁN, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Bp., Helikon, 1987–1988, (reprint), IX, 174–175. Őry és Szabó már csupán az 1583-as évet adja meg (ŐRY, SZABÓ, i. m., 12). Születési dátumára (1583. április) lásd: TUSOR Péter, *Új adatok és szempontok Pázmány Péter családi viszonyaihoz*, Magyar Sion, 2016, 259–272, 266.

nyer, hogy Pázmánynak miért nem született több édestestvére, 1578-ig ennek lehetett volna esélye. Feltételezzük, épp az 1572-es dátumból, hogy esetleg a következő, életben nem maradt gyermek szülése lehetett a minden bizonnyal nagyon fiatalon (20–22 évesen) bekövetkezhett anyai elhalálozás oka. Bizonyítékunk erre természetesen nincsen. A fiatalkori elhalálozás mindenesetre érthetővé teszi, hogy Massay Margit egyetlen olyan fennmaradt forrásban sem szerepel, amely őt élő személyként említené.¹⁰

Ellenérveként hozható fel, hogy Pázmány Miklós miért várt majd mintegy 8 évet a következő házassággal? Ismét találgatásra kényszerülünk. Fia nevelése nem indokolta feltétlenül a mostoha gyors házhoz vitelét, ezt a női rokonság,¹¹ dajkák megoldhatták. A nemesi családok házassági stratégiáit a kora újkorban elsődlegesen nem érzelmi és gyermeknevelési szempontok irányították, hanem a család biztonságának, további felemelkedésének biztosítása, vagyonszerzés és befolyásnövelés, a kapcsolati háló szélesítése révén.¹² Erre pedig a Massayak mellett, sőt előtt, a Tholdyak nyújthattak komolyabb távlatot. A megfelelő ara eladósorba kerülését azonban ki kellett várni.¹³ Az alispánság megszerzésével (1577-ben említik először) Pázmány Miklósnak is kellő perspektívát kellett biztosítani az új rokon család számára. Esélyeit a benősülésre a családba növelhette, hogy Tholdy Borbála régóta félárva volt, az apa, Tholdy Miklós már 1568 előtt távozott az élők sorából.¹⁴

¹⁰ Sem a szakirodalomban, sem levéltári kutatásaink során nem talákoztunk ilyennel. Utóbbiak összefoglalása: TUSOR, *Új adatok... i. m.*, 259–272.

¹¹ Leginkább az anyai nagyanya, a még 1584-ben is tetterős Felfalussy Margit jöhet szóba. *Uo.*, 266.

¹² Elsősorban jobbágy és arisztokrata példák: PÉTER Katalin, *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század*, Bp., L'Harmattan, 2008 (Múltidéző Zsebkönyvtár). Erdéllyel kapcsolatban további irodalom: *Politika és házasság. Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből*, kiad. HORN Ildikó, KREUTZER Andrea, SZABÓ András Péter, Bp., ELTE BTK, 2005 (TDI Könyvek, 2). Pázmány Miklósnál mindkét házasság esetében feltűnő a szomszéd nemes családokkal kötött frigy, ami összefüggő birtokrendszer kialakításának szándékára utal.

¹³ Okoskodásunkból az is következik, hogy Pázmány Miklós és Massay Margit esküvője 1568/1569 körül lehetett. Pázmány anyja tehát 1550 táján születhetett. Ha már 16 évesen férjhez adták, akkor 1552 az irányadó dátum. Tholdy Borbála mintegy 10 évvel lehetett fiatalabb nála. Feltételezésünket erősíti, hogy 1599-ben még in floribus találjuk Pázmány Péter mostoháját.

¹⁴ Pázmány Miklós második anyósáról, Dóczy Petronelláról viszont nincs közelebbi információnk, csak annyit tudunk, hogy 1591-ben már biztosan nem élt. A rá és férjére, Tholdy Miklósról vonatkozó adatok: Prímási Levéltár (PL), Archivum Saeculare (AS), Acta radicalia, Classis T, n. 158 és 223.

További ellenérvként szolgál, hogy az Alessandro Vasoli internunciushoz intézett írás – kétségkívül a legérdekesebb Pázmány-levelek egyike – állításainak hitelét lerontani látszik, hogy az apára vonatkozó adat biztosan téves. Pázmány Miklós nem 1580-ban hunyt el, hanem valóban 1584-ben, késő ősszel vagy nem sokkal azután.¹⁵ Kérdés viszont, hogy mi lehet e „tévedés” oka? Nincs okunk feltételezni, hogy Pázmány meg akarta volna téveszteni a rómia Kúriát. Mi célból tette volna? Azt is elvethetjük, hogy ne emlékezett volna pontosan atyja elhunytának dátumára. Legkézenfekvőbb magyarázatnak az tűnik, hogy másolási hiba történt. Mint tudjuk, Pázmány írását nem eredetiben mellékeltek, mint például Majthényi László szerémi püspök hasonló levelét két évvel korábban.¹⁶ A tanúvallomások jegyzeteiből, fogalmazványából fáradtságos munkával letisztázott jegyzőkönyv legvégére került bemásolásra.

Gyanúnkat megerősíti, hogy az adattal szétesik a levél belső kohéziója. Már abban ellentmondást érzünk, hogy bár anyja már két éves korában meghalt, mégis arról olvashatunk, hogy szülei küldték, és nem csupán apja küldte „eretnek gimnáziumokba”, azt pedig végképp értelmezhetetlennek találjuk, hogy hogyan nevelhették szülei 12. életévéig „eretnekségben”, ha már 10. életévére teljesen árva lett? További, ebbe az irányba mutató megfigyelés, hogy a levél ezen adata a legjobban informált Lépes Bálint állításával is ellentétbe kerül. A királyi kancellár saját bevallása szerint Pázmány Pétertől informálódott annak életkoráról, s mond figyelemreméltóan pontos 45 vagy 46 évet, melyek között a közlés pillanatában csupán négy nap volt a különbség. A prágai császári udvarban 1616 augusztusától nap mint nap találkozhattak, az érseki kinevezését maga Lépes publikálta.¹⁷ Nyilván a leendő érsek szüleiéről is szó eshetett, hiszen a kancellár Pázmány Miklós halálát határozottan, minden bizonytalankodás és körülírás nélkül 30 évvel korábbra tette, Massay Margitét pedig annál „sokkal korábbra”. Utóbbi egybevág Pázmány pontos adatközlésével, a 30 év említése pedig támpontot ad a másolási hiba keletkezésének hipotetikus magyarázatára. (Hogy itt miért kerekített szám, és miért nem a pontos 31/32 szerepel, arra még

¹⁵ ÖRY (*Pázmány tanulmányi évei, i. m., 11.*) szerint egyes kutatók 1584. szeptember 8., mások november 4. környékére teszik elhunytát. Míg a szeptember 8. Karácsonyi János idézett munkáiban tűnik fel, a november 4. eredetét eddig nem tudtuk azonosítani. (Ugyanígy annak a nyilvánvalóan téves állításnak az eredetét sem, miszerint a dédapa Pázmány János 1520 körül lett volna kálvinistává []. ÖRY, *Pázmány tanulmányi évei, i. m., 11.*) A válogatott művek előszavában már tényként, a halálozás pontos időpontjaként jelenik meg a november 4-ei dátum. (ÖRY, SZABÓ, *i. m., 12.*) A Pázmány–Tholdy család levéltárának adatai szerint a Gergely-naptár szerint 1584. november 27., sőt inkább talán december 16. után és mindenképpen 1585. február 25. előtt következett be. (TUSOR, *Új adatok... i. m., 262.*)

¹⁶ Arch. Aldobrandini, Doc. Stor., n. 17/14.

¹⁷ TUSOR, *Pázmány, a jezsuita érsek..., i. m., 127–128.*

visszatérünk.) Bár a szülők megnevezésekor Lépes mások közléseire hivatkozik, a halálzási adatoknál ezt nem említi. Elgondolkodtató továbbá, hogy mindkét szülő nevét rajta kívül csupán Ferenczffy és Székely tudja, tehát a császári-királyi udvar környezetéből jövő tanúk. Ramocsaházy már csak az apáét. Utóbbi kivételével a nevek ismeretének végső forrásaként is Pázmányt sejtethetjük.

Az egész jegyzőkönyv az elejétől a végéig Ogerus Bra közjegyző kézírása, ezt ellenjegyzése bizonyítja. Hihetetlenül gyors munkáról volt szó. Az eljárás megnyitása és Lépes tanúvallomása szeptember 30-án zajlott le, a többi tanúkihallgatás és a hitvallásletétel október 1-jén, szombaton történt. A jegyzőkönyv tisztázata már október 3-ára, hétfőre elkészült, a feladat elvégzésére mindössze egy nap, a vasárnap állt rendelkezésre. A kérdőpontok és a feleletek sorszámozását leszámítva a számadatok nagy többsége, beleértve az érsekség jövedelmi adatait is, a nagyobb hitelesség kedvéért és a félreolvasások elkerülése érdekében betűvel került átírásra. Ezek a jegyzetekben, fogalmazványban vélhetően még számmal szerepeltek. Ugyanígy feltételezhetjük, hogy Pázmány – a kényes ügyben nyilván sajátkező – levélben számokkal írta a szüleiére vonatkozó adatokat, nem bajlódott betűzésükkel. Hanuy Ferenc által kiadott leveleinek¹⁸ első kötete végén található, pár évvel korábbi írásai facsimiléit tanulmányozva két megállapítást tehetünk. Az egyik, hogy a '6' és '0' írásában a '6' alsó része és a '0' teljesen megegyezik, a '6' hosszú felső íve pedig igen hasonlít a 'g' betűk alsó hurkának bal oldali ívére. A másik, hogy az egy sorba írt betűket számlálva igen valószínűnek tűnik, hogy a Vasolihoz írt levélben a „suggerenda” egyik 'g' betűje és a Pázmány által – a Lépesnek mondottakkal összhangban – írt 30-as épp egymás fölé kerülve pontosan egy '6'-os számot mutathatott az október elején munkája végén minden bizonnyal gyertyafénynél dolgozó nótárius számára. Az olvasati tévedést a 'g' duplázódásának zavaró hatása még inkább valószínűvé teszi.¹⁹

Miért közölt Pázmány 30-as és nem pontos 31/32-es számot?²⁰ Egyfelől a három évtized kínálja a kerekítés lehetőségét. (Ferenczffy is kerek 10 évet ad meg ismeretségükre, noha mindenki számára világos volt, hogy a megismerkedésükre

¹⁸ PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, s. a. r. HANUY Ferenc, I, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910, [807–816].

¹⁹ A számok esetleges betűvel írása esetén felvetődhet, hogy netalán a „sex” helyett „vix” állhatott az eredetiben. Bár az így kapott latin mondat nem lenne értelmetlen, legfeljebb szokatlan ilyen szórendben, és a „vix” elvileg fordítható lenne a szám határozatlanságát kifejező (bár inkább annak értékét csökkentő) értelemben, ez a megoldás nem nagyon valószínű, ahogy egy esetleg római számos írás sem. Köszönöm Szovák Kornél és Takács László segítségét.

²⁰ Imént már láthattuk, Pázmány Miklós halála 1584 novemberében, decemberében, vagy akár 1585 januárjában is bekövetkezhetett.

alkalmat adó országgyűlést 1608-ban tartották.)²¹ Másfelől működhet a tudatalatti: szeretné későbbre, nagyobb korára helyezni a már serdülőként megélt traumát, ha képzeletben is, de csökkenteni árvasága éveit, s erősítve a nemesi családi gyökereit így is több időt tölteni apjával, kinek halálhíre már Kolozsváron érhetne.

A jegyzőkönyv mindenestre nem alkalmas arra, hogy Pázmány apjának pontos halálozási idejét megállapítsuk belőle, sőt az elmélyült kritikai elemzés nélkül akár félrevezető is lenne. Kiváltképpen, ha más kontrollforrások nem állnának rendelkezésre, mint ahogy sok más kora újkori főpap családjára nem is állnak. Egyvalamit azonban csakis innen tudunk bizonyítani. Azt a Zsák Adolf részéről felvetett és Sík Sándor által tulajdonképpen nyitva hagyott kérdést, hogy netalán a bihari alispán földi pályája végén katolizált volna,²² végleg elvethetjük. Pázmány maga közli levelében, hogy mindkét szülője protestánsként hunyt el.

²¹ Arch. Aldobrandini, Doc. Stor., n. 17/10, fol. 12r.

²² ZSÁK, *i. m.*, 1–28; SÍK, *i. m.*, 12.

V. ECSEDY JUDIT

Újabb hamis impresszumú könyvek

A 18. században a magyarországi protestáns nyomdák lassú elhalása következtében az 1720-as évektől kezdve több dunántúli nyomda vállalta magára az evangélikus, és egyes esetekben a református vallású lakosság könyvekkel való ellátását. E műhelyek mindenekelőtt a soproni Rennauer- és Siess-nyomda, a győri Streibig-nyomda, kisebb mértékben a pozsonyi Royer- és a budai Landerer-műhely. Legnagyobb számban az evangélikus énekes- és imádságoskönyvek kiadására volt szükség, zoltároskönyvre és katekizmusra. Éppen ezek a kiadványtípusok találhatók leggyakrabban a győri és soproni nyomdák eltitkolt kiadványai között.

A hamis impresszumú könyvek kutatásának Szelestei N. László két, a Magyar Könyvszemlében 1983-ban¹ és 1991-ben² megjelent tanulmánya adott lendületet. Amint első, 1983-as dolgozatában mintegy visszapillantásként említette, a magyarországi könyvészetben elsőként Kovachich Márton György³ vetette fel a hamis megjelenési hellyel kiadott könyvek kérdését, óvatosságra intve a régi könyvekkel foglalkozókat. Majd Payr Sándor foglalkozott a témával a pietizmus és a nyugat-dunántúli nyomdák kapcsán, kidolgozni azonban már nem maradt ideje.⁴

Szelestei N. László két említett tanulmányában egyrészt a dunántúli evangélikus lelkészek levelezésében, másrészt a cenzúraitatokban talált olyan konkrét kiadásokra vonatkozó utalásokat, amelyeket azután a fennmaradt könyvekkel összevetett. Adatainak felhasználásával, a kiadványtípusok és időkor kibővítésével e cikk írója tett kísérletet a hamis és fiktív nyomdahelyű régi magyar könyvek összegzésére.⁵ Az alábbiakban ezeknek sorát gyarapítjuk három további kiadással.

¹ SZELESTEI N. László, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon [I.]: Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek*, Magyar Könyvszemle, 1983, 292–304.

² SZELESTEI N. László, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon II.: Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években*, Magyar Könyvszemle, 1991, 343–352.

³ KOVACHICH Márton György, *Conspectus historico-statisticus typographiarum [...]*, 1808. E kéziratot művel Szelestei N. László foglalkozott: SZ. N. L., *A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei*, Magyar Könyvszemle, 1982, 36–39.

⁴ *Rejtett nyomdahellyel megjelent magyar könyvek a 18. században: Payr Sándor hagyatékából szerkesztői közlemény*, Magyar Könyvszemle, 1939, 190.

⁵ V. ECSEDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1996.

Ács Mihály *Arany láncc* című imádságoskönyvéből Szelestei N. László nyolc hamis impresszumú kiadást említ,⁶ ezek egyikét, a hamis „Lőcse 1726” jelzésűt már Payr Sándor is gyanúba fogta. Azóta eggyel gyarapodott a számuk, egy magát címlapján „Lőcse 1734”-ből származónak valló kiadással. Egyetlen ma ismert példánya Kolozsvárott bukkant elő.

Érdekessége, hogy a kötet első íve – tipográfiai jellemzői alapján – Sopronban, a Rennauer-nyomdában készült,⁷ míg a könyv törzse a pozsonyi Royer-nyomdában.⁸ Azonban nemcsak kiadási helye, hanem évszáma sem valós. Ismerünk már egy ilyen, részben Sopronban, részben Pozsonyban készült *Arany láncc*-kiadást,⁹ azt a nyomdász „Jénában 1747” jelzéssel látta el. A most ismertetett kötetünk 191 lap terjedelmű törzse ezzel azonos. Minthogy a „jénai” kiadás 1747-es évszámát nem kellett kétségbe vonni, és mivel törzsében ezzel azonos, az újonnan felfedezett „lőcsei” kiadást is erre az évre tehetjük, vagyis az 1734-es évszám hamis. Ennek alapján feltehető, hogy a kiadásunkhoz újonnan hozzátett első ív a címlappal ugyanebben az időben készült Sopronban, Rennauer-nél. Ez az ív, bár a „jénai”-hoz hasonlóan Sopronban készült, azzal nem azonos, hanem változtatások vannak a szedésben és a díszítésben is. Kötetünk a címlapon megnevezett Lőcsevel, azaz a lőcsei Brewer-nyomdával semmi közös vonást nem mutat, sem a betűkben, sem a könyvdíszekben. Leírása tehát:

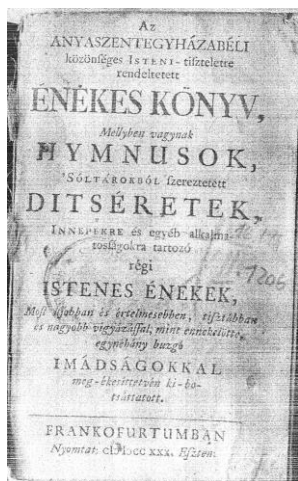
Ács Mihály, Arany lantz, avagy olly buzgó fohászzkodások és rövid alázatos imádkozások, mellyekkel a' győzhetetlen Istent meg-gyöző igaz, szivbeli hit ő Felségét magához kaptcsolhatja [...] mellyek [...] mostan penig egy néhány szép imádságokkal és hasznos elöl járó beszéddel együtt ujjonnan ki-nyomtattattak, Lőtsén 1734. Eszt. [Sopron–Pozsony, 1747 körül, Rennauer–Royer.] [24], 191 l. – 12°, Kolozsvár, Egyet. Kvt. 283349.

⁶ V. ECESEDY, *i. m.* sem ismert ennél többet 1996-ban.

⁷ A Rennauer-nyomda 1738–1747 között dolgozott Sopronban: Johann Philipp Rennauer 1738–1746-ig, majd özvegye 1747-ben.

⁸ A Royer-nyomda 1718 és 1750 között működött Pozsonyban: az alapító Johann Paul Royer 1718–1736 között, Maria Magdalena Royer 1736 és 1740 között, az örökösök 1740–1747 között, Franz Anton Royer pedig 1748–1750-ig.

⁹ SZELESTEI, *Hamis...[L]*, *i. m.*, 11. sz. és V. ECESEDY, *i. m.*, 65. sz.

A következő *Az anyaszentegyházabéli közönséges isteni-tiszteletre rendeltett énekes könyv*, amelynek újonnan felfedezett kiadása a címlapja szerint „Frankofurtumban 1730”-ban jelent volna meg. A kötet tipográfiai jellemzői alapján Győrben, a Streibig-nyomdában készült, de a címlapon jelölt évnél jóval később, 1775 körül.

Az evangélikus gyülekezeti énekeskönyvet több címváltozattal adták ki: a hamis impresszumú kiadások között szerepel a fenti címmel, emellett *Az Isten anyaszentegyházabéli közönséges isteni-tiszteletre rendeltett énekes könyv* címmel,¹⁰ továbbá a *Közönséges isteni tiszteletre rendeltett énekes könyv* címmel.¹¹ A címváltozatok ellenére ugyanarról az énekeskönyvről van szó, mindegyik terjedelme azonos, 595 lap, és mindegyikük kottával ellátott.

Ilyen címmel, mint a most felfedezett kiadás, eddig egyet ismertünk, amely azonban szinte „kilóg” a sorból, ugyanis szokatlan, negyedréti alakban nyomtatták,¹² impresszuma szerint „Frankofurtumban 1730”-ban. Ennek lehet újabb kiadása a most felfedezett, nyolcadréti formátumú énekeskönyv, átvéve annak hamis hely- és évmegjelölését. A fent említett többi énekeskönyvhöz hasonlóan ez is kottás. Helyesbítünk kell korábbi leírását,¹³ ahol még ténylegesen frankfurti nyomtatványként szerepel. Helyes leírása a következő:

Az anyaszentegyházabéli közönséges Isteni-tiszteletre rendeltett énekes könyv mellyben vagnak hymnusok, ’soltárokból szerzetett ditséretek [...] régi istenes énekek, most ujabban és értelmesebben, tisztábban és nagyobb vigyázással, mint ennelötte egynehány buzgó imádságokkal meg-ékesítettvén ki-botsáttatott Frankofurtumban 1730. [Győr 1775 körül, Streibig.] 510, [13] l. – 8° Gyöngyös, Bajza J. II. 1206.

Harmadikként a *Zsoltárok* újabb, hamis impresszumú „Debreczenben 1770. Esztendőben” hely- és évmegjelölésű kiadásával foglalkozunk. Ennek ma ismert egyetlen példánya a kolozsvári Akadémiai könyvtár egykori Unitárius gyűjteményében található.

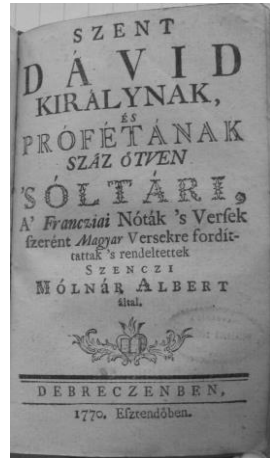
¹⁰ V. ECESEDY, *i. m.*, 83. és 87. sz.

¹¹ *Uo.*, 108., 125., 129. sz.

¹² *Uo.*, 97. sz.

¹³ PETRIK VII, 42.

Szent Dávid zsoldárainak Szenci Molnár Albert-féle fordításáról van szó. Ez az a mű, amely legtöbbször jelent meg hamis impresszummal, 1743 és 1784 között tizenöt-ször.¹⁴ Közülük nyolcat¹⁵ már Szelestei N. László ismert, hat továbbit a *Titkos nyomdabehyű régi magyar* könyvek regisztrált, tizenötödikként pedig a most előkerült „debreceni” 1770-es kiadást ismertetjük. A hamis kiadási helytel megjelent *Zsoldárok* jellemzője, hogy a tizenöt kiadásban mindössze két hamis helynév váltakozik: Frankfurt és Debrecen. Valós nyomdája pedig, az első, 1743-ból származó kiadás kivételével, amely titokban Győrben, Gregor Johann Streibignél készült, valamennyinek a soproni Siess-nyomda. Bár amint láttuk, a negyven év alatt gyakran megjelent, 1770-es kiadását eddig nem ismertük. Külsője pontosan megegyezik akár a „frankfurti” 1772-es, akár a „debreceni” 1776-os kiadással, tehát ezek sorába illeszkedik. Azonos vonásuk az a díszbetű, amellyel a ’SÓLTÁRI szót nyomtatták, és amelyhez még csak hasonló sem volt Debrecenben. Vagyis a „frankfurti” 1772-es és a „debreceni” 1776-os kiadáshoz hasonlóan ez is a soproni Siess-nyomda egyik eltűnt kiadványa. Leírása az alábbi:

[Biblia. Ószövetség.] Szent Dávid királynak és profétának száz ötven ’soltári, a’ francziai nóták ’s versek szerént magyar versekre fordítottak ’s rendeltettek Szenczi Molnár Albert által. Debreczenben 1770. [Sopron, Siess.] [4], 410, [7] l. – 12° Kolozsvár, Akad. U 73.253.

A hamis nyomdahelyű protestáns könyvek kiadása II. József türelmi rendeletét (1781. október 25.) követően egy-két éven belül megszűnt, nem volt szükség a megtevesztő helynevek alkalmazására. Ettől kezdve – külsőjükön semmit sem változtatva – már a valós helynévvel jelentek meg a protestáns áhítatossági könyvek.

¹⁴ V. ECESEDY, *i. m.*, 60., 72., 74., 75., 86., 94., 100., 105., 114., 115., 116., 119., 126. és 127. sz.
¹⁵ *Uo.*, 60., 74., 94., 100., 105., 115., 116. és 127. számúakat már Szelestei N. László ismertette. SZELESTEI N. László, *Hamis... [I.]*, *i. m.*, 292–304.

A történelem során kizárólag olyan kegyességi mozgalmakkal találkozunk, amelyek a nyájas nagylelkűség (mansuetudo), a jámborság vagy ájtatosság (pietas) és a megbocsátás vagy engedékenységgel (clementia) hirdetése, valamint gyakorlása által újító, jobbitó szándékkal léptek fel – legalább – közvetlen környezetükkel kapcsolatban. Közülük számos lelkeségi irányzat nagyobb földrajzi területeken is tért tudott hódítani. Azonban elvéve találunk csak olyat, amely nem kisebb célt szándékozott megvalósítani, mint az egész világ vallásos, lelkeségi életének megújítását. Ilyen elképzelést fontolgatott már kezdettől a 17. század végén (1694) életre hívott hallei egyetemről szertesugárzó kegyességi mozgalom atyja, August Hermann Francke (1663–1727).¹ A hallei pietizmus a protestáns egyházakban, de elsősorban a német evangélikus-lutheránus egyházban kibontakozó, majd ezernyi szála szétfutó vallási irányzatnak (pietizmus) a legelterjedtebb és Magyarországon is nagy hatást kifejítő egyik ága. Kezdetei a 17. század elejére, Johann Arndt (1555–1621) *Vier Bücher vom Wahren Christentum* [Négy könyv az igaz kereszténységről] (Magdeburg, 1610) című, Luther előtti misztikusok írásaiból kompilált fő művére mennek vissza.² A könyv népszerűségét és szellemiségének széles elterjedtségét jól mutatja az a tény, hogy a nevezett munka – a *Paradiesgärtlein voller christlicher Tugenden* [Az ép keresztény erények édenkertje] (Magdeburg, 1616) című írással együtt – a Biblia után a legnagyobb példányszámban és legtöbbször kiadott, így a legolvasottabb keresztény lelkeségi könyv volt, amely 1740-ig

* A tanulmány az EFOP -3.6.1-16-2016-00001 Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen című projekt támogatásával készült.

¹ A világ megváltoztatására vonatkozó gondolat komolyságát és összetettségét plasztikusan dokumentálja az August Hermann Francke születésének 350. évfordulója alkalmából (2013) megrendezett nagyszabású kiállítás, melynek anyagát egy gyönyörű katalógus formájában is kézbe veheti az olvasó: *Die Welt verändern: August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700*, hrsg. von Holger ZAUNSTÖCK, Thomas MÜLLER-BAHLKE, Claus VELTMANN, Halle, Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, 2013 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 29).

² Martin H. JUNG, *Pietismus*, Frankfurt am Main, Fischer, 2005 (Fischer kompakt, 16130), 6–7.

123 edíciót ért meg.³ Ennek az ún. kegyességi krízisnek vagy kegyességi fordulatnak⁴ a nyomán bontakozott ki a pietizmus, tehát az a lelkeségi irányzat, amely a „reformációval és a reformáció utáni ortodoxiával szemben a hangsúlyt a tiszta tanról a kegyes életre, a hitről a kegyességre (pietas), a megigazulásról a megszentelődésre és az Istennel való bensőséges közösségre helyezte.”⁵ Azt követően, hogy az érett pietizmus kiemelkedő alakja, a kiforrott tan megalapozója, Philipp Jakob Spener (1635–1705) védelmére kelt, Arndt a pietista értékrendben közvetlenül Martin Luther után a második helyre került.⁶ Az arndti és speneri hagyományon nyugodva fejtette ki nézeteit, majd nagyon hatékony módon ültette át azokat a gyakorlatba a már említett lübecki–hallei teológus, Francke.⁷

A reformáció ötszázadik évfordulóján érdemesnek tartom ismét ráirányítani a figyelmet erre a protestantizmus történetében legjelentősebb vallási mozgalomra (nem kisebbítve persze az angolszász puritanizmus jelentőségét sem), amely individualizálódásra és bensőségességre törekvő szándékával, párhuzamosan haladva és sokszor összefonódva az európai felvilágosodással, következetesen ragaszkodva a reformáció eredeti célkitűzéseihez és azokat beteljesítve, a „legteljesebb mértékben protestáns jelenség maradt” az egyháztörténetben.⁸ A reformáció után kétszáz évvel a pietizmus tehát a reformáció tanait kívánta továbbvinni, kiegészítve azt az életfolytatás egy második reformációjával (Reformation des Lebens)⁹ és szociális érzékenységgel. A felsorolt paraméterek mindegyike hatványozottan is igaz a jelen írás témájául választott

³ Martin H. JUNG, *Reformation und Konfessionelles Zeitalter (1517–1648)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012 (UTB, 3628), 251.

⁴ Vö. *Der Protestantismus des 17. Jahrhunderts*, Hrsg. Winfried ZELLER, Bremen, Schünemann, 1962 (Klassiker des Protestantismus, 5), XVII.

⁵ Vö. Johannes WALLMANN, *A pietizmus*, Bp., Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2000, 18.

⁶ *Uo.*, 19.

⁷ Spener és Francke szellemi összefonódását a legapróbb részletekig tárgyalja az alábbi kötet 12 tanulmánya: *Hoffnung besserer Zeiten: Philipp Jakob Spener (1635–1705) und die Geschichte des Pietismus*, red. von Veronika ALBRECHT-BIRKNER, Bettina CITRON, Halle, Franckesche Stiftungen, 2005 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 15). A témát újabb kontextusba helyezi a következő írás: Manfred JAKUBOWSKI-TIENEN, *Von Spener zu Francke: Der Pietismus im 17. und 18. Jahrhundert in seiner europäischen Dimension = Die Welt verändern... i. m.*, 29–39.

⁸ Vö. WALLMANN, *i. m.*, 13.

⁹ Wallmann nyomán értelmezi Wolfgang BREUL, *Pietismus = Enzyklopädie der Neuzeit*, X, hrsg. von Friedrich JAEGER, Stuttgart–Weimar, Metzler, 2009, 12–17, itt: 12.

hallei pietizmusra és annak szellemi atyjára, August Hermann Franckéra.¹⁰ Noha a Saale-parti hittudós maga dogmatikai kérdésekkel csak érintőlegesen foglalkozott életműve során, az alapítása után nagyon rövid időn belül a Kárpát-medencéből óriási számban kikerülő peregrinusok között is legendás hírűvé váló hallei egyetemen keresztül nagymértékben befolyásolta a 18. század európai teológiáját. Ennek a szinte felmérhetetlen hatásnak a főbb, nemegyszer világméretben megvalósult eredményeit kívánom az alábbiakban röviden felvázolni – kimondottan az ünnepelt tiszteletére, aki munkássága során maga is többször fordult a hallei eszmék és azok magyarországi recepciójának kutatása felé.

A történet a 17. század végén kezdődött, amikor August Hermann Francke 1689–90-ben egyetemi hallgatókat és városi polgárokat magával ragadó ún. lipcsei mozgalma (*Leipziger Bewegung*) annyira felborzolta a helyi hatalmasságok kedélyeit, hogy Franckének távoznia kellett nemcsak az egyetemről, hanem Lipcséből is. Rövid erfurti kitérő után – Spener közbenjárásának köszönhetően – végül Halléban kapott állást a frissen (1694-ben) alapított egyetemen¹¹ mint a görög és a keleti nyelvek professzora, illetve lelkészi hivatalt vállalhatott a közeli Glaucha településen. Itt vette kezdetét az a franckei életmű, amely az egyes emberhez való odafordulásnak köszönhetően Martin Luther eszméit mélyen elültette a társadalom tagjaiban, és messze Európa határain túl is hatékonyan elterjesztette.¹² Oktatói és lelkészi feladatai mellett már a kezdetektől egy árvaház megalapításán gondolkodott (1695), amelyet egy 4 tallérból és 16 garasból álló adománynak köszönhetően rövid időn belül úgy alakított ki, hogy az intézmény a három társadalmi rétegnek, rendnek megfelelő szerkezetű oktatási intézmény legyen, leánygyermek számára is (!).¹³ Francke arra is törekedett, hogy az államot esküvel kötelezze el a szegényellátás mellett. 1698-ban könyöradomány-rendeletet fogalmazott meg Glaucha település részére, amely aztán

¹⁰ A Franckesche Stiftungen jóvoltából 2016-ban egy 21 roll-upból álló vándorkiállítás indult útjára Európában *Hallescher Pietismus und Reformation. August Hermann Francke in der Nachfolge Martin Luthers* címmel, amely a legfrissebb ismeretek alapján mutatja be a reformáció élő örökségét a franckei életműben és az Alapítványok korszakokon átívelő történetében.

¹¹ A hallei egyetemet kimondottan a protestantizmuson belül kialakult felekezeti viták tompítására hozták létre, éppen ezért nagyrészt a megbékélést hirdető, a vitákat kerülő magatartásukról ismert és a felekezeti különbségeket többnyire jelentéktelennek ítéelő pietistákkal töltötték fel az oktatói gárdát.

¹² A teológus–pedagógus–társadalmi reformer életművét rengeteg korabeli képpel és tárgy fotójával plasztikusan mutatja be Helmut OBST, *August Hermann Francke: Ein Porträt = Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale): Geschichte und Gegenwart*, hrsg. von Helmut OBST, Paul RAABE, Halle, Fliegenkopf, 2000, 9–58.

¹³ Helmut OBST, *August Hermann Francke und die Franckeschen Stiftungen in Halle*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002 (Kleine Reihe V&R, 4030), 23–24.

a későbbiekben a városi alamizsnarendeletek előképűl szolgált. Ezenkívül tartományurakat inspirált arra, hogy tartományukban szegényügyi rendszert építsenek ki.¹⁴ Ebben a tevékenységében gyakran olyan hivatalnokok segítettek, akik azelőtt maguk is Francke iskoláiba jártak.

Az árvagondozás mellett Francke a tanításra felkészítő és általában a tanári szakma professzionalizálása érdekében – az európai oktatás történetében első tanítóképzőnek tekinthető – szemináriumot is létrehozott.¹⁵ A reformáció központi követeléseinek megfelelően a szükséges társadalmi változások kulcsának ugyanis a széles körű oktatást és képzést tekintette, amelynek meghirdetésével és elindításával az összes társadalmi rétegből származó fiúkat és lányokat, illetve férfiakat és nőket el kívánta érni. Az alapítványok iskoláiban (Glauchasche Anstalten) tanuló minden egyes gyermek fejlődését informátorok (személyekhez rendelt tanítók) tartották szemmel, és ők segítettek a nebulókat is előrehaladásukban. A franckeai intézmények „átersztő” iskola-rendszere a társadalmi korlátok legyőzését tette lehetővé a benne tanulók számára. Az ún. szakmai osztályok szerinti besorolási rendszer a gyermekek iskolai képzésének rugalmas harmonizálását eredményezte, annak függvényében, hogy a gyermek az egyes tárgyakból milyen tudásszinttel rendelkezett. A tudásközvetítés innovatív útjai egybeváltak az aprólékosan strukturált és ellenőrzött napi időbeosztással, amely főként egy általános értékkánon közvetítésére koncentrált. Az értékek tisztelete az életkor felelősségteljes kezelésén alapult, amelyet Isten értékes ajándékának tekintettek. A rend, a kötelességérzet, az egyéni felelősségvállalás és a közjó iránti érzék számítottak a legismertebb porosz erények közé, amelyek Halléból a későbbiekben lekipásztorként, házitánítóként, informátorként és hivatalnokként tevékenykedő diákok generációin keresztül egész Poroszországban és Európában elterjedtek.¹⁶

Nem lehet elégszer hangsúlyozni: minden bizonnyal a korai felvilágosodás eszméitől indítva, Francke az oktatást és a képzést legalább olyan fontosnak tartotta, mint

¹⁴ *Uo.*, 57–64.

¹⁵ Az alapítás és az 1698. szeptember 19-én III. Frigyes (1657–1713) brandenburgi választófejedelemtől elnyert privilégium, valamint a későbbiekben sok más európai és tengerentúli intézménynek mintául szolgáló hallei modell kialakulásáról és térnyeréséről lásd: Udo STRÄTER, *Das Waisenhaus zu Glaucha vor Halle = Kinder, Krätze, Karitas: Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Claus VELTMANN, Jochen BIRKENMEIER, Halle, Franckesche Stiftungen, 2009 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 23), 76–87. Francke iskoláinak jelentőségéről szélesebb kontextusban lásd: Juliane JACOBI, *Pädagogische Avantgarde um 1700. Franckes Schulgründungen im Kontext ihrer Zeit = Die Welt verändern...*, *i. m.*, 215–223.

¹⁶ A hallei árvaház kisugárzó szerepét részletesen mutatja be Antje FASSHAUER, *Die Ausstrahlung des Halleschen Waisenhauses ins Alte Reich = Kinder, Krätze...*, *i. m.*, 89–100 és Jochen BIRKENMEIER, *Die weltweite Ausstrahlung des Halleschen Waisenhauses = Uo.*, 101–112.

a keresztény erények gyakorlását, melyeket a hitbéli tudás elé helyezett, hiszen véleménye szerint ez korábban csupán terméketlen hitvitákat generált, nem pedig a tevékeny szeretet kibontakozását szolgálta. A hallei pietisták komoly szerepet szántak az anyanyelvnek az oktatásban és a pasztorációban egyaránt. Oktatási reformjai keretében a Johann Amos Comenius (1592–1670) szolgáltatta előkép nyomán Francke a szemléltető oktatást a pedagógia szilárd alkotóelemévé tette, ezzel pedig megalapította a reáliskolai rendszert,¹⁷ melynek kellékei ma is megtekinthetők a Franckesche Stiftungen műkincs- és természettudományi gyűjteményében (Kunst- und Naturalienkammer).¹⁸ Az életközeli oktatás kifejeződéseként értékelhető az iskolai tankert elve is, ahogyan azt Halléban kidolgozták, ugyanis itt állt a német oktatás történetében először oktatási célokat szolgáló fűvészkert és egyben gazdag szakirodalom a botanikai tartalmak közvetítésére a tanulók rendelkezésére.¹⁹

A szegényiskolával egy időben Francke egy olyan képzőintézményt is alapított, amely az európai udvarokból érkező nemesi ifjakat, valamint a tehető polgárság fiait célozta meg. 1702-ben ez az iskola megkapta I. (Porosz) Frigyesztől (1657–1713) a királyi privilégiumot, és Királyi Pedagógium (Königliches Pädagogium) néven vált ismertté világszerte. Francke először a Sziléziában hitük miatt szorongatott lutheránus nemesi ifjakat támogatta és vette fel oktatási intézményébe. Az angol puritanizmus szoros kapcsolata a pietizmussal Nagy-Britanniából is vonzott ifjakat Halléba, akiknek a koszt- és kvártélyköltségeit Stuart Anna (1665–1714) angol királynő fedezte. Francke növekvő nemzetközi aktivitásával párhuzamosan egyre több gyermek érkezett Oroszországból, a balti államokból, a Kárpát-medencéből, különösen Erdélyből, Svédországból, Dániából és Svájcból a hallei Pedagógiumba, akik a későbbiekben politikusként, hivatalnokként, tudósként és teológusként terjesztették el Francke reformötleteit a világban. A Pedagógium a kor legismertebb protestáns oktatási intézményei

¹⁷ Ellentétben a katolikus egyházzal és a lutheránus ortodoxia híveivel, a pietizmus pozitívan állt az akkoriban megizmosodó természettudományokhoz. Francke ugyanis azt vallotta, hogy a természet tanulmányozása hasznos, és Isten dicsőségére szolgál.

¹⁸ Ehhez részleteiben lásd a Klaus E. Göltz csodálatos fotóival illusztrált kötetet: Thomas J. MÜLLER-BAHLKE, *Die Wunderkammer: Die Kunst- und Naturalienkammer der Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale)*, Halle, Franckesche Stiftungen, 1998. A kérdéskört kontextusba helyezi: Dorothea HORNE-MANN, Claus VELTMANN, „Zu Erziehung der Jugend”: *Die Naturalienkammer August Hermann Franckes in der Tradition der frühneuzeitlichen Sammlungs- und Bildungskultur = Die Welt verändern... , i. m.*, 129–143.

¹⁹ Brigitte KLOSTERBERG, *Botanische Bücher in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen = Gart der Gesundheit: Botanik im Buchdruck von den Anfängen bis 1800*, hrsg. von Irmgard MÜLLER, Werner DRESSENDÖRFER, Halle–Schweinfurt, Franckesche Stiftungen–Museum Otto Schäfer, 2011 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 26), 63–69.

közé tartozott, a legkiválóbb oktatási helyiségekkel és feltételekkel, illetve széles ismereteket felölelő, megalapozott képzési tervvel, továbbá a régió legnagyobb könyvtárával rendelkezett.²⁰

Az úgynevezett közepszerű dolgok (Mitteldinge) elutasításával, tehát mindazzal, ami pusztán a szórakoztatásra és az idő eltöltésére szolgált, a pietizmus a 18. század közepén a szépirodalom fejlődését látszott gátolni. A pietisták ugyanakkor nagy mennyiségben termelték a lelki épülésre szolgáló vallási irodalmat, amely a társadalom minden rétegében egyéni olvasási kultúrát teremtett. A világ első bibliaintézete (Cansteinische Bibelanstalt), amelyet a hallei árvaházban hoztak létre, nyomtatástechnikai újításoknak köszönhetően minőségileg kimagasló, nagyon olcsó könyvnyomtatást tett lehetővé, és a sok nyelven előállított *Bibliákat*, illetve lelkiségi könyveket igazi bestsellerré tette a piacon.²¹ August Hermann Francke ezzel azt az alapvető reformatori elvárást követte, hogy minden ember kezébe (Luther-féle) *Biblia* kerüljön, de sokkal többet ért el: a pietizmus által ösztönzött olvasási forradalom – összekapcsolódva az individuális érzelmvilág reflexióival – szerfelett megtermékenyítő hatással volt a szépirodalomra. A romantika és az ún. érzékenység (Empfindsamkeit) korszakának minden nagy írójára befolyást gyakorolt a pietizmus, köztük olyan szerzőkre, mint Goethe, Schiller, Lessing, Herder, Wieland és sokan mások. A pietista családból származó író, Karl Philipp Moritz (1756–1793) még egy olyan magazint is létrehozott a tapasztalati lélektan tanulmányozására, amely az első pszichológiai folyóiratnak számít a sajtótörténetben (*Magazin zur Erfahrungsseelenkunde*, 1783-tól).

Újabb előremutató tevékenységként Francke és munkatársai valódi éneklő lelki-ségi mozgalmat indítottak el Halléban Luther nyomdokain haladva, aki már korán

²⁰ Ma is a Stiftungen területén áll és ad helyet egy hatalmas, értékes történeti könyvgyűjteménynek az az épület, amely a legrégebbi, jelenleg is működő, könyvtári funkciók ellátására tervezett és készült objektum Németországban. Történetét és gyűjteményegységeinek részletes bemutatását lásd Brigitte KLOSTERBERG, *Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen*, Halle, Franckesche Stiftungen, 2007.

²¹ A Francke egykori barátja, báró Carl Hildebrand von Canstein (1667–1719) tőkéjéből 1710-ben életre hívott bibliaintézet immár több mint háromszáz éve működik. Létrehozásának szándéka, tudniillik, hogy a *Bibliát* tömeges méretekben és a társadalom szegényebb tagjai számára is elérhető olcsóságban állítsák elő, még ma is az intézmény alapelvei közé tartozik. Az alapítás körüli időkben egy német nyelvű *Újtestamentum* például 2 garasba (ma kb. 1 euró, azaz 310 forint), míg egy teljes bibliakiadás 6 garasba (ma kb. 3 euró, azaz 930 forint) került; a terjesztéséből származó haszon kérdése tehát fel sem merült. Canstein életében mintegy 180.000 *Biblia* nyomtatására és eladására került sor, 1800-ig ez a szám 2,7 millió példányra nőtt, ma pedig már ez utóbbinak közel tízszeresét teszi ki. (Canstein életéhez és működéséhez lásd: Peter SCHICKETANZ, *Carl Hildebrand Freiherr von Canstein: Leben und Denken in Quellendarstellungen*, Tübingen, Verlag der Franckeschen Stiftungen im Max-Niemeyer-Verlag, 2002 (Hallesche Forschungen, 8).

felismerte a közös éneklés integráló hatását a közösségekre, és ő maga is írt egyházi énekeket. Így a közösségi ének olyan médiummá vált, amely a reformáció célkitűzését mélyen hatóvá tette a társadalomban. A még mindig szorosan az egyházhoz kötődő éneklés a pietizmus fellépésével széles társadalmi bázison vált népszerűvé, és új impulzust adott a zenei kultúrának. A népesség domináns része még a 17. században is többnyire kívülről megtanult, egyszerű énekeket énekelt a templomokban. Az ének közösségképző erejét a pietisták ügyesen tudták kihasználni, így kerülhetett sor azokra a nyilvános énekórákra, amelyeket Francke veje, a franckeai alapítványok második igazgatója, Johann Anastasius Freylinghausen (1670–1739) tartott a hallei árvaházban. Egy-egy alkalommal akár 2000 ember is összegyűlt ezeken a szerdánként és szombatonként megrendezett áhítati eseményeken. Ezenkívül Freylinghausen 1704-ben kiadott egy olyan énekeskönyvet, amelybe az új énekeket, pl. a neves német lutheránus költő és dalszerző, Paul Gerhardt (1607–1676) énekeit is felvette. A megható dallamok és az új dalok ritmikus könnyedsége az énekeket az emberek mindennapi vallásgyakorlatában is népszerűvé tették, jótékony hatásukat pedig kifejtették többek között Johann Sebastian Bach (1685–1750) és a hallei születésű Georg Friedrich Händel (1685–1759) egyházi zenéjére is.²²

A következetes, szilárd hittel és friss lelkeséggel átitatott reformelképzelések hamar utat találtak maguknak, és a nagyszámú peregrinusnak köszönhetően gyorsan túlterjedtek Halle közvetlen környezetén. Francke reformeszméire több európai hatalmi központ is felfigyelt. I. Frigyes és I. Frigyes Vilmos (1688–1740) porosz királyok széles körű privilégiumokkal támogatták ezeket a reformokat, nagy befolyást biztosítottak kitalálójuknak, akinek a segítségével modernizálták az iskolaügyet és a szociális ellátás rendszerét az egész országban.²³ Nagy Péter (1672–1725) szentpétervári udvarával olyan közvetítők teremtettek kapcsolatot, mint az angol udvarban szolgáló diplomata és az első orosz nyelvtan szerzője, Heinrich Wilhelm Ludolf (1655–1712). A cártanácsadói már 1698-ban oktatási kérdések ügyében keresték a Franckéval való

²² Freylinghausen életére és zenei tevékenységére legfrissebben lásd Matthias PAUL, *Johann Anastasius Freylinghausen als Theologe des hallischen Pietismus*, Halle, Franckesche Stiftungen, 2014 (Hallesche Forschungen, 36).

²³ Csak egyetlen példa arra, milyen mértékű hatást tudott elérni a karizmatikus Francke és az általa terjesztett új szellemiség a német birodalmi nemesség körében: *Mit Göttlicher Güte geadelt: Adel und Hallescher Pietismus im Spiegel der fürstlichen Sammlungen Stolberg-Wernigerode*, hrsg. von Claus VELTMANN, Thomas RUHLAND, Thomas MÜLLER-BAHLKE, Halle, Franckesche Stiftungen–Harrasowitz, 2014 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 31).

egyeztetés lehetőségét Hallében.²⁴ Stuart Anna királynő támogatta, hogy angol növendékek tanuljanak a hallei árvaházban, a Francke szellemi befolyása alatt álló angol udvari lelkészek, Anton Wilhelm Böhme (1663–1722) és Friedrich Michael Ziegenhagen (1694–1776) pedig a hallei pietizmus Dél-Indiába és Észak-Amerikába irányuló közvetítőiként tevékenykedtek. IV. Frigyes (1671–1730) dán királyhoz is szoros kapcsolatok fűzték Franckét, ennek következtében pedig a pietizmus erősen befolyásolta a dán egyházügyet is. A király kérésére Halléből érkezett teológusok missziós állomást létesítettek a Dél-Indiában található dán kereskedelmi telephelyen, Tranquebarban. Ez volt a történelem első protestáns missziója.²⁵

Az immár ikonikussá váló hallei árvaház világot átfogó hálózata a reformáció után kétszáz évvel is gondoskodott a lutheri eszmék szisztematikus elterjesztéséről Európán kívül. Francke már 1699-től levelező tagként együtt dolgozott a londoni székelyű Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK) társasággal, amely a brit világbirodalom területén a pietizmushoz hasonló reformcélok megvalósításán fáradozott. Az SPCK 1705-ben *Pietas Hallensis* címen jelentette meg Francke legfontosabb propagandairatának angol nyelvű fordítását, és támogatta a hallei pietizmus elterjesztését Észak-Amerikában és India brit gyarmatain. 1706-tól hallei misszionáriusok dolgoztak aktívan a dél-indiai Tranquebarban. Ott a franckei modell alapján szociális intézményeket és iskolákat alapítottak, köztük az első leányiskolát az indiai szubkontinensen. Egy komplett nyomdával és annak Halléből érkező személyzetével hozták létre a könyvnyomtatást indiai földön. A Tranquebarba vezetett első protestáns misszió a ma is működő Tamil Evangelical Lutheran Church (TELC) csírájává és a nyílt kultúracseré mintájává vált.²⁶

Francke már korán érdeklődést mutatott Észak-Amerika iránt, és levelezést folytatott a puritán Cotton Matherrel (1663–1728) Új-Angliában. Később hallei lelképásztorok vezetése alatt álló salzburgi lutheránusok települtek Georgia tartományba. 1742-től a Halléből kiküldött Heinrich Melchior Mühlenberg (1711–1787) lett az észak-amerikai lutheránus egyház pátriárkája.²⁷

²⁴ A hallei–orosz kapcsolatok érdekes és szórakoztató megközelítését adja Hermann GOLTZ, *Die Zarin und der Teufel: Europäische Russlandbilder aus vier Jahrhunderten*, Halle–Stuttgart, Franckesche Stiftungen–Franz Steiner, 2003 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 11).

²⁵ Vö. *Geliebtes Europa – Ostindisches Welt: 300 Jahre interkultureller Dialog im Spiegel der Dänisch-Halleschen Mission*, hrsg. von Heike LIEBAU, Halle, Franckesche Stiftungen, 2006 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 16).

²⁶ Az érintett kérdésköröket részletesen lásd az előző jegyzetben idézett katalógus tanulmányában.

²⁷ Vö. a következő kötet alapos tanulmányait: *Freiheit, Fortschritt und Verbeißung: Blickwechsel zwischen Europa und Nordamerika seit der frühen Neuzeit*, hrsg. von Claus VELTMANN, Jürgen GRÖSCHL,

A sort még hosszan lehetne folytatni, de rövid összegzésként álljon itt csak annyi, hogy a – megelőző hosszú évszázadot követően – a 19. században a protestáns lelki-ségi mozgalmak és különösen a keresztény szociális gondoskodás világszerte ösztön-zéseket kapott August Hermann Francke életművétől. Az 1836-ban a német kivándorló, George Müller (1805–1898) által Bristol mellett megalapított árvaházból nőtt ki példának okáért a George Müller Foundation in Ashley Down (Nagy-Britan-nia), amely maig elkötelezett Francke szociális elképzelései iránt.

Francke reformgondolatai természetes módon eljutottak a 18. századi Magyaror-szágra is. Egyes területeken valódi hallei pietista központok (Pozsony, Győr, Nagy-szeben stb.) alakultak ki, ahol a francke-i szellemiséget adaptálták, sőt konkrét, kézzel-fogható kezdeményezésekre is sor került például a lelki-ségi könyvek beszerzése, olva-sókörök alapítása, hallei mintájú iskolarendszer részleges kiépítése tekintetében. Halle megtermékenyítő kulturális és lelki-ségi kisugárzása legalábbis az evangélikusok lakta területeken napi valósággá vált, bár olyan tartós recepciót nem tudott elérni, mint pél-dául a dél-indiai területeken. A magyarországi vonatkozások történetének áttekintése azonban már messze vezetne az eredeti hallei pietista produktumok bemutatásától, így nem is merülök bele a téma tárgyalásába. Azt azonban mindenképpen jelezni sze-retném, hogy ennek a történelemtörténetnek a lapjait már sok szakember elkezdte írni Payr Sándortól, Sólyom Jenőtől, Szent-Iványi Bélától, Bucsay Mihálytól, Jakó Zsig-mondtól és Keserű Bálinttól fogva Szelestei Nagy Lászlón, Fabiny Tiboron, Molnár Károlyon és Font Zsuzsán át egészen Nagy Mártáig, Szála Erzsébetig, Szegedi Editig vagy éppen Csepregi Zoltánig.²⁸

Zárszóként megállapíthatjuk, hogy jóllehet a hallei pietizmus mára többek között a Kárpát-medencében megszűnt élő szellemi örökség lenni, és csupán a művelődés-történeti kutatások tartják napirenden egykori meghatározó jelenlétét a területen, megnyugvással nyugtázhatjuk, hogy a kisugárzási terület középpontjában, Halléban egészen más a helyzet. Ma a Franckesche Stiftungen – alapítójának szellemében – hatalmas és élő oktatási, kulturális, valamint művelődési intézményegyüttesként (Bil-dungskosmos) működik. 4000-nél is több ember tanul, dolgozik és tanít az Alapítvá-nyok, ill. partnerei szociális és oktatási-tudományos intézményeiben, amelyek mind egyetlen földrajzi területen (Gelände) helyezkednek el, és egységes francke-i szel-lem(iség)ben fenntartják az emberi élet minden ciklusára kiterjedő szociális odafigye-lés és óvó gondoskodás rendszerét a bölcsődétől kezdve egészen az öregotthonig.

Thomas MÜLLER-BAHLKE, Halle, Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, 2011 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 27).

²⁸ A szerzők és kutatók nevének számbavétele közel sem a teljesség igényével készült, pusztán erős szelekció eredménye. Minden kimaradó kollégától elnézést kérek ezért!

VIZKELETY ANDRÁS

Népi vallásosság megnyilvánulásai 1840 körül a Nyugat-Dunántúlon

A német nyelvterület akkoriban talán legtermékenyebb útleírás-szerzője, a brémai születésű Johann Georg Kohl (1808–1878)¹ az 1800-as évek első felében beutazta „Ausztria államait”, amelyek közé akkoriban Magyarország is számított. Az útközben szerzett élményeit, tapasztalatait egy évre rá öt kötetben foglalta össze,² közülük a 4. és az 5. kötet Magyarországról szól.³

Kohl 1841. augusztus 20-án Bécsújhelyen kocsit fogadott, és azzal indult tovább délkeleti irányba, át a magyar határon (vö. térképmelléklet). Ezen a vidéken, Jubilán-sunk pátriájának (Szeleste) tágabbi régiójában akkor németek, horvátok, magyarok vegyesen laktak. Kohl első néhány napos nyugat-magyarországi állomásának Nagycenket szemelte ki, tudomására jutott ugyanis, hogy Széchenyi István az augusztus 20-án odaérkező utazókat a birtokán két napig vendégül látja.

Kohl kiváló megfigyelő, és mint az észak-német Hanza-város, Bréma szülötte, természetesen protestáns volt, talán éppen ezért reagált (nem egyszer kritikusan) a katolikus vallásosság számára szokatlan megnyilvánulásaira. Mindig elismerően nyilatkozott azonban katolikus intézményeknek, szerzetesrendeknek, főpapoknak a kultúrárt, a tudományt vagy a népjólétet támogató törekvéseiről.

Az akkor Magyarországhoz tartozó, Bécsújhelytől kb. 10 km távolságban fekvő Pecsényéd (Pötsching) volt az első magyar falu, amit az utazók érintettek. Már útközben számos felvirágozott szekérrel találkoztak, melyek tele voltak Máriazellbe tartó, főleg németajkú zarándokkal:

¹ Thomas ELSMANN, *Johann Georg Kohl: Ein Leben zwischen der Alten und der Neuen Welt*, Bremen, Carl Schünemann, 1965.

² Johann Georg KOHL, *Hundert Tage auf Reisen in den Österreichischen Staaten*, I–V, Dresden–Leipzig, Arnold, 1841.

³ Johann Georg KOHL, *Utazás Ausztria országain keresztül: Magyarországi utazás*, ford., bev., jegyz. VIZKELETY András, Bp., Argumentum, 2014. Az idézetek utáni lapszámok erre a kötetre vonatkoznak.

A kocsis a szekér elején egyik kezében tartotta a gyeplőt, a másikban az imakönyvet, amiből előimádkozott, a többiek kórusban ismételték a szöveget. Időnként gyalogosan is jöttek nagy csoportok, negyvenen-hatvanan egyszerre [...] imádkoztak, énekeltek, az élen néha templomi zászlót vittek. (18–19.)

Kohl tisztában volt vele, hogy augusztus huszadika Szent István napja, és Budán körmenetet is tartanak a Szent Jobb ereklyével. De másutt is – jegyzi meg, –

minden faluban ünneplőbe öltözött népekkel találkoztunk, mert hogy ezt az ünnepet többé-kevésbé a magyarországi németek is megtartják. (19.)

Mintegy 15 kilométer után Kohl a Pálffy család birtokához tartozó Darufalván (Draßburg, Rasporak) átkocsizva egy „szent forrás” mellett haladt el, amely körül lányok gyűltek össze, korsóikban felfogták és itták a vizet.

A forrás fölött kő foglalatban egy por és pókháló lepte Ecce homo kép volt, a víz a kép alatt bugyogott fel. A lányok fáradhatatlanul meregették a vizet és agyag korsókban hordták el. „Miért tülekedtek annyira” – kérdeztem tőlük – „olyan jó ez a víz?” „Igen, igen nagyon jó” – válaszolták – „a Krisztus-kép alól folyik ki!” (19.)

Egy lány Kohlnek is odakínálta a korsaját, de ő, nem ismervén a ’csöcsös korsó’ használatát, mindenki nagy mulatságára a gallérja mögé is eresztett belőle egy vízszugarat.

A következő horvát falu mellett (a helység nevét nem említi Kohl, talán Baumgarten / Pajngert, vagy Schallendorf / Salafa lehetett), az elhagyatott temetőben egy gyászoló, idős horvát férfit talált, aki térden állva imádkozott felesége sírja mellett. A síron Krisztus-képpel díszített, *Ude lesbi Agatsbin Kaje. Priimenula va Ledi 1839* felirattal ellátott kőkereszt állt. A férfi elvezette Kohlt egy barlanghoz, amelyben még a török időkből származó emberi csontok voltak felhalmozva, „néhányik koponyáján még látható volt a rászáradt haj. Jámbor horvát asszonyok tarka szalagokat és virágokat tűzködtek a csontok közé.” (20.)

Soproni kitérő után, mielőtt Nagycenkre értek, áthaladtak még egy megnevezetlen ’horvát falun’ (Kolnhof / Kópháza?), „amelynek temploma tele volt csinos, fehérbe öltözött asszonyokkal és lányokkal, akik Szent Istvánhoz és a Bleshennoj Dewitschi Marie-hoz könyörögtek.” (21.)

Kohlnek Nagycenken egy hátaslovat bocsátottak rendelkezésére, így onnan kiindulva kisebb kirándulásait lóháton bonyolította le, melyekre a gróf egyik angol alkalmazottja, a Fertő tó felügyelője és a tavon létesítendő jachtkikötő tervezője (Mr.

John) kísérté el. Közben érdekes megfigyelést tesz a környező helynevek többnyelvű használatára:

Akad sok magyar helység, melyeknek csak német nevük van, és a magyarok is németül nevezik meg őket, de persze fordítva sokkal több van, amelyeknek csak magyar neve van, és a németek is ezt használják. Jóval több magyar helységnek van német és magyar elnevezése is, azonkívül még sokszor szláv, és általánosan latin nevük is van, ez utóbbi leggyakrabban a magyarból származik. (25.)

A Fertő tó partjáról hazafelé mentében Kohl egy magyar parasztasszonnyal találkozott,

aki hangosan és ájtatosan imádkozott egy magyar imakönyvből. 'Mennországba vezető' volt a címe, a fejezetek a következő feliratokkal voltak ellátva: 'Lajtorja, A penitencia, A szent Mise' stb. (25.)

Kohl tévesen a címhez tartozó 'Lajtorja' szót fejezetcímnek tartotta, valójában a Pozsonyban már 1811-ben is kiadott imakönyvről van szó, amely számos utánnomást és kiadást ért meg.⁴ Kohl – úgy látszik – belelapozott a könyvbe, mert közöl néhány fejezetcímét (*A penitencia, A Szent Mise*), és megjegyzi, hogy a szép kötésben lévő kötetet a tulajdonos gondosan, tisztán tartotta. Kérdésére az asszony elmondta neki, hogy a könyvet 3 forintért maga vette, és otthon van neki még egy *Rózsakert* című imádságoskönyve, amelyből voltaképpen jobban és szebben tud imádkozni, ami már egyfajta irodalmi ízlés megnyilvánulása. Feltehetőleg Sigray Erzsébet *Róza Jó illatú rózsáskerthéről* van szó, amely először 1703-ban, Bécsben jelent meg (RMK 1664), s amelynek bibliográfiáját Knapp Éva állította össze, és tanulmányt közölt a kötet elterjedtségéről, a benne lévő szövegek befogadásáról.⁵ Ebben idézi (70.) Simon Ferencz 1844-ben megjelent megállapítását, mely szerint a *Rózsakert* egyik legkedveltebb imakönyve a falusi néposztálynak. Ezt Kohl 1841-es adata is alátámasztja, aki azonban ennek kapcsán természetesen megjegyzi, hogy inkább kellett volna „ennek a derék öregasszonynak [...] egy a mennországba vezető jobb könyvet [az evangéliumot] a kezébe adni (25.)

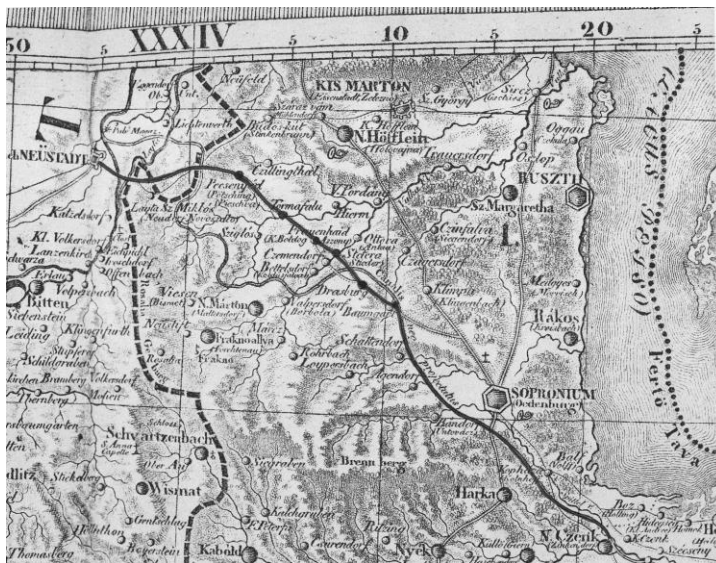
⁴ *Mennországba vezető lajtorja, Azaz: oly imádságos és énekeskönyv, mely a keresztény ember mindennemű állapotjához és a magyar anyaszentegyházának szokásaihoz alkalmaztatott*, Pozsonyban, Wéber Simon Péter, [1811].

⁵ KNAPP ÉVA, *Martin von Cochem Magyarországon, II: Sigray Erzsébet jó illatú rózsás kertje*, Zebegény, 2016. A bibliográfia (135–228.) 94 tételt sorol fel, a datált példányokat 1703–1913 között nyomtatták.

Kohl adatai azt is illusztrálják, hogy a paraszti néposztályban az olvasás 1840 körül kezdett elterjedni, hiszen az általános iskolakötelezettséget már Mária Terézia elrendelte. Nagycenkben Kohl megismerkedett egy kocsigyártó iparossal, aki elvitte őt a helyi olvasóegyletbe:

A Pesti Kaszinó, a Magyar Tudós Társaság és a magyar újságírás létrejötte óta ezek az egyletek különleges gyorsasággal szaporodtak az egész országban, és mint említettem, a kis Cenk faluban is találni egyet, amiben magyar újságokon, mint a Jelenkor, Világ, Hirnök stb. mellett megtaláltam az Allgemeine Zeitungot és még két-három német lapot is. Az egylet, mint általában a többi is, három éve létesült. (43.)

Széchenyi a „kiművelt emberfők”-programját saját birtokán tehát így is igyekezett megvalósítani. Olvasókörok a felvilágosodás hatására persze már a 18. sz. végén alakultak magyar városokban, de a reformkorban kisebb helységekből is egyre szaporodtak, így a Cenk-től és Szelestétől nem messze fekvő Szilsárkányban is volt.⁶

Johannes de Lipszky, Mappa generalis Regni Hungariae partiumque adnexarum [...], Pestini MDCCCVI. Tab. IV. (részlet) – Vastag vonallal bejelölve Kohl útvonala Wienerneustadtból Nagycenkre.

⁶ FÜLÖP GÉZA, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1978, 97–99.

VOIGT VILMOS

A Religio és Nevelés (1841–1849) és létrehozója:

Szaniszló Ferenc

Usui perfectioni salutis auditorum lectorumve suorum, D. D. D.

A kereszténység többféle módon végez nevelő munkát. A középkorban szinte egyházi monopólium volt a tanítás, és szervezett, iskolai formában főként a papnevelés volt a célja. Jelleget tekintve nemzetközi volt, nyelve pedig a latin. A reformáció ehhez képest a helyi oktatás felé fordul, és fokozatosan áttér a közösségek által használt nyelvekre. A tankönyveket köznyelvekre is lefordítják. A teológia és dogmatika azonban ekkor még nem része a népnevelésnek, és a katolikus egyház ezt továbbra is latin nyelven végzi. A 18. században megváltozik a társadalomnak a nevelésről alkotott képe, ám ez a dogmatika oktatásában nem tükröződik vissza. Magyarországon a 19. században a legkülönbözőbb területeken jut előtérbe a magyar nyelv, az állam iskolai reformokat kezdeményez. A *Religio és Nevelés* programja szintén ekkor fogalmazódik meg. Utóbbit eddig nem vizsgálták fontosságának megfelelően. Most e fordulat legjelentősebb hazai képviselőjének főművével kívánok foglalkozni.¹

(Tordai) Szaniszló Ferenc 1792. augusztus 2-án Szombathelyen született. A katolikus teológiát Pesten és Bécsben végezte. 1815-ben teológiai doktori fokozatot szerzett, és ez év végén pappá szentelték. Igen korán nevelési feladatokkal is megbízták: a szombathelyi, majd a bécsi papnevelő intézet felügyelője. Szombathelyen, majd Pesten egyháztörténetet tanított, egyházi hitszónok volt. 1839-től a pesti központi papnevelő intézet rektora, 1843-ban az egyetemi teológiai kar igazgatója volt. Egyházi karrierje töretlen: tiszteletbeli kanonok (Szombathely, 1834), kanonok (Nagyvárad, 1835), solti apát, 1844-től a Helytartótanácsban az egyházi ügyek előadója, 1848-ban szerbiai választott püspök, majd nagyváradi megyéspüspök (1850) és püspök (1851). 1853-ban valóságos belső titkos tanácsossá nevezték ki. Pápai trónálló. Az 1860-as években betegeskedett: kérésére a püspöki feladatok alóli felmentését 1868-ban kapta meg. Élete legvégén a bécsi kapucinusok kolostorában élt. Itt hunyt el 1869. december 13-án.

¹ A nemzeti bibliográfiák és lexikonok összefoglalják a legszükségesebb információkat Szaniszló Ferencről, de sokrétű munkásságával voltaképpen az utókor nem foglalkozott.

Aulikus beállítottságú főpap, több ünnepi beszédben hódol a Habsburgok előtt. Ugyanakkor a magyar szenteket gyakran méltatja, kivált Szent Istvánt, akiben a „keresztény hazafiság” példáját látja.² Amikor az 1838-as pesti árvíz után a papnevelde visszaköltöztetett épületébe, ő tartott „a nagy Istennek ünnepélyes hálaadást”. Vezető feladatai következtében jó áttekintése volt a korabeli egyházzal és annak oktatási ügyeiről. Sokoldalú, rendkívül szorgalmas és célratörő egyéniség lehetett. Alapítványokat hozott létre, és segítette a szegényeket.

A vallás és nevelés újrafogalmazott rendszeréről való állásfoglalása (a maga és a kortársak véleménye szerint is) fő művében jelenik meg. A *Doctrina Religionis Christiano-Catholicae quam in usum academicae juventutis adumbravit* két kötetben először 1832-ben jelent meg Pesten, a Trattner–Károlyi nyomdában. Előszava 1831. november 11-én kelt. A második bővített és javított kiadás előszava 1835 szeptemberében kelt. A harmadik kiadás szintén átnézett és javított: „novis curis recognita, emendata et aucta”. (1839-ben az első kötet XXXVIII és 263 lapon – 1840-ben a második kötet XXXI és 455 lapon).

Külön érdekesség, hogy a második kiadást a szerző ugyancsak pap testvérbátyja, Szaniszló József (1790–1862) fordította magyarra (*A keresztény katolika religió tudománya*).³ (I. kötet, 1839: VIII, 255, XII, (1) – II. kötet, 1840: XXV, 455, (1).⁴

Az egész mű tematikai szerkezete világosan tagolt. Az első kötet⁵ az „általános rész vagy a keresztény katolika religió bebizonyítása” (*Pars generalis seu demonstratio religionis Christiano-Catholicae*). Ez nem dogmatika, hanem általában a vallás bemutatása, és mint ilyen, újtó jellegű a hazai katolikus vallástanulmányi könyvek között. A második kötet a „különös rész vagy a keresztény katolika religió hit- s erkölcsstudományának előterjesztése” (*Religionis-Christiano-Catholicae pars specialis theoretica seu dogmatica*). Ez négy sectióból, és ezen belül több caputból áll. Ezekben belül az egyes részek paragrafusokra (250) oszlanak. A latin kiadás végén egy „Doctrinae Religionis Christiano-Catholicae – in Quaestionibus juxta paragraforum numeros proposita” című rész van. Ebben a 255 paragrafusra vonatkozó kérdések nyilván a tanulók felkészülését és kikérdezését szolgálták. Ez a kérdéscsoport hiányzik a magyar fordításból.

² SZANISZLÓ Ferenc, *Egyházi beszéd az emberi nemzet viláosságáról és boldogságáról, melyet Szent István első és apostoli magyar király nemzeti ünnepén [...]*, Bécs, [1833]; Uő, *Szent István első és apostoli magyar király tisztelete és követése*, Pest, 1835.

³ SZANISZLÓ Ferenc, *A keresztény katolika religió tudománya*, ford. SZANISZLÓ József, I, Buda, 1839; Uő, *A keresztény katolika religió tudománya*, ford. SZANISZLÓ József, II, Buda, 1840.

⁴ A különböző hivatkozásokban vannak eltérések a művek leírásában és datálásában, ám ezek nem jelentősek.

⁵ Az alábbiakban az 1839–1840-es kiadásokat idézem, egyszerű hivatkozással.

A „külön rész” főbb témái: az Isten, Krisztus, az Isten országa, a szentségek, a keresztény igazság és ennek kötelességei. A kötet végén egy igen tömör leírás olvasható Krisztus és Mária ünnepeiről.

Bár a második kötet felosztása sem egyezik a kor megszokott dogmatikáival, ennél is érdekesebb az első kötet. Ez hat szakaszból és 137 paragrafusból áll. Előbb „a religióról általában” ír: a religio szó és megnevezés eredetéről, a természeti hit elégtelenségéről, Mózes törvényeiről, a keresztény vallás belső és külső jeleiről, a keresztény hit isteni eredetéről, az anyaszentegyházról. Noha a szerző a katolikus vallás megszilárdult állításait ismerteti és csoportosítja, mégis feltűnő, hogy időnként szinte az összehasonlító vallástudomány témáit és fogalmait mutatja be. Például a IV. szakasz 4. fejezetében a 88. paragrafusban a Messiás előképeit sorolja fel: a latin szöveg a „typus Messianum” kifejezéssel él. Különösen az ilyen „vallástudományi” részeknél lenne jó, ha Szaniszló utalna azokra a forrásművekre, amelyekből merített. Ám itt is csupán a *Szentírás* szövegeit idézi.

Ami a magyar nyelvű kiadást illeti, ez nyilván a nevelés céljait szolgálja. Itt maga a szerző igazít el, aki a magyar kiadáshoz Pesten, 1839. május 10-i keltezéssel egy „előszót” készített. Már az első mondat programszerű: „Minden nevelés csak akkor helyes és célirányos, mikor ez a nevendék természete s rendeltetése szerint történik.” Szaniszló részletezi, hogy a honi nevelés egésze számára fontos a hitbeli és etikai nevelés, mivel ily módon a „vallásos s erkölcsös” ember „a haza javát” mozdítja elő. Különösen a tanuló ifjúság számára fontos az ilyen nevelés. A vallástanítást már az alsóbb iskolákban is meg kell valósítani. Ehhez pedig magyar nyelvű művekre van szükség.

Mi az említett diák nyelven írt munkának ezen magyarra fordíttatását illeti, arra részint magának a szerzőnek ösztönzése, részint az ily rendszeres hit- s erkölcstudománynak minden hasznos, sőt szükséges volta mellett is magyar literatúránkban eddigi hiánya bírt reá. Jelen fordítással az akadémiai ifjúság tanulását könnyíteni, egyszersmind a honi nyelven írt munkákat örömet olvasó míveltebb magyar közönségnél tiszta, igaz és alapos religiói ismereteket terjeszteni óhajtottam.⁶

Az előszó azt is kiemeli, hogy a vallási terminusokat újítani, korszerűsíteni kell. (A magyar reformkorban ez szinte minden tudományterületen felismert feladat volt.) Hogy ez miképpen sikerült, a latin és a magyar szöveg összevetésével lehetne dokumentálni, de erre most nincs terünk.

⁶ SZANISZLÓ, VII.

Igen különös, hogy sem a latin, sem a magyar kötetekben nincs egyházi jóváhagyás (nihil obstat), tehát a kézikönyv hangsúlyozottan nem (csak) egyházi, hanem annál szélesebb közönség számára készült.

Szaniszló Ferenc már korán felismerte az új típusú sajtó jelentőségét. 1841-ben kiadta a *Fasciculi Ecclesiastico-Literarii* című kéthavonkénti folyóiratot, amely azonban a következő évben megszűnt, illetve átalakult. Ennél sokkal jelentősebb volt a *Religió és Nevelés* megindítása (1841. január 3-án). A Pesten nyomtatott újság politikai, egyházi és irodalmi lap megjelölést fogalmazott meg. Először hetente egyszer, 1843 júliusától hetente kétszer, 1848 júliusától pedig háromszor jelent meg. Gyakorlatilag a katolikus egyház tájékoztató újságjává fejlődött. Kiadása 1849. április 23. és szeptember 27. között szünetelt. Főszerkesztőként 1848 nyarától Danielik János lett Szaniszló utódja. (Nyilván a forradalom és szabadságharc eseményeitől függően.) Ezekben az években más katolikus lapok is működtek: *Egyházi Tudósítások* 1841–1843 között Szaniszló szerkesztésében, majd a *Religió és Nevelés* melléklete volt az *Egyházi Literatúrai Lap* 1843–1848 között Somogyi Károly szerkesztésében, hangsúlyozottan irodalmi jelleggel, majd a később központi fontosságú *Religió* 1849–1930. A szerzők között szerepeltek a katolikus szellemi élet olyan kiválóságai, mint Danielik János és Danielik József, Lonovics József, Ipolyi Arnold és mások, akik a Szent István Társulat alapítói voltak. Ők hoztak új kort a hazai katolikus művelődésbe. Politikai nézeteik az aulikuságtól a szabadságharc katonatisztjéig igen sokfélék. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy munkásságuk egészen megváltoztatta a hazai katolikus elit gondolatvilágát, és a nevelés modernizálását egyformán forszírozták. A továbbiakban érdemes lenne e csoport működését tüzetesen is megvizsgálni, úgy is, mint a hazai vallástudomány formálódásában eddig alig említett jelentős személyekét.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Ablaß und Gnaden Büchlein ..., *Wimpassing an der Leytta*, 1601.*

A történelmi Magyarország határán, a Sopron megyei Vimpácon működött nyomda létezését csak a 20. század 60-as éveiben ismerte fel a kutatás.¹ Addig a Wimpassing nyomdamegjelölést az alsó-ausztriai Neunkirchen körzetében lévő Wimpassinggal azonosították.² Karl Semmelweis kutatásai mutattak rá arra, hogy az ilyen impresszummal megjelentetett nyomtatványok valójában a Lajta jobb partján elterülő Szarvkő uradalmán fekvő, Pichler és Stotzingen család tagjai által alapított vimpáci ferences kolostor mellett működött nyomda termékei. Így ez a műhely Nagyszombat mellett a második katolikus officina a 16. századi Magyarországon.

Az RMNy első kötete³ e nyomdának Karl Semmelweis által felfedezett négy kiadványát ismertette. Közülük három 1593-ból való. Ezek: a bibliai *Zsoltárok könyvének* a német verziója⁴ a kolostoralapító Pichler családdal rokonságban álló Georg Gienger von Rotteneck osztrák humanistától, továbbá két rövid imádságoskönyvecske a zsolozsma hét napszakára beosztott német imádságokkal.⁵ A negyedik

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport vezetője.

¹ Karl SEMMELWEIS, *Ismeretlen XVI. századi nyomda a mai Burgenland területén*, Magyar Könyvszemle, 1966, 338–344; Uő, *Der Buchdruck auf dem Gebiet des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823)*, Eisenstadt, 1972 (Burgenländische Forschungen, Sonderheft IV), 64–67.

² Max GROLIG, *Die alt-österreichischen Privatpressen*, Archiv für Bibliographie, Buch- und Bibliothekswesen, 2(1927), 20; Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1963, 463.

³ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, szerk. BORSA Gedeon, Bp., Akadémiai, 1971.

⁴ Georg GIENGER (transl.), *Der gantze Psalter des königlichen Propheten Davids*, Wimpassing an der Leytta, 1593, im Barfusser Closter – RMNy 736.

⁵ *Christliche catholische Gebett, so auff die siben Tagzeiten [...]*, [Wimpassing an der Leytta], 1593 (im Barfusser Closter) – RMNy 735; *Das Leyden Iesu Christi in die siben Tagzeit aufgetheilt [...]*, Wimpassing an der Leytta, 1593 – RMNy 737.

nyomtatvány latin nyelvű köszöntő vers 1599-ből, ⁶ egyúttal az első jelenleg ismeretes hazai nyomtatásban megjelent képvers. A költemény az ívrét alakú nyomtatvány közepén, keretben foglal helyet, benne a vesszorok függőlegesen háromszor, átlósan pedig kétszer tartalmazzák Erhardvs nevét.⁷

Az utóbbi évtizedekben további két vimpáci nyomtatvány került elő 1595-ből. Elsőnek az a kiadvány, amely a vimpáci ferences kolostor és templom alapítójának, Leonhard Pichler von Weittenecknek 1563-ban megtapasztalt égi látomását mutatta meg szép illusztrációval, és adta a látomás szimbolikus magyarázatát német nyelven.⁸ A másik nyomtatvány újabb német nyelvű imádságoskönyv a Tövískoszorúról elnevezett nővérek számára, amely közösséget Ruprecht von Stotzingen, a vimpáci kolostort alapító Leonhard Pichler veje hozott létre 1595-ben beteg leánya, Magdalene számára.⁹

Mínt hogy eddig 1599 után nem volt ismeretes vimpáci kiadvány, az ottani nyomda működésének időkorét 1593-tól 1599-ig határozta meg a könyvtörténeti kutatás.¹⁰

A címben szereplő, eddig ismeretlen, Vimpácon nyomtatott könyvecskére véletlenül találtam rá. A PPKE Szelestei Nagy László által vezetett Irodalomtudományi Doktori Iskolájában 2015-ben tartott könyvtörténeti előadásra készülve illusztrációt kerestem a vimpáci ferences nyomda valamelyik, külföldi gyűjteményben őrzött kiadványából. A Karlsruher Virtueller Katalog a 'Wimpassing' keresőkérdésre az augsburgi egyetemi könyvtár elején csonka, de kolofonja alapján „Wimpassing 1601” impresszumú, eddig ismeretlen *Ablaß und Gnaden Büchlein*-példányának leírását adta

⁶ Leonhardus HÖLDIUS, *Carmen reverendi [...] domini Erhardi Cristani, Ordinis S. Benedicti [...] natalem sexto Idus Ianuarii celebrans [...] scriptum [...]*, Wimpassing, 1599, in novo eorundem Fratrum Minorum de observantia monasterio – RMNy 862.

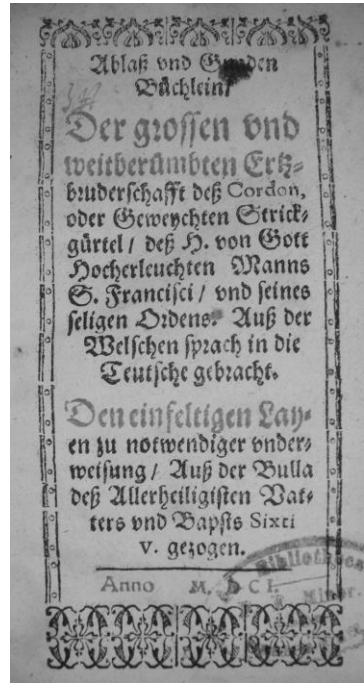
⁷ V. ECSEDY Judit, „Mesterkedő” nyomdászok: a barokk kor különleges nyomtatványai, Magyar Grafika, 2008/1, 65–66.

⁸ *Warbafftige Bildnuß eines Gesichts so einem österreichischen Freyherrn anno 63 den 17. Junii bey Habstatt Clagenfurt in Kärndten am Himmel erschienen [...]*, Wimpassing an der Leytta in Vngern, 1595, im newen Barfusser Closter – RMNy S 767A. – BORSA Gedeon, *A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből*, Magyar Könyvszemle, 1980, 178–185.

⁹ *Andächtige, geistliche vmd catholische Kirchengesäng für die Schwestern der Dornen Cron*, [Wimpassing an der Leytta] (im Barfusser Closter), 1605 – RMNy S 767 B – München, Universitätsbibliothek, Signatur: 0014/W 8 Asc. 1291#3 – <https://epub.ub.uni-muenchen.de/11925/> (2016. november 16.) – BORSA Gedeon, *Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez, V*, Magyar Könyvszemle, 1984, 120–122.

¹⁰ Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, II, verbesserte und ergänzte Auflage, Wiesbaden, Harrassowitz, 1982 (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 12), 495.

ki. Könyvtárközi kölcsönzéssel rögtön másolatot kértünk az OSZK számára. Kérésünket az augsburgi kollégák páratlan előzékenységgel teljesítették: pár héten belül megjelentették a világhálón a digitális másolatot.¹¹ További internetes keresgélést követően hamarosan kiderült, hogy az augsburgi példány nem az egyetlen. Gerold Fussenegger OFM (1901–1965) mintegy öt évtizeden keresztül gyűjtötte a tiroli ferences rendtartományhoz kapcsolódó publikációkat. Monumentális munkájának digitális változatát Pascal M. Hollaus OFM készítette el, kiegészítvén rendtársa gyűjtését a tiroli ferences rendházak könyvtárának anyagával.¹² Ebben az értékes adattárban az 'Anonym' művek között bukkantam rá az *Ablaß und Gnaden Büchlein* schwazi ferences kolostor könyvtárában őrzött teljes példányára,¹³ amelyből Hollaus atya készséges segítségével, amiért ezúton is nagyon hálás vagyok, az augsburgi példányból hiányzó első két füzet leveleinek a másolatát megkaptam. Így a könyvecske teljes terjedelmében a kutatás rendelkezésére áll,¹⁴ s a régi nyomtatványok bibliográfiai rendszerében az S 881 A számot kapta. (1. kép) Leírása a következő:

1. kép. Az Ablaß und Gnaden Büchlein címlapja

Ablaß und Gnaden Büchlein der grossen und weitberümbten Ertzbruderschaft des Cordon oder geweychten Strick-gürtel des H. von Gott hoherleuchten Manns S. Francisci und seines seligen Ordens, auß der Welschen sprach in die Teutsche gebracht, den einfeltigen Layen zu notwendiger underweisung auß der Bulla des allerheiligisten Vatters und Bapsts Sixti V. gezogen (ex ivssu m. r. p. fratris Clementis de Nola, conuentus S. Crucis Oeniponti guardiani et Prouintiae

¹¹ Augsburg, Universitätsbibliothek, Signatur: Oettingen-Wallerstein 02/XIII. 6.8.449 angeb. – urn:nbn:de:bvb:384-uba003342-0 (2016. november 16).

¹² http://www.franziskaner-schwaz.at/publikationen/pa_schriftsteller_tiroler_provinz.pdf: *Anonyma*, 217–218 (2016. november 16).

¹³ www.franziskaner-schwaz.at/bibliothek/biblio_Schwaz_OFM-Bestand.xls, 110 sz. (2016. november 16).

¹⁴ A másolatok jelzete az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában: RMK II 316a.

Austriae commissarij generalis. MDCl in conuentu Wimpaisingensi Fratrum Minorum de Obseruantia).

A-S ^{alternatim 8 et 4} T⁶ = [12] + 101 + [1] fol. – 12° – Orn., init., color.

A cím alapján ez a kiadvány a Szent Ferenc Kordatársulat laikus tagjainak a „szükséges eligazítására, tanítására” (zu notwendiger unterweisung) szolgált. Ezt a társulatot V. Sixtus pápa 1585. november 19-én alapította Assisiben *Ex supernae dispositionis* kezdetű bullájával, amelyben büntetéselekedésekről is rendelkezett. Két évvel később, 1587. augusztus 29-én *Divinae caritatis* kezdetű bullájában további búcsúkról biztosította a társulat tagjait.¹⁵

A könyvecske eredetileg olasz nyelven készült, abból fordították le németre (auß der Welschen sprach in die Teutsche gebracht). A szerzőséggel kapcsolatosan csupán annyit lehet tudni a bevezetőből, hogy több tudós ember munkájának köszönhető, akik rövidítve egy műben foglalták össze a pápai kegyelmeket.¹⁶

Az alábbi tartalmi ismertetés során hivatkozott belső címekeket lábjegyzetekben közöljük az RMNy gyakorlatát követve kurzívan és a mai helyesírás szerint.

Az *Ablaß und Gnaden Büchlein* előszava¹⁷ céljának tekinti, hogy először a társulat eredetéről és céljáról szóljon „ebben az újból kinyomtatott könyvecskében” (in diesem jetzt aufs new gedruckten Büchlein).¹⁸ Elmondja, hogy a pápák – látván a ferences rend érdemeit – X. Leó pápától kezdődően egyre nagyobb kegyelemben részesítették mindazokat, akik Ferencet követve kordát hordtak. Ezt tette V. Sixtus is – maga is a ferences rend tagja –, amikor megalapította e társulatot. A társulathoz való csatlakozás módjáról is tájékoztat az előszó: ha valaki erre indíttatást érez, keressen fel egy kolostort, és ott a gvárdián vagy az egyik szerzetes útmutatását követve bűnvallás és áldozás után a templomban az oltár előtt a prelátus felövezi őt a kordával (A_{4b}–B_{5a}).

A korda jelentésével kapcsolatban először arról szól, hogy a bűneset óta az ember az ördög kötelékében van. Isten a mennyből elküldte a Fiát, aki háromszoros köteléket jelent: a mennyből jött, „nekünk az Istentől bölcsesség és igazság, megszentelés

¹⁵ Ferdinand HECKMANN, *Confraternities of the Cord = The Catholic Encyclopedia*, IV, New York, Robert Appleton Company, 1908; <http://www.newadvent.org/cathen/04357a.htm> (2016. november 18.).

¹⁶ „Hernach aber sind solche Gnaden um geliebter Kürz willen durch gelehrte Leute zusammen gezogen und in ein Werk gebracht worden.” (1b).

¹⁷ *Vorred und Bericht, wober die löblich Erzbruderschaft des Cordon, oder der geweihten Strickgürtel des heiligen Vaters S. Francisci ihren Anfang bekommen, auch zu was End sie gereicht und wie sich ein gutherziger Christ mit Betrachtung gedachter Gürtl (als eines Denkzeichens) und sonst hierzu erfordernten Gottseligkeit zu derselben begeben und einschreiben lassen solle* (A_{2a}–B_{4a}).

¹⁸ A_{2b}.

és váltság lett” (1Kor 1,30), s általa az ember a mennybe jut. Jézus erényekkel volt körülkötozve, ezért örök példa a számunkra (Iz 11), miként példa számunkra Szent Ferenc is, aki Pál apostollal vallotta, hogy „tőlem azonban távol legyen másban dicsekedni, mint a mi Urunk, Jézus Krisztus keresztségében, aki által a világ meg van feszítve számomra, és én a világnak” (Gal 6,14). A kordahordók ugyanakkor megtapasztalhatják egymás között azt is, hogy milyen erős kötelék az igazi testvériség. Ezért csatlakoznak hozzájuk oly sok ezren mindenféle rendű és rangú emberek, férfiak és nők egyaránt.

Ezt követően a teljes és a részleges büntetés elengedéséről van szó,¹⁹ majd az V. Sixtus pápa által adományozott kegyelmek következnek huszonnégy pontban és a korábbi pápák által adott, de Sixtus által is megerősített búcsúk.²⁰

A főrész először a Róma hét főtemplomában²¹ és egyéb templomaiban elnyerhető búcsúkat²² foglalja össze. Ezután a Szentföld egyes helyein elnyerhető elengedéseket veszi sorra.²³ Majd az év tizenkét hónapjának egyes napjain elnyerhető kegyelmeket sorolja fel Rómában a városfalon belül és kívül.²⁴ Külön fejezet szól márciusban, a böjt napjaiban (55–62b) és májusban a Krisztus mennybemenetele és pünkösd közötti időszakban elnyerhető búcsúkról (67a–69b). Az utolsó rész összegzi, hogy milyen gyakran részesülhet valaki teljes büntetés elengedésben – külön véve a nagy ünnepeket és a nagyböjt napjait.²⁵ E rész végén összefoglalásképpen újra

¹⁹ *Verzeichnis aller Gnaden und Ablaß, so von unterschiedlichen Päpsten vor der Stiftung der Brüderschaft der gewechten Strickgürtel entweder dem Orden S. Francisci oder denen Personen so den geweihten Cordon tragen wurden, oder auch allen Christgläubigen verliehen und mitgeteilt. Hernach aber durch den Allerheiligsten in Gott Vatern Sixtum den Fünften als Hauptstifter gedachter Erzbrüderschaft derselbigen zugeeignet worden [...]* (B₄b–C₁b).

²⁰ *Folget die Verzeichnis der Gnaden und Ablaß, so die päpstliche Heiligkeit Sixtus dies Namens der Fünfte allen Mitgliedern Manns und Frauen Personen der weitberühmten Erzbrüderschaft der geweihten Strickgürtel des heiligen S. Francisci verliehen und geben haben* (2a–9b). – *Indulgenz und Ablaß von allen Päpsten dem heiligen Orden S. Francisci verliehen und hernach vom Sixto dem 5. der [...]* Erzbrüderschaft auch zugeeignet und mitgeteilt worden (10a–13b).

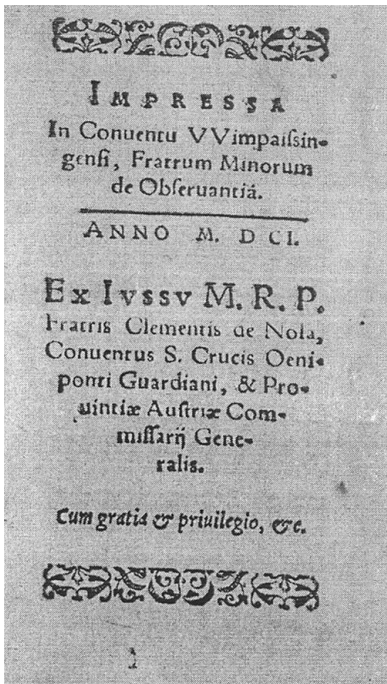
²¹ *Indulgenz und Ablaß, so in den sieben Hauptkirchen in Rom zu erlangen sein, deren auch alle und jede Mitglieder unserer [...]* Erzbrüderschaft teilhaftig werden durch Verrichtung obgeschriebener Gebet und Gottseliger Werk (14a–22b).

²² *Folgen hernach andere Indulgenz und Ablaß, so zu unterschiedlichen Kirchen von vielen H. Vättern und Päpsten verliehen sind* (23a–27b).

²³ *Indulgenz und Ablaß der Orten des heiligen Lands [...] wann sie täglich mit Andacht beten 5 Vater Unser und 5 Ave Maria* (28a–46a).

²⁴ *Folget nun die Erzählung aller deren Indulgenz, so in einem jeden Monat des ganzen Jahrs zu Rom inner und ausserhalb der Stadtmauer zu erlangen sind [...]* (46b–98b).

²⁵ *Hernach folget eine kurze Anzeigung, wie oft man in einem jeden Tag des vollkommlichen Ablaß teilhaftig werde, allen bishero erzählten Ablaß zusammenommen* (98b–101a).

2. kép. Az Ablaß und Gnaden Büchlein
kolofónja

felhívja a könyvecske a figyelmet arra, hogy Sixtus pápa igen régen kihirdetett búcsúkat érvényesített a Társulat tagjai számára. Ilyen pl. az a búcsú is, amelyet VI. Gergely 1044-ben, azaz 557 évvel korábban hirdetett ki, és amelynek az érvényessége tovább él: „und wird den Ketzern zu Trutz, den Katholischen aber – wohlgebeichten und gebüßten – zu Nutz noch länger sich erstrecken” (101a).

Az utolsó lapon áll az impresszum, amelyből kiderül, hogy az *Ablaß und Gnaden Büchlein* ki-nyomtatása Clemens de Nolának, az innsbrucki Szent Kereszt konvent gvárdiánjának az utasítására készült, aki egyúttal az osztrák ferences provincia előjárója is volt. (2. kép) Innsbruckba I. Ferdinánd császár hívására 1563-ban érkeztek olasz ferencesek Velencéből az I. Miksa császár síremlékét őrző Hofkirche gondozására. Hamarosan német anyanyelvű szerzetesek kerültek a helyükre. Az innsbrucki kolostor 1580-tól lett az újonnan alapított tiroli ferences provincia köz-

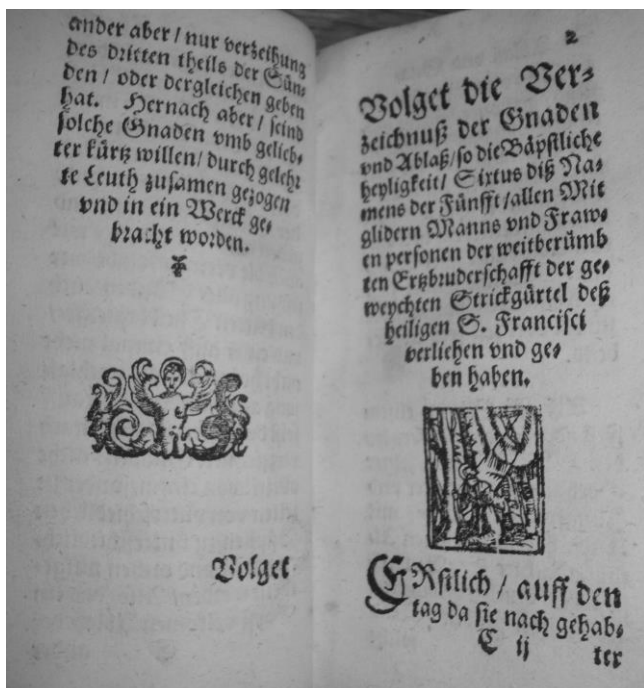
pontja.²⁶ Valószínűleg itt készülhetett a fordítás a 16. század utolsó évtizedében.

Ez az újonnan felfedezett könyvecske nagyon jól beleillik a vimpáci ferences műhelyben a rend és a környékbeli hívek számára nyomtatott német nyelvű művek közé. Átala bizonyossá vált, hogy a nyomda a 17. század első évében is működött, így nemcsak a vimpáci nyomtatványok száma növekedett meg eggyel, hatról hétre, hanem a 17. századi nyomdáink száma is gyarapodott eggyel. Továbbra is kérdéses, hogy 1601 volt-e e nyomda működésének utolsó éve.

A könyvecske nyomdai kiállítása nagyon színvonalas. A címlapon és a kötetben belüli címekben még néhány helyen piros nyomást is alkalmaztak. A fejezetek lezá-

²⁶ Vigilius GREIDERER, *Germania Franciscana, seu chronicon geographo-historicum ordinis S. P. Francisci in Germania [...]*, II, Viennae, Trattner, 1781, 31–42; <https://books.google.hu/books?id=KsDsh1IZVkcC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (2016. november 27.).

rásaképpen záródíszek, az alfejezetek végén körzetekből álló sorminták díszítik a kötetet. Az eddig ismeretes díszek mellett²⁷ egyetlenegy újdonság fedezhető fel benne: Szent Ferenc stigmatizációjának az ábrázolása (3. kép).

3. kép. Szent Ferenc stigmatizációja

Az *Ablaß und Gnaden Büchlein* ugyanakkor a jelenleg ismeretes legkorábbi, magyarországi nyomdában megjelentetett társulati kiadvány. Nem tartjuk lehetetlennek, hogy Vimpácon, ahol sorra jelentek meg nyomtatásban a ferences szerzetesi élet számára nélkülözhetetlen művek, kordatársulat is alakult ebben a korai időben, akiknek a tagjai használták e kis könyvecskét.

A könyvecske kritikáját az evangélikus Fülöp Lajos pfalzi választófejedelem Neuburg an der Donauban működő udvari prédikátora, Jakob Heilbrunner pár évvel később, 1607-ben megjelentetett vitairatában²⁸ fogalmazta meg. Jóllehet ő csak a

²⁷ V. ECSEDY Judit, *Hungaria typographica*, I, Bp., Balassi, OSZK, 2004, 185, 612, IV/1 és IV/2.

²⁸ Jakob HEILBRUNNER, *Flagellatio Jesuitica*, Laugingen, Winter, 1607; <http://reader.digital-sammlungen.de/resolve/display/bsb11066113.html> (2016. november 27.).

megjelenés évét említette, és kiadási helyét nem, de tartalmilag pontosan leírta a könyvecskét, amelyet a ferencesek általában mindig magukkal szoktak hordani.²⁹ Ez is magyarázza az ilyen típusú kiadványok ritkaságát.

A fennmaradt két példányban possessorra utaló bejegyzés nincsen. Az augsburgi példányt Caspar Goppelzrieder *Psalmodia sacra cum litanis et aliis precationibus singulis hebdomadae diebus accomodata* (München, 1597) című zsolnárkönyvével kötötték egybe. Mivel hiányoztak praelimináriái, és csupán a 14. levéltől maradt fenn, ahol a római hét főtemplomban elnyerhető búcsúk fejezete kezdődik, „*Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae <dt. [deutsch]>*” költött címmel vették fel az augsburgi elektronikus katalógusba. A Schwazban őrzött teljes példányból azonban kiténik, hogy nem a 13. században élt Aegidius Romanus ilyen című, az ősnymtatványkorban többször is megjelentetett összefoglaló művének a német fordításáról van szó.

²⁹ *Ua.*, 146: Papst Sixtus V., welcher [...] eine besondere Erzbruderschaft des geweihten Strickgürtels angestellt [...] er so viel Gnade und Ablass verliehen [...] laut gedachts Pabsts deßwegen ausgefertigter Bulla, und sonderbaren anno 1601 getruckten Büchleins, welches die Franciscaner und Strickgürtler gemeinlich bey sich zu tragen pflegen.

KÁFER ISTVÁN

*Rudnay Sándor Nyitrakoroson, az 1790. évi országgyűlés
alkalmából tartott szentbeszédének és Palkovics György
esztergomi kanonok előszavának (1832) magyar fordítása*

Előbeszéd

Aminő nagy és gyászosabb volt eleddig a nyomtatott szintiszta szlovák szentbeszéd-
dek hiánya, annál örömtelibb volt sok lelkipásztornak az az újság, hogy napvilágot
látnak néhai Rudnay Sándor de Rudna et Divék-Újfalu esztergomi érsek és bíboros
önnön kezével összeírt és korosi plébánosként és esperesként elmondott szentbe-
szédei, egészen addig az ideig, amikor az Esztergomi Káptalanba került.

És ezen újság nem is ok nélkül örömteli, mert a Szentírásból ügyesen választott
textusok szorosán kapcsolódnak ékesszólással, honszeretettel, és végül mindenütt a
nyilvánvaló igyekezettel a Hit, a Remény és a keresztény Szeretet beoltására a hallga-
tóság szívébe, megsokszorozván az okokat, nehogy mindezek az alkalmi, ünnepi, a
Hiszekegyet, a Miatyánkot, az Üdvözlégy Máriát magyarázó szövegei elveszenek,
amelyeket egykor az elhunyt hívei tátott szájjal hallgattak.

Igaz ugyan, hogy a szlovák szépírás szabályai ezekben a kéziratokban nem tart-
attak be, mivel akkoriban Bernolák szótára még nem létezett; mégis megérdemlik,
hogy ne vessék alá javításoknak a szabályok szerint, nem is annyira azért, hogy az
utódok, különösképpen a fiatal hitszónokok ne kövessenek el ilyen hibákat, hanem
inkább azért, hogy barátságosan fogadva azokat annál szorgalmasabban figyeljenek az
előadott dolgokra; plurima si niteant, non ego paucis offendar maculis, a kedves ol-
vasók könnyen elismerik, hogy hitszónokunktól nem tagadható meg a szlovák *Bosz-
suet* cím.

Ami a *sorrendet* illeti, amelyben e beszédek ki vannak nyomtatva, az időpont sze-
rintiek ugyanis, nem pedig tartalmuk szerint, ahogy az címük élén szerepel; elégedett
lesz a szlovák közösség, ha együtt látja majd kinyomtatva először az Alkalmi beszé-
dek mutatóját, aztán az Ünnepekre és néhány Vasárnapra szóló beszédekét, végül a
Katekizmusét; rögtön a Nr. I.-be sorolt, a szemináriumban tartott beszéd olyan ékes-
szólást tanúsít, ami párját ritkítja; továbbá a Berényi gróf betegségének jubileumára

mondott beszéd mindazt felülmúlja, amit én dicséretére mondani tudnék, ezért egy közmondással zárom ezt az előbeszédet: *Jó bornak nem kell cégér.*

Esztergomban, 1832. augusztus 27.

G. P. esztergomi kanonok

PARENESIS

**ad populum Korossiensem , occasione
auspicatae devotionis pro concordia
Statuum, et Ordinum Regni *Budae*
Comitiis congregatorum**

Nunc orate Deum omnium, *qui magna fecit in
omni terra*, et fecit nobiscum secundum
suam misericordiam, det nobis pacem in
diebus nostris. *Ecclesi. 50. v. 24.*

Most hát áldjátok a mindenség Urát! *Nagy
dolgozat művel ...* és irgalmassága szerint
bánik velünk ... adjon békességet napjainkban.

Siráék 50, 22–23.¹

Amit egykor Simon, Oniás fia, a legfőbb pap örökül hagyta Izrael népének, hogy kérjék Istent, a mindenség Urát, aki nagy dolgokat művelt az egész földön, adja nekik a szív örömét és a békességet napjaikban; ugyanezt ajánlom nektek a mai napon én is az irántatok való szeretet okán, és ismételhetem, minél inkább szükséges nekünk Isten segítsége, ami nélkül képtelenek vagyunk akár kigondolni is, mire van lehetőségünk. Kérjétek most Istent, a mindenség Urát, adja nekünk irgalmát, a szív örömét és a békességet napjainkban.

¹ A magyar szöveg a *Szentírás* következő kiadása alapján készült: *Biblia*, Bp., Szent István Társulat, 1976. Ez a szakasz Rudnay korában az 1732. évi Káldy-féle *Bibliában* így szól: „És most kérjétek a' mindenek ék Urat, ki nagy dolgokat cselekedett az egész földön, megöregbítette napjainkig az anyánk méhéből fogva, irgalmassága szerint cselekedett velünk. Agyon a mí szívünknek vígasságot, és hogy békesség légyen a' mi napjainkban Israélben örök napokig.”

Hogy itt a szörnyű háborúkat, amelyekbe nem egy ellenséggel belekeveredtünk, hogy a föld termésének most való szűkösségét és satnyaságát, ami kegyetlen éhínséggel fenyeget bennünket, megszüntesd, hogy a nyilvánvaló viszálykodásokat ne tekintsd, mindez elég ok lenne, ami buzgó imádságra és ájtatosságra ösztönözne minket, ám imáink és ájtatosságaink szükséges voltát elégségesen indokolja Magyarhon minden karainak és rendeinek, a mind egyházi, mind világi hatóságoknak, vagyis püspököknek és úgyszintén főispánoknak és valamennyi földesúrnak a mostani öszszegyülekezése, akik is Budán, az ország közepén azért gyűltek egybe egyetértésben, hogy jövőnk királyunkat megerősítsék és Magyarhon Szent Koronáját, mint a legszentebb pecsétet ráhelyezzék, hogy vele rólatok és mindazon dolgokról tanácskozzanak, amelyek jelen közboldogulásunkat érintik.

Habár az országos ügyek nagyobb része nem érint benneteket, mégis természetes józan eszetekkel felmérhetitek, hogy a magyarhoni karok és rendek eme tanácskozáásától a ti jövőnk boldogulásotok vagy nyomorúságotok is függ. Ne higgyétek ti, akiket az isteni gondviselés jobbagysorba helyezett, hogy Magyarhon irányítói, hogy földesuraitok egyedül azon okból gyűltek össze, hogy csakis magukról gondoskodjanak, hogy ősi szabadságjogaikat, kiváltságaikat védelmezzék és őrizzék. A ti közjótok, a ti érdeketek jobban a szívükön fekszik, semmint rólunk megfeledkezzenek. Annak tudatában, hogy a ti boldogságotok, a ti közjótok összefügg az ő boldogságukkal és a közjóval.

Azért gyűltek össze a magyarhoni rendek, hogy nektek, jobbagyaiknak a rátok rakott súlyos terheken, ami alatt már megnyomorodtatok, könnyítsenek: hogy a halatlan adókat és porciókat, amelyek jószágotok felét elnyelték, csökkentsék nektek, hogy a gyalázatos, zsarnoki jobbagyság minden jelét (amitől nem sok választott el benneteket) letöröljék, hogy azt az embertelen kegyetlenséget, amellyel fiakat a szülőktől, férjeket a feleségüktől, apákat a gyermekeiktől erőszakos módon elszakítottak és kérlelhetetlenül a háború vágóhídjára hurcolták; hogy amint mondtam, azt az embertelen kegyetlenséget, ami nemrégiben uralomra jutott, eltöröljék, elfojtsák, gyökerestől kipusztítsák, nektek hatalmukból lehetőséget és kezet adjanak, hogy könnyebben kereshessétek meg kenyereteket, hogy a hatóságoktól rátok rakott néhány terhet könnyebben tudjátok viselni.

Mivel ez így van, egyáltalán nem illetlen, hanem nagyon is szükséges dolog, ha ti is egy szívvel, egy nyelven, egy hanggal fussatok Istenhez; nem kötelességetek-e vajon, hogy buzgón kérjétek a Szeretet, a Béke és az egyetértés Istenét, hogy ő, aki minket a jelen időkben, amikor nyomorúságunkban jajveszékeltünk és semmiféle menedékre nem találtunk, megörvendeztessél bennünket; aki nekünk csodálatosan utat mutasson korábbi állapotunkhoz, hogy amint mondtam, a Szeretet, a Béke, az

Egyetértés Istene békességet adjon napjainkban; hogy mindazokat az ellentéteket, amelyek Rendeinket megosztanak, megszüntesd; hogy az egyetértés lelke költözzék szívükbe, hogy mennyei fényével megvilágítása őket, hogy szent és hasznos intéseket adjon nekik, hogy egyedül azt tegyék, ami közjónknak használ. Ennek érdekében Őminenciája, a bíboros prímás esztergomi érsek, a mi egyházfőnk kegyesen elrendelni méltóztatott, hogy mostantól kezdve három napig: azután viszont az egész idő alatt, amíg a diéta tartani fog, minden héten választassék ki két nap, amikor mind a reggeli, mind a délutáni istentiszteleteken a legméltóságosabb Oltáriszentség az előbb említett célból kihelyeztessék.

Mi tehát, hogy engedelmességünket kifejezzük az előjárónk által hozott rendelkezésnek, az előírt istentiszteletet mindjárt a mai naptól elkezdjük, a mai szentmisét, ugyanígy a délutáni Mindenszentek litániáját három órakor az összegyűlt rendek jó egyetértéséért ajánljuk fel. Holnap pedig és holnapután, éspedig hétkor, délután ugyancsak hétkor ugyanerre a szándékra ebben a templomban összegyűlünk, mindközben azonban minden szerdán, szombaton mind reggel, mind este ugyanebben az időben ájtatosságainkat Isten színe előtt a Kenyér és a Bor színe alatt fogjuk végezni. Erre az istentiszteletre annál buzgóbban hívom minden kedves hívet, minél inkább az egész jövődő szerencse vagy nyomorúság a Rendek intézkedésétől függ, nem méltó tehát édes magyar hazánkhoz, szülőanyánkhoz, hogy akinek a közjó nem szívügye, ne vegyen részt ezeken az istentiszteleteken.

Vége

Ezért forduljunk buzgó imával, ájtatos könyörgéssel Urunkhoz, Istenünkhöz, és most kérjétek a mindenség Urát, aki irgalmasságát gyakorolta velünk, hogy továbbra is adja nekünk a szív vigasságát és békességet napjainkban, hogy amikor a királyt Isten szíve szerint megkapjuk, amikor minden közjónk érdekében történik, amikor az ellentétek fellegei, amelyek kegyetlen viharral fenyegetnek, kellemes napfényé, békességgé, egyetértéssé változzanak; Őt, mint minden jó kútforrását magasztaljuk és hálás szívvel dicsőíthessük mindörökkön örökké, Ámen

Személynévmutató

- Abélard, Pierre (Abelardus, Petrus) 465
Ábrahám 61, 392
Ábrám Irma 431
Ács Mihály 488
Ács Pál 202, 424
Adalbert, Szent 20, 180, 473
Ádány András 79
Adriani, Giovan Battista 117
Ady Endre 297, 298, 462, 464
Ágost, szász választófejedelem 371
Ágoston, Szent 19, 289, 290, 292
Ajkay Alinka 13, 17, 179, 185, 427
Ákos Ferenc 435, 436
Alajos, Gonzága Szent 146, 306, 309, 382
Albéri, Eugenio 116
Albertíni, Johann Baptist von 401–404
Albrecht, Michael von 282
Albrecht-Birkner, Veronika 492
Áldásy Antal 96
Alexovics Vazul 70, 71, 320
Alexy, Zdenko G. 82
Alistaly K. György 241
Alíz, antiókhiai királyné 127
Alkaiosz 366
Allen, Maud 195
Allport, Gordon W. 406
Almási Gábor 117, 118
Alszegehy Zoltán 376
Alszegehy Zsolt 17, 182
Amadé, IX., Boldog, savoyai herceg 427
Amade Antal 425
Amade László 17, 18, 424, 425, 427
Amade Lőrinc 424, 426
Amand, Szent 73–75
Ambró Ferenc Ignác 336
Ambrus, Szent 378
Amicinus, Titus 370, 372, 375
Amrein Kunigunda 235
Anakreón 366
András, II., magyar király 424
Andreas Pannonius 94–99, 101, 102, 179
Andreasi, Claudia 94, 95
Anna, Jagelló 117
Anna, Stuart 495, 498
Anna, Szent 43, 172, 444, 453–455, 459
Antal, Páduai Szent 63, 64, 149, 172, 176, 473
Antal Tamás 330
Antalfi János 142
Anton, Carl Gottlob von 124
Anzelm, Canterburyi Szent 95
Apáczai Csere János 347
Apati Mihály, I. 256
Apergerus, Andreas 477
Apollónia, Szent 453, 454
Áprily Lajos 356, 444
Aquilinus, helytartó 313, 314
Aquinói Szent Tamás → Tamás, Aquinói Szent
Arany János 90, 209, 211, 262–271, 436
Arany Jánosné Ercsey Julianna 264
Arany Julianna 269
Arany László 262, 271
Arany Tamás 370
Arató Pál S. J. 107–114
Arbib, Dan 359
Árkosi Veres Péter 256
Armellini, Mariano 146
Arndt, Johann 491, 492
Arnold, Christoph 500
Arnolt de Dobroslavina, Joannes 15
Árpád, magyar fejedelem 90
Artopoeus, Johannes 117
Aszalay Ferenc 165–169, 171
Aszalay József 85
Attila, hun király 425
Auer, Anna 372
Ausztriai Rudolf → Rudolf, magyar király, osztrák császár
Avenarius, Joannes → Habermann, Johann

Babits Mihály 151, 178, 182, 209, 338
 Babus Antal 296
 Bach, Johann Sebastian 497
 Bahil Mátyás 156
 Bahtyin, Mihail 328
 Bajáki Rita 12, 35, 172, 179, 320
 Bajza József 366
 Bakonyi Albert 331, 332
 Balás Ágoston 151
 Baláska István 258
 Balassa Iván 226
 Balassi Bálint 182, 185, 204, 206, 331
 Balassy Zsuzsanna 185
 Balázs Katalin 338
 Balázs Mihály 35, 255
 Balbín, Bohuslav 14–16
 Balduin, II., jeruzsálemi király 126, 127
 Bálint Sándor 316, 376
 Balla Lóránt 386, 388
 Balla Tünde 88
 Ballagi Géza 153
 Ballagi Mór 409
 Balogh István, kanonok 333–336
 Balogh István, színész 335
 Balogh Jolán 397
 Balogh Zsuzsanna 426
 Balsamo, Luigi 94
 Bán Izabella 42, 44
 Bandelli, Vincenzo 95, 96
 Bánfi Szilvia 46
 Bangha Béla 428, 434
 Bánk József 317
 Bánkúti Imre 165
 Bär, Silvio 282
 Baranyai Decsi János 409
 Bárczi Ildikó 73, 150
 Bárdos István 108
 Bárdos Kornél 145
 Bárdos Lajos 178
 Baricz Ágnes 387
 Barkóczy Ferenc 80, 144–147, 155–158
 Barlay Ö. Szabolcs 279–281
 Barna Gábor 51, 56
 Barna Ottília 125
 Baróti Szabó Dávid 382, 383
 Barrow, John D. 362
 Barta János 324, 325
 Bartal Mária 358, 359
 Bartalis János 449
 Bartalus István 132–134, 136
 Bárh Dániel 58, 60, 61, 63, 64, 471, 474
 Bartha Dénes 51
 Bartha József 334
 Bartha Márton 258
 Bartholomaeus, Anglicus 179
 Bartholomaeus, Daniel 117
 Bartók Béla 52
 Bartók István 66, 280, 386
 Bartók Zsófia Ágnes 72, 73
 Bartos Márton 258
 Basilius Ferenc 256
 Basilius István 370
 Báthori Gábor 401
 Báthory István 417, 426
 Báthory Orsolya 12, 76, 82, 452
 Bátorkeszi (Bátorkeszy) István 239, 249, 250
 Batthyány Boldizsár 280, 281
 Batthyány Ignác 145
 Batthyány József 76–82, 84
 Baudelaire, Charles 209
 Baumbach, Manuel 282
 Bayle, Pierre 70
 Beaufort, Margaret 37
 Becanus, Guilielmus 383, 384
 Beckovský, Jan František 14–17, 19
 Bednánics Gábor 358
 Bedy Vince 185
 Beer, Johann Christoph 397
 Beke Margit 76, 81, 86, 108, 482
 Békefi Remig 199
 Békési Sándor 344
 Bél Mátyás 156, 165–170, 398
 Béla, III., magyar király 426
 Belitska-Scholtz Hedvig 124
 Bencze László 298
 Benda Kálmán 318
 Bendefy László 170
 Bene Sándor 94, 179, 237, 246, 247
 Benedek, XIII., pápa 19, 42
 Benedek, XIV., pápa 145
 Benedek, XVI., pápa 467
 Benedek Fidél 148, 150, 151
 Benedek, Nursiai Szent 162
 Benedek, Zborhegyi Szent 312
 Beney Zsuzsa 364
 Benkő Loránd 314
 Benkő Miklós 77

Benzing, Josef 509, 510
 Bényei Péter 325, 328
 Bényei Tamás 194
 Berchtold Ferenc 146
 Berczeli, Elisabeth (Berczeli A. Károlyné)
 124
 Berda József 365–369
 Berezki Dániel 355
 Berényi Judit 300, 301
 Berényi Tamás 139
 Berhidai Piusz 150
 Berki Feriz 409
 Bernát, Clairvaux-i Szent 95, 126, 162,
 378, 461, 465, 466
 Bernát, Sziénai Szent 149
 Bernáth Ernő 444
 Bernhard, Jan-Andrea 249, 372
 Berrár Jolán 66
 Bertalan, Szent 76, 82, 280
 Bertha Zoltán 445
 Berzeviczy Márton 117, 118
 Berzsenyi Dániel 368, 438–442
 Bessenyei Jakab 282
 Bethlen Gábor 254
 Bibor Máté János 87
 Bielcsik János 104, 105
 Bietenholz, Peter G. 121
 Bikfalvi Géza 430
 Bilku, Marina 443
 Binder Pál 254–256, 258, 259
 Birkenmeier, Jochen 494
 Bíró Csilla 94, 99
 Bíró Ferenc 131, 439
 Bíró János 142
 Birtalan Ágnes 143
 Bisztray Gyula 262, 263
 Bitskey István 103–105, 144, 162, 482
 Blahó Vince 159
 Blaskovich György 105
 Blaskovich Gyula 105
 Blaskovich János 105, 106
 Blaskovich Sámuel 105
 Blazovich László 330
 Blois, Louis de (Blosius, Ludovicus) 162
 Blume, Clémens 149
 Boari, Maria Silvia 112
 Bobory Dóra 280
 Bócz Juliska 431
 Bod Péter 70, 353
 Boda Miklós 107, 109, 110
 Bodnár Gáspár 235
 Bodnár György 229
 Bodor Anikó 57
 Bogár Judit 12, 44, 99, 115, 150, 320, 476
 Bogdán István 318
 Bognár Péter 203
 Bogomér 426
 Bohn, Carl Ernst 124
 Bonaventura, Szent 63, 148, 149, 162, 476
 Bonfigli, Guerieri 145, 146
 Bonfini, Antonio 281
 Borbála, Szent 257, 258, 453, 454
 Borbély Andor 170
 Borbély László 87, 88
 Borckhardt, Johann 249
 Bornemisza János 386
 Bornemisza Péter 181, 318
 Boros Gábor 360
 Boros István 334, 335
 Boross Géza 344
 Boross Klára 279
 Borovi József 81
 Borovszky Samu 47, 81, 451
 Bors Dániel 317
 Bors János 104, 105
 Borsa Gedeon 72, 153, 181, 182, 509, 510
 Borso d'Este 95
 Borsodi József 265
 Borz Geralda 235
 Bossáni Gábor 425
 Botezát György Illésné Bezsán Viktória
 135
 Botos Judith 168
 Bottlikné Kárász Aranka 231
 Böhme, Adam Friedrich 124
 Böhme, Anton Wilhelm 498
 Böröcz Enikő 187
 Bra, Ogerus 485
 Bratož, Rajko 311
 Breul, Wolfgang 492
 Brewer, Johann 354
 Brigitta, Svéd Szent 42
 Brisits Frigyes 467
 Bruszilov, Alekszej Alekszejevics 295, 297
 Buber, Martin 327, 328
 Buchanan, George 330
 Bucholtz, Franz Bernhard von 116
 Bucsay Mihály 499

- Budai Parmenius István 331
 Budenz József 74
 Buisson, François 124
 Bujtás László 236
 Bultmann, Rudolf 323
 Bura László 231
 Bures, Guillaume de 126
 Burke, Peter 316
 Burlamacchi, Fabrizio 239
 Burman, Franciscus 240
 Bury, Edward 286
 Busbecq, Ogier Ghislain de 116–121
 Búzás József 263
 Buzási Enikő 424
- Calandrini, Benedetto 239
 Calepinus, Ambrosius 66, 71, 396, 397
 Caligula, Caius Julius 196
 Calvin, Jean 238, 247, 330, 346
 Camerarius, Joachim, id. 279, 280
 Camerarius, Joachim, ifj. 139, 141
 Camerarius, Ludwig 279
 Campi, Emidio 248
 Champion, Edmund 206
 Can Grande della Scala 207
 Canstein, Carl Hildebrand von 496
 Castello, Sebastian 206
 Castner, Jodocus 115
 Cato Maior, Marcus Porcius 101
 Cavalchini, Carlo Alberto Guidobono 146
 Cecilia, Szent 453, 454, 456, 459
 Cellarius, Andreas 477
 Cervicornus, Eucharius 330
 Chavin de Malan, Émile 150
 Chevalier, Ulysse 182
 Chiappini, Alessandra 94, 95
 Chobot Ferenc 334, 335
 Cholinus, Maternus 117, 199
 Chomsky, Noam 204
 Christie, Agatha 195
 Cicero, Marcus Tullius 101
 Cipollone, Giulio 112
 Cirill, Jeruzsálemi Szent 289–291
 Citron, Bettina 492
 Cochem, Martin von 302, 502
 Cohn, Jonas 359
 Comenius, Johann Amos 495
 Contarini, Lorenzo 116–119
 Copernicus → Kopernik, Mikołaj
- Corvinus, Elias 279–282
 Corvinus, Georgius 115
 Costanzi, Giovanni Battista 146
 Cramer, Carl Friedrich 125
 Craon, Robert de 130
 Crato von Krafftheim, Johannes 119
 Crell, Paul 371
 Crispus, Valentinus → Fodor Bálint
 Cristanus, Erhardus 510
 Czéh Teréz 431
 Czékli Béla 76, 81
 Czernoch, Georg 15
 Czibula Katalin 122, 123, 193
 Czigler Anna 431
 Czuczor Gergely 366
- Csáky Éva Franciska 172, 173, 176,
 177, 303
 Csáky Károly 316
 Csáky Miklós 17, 144
 Csécs Teréz 87
 Cséfalvay Pál 415
 Csehy Zoltán 279
 Csepeli György 407
 Csepregi Turkovics Mihály 356
 Csepregi Zoltán 499
 Cserhalmi Zsuzsa 234
 Csernátoni Pál 347
 Csernovics Ferenc 425
 Csernus Elek 55
 Csete István 386
 Csevapovich Gergely 398
 Csihák György 85
 Csima István 54
 Csizmadia J. Gyula 55
 Csizmadia Károly 411
 Csokonai Vitéz Mihály 366, 368
 Csoma Zsigmond 407
 Csomasz Tóth Kálmán 185
 Csombor Erzsébet 480
 Csonka Ferenc 121
 Csorba Dávid 236, 246
 Csörsz Rumen István 123, 132, 133, 136,
 228, 320
 Csúzy Zsigmond 305, 307–309
 Csűrös István 347
 Csűrös Miklós 270

Dágon 392
 Dám Ince 96, 476
 Damrau, Peter 286
 Dániel, próféta 476, 477
 Danielik János 507
 Danielik József 507
 Dánielisz Endre 270
 Daniell, Francis Henry Blackburne 116
 Dankó József 178, 179, 181, 183, 184
 Dante Alighieri 207–209, 462, 466
 Daróczi Anikó 364
 Daróczi József 133
 Dávid 37–39, 96, 186, 382, 391, 490, 509
 Dávid Ferenc 371, 373
 Dávid Katalin 95
 Dávidházi Péter 368
 Deák Ferenc 366
 Deák Imre 134
 Deák Nagy János 330
 Deák Viktória Hedvig 95
 Debreceni Szőr Gáspár 35
 Decebal 424
 Decsi Gáspár 318
 Degenfeld Pál 190
 Dékány Ráfael 56
 Dékány Vanda 150
 Demandt, Alexander 311
 Demel, Albertine 232
 Demeter Júlia 193
 Demeter, magyar lelkész 256
 Dénes, Szent 60
 Dercsényi Dezső 145
 Déri Eszter 12, 138
 Descartes, René 356, 359–362
 Deutscher, Thomas B. 121
 Devecseri Gábor 141
 Dézsi Lajos 223
 Didák, Szent 63
 Dienes Dénes 105
 Diocletianus, római császár 310–313
 Diodati, Giovanni 248
 Diós István 42, 78, 111, 233, 378
 Doba Pál, ifj. 56
 Dóbék Ágnes 144
 Dobos János 401–404
 Dobrossy István 165
 Dobrowsky Ágost 386
 Dobszay László 135
 Dóczy Petronella 483
 Domokos Mária 51, 52
 Domokos Mátyás 357
 Domosvay Lajos 431
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 328
 Dowling, Maria 36
 Döbrentei Gábor 90
 Dömötör Sándor 218, 219
 Dömötör Tekla 213, 215, 227, 316, 318, 319
 Drakula 424
 Draskovich Gáspár 276
 Draskovics György 36
 Draveczy Ferenc 83
 Dressendörfer, Werner 19, 495
 Driesch, Georg Cornelius 156
 Du Moulin, Peter 348
 Dufout 240
 Dugonics András 409, 410
 Duns Scotus, Ioannes 95
 Dupuy, Pierre 124
 Duval, Beatrix Freiin von 232
 Eadmer 95
 Eber, Paul 370, 371, 373, 375
 Éble Gábor 159
 Eckhardt, Johann David Adam 124
 Eckhardt Sándor 206, 332
 Eckhart mester 378
 Eco, Umberto 467
 Ecsedy Judit, V. 46, 48, 49, 487–490, 510, 515
 Edward, angol király 307
 Eger, Janez Friedik 46
 Egri Lukács 370, 371
 Együd Árpád 217
 Elek Theodorik 475
 Ellinkhuysen, Jacob van 350
 Elsmann, Thomas 500
 Ember Pál 155
 Emődi András 193
 Endes János 387, 388
 Endre, II., magyar király 131, 424, 426
 Enyedi György 260
 Eperjessy Ernő 215, 217, 227, 407
 Erasmus, Rotterdami 119–121
 Erdélyi Ilona, T. 425
 Erdélyi János 408–410
 Erdélyi József Antal 334
 Erdélyi Zsuzsanna 57, 376, 377, 379, 380

- Erdeős Zsuzsa 362
 Erdődy Gábor 154, 156, 159
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 149, 309, 386
 Erzsébet, Szent 453, 454, 459
 Esterházy Imre 144, 156
 Esterházy János 318
 Esterházy Miklós, gróf 414, 415, 422
 Esterházy Miklós, herceg 413
 Esterházy Pál 152, 161, 318, 416, 418, 422–425
 Eszterházy Károly 147
 Eusebius, Cremonai Szent 290
 Éva 96, 408, 456
- Fába Simon 78, 79, 83
 Fabiny Tibor 337, 499
 Falk, Marcia 98
 Faludi Ferenc 152, 333
 Faludy György 208
 Farkas Árpád 448
 Farkas Gábor 160
 Farkis Tímea 237 238, 247
 Farmati Anna 148, 476
 Fasshauer, Antje 494
 Faustin, Szent 63
 Fáy András 366
 Fayer Kata 196
 Fazakas Gergely Tamás 105, 121, 236, 246
 Fazekas István 179
 Fechtel János 235
 Fehér Ipoly 234
 Fej András 386
 Féja Géza 411
 Fekete Csaba 154
 Felfalussy Margit 483
 Feller, François-Xavier de 399
 Felvinczi György 70
 Ferdinánd, I., magyar király 115–121, 199, 514
 Ferdinandy Mihály 466, 467
 Ferenc, I., magyar király 438
 Ferenc, I., német-római császár 84
 Ferenc, Assisi Szent 43, 63, 74, 148–151, 326, 378, 513, 515
 Ferenc, Borgia Szent 306, 309
 Ferenc József, magyar király, osztrák császár 297
 Ferenc, Szalézi Szent 42
 Ferenc, Xavéri Szent 146, 309
- Ferenczffy Lőrinc 485
 Ferenczy István 366
 Ferenczy János 335
 Feyerabent, Sigismundus 115
 Fiáth János 141
 Filó János 83
 Fináczy Ernő 77
 Finta Gábor 439
 Fisher, John 35–40
 Fitz, Jenő 313
 Flaminus, Marcus Antonius 330
 Flemming, David 475
 Flesch Ármin 410
 Flórián, Szent 310–315
 Fodor Bálint 371, 373
 Fodor István 371
 Foffová, Zuzanna 125
 Fögel József 281
 Foglár György 156
 Font Zsuzsa 204, 499
 Foppens, Pierre 124
 Forgách Ferenc 117, 118
 Forgách Miklós 76
 Forgách Simon 117
 Forgó András 152, 193
 Forster, Charles Thornton 116
 Földváry László 154, 155, 331
 Förstemann, Eduard 372
 Fracastoro, Girolamo 282
 Fraknói Vilmos 88, 180, 480–482
 Frale, Barbara 125
 Francesco della Rovere → Szixtus, IV., pápa
 Francke, August Hermann 491–499
 Frangipane, Federico 282
 Frankl Vilmos → Fraknói Vilmos
 Franz Retz 145
 Fráter György 115
 Freylinghausen, Johann Anastasius 497
 Freytag, Hartmut 228
 Fricsy Ádám 108–111
 Frigyes, I., porosz király 495, 497
 Frigyes, III., brandenburgi választófejedelem 494
 Frigyes, IV., dán király 498
 Frigyes Vilmos, I., porosz király 497
 Frimmová, Eva 281
 Frobenius, Johannes 121
 Fuchs, Martina 116

- Fuga, Ferdinando 145
 Fukári Valéria 301
 Fulko, I., Anjou grófja 126, 129
 Fussenegger, Gerold 511
 Fülöp, II., spanyol király 238
 Fülöp, IV., Szép, francia király 124
 Fülöp Géza 503
 Fülöp Lajos, pfalzi választófejedelem 515
 Fülöp László 229, 230
 Füsslin, Casimir 307–309
- Gábor Csilla 160, 255, 386, 388
 Gábrriel Pál 431
 Gábrriel Tibor 231
 Gadamer, Hans-Georg 327
 Gaertner, Johannes A. 330
 Gagy László 411, 412
 Gál Kelemen 372
 Gáldi László 210
 Galerius, római császár 310
 Galgóczy Ferenc 83
 Gáll Gyula 87
 Gallus, Wigandus 115
 Gálos Rezső 424, 425
 Garadnai Erika Csilla 158
 Garay János 366
 Gárdonyi Géza 462
 Gedeon 96
 Gehrt, Daniel 370
 Gerbel, Nicolaus 192
 Gergely, I., Nagy Szent, pápa 98, 393
 Gergely, VI., pápa 514
 Gergely, IX., pápa 149
 Gergely, XIII., pápa 107, 428
 Gergely Jenő 230, 231
 Gergely Mária 431
 Gergely, Nazianzoszi Szent 88
 Gerhardt, Paul 497
 Gerhauser Albert 332
 Gerson, Johannes 162, 164
 Gertrúd, Helftai, Nagy Szent 42, 378
 Gerzabeck, Joannes Carolus 14
 Gesner, Konrad 372
 Géza, magyar fejedelem 425
 Giacomo da Lentini 208
 Gienger von Rotteneck, Georg 509
 Gillow, Joseph 38
 Gilson, Étienne 467
 Giovanni d’Andrea 290
- Giraldi, Guglielmo 94
 Glaser, Johann Heinrich 348
 Glattfelder Gyula 111
 Gnant Márta 235
 Gócsáné Móró Csilla 105, 106
 Goedri János 254–259, 261
 Goethe, Johann Wolfgang von 496
 Goette, Alexander 220
 Góliát 382, 390
 Goltz, Andreas 311
 Goltz, Hermann 498
 Gonzaga Szent Alajos → Alajos, Gonzága Szent
 Goppelrieder, Caspar 516
 Gotthárd Jakab 256
 Gödri János → Goedri János
 Göltz, Klaus E. 495
 Gömöri György 280, 407
 Görföl Tibor 98
 Görgey Márton 83
 Görög-Karádi Veronika 408, 410, 411
 Gránitz Péter 57
 Greiderer, Vigilus 514
 Grizelda 426
 Grócz Zita 335
 Grolig, Max 509
 Gross, Franciscus 398
 Grouvelle, Philippe Antoine 124
 Gröschl, Jürgen 498
 Grynaeus Ottó 340
 Grynaeus Tamás 58
 Guardini, Romano 461
 Guba András 452, 459
 Gudor Botond 353
 Guitman Barnabás 115
 Gulyás Péter 204
- Gyalogi János 386–389
 Gyalui Torda Zsigmond 371
 Gyenizse Péter 109
 Gyepes Aranka 185
 Gyovai Bodák Eszter 376
 Györköš József 436
 Gyulai Éva 165–167, 169
 Gyulai Mihály 318
 Gyulai Pál 271, 366

Haader Lea 172, 173, 291, 299–301, 303,
 310, 312
 Haagen, Friedrich 117
 Habermann, Johann 35
 Hafner Zoltán 326, 443, 444
 Hahner Péter 407
 Hajas István 320
 Hajdu Lajos 158
 Hajnal István 156
 Hal'ko, Jozef 185
 Hall, Joseph 285, 286
 Halle, Morris 204
 Hám János 231, 233
 Hampel József 88
 Händel, Georg Friedrich 497
 Hanuy Ferenc 180, 181, 184, 319, 485
 Harangozó Imre 135
 Hargittay Emil 103, 121, 178, 179, 320
 Harmath Artemisz 358
 Harsdörffer, Georg Philipp 286
 Hársing István 224
 Házy Albert 329
 Heckmann, Ferdinand 512
 Hegedűs András 82, 480
 Hegedűs Antal 469–471
 Hegedűs Béla 123, 132
 Hegedűs István 179
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 341
 Heidegger, Johann Heinrich 239, 246
 Heilbrunner, Jakob 515, 516
 Heltai Gáspár 35, 37, 201, 318, 371–373
 Heltai János 158, 201
 Hemm János 110
 Henri de Bourbon-Condé, I. 251
 Henri de la Tour d'Auvergne-Bouillon de
 Turenne, ifj. 251
 Henri de la Tour d'Auvergne-Bouillon, id.
 251
 Henrik, I., angol király 126
 Henrik, VII., angol király 37
 Henrik, VIII., angol király 36, 39
 Henrik, angol király 307
 Herder, Johann Gottfried 496
 Hermann Egyed 428
 Herner János 204
 Heródes, I., Nagy 390, 392
 Heródes Antipász 302, 456
 Herold, Johann Basilius 117
 Hervay Ferenc 181
 Hesus, Eobanus 330
 Hetény János 95
 Hevenesi Gábor 111
 Hieremias → Jeremiás
 Hild József 231
 Hilger, Wolfgang 116
 Hiller István 426
 Hoffhalter, Raphael 199
 Holbein, Hans, ifj. 220–224
 Holl Béla 134, 149, 150, 178, 179, 181–
 183, 336
 Hollaus, Pascal M. 511
 Holló Zsigmond 138
 Hollósy György 83
 Holub József 279
 Hóman Bálint 115
 Homérosz 385
 Homodeus (Omodei), Aloysius 424
 Honorius Augustodunensis 345
 Honterus, Johannes 254
 Horatius Flaccus, Quintus 366, 439
 Horn, Albrecht von 415
 Horn Ildikó 426, 483
 Hornemann, Dorothea 495
 Hornyánszky Viktor 13, 79, 234, 334, 386
 Horvát István 335
 Horváth Ádám 368
 Horváth Cyrill 291, 310
 Horváth Csaba Péter 199
 Horváth István 428, 429
 Horváth Iván 182, 185, 203, 204
 Horváth Kornélia 208, 235
 Horváth Sándor 213
 Horváth Zsuzsa 229, 235
 Horvát-Simoncsics János 427
 Horvát-Simoncsics Rozália 427
 Hosschius, Sidronius 383, 384
 Howarth, Stephen 125
 Höfer, Josef 221
 Höld, Leonhard 510
 Hubert Gabriella, H. 182, 185, 187, 204,
 331
 Hubert Ildikó 382, 383, 386, 388
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., Hunyadi
 Huszár Dávid 35
 Huszár Gál 178, 181, 182, 330
 Hyross János 83

- Iffland, August Wilhelm 123
 Ignác, Loyolai Szent 111, 146, 160, 162, 163, 274, 305–307, 309, 390, 473
 Illés (Illyés) 392, 401
 Ilyefalvi Emese 61–64
 Illyés Csaba 231
 Illyés András 19, 160, 161, 163, 422
 Illyés Gyula 217
 Imre Mihály 105, 236, 246
 Imre, Szent 155–157, 180, 382
 Ince, XI., pápa 427
 Ipolyi Arnold 90, 507
 Irenaeus, Szent 311
 Irsik Ferenc 231
 Isaac → Izsák
 Isaias → Izajás
 István, I., Szent, magyar király 81, 83, 85, 148, 180, 382, 425, 426, 461, 501, 505
 Istvánffy Miklós 117, 279–281
 Iváncsics János 83
 Iványi Béla 281
 Izajás 96, 394
 Izsák 201, 348, 351
- Jacobi, Juliane 494
 Jacopone da Lentino → Giacomo da Lentini
 Jaeger, Friedrich 492
 Jakab Elek 372
 Jakab, Marchiai Szent 63
 Jaklin István Miklós 83, 84
 Jakó Zsigmond 353, 499
 Jákob 220
 Jakobson, Roman 204
 Jakubovich Emil 396
 Jakubowski-Tiessen, Manfred 492
 Jakusics Anna, Orbovai 300
 Jan ze Středy 290
 Jankovics József 386
 Jankovits László 282
 János, I., Szapolyai 416
 János, Eudes Szent 42
 János, Kapisztránói Szent 63, 398
 János, Keresztelő Szent 60, 180, 387, 392, 453, 454, 456–458
 János, Nepomuki Szent 13–20, 23, 24, 26–28, 32, 34, 146, 172
 János Pál, II., Szent, pápa 110, 451, 452
 János, Szent, evangélista 149, 369
- János Zsigmond, Szapolyai 371
 János-Szatmári Szabolcs 193
 Jánosházy György 448
 Janssonius, Johannes 477
 Janus Pannonius 282
 Jeffrey, David Lyle 142
 Jelenits István 338, 339
 Jenő, IV., pápa 96
 Jeremiás 201
 Jeromos, Szent 206, 289–293
 Jeszenák Pál 156
 Jessze 96
 Jézus Krisztus 14, 18, 22, 28, 29, 31, 36, 39, 42, 44, 45, 47, 48, 55, 61–63, 97, 99–102, 119, 125, 132, 134, 137, 149, 151, 158, 201, 205–207, 233, 238, 243, 244, 249–251, 276, 277, 288, 294–296, 299–303, 306, 313–315, 317, 319, 322, 343, 353, 354, 372, 373, 375, 377–380, 382, 383, 390–394, 398, 410, 411, 413, 415, 416, 418–420, 451, 471, 473, 476, 477, 501, 506, 509, 513
- Jób 391
 Johann von Neumarkt → Jan ze Středy
 Johanna nőpápa 238
 John 502
 Jókai Mór 158
 Joó Andrásné 57
 József 394
 József, II., magyar király 77, 256, 259, 382, 428, 499
 József Attila 208, 211, 368
 József, Munkás Szent 43, 146, 420, 433
 József nádor, Habsburg 403
 Juhas, Georgine von 232
 Juhász István 353
 Juhász László 279, 281
 Julianus, Flavius Claudius, Apostata, római császár 276
 Jung, Martin H. 491, 492
 Juvenis, Martinus 117
- Kaba Eszter 366
 Kádár János 88
 Kádár Judit 229
 Käfer István 181, 517
 Kaffka Gyula 230
 Kaffka Margit 229–231, 233–235

- Kájoni János 134, 148–151, 179, 181, 183, 184
- Kakucska Mária, H. 193
- Kalchberg, Johann Nepomuk von 125
- Kalcsó Gyula 37
- Káldi György 337, 518
- Kálmáncsehi Sánta Márton 371
- Kálmánházy László 335
- Kálvin János → Calvin, Jean
- Kanijs, Pieter → Péter, Canisius Szent
- Kant, Immanuel 359
- Kapossy György 54
- Kapronczay Katalin 356
- Kapusinszky Cecília 232
- Karácsonyi János 423, 481, 482, 484
- Karletzky, Laurenz Alois (Lovrinz Aloyzin) 46, 49
- Károli Gáspár 153, 403, 404, 444
- Károly, III. (VI.), magyar király, német-római császár 152, 468
- Károly, IV., német-római császár 290
- Károly, V., német-római császár 116, 121
- Károly, Borromeo Szent 469
- Károly Róbert, magyar király 115
- Károly Sándor 66
- Károlyi András 35
- Károlyi Bernát 434
- Károlyi Ferenc 159
- Károlyi Mihály 298
- Kárpáti Kelemen 218, 219
- Karthauzi Névtelen 73
- Kasper, Walter 344
- Katalin, Alexandriai Szent 276, 430, 433, 453–456, 459
- Katona Imre 420
- Katona István 59, 77, 85
- Katona József 122–125, 128, 131
- Katona Lajos 72, 73
- Kazinczy Ferenc 90, 122, 438, 440
- Kecskeméti Agricola János 372
- Kecskeméti Gábor 138, 201, 300
- Keglevics Zsigmond 82–84
- Kelecsényi Ákos 181
- Kelemen, XIII., pápa 18
- Kelemen, XIV., pápa 275
- Kemény József 387
- Kemény Lajos 330
- Kemény László 83
- Kemény Zsigmond 323–325, 327, 328
- Kempis Tamás 162
- Kercsmár János 218
- Kerekes Imre 436
- Kerényi Ferenc 123, 124, 132, 334–336
- Kerényi György 52
- Keresztély Ágost 371
- Keresztes Márton 386
- Kerny Terézia 88, 89
- Keserű Bálint 499
- Keszthelyi Tibor 194
- Kiczenko Judit 262, 425
- Kikindai András 428, 429
- Kilián István 193, 272, 275, 277
- Kindelmann Győző 197
- Kisdi Benedek 178
- Kisléghi Kálmán 196
- Kiss Farkas Gábor 279
- Kiss József 51
- Kiss József 230
- Kiss Margit 123
- Klapper, Joseph 290
- Klára, Assisi Szent 43, 149, 172–177
- Klier, Karl M. 225
- Klobucár József 435
- Klosterberg, Brigitte 495, 496
- Knapp Éva 48, 49, 89, 138, 139, 386, 428, 502
- Koch, Brigitte 232
- Koch, Traugott 35
- Kocsi Csergő Bálint 241
- Kocsis László 431
- Kodály Zoltán 52, 134, 369
- Koerner, Valentin 370
- Koháry István 397
- Kohl, Johann Georg 500–503
- Kohler, Alfred 116, 118, 119, 121
- Kókai Lajos 408
- Kolbe, Szent Maximilian 378
- Kollányi Ferenc 83, 85
- Kolosvári István 349
- Komáromi Csipkés György 152–159
- Komorný, Štefan 185
- Koncz Lajos 467
- Kondé Miklós 83
- Kónya Franciska 12, 76, 82, 285, 452
- Kónya, Peter 165
- Kopernik, Mikolaj 371
- Korenjak, Martin 282
- Kornis István 142

- Korodi János 451
 Korompay H. János 265, 267
 Korondi Ágnes 289
 Kossuth Lajos 366
 Kosztolányi Dezső 266, 338
 Kovachich Márton György 124, 487
 Kovács Andrea 402
 Kovács Imre 411
 Kovács István 219
 Kovács János 217
 Kovács Márk 136
 Kovács Sándor Iván 181
 Kovács Sándor, V. 72, 74, 207
 Kovács Zoltán 95
 Kovács Zsuzsa 289, 293
 Kovacsóczy Farkas 332
 Kozáky István 222
 Kozsanovits Gregoria 235
 Kökényesi Zsolt 320
 Kölcsey Ferenc 367, 426, 438–441
 Köpeczi Balázs 249, 250
 Körmendy Kinga 294, 301
 Körner, Stefan 414, 421
 Körösztyös Vince 435
 Körtvélyesi Bors János 105
 Kőszeghy Péter 280
 Kóvári Réka 134, 135
 Krasznay Zsigmond 235
 Krebs, Jean-Daniel 286
 Krécsi György 55
 Kreszcencia, Szent 48
 Kretzenbacher, Leopold 225
 Kreutzer Andrea 483
 Kriston Vizi József 56
 Krúdy Gyula 338
 Krupa András 407
 Kubinyi Ágoston 399
 Kucza Péter 105
 Kuin, Roger 280
 Kulcsár-Szabó Zoltán 359
 Kumlik Emil 88
 Kunigunda, Szent 309
 Kunz, Ralph 344, 345
 Kurcz Adolf 55
 Kurucz György 353
 Kurz, Gerhard 286
 Küllős Imola 132, 133
 Kunstle, Karl 220
 Lackner, Franz 95
 Lajtha László 56, 57
 Lakatos András 208
 Lakatos Attila 88
 Lampe, Adolf Friedrich 155
 Languetus, Hubertus 279, 280
 Lani, Georg 236
 Laskai Csókás Péter 396
 Laskai Osvát 72
 László, I., Szent, magyar király 180, 312, 426
 László, II., magyar király 70
 Lauf Judit 176, 299–301, 303
 Laukotka Mária 431
 Lauter Éva 426
 Lázs Sándor 203, 205, 206
 Lénárt Orsolya 123
 Lengyel Gáspár 425
 Lengyel Réka 123, 132
 Lenker, Elias 414, 415
 Leó, I., Nagy Szent, pápa 425
 Leó, X., pápa 512
 Leó, XIII., pápa 85
 Léon-Dufour, Xavier 263
 Leonhardt, Ulrike 195
 Lépes Bálint 484, 485
 Leporini Miklós 249
 Leppin, Volker 370
 Lessing, Gotthold Ephraim 496
 Leti, Gregorio (Letus, Gregorius) 236–239, 241, 242, 244, 246, 247, 249, 250, 252, 253
 Leturia, Pedro de 108, 111
 Leunis, Jean 428
 Liebau, Heike 498
 Lippai Ferenc 293
 Lippay György 144, 185
 Lippman, Walter 406
 Lipszky, Johannes de 503
 Literatus Nagy, Johannes → Deák Nagy János
 Livi, Francesco 238
 Lonicer, Johannes 191
 Lonovics József 507
 Lonzarich, Peter 47
 Loos, Volker 125
 Lósy Imre 144
 Lotter, Melchior 191
 Lotz János 204

- Louis de Bourbon-Condé, I. 251
Löffler, Felipe (Löffler Fülöp) 428
Lucanus, Marcus Annaeus 140
Luchtmann, Samuel 154
Lucius, Jacob 372
Ludolf, Heinrich Wilhelm 497
Lukács László (Lukács, Ladislaus) 144, 381, 386, 387
Lukács, Szent, evangélista 101, 392
Lukácsy Sándor 223, 224, 305, 320
Lukinich Imre 347
Lund, Eric 286
Luther, Martin 191, 192, 346, 491–493, 496
Lutter Katalin, N. 278
Luzsinszky László 83
- Machiavelli, Niccolò 305
Maczák Ibolya 12, 141, 300, 305, 480
Madas Edit 185, 291, 310
Magyar Árpád 475
Magyari István 318
Majer Fidél 117
Majláth Béla 199
Majorossy Judit 125
Majthényi László 484
Makó Gergely 383
Makó Pál 381, 383–385
Malke, Lutz 421
Mályusz Elemér 188, 189
Mándoki László 405
Marcus Aurelius, római császár 440, 441
Marczali Henrik 371
Maresius, Samuel 248
Margalits Ede 408–411
Margarete Countesse of Rychemount and Derby → Beaufort, Margaret
Margócsy István 439
Margolin, Jean-Claude 282
Mária Dorottya 401, 403
Mária Magdolna, Szent 43, 453, 454, 457, 459, 475
Mária, Szűz 14, 29, 42–44, 55, 56, 61, 79, 94–97, 99–102, 104, 128, 147, 148, 178, 179, 181, 184–186, 201, 207, 221, 233, 288, 290, 291, 300, 343, 345, 377, 378, 380–386, 391, 415, 418–420, 425, 428, 429, 432–434, 449, 453–455, 459, 473, 476–478, 506
- Mária Terézia 46, 77, 78, 81, 82, 84, 153, 159, 382, 438, 440, 503
Máriássy János 63
Márkus Mihály 154, 156
Maróthi György 154
Márta, Szent 300, 475
Martí Tibor 316, 475
Márton Kinga 323
Márton, Tours-i Szent 185, 279, 310, 311
Mártonfi Attila 299
Masnicious, Tobias 236
Massay Margit 481–484
Máté Ágnes 426
Matekovits György 355
Mather, Cotton 498
Mathia Károly 57
Matolai János 167, 170
Mátyás, I., Hunyadi 396, 397
Maurer Zsuzsanna 280
Mazzolini, Silvestro 191
McManamon, John M. 290
Mechtild, Hackeborn Szent 42, 378
Medgyesy S. Norbert 148, 317
Megyeri Károly 366
Méhner Vilmos 180, 481
Melanchthon, Philipp 280, 370, 371, 373
Melich János 66, 71, 396
Mélisande, jeruzsálemi királynő 126, 127, 129
Melius Péter 318
Mentovich Ferenc, ifj. 133
Mercator Szegedinus, Johannes → Szegedi Kalmár János
Mérei Mihály 13–20
Merényi Oszkár 438
Mester Imre 58
Mészáros István 199
Meszlényi Antal 81
Meyer, Livinus 384
Mezey István 53, 57
Mezey (Mezei) János 52–54, 57
Mezey Mór 53, 57
Mezey Nepomuk János 53, 57
Michault, Nicholas 116
Migazzi Kristóf 81
Migne, Jacques Paul 289
Mihalecz Ferenc 431
Mihályfi Ákos 344
Mikes Kelemen 132, 134

- Miklós, II., orosz cár 297
 Mikó Árpád 88, 279
 Mikó Imre 265, 267
 Mikoviny Sámuel 165, 167–171
 Miksa, magyar király 280, 514
 Mindszenti Antal 425–427
 Minutoli, Vincenzo 242–244, 248–251
 Miru György 121
 Modeszt, Szent 48
 Mohl Antal 428
 Moldenhawer, Daniel Gotthilf 124
 Moller, Daniel Wilhelm 397, 398
 Molnár Albert → Szenci Molnár Albert
 Molnár Antal 159, 480
 Molnár Basa Enikő 280
 Molnár Dávid 329
 Molnár Gergely 371
 Molnár József 55
 Molnár Károly 499
 Molnár Máté 124
 Monok István 122, 160, 333
 Montaigne, Michel de 461
 Montecuccoli, Raimondo 241, 244
 Mór, püspök 312
 More, Thomas 36
 Móré Tünde 248
 Moritz, Karl Philipp 496
 Moroni, Gaetano 146
 Mortier, Roland 399
 Morus Tamás → More, Thomas
 Mózes 312, 506
 Muckenhaupt Erzsébet 150, 181
 Mueller, Janel 40
 Muhi Sándor 233
 Murányi Zsigmond 123
 Murillo, Bartolomé Esteban 233
 Murvai György 233
 Muszka Miklós 398
 Mühlenberg, Heinrich Melchior 498
 Müller, George 499
 Müller, Irmgard 495
 Müller-Bahlke, Thomas 491, 495, 497, 499

 Nabukodonozor 391
 Nadányi János 353
 Nádasdy Ádám 209
 Nádasdy Ferenc 417
 Nadler, Jörg 192
 Nagy Ferenc S. J. 263

 Nagy Gábor, O. 405
 Nagy Géza 349
 Nagy Imre 123, 131
 Nagy Imre 411
 Nagy István 83
 Nagy Iván 482
 Nagy Lajos 425
 Nagy László → Szelestei N. László
 Nagy Levente 352, 353, 424
 Nagy Márta 499
 Nagy Mihály 336
 Nagyszigei Kálmán → Szily Kálmán
 Napóleon, Bonaparte 123, 125
 Navagero, Bernardo 116
 Navracsics Mihály 215
 Nehring, Dorothee 407
 Nemes Nagy Ágnes 464
 Németh Balázs 346
 Németh István 57, 294
 Németh Kálmán 366
 Neuendorf, Paul A. 370
 Neumann, Alfred Richard 313
 Neumer Katalin 325, 326
 Neumüller, Willibord 311–313
 Neusser, Lukas 415
 Nicollier-De Weck, Béatrice 280
 Nieberle, Aemilian 475–478
 Niklétzi Sámuel 248, 249
 Nola, Clemens de 511, 514
 Norberg-Schulz, Christian 451
 Nouwen, Henri J. M. 338
 Novák László 316
 Nováky Hajnalka 138

 Nyéki Vörös Mátyás 182–185
 Nyerges Judit 122
 Nyíri Antal 407

 Oberfrank Ferenc 78
 Obst, Helmut 493
 Ohly, Friedrich 98
 Okál, Miloslaus 281
 Okolicsányi Imre 83
 Oláh Miklós 199, 279
 Oláh Szabolcs 105, 223
 Olajos György 258
 O'Malley, John W. 160, 162
 Oniás 518
 Oporinus, Johannes 330

- Orbovai Jakusics Anna → Jakusics Anna
 Orczy Emma 193–197
 Orosz Ferenc (Orosius, Franciscus) 398
 Orosz László 131
 Ortutay Gyula 377
 Osbert, Clare-i 95
 Oskamp, Paul 344, 345
 Osztróczky Sarolta 337
 Otmar, Silvan 191
 Otrókoci Főris Ferenc 240
 Ottlik Géza 337, 339, 341, 342
 Ovidius Naso, Publius 141, 282, 382, 384, 385

 Őry Miklós 481, 482, 484
 Österley, Hermann 73, 74
 Ötvös László 157
 Őze Sándor 148, 317
 Özséb, Boldog 317

 Paczolay Gyula 406
 Pais Dezső 376, 377
 Paks Katalin 51, 52, 57
 Pál, VI., pápa 86, 111, 114, 379, 451
 Pál, Szent, apostol 63, 180, 181, 267, 425, 471, 473, 513
 Paládi-Kovács Attila 226
 Pálffy Géza 115, 279
 Palkó Gábor 359
 Palkovics György 517
 Palma Károly Ferenc 398
 Pálóczi Horváth Ádám 51, 52
 Pálvölgyi Endre 125
 Pandula Attila 82, 85
 Pandur Ildikó 415, 418, 420
 Panetti, Giovanni Battista 94, 95
 Panka Károly 268
 Pannagl, Bernhard 282
 Pap Benedek 329–332
 Pap Ferenc 343, 344, 401–403
 Pápai Páriz Ferenc 70, 334, 347–349, 351–356
 Pápay Sámuel 13, 14
 Papp Ferenc 327
 Papp Gábor György 87
 Papp Géza 134, 181
 Papp Karolina 232
 Papp Kornélia 299
 Papp, Stephanie 232
 Parkinson, James 355
 Parr, Cathrine 39, 40
 Pascal, Blaise 359–361
 Pascalis → Paszkál, Szent
 Paskai László 82
 Paszkál, Szent 172–177, 303
 Pásztor Katalin 426
 Patachich Ádám 468
 Patachich Gábor 468–471, 473, 474
 Pataki Lajos 235
 Pataky Adrienn 359
 Patera, Adolf 290
 Pathai Baracsi János 318
 Pauer Eleonóra 232
 Pauer, Emmerika 232
 Paul, Matthias 497
 Pauli, Johannes 72–75
 Pavercsik Ilona 124
 Pavlovits Tamás 359, 362
 Payns, Hugues de 126, 129, 130
 Payr Sándor 487, 488, 499
 Pázmány György 482
 Pázmány János 484
 Pázmány Miklós 482–485
 Pázmány Péter 103, 104, 141, 162, 178–185, 318–320, 415, 480–486
 Pécsi Lukács (Peechi Lukach) 200, 201
 Pelgen, Franz Stephan 152
 Pelizaeus, Ludolf 152
 Perbegg, Joseph 398
 Pércsics Vince 429, 430
 Perényi Imre 83
 Pešina z Čechorodu, Tomáš Jan 15, 16
 Pesky József 233
 Pesti György 223
 Péter, I., Nagy, orosz cár 497
 Péter, Canisius Szent 199–202
 Péter, Damiáni Szent 228
 Péter Katalin 483
 Péter László 407
 Péter, Szent, apostol 62, 63, 180, 181, 383, 425, 473
 Petőfi Sándor 268, 438, 439
 Petrarca, Francesco 95, 208–210
 Petri György 208–211
 Petrik Géza 386, 489
 Petróczi Éva 347, 348
 Petruch Antal 428
 Petrus Aureolus 96

- Petrus de Aquila 94
 Petrus de Natalibus 310
 Petrus Lombardus 94
 Petthő Gergely 426
 Pezenhoffer Antal 119
 Philipp, Werner 407
 Pichler von Weittenecknek, Leonhard 510
 Picinelli, Filippo 139–141
 Pilátus, Poncius 412, 478
 Pilinszky János 211, 326, 338, 340, 443, 444
 Pintér Márta Zsuzsanna 123, 193, 317
 Pintér Tamás 295
 Piso 281
 Pittau, Giuseppe 107
 Piusz, II., pápa 427
 Piusz, IV., pápa 117
 Piusz, VI., pápa 76, 81, 82
 Piusz, IX., pápa 85, 96
 Platen-Hallermünde, August von 209
 Plinius Secundus, Caius, Maior 15, 141
 Pócs Éva 58, 62, 64
 Poe, Edgar Allan 194
 Pogány Kornél 196
 Polo, Marco 143
 Pomogáts Béla 368
 Pozsár Annamária 160
 Prohászka Ottokár 460–467
 Prohászka Péter 89
 Prónay Dezső 331
 Propertius, Sextus 385
 Pszeudo-Ágoston 291
 Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész 163
 Pulgram, Ernst 204
 Purgina, Ján 168, 169
 Purkircher, Georg 280, 281
 Pusztai Ferenc 299
 Puzder, Ján 168

 Quirinus, Szent 311

 Raabe, Paul 493
 Rabikauskas, Paulinus 107–109, 112
 Ráby Máttyás 155, 158
 Rácz Károly 241
 Radéczy István 279–282
 Radó Polikárp 58
 Raduch Zsolt 255
 Radvánszky Anikó 44, 357

 Rády Imre 58–60
 Rahner, Karl 221, 463, 467
 Rajeczky Benjamin 135
 Rákóczi Ferenc, II. 13, 132, 137, 165
 Ramminger, Melchior 192
 Ramusio, Giovanni Battista 143
 Raniero Capocci de Viterbo 149
 Ráskai Lea 222
 Ráth Károly 91, 92
 Ráth Mór 262, 366, 481
 Ráth-Végh István 318
 Ratkovszki Soma 235
 Rau, Charles 92
 Raymond Berengar, III. 130
 Raymond Berengar, IV. 130
 Raynouard, François-Just-Marie 125
 Read, Piers Paul 125, 126, 130
 Recskyné 268
 Réger Ádám 178, 181
 Reichardt 79
 Reiszig Ede 330
 Rembrandt Harmenszoon van Rijn 338, 341, 342
 Rennauer, Johann Philipp 488
 Rényes István 138
 Rényi András 341
 Réthy Lipót 53
 Révai Miklós 335
 Réz Pál 208
 Rhau-Grunenberg, Johann 191
 Rice, Eugen F. 290
 Richter Pál 148
 Richvaldszky György 77, 83
 Ricoeur, Paul 337
 Rilke, Rainer Maria 464
 Rimay János 185, 331
 Rimely Károly (Rimely, Carolus) 179
 Ritoókné Szalay Ágnes 279, 280
 Ritter Márton 386
 Ritter, Paulus → Vitezović-Ritter, Pavao (Paulus)
 Robertus de Tumbalenia (Róbert, Tombe-laine-i) 98
 Rodríguez, Alonso (*Rodericus Alphonsus Vallisoletanus*) 160
 Roffi János (Roffensis, Joannes Episcopus) → Fisher, John
 Rohr, Richard 326
 Rolla Margit 230

Romanus, Aegidius 516
 Romei, Danilo 238
 Rómer Flóris 87–93
 Romváry Ferenc 109
 Rónay György 467
 Rosenfeld, Hellmut 221
 Rosty József Ádám Ferenc 425
 Rosty Kálmán 178
 Roszprim Pál → Arató Pál S. J.
 Royer, Franz Anton 488
 Royer, Johann Paul 488
 Royer, Maria Magdalena 488
 Rozália, Szent 453
 Ruchat Abraham 252
 Rudolf, magyar király, osztrák császár 116,
 238
 Rudnay Sándor 517, 518
 Ruh, Kurt 98
 Ruhland, Thomas 497
 Ruščin, Peter 183
 Ruysbroeck, Jan van 378
 Ruyter, Michiel de 240–244, 251

 Sadeler, Egidius 415
 Sáfrán Györgyi 262, 263
 Sági István 396
 Saint-Exupéry, Antoine de 461
 Salamon, zsidó király 102, 126, 206, 394,
 447
 Salamon Ferenc 91
 Sámbar Mátyás 158
 Sándor, VII., pápa 417
 Sándor Antal 79
 Sándor István 262, 263
 Sándor Júlia 230
 Santschi, Catherine 252
 Sarbak Gábor 317
 Sárközi Istvánné Chernel Eszter 368
 Sashalmi Endre 237
 Sashegyi Oszkár 152, 154
 Sauerbaum, Ulrich 194
 Saurin, Jacques 70
 Sauvage, Jean le 121
 Sávai János 58, 60
 Schäfer, Otto 495
 Schams Ferenc 215
 Schardius, Simon 115
 Schaub Zoltán 366
 Schedel, Hartmann 396

 Scheible, Heinz 371
 Schelhorn, Johann Georg 117
 Schender Mariska 431
 Schermann Egyed 153
 Schicketanz, Peter 496
 Schiller Erzsébet 17, 427
 Schiller, Friedrich 496
 Schiller, Julius 477, 479
 Schlange-Schöningen, Heinrich 311
 Schneider, Karin 172
 Schott, Johann 192
 Schön, Erhardt 396
 Schubert, Werner 282
 Schucknecht, Günter 425
 Schuman, Niek 344, 345
 Schumann, Valentin 191
 Schünemann, Carl 500
 Schütz Antal 463
 Schütz, Christian 263, 379
 Schwarcz Katalin 172
 Schwartz János Lajos 83
 Scliver, Christian 285–288
 Searle, John R. 204
 Sebacher, Johann 423
 Seling, Helmut 414, 415
 Selnecker, Nikolaus 329
 Seltmann Rezső 411
 Semmelweis, Karl 509
 Sepsi Enikő 353
 Setzer, Johann 330
 Seuse, Heinrich 378
 Shakespeare, William 208–210
 Siber, Adam 330
 Sidney, Philip 280
 Sigray Borbála 45
 Sigray Erzsébet Róza 45, 502
 Sík Sándor 460, 462–464, 467, 486
 Sima Ferenc 53
 Simon → Péter, Szent, apostol
 Simon, Oniás fia 518
 Simon Ferenc 502
 Simon Zsuzsanna 230
 Simonides, Johann 236
 Sipos Lajos 365, 439
 Sirisaka Andor 408
 Sittard, Matthias 117, 119, 120
 Sitte, Alfred 418
 Sixtus → Szixtusz
 Skarniczl, Joseph Anton 475

Slíz Mariann 299
 Smolak, Kurt 312
 Solt Andor 122
 Sólyom Jenő 499
 Somodi István 321
 Somogyi Elek 316
 Somogyi Józsefné Joó Teréz 57
 Somogyi Károly 507
 Somorjai Olga 124
 Soós István 335
 Spangár András 426
 Spener, Philipp Jakob 492, 493
 Splényi Ferenc 83
 Springer, Klaus-Bernward 117
 Stainhofer, Caspar 36–38, 40
 Stankovátsi Leopold 321
 Staud Géza 273, 276, 277
 Stehenics János 139, 140, 142
 Steinbrener János 55
 Stencinger Norbert 295, 296
 Stephanus, Robertus (Estienne, Robert)
 66, 330
 Stirling János 82
 Stoll Béla 134, 181, 182
 Stotzingen, Magdalene 510
 Stotzingen, Ruprecht von 510
 Stöger, Johann Nepomuk 79
 Stradanus, Johannes 143
 Strasser Xavéria 231, 232, 234
 Sträter, Udo 494
 Stratton, Suzanne L. 233
 Streibig, Gregor Johann 487, 489, 490
 Stromp László 331
 Sugár István 157
 Surgant, Johann Ulrich 345
 Surrey, Henry Howard 208
 Suso → Seuse, Heinrich
 Sutter Fichtner, Paula 118–120
 Sümegi József 428
 Sylvester János 37

 Szabó András 332, 370
 Szabó András, kanonok 83
 Szabó András Péter 483
 Szabó Ferenc S. J. 263, 376, 378, 482, 484
 Szabó Flóris 222
 Szabó Géza → Szentmártoni Szabó Géza
 Szabolcsi Bence 133
 Szádóczki Vera 12, 381

 Szakály Ferenc 330
 Szála Erzsébet 499
 Szaladin, egyiptomi szultán 127
 Szalaszegi György 35
 Szállási Árpád 349
 Szalóme 453, 454, 456, 457, 459
 Szalvátor, Hortai Szent 62, 64
 Szaniszló Ferenc, Tordai 504–507
 Szaniszló József 505
 Szaniszló, Kosztká Szent 306, 309
 Szaphó 384
 Száraz Orsolya 105, 242, 248, 253, 386
 Szarvas Gábor 74
 Szász Károly 401
 Szathmári József 55
 Szathmári Szabolcs 355
 Szathmárnémeti Sámuel 356
 Széchényi György 152
 Széchenyi István 327, 366, 500, 503
 Szegedi Edit 499
 Szegedi Gergely 331, 332
 Szegedi Kalmár János 330, 332
 Szegedi Kalmár Jánosné 330
 Szegedi Katalin 332
 Szegedi Kilit Antal 54
 Szegedi Lőrinc 329–332
 Szegedi Zsófia 332
 Szegedy-Maszák Mihály 222
 Székely György 485
 Székely Júlia 424
 Szekfü Gyula 115, 116
 Szél Kálmán 240
 Szél Piroska 271
 Szelepcsényi György 144, 425
 Szeles János, Udvarhelyi 223, 224, 227
 Szelestei N. László (Szelestei Nagy László)
 43, 66, 67, 71, 103, 153, 156, 165–167,
 187, 321, 343, 345, 376, 401, 425, 439,
 480, 487, 488, 490, 499, 510
 Szelei György 256
 Szelei József 257, 258
 Szemenyei Mihály 54
 Szemere Miklós 263, 266
 Szenci Molnár Albert 67, 69, 70, 154, 397–
 399, 444, 490
 Szendrei Janka 135
 Szent-Iványi Béla 499
 Szentágothai János 348
 Szentiványi Dezső 200, 201

Szentiványi Márton 152
 Szentiványi Rafael 83
 Szentkirályi István 428
 Szentmártoni Szabó Géza 396
 Szentpáli N. Ferenc 70
 Szentpéteri István 318
 Szepes László 109
 Szepes Zsuzsanna, B. 109
 Szerdahelyi Gábor 83, 334
 Szerdahelyi János 55
 Szetey Szabolcs 401
 Szewaldt Antal 18
 Sziber Nándor 54
 Szigeti Jenő 405
 Szigethy Gábor 347
 Szigethy Lajos 348
 Szigligeti Ede 90
 Sziklay János 47, 451
 Szikszai Fabricius Balázs 372
 Szilády Áron 74, 199
 Szilágyi András 413, 414, 418, 421
 Szilágyi Miklós 226
 Szilárdy Sándor 90, 92
 Szilárdfy Zoltán 48, 49
 Szilas László 110, 111
 Szilveszter, II., pápa 425
 Szily Kálmán 396, 397
 Szimonidesz Lajos 157–159
 Szintai Kalmár Vince 331, 332
 Szinnyei József 13, 79, 234, 334, 386
 Szirmay Antal 155, 156, 398
 Szirtes Zsófia 259, 426
 Szitár Katalin 338
 Szixtus, IV., pápa 96
 Szixtus, V., pápa 238, 239, 248, 511–514,
 516
 Szobotka Tibor 194
 Szomodi János 249
 Szovák Kornél 485
 Szögyény Ilona 387
 Szőlősy Ferenc 475
 Szőnyi Etelka 204
 Szőnyi Sándor 347
 Szőnyi Zsuzsa 376
 Szörényi László 152, 282, 424

 Takács Ádám 285–287
 Takács Ince OFM 475
 Takács László 485

 Takácsy Lajos 54
 Takáts József 338
 Takáts Rafael 334, 336
 Takáts Sándor 318, 417
 Tamás, Aloysius 475
 Tamás, Aquinói Szent 95, 162, 465
 Tamás Edit 165
 Tamás Máté 426
 Tamás, Szent, apostol 479
 Tamási Áron 444
 Tandori Dezső 341
 Tárkányi Béla 136
 Tarnai Andor 293
 Tasi Réka 202, 300
 Tatár György 205, 206
 Tatrosi György 254
 Tauchnitius, Carolus 372
 Tauler, Johannes 162, 378
 Tecumseh 123
 Telegdi Miklós 199–202, 279, 318, 319
 Temesvári Pelbárt 72–75, 150, 318
 Temesváry János 142
 Tengely Adrienn 428, 429, 432, 436
 Teottone, örgróf 426
 Teréz, Avilai Szent 82–84
 Teréz, Lisieux-i Szent 378
 Terry, Fred 193
 Tesauro, Emanuele 143
 Thaly Kálmán 397, 414
 Theodelinda 426
 Theodoricus, pater 475
 Thill, Andrée 282
 Thimár Attila 425, 438
 Tholdy Borbála 483
 Tholdy Miklós 483
 Thüringer, Walter 371
 Tiborc Benő 431
 Tirinus, Jacobus 142
 Toldy Ferenc 90
 Tolnai Dáli János 105
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 123
 Tombi Ilona 431
 Tommaso di Capua 149
 Tomori Pál 468
 Tompa Géza 263–265, 269, 270
 Tompa Kálmán 262
 Tompa László 443, 445–448
 Tompa Mihály 262–271
 Tompa Mihályné Soldos Emília 264, 271

Tompa Zsófia 386, 443
 Topor István 297
 Tordainé Vida Katalin 103
 Tornay Krisztina 451, 452
 Tótfalusi Kis Miklós 70, 356
 Tóth Gergely 167, 170, 424
 Tóth Károly 294, 295
 Tóth Krisztina 79
 Tóth Krisztina, költő 209
 Tóth Péter 167
 Tóth Sándor 460
 Tóth Sándor Attila 384, 385
 Tóth Tamás 468
 Tóth Zsombor 236, 246
 Tóvai Nagy Péter 318
 Török Damascén 321, 322
 Török Enikő 167, 169, 170
 Török József 95, 346
 Traianus, római császár 440, 441
 Trattner, Johann Thomas 46, 124, 514
 Trübner, Karl J. 220
 Tubach, Frederic C. 75
 Turgonyi Zoltán 467
 Túri Klaudia 475
 Turrell, James 451
 Turretin, Jean Alphonse 248
 Turrettini, Francesco 239–241, 246
 Tusor Péter 181, 185, 480, 482–484
 Tüdő Vince 58
 Tüskés Gábor 48, 49, 123, 132, 386, 428

 Udvardy József 58, 60, 64
 Ugrin Aranka 444
 Új Imre Attila 267
 Újfalusi Judit 176, 299–304
 Újfalusi Klára 301
 Újvári Péter 411
 Újváry Zoltán 225–227, 316, 407
 Újváry Zsuzsanna, J. 254, 255, 261
 Uray Dezsőné Kölcsey Anna 230
 Uray Margit 230
 Urbán László 365

 Vadai István 203–206
 Vajda Endre 143
 Valens, római császár 393
 Valter Ilona 89
 Vámbéry Ármin 90
 Várady Szabolcs 208

 Varga András 160, 475
 Varga Imre 70, 123
 Varga Virág 234
 Vargha Damján 310
 Vargha Kálmán 467
 Varjas Béla 181, 182, 332
 Várkonyi Ágnes, R. 426
 Várkonyi Gábor 426
 Vásárhelyi Gergely 201
 Vásárhelyi Judit, P. 153, 388, 509
 Vásárhelyi Z. Emil 448
 Vasoli, Alessandro 484, 485
 Vass Péter 482
 Vay József 155, 158
 Velkey Ferenc 121
 Velladits Márta 89
 Velos, de los 241, 242
 Veltmann, Claus 491, 494, 495, 497, 498
 Veresegyházi Szentyel Mihály 349
 Veress Dániel 448
 Veress Endre 117, 144, 145, 147
 Vergerio, Pier Paolo, id. 290
 Vergilius Maro, Publius 207, 385
 Verkholantsev, Julia 290
 Verók Attila 122, 491
 Veszelszky Béla 451
 Vian, Paolo 111
 Viczay Jób 142
 Viczián János 42, 78, 111, 378
 Vid László 161
 Vid, Szent 21, 47, 48
 Vida, Marco Girolamo 282
 Villon, François 208
 Vilmos, I., orániai herceg 251
 Vilmos, II., német császár 297
 Vince, Páli Szent 231
 Vita Zsigmond 347, 356
 Vitezović-Ritter, Pavao (Paulus) 424, 426
 Víz László 110
 Vizkelety András 500
 Vogt, Jochen 195
 Voigt Vilmos 316, 405, 406, 504
 Voit Pál 145
 Volf György 74, 235, 291
 Voltaire 70
 Volly István 55–57
 Vorgrimler, Herbert 467
 Voss, Georg 124, 125
 Vörös Károly 406

- Vörösmarty Mihály 209, 365–368, 438, 465
 Vrabély Márk 73
 Vukov János 110
 Vultur Karolina 232
 Vurm, Bohumil 125
- Wagner, Ernst 372
 Wallius, Jacobus 383, 384
 Wallmann, Johannes 492
 Wass Czege gróf 194
 Wass Czege grófnő 194
 Weber Simon Péter 502
 Weilhammer, Bernard 386
 Welz testvérek 236
 Wenzel Gusztáv 397
 Weöres Sándor 357–360, 362–364
 Werner Alajos 178
 Wiczián Dezső 189
 Wieland, Christoph Martin 496
 Wilhelm András 133
 Winkler Gyula 54
 Wirth Lajos 381, 383
 Wittkower, Rudolph 143
 Wix Györgyné 334, 336
 Wutzinger 78
- Ybl Miklós 366
- Zaffius, Nicolaus 236, 239, 240
 Zalka János 185
 Zászkaliczky Zsuzsanna 190
 Zaunstock, Holger 491
 Zeller, Winfried 492
 Zerdahelyi Gábor → Szerdahelyi Gábor
 Zichy Gyula 429, 430
 Ziegenhagen, Friedrich Michael 498
 Ziegler, Friedrich Julius Wilhelm 122, 124, 125, 128–131
 Zimmerman, Michael 117
 Zoerard-András, Szent 312
 Zolnay László 397
 Zoltai Lajos 330
 Zombori István 125, 130
 Zoványi Jenő 371, 372
 Zvara Edina 122, 475
 Zvonarics Mihály 319
 Zwingli, Ulrich 344, 346
- Zsák J. Adolf 481, 485
 Zsasskovszky Ferenc 136
 Zsávolya Zoltán 234
 Zsedényi István 249
 Zsigmond, Luxemburgi, magyar király, német-római császár 257, 396
 Zsupán Edina 94

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Lelkiségtörténeti sorozatunk ezen rendhagyó darabjával köszöntjük szeretettel Kutatócsoportunk vezetőjét, Szelestei N. Lászlót hetvenedik születésnapja alkalmából.

Bizton állíthatjuk, hogy Szelestei N. László számos irodalomtörténeti kutatási területe közül a szívének legkedvesebb az egyházi irodalom. Így az ebben a kötetben szereplő tanulmányok témája is egy-egy a valláshoz köthető irodalmi, művészeti, történeti alkotás, forrás, megnyilvánulás stb. Bízunk benne, hogy az itt közölt írások nemcsak az Ünnepektől örömeire szolgálnak majd, hanem a téma iránt érdeklődők is szívesen veszik kézbe ezt a számos publikálatlan eredményt is felvonultató kötetet.

